

dc_105_10

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Horn Ildikó

A hatalom pillérei

A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség
megszilárdulásának korszakában (1556–1588)

Budapest 2012

Tartalom

Bevezetés

1. A korszakolás csapdái.....	4
2. Elitkutatás: utak és módszerek.....	8
3. Az erdélyi politikai elit fogalma.....	13
4. A kutatás céljai	22

János Zsigmond elitje

1. János Zsigmond rokoni köre	26
1.1. A Szapolyai rokonság.....	26
1.2. A Jagellók — az igazi család.....	39
2. Minerva és szablya.....	56
2.1. János Zsigmond személyisége.....	56
2.2. János Zsigmond jutalmazási és büntetési gyakorlata.....	73
3. Izabella öröksége.....	85
4. A belső átrendeződés korszaka.....	99
5. A Báthoryak felfutása és térvessztése	116
6. Bekes Gáspár beépülése az erdélyi elitbe	126
7. Háttérharcok a hatalomért	136

Báthory István elitje

1. A fejedelmválasztás.....	150
1.1. Bekes Gáspár első bukása.....	150
1.2. Uralkodói cím és hatalom.....	159
2. A Báthory-kori politikai elit kezdetei.....	166
2.1. Kormányzati változások.....	166
2.2. A fejedelmi tanács átalakítása.....	173
2.3. Változások a helyi politizálás színterein.....	177
3. „Igen királyi virtusokkal felékesített ember” Báthory István személyisége.....	182
3.1. Erasmus és Machiavelli vonzásában.....	182
3.2. Isten földi képmása.....	190
3.3. A személyes példa ereje.....	197
4. A Báthory–Bekes konfliktus.....	205
5. Vajda fejedelmi jogkörrel. Báthory Kristóf uralmi rendszere	215
5.1. Báthory Kristóf titulusa és jogköre.....	215
5.2. Báthory Kristóf uralmi rendszere.....	221
6. Az erdélyi hármastanács kormányzata	230
6.1. A triumvirátus felállítása.....	230
6.2. A hármastanács konfliktusai.....	239
6.3. Báthory István és a hármastanács kapcsolata.....	248
6.4. A hármastanács török politikája.....	258
6.5. A hármastanács gazdaságpolitikája.....	265

dc_105_10

6.6. A triumvirek leváltása.....	274
7. Ghyczy János kormányzósága.....	277
7.1. Ghyczy János útja a kormányzóságig.....	277
7.2. A kormányzó és jogköre.....	283
7.3. Ghyczy János lemondása.....	288

Összegzés

1. Az új elit esélyei.....	297
2. A politikai elit képzettsége.....	306

Adattár

Az erdélyi elit adattára (1556–1588)	323

Források és Irodalom

1. Levéltári, kéziratári források.....	371
1.1 Levéltárak.....	371
1.2. Kézirattárak	372
2. Kiadott források.....	374
3. Irodalom.....	380
3.1 Bibliográfiák, kézikönyvek, adattárak.....	380
3.2. Szakirodalom.....	382
Ábrák jegyzéke.....	407

Előszó

1. *A korszakolás csapdái*

Egy jól eltalált cím felkelti az érdeklődést, s egyben orientál: miről lesz szó a műben, mit várhat az olvasó? Az általam választott, informatívnak szánt alcím viszont — *A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1556–1588)* — minden egyes eleme újabb kérdést vethet fel az olvasóban, így magyarázatra szorul:

- Mit értek *politikai elit* alatt?
- Miért beszélek *Erdélyi Fejedelemségről*, ha 1556-tól indítom a történetet?
- Mit jelent a *megszilárdulás korszaka*, hiszen az eddigi történészviták a kialakulásról és a korszakhatár kezdődátumáról szólnak.
- Miért 1556 és 1588 lett a két korszakhatár?

Az utolsó három kérdés annyiban összefügg, hogy mindegyik a mai napig alapvetőnek gondolt és lezáratlan vitára mutat: mikor alakult meg az erdélyi állam, mikortól beszélhetünk *fejedelemségről*, pontosan ezzel a terminológiával. Péter Katalin, amikor éppen negyedszázada összefoglalta a vitát, nem az akkor aktuális állást és nem is a konkrét személyekhez kapcsolható nézőpontokat, hanem a vita lényegét s annak különböző szintjeit határozta meg.¹ *Vitának* nevezte azt a kérdéskört, hogy a fejedelemség mesterséges képződményét a két nagyhatalom összeecsapásából fakadó történelmi szükségszerűség hozta-e létre, vagy a magyar politikuskárda rossz döntések sorozatával maga számolta-e fel a királyságot. A fejedelemség létrejöttének időpontjáról alkotott véleménykülönbségeket viszont nem vitának, hanem olyan *nézeteltérésnek* tartotta, amely azon alapult, hogy az Oszmán- vagy a Német-római Birodalomnak kell-e nagyobb szerepet tulajdonítani az új állam megszületésében. Illetve, ha a polémiában kialakult harmadik álláspontot nézzük: nem a nagyhatalmak szerepvállalásában van az eltérés, hanem a tények tudomásulvételében mutatkozott jelentős fáziskülönbség. Az első álláspont az 1541-es, a második az 1570/71-es dátum mellett tette le a voksát, a harmadik — nagy igazságtartalma ellenére —

¹ Péter Katalin: Báthori István a fejedelmi hatalom megteremtője Erdélyben. In: Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori-család történetéhez. Szerk. Dám László. Nyírbátor 1986. 17–23.

nem tett kísérletet a probléma végleges lezárására. Péter Katalin egy negyedik megközelítést javasolt: szerinte a fejedelemség születésének az időpontját ahhoz a pillanathoz kell kötni, amikor az új állam vezetője először nevezte magát fejedelemnek, s ez a titulus ezután folyamatosan megmaradt. Ennek megfelelően 1576. március 2-át jelölte születésnapnak, amikor Báthory István értesülve lengyel királlyá választásáról, először nevezte magát lengyel királynak és erdélyi fejedelemnek.²

Szerintem ez egy egyszerű de facto de jure kérdés. Amikor Szulejmán szultán elfoglalta Budát, és egy konkrét határvonalat húzva, János Zsigmond jogkörét a Tisza mögé szorította vissza, akkor a számtalan tisztázásra váró kérdés ellenére a Magyar Királyság egy részén de facto egy új állam született, s csak az volt a kérdés, hogy tartósan is fennmarad-e. De jure pedig valóban Báthory István lengyel királlyá választásával született meg, vagy mondhatnánk úgyis, vált szilárdná és véglegesen elismertté az addigi de facto államalakulat. Péter Katalin álláspontját csak annyiban módosítanám, hogy nem a március 2., hanem az 1576. május 1., a lengyel királlyá koronázás napjával lesz valóban hivatalos és nemzetközileg is elfogadott a címhasználat.

A későbbi Erdélyi Fejedelemség alapja tehát már 1541-től létezett, csak kezdetben nem így hívták, pontosabban nem volt hivatalos elnevezése. A terminológiai bizonytalanság viszont minden, a korról foglalkozó történész számára valódi kihívás, s úgy gondolom, a szakmának erről közösen ki kéne alakítani egy használható konszenzust. A disszertációban a *fejedelem* és az *Erdélyi Fejedelemség* megnevezést János Zsigmondra és államára vonatkozóan nem használtam. A címben viszont igen, mert a problémát, vagyis az erdélyi elit kialakulását és változásait, a végeredmény, a létrejött és megszilárdult állam szempontjából vizsgáltam.

Felmerülhet az a kérdés, hogy miért nem az 1541–1576, tehát a de facto – de jure időszakot tárgyalom, vagy ezek valamelyikét teszem meg kiindulópontnak. A munka kezdetekor még az 1571 és 1602 közti időszakra, tehát a Báthory-korra akartam összpontosítani, s úgy gondoltam, hogy az 1541 és 1571 közti eseményeket, mintegy előzményként, csak egy rövid, visszapillantó fejezetben foglalom össze. Mivel témám nem klasszikus politikatörténet, nem írható le kizárólagosan az uralkodók tetteivel, az országot érintő fontos eseményekkel. Emiatt menetközben, a kutatott téma sajátosságaihoz igazodva, mindkét korszakhatárom „elcsúszott” az eredeti elképzeléseimtől.

² Péter K.: Báthory István i. m. 17–18.

Az 1571-es kezdődátum nem működött. Erdély történetében Báthory István megválasztása valóban egy új korszak kezdete volt, de az erdélyi politikai elit fejlődésében nem. Az 1571 előtti és utáni időszakot nem lehet mesterségesen elkülöníteni, Báthory egész erdélyi regnálását döntően meghatározták az előző bő évtized történései s ezek következményei. Emiatt korábban kellett indítanom a vizsgálatot.

Ugyanakkor az 1541–1556 közti korszakot végül kizártam az elemzésből, mert ez a másfél évtized még sokkal inkább az egységes királyság agóniájáról, mint az új állam születéséről szólt. A magyar királyság keleti felében formálódó állam nem a történelmi fejlődés eredménye volt, hanem kényszerítő erők hatására, külső parancsra keletkezett, létét leendő polgárai sem akarták. S bár a korszak politikusai az ország egységének fenntartását tűzték ki célul, ebben a képlékeny időszakban maguk sem tudták határozottan eldönteni, melyik út szolgálná legjobban a közérdeket és egyéni, családi előmenetelüket. Ezt a bizonytalanságot mutatják a gyakori pártváltások is, amelyek nem mindenkinél csupán a vagyon, a birtokok gátlástalan növeléséről szóltak.

Amikor 1551 és 1556 között Erdély Habsburg irányítás alá került, és egy rövid időre az ország egysége helyreállt, bebizonyosodott, hogy ez a megoldás különböző, összetett okok miatt hosszú távon nem működőképes. Így 1556-ban János Zsigmond visszahívásával az erdélyi rendek és az országba betelepülő, itt új életet kezdő nemesek a különválás mellett tették le a voksukat. Döntésük az adott helyzetre szólt, nem tekintették véglegesnek; ezt jól mutatják írásaik, tetteik, a kényszerű határokon átívelő kapcsolatrendszerük és a megmaradt ország egészét célba vevő családi stratégiájuk.

Az erdélyi államiság feladása, a két országrész Habsburg jogar alatti újbóli egyesítésének gondolata 1610-ig többször megfogalmazódott az erdélyi elit egyes tagjaiban. De a — János Zsigmond szavaival élve — *factio germanica* törekvései hosszú távon mindig alul maradtak az erdélyi rendek különállást támogató álláspontjával szemben. Az erdélyi közigazgatás kényszerű megszervezése során ugyanis kialakult az új politikai elit, amely frissen szerzett hatalmáról nem volt hajlandó önként lemondani. Ha megvizsgáljuk a mindenkor *factio germanica* tagjainak indítékait, azt látjuk, hogy nem csupán politikai meggyőződés vezette őket, hanem személyes érdekek is. Ezek a politikusok az éppen aktuális belső erőviszonyok között általában gyengébb vagy éppen vesztes pozícióba szorultak, és a saját helyzetük javulását várták az eljövendő Habsburg berendezkedéstől.

Az 1551–1556 közti Habsburg uralom kudarca tehát új helyzetet teremtett, és teljesen cezúrának tekinthető az elit életében is, ezért tehát 1556-ot választottam a vizsgálat kezdő korszakhatárának. Igaz ugyan, hogy János Zsigmond csak anyja halála után, 1559

szeptemberétől uralkodott önállóan, de az erdélyi politikusok már 1556-ban sem Izabellát, hanem a fiát hívták vissza az ország élére. Az Izabella és János Zsigmond közti váltás zökkenőmentesen zajlott, a nagymérvű tudatos átalakítás csak 1562 után kezdődött meg, Balassa Menyhárt elpártolására és az azt követő eseményekre adott válaszként.

Záró dátumnak Báthory Zsigmond végső, 1602-ben történt lemondása, vagy a Bocskai felkelés kezdete kínálkozott, igazi korszakhatárnak gondoltam mind a fejedelemség történetében, mind pedig az erdélyi elit életében. Munkám során viszont két dolgot tapasztaltam: a fontosabb észrevételem az volt, hogy sem az 1602-, sem az 1604-es dátum, sőt még a bécsi béke sem tekinthető igazi váltópontnak. Az erdélyi eliten belüli küzdelem sem Bocskai új politikai irányvonalával, sem pedig végső kihullásával nem csitult. Régi ellentéteket, megoldatlan, elmérgesedett problémákat görgettek tovább, emeltebb szinten. Ez a konfliktusokkal terhelt korszak egészen az 1610-es évek második feléig elhúzódott. Az elit történetében Bethlen Gábor volt az, aki a romokon az előző korszakok elitjeitől szinte minden karakterisztikus vonásában eltérő új vezető réteget alakított ki. A korszakhatárt tehát vagy eddig ki kellett volna tolnom, vagy amennyiben ez indokolt, előbbre kellett hoznom.

A Péter Katalin által az Erdélyi Fejedelemség születésnapjának javasolt 1576. márciusi vagy májusi időpont, bár az érveléssel egyetértek, számomra mégsem felelt meg, mert nem jelentett tényleges fordulóponthoz az elit fejlődésében. Ugyanakkor — hangsúlyozom, pusztán az erdélyi elit történetét tekintve — az 1588-as medgyesi országgyűlés megint csak cezúrának tűnik. Ez az a pillanat, amikor Báthory Zsigmondot *absolutus princeps*-nek választják és átveszi a teljhatalmat. Ezzel egyben az előtte uralkodók addigi cím-mizériája is megszűnik. Azok a politikusok, akik az 1556 és 1586/88 közti időszakot meghatározták, lassan mind leléptek vagy már távozóban voltak a politika színpadáról. A fiatal Báthory Zsigmond már teljesen más emberekkel, más módszerekkel és más célok szerint formálta ki a saját elitjét. Ez az elit még Báthory István elképzeléseiben gyökerezett, de már Zsigmond képére formálódott ki, és végül tragikusan felmorzsolódott. 1588 lett tehát a vizsgálat végpontja, s az általam választott korszakhatároknak az az előnyük is megvan, hogy Erdély általános történetében is jelentős dátumnak tekinthetők. Mindkét esetben két, formálisan már évek óta hivatalban lévő uralkodó vette át a tényleges hatalmat. Fellépésük egyben az erdélyi állam megszilárdulási folyamatát is keretezi.

2. Elitkutatás: utak és módszerek

A korszakhatárok megállapítása után azt kell tisztázni, mi pontosan a vizsgálat célja, mit értek az erdélyi politikai elit fogalma alatt. Ehhez azonban előbb érdemes nagy vonalakban áttekinteni az elitkutatás feladatait, irányzatait és módszereit. Az elitkutatások legnagyobb társadalmi érdeklődést kiváltó része az aktuális elitek vizsgálata. Ehhez hozzákapszódik a közelmúlt, vagyis a néhány generációval korábbi elit elemzése is, hiszen ezek változásai határozzák meg az aktuális állapotot. A kérdéskörben kutató szakemberek nagy része tehát a jelenkorra fókuszál, s ennek megfelelően az elitkutatás a történészek és a szociológusok közös vadászterülete. Ennek a kettősségnek köszönhetően két fő irányzat alakult ki, a kvantitatív és a kvalitatív elitkutatás.³

A kvantitatív irányzat a klasszikus elit-elméleteken alapul. Kiinduló pontként egy homogén elitet feltételez, amelyet három részre oszt fel: politikai, gazdasági és kulturális elitre. Ennek a homogén elitnek közös és nagyon erősen meghatározott elittudata van, és emellett egy mintaadó, értékformáló szerepkört tölt be. A kutatás célja a három alapvető csoport több szempontú komplex leírása, amely során vizsgálni kell a hatalomra kerülés módjait, az elitbe való belépést, a váltáspontokat, illetve a cirkulációs folyamatokat, az elit nyitottságát, valamint azt, hogy a politikai, társadalmi változásokban milyen szerepeket játszanak. A kvantitatív módszer lényege, hogy miután felállította a kutatandó kategóriákat, az ezekbe tartozó személyekről különböző szempontok szerint adatokat gyűjt, majd az adatokat feldolgozza, hogy az elit egészére, vagy akár az egész társadalomra vonatkozóan következtetéseket szűrhesse le. Az összegyűjtött nagyszámú adat lehetővé teszi különböző statisztikák készítését és elemzését.⁴

³ Az elitkutatás módszereit magyarul összegezte: *Légmán Anna*: A kvalitatív módszerek helye az elitkutatásban. In: *Elitek a válság korában*. Szerk: Kovách Imre. Bp. 2011. 56–74.

⁴ Legfőbb iránymutató képviselői: *Vilfredo Pareto*: The Rise and Fall of the Elites. An Application of Theoretical Sociology. Transaction Publishers, 1991. Pareto eredetileg 1920-ban megjelent művében írta le és mutatta be az elitcirkuláció jelenségét és társadalmi hatását. Az elitet jormányzó és nem kormányzó elitre osztotta.; *Gaetano Mosca*: Ruling Class. McGraw-Hill Inc., 1960. Mosca 1939-ben publikált elmélete az elitek cserélődésével foglalkozott, az elitek nyitottságát, a bekerülés útjait vizsgálta.; *Robert D. Putman*: The comparative study of political elites. Prentice Hall, 1976. Putman homogénnek tekintette az elitet, amely sajátos elittudattal rendelkezik. <http://archive.org/details/comparativestudy00putn> (2012. augusztus 2.) A történeti elitvizsgálatok további teoretikusai többek közt azt vizsgálták, hogyan kerültek hatalomra, hogyan maradtak hatalmon, és hogyan működtek az elitszoportok, milyen volt az érdekérvényesítő képességük, milyen kapcsolati hálót építettek ki, és milyen kommunikációs és manipulatív eszközökkel rendelkeztek. *Légmán A.*: A kvalitatív módszerek i. m. 62–63.

A kvalitatív irányzat a globalizációs elméleteken alapul. Kiindulópontja a teljesen heterogén elit, amely újonnan létrejött, sokszor globális jellegű csoportokból tevődik össze. Tagjai többnyire már nem alkotnak egységes csoportot és nincs közösségtudatuk, nincsenek közös értékeik, alapvetően az azonos életmódjuk viszi őket egy táborba. A kvalitatív kutatások célja ezeknek az új elitszociális csoportoknak a leírása, az életstílusuk, életmódjuk bemutatása és főként az egyén szerepének a kihangsúlyozása. Ennek megfelelően a kutatás módszerei is elsősorban a terepgyakorlatokra, terepkutatásra, illetve a mélyinterjúkra épülnek.

A jelenkor elitjeinek kutatásában a két különböző szemlélet és módszer egyre inkább együttesen jelenik meg, akár az egyik dominanciájával, akár egyenrangú partnerként. A történeti elitek kutatásában viszont nincs választási lehetőség, a tisztán kvalitatív módszerek nem alkalmazhatók, mert ugyan szívesen csinálna az ember egy hosszú, mély életinterjút János Zsigmonddal, amíg az idősíkok közti utazást nem találják föl, addig erre nincs lehetőség. Maradnak tehát a hagyományos elit-elméletekből kiinduló kvantitatív módszereken alapuló kutatások. Ezeknek máig inspiráló, de újabban már sokat bírált klasszikus képviselője Lawrence Stone, akinek művei, grafikonok és táblázatok informáló erejét kihasználva, a klasszikus elitkutatás tipikus kérdéseit járták körbe.⁵ Stone hangsúlyosan foglalkozott például az elit nyitottságával illetve zártságával, a mobilizáció, a családi stratégia kérdésével, az elit gazdasági szerepvállalásával, az elitváltást kikényszerítő kényes helyzetekkel. Részben Stone, részben az Annales iskola hagyományainak nyomvonalán haladt a francia kora újkori elitkutatás legalapvetőbb műve is, az *Histoire des élites en France du XVIe au XXe siècle*, azzal a különbséggel, hogy a kvantitatív kutatások jellemző melléktermékeit, a grafikonokat, diagramokat a szerzők teljes mértékben elhagyták. A sokak szemében unalmasnak tűnő lényegesebb számadatokat minimálisra redukálva, a szövegbe keverve mondták el, és a hangsúlyt az elemzések és a végkövetkeztetések kifejtésére helyezték.⁶

A kvalitatív módszerek, ha nem is alkalmazhatóak a történeti elitek kutatásában, annyiban azért mégis hatottak, hogy a klasszikus hármas felosztás (gazdasági, politikai, katonai elit) mellett a további rétegződés vagy a csoportokra bontás lehetősége új vizsgáláti szempont lett. S bár ma is vannak a klasszikus kvantitatív módszerektől szemernyi sem

⁵ Lawrence Stone: *The Crisis of the Aristocracy, 1558–1641*. OUP, 1965.; *Uő: he Family, Sex and Marriage in England, 1500–1800*. Peregrines Books 1982.; *Uő– Jeanne C. Fawtier Stone: An Open Elite? England 1540–1880*. OUP, 1984. Legélesebb kritikusa: Ellis Wasson: *Born to Rule: British Political Elites*. Sutton Publishing, Ltd. 2000.

⁶ *Histoire des élites en France du XVIe au XXe siècle: l'honneur, le mérite, l'argent*. ed.: Guy Chaussinand-Nogaret. Tallandier, 1991.

eltérő műhelyek, a történeti elitek kutatása terén is egyre inkább találkozunk valamilyen speciális szempont beemelésével. Népszerű és egyben igen fontos részterületet képeznek például azok a vizsgálatok, amelyek arra irányulnak, hogy megállapítsák, milyen kompetenciákkal rendelkeztek az elit egyes csoportjai.⁷ Úttörő kísérletnek tekinthetjük azt a francia tanulmánykötetet is, amely az ifjúság és az elit kapcsolatát boncolta.⁸ Külön kötetet szenteltek az elit földvagyonhoz való viszonyának feltérképezésére és az ebben bekövetkezett változások bemutatására.⁹

Az új irányzatok közé tartozik a komparatív térségi elitkutatás. Ez többfelé elágazhat: vagy egy adott térség elitjeinek összehasonlító vizsgálatát végzi megadott szempontrendszer szerint, vagy egymástól nagyon is különböző területeket vet össze.¹⁰ Mivel a hivatalnok-, illetve funkcionális elitek kutatása mind tematikájában, mind forrásaiban és módszereiben jól definiálható téma, előtérbe került az elit szerepének a vizsgálata az államstrukturális fejlődésében.¹¹ Értékes Ronald G. Asch összegzése, amely a kora újkori európai nemest próbálja tipizálni, számos szempontot, például a családi háttérrel, képzettséget, vallást, a földtulajdonban bekövetkezett változásokat, a kulturális hegemonia érdekében folytatott harcokat, az uralkodói udvar szerepét, a betöltött hivatalokat figyelembe véve.

A fontos irányzatok közé tartozik az elitnek a felekezeti szempontjából való megközelítése, a nemesi konfesszionizáció, amelybe a magyar történetírás is sikerrel bekapcsolódott.¹² Az elit és a *gender studies* kereszteződéséből nőtt ki többek közt Beatrix Bastl kiváló monográfiája, amely az elitben helyet kapó nők társadalmi helyzetét, lehetőségeit elemzi a házasságon keresztül.¹³ A 2008-ban, Firenzében tartott *Moving Elites*:

⁷ Erről kapunk remek ízelítőt magyar fordításban és válogatásban: Túlélők : elitek és társadalmi változás az újkori Európában. Vál.: Kontler, László. Bp. 1993.; Schooling and society. Studies in the history of education. Ed.: Lawrence Stone. Baltimore–London, 1976.

⁸ Jeunesse(s) et élites. Des rapports paradoxaux en Europe de l'Ancien Régime à nos jours. Ed.: Christine Bouneau, Caroline Le Mao. Rennes, 2009.

⁹ Les elites et la terre du XVIe siècle aux années 1930. Ed.: Caroline Le Mao, Corinne Marache. Paris, 2010.

¹⁰ Construire des mondes. Elites et espaces en Méditerranée (XVIe–XXe siècle) Paul Aubert, Gérard Chastagnaret, Olivier Raveux. Aix-en-Provence 2005. Ezzel szemben Jeroen Duindam folyamatban lévő nagy kutatása a kora újkori Európa és Ázsia dinasztikus központjait vizsgálja: Eurasian Empires: Integration Processes and Identity Formations a Comparative Program. <http://media.leidenuniv.nl/legacy/nwo-proposal-g-programme---jg.pdf>

¹¹ Ezeket a kutatásokat jól reprezentálja például Leonhard Horowski freiburgi kutatócsoportja, amely az államminiszteri szerep kialakulását vizsgálja és hasonlítja össze Angliában és Poroszországban 1600–1800 között. A kutatás a hagyományos és az új hivatalos elit kapcsolatát, összecsapásait, ceremóniális hierarchiáját, önképének változásait vizsgálja. http://www.frias.uni-freiburg.de/history/fellows/fellowhorowski#-FRIAS_Forschungsprojekt

¹² Heinz Schilling: Konfessionskonflikt und Staatsbildung: Eine Fallstudie über das Verhältnis von religiösem und sozialem Wandel in der Frühneuzeit am Beispiel der Grafschaft Lippe. Gütersloh, 1981.; Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit. Hg.: Volker Leppin, Ulrich A Wien. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2005.

¹³ Beatrix Bastl: Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit. Wien, 2000.

Women and Cultural Transfers in the European Court System című konferencia a nők és a politikai hatalom kérdéskörét járta körül. Vizsgálták a dinasztikus kapcsolatok miatt országot és rezidenciát váltó nőket, a női hatalomgyakorlás eszközeit, a tér szerepét és használatát, az identitás és imázs kérdését.¹⁴ A női elit vizsgálata akár komplex szempontból, akár egy-egy részterületet kiragadva, jelenleg az elitkutatás egyik legnépszerűbb irányzatának tekinthető.¹⁵

Az utóbbi években a házassági stratégiákkal, a baráti és érdekkapcsolatokkal, az elit családi és társadalmi kapcsolatrendszerével, azaz a kapcsolati hálóval foglalkozó vizsgálatok képezik a legjelentősebb irányzatot. A hálózatkutatás előretörését jól mutatja az International Institute of Social History (IISH) 2010 áprilisában, Ghentben tartott nemzetközi konferenciája. Az Amsterdamban székelő intézet arról híres, hogy két évente a világ minden pontjáról összegyűjti a társadalomtörténettel foglalkozó kutatókat.¹⁶ Az ESSHC (European Social Science History Conference) néven intézményesült konferenciákon nem jelölnek ki központi témát, plenáris előadások sincsenek, hanem a történelem- és társadalomtudományok különböző ágaival foglalkozó tudósok párhuzamosan, laza hálózatokba szerveződött csoportokban beszélnek meg saját, éppen folyamatban lévő kutatásaikat, problémáikat. Egy-egy hálózat illetve csoport tagjai előre megegyeznek egy-egy topikban és annak időhatáraiban.

A 2010-es ghenti konferencia azonban a hagyományokkal ellentétben központi témát kapott: az Elites Network témáját járták körbe.¹⁷ A szokatlan döntést az indokolta, hogy már az előző 2008-as lisszaboni konferencián is, akkor még spontán módon, az elitkutatás került a fókuszba, s már ott kirajzolódott a hálózatkutatás fontossága. Az ESSHC

¹⁴ A konferenciát Giulia Calvi és Isabelle Chabot szervezte. <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/14234> (2012. augusztus 26.) Teljes anyaga letölthető.

¹⁵ A teljesség igénye nélkül: *Meg Lota Brown–Kari Boyd McBride*: *Women's Roles in the Renaissance*. Westport, 2005.; *Cissie C. Fairchilds*: *Women in Early Modern Europe, 1500–1700*. Pearson Education, 2007.; *Maria Bogucka*: *Women in Early Modern Polish Society, Against the European Background*. Ashgate Publishing Ltd., 2004.; *Carole Levin–Patricia A. Sullivan*: *Political Rhetoric, Power, and Renaissance Women*. State University of New York Press, 1995.; *Natalie R. Thomas*: *The Medici Women: Gender and Power in Renaissance Florence (Women and Gender in the Early Modern World)*. Ashgate Pub Ltd. 2003.; *Susan Vincent*: *Dressing the Elite: Clothes in Early Modern England*. Berg Publishers, 2003.; Skiles Howard: *The Politics of Courtly Dancing in Early Modern England*. University of Massachusetts Press, 1998. A két utóbbi monográfia nem tekinthető hagyományos ruházat- és tánc történeti műnek. Az öltözködést és a táncot a szerzők az elit hatalmi eszköztáraként, többek közt a kommunikáció és a manipuláció szempontjából is vizsgálták.

¹⁶ <http://www.iisg.nl/esshc/about.php> (2012. június 6.)

¹⁷ <http://www.iisg.nl/esshc/2010/elites.php> (2012. június 6.), többek közt a következő témák köré csoportosultak a megbeszélések: Methodologies in the writing of the social history of elites, 16th to 20th centuries; Elites travelling: modes and functions; Elite survival I: structures, families, individuals Wealth, power and status; Politics, Memory and Historical Consciousness (A 2011-es kolozsvári Hungarológiai kongresszusnak is volt egy ilyen tematikájú szekciója.)

és a hozzá hasonló nagyszabású nemzetközi konferenciák egyaránt mind azt mutatják, hogy a hálózatkutatással, sőt a szélesebben vett elitekkel sem magányosan dolgozó kutatók foglalkoznak. Egyes témák, korszakok köré jól finanszírozott, hosszú távon együtt dolgozó kutatócsoportokat építenek, és a vizsgálat határait időben, térben és a bevont tudományágak tekintetében egészen szélesre tárják. A magyar történetírásban egyelőre nem ilyen kedvezőek a feltételek. Ugyan mindenki, aki kora újkori politika-, társadalom- és mentalitástörténettel foglalkozik, előbb- utóbb valamilyen szinten kapcsolódik az elitkutatásokhoz, de az európai trendekhez hasonló, kifejezetten az elitek vizsgálatára szervezett munkacsoportot keveset találunk.

Két kísérletet érdemes kiemelni: az egyik Péter Katalin arisztokrácia-kutatócsoportja, amely a magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszerét vizsgálta a 16–17. században.¹⁸ A magyar elitkutatások hiányosságait mutatja, hogy a vizsgálat nem a magyar arisztokrácia elemzésére irányult elsősorban, hanem fő célkitűzése az volt, hogy pontosan határozza meg a 16–17. századi magyar politikai elitet alkotó főrendű családok körét. Mindez szerencsére nem gátolta azt, hogy a projekt résztvevői a magyar politikai elit kapcsolati hálójával is foglalkozzanak, így ezen a téren is születtek más kutatók számára is felhasználható részeredmények.¹⁹ A pályázat lejártá után a munka szervezetten, csoport-szinten sajnos már nem folytatódott tovább. Szűkebb témával foglalkozik, de kifejezetten interdiszciplináris jellegű egy másik elitkutató program. A 2008-ban alakult Nádasdy-kutatócsoport történezt, irodalmárt, zene- és művészettörténezskeket egyesít.²⁰ A résztvevők elsősorban Nádasdy Ferenc mecénatúráját vizsgálják, fő célkitűzésük a Nádasdy udvarok kulturális összképének felvázolása és rendszerező elemzése. Emellett az országbíró életpályáját, kapcsolatrendszerét, birtokigazgatását is igyekeznek feltárni.²¹

A fejedelemskori erdélyi elitet tekintve egyetlen hasonló, szervezetten dolgozó kezdeményezést találunk: Kovács András művészettörténeti kutatócsoportját, amely a 16–19.

¹⁸ A kutatócsoport honlapja: <http://archivum.piar.hu/arisztokrata/index.htm> Tagjai voltak: Péter Katalin témavezető, Benda Borbála, Horn Ildikó, Koltai András. E kutatások előképének tekinthetjük Péter Katalin korábbi OTKA projektjét, amelyben a kora újkori arisztokrata gyermekek kérdéskörét járta körül munkatársaival az 1990-es évek derekán, s amelynek eredményeképpen megjelent egy tanulmánykötetük: *Gyermek a Koraújkori Magyarországon*. Szerk.: Péter Katalin. Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 19. Bp. 1996. Angolul: *Beloved children: History of aristocratic childhood in Hungary in the early modern age*. Ed.: Katalin Péter. Budapest ; New York: CEU Press, 2001.

¹⁹ Pl.: a honlapon található arisztokrata genealógiai adatbázis, <http://archivum.piar.hu/arisztokrata/index.htm> (2012. június 6.) ; *Politika és házasság. Menyegzőre hívogató levelek a 16. századi Erdélyből*. TDI Könyvek.II. Bp., 2005. (Szerk. Kreutzer Andreával és Szabó András Péterrel)

²⁰ A kutatócsoport honlapja: <http://nadasdy.barokkudvar.hu/> (2012. június 6.) A kutatócsoport tagjai: Buzási Enikő, Király Péter, Kiss Erika, Toma Katalin, Viskolcz Noémi.

²¹ Első eredményeiket a Századok 2010. évi 4. számában mutatták be.

századi erdélyi épített örökséget és anyagi kultúráját tárja fel.²² E gyors körkép alapján is látszik, hogy a gondosan megtervezett és összehangolt elitkutatások elindítása és az európai műhelyekhez való kapcsolódása terén tehát még bőven van tennivalónk.

3. Az erdélyi politikai elit fogalma

A 16. századi erdélyi elitre vonatkozó vizsgálat első lépéseként azt kellett megfogalmaznom, hogy mit tekintek elitnek és ezek alapján kiket sorolok ide. A vizsgált elit vagy elitek pontos definíciója minden társadalomtörténeti kutatásnak kulcskérdése. Ennek megfelelően a különböző elitfogalmaknak léteznek már általánosan elfogadott, kodifikált elemei, de a vizsgált anyagnak, témának, módszereknek megfelelően a kutatóknak vagy kutatócsoportoknak maguknak kell ezeket a kritériumokat tovább finomítani, illetve kiegészíteni és módosítani. Az elit fogalmak kidolgozói általában két nagy táborba sorolhatók, az egyik tudományos céllal az empirikus vizsgálatok kiindulópontjaként definiálja az elitet, míg a másik aktuális kérdésfeltevésre válaszol. Jellemzően ők maguk is valamilyen elit, általában a tudás elit tagjai és saját maguk, illetve kortársaik elé akarnak tükröt tartani s egyben új normákat megszabni.

Magyar viszonylatban erre legjobb példa Bibó István elit értelmezése. Definíciója rendkívül egyszerű: az eliten azokat értjük, „akikben a közösség céljai tudatosan kiformálódhatnak.” Az elit feladata azonban szerinte nem merül ki az irányításban, a társadalmi akciók összehangolásában és vezetésében, hanem „Az elit legfőbb szerepe az, hogy az élet *élésére*, az emberi helyzetekben való *erkölcsi viselkedésre* s az emberi *szükségletek mélyítésére, finomítására és gazdagítására* mintákat, példákat adjon, azaz *kultúrát* csináljon. Erre a szerepre pedig már csak valamilyen elit, vagyis valamilyen *értékelési rend* szerint kiválasztott embercsoport alkalmas: az értékelési rend tudja csak biztosítani az elit által adott példák és minták érvényességét és kötelező erejét.”²³ Bibó az elit szemben alapvető követelményként határozta meg a személyi képességek és a felelősségérzet meglétét. Elengedhetetlennek tartotta, hogy a leendő új elitbe tudatosan neveljék bele a szociális érzéket, mert mint vezető rétegnek ez a legfontosabb erénye. Nem fogom Bibó elitfogalmát értelmezni. Rövid felidézéssel csupán azt kívántam bemutatni, hogy bármennyire is

²² Legfrissebb köteteik: Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára. Szerk. Kovács Zsolt, Sarkadi Nagy Emese, Weisz Attila. Kolozsvár, 2011.; Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére, (szerk.) Orbán János, Maros Megyei Múzeum, EME, Marosvásárhely–Kolozsvár, 2011.

²³ *Bibó István: Elit és szociális érzék.* In: *Uő: Bibó István: Elit és szociális érzék.* In: *Uő: Válogatott tanulmányok.* I. 1935–1944. Magvető, Bp., 1986. 226.

hatással volt és van a kor gondolkodására, az övéhez hasonló elitfogalmakat nem tudjuk a történeti elit tudományos kutatásában alkalmazni.

Bibó példája is azt mutatja, hogy minden korszaknak megvan a saját elitkoncepciója, de ez az aktuális helyzetnek megfelelő, előreutató elitkoncepció. Ennek szellemében a történeti elitek vizsgálatánál alapvetően annak a régmúlt kornak az „elitfelfogását” kell megismernünk és elfogadnunk vizsgálati alapként, amelyben ők éltek és tevékenykedtek. Emiatt viszont az inkább a jelenkornak szóló modern elitelméletek helyett a Pareto-Mosca-Wright Mills-vonalhoz kell visszakanyarodnunk. (Amiből egyébként nem következik az, hogy az átemelhető, hasznosítható új szempontokat ne lehetne beépíteni saját kutatási módszereinkbe.)

Mivel az elit kérdéséhez a politikatörténet felől közelíték, értelemszerűen a politikai elitet vizsgálom, de ez a már jobban körülhatárolt fogalom is pontos definiálásra szorul. Annyiban viszont egyszerűbb helyzetben vagyok, hogy az 1960-as évek második felében meginduló magyar történeti elitkutatások már definiálták a politikai elit egy részét adó kormányzó elit fogalmát. Ezek ugyan elsősorban a Horthy-korszakra összpontosítottak, mégis — néhány kor-specifikus elemet elhagyva, vagy éppen beemelve — meghatározásuk a 16. századi erdélyi politikai elit definiálásához is kiváló alapul szolgálhat. Stier Miklós a kormányzó elitet egészen tömören, „a kormányzati szempontból, politikailag uralkodó hatalmi szerepet betöltő réteggént” definiálta.²⁴ Sipos Péter és Vida István, a két világháború közötti politikai elitről készített, kéziratban maradt tanulmányában ezt bővebben úgy fogalmazta meg, hogy „a politikai-, vagy kormányzó elitben a hírnévvel, tekintéllyel, magas jövedelemmel, vagyonnal rendelkező személyek sorolhatók, akik elfoglalva az állami politikai intézmények formálisan meghatározható hatalmi pozícióit, aktívan részt vesznek a politikai életben, és fontos szerepet játszanak az országos érvényű döntések meghozatalában és végrehajtásában.”²⁵ Ez a definíció azonban elsősorban a pozicionális elitre vonatkozott, nem pedig a teljes politika elitre. Bár akkor még a szerzők összemosták a politikai és a kormányzó elit fogalmát, pontosan érezték maguk is, hogy a kormányzó elit önmagában nem fedi le a politikai elit egészét.

Saját 16. századi erdélyi vizsgálataim kapcsán úgy egészítettem ki a Sipos–Vida–Stier-féle definíciót, hogy a hatalmat kormányzati pozíciókban ténylegesen gyakorló csoport mellett bevontam a vizsgálatba mindazokat a nemeseket, akiknek ugyanúgy megvolt

²⁴ Stier Miklós: Uralkodó elit, kormányzati hatalom: kormányzó réteg a Horthy-korszakban. Századok 117. évf. 2. sz. / 1983. 436.

²⁵ Sipos Péter és Vida István definícióját idézi: Szabari Vera: Társadalmi elitkutatások Magyarországon 1989 előtt. In: Elitek a válság korában. Szerk: Kovách Imre. Bp. 2011. 21.

minden kompetenciájuk (származás, vagyon, presztízs, képzettség) a hatalom gyakorlására, de valamilyen oknál fogva távol maradtak, vagy távol tartották őket a politikai és hatalmi zónáktól. Ezt a jelenséget Bornemisza Boldizsár és Haller Gábor példájával tudjuk a legjobban megvilágítani.²⁶ Mindketten kiváló családi háttérrel rendelkeztek: Boldizsár, Bornemisza Farkas tanácsúr fiaként, a Gyulaffy–Forgách–Patócsy hatalmi körhöz tartozott. Haller Gábor pedig a Nürnbergből a Magyar Királyságon keresztül Erdélybe betelepülő Haller Péter fia volt, aki gazdag pályafutása során tanácsúri, kincstartói, szebeni királybírói tisztséget is betölthetett.²⁷ Az erdélyi nemességhez második felesége, Kemény Katalin révén kötődött. Mind Bornemisza Boldizsár, mind Haller Gábor a padovai egyetemen pallérozódott, de míg Haller Báthory hűségén maradt, Bornemisza Bekeshez csatlakozott, s emiatt 1573-ban Bécsbe kellett menekülnie, s néhány évig a császári udvarban szolgálnia. 1577-ben kegyelmet kapott, de egészen 1598-ig nem viselhetett semmilyen jelentős tisztséget. Haller eközben birtokain éldegélt békésen, és az országgyűlési részvételeken kívül az erdélyi közéletben annak ellenére sem vállalt jelentős szerepet, hogy Bocskai Ilonát, István húgát vette el feleségül, s ezzel Báthory Zsigmonddal is közeli rokonságba került. Életük utolsó évtizedében, a fejedelemség egyik legválságosabb időszakában, 1598 és 1608 között már együtt futott pályájuk: Bornemisza Fehér és Torda vármegye főispánja, valamint tanácsúr, Haller küküllői főispán, tanácsos, Fogaras főkapitánya, Bocskai kincstartója és egyik vicegenerálisa lett. Szoros barátság szövődött köztük, amit életük utolsó évére egy esküvővel is megpecsételtek: a már ötvenéves Haller Bornemisza leányát vette feleségül. Mindketten 1608-ban, pár hónap különbséggel hunytak el. Őket tehát annak ellenére is a politikai elithez sorolhatjuk, hogy életük jelentős részében nem tartoztak a pozicionális, kormányzó elithez. A politikai életben azonban, ha ellenkező oldalon és eltérő intenzitással is, de mindketten jelen voltak.

Tehát összefoglalva: az én értelmezésemben ebben a korszakban a politikai elitet az erdélyi főnemesi réteg, a maga teljes egészében, valamint — függetlenül aktuális vagy korábbi társadalmi státuszuktól és vagyonuktól — meghatározott kormányzati pozíciók birtokosai alkották.

A következő feladat az, hogy meghatározzuk azokat a hivatalokat, amelynek viselői a legszűkebb hatalmi réteghez tartoztak. A pozicionális elit tagjainak a közjogi, katonai vagy egyéb fontos hivatali funkcióval felruházott politikusokat szokás tekinteni. Egy ré-

²⁶ Rövid életrajzukat lásd: *Horn Ildikó*: Hit és hatalom. Az unitárius nemesség 16. századi története. Bp. 2009. 281–294.

²⁷ Haller Péterre és családjára: *Szabó András Péter*: Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi arisztokrata élet-pályája. PhD disszertáció. Bp. 2008. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/szaboandras/diss.pdf> (2012. február 12.)

szük Erdélyben is magától értetődik: idesoroljuk a fejedelmi tanács tagjait, a kancellárt és a kincstartót, ha esetleg eleve nem tagjai a tanácsnak, valamint a helyi vezetők közül az erdélyi magyar és a Partium vármegyéinek főispánjait s végül a szász királybíró is. A székely előkelők viszont, homoródszentpáli Kornis Farkast leszámítva, az 1590-es évek előtt nem sorolhatóak az elit kategóriájába. Ennek okait egyrészt a székelyek sokkal lassúbb társadalmi fejlődésére, másrészt az 1562-es székely lázadás következményeire vezethetjük vissza. A székelység vezetői ugyan a századfordulóra megérkeztek a politikai elitbe, de vagyoniuk csak a 17. század második felében közelítette meg, illetve érte el a magyar vármegyék főnemeseinek anyagi helyzetét.²⁸

A kincstartó és a kancellár alatti kormányzati hivatalnokréteget tekintve már nehezebb helyzetben vagyunk. Az elit szempontjából a kancelláriai illetve királyi titkár, a fiscalis provizor és az ítélőmesterek jöhetnének még szóba, illetve ha a kincstartóságot nem töltötték be, akkor a kincstári ügyeket vivő kamarás is. Ezek a posztok mind valamilyen speciális szakértelmet követelő állások voltak, viselői között Kendy Sándor kivételével nem találunk a hagyományos főnemességből senkit. Az ő esete viszont annyiban speciális, hogy nagybátyjai 1558-as erőszakos félreállítása és megbélyegzése miatt pályáját eredeti társadalmi státusza alatti szintről kellett indítania.

A többiek részben jó nevű erdélyi köznemesi családból, illetve alulról vagy kívülről érkeztek, vagyoni helyzetük, társadalmi presztízsük erősen elmaradt az elitbe tartozó többi méltóságviselőjétől.²⁹ Voltak olyanok is, akik hatalmas társadalmi ugrást hajtottak végre, mint például a nem nemesi, hanem polgári családból érkező Gyulay Pál, aki a tanácsúri címig jutott, vagy az ítélőmester Szigethy Pál, aki csak Bekes Gáspár bukása miatt nem lett kancellár vagy alkancellár. Jelentősen előrelépett a tanácsúrrá lett Sombory László és Berzeviczy Márton is, az Erdélyben homo novus Wesselényi Gáspár pedig fiának teremtetette meg a kiugrási lehetőséget.³⁰ A kincstári jószágügyigazgatók közül egyedül az említett Sombory futott be nagy ívű pályát, a többiek jórészt ismeretlen nevek, de jelentős funkciójuk miatt nem szívesen zártam volna ki automatikusan őket a vizsgálatból. Ugyan a

²⁸ Balogh Judit: A székely nemesség kialakulásának folyamata. Kolozsvár, 2005. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 254.); *Uő*: Székelyföldi karrier. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16–17. században. Bp. 2011.

²⁹ Itt is találunk kivételt: Szilágyi Nagy Pétert, aki a Báthory család familiárisa, majd 1572-ben cubiculariusként a pénzügyi igazgatásban dolgozott, 1575–76-ban bár formálisan nem nevezték ki, kincstartóként működött, majd követte urát Lengyelországban, ahol a magyar udvartartás és katonaság pénzügyeit intézte. Végrendeletéből egy a főúri környezetben teljesen otthonosan mozgó, különösen ingóvagyonát tekintve gazdag hivatalnok képe bontakozik ki. Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár (A továbbiakban KmOL) Kemény család levéltára, fond 8. nr. 509.

³⁰ Pályafutásuk adatait lásd az adattárban.

fiscalis provizorok politikai szerepét elég nehéz tetten érni, de az mindenképpen elgondolkodtató, hogy volt, akinek politikai okokból kellett elhagynia tisztségét, sőt Szentgyedyi Somlyai Gergely és később Kolozsvári János is vérpadon fejezte be az életét. Ez arra enged következtetni, hogy valamilyen nehezen kitapintható, szürke eminenciáshoz hasonló háttérhatalmuk, politikai befolyásuk mégiscsak lehetett. Összefoglalva az elmondottakat, az említett posztok viselőit szerintem pozíciójuknál fogva automatikusan nem sorolhatjuk az elit tagjai közé, de a hivatal megteremtette rá a lehetőséget, hogy valaki kiugorjon és részben vagyont, részben pedig politikai hatalmat szerezzen.

A katonai tisztségviselők felső rétege egybeesik a más szempontok szerint már a politikai elitbe sorolt főurakkal. Rajtuk kívül az udvari fő- és alkapitányok tartoznak csak a vizsgálat körébe.³¹ Az egyházi elittel sem kell külön foglalkoznunk, mert az 1558. évi márciusi országgyűlésnek a tanácsról szóló határozata után sem a tanácsban sem az országgyűlésen egyházi személy, egyházi méltósága jogán többé nem vehetett részt. Korábban a még 1542 márciusában felállított 22 fős tanácsban a három nemzet hét-hét képviselője mellett a gyulafehérvári püspökség vikáriusa vagy a káptalan egyik kanonokja szerepelt.³²

A kritériumrendszer felállítása után össze kellett gyűjteni a politikai elit tagjait, azaz a főnemeseket és a meghatározott tisztségviselőket. A kormányzati elit tűnik a könnyebb falatnak, hiszen elvben nem kell mást tenni, mint pontosan megadott kormányzati hivatali posztok birtokosait kigyűjteni. Ebben az alapvető támaszt Trócsányi Zsolt kormányzattörténeti monográfiája jelenti, amely a fejedelmi tanácsra, kancelláriára, kincstári igazgatóságra, a jogi-, hadügyi vezetésre konkrét névsorokat is tartalmaz.³³ Aki erdélyi kormányzat- vagy társadalomtörténettel foglalkozik, tapasztalhatta, hogy Trócsányi műve, minden kiválósága ellenére, meglehetősen hiányos.³⁴ Ez természetesen egyáltalán nem az ő hibája, hiszen teljesen egyedül dolgozott, és az ő korában még nem álltak rendelkezésére digitális adattárak, nem készültek regesztagyűjtemények, és nem volt internet sem.³⁵

³¹ Az udvari testőrség szervezetét feltárta és archontológiáját közölte: *Sunkó Attila*: Adatok az erdélyi fejedelmi udvar szervezetéhez a Báthory-korban. Sasa János 1585. évi végrendelete. In: *Fons*, 7. (2000) 275–288.; *Uő*: Az erdélyi fejedelmek udvari hadai a 16. században. In: *Levéltári Közlemények*, 69. (1998) 99–127.; *Uő*: Az erdélyi fejedelmi testőrség archontológiája a XVI. században. In: *Fons*, 1994/2. 186–214.

³² EOE I. 84–86.

³³ *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1540–1690. Bp. 1980.

³⁴ A leginkább teljesnek tekinthető tanácsúri névsorának 1556–1585 közötti részét — az említett modern kutatási eszközöknek köszönhetően számos új tanácsúrral sikerült kiegészíteni, illetve adatait sok esetben lehetett pontosítani.

³⁵ Itt elsősorban Miskolci Egyetemen Bessenyei József, majd Gyulai Éva vezetésével készített Erdélyi Királyi Könyvek DVD-re gondolok és arra a fiatal kolozsvári történész körre, amely az ETA VII és VIII. kötetét

Még mostohább a helyzet a területiális vezetők terén. Az erdélyi főispánokkal — itt most a szűken vett, Partium nélküli Erdélyt értjük — Lázár Miklós foglalkozott, gyűjtését a Századok hasábjain és külön kötetben is megjelentette, még 1888–89-ben.³⁶ Másik nagyszabású munkája, a székely főtiszti katalógus viszont kéziratban maradt.³⁷ Főispáni archontológiával azóta se foglalkozott senki, bár a mostanában újonnan meginduló vármegyekutatások lassan csordogáló, de legalább pontos adatokkal kecsegtetnek.³⁸ A székely főtisztek esetében kedvezőbb a helyzet, mert Balogh Judit felvállalta Lázár Miklós örökségét. Az erdélyi archontológia szegényes eredményei annyiban hátráltatták munkámat, hogy a kutatás egy jelentős részét az archontológiai anyaggyűjtés tette ki.³⁹

A „régí” vagy hagyományos elit, tehát a magas társadalmi státuszba már beleszületettek esetében is komoly elméleti és gyakorlati nehézségekkel kellett szembenéznem. Először is meg kellett fogalmaznom, hogy pontosan mely családok tagjait tekintem a hagyományos elithez tartozónak. Ezzel elérkeztünk ahhoz a cseppet sem könnyű kérdéshez, hogy mit nevezünk erdélyi főnemességnek. A Trócsányi által használt „régí arisztokrácia” fogalom nem állja meg a helyét, mert ez inkább a 18–19. századi erdélyi főnemesség akkori összetételére, vezető családjaira alapozó visszavetítésből ered. A Péter Katalin vezette arisztokrácia-kutatócsoport annyiban könnyebb helyzetben volt, hogy jól meghatározott kritériumok alapján dolgozhatott: az országos bárói méltóságot, illetve főispánságot viselőket, az örökletes bárói címet bíró családokat és az országgyűlésre személyre szólóan meghívottakat vonták be a vizsgálatba.⁴⁰

elkészítette. Ezek a kiadványok hihetetlen mértékben felgyorsították az adatgyűjtő és ellenőrző kutatási munkákat. (részletesen lásd a bibliográfiában)

³⁶ Lázár Miklós: Erdély főispánjai (1540–1711). Bp. 1889.

³⁷ Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Ms 561. Lázár Miklós: Székely főtisztek 1562-től fogva 1711-ig (kézirat).

³⁸ Dáné Veronka: „Az ő nagysága széki így deliberalá” Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata. Debrecen–Kolozsvár, 2006. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 259.)

³⁹ Az erdélyi történetírás újabban komoly erőfeszítéseket tesz e hiányosságok pótlására. Az archontológiai kutatások fellendülését mutatják például Bogdándi Zsolt, Rüszt-Fogarasi Enikő, W. Kovács András, és Pakó László kutatásai: Rüszt-Fogarasi Enikő: Kolozs vármegye szolgabírái a középkorban. Turul, 82. (2009) 1–12.; Bogdándi Zsolt: A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában. (Erdélyi Tudományos Füzetek 274.) Kolozsvár, 2012.; Uő.: A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori levélkeresői. In: Erdélyi Múzeum 2010/3–4. 43–72. Uő.: Az erdélyi hiteles helyek működése a szekularizációt követően. In: 700 éves a közjegyzőség Magyarországon (szerk. Rokolya Gábor). Budapest, 2008. 41–53.; W. Kovács András: Megyeszékhelyek a középkori Erdélyben. In: Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 2010. 177–187.; Uő.: Szolgabírák és járások a középkori Erdélyben. Erdélyi Múzeum 2010.. 33–42.; Pakó László: Hatalmi konfliktus vagy testületi összefogás? A kolozsvári százférfiak tanácsa és a városi igazságszolgáltatás a 16. század második felében. In: Erdélyi Múzeum 2010. 3–4. 73–87. csak témájában erdélyi: Szabó András Péter: Beszterce város fejedelemség-kori kormányzata és politikai elitje – egy archontológia forrásai és hasznosítási lehetőségei. In: Urbs – Magyar várostörténeti évkönyv 3. Szerk. A. Varga László. Bp., 2008. 145–160. Idesorolhatjuk még a Történelmi egyháztörténeti kísérleti adatbázis című kezdeményezést is: http://archontologia.bkb.hu/index_orig.php?gr_1_id=1 (2012. szeptember 2.)

⁴⁰ Péter Katalin: Bevezetés a főrendű családok katalógusához. A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere i. m. <http://archivum.piar.hu/arisztokrata/> (2012. február 14.)

Sajnos Erdélyben nem olyan tiszta a képlet, és a fejlődési folyamat sem olyan jól nyomon követhető, mint a Magyar Királyságban. Talán ebből adódik, hogy az erdélyi főnemességgel, azon belül is a mágnási rend meghatározásával eddig mindössze két tanulmány foglalkozott részletesebben, Bónis György és Valentinyi Antal közös munkája, valamint Szabó András Péter értékes és adatgazdag írása. Jellemző módon egyik szerző sem ezt a kérdéskört tűzte ki fő kutatási irányának, más jellegű témájuk kidolgozása közben szembesültek a problémával. A Bónis–Valentinyi páros két 16. századi mágnássá emelő oklevél ismertetése kapcsán bizonyította azt az akkor még nem evidens tényt, hogy az Erdélyi Fejedelemségben a nemességen belül, formálisan és jogilag is elkülönült egyfajta főúri rend. Emellett, mint létező kategóriát megemlítették a tanácsi rendet is, azonban a két fogalom sajátosságaival, egymáshoz való viszonyával nem foglalkoztak.⁴¹

Szabó András Péter Haller-kutatásai révén szembesült a probléma megoldatlanságával. Bár nem épített Bónisék ismeretanyagára, a Haller-levéltárban végzett kutatásai és az erdélyi Királyi Könyvek 1600-ig terjedő regeszta-kiadása alapján megírt összefoglalása a legjobb és legrészletesebb megfogalmazása volt annak, amit az erdélyi főnemességről akkor tudni lehetett.⁴² Számára már nem volt kérdéses a főúri rend létezése, de leszögezte, hogy mivel a fejedelemségben nem alakulhatott ki örökös főrendiség, ezért megmaradt a főnemesi réteg középkorból származó informális jellege. Ennek megfelelően a nemesség rétegződését a címzések alapján lehet elsősorban vizsgálni és a négy fő kategóriát felállítani: nemes (nobilis), vitézlő (egregius), nemzetes (generosus), nagyságos (magnificus).⁴³ Szabót különösen a magnificus és a generosus kategória meghatározása és elkülönítése foglalkoztatta. A magnificusokat az erdélyi arisztokráciának tekintette, míg a generosusokról megállapította, hogy „... ez a terminus az arisztokrácia „tartalékát” illetve, nevezetesen azokat, akik a politikai hatalom előszobájában voltak, akik később alkalomadtán előléphettek.”⁴⁴ Ebbe a csoportba kutatásai alapján elsősorban a nagyságosoknak titulált családok fiatal férfi tagjait, illetve a hölgyeket sorolta.

Szabó András Péter megállapítása, hogy a generosus cím, a magnificus családok nem teljes jogú tagjaira, tehát az ifjakra és a nőkre vonatkoznak, csak részben állja meg a helyét. Kutatásaim során arra kell következtetnem, hogy a generosus rend ennél szélesebb,

⁴¹ Bónis György – Valentiny Antal: Jacobinus János erdélyi kancellár formuláskönyve (1602). Kolozsvár, 1947. 18–20.

⁴² Szabó András Péter: A magyar Hallerek nemzetségek könyve. Egy különleges forrás keletkezésének társadalomtörténeti háttere. Századok, 142. (2008) 4. 928–931.

⁴³ Szabó A. P.: A magyar Hallerek nemzetségek könyve i. m. 930.

⁴⁴ Szabó A. P.: A magyar Hallerek nemzetségek könyve i. m. 931.

életkorhoz nem köthető réteget ölelt fel, és a nagyon szűk s gyakran változó mágási rend mellett a főnemesség alsóbb csoportját alkotta.

Az Erdélyi Fejedelemségben az igazi bárók rendszere, valamint a báróvá tétel és ezáltal a természetes bárók csoportja nem alakult ki, bár Báthory István tett erre kísérletet.⁴⁵ Wesselényi Ferenc és Berzeviczy Márton bárói rangra emelésének azonban nem volt sok köze az erdélyi főnemességhez. Báthorynak két olyan fontos lengyelországi funkciót betöltő főemberéről volt szó, aki a Lengyel- Litván államban birtokokat, majd indigenátust is szerzett. Mivel köznemesi családból indultak, a királynak meg kellett alapoznia a lengyel és litván főurak közt is a tekintélyüket.

A nagyságos cím adományozása viszont létezett Erdélyben, erre a fejedelmi kor egészéből több példát tudunk felsorolni. Az erdélyi mágássá emelő oklevelek azonban sajnos nagyon szűkszavúak, az alapvető formula azt mondja ki, hogy az illetőt érdemeiért fiági, vagy mindkét nemű utódaival együtt mindazokkal a kiváltságokkal és jogokkal felruhazzák, amelyek Erdélyország mágásait megilletik. A mágássá emelés tehát a fejedelmek kezében az elitteremtő eszköz, s rokoníthatjuk a Magyar Királyságban meglévő báróvá tétellel, vagy legalábbis a nagyságos titulus adományozásával.⁴⁶

A magnificus cím automatikusan csak a magyar bárói családok tagjainak és lezármazottjainak járt, ilyen volt például az Enyingi Török család, az Erdélybe áttelepülő Forgách Ferenc és Majláth Gábor. Mellettük az uralkodóval szoros rokonságban álló főurak is nagyságos címet kaptak.⁴⁷ Például: a fiatal Bocskai István, Geszthy Ferenc, mint Báthory Kristóf sógora, illetve közeli rokona, vagy a Telegdi fivérek, Miklós és Mihály. Bár utóbbi elvesztette rangját, miután a Bekes-féle támadásban való részvétele miatt távollétében halálra és birtokelkobzásra ítélték. Az asszonyokat is hasonló jogon illette meg a magnifica cím: Családja korábbi báróságának köszönhetően nevezték nagyságosnak Ba-

⁴⁵ 1582. április 3-án Báthory István bárói rangra emelte Wesselényi Ferencet és 1583. január 17-én Berzeviczy Mártont. A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században (adatbázis) <http://archivum.piar.hu/arisztokrata/12rangemelesek.htm#B191>

⁴⁶ *Pálffy Géza*: Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban. In: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. szerk. Papp Klára – Püski Levente. (Speculum Historiae Debreceniense 4.) Debrecen, 2009. p. 9–11, 16–23.

⁴⁷ Szabó András Péter hasonló következtetésekre jutott a Haller családdal kapcsolatban. Most, mint nem idetartozóval, nem kívánok foglalkozni a liber baronátusság intézményével, amely a fejedelemségben mást fedett, mint a királyságban. Ezzel kapcsolatosan teljesen egyet értek Szabó András Péter és Dáné Veronka megállapításaival. *Szabó A. P.*: A magyar Hallerek nemzetségekönyve i. m. 928–933.; *Dáné Veronika*: A Bocskaiak Erdélyben. Törvénytelen liber bárók? In: „Frigy és békeesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke. Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária. (A Bocskai-szabadság-harc 400. évfordulójára 8.) Debrecen 2006. 111–117.

⁴⁷ EOE IX. 74–75.

lassa Zsófiát, illetve Somi Borbálát. A fejedelmi családdal való rokonság miatt pedig Kerecsényi Juditot, Telegdi Sárát, vagy például Bebek Zsuzsannát, aki hajadonként még *generosa* volt, Báthory Istvánnal kötött házassága révén viszont *magnifica* lett.

Számos — a fejedelemmel nem közeli rokonságban álló — főúri család esetében azt tapasztaljuk, hogy a család egy-egy tagja által használt magnificusi cím nem öröklődik tovább. Ez történt például az Apafiaknál: Apafi Gergely tanácsúr és főudvarmester, valamint a fia, Apafi István (akinek egyelőre csak tanácsúri ragja ismert) mindketten nagyságos urak voltak, azonban Apafi István fia, György már nem használhatta ezt a címet. Ki alakult bennem az a hipotézis is, hogy esetleg a főméltóságok elnyerése és viselése is nagyságos címmel járt, ami ismét csak a magyar királyságbeli gyakorlattal és az igazi bárók létevel lenne rokonítható. de ez sajnos nem így történt, a tanácsúri megbízatás önmagában nem járt együtt a nagyságosi méltósággal, a kancellári tisztség sem, bár pályája végére szinte minden kancellár magnificus is lett.

Kézenfekvő lenne, hogy az erdélyi főnemességet csupán a magnificusi rétegre korlátozzuk, azonban az Erdélyi Fejedelemségben — mint azt a későbbiekben látni fogjuk — a 16–17. században rendkívül nyitott volt az elit. Sűrűn átrendeződtek a hatalmi viszonyok, és ennek megfelelően összevetve egymással a rekonstruálható magnificusi névsorokat, azt tapasztaljuk, hogy ez a csoport minden fejedelem alatt jelentősen kicserélődött és újrateremtődött. A Haller család kivételével legfeljebb két-három család egy-egy tagja képviseli az állandóságot, de ők is csak néhány generáción keresztül tudták megőrizni a pozíciójukat. A nagyságos címet tehát Erdélyben többnyire egy rövid ideig tartó kivételezett állapotnak kell tekintenünk, mert nem lehet egy állandó, ugyanazokat a családokat minden generációjukban egységesen felvonultató nagyságos rendet rekonstruálni.

Ezért az elitet illető vizsgálataimban az erdélyi főnemesség fogalmát nem redukáltam az éppen aktuális nagyságos címet viselő személyekre, hanem a magnificus és generosus réteget együttesen tekintettem az erdélyi főnemességnek, mert így már jobban körül lehet határolni egy folyamatosan kiemelkedő, állandóbb csoportot a nemesi családokon belül. Természetesen tisztában vagyok vele, hogy bár a vagyoni helyzetet tekintve nem feltétlenül, de jogilag és a társadalmi presztízst tekintve mindenképpen van különbség a két réteg között. A hivatalnok elit címhasználatát tovább bonyolítja a helyzetet. Az adatárból kiderül, hogy túlnyomó többségük az egregius státuszban maradt, még akkor is, ha időközben tanácsúrrá lépett elő. Ebből a tényből egyelőre semmi másra nem lehet következtetni, csak arra, hogy nem ismerjük eléggé az erdélyi társadalom rétegződését és címadási szokásait.

4. A kutatás céljai

A céloom az volt, hogy a politikai elit egészét minél komplexebb módon vizsgáljam. Az elit rekonstruálásához, mintegy segédanyagként készítettem egy archontológiai adatbázist, amely a disszertáció utolsó fejezetében található.

Az adatbázis és egyéb családtörténeti kutatásaim alapján az elit kapcsolati hálóját kívántam vizsgálni két szálon futtatva. Külön kezeltem a rokoni kapcsolatokat és az egyéb érdekszövetségeket. A kapcsolati hálók felvázolásával egyidejűleg rögtön kirajzolódott a törésvonalak nagy része is: elsősorban a politikai elképzelések különbözősége, a hatalmi rivalizálás miatti ellentétek és a birtokperekből kialakuló konfrontációk bontották táborokra az elitet. Ilyen esetekre bőven találunk példát, így ahol ezt a források lehetővé tették, külön foglalkoztam a korabeli elit konfliktuskezelő, problémamegoldó képességeivel, készségeivel is.

A rokoni háló vizsgálata kapcsán kollégáimtól bőven kaptam aggódó, de jóindulatú megjegyzéseket arra vonatkozóan, hogy vajon nem tulajdonítok-e a tényleges szerepénél nagyobb jelentőséget a rokoni kapcsolatoknak. A magyar- és az erdélyi elit összevetésénél azt tapasztaltam, hogy a sokkal szűkebb, ugyanakkor nyitottabb erdélyi elitben jóval nagyobb súlya volt a rokoni kapcsolatoknak, mint a Magyar Királyságban. Ez a jelenség egyébként az erdélyi társadalmi fejlődés mai napig jellemző sajátossága, ha az aktuális szellemi és politikai elitet nézzük, ott is kimutatható a rokoni háló megléte és szerepe.⁴⁸ Saját eredményeimen kívül hasonló mélységű vizsgálatokat tapasztaltam e téren más kutatóknál is. A velem közel azonos területen dolgozók közül Kelemen Lajos példáját emelném ki. Hagyatékában egy speciális anyag található, amely genealógiai gyűjtését tartalmazza, családfákon ábrázolva. Több mint száz olyan lapot láttam, amelyek további A3-as méretű kockás lapokból voltak még külön összeragasztva. Ezek speciálisan feldarabolt és minden irányban összekötött családfarészleteket tartalmaznak. Kelemen Lajos ezzel a módszerrel jól láthatóan a teljes fejedelemskori Erdély nemesi családi kapcsolatrendszerét próbálta a maga összefüggéseiben, mintegy körpanorámán kivetíteni.⁴⁹ Emellett hozzám hasonlóan nagy figyelmet szentel a kapcsolati hálóknak Balogh Judit is, aki a székely elő-

⁴⁸ Személyes tapasztalataimat tudományos kutatások is alátámasztják: Papp Z. Attila–Márton János: Párhuzamos világok? Az erdélyi magyar gazdasági és kulturális elit szocio-demográfiai jellemzői. in: Elitek a válság korában. Szerk: Kovách Imre. Bp. 2011. 488–491.

⁴⁹ KmOL Kelemen Lajos gyűjtemény 60–63. doboz.

kelők családi kapcsolatrendszerét kutatja.⁵⁰ A rokoni kapcsolatok súlyának mérlegelése kapcsán azt is le kell szögezni, hogy a családi kötelékek megléte önmagában még nem feltétlenül hordoz pozitív következményeket. Bőséggel találunk példát arra, hogy közeli rokonok, akár testvérek is, ellentétes politikai elképzeléseket vallottak vagy különböző okok miatt egymás ádáz ellenfeleivé váltak.⁵¹

Visszatérve az adattárhoz: természetesen szerepelnek benne a szokásos demográfiai, archontológiai tételek. A nevet a nemesi előnévvel tüntettem fel, ez utóbbira azért volt szükség, hogy egy-egy család különböző ágait, vagy az azonos nevű, de nem rokon családokat meg tudjuk egymástól különböztetni. Ahol erre mód nyílt, a születési és a halálozási dátumot is megadtam, mert a kutatás egy-egy időszakjában szerettem volna az elit korfáját is megvizsgálni. Az életkorokra azért is figyeltem, mert arra is kíváncsi voltam, hogy a különböző társadalmi rétegekből származó politikusok esetében van-e szignifikánsan meghatározható különbség abban, hogy hány évesen nyernek el egy-egy pozíciót. Korábbi kutatásaim során a tanácsurak esetében azt tapasztaltam, hogy az átlagéletkort tekintve nagy különbségek lehetnek egyes időszakokban. Vannak olyan korszakok, amikor idősebb politikusok alkotják zömében a tanácsot, de van, amikor a fiatalabbak viszik a prímet. Ennek az érdekes ingadozásnak mindenképpen szerettem volna feltárni az okait és következményeit. A már említett forrásproblémák természetesen nem tették lehetővé a teljes körű vizsgálatot, de annyi adatot sikerült összegyűjteni, hogy képet lehessen alkotni a tisztségviselők életkorának változásairól és jellemzőiről.

Az elnyert tisztségek felsorolása mellett az adatfelvételkor a kategóriák közzé vettem a felekezeti hovatartozást, mert egy sokvallású ország elitjében, különösen ebben a még képlékeny, forrongó időszakban érdemes figyelni és vizsgálni azt, hogy az illető vallása gyakorol-e valamilyen hatást személyes karrierjére. Ahol erre lehetőségem nyílt, feltüntettem a feleség vagy feleségek nevét, hiszen ez a családi stratégiák és a kapcsolati háló felrajzolásához nélkülözhetetlen. Végül az aktuális társadalmi besorolás, illetve a származás is a vizsgált területek közé került. A származásnál figyelembe vettem az egyén akkori pozíciója mellett az apját és a távolabbi őseit is. Erre azért volt szükségem, hogy

⁵⁰ Balogh Judit: A székely nemesség kialakulásának folyamata. Kolozsvár, 2005. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 254.); *Uő.*: A vargyasi Daniel család karrierjének kezdetei a 16–17. század fordulóján. Történelmi Szemle 2009/3. 333–354.; *Uő.*: Székelyföldi karrieriek. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16–17. században. Bp. 2011.

⁵¹ Említhetnénk a Telegdi testvérek — Miklós is Mihály — példáját, akiket a vallási különbségek és a peres ügyeik fordítottak szembe egymással. A Kendy fivéreket 1553 és 1556 között látjuk ellentétes oldalon: Kendy Antal János Zsigmond pártjának egyik fő szervezője volt, míg testvére, Ferenc I. Ferdinánd erdélyi vajdája. Bekes Gáspár és Báthory István rivalizálása szintén megosztott egyes családokat: példa rá a Kendy család következő generációja, az Apafi család, vagy a már korábban említett Telegdiek.

meg tudjam állapítani, hogy mennyire zárt vagy nyitott a fejedelemskori erdélyi kormányzó réteg. Ezzel a módszerrel jól meg tudtam határozni, hogy például egy-egy politikai csoportosuláson belül egyes tagok mikor és hogyan kerültek be az elitbe, tekinthetjük-e őket a régi elit tagjainak, vagy kívülről érkeztek az országba, esetleg nagy társadalmi ugrást végrehajtva kerültek vezető politikai funkciókba.

A mobilitás vizsgálata elvezet olyan izgalmas kérdéskörhöz is, mint például a régi és az új elit kapcsolata, az integrálódás problémája, amely két részre osztható: a jelen pillanatára, vagyis hogy az elitbe belépő hogyan tudja magát elfogadtatni, milyen csoportokhoz tud kapcsolódni és milyen kompetenciákra tesz szert. A másik viszont a hosszú távú bennmaradás kérdése: egyszemélyes karrierről kell beszélnünk, vagy pedig a második-harmadik generációnak is lehetősége lesz megkapaszkodni és így végül úgynevezett régi családdá válni.

A heterogén elitek esetében mindig központi téma a presztízs és vagyonbeli különbségek megléte, amit tovább súlyosít az újak kapcsolati tőkéjének a hiánya vagy szűkössége. Külön kategóriaként nem vettem föl, de ahol erre lehetőség nyílt, feltüntettem a képzettségre vonatkozó adatokat is. Ezzel arra szerettem volna választ kapni, hogy a különböző képzettségi szintek, vagy, ahogy ma korszerűen megfogalmazzák, a tudástőke megléte vagy hiánya hogyan befolyásolta a személyes pályafutásokat, lehetséges volt-e valamilyen módon kompenzálni a származásból fakadó hátrányokat.

Az elitstruktúra és a kapcsolati háló megrajzolása után az elit sorsát és fejlődését meghatározó egyéb tényezőkre összpontosítottam. Ezek közül a legfontosabb az uralkodó személye. Ennek megfelelően János Zsigmond és Báthory István személyiségjegyeire, erősségeikre és gyengeségeikre koncentráltam. Vizsgáltam neveltetésüket, képzettségüket, és igyekeztem feltérképezni, hogy milyen személyiségformáló hatások érték őket fiatalokként. Feltérképeztem uralkodói preferenciáikat, vagyis azt, hogy az elitjük kialakításakor a vallási, a képzettségi, a származási vagy a rokoni szempontok milyen súllyal estek latba. Elemeztem a büntetési és jutalmazási gyakorlatukat, mint az egyik legfontosabb elitformáló eszközüket.

A fejedelmi portré megrajzolása után az uralkodó és az elit kapcsolatát kívántam fókuszba állítani. E relációban mindig a trónra lépés és az azt követő időszak a legizgalmasabb. Az elődtől megörökölt elit az esetek többségében nem felel meg az új uralkodónak. Ez óhatatlanul konfliktusokhoz, egyes politikusok kihullásához, rosszabb esetben nagyobb mértékű elitcseréhez vezethet. A továbbiakban azt kívántam vizsgálni, hogy az uralkodó hogyan formálja igényeinek megfelelően a saját képére az elitet. Ezen a téren a stratégiák,

a módszerek és a reakciók kínálják a legérdekesebb kutatási vonulatokat. Nagy figyelmet kell szentelni továbbá a krízishelyzeteknek, mert a válság az eliten belül is okozhat súlyos konfliktushelyzeteket, de magával az uralkodóval is szembefordíthat a saját maga által megteremtett elit.

Kutatási céljaim közt az is szerepelt, hogy minél jobban felderítsem mindkét fél érdekérvényesítő képességét, de ehhez először természetesen meg kellett határoznom és el kellett különítenem az uralkodó és az elit különböző rétegeinek az érdekeit. Báthory István esetében külön vizsgálati témát jelentett az uralkodó távolléte. Itt nemcsak a helyettesítése körüli problémákra gondolok, hanem arra, hogy a korábban említett sajátosságok hogyan változtak a térbeli távolság hatására. Emellett foglalkoztam az uralkodói udvar belső feszültségeivel, és vizsgáltam az uralkodói udvar és a külső területek kapcsolatát is.

Szándékaim szerint az általam elvégzett kutatás és elemzés János Zsigmond és Báthory István politikai elitjének rekonstrukciója mellett a struktúrájáról, belső dinamizmusáról, működési mechanizmusáról és a krízishelyzetekre adott válaszáról, egyszóval a minőségéről is képet nyújt majd.

1. János Zsigmond rokoni köre

1.1. A Szapolyai rokonság

Az 1571 után trónra lépő erdélyi fejedelmek esetében, hatalmuk kiépítésekor, fontos szerepet játszott rokoni körük, amelynek kiterjedtsége és minősége befolyásolta uralmuk stabilitását is. A Báthoryak például nagymértékben támaszkodtak széles rokoni körükre, s ez a folyamat csak 1594 után szakadt meg, amikor Báthory Zsigmond véres eszközökkel félreállította, illetve emigrációba kényszerítette családjá nagy részét. Ez uralkodásának utolsó éveiben komoly instabilitást okozott, de igazi vesztese Báthory Gábor lett, aki csak nagy nehézségek árán, a nőági rokonait összegyűjtve tudott bizalmi kört kialakítani.⁵² A Rákócziaknak ugyanezzel a problémával kellett szembenézniük, mert anyai atyafiságukon, a Gerendieken kívül, csak egy egészen szűk rokoni bázisra tudtak támaszkodni. Rákóczi Zsigmond az erdélyi elittel való kapcsolatok hiánya miatt nem is tudta az erős külső nyomással szemben tartósan megőrizni fejedelmi pozícióját. Fia, I. Rákóczi György viszont, a szűk rokonságra is építve, de alapvetően teljesen más eszközökkel és az elitformálás más módszereivel kompenzálta ezt a politikai hátrányt.⁵³ Apafi Mihály már ismét kedvező helyzetben volt: uralmának megszilárdítását a saját és felesége széles rokoni körére építhette.⁵⁴

János Zsigmond köztudottan szűk rokonsággal rendelkezett, így meg kell vizsgálnunk, hogy bizalmi körének kiépítésekor mennyiben tudott rájuk támaszkodni, és hiányuk milyen következménnyel járt. Ez nem is könnyű feladat, mert a Szapolyaiak gazdagságához és politikai jelentőségéhez képest a család korai történetében és genealógiájában még bőven akad megoldatlan kérdés, ahogy Neumann Tibor fogalmazott: „családi összekötteté-

⁵² *Horn Ildikó*: Báthory Gábor belpolitikája. Vitaindító gondolatok a Báthory Gábor kutatásról in: Báthory Gábor és kora. szerk. Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária, Ulrich Attila, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Erdély-történeti Alapítvány, 2009. 138–142.

⁵³ *Makkai László*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1631–1644. Bp. 1958. 10–30.

⁵⁴ *R. Várkonyi Ágnes*: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korábban. 1660–1711. (Nemzet és emlékezet) Bp. 1984. 117–123.

seiket és pontos leszármazásukat — történetük vizsgálatának ezen alapköveit — még mindig több bizonytalanság terheli.”⁵⁵

A Pozsega vármegyéből induló, kezdetben a kis- és köznemesi lét határán egyensúlyozó Szapolyai család Hunyadi Mátyás uralkodása idején az egyaránt nádorságig jutó testvérpár, Szapolyai Imre és István révén robbant be a magyar elitbe.⁵⁶ Előzmények nélküli váratlan felemelkedésük, valamint vagyonosodásuk rendkívül gyors üteme eredményezte azokat a hipotéziseket, amelyek a Hunyadi és a Szapolyai család között rokoni összeköttetést feltételeztek. Mindez elsősorban Varjú Elemér munkásságához köthető, aki felvetette, hogy Hunyadi János édesanyja esetleg mégsem az eddig elfogadott Morzsina Erzsébet, hanem egy eddig ismeretlen Szapolyai lány volt. Elméletét elsősorban a Hunyadi János sírkövén látható címerre és a Szapolyai címer hasonlóságára alapozta.⁵⁷

Kubinyi András viszont azt a hipotézist vetette fel, hogy Szapolyai Imre, Hunyadi János törvénytelen gyermeke, azaz Mátyás király féltestvére volt. Ő maga is elismerte, hogy állítása nem igazolható, de mint hozzátette: „nem is cáfolható, így bizonytalan, viszont sok mindent megmagyarázna.”⁵⁸ Mivel Hunyadi Mátyás kezdetben nagymértékben épített a rokonságára, és a Szapolyai fivérek gyors és nagy ívű karrierjére nincs semmilyen más elfogadható magyarázat, ezért a kérdés szakértői jelenleg elfogadják azt a feltételezést, hogy a Hunyadi és a Szapolyai család között valamilyen törvényes vagy törvénytelen családi kapcsolat létezhetett.

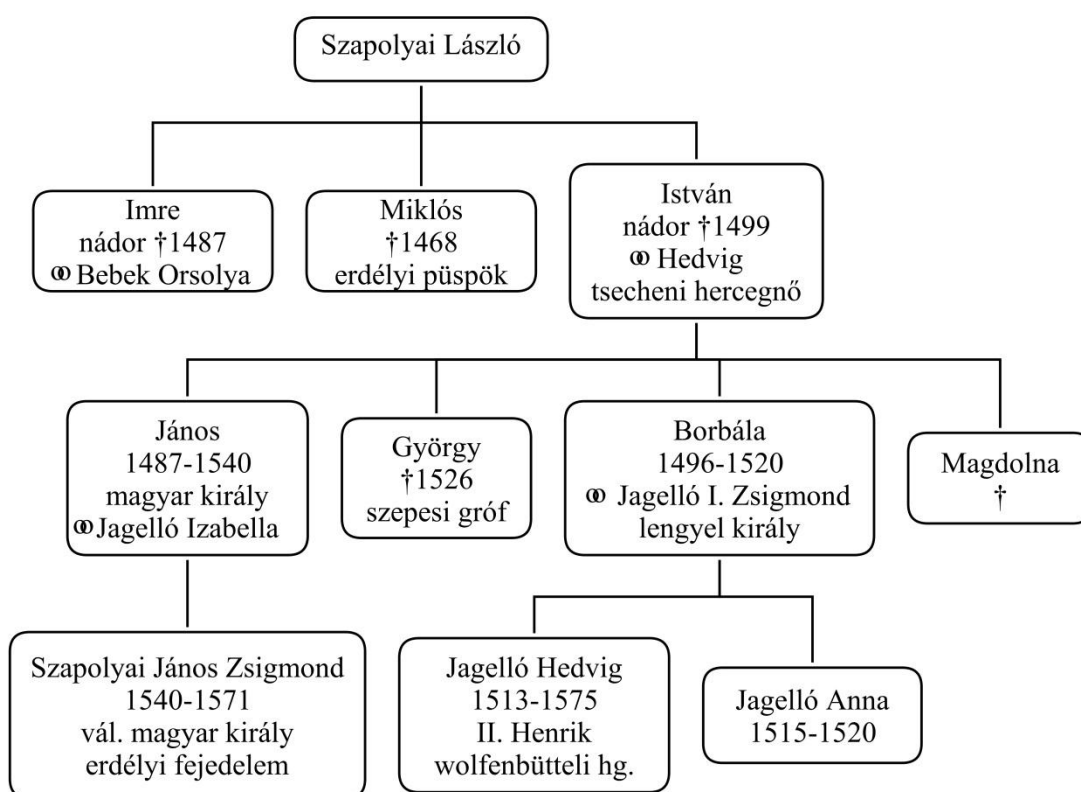
⁵⁵ Neumann Tibor: Régi genealógiai legendák nyomában: Szapolyai István nádor házasságai, leányai és leánytestvérei. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk.: Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp. 2012. 431. Itt szeretném megköszönni a szerzőnek, hogy még megjelenés előtt lehetővé tette számomra tanulmánya elolvasását, és minden felmerülő kérdésemre önzetlenül válaszolt.

⁵⁶ Az elitben csupán évszázadnyi időt eltöltő család nemzedékrendjének összeállításával, felemelkedésével, történetével, többen foglalkoztak. A teljesség igénye nélkül: Carolus Wagner: *Analecta Scepisii sacri et profani*. I–IV. Viennae, Posonii et Cassoviae 1774–1778. IV. 1–45.; Wertner Mór: Családtörténeti adatok. Erdélyi Múzeum 21 (1904) 24–30.; Uő: Szapolyai család. Turul 27 (1909) 178–179.; Tersztyánszki D.: *A Szapolyai család eredetéről*. Turul 27 (1909) 137–138.; Engel Pál: Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Bp. 2001. Zápolya rész; Stanisław A. Sroka: A Szapolyai család genealógiája. Turul 79. (2005) 97.; Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Szerk.: Bessenyei József, Horváth Zita, Tóth Péter. Miskolc, 2004. (Studia Miskolciensia 5.) Horváth Richárd: Adalékok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi felemelkedéséhez. In: *Analecta Mediaevalia. Tanulmányok a középkorról*. Szerkesztette: Neumann Tibor. Budapest, 2001. 99–112.; Uő: A Felső Részek kapitánysága a Mátyás-korban. Századok 137. (2003) 929–954.; Uő: Szatmár és a Szapolyaiak. In: Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére. Szerk. Juan Cabello – C. Tóth Norbert. Nyíregyháza 2011. 345–356.

⁵⁷ Varjú Elemér: A Hunyadiak síremlékei a gyulafehérvári székesegyházban. In: Magyarország műemlékei I. Szerkesztette Forster Gyula. Budapest, 1905. 75–97. Véleményét a korszak kutatói nem vették át, legutóbb E. Kovács Péter vonta kétségbe: A Hunyadi-család. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk.: Rázsó Gyula – V. Molnár László. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1990. 35.

⁵⁸ Kubinyi András: A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról i. m. 171. és Uő: Törvénytelen gyermek a magyar középkorban. História 21 (1999). 7. szám. 20–22.

Mivel minket elsősorban János Zsigmond szűkebb rokoni köre érdekel, ezért első lépésként az apja generációját, azaz Szapolyai István gyermekeit kell megvizsgálnunk. Szapolyai János testvéreit — legalábbis azokat, akik az apjának, Piast-házi Hedvig tescheni hercegnővel kötött házasságából származtak — jól ismerjük. Öccse, Szapolyai György, harmincegy éves korában a mohácsi csatában vesztette életét, s mivel nőtlen és gyermektelen volt, így nagybátyja részéről János Zsigmond nem rendelkezett rokonsággal. Ebből a szempontból ugyancsak kiesik Szapolyai Magdolna, aki gyermekkorában halt meg. Másik húga, Szapolyai Borbála, mint ez jól ismert, I. Zsigmond lengyel király felesége lett. A frigyből születő lányok közül csak Hedvig érte meg a felnőttkort, ő viszont végül két vérségi szálon is szorosan kapcsolódott János Zsigmondhoz: apai ágról az elsőfokú unokatestvére, anyai ágról pedig a nagynénje volt. Személyére az anyai ág ismertetésénél még vissza fogunk térni.

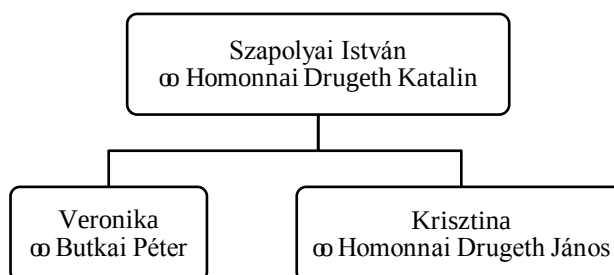

1. A Szapolyai család genealógiája

(A családfán csak azokat a személyeket tüntettem fel, akik a kutatás jelenlegi állása szerint teljes bizonyossággal a szűk családhoz tartoztak.)

A szakirodalom szerint Szapolyai Istvánnak volt egy első házassága is, mely szerint Honnmai Drugeth Simon lányát, Katalint vette feleségül, és a frigyből állítólag két leány,

Veronika és Krisztina született. A későbbiek során Szapolyai Krisztina Homonnai Drugeth Jánoshoz, Veronika pedig Butkai Péterhez ment feleségül:

2. Szapolyai István feltételezett első házassága

A Homonnai és a Szapolyai család között így létrejövő kettős kötelék azonban a közeli vérokonság, a feltételezett születési dátumok és a családtagok jól meghatározható kronológiai rendje miatt több megoldhatatlannak bizonyuló kérdést vetett fel.⁵⁹ A probléma tisztázására Neumann Tibor vállalkozott, aki a források alapján egyértelműen bebizonyította, hogy Homonnai Drugeth Katalin nem lehetett Szapolyai István felesége. Homonnai Drugeth Simonnak ugyanis egy 1486-ban kiadott oklevél mind a négy lányát még hajadonként s feltehetően kiskorúként jelölte meg. Szapolyai István viszont éppen ebben az évben, az említett oklevél kiadásához képest egy hónappal később vette feleségül Piastházi Hedviget, aki túlélte őt.⁶⁰

Neumann Tibor ezután azt a kérdést is felvetette, hogy volt-e egyáltalán első házassága Szapolyai Istvánnak. Az állítólagos Szapolyai Veronika–Butkai Péter házasságot vizsgálta meg, amelynek a létét a felek közt fennálló rangkülönség miatt már Kubinyi András és Stanisław Sroka is megkérdőjelezte.⁶¹ Neumann Tibor pedig egyenesen kizárta ezt a lehetőséget, miután összevetette Veronika valószínűsíthető életkorát Butkai Péter eddig ismert két házasságkötésének az időpontjával. Ráadásul Szapolyai Veronika pusztá létezése is csupán a Butkaival való házasságát megemlítő 18. század elejei feljegyzésből ismert. Ezek

⁵⁹ Az első feleségről úgy gondolták, hogy Homonnai Drugeth Simon négy lánya közül a második, Katalin nevű lánya lett volna. Házasságukból született meg Szapolyai Krisztina, aki később Homonnai Drugeth Jánoshoz (saját nagybátyjához) ment volna nőül. *Carolus Wagner: Analecta Scepussii* i. m. IV. 26. A közeli rokonság több kutatót óvatosságra intett, s közülük Barta Gábor alkotta meg azt a hipotézist, hogy Szapolyai Krisztina az apjának nem az első, hanem a második házasságból származhatott. *Barta Gábor: A Sztambulba vezető út (1526–1528)*. (Gyorsuló idő) Bp. 1983. 212.

⁶⁰ *Neumann T.: Régi genealógiai legendák* i. m. 435–437.

⁶¹ *Kubinyi A.: A Szapolyaiak és familiárisaik* i. m. 233–234.; *Sroka, S.: A Szapolyai család* i. m. 97.

után azonban nem marad semmilyen bizonyíték, amelynek alapján Szapolyai István első házasságát és Veronika létezését valószínűsíthetnénk.⁶²

Az egyetlen bizonytalansági tényezőt az jelenti, hogy ebben az időszakban valóban élt egy Szapolyai Krisztina nevű hölgy, ráadásul a Szapolyai és a Homonnai család között 1495-ben létrejött egy házassági szerződés, amely a nevezett Krisztinát Homonnai Drugeth Jánosnak ígérte. Az okiratban azonban Krisztinát egyszer sem nevezték Szapolyai István lányának, és a nádornak ugyanebben az évben kiállított oklevelében sem szerepelt örökösöként felsorolt gyermekei között Krisztina nevű. Neumann Tibor feltételezése szerint Szapolyai Krisztina vagy a tágabb rokonságból származhatott, esetleg István unokahúga, azaz Szapolyai Imre lánya lehetett, de az sem kizárt, hogy a nádor törvénytelen gyermeke volt.

Neumann Tibor még egy Szapolyai-lányt máshová helyezett el a családfán. Szapolyai Orsolyáról — akit a szakirodalom egy sírfelirat alapján István *sororjának* tartott, és Derencsényi Imrével boronált össze — hitelt érdemlően bebizonyította, hogy legfeljebb István elsőfokú unokatestvére lehetett, és férje valójában Perneszi Pál alnádor, majd szlavón vicebán volt.⁶³

János Zsigmond rokonságának további feltérképezésére a nagyszülők generációját is be kell vonnunk a vizsgálatba. Ebből a szempontból számunkra érdektelen az egyházi pályára lépő, karrierje csúcsán erdélyi püspökként tevékenykedő Szapolyai Miklós személye.⁶⁴ A családfát tanulmányozva viszont, azonnal szembeötlik Szapolyai Imre feleségének, Bebek Orsolyának a neve. Mivel Bebek Ferenc és leszármazottai fontos szerepet játszottak János Zsigmond uralkodásának 1556 utáni szakaszában, majd a Báthory-korban is, így ezt a házasságot nem szabad figyelmen kívül hagynunk.

Szapolyai Imre a rigómezei csatában elesett pelsőci Bebek Imre erdélyi vajda lányát, Orsolyát vette feleségül. 1469-ben meghalt sógora, Bebek Pál, akivel családjának vámosi ága is sírba szállt. Szapolyai Imre így jelentős vagyont örökölt, ekkor került a birtokába Szádvár, Murány és Rákos vára, valamint a fél krasznahorkai uradalom. A rendkívül előnyösnek

⁶² Neumann Tibor kiváló tanulmányában úgy vélekedik, hogy „a Szapolyai István nővéreire, házasságaira és leányaira vonatkozó, több évszázadot megélt téves hagyományok abból adódtak, hogy a modern történetírás előtti korszakban, a 18. század végén forrásközlő elődeink kritika nélkül vettek át adatokat egy sajátos forrástípusból, a sokszor bíróság előtt is bemutatott és így »törvényesített« nemesi leszármazási táblázatokból. ... a Szapolyaiakkal való rokonságot hangsúlyozó családfák kidolgozói nem feltétlenül félreértés áldozatai voltak, hanem gyakran tudatos hamisítással éltek: aligha kétséges ugyanis, hogy a királyi családdal való rokonság feltüntetésének jelentős presztízsbeli értéke volt.” *Neumann T.: Régi genealógiai legendák* i. m. 438.

⁶³ Uo. és *Neumann Tibor: A Szapolyai család legrégebbi címere*. Turul 85 (2011) 123–128.

⁶⁴ *Temesváry János: Szapolyai Miklós erdélyi püspök* (1462–1468). Erdélyi Múzeum 27 (1910) 51–53.

bizonyult házassággal a Szapolyai és a Bebek család közt mégsem alakult ki igazi vérségi kapcsolat, mert tudomásunk szerint a házaspárnak nem maradtak túlélő gyermekei, bár ezt teljes bizonyossággal az eddig elmondottak fényében nem lehet kijelenteni. Így bármilyen csábító is, a Szapolyai–Bebek szálat János Zsigmond korszakára vonatkozóan sajnos már nem tudjuk tovább szőni, mert Bebek Orsolya és Bebek Ferenc a családnak két különböző, már jóval korábban szétvált ágából származott.⁶⁵

A családfán szereplők vizsgálata tehát inkább tovább szűkítette, mint bővítette János Zsigmond feltételezhető rokoni körét. Jóval több lehetőséget rejt azonban azoknak a személyeknek a feltérképezése, akik a családhoz valamilyen vérségi alapon kötődtek, de a családfán nem tudjuk őket pontosan és jól ábrázolhatóan elhelyezni. Itt vissza kell térnünk Szapolyai János feltételezett unokatestvéreihez, Orsolyához és Szapolyai Krisztinához. Szapolyai Orsolya Perneszi Pál felesége volt, és a főként Somogy és Zala megyében birtokos Pernesziek egyik ága szép karriert futott be Erdélyben, különösen az 1570-es évek végétől kezdve. A Perneszi–Szapolyai rokonságnak János Zsigmond uralkodása idején nincs semmilyen kimutatható nyoma, erdélyi felemelkedésük egyértelműen a Báthoryakhoz köthető.⁶⁶

Szapolyai Krisztina az 1495-ös házassági szerződésnek megfelelően később férjhez ment Homonnai Drugeth Jánoshoz, de nem ez frigy jelentette a két család közt az első rokoni kapcsolatot. Mint a mellékelt családfa mutatja, már János apja, Homonnai Drugeth Simon és Szapolyai Imre is sógorok voltak.⁶⁷ Ezt a rokoni összeköttetést, Szapolyai János — főleg uralkodásának az első felében és a házasságával kapcsolatos tárgyalások során — még jól kamatoztathatta a politikájában.⁶⁸ János Zsigmondnak azonban már nem volt meg ez a lehetősége, mert a Homonnaiak, már csak birtokaik elhelyezkedése miatt is, I. Ferdinánd hűségére tértek.

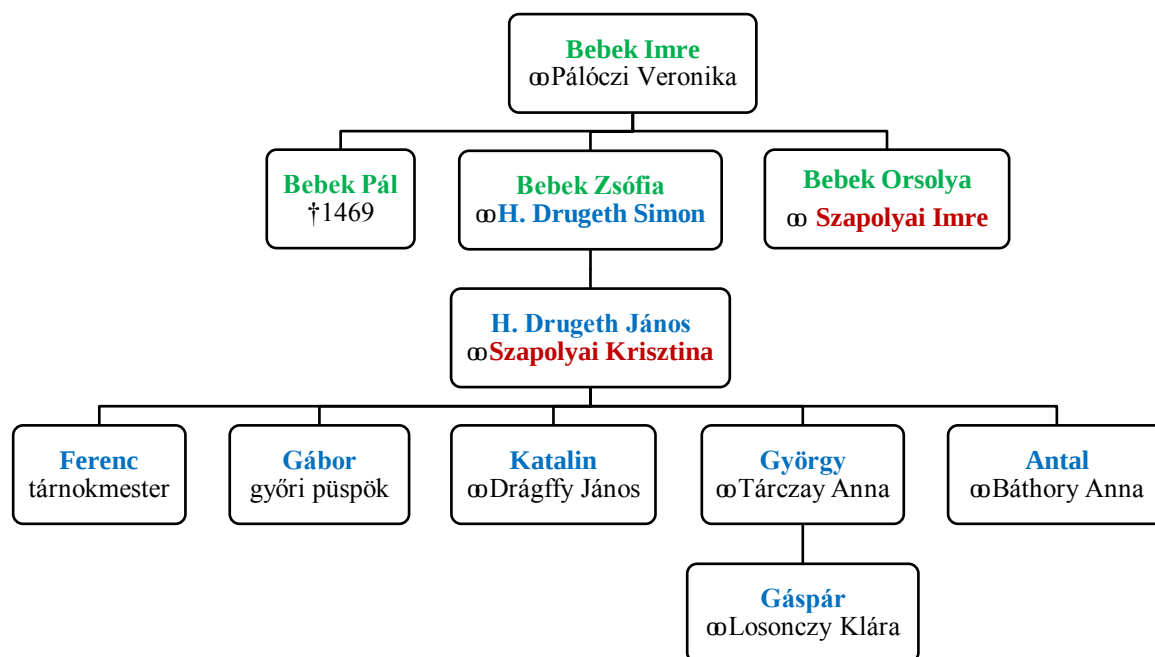
Később az egyre vékonyodó Szapolyai szál elvesztette erejét a körültekintően és szerteágazóan továbbszótt rokoni hálóban: az ecsedi és somlyói Báthoryakkal, a Révay, Losonczy Drágffy, Enyingi Török, Warkócs és más családokkal kötött frigyek a politikai életben és a birtokszerzés szempontjából is gyümölcsözőbbnek bizonyultak.

⁶⁵ Engel P.: Középkori magyar genealógia i. m. Bebek rész.

⁶⁶ A Pernesziek erdélyi ágára és rokoni körükre: *Rónay Elemér*: A bolyai Bolyai-család. Turul 56 (1942) 53–55.; *Kis Bálint*: Erdély régi családai. Az osztópáni Perneszy család. Turul 10 (1892) 130–133.

⁶⁷ Mivel ők ketten örökölték a vámosi Bebek család vagyonának nagy részét, ezért Krisztinát inkább Szapolyai Imre személyéhez kötném, mert a Drugeth Jánossal való házassága mindkét fél számára biztosította a sokfelől támadott Bebek-örökség egyben tartását és védelmét.

⁶⁸ Kubinyi A.: A Szapolyaiak és familiárisaik i. m. 169.

3. A Bebek–Szapolyai–Homonnai Drugeth rokonság

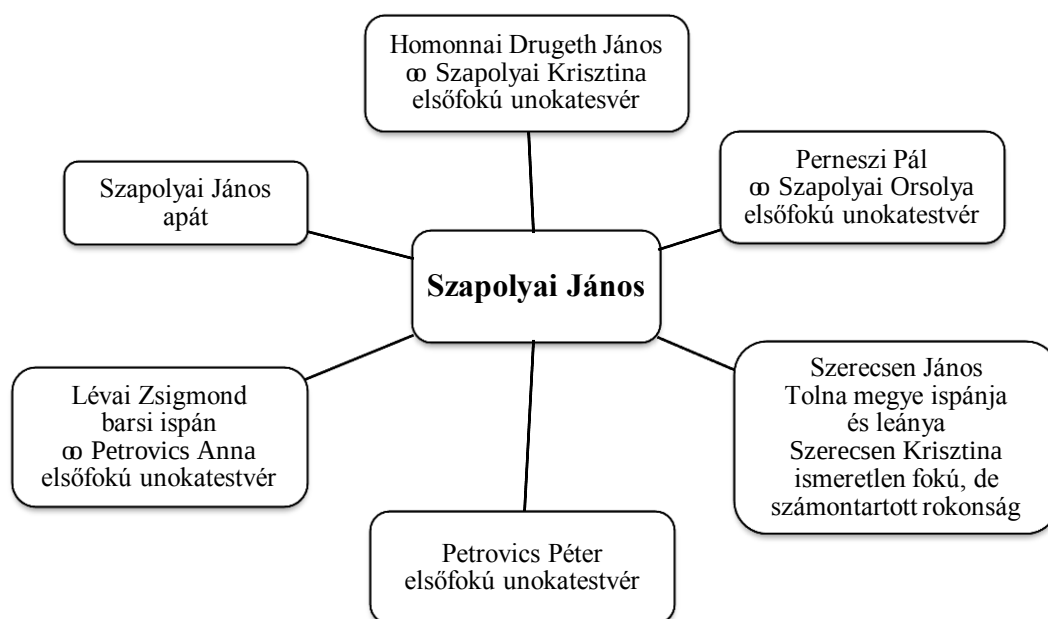
Szapolyai Krisztina unokáját, Drugeth Gáspárt kétszer is azzal gyanúsították, hogy át akar állni János Zsigmond oldalára. Először Zay Ferenc kassai főkapitány vádolta ezzel 1561 tavaszán, amikor hadba hívó parancsát a Drugeth család befolyása alatt álló Ung és Zemplén vármegyék visszautasították.⁶⁹ 1568-ban pedig Drugeth Gáspár lett a Dobó–Balassa összeesküvés harmadik fő vádlottja.⁷⁰ Még ha lett volna alapja is ezeknek a vádaknak, az 1568-ban Lengyelországba és nem Erdélybe menekülő Drugeth Gáspár tervei mögött akkor sem a rokoni kapcsolat hatását kell látnunk, hanem az esetleges politikai irányváltás szándékát.

A családfán nem elhelyezhető rokonok közül számunkra Petrovics Péter és Szerecsen János személye a legfontosabb. A Szapolyai János és Petrovics Péter között lévő vérségi kapcsolat fokát pontosan nem tudjuk meghatározni, de a rokonság ténye már a korban közismert volt. Ezek alapján az apai ágon való kapcsolatot tartják a valószínűbbnek, és Kubinyi András azt a lehetőséget is vizsgálta, hogy Petrovics Péter esetleg Szapolyai István törvénytelen gyermekeként született, tehát János királlyal féltestvéri viszonyban állt. Ezt a hipotézist végül elvetette, mert Petrovics Péter apja, Mihály közismert és létező sze-

⁶⁹ Zay Ferenc jelentése a bécsi udvarnak. 1561. március 4. ÖStA HHStA Ungarische Akten Allgemeine Akten Fasc. 82. fol. 88–91.

⁷⁰ *Károlyi Árpád*: Dobó István és Balassa János összeesküvésének történetéhez. Századok 13 (1879) 492–503, 570–579, 586–587.; *Ritoókné Szalay Ágnes*: Egy XVI. századi énekszerzőnkről: Görcsöni Ambrusról. ITK 77. (1973) 5. sz. 546–547.

mély volt. Ezért Kubinyi inkább lányági rokonságot feltételezett. Úgy gondolta, hogy Petrovics Péter anyja egy számunkra eddig ismeretlen Szapolyai lány lehetett, mert bár a források rendkívül szegényesek, birtoktörténeti összefüggések alapján valószínűsíthető, hogy Petrovics Péter és Szapolyai János elsőfokú unokatestvérek voltak.⁷¹ Az viszont tény, hogy Petrovics egész élete során rendíthetetlen híve volt a Szapolyai dinasztiának, és az 1551–1556 közti időszakban is kulcsszerepet játszott Izabella és János Zsigmond pártjának szervezésében, és a visszatérésükben.⁷²

4. Szapolyai Jánosnak a családfán nem ábrázolható rokonsága⁷³

Kubinyi András megállapítása szerint Szapolyai János az egész rokonságából leginkább Petrovics Péterhez kötődött. Petrovics lánytestvérenek a kiházásában is fontos szerepet játszott: Annát a bárói rendhez tartozó, Bars-, Hont-, Nógrád- és Pozsony megyében nagybirtokos, Lévai Zsigmondhoz adta férjhez.⁷⁴ Mivel János Zsigmond közeli rokonokkal alig rendelkezett, és távolabbi atyafisága sincs feltérképezve, érdemes a Szapolyai–Petrovics–

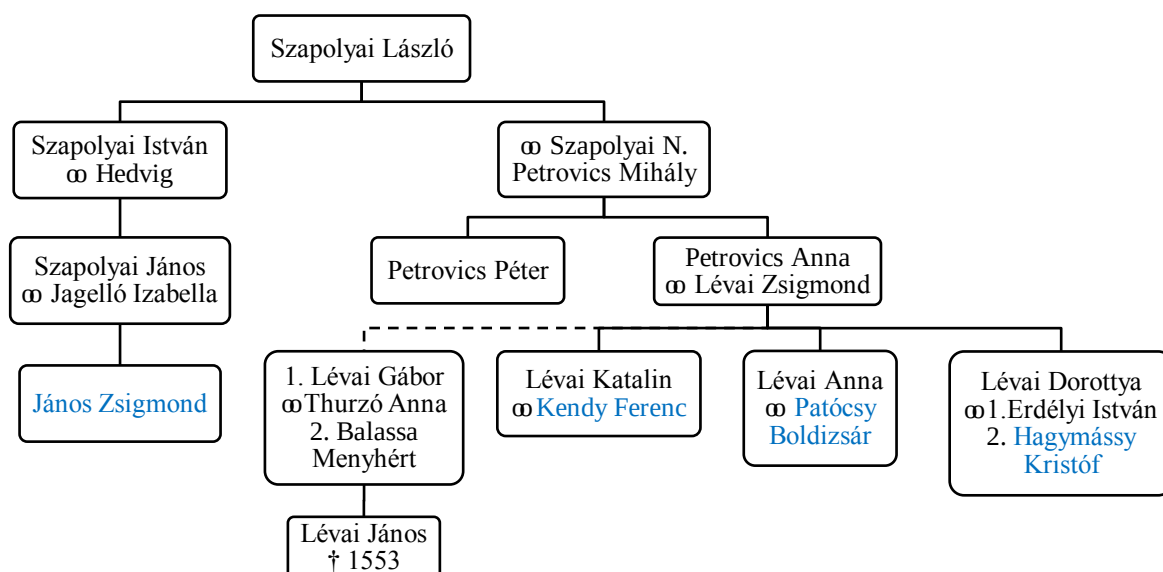
⁷¹ Kubinyi A.: A Szapolyaiak és familiárisaik i. m. 172.

⁷² Petrovics Péter élete és politikája még feldolgozásra vár, mindössze két rövid írás foglalkozott a személyével: *Székegyházi*: Suraklini Petrovics Péter. Debreceni Protestáns Lap. 1903 370–373, 386–389.; *Varqa Szabolcs*: Petrovics Péter (1487–1557) élete. in: Szürke eminenciások a magyar történelemben. Szerk.: Szentpéteri József. Budapest, 2003. 54–56.

⁷³ A rokoni kört Kubinyi András és Neumann Tibor kutatásai alapján lehet megrajzolni.

⁷⁴ Kubinyi A.: A Szapolyaiak és familiárisaik i. m. 173.

Lévai rokonságra nagyobb figyelmet fordítanunk. (A rokoni viszonyok alakulását a mellékelt családfán ábrázoltam.)

5. A Szapolyai–Petrovics–Lévai rokoni vonal

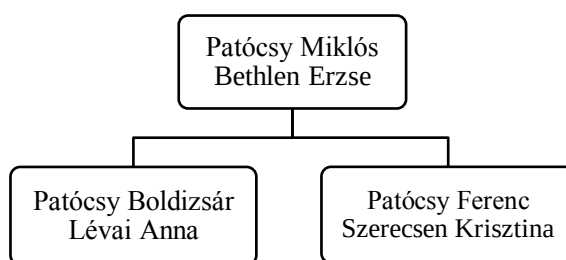
A családfáról könnyen leolvasható, hogy Petrovics Anna leányai János Zsigmond másodfokú unokatestvérei lehettek. A Lévai lányok tehát a Szapolyai rokoni körbe jelentették a bejutatást, így nem meglepő, hogy férjeik a keleti országrész akkori vagy jövőbeli legfajsúlyosabb politikusai közé tartoztak. A családfán látható Lévai Gábor viszont János Zsigmond szempontjából nem tekinthető rokonnak, mert az apja első házasságából született. Mivel Buda ostromakor, 1542-ben egy ágyúgolyó pontot tett az életére, nem is az ő, hanem az özvegyét feleségül kérő Balassa Menyhért személyét kell számításba vennünk, aki gyámi és politikai tevékenységével a későbbi történések egyik mozgatórugójává vált, és alaposan átrendezte a Szapolyai rokoni kört.⁷⁵

Mielőtt továbblépnénk, érdemes megvizsgálni, hogyan alakult a Szapolyai–Szerecsen atyafiság sorsa. A korabeli források által Szapolyai János rokonának nevezett mesztetgyői Szerecsen János (†1532) még 1526 előtt nyerte el a királyi kamarási és Tolna megye ispáni címét, majd a kettős királyválasztás után Szapolyai pártjára állva, 1529-ben bekerült a királyi tanácsosok közé, és halálig biztosítani tudta Tolna és Baranya megye hűségét.⁷⁶ Halá-

⁷⁵ A Lévai lányok házastársaira: *Jakó Zs.*: A kolosmonostori konvent i. m. nr. 4928, 5081, 5275.

⁷⁶ Szerecsen Jánosra és a térség történetére: *Kubinyi A.*: A Szapolyaiak és familiárisaik i. m. 171.; *Uő.*: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén). *Századok* 135 (2001) 350–351.; *Szakály Ferenc*: A dél-dunántúli hadszíntér 1526–

la után özvegye Werbőczy Istvánhoz ment feleségül, aki egyúttal Szerecsen Krisztina és Zsófia gyámja is lett. Zsófia nyomait csak 1542-ig sikerült követnem, akkor a család mesztegnyői birtokán élt.⁷⁷ Szerecsen Krisztináról viszont 1568-ig, halálának feltételezhető időpontjáig vannak adataink.⁷⁸ Krisztina ahhoz a Patócsy Ferenchez ment nőül, akinek bátyja, Patócsy Boldizsár Petrovics unokahúgát, Lévai Annát vezette oltár elé. Ezzel Szapolyai Jánosnak a Petrovics–Lévai és a Szerecsen vonalon futó rokonsága egymással is összekapcsolódott:

6. A Szapolyai oldalági rokonságot összekapcsoló Patócsyak

A rokoni ágak metszéspontjába kerülő Patócsy családnak és vonzáskörének a vizsgálata adhat arra a kérdésre választ, hogy János Zsigmond elitjében lehet-e az uralkodó rokonságról, mint meghatározó politikai csoportról beszélni.

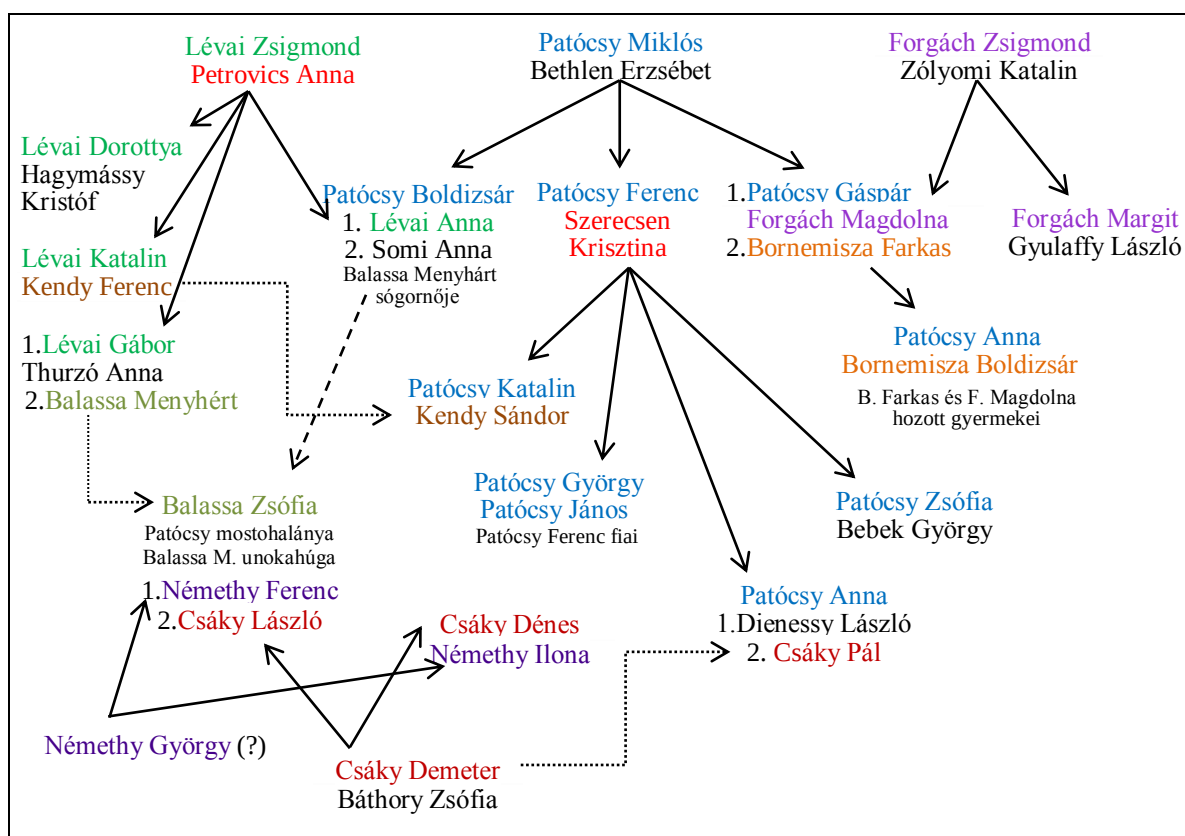
Ha végigtekintünk a neveken, két csoportot különböztethetünk meg. Egyrészt azokat a politikusokat látjuk, akik az 1551 és 1556 között Erdélyben berendezkedő Habsburg uralom ellenzékét képezték, míg a másik kategóriába olyan főurak kerültek, akik 1556 őszétől sorolhatóak csak egyértelműen János Zsigmond és Izabella hívei közé. Mivel az 1556 előtti elittel és politikájával e disszertáció keretében nem foglalkozom, itt csak dióhéjban idézem fel az 1553-as eseményeket, hogy a csoport erejét és hatását érzékeltessem. Az 1552-es török hódítások hatására az erdélyi rendek Hagymássy Kristóf, Kendy Antal, Patócsy Boldizsár és Bornemisza Farkas vezetésével a marosvásárhelyi gyűlésen a Lengyelországban tartózkodó Izabella és fia visszahívásáról határoztak, valamint székely segédcsapatok

1543. In: Pécs a török korban. Pécs 1999. Szerk. km: Vonyó József. (Tanulmányok Pécs történetéből, 7). 17–50. Uo.: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). In: Tanulmányok Tolna megye történetéből. II. Szerk. Puskás Attila. Szekszárd, 1969. 5–85.

⁷⁷ G. Jáger Márta: Mesztegnyő. Száz magyar falu könyvesháza. NKÖEOK elektronikus megjelenítés, 2007. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Mesztegyo/pages/000_konyveszeti_adatok.htm (2012. január 29.)

⁷⁸ Az utolsó ismert hír róla: 1568 decemberében egy birtokba iktatás során tüntették fel a nevét: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára Libri Regii F 1 I. ff. 163–164.

hadba hívását fontolgatták. Döntésükben a nagy haddal Erdély felé közeledő Petrovics Péterről terjedő hírek is bátorították őket. Azonban Dobó István, az I. Ferdinánd által kinevezett vajda, csapataival körbezárta a várost, és mivel egyik fél sem volt tisztában a másik erejével, kéthetes fegyverszünetet kötöttek. A rendek úgy határoztak, hogy ha tizenöt napon belül nem érkeznek meg a bán felmentő csapatai, visszatérnek Ferdinánd hűségére. A tanács rendeletére Bornemisza Farkas ment Petrovicsához segítségért, és még a fegyverszünet lejárta előtt kedvező hírekkel tért vissza. Ugyanakkor Moldvából is négyezer fegyveres érkezett. Ezek alapján felmondták Dobónak a fegyverszünetet, és táborba szálltak.⁷⁹

7. A Patócsy rokoni kör

(A János Zsigmond vérrokonságához tartozó Petrovics Anna és Szerecsen Krisztina élénkpírossal, az azonos családhoz tartozók azonos színekkel vannak jelölve)

Az erőviszonyok azonban egyik pillanatról a másikra gyökeresen megváltoztak: Petrovics a budai pasa késlekedése miatt nem tudott csapatokat küldeni, sőt saját seregét is elbocsátotta. Erre a hírre a moldvai csapatok rögtön hazaindultak. Dobónak viszont sikerült újabb fegyvereseket toboroznia. Az egyenlőtlen erőviszonyok láttán az erdélyi rendek elálltak a

⁷⁹ Barta Gábor: Az Erdélyi Fejedelemség születése. (Magyar História) Bp.1979. 113–117.; Hóvári János: A hűtlen Dobó. Bp. 1987. 24–25.

harctól, és ismét Habsburg-hűségre tértek. Kendy Antal, Patócsy Boldizsár és Bornemisza Farkas Bethlen várába húzódott, és Dobó, aki végleg meg akarta törni Izabella pártját, ostrom alá vette a várat. A védők két hónapi ellenállás után I. Ferdinándhoz fordultak kegyelemért. A király végül életüket meghagyta, de jószágait elkoboztatta. Patócsy és Bornemisza, a hozzájuk csatlakozó Kendy Antal társaságában, Ferdinánd engedélyével Lengyelországba távozott.⁸⁰

Az 1556 ősztől előtérbe kerülők helyzetét később még részletesen elemzem, de a családi összefonódásokat és a Bebek család megjelenését látva, a további kutatások során érdemes felvetni azt a lehetőséget is, hogy vajon 1558-ban, már Petrovics Péter halála után, a Bebek–Kendy trió — nyilvánvaló hatalomvágyuk mellett, vagy éppen azok elleplezésére — vajon nem a Szapolyaiakhoz fűződő vérségi kötelékek jogcímén formáltak-e igényt a János Zsigmond feletti gyámságra s az ezzel együtt járó politikai vezető szerepre.

*

Vizsgálataink eredményét és következtetéseit összefoglalva: János Zsigmond a Szapolyai családban születő, nagykorúságot elérő kevés gyermek, valamint az elsősorban a Jagelló dinasztia felé irányuló rendkívül ambiciózus házassági stratégia miatt csak nagyon szűk rokonsággal rendelkezett. Ennek köszönhetően felértékelődött azoknak az özvegyasszonyoknak és hajadonoknak a személye, akik ha nem is túl közeli és egyes esetekben már a korban is nehezen követhető módon, de mégis vérségi kötelékben álltak a Szapolyai családdal. Ezeket a nőket olyan befutott, vagy még csak feltörekvő politikusok vették feleségül, akik őszintén hittek, legalábbis az életük adott szakaszában, a nemzeti királyság fenntartásának szükségességében, és emellett ettől az atyafiságtól várták a gyorsabb előmenetelt és a gazdag adományokat.

János Zsigmondnak tehát — ha nem is az utódait jellemző méretben és minőségben — volt olyan rokonsága, amelyre hatalma biztosításában és kiépítésében számíthatott. Ez az 1540-es évek végére kiteljesedő rokoni háló, illetve az ezen kialakuló politikai csoportosulás képezte az interregnum alatt a Szapolyai-pártot. Akár nyíltan vállalva elkötelezettségüket, akár csak titokban együttműködve, de kulcsszerepük volt János Zsigmond visszatérésében és újbóli uralomra jutásában. 1558-ban a csoportosuláson belül kialakuló belső el-

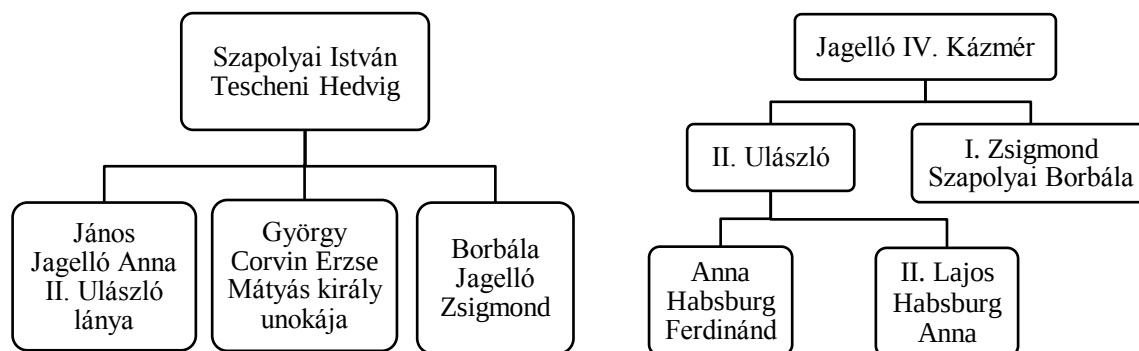
⁸⁰ Bornemisza Farkas Nádasdy Tamáshoz. Mihályfalva, 1554. április 29. MOL E 185 Nádasdy-család levéltára 5. d. fol. 392.; Birtokelkobzások: MOL Királyi könyvek I CD-ROM. Szerk.: Vissi Zsuzsanna, Trostovszky Gabriella, Tuza Csilla, Németh István, Kis Péter. nr. 3.136, 3.302, 3.362.

lentétek és Izabella személyi preferenciái miatt — mint ahogy ezt később részletesen is elemezni fogom — a Patócsy-kör kényszerű és jelentős átalakulásokon ment keresztül. Ennek ellenére pozícióit sikerült megőriznie, és újabb családtagokkal bővülve, az egész korszakban az uralkodó biztos támaszául szolgáló meghatározó erő maradt. A családi kapcsolatot hozó Szapolyai-rokon leányok ugyan Szerecsen Krisztina kivételével korán meghaltak, de ez önmagában nem befolyásolt semmit, mert az 1560-as évek közepétől már egyértelműen nem a János Zsigmondhoz fűződő rokoni szál fogta össze a tagokat, hanem az azonos politikai irányvonal és a sok közösen birtokolt jószág. A rokonság és ennek emléke teljesen elenyészett, joggal írhatta Giovanandrea Gromo az Erdélyről szóló tudósításában: „... nincs az államban a mostani királynak semmilyen rokona a családjában, sem semmilyen más leszármazás szerint ...”⁸¹

⁸¹ *Giovanandrea Gromo*: Compendium di tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d’esso regno. Ford. Tima Renáta. In: *Fejedelmek forradalmak vasutak*. Debrecen 2000. 67. (Erdélytörténeti Könyvek 3. Szerk.: Takács Péter)

1.2. A Jagellók — az igazi család

János Zsigmond anyai ágról származó rokonságának feltérképezéséhez paradox módon ismét az apai ághoz kell visszanyúlnunk. Nagyapja, a magyar királyi trónt megcélzó Szapolyai István nádor, nagyszabású dinasztikus terveket szőtt. Ő maga is királyi vérből származó feleséget választott: Piast-házi Hedvig tescheni hercegnőt vette feleségül. Szapolyai 1499-ben bekövetkezett halála után Hedvig folytatta férje törekvéseit. Már 1505-ben megtervezte és szervezni kezdte gyermekeinek, az akkor tizennyolc éves Jánosnak, a tizenegy éves Györgynek és a kilencéves Borbálának a házasságát. Szapolyai János számára megkérte Annának, II. Ulászló két éves kislányának a kezét, és ezzel egyidejűleg szóba került Borbála és a lengyel király fiának, Jagelló Zsigmondnak összeházasítása is. A legelőrehaladottabb állapotban Szapolyai György és Corvin Erzsébet eljegyzésének a terve volt, amelyről Hedvig és Corvin János özvegye, Frangepán Beatrix 1505 februárjában szerződést is kötött.⁸²

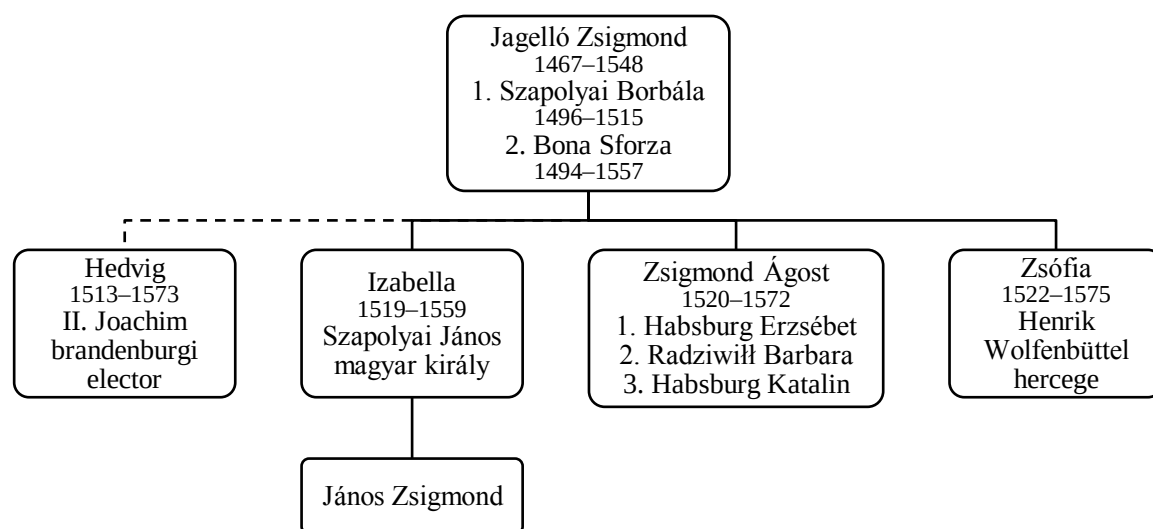
8. Tescheni Hedvig tervei — és a valóság

A három nagyszabású tervből, mint tudjuk, végül csak Borbála házassága valósult meg 1512 februárjában, és így Szapolyai János sógorságba került az akkor már lengyel királyként uralkodó Jagelló Zsigmonddal. A frigyből két kislány született, Hedvig és Anna, de a házasság nem tartott sokáig. Borbála, négy hónappal második kislánya születése után, 1515. október 3-án rövid betegeskedés után elhunyt.⁸³

⁸² *Schönherr Gyula*: Hunyadi Corvin János (1473–1504). Bp. 1894. Utolsó fejezet. <http://mek.oszk.hu/05700/05789/html/05.htm#414> (2012. január 26.) Hedvig családi, házassági politikáját és mecénatúráját bemutatja: *Stanisław A. Sroka*: Jadwiga Zapolya. Piastówna śląska na Węgrzech w dobie Jagiellonów. (Szapolyai Hedvig. Piast Szilézia Magyarországon a Jagellók korában.) Kraków 2005.

⁸³ A házasság politikai háttéréről, I. Zsigmondnak a házasság előtti viharos magánéletéről: *Reketyés Mária*: Adalékok Szapolyai Borbála lengyel királyné trónrajutásának előzményeihez és uralkodásához. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica*. tom. 9 fasc. 3 / 2004. 119–135. Reketyés Mária véleményét, miszerint az alig húszéves királynét politikai okokból megmérgezték, a lengyel történet-

Gyermekei közül egyedül Hedvig érte meg a felnőttkort, és lett 1535-ben a brandenburgi választófejedelem, Hohenzollern II. Joachim Hector felesége. Az esküvőn megjelent — ekkor már magyar királyként — Hedvig anyai nagybátyja, Szapolyai János is, és a fényes menyegzői ünnepségek háttérében megkezdődtek a titkos tárgyalások a Jagelló és a Szapolyai család közti újabb dinasztikus szál létrehozásáról.⁸⁴ A tervek mögött elsősorban az időközben újra megnősült I. Zsigmond olasz felesége, Bona királyné hideg számítása állt, aki I. Ferdinánd riválisának támogatásával akart gátat szabni a Habsburg dinasztia magyarországi térhódításának. Szapolyai végül 1539-ben vette feleségül egykori sógora, I. Zsigmond király második házasságából származó legidősebb lányát, Jagelló Izabellát, s mint tudjuk, ebből a házasságból született 1540. július 7-én János Zsigmond.

9. János Zsigmond Jagelló-ági rokonai

A családfán nem szerepel Anna, Báthory István későbbi felesége, Katalin, Wasa János neje, valamint az öt évesen elhunyt (első) Anna és az egy napot élt Albert

Az „öreg” Zsigmond — ahogy kortársai nevezték — unokája születésekor már hetvenhárom éves is elmúlt, de fáradhatatlan energiával dolgozott megözvegyült lánya és unokája helyzetének rendezésén. Izabellának szüleivel való levelezését Oborni Teréz kezdte fel dolgozni, és tanulmányából ismert, hogy a különböző diplomáciai, házassági, hazatérési s egyéb tervek mögött milyen szoros családi együttműködés húzódott.⁸⁵ Ennek is köszönhető, hogy Fráter György csak a király halála után merte és tudta Izabellát s fiát Erdélyből

írás nem osztja: a jelenleg elfogadott álláspontjuk szerint Borbála apoplexiás rohamban halt meg. Sroka, S.: A Szapolyai család i. m. 99.

⁸⁴ Maria Bogucka: Bona Sforza. Wrocław, 1998. 150–168.

⁸⁵ Oborni Teréz: Izabella királyné erdélyi udvarának kezdetei (1541–1551). Történelmi Szemle LI (2009) 1. sz. 26–34.

kiszorítani. Az interregnum nagy részét János Zsigmond Lengyelországban töltötte, ahol személyesen is megismerkedhetett nagyanyjával, királyi nagybátyjával s nénjeivel. Ez az időszak életének legjobban feldolgozott korszaka: részletesen ismerjük Zsigmond Ágost és Bona királyné erőfeszítéseit, valamint a bécsi és a krakkói udvar közt folyó hosszas diplomáciai türelemjátékot.⁸⁶ A lengyel király 1556 után is segítette nővérét, Izabellát, s támogatására János Zsigmond anyja halála után is ugyanúgy számíthatott. A történetírás számon tartja a lengyel követségek bécsi és gyulafehérvári tárgyalásait,⁸⁷ de Zsigmond Ágost és unokaöccsének kapcsolata ennél jóval szorosabb, sokrétűbb volt, döntően hatott János Zsigmond udvarának, a körülötte létre jövő tárgyi világnak a kialakulására is. Mindebben nemcsak a király, hanem a Jagelló család nőtagjai is szerepet vállaltak.

A család legszínesebb egyénisége János Zsigmond nagyanyja, Bona Sforza volt. A Sforzák hatalma — Ludovico Sforza elhibázott francia orientációja miatt — már a 16. század elején lehanyatlott, többször is menekülni kényszerültek, így Bona gyermekkorának nagy részét nem Milánóban, hanem Bariban töltötte, származásához és rangjához képest nehéz és zaklatott körülmények között. Bari Hercegsége és a Rossanói Grófság eredetileg a Nápolyi Királysághoz tartozott, de az Aragóniaiak a trónharcaikban nyújtott segítségért cserébe átengedték a Sforzáknak. Ettől függetlenül a két dinasztia közt többnyire feszült volt a viszony, ezt kívánták oldani Aragóniai Izabella és Gian Galeazzo Sforza házasságával. Ekkor kapta meg Izabella hitbérként családja egykori birtokait, Barit és Rossanót.⁸⁸

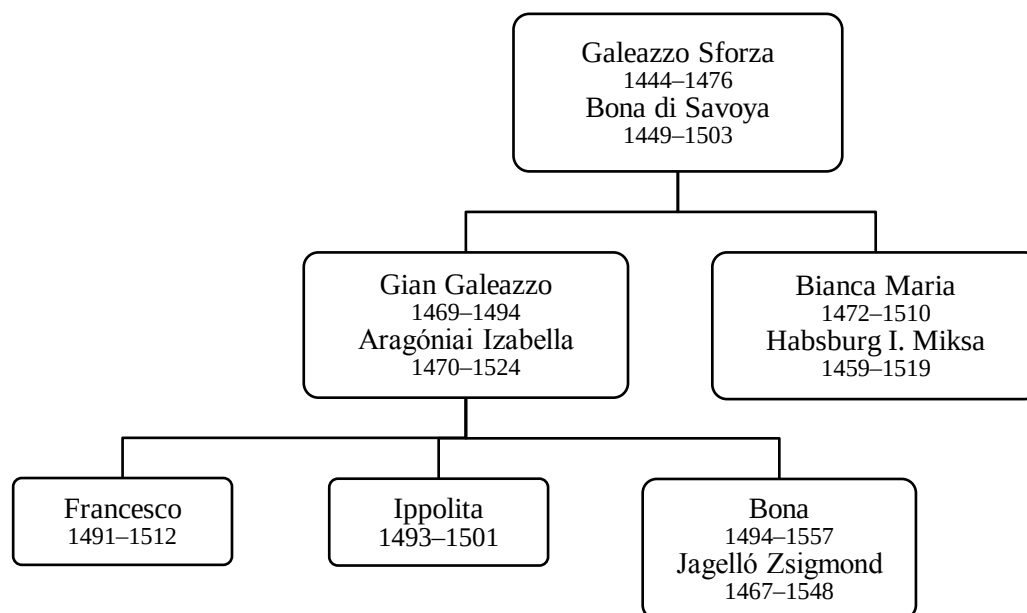
A frigyből az apa korai halála miatt csak három gyermek, egy fiú és két lány született, közülük egyedül Bona érte meg a felnőttkort. Mintha maga is fiú lett volna, az uralkodásra készítették fel: történelmet és jogot tanult, az olasz mellett folyékonyan beszélt latinul és spanyolul, mindemellett a modern, pénzalapú racionális gazdálkodás fortélyait is elsajátította az anyja által irányított hercegségben. Izabella soha nem mondott le arról, hogy viszszaszerezze gyermeke milánói örökségét, de még Bari önállóságát is szüntelen veszély fenyegette, ezért lányának olyan férjet keresett, aki képes lehetett a hercegségségnél jóval

⁸⁶ *Szádeczky Lajos*: Izabella és János Zsigmond Lengyelországban 1552–1556. Bp. 1888.; *Alfons Huber*: Die Verhandlungen Ferdinands I. mit Isabella von Siebenbürgen 1551–1555. AÖG 78 (1892) 1–40. *Veress Endre*: Erdély fejedelmi interregnuma (Izabella diplomáciai működése) Bp. 1899.; *Orgona Angelika*: Jan Zygmunt. János Zsigmond lengyelországi udvara. Folia Historica XXI 1998–1999. 5–32.

⁸⁷ Például: *Lukinich Imre*: Az északkeleti várháborúk történetéhez 1561–65. Hadtörténelmi Közlemények 14 (1913) 370–393, 584–605.; *Oborni Teréz*: A bécsi udvar tervei Erdély visszaszerzésére 1557–1563. Történelmi Szemle, XLV (2003) 109–127.; *Janusz Pajewski*: Węgierska polityka Polski w połowie XVI wieku. 1540–1571. (Lengyelország magyar politikája a 16. század közepén.) Kraków 1932. A követségeket megemlítő művek, tanulmányok egyikének sem a lengyel-erdélyi diplomáciai kapcsolatok elemzése a fő célja, ezért ismereteink egyelőre inkább leírójellegűek és korántsem teljesek. Komoly előrelépés a vonatkozó lengyel források, valamint a HHStA Polonica anyagának komplett feldolgozásától és elemzésétől lesz várható. Fontos lenne megismerni a követségek névsorát, teljes kronológiáját és topográfiáját.

⁸⁸ *Bogucka M.*: Bona Sforza i. m. 25–29.

magasabb presztízt, és a volt birtokok visszaszerzéséhez szükséges segítséget biztosítani.⁸⁹ A közvetítőszerpet volt sógora, I. Miksa császár vállalta, aki az özvegy lengyel királyt, I Zsigmondot ajánlotta unokahúgának.⁹⁰

10. Bona Sforza leszármazása

A Jagelló–Sforza házasság egy újabb lépés volt abban a széleskörű játszmában, amit a Habsburg-ház és a francia királyság már jó ideje folytatott egymással. A Habsburg területek közvetlen szomszédságában fekvő Lengyelország ideális szövetségese lehetett volna a francia királynak. Miksa szemében tehát hasznos lépésnek tűnt minél gyorsabban hozzáadni egy közeli rokonát Jagelló Zsigmondhoz, mert így szemmel tarthatta a lengyel udvart, s egyúttal megakadályozhatott egy esetleges francia-lengyel frigyet. Számítását azonban a

⁸⁹ Patrick Zutshi: An unpublished letter of Isabella of Aragon, Duchess of Milan. *Renaissance Studies* 20 (2006) 494–501. A Milánói hercegség végül 1535-ben V. Károly császár uralma alá került, de Bona Sforza, aki az itáliai politikában is aktívan részt vett, lengyel hatalmi pozícióit és jövedelmeit felhasználva, sikerrel támogatta anyját nápolyi javainak visszaszerzésében, és védelmezte hercegségét a pápa és a spanyol király terjeszkedése ellen.

⁹⁰ Bona nagynénje, Bianca Maria Sforza, korábban Corvin Jánosnak volt a jegyese, majd II. Ulászlóval tervezték összeházasítani, végül 1494-ben, I. Miksa felesége lett, aki kizárólag a háromszázezer arany hozományért és a Milánótól várt további anyagi támogatásért vette nőül. Miksa elismerte új asszonya szépségét, de szemére vetette, hogy nem elég okos, ellenben rendetlen, pazarló és modortalan, ám legjobban talán a befolyásolhatósága bosszantotta. A mindkét fél számára nyüggé váló rossz házasság 1510-ben Bianca halálával ért véget. *E. Kovács Péter*: Corvin János házassága és a magyar diplomácia. *Századok* 137. (2003) 4. sz. 955–971.; *Maike Vogt-Lüerssen*: Bianca Maria Sforza (1472-1510): Politischer Spielball zwischen Onkel und Ehemann. In: *Uő*: Frauen in der Renaissance. 30 Einzelschicksale. 86–91. (Nincs hagyományosan nyomtatott példánya, rendelésre egyenként nyomtatják: Books on Demand GmbH ISBN 978-3-8334-6567-3)

legváratlanabb helyről húzták keresztül: a krakkói udvarban éppen Bona lett a francia orientáció legeltökéltebb híve.

A kívülről érkező királyné azt tapasztalta, hogy a Habsburg–Jagelló dinasztikus szövetségnek a Jagelló-ház lett a vesztese, és emiatt szívesen visszafogta volna családját Habsburg-orientációját, és inkább Franciaországgal és már a lengyeleket is fenyegető Oszmán Birodalommal épített volna ki hathatós diplomáciai kapcsolatokat. Míg a törökökkel szemben a békés, kompromisszumkész viszony kialakítását tűzte ki célul, a francia és lengyel királyi család közt már dinasztikus terveket szőtt. A francia vonal erősítése azért is fontos volt számára, mert az anyjától 1524-ben megörökölt itáliai birtokait a pápai állam mellett első sorban a spanyol Habsburgok fenyegették. Bona elképzelései a családon belül sokszor váltak konfliktusok forrásává, mert sem férje, sem fia nem értett vele egyet, de éles kritikát kapott a lengyel rendektől is, akiknek nem tetszett, hogy a királyné erőteljesen és határozottan belefolyt az ország külpolitikájába.

Bona Sforzát viszont a lengyel udvar finansziális korlátozottsága, a városok háttérbeszorítása és a vidék elmaradottsága döbbsentette meg. Az első pillanattól fogva megértette, hogy Lengyelországban a király hatalmának biztosításához a királyi birtokok kézbe tartására és jövedelmeztesítésére van szükség. Rövid idő alatt visszavásárolta az elzálogosított királyi birtokok nagy részét, rendbe tette a gazdálkodásukat, és támogatta a városok felvirágoztatását, komoly szerepet játszott Varsó és Lódz fejlődésében. Litvániában bevezette a pénzalapú adófizetést az addig szokásos természetbeni járadékok helyett, racionális tervek alapján újraépítette a falvakat és városokat. Hatékonyabbá tette az adminisztrációt azáltal, hogy a falvakat egy-egy polgármester alá csoportosította. Hatalma csúcsán ötvenegy város és több mint négyszázötven falu volt már a birtokában, nagyobb részt Mazóviában.⁹¹

Az egyre népszerűtlenebb királynét számos politikai támadás érte, de az asszonyi társadalmat nagyon hamar meghódította. A lengyel és litván nemesasszonyok utánózni próbálták öltözködését, viselkedését, a legtöbb dologban követték ízlését. Mivel udvarában nevelkedtek az ország legelőkelőbb lányai, így az általa behozott szokások hamar gyökeret vertek. Hatására jelentősen megváltozott a lengyel étkezési kultúra, a húskételek mellett megjelentek az eddig nem, vagy csak kevéssé ismert zöldségfélék, a brokkoli, a spenót, a paradicsom, a zeller és a póréhagyma, valamint a különféle tészták is nagy népszerűségre tettek szert. A nemesi rezidenciák külső képe és berendezése is változott, felerősödtek az olasz építészeti hatások, és megjelent az itáliai kerttípus, egzotikus gyümölcsfákkal, jelleg-

⁹¹ Bogucka M.: Bona Sforza i. m. 176–208.

zetes, négyzetes felosztással, különleges virágokkal. A királyné hatására a lengyel és litván nemesi társadalomban a gyermekek családon belüli helyzete és szerepe jelentősen átértékelődött, és az itáliai egyetemeken tanuló nemes ifjak száma pedig jelentősen nőtt.⁹²

Milyen hatást gyakorolt Bona az unokájára? János Zsigmond a legfogékonyabb időszakában, tizenegy évesen ismerte meg nagyanyját, és tizenhat éves koráig állt vele intenzív, személyes kapcsolatban. Nagy valószínűséggel Bona színes egyénisége unokája személyiségfejlődésében is meghatározó lehetett, éppúgy, mint a kifinomult és letisztult ízléssel kialakított fényűző környezete.⁹³ Bona természetesen szerepet vállalt Izabella lengyelországi udvartartásának összeállításában és János Zsigmond nevelőjének kiválasztásában. Ez már saját fia esetében is így történt, nem engedte át másnak az irányítást, sőt Zsigmond Ágost első tanítói közt ő maga is ott volt; a korabeli feljegyzések tanúsága szerint Horatiust és Petrarcát olvastak s elemeztek együtt.⁹⁴ Unokája mellé Zsigmond Ágosttal egyetértésben Novicampianust, a jeles humanista orvost és teológust, a Jagelló Egyetem professzorát állította, akiről a későbbiek során lesz bővebben szó. Bona értékrendjében a fiúgyermeknek volt abszolút prioritása, már csak a trónöröklés miatt is. Emiatt erőteljesen beleavatkozott az unokája Erdélybe való visszatéréséről folytatott tárgyalásokba. Ő volt az, aki felhívta I. Ferdinánd figyelmét arra, hogy az egyezkedés során a magyar királynak nem Izabella, hanem János Zsigmond igényeit kéne elsősorban figyelembe vennie, mert a fiú már elég nagy és érett ahhoz, hogy ne a feje felett döntsenek.⁹⁵

A végrendeletében is megemlékezett unokájáról, egy kisebb vagyont hagyva rá, de az örökség ennél jelentősebb is lehetett volna.⁹⁶ Bona ugyanis élete végén — fiával teljesen meghasonulva annak házasságai miatt — 1556-ban elhagyta Lengyelországot, és új székhelyét gyermekkorai színhelyén, Bari hercegségében rendezte be. Itt azonban könnyű prédájává vált a spanyol udvar intrikáinak, és hatalmas, közel félmillió dukátos „kölcönt” is kicsaltak tőle. Legbizalmasabb embere, a jó nevű nápolyi nemesi családból származó Lorenzo Pappacoda is spanyol ügynök volt, és amikor 1557 novemberében Bona megbetege-

⁹² Uo.; *Lewalski, Kenneth F.*: Sigismund I of Poland: Renaissance King and Patron. *Studies in the Renaissance* 14 (1967) 49–72.; *Dorota Nalepka*: Are sporomorphs collected from the Wawel renaissance Gardens indicative of herbs cultivated by Queen Bona Sforza (1494–1557)? *Acta Palaeobotanica* 49 (2009) 353–364. http://www.botany.pl/pubs-pdf/Acta%20Palaeobotanica/2009/Ac49-2_s353-364.pdf

⁹³ *Langer, Andrea*: Residenzfunktion – Residenzwechsel: Krakau und Ujazdów/Warschau zur Zeit von Bona Sforza und Anna Jagiellonka. In: *Krakau, Prag und Wien: Funktionen von Metropolen im frühmodernen Staat*. Hg. v. Marina Dmitrieva und Karen Lambrecht, Stuttgart 2000 (*Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropas* 10) 59–75.

⁹⁴ *Stanisław Cynarski*: Zygmunt August. Wrocław, 1997. 18–24. Bona szerepe különösen a 20. oldalon.

⁹⁵ *Szádeczky Lajos*: Izabella és János Zsigmond i. m. 26.

⁹⁶ *Aleksander Przeździecki*: Jagiellonki Polskie w XVI wieku. (A lengyel Jagellók a 16. században.) Kraków 1868. 3. 291–297.

dett, elérte, hogy minden vagyonát a spanyol királyra hagyja, kivéve azt a tizenháromezer dukátot, amit Pappaconda kapott volna szolgálatai elismeréseképpen. Felépülve, Bona rájött, hogy csúnyán visszaéltek a gyengeségével, és új végrendeletet akart írni, de erre már nem jutott ideje, mert titkára megmérgezte.⁹⁷ A meginduló vizsgálatok következtében az ingóvagyon egy része visszakerült a Jagellókhöz, így örökölhették János Zsigmond is.

11. Bona Sforza itáliai birtokai
(Délen, a Nápolyi Királyság sárga területén pirossal jelölve)

⁹⁷ Bogucka, M.: Bona Sforza i. m. 212–218.

A hercegség viszont végleg elveszett, pedig Barit az öröklési rend szerint Zsigmond Ágost, majd János Zsigmond örökölhette volna. A hercegségért hosszas per kezdődött, amit felesége jogán még Báthory István is folytatott, de bármilyen lelkes elszántsággal harcolt érte, nem nyerhetett meg.⁹⁸ A kézzel fogható anyagi javakon kívül fontos örökség volt még Bona királyné itáliai kapcsolatrendszere, amely lányainak köszönhetően halála után is eleven maradt. A további kutatások fogják majd feltárni reményeim szerint azt, hogy ebből János Zsigmond az 1560-as évek elejétől felerősödő olasz orientációja során mennyit profitált. Az ifjú uralkodó tudatosan és hangsúlyosan épített nagyanyja emlékére, ez az általa ösztönzött vatikáni és velencei körökben otthonos itáliai humanista, Dionigi Atanagi neki dedikált munkájából is kiderül.⁹⁹

Ezen kívül más nyomot is találunk, ami arra utalhat, hogy az itáliai kapcsolatok építésénél igyekeztek kihasználni a családi hagyományokat. Fennmaradt két metszet, az egyik Bona Sforzát, a másik János Zsigmondot ábrázolja. A metszetekről kezdetben azt feltételeztem, hogy egy sorozat darabjai lehettek, mert összekötötte őket az alkotójuk, Niccolò Nelli személye és a képeket keretező, egymásra emlékeztető ornamentika. Mivel a díszítés alapján János Zsigmond képe a hangsúlyosabb, úgy gondoltam, hogy talán a család más tagjairól is készülhetett kép, és a sorozat arra szolgált, hogy János Zsigmond előkelő származását, különösen olasz felmenőit s ezáltal Itáliához fűződő kapcsolatát kiemelje. A képek kártusára azonban nem érdemes hipotézist építeni, hiszen ezeknek is megvannak a korra jellemző sémái, vándormotívumai.

Ettől függetlenül a kérdés nem hagyott nyugodni, mert Nellitől akkor még csak négy portrét ismertem, és a másik kettő kártusa teljesen eltért a János Zsigmond–Bona párosétól. Viszont egymásra nagyon hasonlítottak: a geometriai minta helyett a keret négy sarkában egy-egy a képnek háttal forduló, kecses görbületben ábrázolt meztelen nőalak helyezkedett el. Elkezdtem Niccolò Nelli, illetve az általa rajzolt portrék és kártusok után nyomozni, és a kutatás sikerrel járt.

A művészről viszonylag keveset lehet tudni, pontos születési, halálozási dátuma nem ismert, családjáról is csak annyit tudunk, hogy a szintén rézmetsző Gaspare Oselli féltestvé-

⁹⁸ *Maria Bogucka*: Anna Jagiellonka. Wrocław, 1994. 128–131.; Zbigniew Góralski: Las relaciones históricas entre España y Polonia. <http://revistas.uca.es/index.php/trocadero/article/viewFile/1250/1083>; *Cynarski*, S.: Zygmunt August i. m. 136–141.

⁹⁹ *Dionigi Atanagi*: De le rime di diversi nobili poeti toscani, ... libro primo. – In Venetia, appresso Lodovico Avanzo. 1565; *Elek Oszkár*: János Zsigmond és egy olasz író [Dionigi Atanagi]. Történeti Szemle 1928 133–138.; *Barlay Ö. Szabolcs*: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986. 83–87.; *Kőszeghy Péter*: Balassi Bálint. Magyar Alkibiadész. Bp. 2008. 155.; *Horn Ildikó*: Hit és Hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története. Bp. 2009. 37–39.

re volt. Művei főként az 1563 és 1579 közti időszakból maradtak ránk, bár néhány metszete még az 1580-as évek közepén kiadott könyvekben is megjelent. Elsősorban portrékkal jelentkezett, de jól ismertek közmondásokról és madarokról készített metszetei. Velencében élt és dolgozott, 1570-ben a Rialton nyitott üzletet. 1567 februárjában a velencei szenátustól privilégiumot nyert arra, hogy az Oszmán szultánok családfáját ő készíthesse el. 1569 októberében pedig húszéves privilégiumot kapott „újdonságok rajzolására” szinte minden témakörben: földrajzi, vallási témájú, népszerűsítő történeteket ugyanúgy rézbe metszhetett, mint uralkodók, híres emberek portréit.¹⁰⁰

12. Niccolò Nelli: János Zsigmond és Bona Sforza

Alkotásai elsősorban könyvek illusztrációiként jelentek meg. Számos portréja befejezetlenül maradt ránk, többnyire a kártus maradt kidolgozatlanul. Egy csokor arckép — a János Zsigmond és Bona kártusára emlékeztető — kerettel az *Imagines quouidam Principum* című, 1568-ban Velencében Domenico Zenoni által kiadott műben kapott helyet.¹⁰¹ Mivel a

¹⁰⁰ Nellivel kapcsolatos ismereteimet a British Museum adatbázisából szereztem, amely Fabio Piloni tanulmányára épül: Niccolò Nelli: Contributi per un catalogo. Grafica d'arte no. 31. (1997) 7–14. Sajnos a cikkhez nem sikerült hozzájutnom. http://www.britishmuseum.org/research/search_the_collection_database/term_details.aspx (2012. február 5.)

¹⁰¹ Domenico Zenoni/Zenoi: *Imagines Quorundum Principum et Illustrium Virorum*. Velence, 1568.

kötet egészen ritka, egyelőre nem tudom megmondani, hogy János Zsigmond szerepelt-e benne, de valószínűleg nem. Ugyanis Niccolò Nelli a családból Bona Sforza, János Zsigmond és Zsigmondot Ágost portréját készítette el. A British Museum gyűjteményében csak a Zsigmondot Ágost-metszet található meg, s a leírásból egyértelműen kiderül, hogy ez a kép nem szerepelt a gyűjteményes kötetben. Így elképzelhető, hogy a három metszet egy másik kötet illusztrációja volt, vagy esetleg egyszerűen csak az érdeklődők számára, eladásra szánták.

János Zsigmond portréja 1566-ban készült,¹⁰² és a kép köriratában az uralkodó címei között nem szerepel az általában használt *Magyarország választott királya* cím, hanem csak a *magyar király fia*, *Oppeln hercege*. A Habsburgokkal folyó béketárgyalások során mindig is a titulus kérdése volt a központi probléma. A képen szereplő felirat nem a Habsburg udvar óhaját tükrözi, hanem azt a kompromisszumot, amit János Zsigmond még elfogadhatónak tartott. A címer sem tartalmaz utalást a magyar trónigényre: a négy mezőbe, Lengyelország, a Sforza és a Szapolyai címer két verziója került bele. Mintha csak kerülni akarták volna a konfliktus lehetőségét, s inkább a dicső múltat és a fényes jövőt helyezték a központba.¹⁰³ A János Zsigmondnak feleséget kereső erdélyi diplomácia ez idő tájt nyitott Velence felé: 1564 decemberétől 1565 áprilisáig, majd 1566 nyarán tárgyaltak a dózsával erdélyi követek. Atanagi fent említett, János Zsigmondnak dedikált és a dedikációban az ő életét bemutató munkája ugyancsak 1565-ben jelent meg Velencében.¹⁰⁴ Ebbe a láncolatba tehát kiválóan illeszkedik Nelli alkotása, még akkor is, ha felhasználásának, pontos háttérének felderítéséhez még további kutatások szükségesek.

Ez a kis kitérő azért is érdekes, mert nemcsak a családi kapcsolatok felhasználására láthatunk rá általa, hanem arról is (szó szerint) képet nyerhetünk, hogy milyen társaságba került be így János Zsigmond. Ehhez elég csak bemutatni Nelli néhány, 1566 és 1568 közt készített portréját.

¹⁰² A pontos dátum a Brooklyn Museum online katalógusából ismert csak (sajnos képet, bővebb leírást nem közölnek). http://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/49086/Joannes_Sigism_Hong_Regis_Filius_Dux_Opoliensis_Portrait_of_John_Sigismund_sone_of_the_King_of_Hungary_1566 (2012. febr. 5.)

¹⁰³ A Szapolyai család címerhasználatáról: *Gyulai Éva*: Farkas vagy egyszarvú? Politikai presztízs megjelenése a Szapolyai-címer változataiban. In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról i. m. 91–125.

¹⁰⁴ *Horn I.*: Hit és hatalom i. m. 36–40.

Habsburg II. Fülöp
spanyol király

Tudor I. Mária
angol királynő

Ercole d'Este
Ferrara grófja

Valois Ferdinánd
Szicília királya

13. Niccolò Nelli portréi

Bona Sforza után János Zsigmond nagynénjeire, Jagelló Hedvigre és Zsófiára szintén ki kell térnünk. Első megközelítésre Hedvig az izgalmasabb, több okból is.¹⁰⁵ Mint az előző fejezetben már említettem, I. Zsigmond és Szapolyai Borbála lányaként kétszeresen, mind apai, mind anyai ágról vérségi kötelékkel kapcsolódott János Zsigmondhoz. Ezenkívül férje II. Joachim Hector brandenburgi választófejedelem volt, aki a Habsburgokkal politikai és vallási okokból többször konfrontálódott. A Hohenzollern és Jagelló ház között már korábban is voltak dinasztikus kötelékek, Brandenburgi György (Frangepán Beatrix férje, II. Lajos nevelője) révén a „magyar szál” szintén jelen volt a családban. Ha azonban ezek alapján azt gondoljuk, hogy ebből a házasságból Lengyelország és Erdély is sokat profitált, akkor nagyjából akkorát kell csalódnunk, mint amekkorát a házaspár csalódott egymásban. Pedig a kezdet biztató volt: Hedvig, nagybátyja, Szapolyai János halála és Buda elvesztése után politikai téren igen aktívnak mutatkozott. Feltüzelte és elkísérte férjét a speyeri birodalmi gyűlésre, ahol Joachimot a Buda visszafoglalására küldött birodalmi sereg főparancsnokának választották. A hadjárat azonban számos ok, s nem utolsósorban a választófejedelem hozzáállása, hadügyekben való járatlansága és lassúsága miatt nem hozta meg a várt eredményt.¹⁰⁶ A frigyből sokkal inkább a férj profitált. A már említett speyeri birodalmi gyűlésen — éppen a brandenburgi és a szász választófejedelem támogatásának megnyerésére — kilátásba helyezték, hogy az evangélikusok vallásszabadságát húsz évre biztosítani fogják. 1562-ben pedig Zsigmond Ágost lengyel király ismerte el a brandenburgi választófejedelem örökletes jogát Poroszországra.¹⁰⁷

Az, hogy a Jagelló és Szapolyai érdekek nem érvényesülhettek jobban a brandenburgi választó külpolitikájában, részben a házastársak közti viszony alakulásával is magyarázható. Kapcsolatukat kezdettől fogva több tényező tette igen feszültté. Kezdetben a vontatott és körülményes kommunikáció, ami abból fakadt, hogy Hedvig egyáltalán nem tudott németül. Ráadásul kitartóan ragaszkodott katolikus vallásához, annak ellenére, hogy férje jelentős szerepet töltött be a német reformációs folyamatban. Mindezt betetőzte az udvarban élő anyósával, Dániai Erzsébettel való rendkívül rossz viszonya. A csak dánul és németül tudó Erzsébet elsősorban menyé rendíthetetlen katolikusságát kifogásolta, de valószínűleg kapcsolatuk akkor sem lett volna szívélyesebb, ha a vallás és a közös nyelv hiánya nem emel közéjük falat. A brandenburgi és a szász választó fejedelmeket, valamint a dán és norvég

¹⁰⁵ Rövid életrajza: *Zygmunt Wdowiszewski*: Genealogia Jagiellonów i Domu Wazów w Polsce. (A lengyelországi Jagelló és a Waza dinasztia genealógiája) Reprint Kraków, 2005. 137–140.

¹⁰⁶ Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában S. a. r.: Benits Péter. 2003. (Történelmi Források I. Szerk.: Kőszeghy Péter) I/2. 68–78.

¹⁰⁷ *Cynarski, S.*: Zygmunt August i. m. 131–134.

trónt birtokoló Oldenburgokat ugyanis többszörös rokoni kötelék fűzte egybe, s ezek sorába illeszkedett Joachim előző házassága, amikor Szászországi Magdolnát vette nőül. A frigyet erőteljesen pártfogolta Joachim anyja is, mivel leendő menyével szoros rokonságban állt.

Hedvig hiába szült négy lány mellett két fiút is férjének, ez különösebben nem számított, mert Joachim előző házasságából szintén születtek gyermekek, köztük a trónörökös János György, aki aztán 1571-ben apja örökébe is lépett. Hedvig a férjére gyakorolt csekélyke befolyását 1550-ben veszítette végleg el, amikor egy közös vadászat során a szállásukként szolgáló vadászlak emelete leszakadt alattuk. Hedvig combtörést és olyan súlyos csigolyasérülést szenvedett, hogy élete hátralevő részét, huszonnégy évet, mozgásképtelen nyomórékként kényszerült leélni. Joachim kellő figyelemmel gondoskodott róla, de helyét, mind a hálószobában, mind pedig az udvar életében a férje szeretője vette át.

Sokkal szerencsésebb házasságot kötött viszont János Zsigmond másik nagynénje, Jagelló Zsófia, aki részben anyja közönyének, részben apja és bátyja határozatlan dinasztikus politikájának köszönhetően, csak harmincnégy éves korában mehetett férjhez. Zsófiának, nővérével ellentétben, valláskülönbségből fakadó ellentétekkel nem kellett számolnia, Henrik, Wolfenbüttel hercege és Brunswick-Lüneburg grófja ugyanis esküdt ellensége volt a reformációnak. Életét a schmalkaldeni szövetség tagjai, elsősorban a Szászország és Hessen elleni harc határozta meg. 1541-ben még hercegségéből is menekülnie kellett, majd 1546-ban Hesseni Fülöp fogságába esett, s csak V. Károly mülbergi győzelme után szabadult ki. A császár támogatásával végül visszaszerezte trónját, de ezért nagy árat fizetett: 1553 júliusában a sievershauseni csatában két idősebb fia elesett.

Három évvel e tragikus események után döntött úgy, hogy pozícióit a katolikus Jagelló családba való beházasodással erősíti tovább. A politikai előnyökön túl Zsófiától utódot is szeretett volna, bár ha csak a gyermekáldást nézzük, ezen a téren nem volt gondban: első feleségétől, Maria von Württembergtől tizenegy, és ezzel párhuzamosan, a felesége udvarhölgyétől tíz illegitim gyermeke született. Viszont az egyetlen életben maradt törvényes születésű fiával megromlott a viszonya, mivel Julius evangélikus hitre tért.¹⁰⁸

A hatvanhét éves herceg és Jagelló Zsófia házassága gyermektelen maradt, de a nagy kor-különbség ellenére is kifejezetten jól sikerült. Ebben szerepet játszott a mindkét fél számára kedvező benyomásokat hozó első találkozás is. Henriknek kellemes meglepetést okozott

¹⁰⁸ *Ludwig Ferdinand Spehr*: Heinrich der Jüngere, Herzog von Braunschweig-Wolfenbüttel. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Band 11. Leipzig 1880. 495–500. Digitale Volltext-Ausgabe (2012. január 27.) URL: http://de.wikisource.org/w/index.php?title=ADB:Heinrich_der_J%C3%BCngere&oldid=1685282

felesége műveltsége és intelligenciája, s öröme tovább nőtt a hozomány láttán.¹⁰⁹ Az elégedett Henriknek fontos volt Lengyelország támogatása, s ennek megfelelő figyelemmel és kedvességgel fogadta és kezelte a továbbiakban is hozzá képest ifjú feleségét.¹¹⁰ Zsófia pedig addigi élete során soha nem állt a középpontban, és soha annyi pozitív visszajelzést nem kapott, mint az új otthonául szolgáló wolfenbütteli udvarban. Az új környezetben fokozatosan kibontakozott, s nemcsak eszmei és kulturális hatása lett maradandó, hanem a politikai életben is aktívan részt vett, lengyel és olasz kapcsolatait kihasználva aktív és sikeres diplomáciát folytatott.

Férje 1568-ban bekövetkezett halála után Zsófia hercegnő a hitbértokára, Schöningbe húzódott vissza, ahol magánhadsereget tartott, és szuverén módon intézte a közigazgatási, jogi, pénzügyi és kereskedelmi ügyeket, rátermettsége révén váratlanul nagy gazdagságra téve szert.¹¹¹ János Zsigmond és nagynénje személyesen is ismerte egymást, Zsófia 1556. februári esküvőjéig sok időt tölthettek együtt a krakkói és varsói udvarban, valamint Ujazdówban, Bona Sforza és a királylányok nyári rezidenciájában.¹¹² Zsófia Wolfenbüttelben majd Schöningbe költözve is élénk levelezésben állt itáliai rokonságával épp úgy, mint Lengyelországban maradt húgaival, illetve Izabella királynéval és János Zsigmonddal, akivel szintén váltott néhány levelet.¹¹³ Zsófia minden téren igyekezett nővéreivel együttműködni. Közreműködött Hedvig két idősebb lányának kiházásításában 1559–1560-ban: ifjabb Hedviget mostohafiával, Julius-szal házastotta össze, Erzsébetnek pedig a család lüneburgi ágából szerzett férjet. Ekkor vetette fel Izabella is — miközben megköszönte húgának, hogy férje nem segítette az ellene induló I. Ferdinándot —, hogy Zsófia

¹⁰⁹ Jagelló Zsófia nyolc aranyozott, drága hintót, huszonnyolc értékes lovat vitt Wolfenbüttelbe, és többek közt nagy mennyiségű egyházi és asztali ezüsből, hetven darabos, drágakövekkel ékesített arany ékszerkollekciónak, több mint harminc értékes szőnyegből állt a hozománya. Ruhatára hatvan, a legutolsó divatot követő, díszes ruhából és tizenkét, drágakövekkel díszített kalapból állt. *Maria Bogucka: Anna Jagiellonka*. Wrocław, 1994. 50–51.

¹¹⁰ Jagelló Zsófia életét, diplomáciai kapcsolatait több munkájában Jan Pirożyński, lengyel művelődéstörténész dolgozta fel. Zsófia fogadtatására és beilleszkedésére lásd: *Jan Pirożyński: Die Herzogin Sophie von Braunschweig-Wolfenbüttel aus dem Hause der Jagiellonen (1522–1575) und ihre Bibliothek. Ein Beitrag zur Geschichte der deutsch-polnischen Kulturbeziehungen in der Renaissancezeit*. Wiesbaden 1992. 42–50.

¹¹¹ Uo. 54–87.

¹¹² A. Langer: *Residenzfunktion i. m.* 59–75.

¹¹³ *Jan Pirożyński: Der internationale Korrespondentenkreis der Herzogin Sophie aus dem Hause der Jagiellonen (1522–1575). Ein Beitrag zur kulturellen Vermittlung einer polnischen Prinzessin*. In: *Die Jagiellonen. Kunst und Kultur einer europäischen Dynastie an der Wende zur Neuzeit*. Hrsg. Dietmar Popp, Robert Suckale. Nürnberg 2002. 95–102. A Jagelló nővérek levelezése: *Aleksander Przeździecki: Jagiellonki Polskie w XVI wieku*. (A lengyel Jagellók a 16. században,) Kraków, 1868. 3. 17–18. http://books.google.ru/books?id=PBELAAAIAAJ&dq=Jagiellonki+polskie+w+XVI.+wieku&hl=fr&source=gbs_navlinks_s (2012. február 18.)

mit szólna ahhoz, ha János Zsigmondot Jagelló Hedvig legkisebb lányával, Zsófiával házasanak össze.¹¹⁴

Zsófia nagy figyelemmel követte János Zsigmond tevékenységét, a bécsi udvarral való tárgyalásait, a mindenkori lengyel követek nem csak királyuknak, hanem Jagelló Zsófiának is rendszeresen beszámoltak. Ezek a levelek nem hivatalos jelentések voltak, több személyes reflexiót tartalmaztak, éppen ezért a további kutatásnak érdemes lesz Zsófia levelezését és kapcsolatrendszerét Erdély szempontjából is megvizsgálni, valamint feltérképezni azt, hogy Zsófia milyen szerepet játszott János Zsigmond itáliai külpolitikájában.¹¹⁵ Sajnos éppen az erdélyi diplomácia számára igen fontos időszakban, 1568-ban vesztette el férjét, és ennek következtében a hercegség politikai életében háttérbe szorult. Hasonló érdeklődéssel követte unokaöccse vallásváltoztatását is, talán éppen a személyes párhuzam miatt, mert annak ellenére, hogy mély katolikussága egész udvarát, környezetét, reprezentációját és gyűjtőszenvédélyét meghatározta, 1570-ben ő maga is az evangélikus vallásra tért át.¹¹⁶

Unokaöccsével való jó viszonyát mutatja János Zsigmond gazdag hagyatéka, amelybe csupa olyan dolog került, amely nagynénje számára nem csak az értéke miatt lehetett kedves. Ez az örökség számunkra is rendkívül fontos, mert támpontot ad János Zsigmond udvarához és gazdagságához, amelyről eddig szinte semmit nem tudunk. Bár elvileg az egész könyvtárát a gyulafehérvári iskolára hagyta, egy kötetet mégis nagynénjének szánt. Magáról a könyvről semmit nem tudunk, a leltározók kizárólag a kötése miatt jegyezték fel: „Liber cum bullis argenteis aest. 5. flor.”¹¹⁷ A Zsófiára hagyott ékszerek listája hat oldalt tett ki az inventáriumban, és többek közt ötvennyolc drágaköves gyűrűt, negyvenkilenc násfát és húsz láncot tartalmazott, értékét az összeírók több mint tízezer guldenre becsülték.¹¹⁸

János Zsigmond udvari reprezentációjának szempontjából a hagyatéka legfontosabb része a kárpitgyűjtemény. A hatvan darabból álló, egészen nagy és kisebb kárpitokat egyaránt tartalmazó gyűjtemény bibliai és történelmi témák köré csoportosult. Ezek közt voltak több kárpiton végigfutó teljes történetek, figurális sorozatok is, mint például a Nagy Sándor ciklus, vagy a Tarquinius legenda. Zsófiának 1575-ben bekövetkezett halálakor száztizen-

¹¹⁴ Izabella Zsófiának. Gyulafehérvár, 1559. április 1. *Przeździecki A.*: Jagiellonki Polskie i. m. 20–21.

¹¹⁵ *Pirożyński, J.*: Die Herzogin Sophie i. m. 193.

¹¹⁶ Uo. 83.

¹¹⁷ Archiwum Głównie Akt Dawnych, Archiwum Koronne Warszawskie, Brunswickie, karton 34/c/1, f. 764–777, 778–789, 799–802. (Mikrofilm száma: 32251) Itt szeretném megköszönni Szymon Brzezińskinek az anyag másoltatásában nyújtott segítségét.

¹¹⁸ *Pirożyński, J.*: Die Herzogin Sophie i. m. 103.

három kárpitja volt, tehát gyűjteményének több mint a fele unokaöccsétől származott.¹¹⁹ Azt hiszem nem merész feltételezés, ha János Zsigmond kárpitjai és a lengyel király gyűjteménye közt összefüggést látunk.

Az első értékes falikárpitokat még Bona királyné hozta Krakkóba, s a kollekció az elkövetkező években nem nőtt jelentősen. A változás a király és Habsburg Katalin esküvőjével kezdődött 1553-ban, amikor a rendezvény fényének emelésére Zsigmond Ágost megrendelte az első kárpitjait Brüsszelből, s ha a feleségébe nem is, de a kárpitokba szenvedélyesen beleszeretett. 1571-ig mintegy háromszáz további kárpitot rendelt, főként brüsszeli és más híres németalföldi műhelyekben. A kollekciót szakemberek a reneszánsz szőnyegművészet csúcsteljesítményének tartják, amelynek értékét emeli, hogy az alakábrázolásos sorozatok mindegyike *editio princeps*, a király megrendelésére készített első készítésű szőnyeg, nem pedig egy népszerű jelenet másolata, utószövése.¹²⁰ János Zsigmond ezekben az években éppen Lengyelországban tartózkodott, s nem elképzelhetetlen, hogy nagybátyja új szenvedélye őt is megfertőzte. János Zsigmond udvara egyébként is több lengyel elemet hordozott, gondolok itt például lengyel zenészeire, testőreire, s főként az udvartartás magas tisztségeit betöltő lengyel nemesekre. A két udvar között átfedéseket is találhatunk, és az is megfigyelhető, hogy egyes nemesi családok a krakkói és a gyulafehérvári udvarba egyaránt igyekeztek bejuttatni egy-egy gyermeküket.¹²¹

Zsigmond Ágost és unokaöccse kapcsolatában, az utóbbi szempontjából az az állandó és hathatós diplomáciai támasz volt a legjelentősebb, amit a Habsburgokkal való konfliktusban nyújtott. Pedig volt olyan pillanat, amikor úgy látszott, hogy nem veszi figyelembe János Zsigmond érdekeit, sőt kifejezetten azok ellenére cselekszik. Ilyen volt például a már említett 1553-as esküvője, amellyel párhuzamosan zajlottak Izabella és fia helyzetéről, valamint János Zsigmond és Habsburg Johanna eljegyzéséről folyó tárgyalások. Kézenfekvő és talán hatásos is lett volna, ha a lengyel király unokaöccse ügyét mintegy feltételként összekapcsolja saját házasságkötésével, de nem tette.¹²²

A király az első és a harmadik házasságával a Habsburg és a Jagelló család közti dinasztikus szálakat fűzte ismét egybe. Ez ugyanakkor nem jelentett automatikusan szoros politikai együttműködést is. A Habsburg-lányokkal való házasságok elsősorban a két dinasztia

¹¹⁹ Uo. 105.

¹²⁰ Magdalena Piwocka: The tapestries of Sigismund Augustus. Kraków 2007. 7–11.; Helena és Stefan Kozakiewicz: A Reneszánsz Lengyelországban. Petneki Áron előszavával. Bp–Varsó 1978. 155.

¹²¹ Ferenc Marek: Dwór Zygmunta Augusta. (Zsigmond Ágost udvara.) Kraków 1998. Az udvar névsora 171. s. köv. l.

¹²² Szádeczky Lajos: Izabella és János Zsigmond i. m. 16.; Szentmártoni Kálmán: János Zsigmond erdélyi fejedelem élet- és jellemrajza. Székelykeresztúr 1934. 75–77.; Cynarski S.: Zygmunt August i. m. 63–67.

közi nyílt konfrontáció kivédésére szolgáltak, emellett jó szövetségi alapnak tartották a jövőben esetlegesen Lengyelország felé forduló oszmán hódítás ellenében. Abban is bíztak, hogy a Habsburg diplomácia beszünteti az orosz cárok lengyelelles törekvéseinek burkolt támogatását. A Jagellók részéről ezek a házasságok tehát inkább dinasztikus fegyverszüneteknek tekinthetők, s tőlük függetlenül Zsigmond Ágost számára Izabella és János Zsigmond uralmának fenntartása és folyamatos támogatása a politikai prioritások közé tartozott.

A másik fontos előny, amit János Zsigmond és közvetve az erdélyi elit a Jagelló rokonságból profitált, az abból fakadt, hogy Zsigmond Ágostnak három házasságából sem született gyermeke. Így az 1560-as években a lengyel politikai közvélemény, és az európai diplomácia egyre inkább János Zsigmond trónutódlásával számolt.¹²³ Ennek köszönhetően János Zsigmond személye a tényleges politikai súlyához viszonyítva jelentősen fölértékelődött, s mindez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az Oszmán Birodalom oldalára szorult Erdély nem szigetelődött el.

*

Összefoglalva tehát, a felvázolt rokoni kör elsősorban a János Zsigmond kori külpolitika szempontjából érdekes, de az erdélyi elit formálódására is hatást gyakorolt. Egyrészt azért, hogy a beáramló külföldiek, elsősorban lengyelek, jelentős szerepet játszottak a belső, főként udvari viszonyok alakulásában. Másrészt pedig a több országra, hercegségre kiterjedő rokoni háló kibővítette János Zsigmond és az erdélyi politikusgárda mozgásterét, és megakadályozta teljes nemzetközi elszigetelődését. A lengyel király emellett kulcsszerepet játszott abban, hogy a Magyar Királyság keleti felében születő államalakulat tartósan fennmaradhasson. János Zsigmond uralma mögött nemcsak az oszmán fegyverek erejét, hanem a rokoni kapocs miatt aktivizált lengyel diplomácia teljesítményét is látnunk kell. Ennek megfelelően viszont az 1550-es 1560-as évek történeteit sem a hagyományos Oszmán–Habsburg szembenállás felől kell megközelítenünk, hanem a térségben ténylegesen létező hármas erőterében kell vizsgálnunk.

¹²³ Paolo Tiepolo velencei követ jelentése Mikołaj Radziwiłł véleményére hivatkozva. *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato; raccolte, annotate, ed edite da Eugenio Albèri, a spese di una società.* ser. 1. v.3. 164.

2. Minerva és szablya

János Zsigmond portréja

2.1. János Zsigmond személyisége

János Zsigmond uralkodói imázsának kialakítása 1551 végén kezdődött, éppen akkor, amikor királyi címéről lemondatták, és el kellett hagynia országát. Ez a kezdetleges, még csak elnagyolt vonásokkal felvázolt portré 1565-re teljesedett ki, és mutatta be azt a gondosan megkomponált képmást, amelyet ő és az erdélyi diplomácia meg akart ismertetni a korabeli Európával. Mivel ez egy hivatalosan nem létező ország el nem ismert királyának az imázsa volt, a hangsúly a legitimációra került: János Zsigmond azért lehet Magyarországot választott király, mert apja uralma és saját megválasztása révén *joga* van hozzá, mert természete és képességei alapján *méltó* rá, mert ő maga is minden erejével *küzd érte*, és mert *Isten is így akarja*.¹²⁴ Eszerint már alig tizenkét évesen megmutatkozott királyi természete és a jogaihoz való ragaszkodása. Ennek ábrázolására használták fel azt a bizonyos koronaátadási jelenetet, amely több verzióban élt a korabeli közvéleményben. Az erdélyi udvar által sugallt allegorikus jelentésű változatot Dionigi Atanagi dedikációja őrizte meg a legpontosabban: a királyi gyermek nem akarja átadni a magyar koronát I. Ferdinándnak, „hanem magához szorítja, mondván, hogy inkább a halált kívánja, mintsem lemondjon róla, erővel kell elvenni, úgy, hogy a korona eltört és egy része János Zsigmond kezében maradt.”¹²⁵

Az ajánlásban a továbbiakban a rendkívül művelt, az akaratának érvényt szerző, harcos ifjú uralkodót látjuk, akinek ezúttal nem a jámborságát és a kegyességét, hanem a vitézséget és a bölcsességét domborították ki. Megjelenik János Zsigmond Itália iránti szeretete, és a családi hagyomány is, amelynek teljes jogú méltó folytatója. Egyéni jó tulajdonságai és törekvései mellett az Isten különös kegyeltje is, akit az Úr a legnehezebb pillanatokban is megsegít, és még a legrosszabb dolgokat is végül a javára fordítja: így a korai árvaság királyi méltóságot hozott neki, a török hódítás pedig a szultán védelmét jelentette. Mindebben tulajdonképpen Isten szeretete nyilvánult meg, aki János Zsigmondot a továbbiak-

¹²⁴ *Dionigi Atanagi*: De le rime di diversi nobili poeti toscani, ...libro primo. – In Venetia, appresso Lodovico Avanzo. 1565. Dedicatio.

¹²⁵ Uo., ezt a részt idézte: *Szentmártoni K.*: János Zsigmond i. m. 341.

ban is megoltalmazta a külső támadásoktól és az emberi gonoszságból fakadó merényletektől és cselvetésektől.

Ezekből az elemekből épült fel tehát János Zsigmond hivatalos uralkodói imázsa. Kérdés viszont, hogy ez a portré mennyiben felelt meg a valós arcképnek. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy három „szemtanúnk” is van, akiket kérdőre vonhatunk, mert hosszabb-rövidebb időt töltöttek az uralkodó közvetlen környezetében, és meg is írták a tapasztalataikat. Első tanúnk Georg Albani, más néven Fehér György, királyi titkár, aki 1564 tavaszán I. Ferdinánd követeként tartózkodott néhány hétig a gyulafehérvári udvarban.¹²⁶ A követutasításában megfogalmazott feladatok közt az is szerepelt, hogy gyűjtsön minél több információt János Zsigmond személyére vonatkozólag. A második forrás Giovanandrea Gromo, olasz testőrkapitány tollából származik.¹²⁷ A velencei katonatiszt öthónapos itáliai követségét leszámítva, 1564 és 1566 között tartózkodott a gyulafehérvári udvarban és itt szerzett tapasztalatait egy hosszú emlékiratba foglalta össze, amelyben részletesen kitért János Zsigmond személyére is. Információit Velencébe, Firenzébe és a Vatikánba egyaránt eljuttatta.¹²⁸ A harmadik írás, az előzőektől eltérően, gondosan felépített történeti mű, de mégis kiválóan illeszkedik ide, mert szerzője, Forgách Ferenc 1569-ben költözött Erdélybe, s lett János Zsigmond tanácsosa. Munkájában nagy teret szentelt az erdélyi eseményeknek, és természetesen az uralkodó személyének is.¹²⁹

A három forrás nagyon szerencsés együtttest alkot, mert 1564 és 1571 között a maga folyamatában ismerhetjük meg általuk János Zsigmond helyzetét. Mindhárom szerző kívülről érkezett, és más-más szándékkal írta meg a jellemzését. Albani az utasításában kapott szempontrendszer szerint igyekezett a legjobb tudása szerint János Zsigmondot bemutatni, az ő véleményét tekinthetjük a legsemlegesebbnek. Gromo viszont ura érdekében emelt szót, és próbált itáliai feleséget találni a számára, így ő minden bizonnyal a valóságnál valamivel pozitívabb képet festett. Böven kompenzálja viszont ezt Forgách Ferenc rendkívül negatív portréja. A források ütköztetéséből igencsak meglepő kép alakult ki. Természetesen számítani lehetett különbségekre, de nem ekkorákra és ilyen jellegűekre, hiszen a

¹²⁶ Georg Albani jelentése. 1564. április 24. ÖStA HHStA Ungarische Akten Allgemeine Akten Fasc. 88. f. 83–98. Albani jelentését latin eredetiben és magyar fordításban, elemző bevezetéssel hamarosan megjelenik: *Oborni Teréz: Az Albani-jelentés. Éppen ezért a jelentés részletes bemutatásától és elemzésétől eltekintek, csak a témám szempontjából fontos részekre térek ki.*

¹²⁷ *Giovanandrea Gromo: Compendium di tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d’esso regno.* Ford. Tima Renáta. In: *Fejedelmek forradalmak vasutak.* Debrecen 2000. 34–75. (Erdélytörténeti Könyvek 3. Szerk.: Takács Péter)

¹²⁸ *Kárpáthy-Kravjánszky Mór: Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya.* Magyar Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 1936 94–141.

¹²⁹ *Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról.* In: *Humanista történetírók.* vál. Kulcsár Péter. Bp. 1977. 973–986.

három szerzőnek még arról sem egyezett meg a véleménye, hogy például János Zsigmond milyen magas volt és hogy nézett ki. Ha csak azokat a vonásokat emelnénk ki, amelyben mindhárman egyetértettek, akkor nem tudnánk mást megállapítani, minthogy János Zsigmondot a gyér arcszörzet, a jeges víz és a vadászat szenvedélyes szeretete jellemezte.

Jellemzők	Albani	Gromo	Forgách
Külső	magas, szép arcú, de bőre sápadt, ritkás az arcszörzete, arányos felépítésű, sovány de nagyerejű	közepes termetű, fehér bőrű, magas homlokú, szikár, arányos, izmos, jó alakú, keze nőies, vékony szálú szőke haj, gyenge arcszörzet, kék szemek	keskeny homlok, apró szemek, vézna lábak, vörös gyér arcszörzet
Pozitívumok	gyors gondolkodású, szerény, bőkezű, kiváló lovas, jól gyalogol	jólelkű, szelíd, éles eszű, megfontolt, szorgalmas, nyolc nyelven beszél, kiváló lantjátékos, erkölcsös, remek lovas, fegyverekkel ügyes, jól fut és ugrik,	nincs
Negatívum	önállótlan volt, de már maga kormányoz	nem tud mértéket tartani az evésben, pedig ez árt neki, nehezen büntet	tudatlan, könnyelmű, részeges, memóriája, ítélő- és beszédképessége nincs, nagyon görcsös, csak szűk környezetével szívélyes
Hangulat	vidám	szeret tréfálkozni, inkább nyugodt, mint melankolikus, a gondok elszomorítják	szomorú, melankolikus
Időtöltés	hajnalonként 2 órán át történelmi, bibliai olvasmányok, vadászat, istentisztelet	a vadászat minden fajtája, célbadobás- és lövés, nyilazás, zene, vallás, részekkel való tréfák	vadászat, vallási tévelygések, éjjel-nappal védelem, fix pontra meredve ücsörgés
környezet	idős politikusok, katonák, tudósok, lengyelek, vidám, költséges udvar	tanácsurak, lengyelek, katonák, olaszok	hitvány lengyelek, gyerekek, három gazember uralja: Csáky, Bekes, Biandrata
egészség	régebben egészséges volt, de megmérgezték, s epilepsziászerű baja lett, most már ismét jól van.	kólikás fájdalmak és más bajok gyötrik elég gyakran	egyetlen tagja sem egészséges, 30 epilepsziás és kólikás rohama volt

14. János Zsigmond tulajdonságai

A szerzők véleménye közti egyezéseket és különbségeket a könnyebb követhetőség kedvéért táblázatban foglaltam össze. Jól látható, hogy Albani és Gromo meglátásai több esetben is egybeesnek, de Forgách észrevételeire is érdemes odafigyelnünk, annak ellenére, hogy művében olykor egy-két oldalon belül is képes önmagának ellentmondani, és hogy pennáját jól láthatóan gubacstinta helyett időnként epébe mártotta.¹³⁰ A következő

¹³⁰ Forgách F.: Emlékirat i. m.: „harmadnap minden szokásos dolgát ellátta, felöltözött, megmosakodott; szokása szerint hosszasan állt a kályha mellett, majd leült, elolvasta a folyamodványokat és válaszolt rájuk.”

feladatunk az, hogy az eltérő véleményeket, kiegészítve más töredékes forrásokkal és ismeretekkel, megpróbáljuk János Zsigmond személyiségét feltérképezni, a legjellemzőbb tulajdonságaival megismerkedni. Nem hiszem, hogy a teljes portré objektív módon megrajzolható, hiszen a három izgalmas leírás ellenére is a források rendkívül hézagosak. Abban viszont reménykedem, hogy a főbb személyiségjegyei alapján kialakul egy olyan kép, amely segít megérteni az erdélyi állam és az elit kialakulásában játszott szerepét. Legelőször a jellemfejlődés szempontjából legfontosabb fiatalkori éveket kell vizsgálnunk, a neveltetését és akkori környezetét.

János Zsigmond már nem a budai palotában nőtt fel. Noha a lippai átmeneti udvar és a gyulafehérvári berendezkedés nehézségei ismertek,¹³¹ erdélyi gyermekévei — amelyről egyébként elég keveset tudunk — mégis védettségben teltek el. Első díszes hintóját hat gyönyörű lóval hatéves korában kapta nagybátyjától. Azt is feljegyezték, hogy ekkorra már ügyesen lovagolt és gyönyörűen táncolt.¹³² Egy gyermek életében ez az az időszak, amikor még a testi gondoskodásra is nagy figyelmet kell fordítani. Ez meg is történt, hiszen 1544 és 1551 között Izabella királyné orvosa, s így János Zsigmondé is, Giorgio Biandrata volt. Az ekkor együtt töltött időszak igen fontos volt kettőjük kapcsolatában, János Zsigmond egészen élete végéig őszintén ragaszkodott a doktorhoz.

Biandrata gyermekekkel kapcsolatos gyógyászati és életmódbeli elveiről szerencsére fennmaradt néhány adat, igaz nem János Zsigmond korából, hanem a következő fejedelmi gyermek-páciensével, a kiskorú Báthory Zsigmonddal kapcsolatban. Biandrata szerint egy gyermeknek minden nyolcadik napon tiszta meleg vizes fürdőt kell vennie, este nyolctól reggel négyig kell aludnia, és naponta csak kétszer szabad ennie. Nem szabad gyakran innia, ha szomjas, akkor inkább narancsot egyen.¹³³ Ha Biandrata ezzel kapcsolatos orvosi nézetei vagy ismeretei négy évtized alatt nem változtak, akkor már János Zsigmond is ilyen szabályok szerint kellett, hogy felnőjön. Az étkezésre, folyadékbevitelre felállított

↔ (981. old.) „Nála borosabb ember aligha akadt. ... Így aztán agyát úgy tönkretette, hogy *emlékezőtehetsége alig volt, ítélő- és beszédképessége pedig mint amilyen a gyermeké.*” (982. old.) ↔ „A király *erőteljesen helyeselt, és néha hosszabb beszédben erősítette meg a hallottakat ...*” (980. old) Kiemelés tőlem.

¹³¹ Veress Endre: Izabella királyné 1519–1559. Bp., 1901. 209–224.; Oborni Teréz: Izabella királyné erdélyi udvarának kezdetei (1541–1551). Történelmi Szemle LI (2009) 1. sz. 23–34.

¹³² „A fedeles hintó ... kívülről aranyvirágokkal és aranyozott szögekkel díszítve, kerekai pirosak voltak. A fedele karmazsinpiros szövorből készült, drága zöld posztóval bélelve. Hasonló tunikája volt a bakon ülő két kocsisnak is, csakhogy lundi posztóból. Hozzá tartozott még egy négy lóra való teljes lószerszám és ugyanannyi ezüstös nyereg. ... csak a fedeléhez (148 forint értékű) 68 sing posztó kellett, s csupán az aranymíves 40 forintot kapott munkájáért, kifestője pedig tizenötöt.” Veress E.: Izabella i. m. V. könyv VII. fejezet. <http://mek.niif.hu/05800/05808/html/04.htm#d1e3346> (2012. február 17.)

¹³³ Biandrata nézetei Apollonio Menabeni doktorral Báthory Zsigmond neveléséről folytatott vitából ismert. Az anyagot Kiss Farkas Gábor bocsátotta rendelkezésemre, segítségét ez úton is szeretném megköszönni. Menabeni kézírata, Milano, Ambrosiana A 119 f.

szabályok különösen annak a fényében érdekesek, hogy János Zsigmond egészen fiatal korától kezdve komoly gyomorpanaszokkal küszködött.

Az ifjú uralkodó a fejlődése szempontjából legfontosabb éveit, tizenkét és tizenhét éves kora között Lengyelországban töltötte. A Jagelló család tagjai, a túlnyomórészt lengyel környezete és az itteni kulturális hatások alakították ki jellemét és életszemléletét. Addigi neveltetésével, mind nagyanyja, mind királyi nagybátyja, Zsigmond Ágost elégedetlen volt, ezért taníttatásának irányítására Wojciech Nowopolskit, humanista néven Albertus Novicampianust rendelték mellé.¹³⁴ Novicampianus, akit a királyi parancs a Jagelló Egyetem katedrájáról szólított el, a polihisztor tudósok közé tartozott, filozófiai és orvosi könyveivel egyaránt komoly elismerést vívott ki magának a kortársai közt. Hat éven keresztül állt János Zsigmond szolgálatában, tehát még Erdélybe is elkísérte tanítványát, s csak 1557-ben, megromlott egészségére hivatkozva tért vissza hazájába.

Ő maga elsősorban filozófusként definiálta magát, és gondolkodásmódját leginkább Arisztotelész munkái befolyásolták, akinek védelmében több könyvet írt az 1550-es évek első felében. A leghíresebb műve mégis egy orvosi munka, a *Fabricatio Hominis*, amely az első lengyel anatómiai tankönyv lett. Ezt éppen 1551-ben adta ki, mielőtt János Zsigmond nevelőjeként kezdett volna dolgozni. Azt nem tudjuk, hogy pontosan mi mindent tanított és milyen könyveket olvastatott, de feltételezhető, hogy a magas humanista műveltség alapvető művein túl, saját érdeklődésének megfelelően, erősen természetfilozófiai jellegű lehetett a tanítása. A katolikus teológiát magas színvonalon oktatta, tanítási módszereit és hatalmas tudását még húsz évvel később is felemlgette Báthory István, aki Gyulafehérváron hallotta zsoltármagyarázatait.¹³⁵

Novicampianus mellett még Csáky Mihály, Izabella királyné kancellárja vett részt János Zsigmond tanításában. Csáky, aki korábban maga is a krakkói egyetem neveltje volt, Magyarország és a Szapolyai család történetét tanította ifjú urának.¹³⁶ János Zsigmond gondos és körültekintő nevelést kapott, nyolc nyelven beszélt, több hangszeren művészien játszott, jól táncolt, és szívesen töltötte az idejét történelmi és bibliai olvasmányok olvasásával. Bár

¹³⁴ Kapronczay Károly: Magyar–lengyel orvosi kapcsolatok 1945-ig. Akadémiai doktori disszertáció. Bp. 2010. 63–64. http://real-d.mtak.hu/290/4/KapronczayKaroly_5_Mu.pdf (2012. február 17.) Kapronczay Károly műve 19. oldalán Novicampianust arianusnak vélte, valószínűleg azért, mert az orvosok közt sok szabadgondolkodó volt, de valójában a doktor egyben neves katolikus teológus is volt. Lásd a következő jegyzetet.

¹³⁵ Antonio Possevino della Compagnia di Gesù. Transilvania (1584). Ed.: Andrea Veress. Bp. 1913. 88. (Fontes Rerum Transylvanicarum III.) Báthory még azt is elmondta Possevino atyának, hogy nagyon sajnálja, hogy ő soha ilyen képzésben nem részesülhetett.

¹³⁶ Csáky Mihály levele Nádasdy Tamásnak. Varsó, 1554. április 28. MOL MKA E 185 Nádasdy-család levéltára f. 10–13.

a magyar trónról lemondatták, környezete mégis királyként kezelte és ennek megfelelő neveltetésben részesítette. Az uralkodásra, Erasmus alapműve mellett, a korabeli lengyel királyeszményt követve készítették fel.

A lengyel királymodell a szent páli alapokról indult: minden hatalom Istentől való. Ezután azonban nem a szokásos ország–család, király–atyai hatalom párhuzamon ment tovább, hanem a cicerói állammodellt tartotta követendőnek, amelyben a törvények a király felett állnak, és az állam egy olyan közösség, amelyet a törvények egyesítenek. A kora újkori királytűkrök olyan ideális királyképet formáltak meg, amely Európa bármely országában mértékadó lehetett, és egyesítette önmagában az államfilozófiai művek valamint a konkrét gyakorlati példák tapasztalatait. A 16. századi humanista lengyel gondolkodók, akárcsak Machiavelli, Kálvin, Bodin s mások, Arisztotelész *Politikájából* indultak ki, de végül arra jutottak, hogy az ideális államforma a lengyel berendezkedés, és az ideális uralkodó a lengyel király, amennyiben betartja a törvényeket és egyéb rávonatkozó szabályokat.¹³⁷

Az egyes részletekben ugyan voltak eltérések, sőt ellentmondások a különböző szerzők között, de a lényeget mindenki egyformán fogalmazta meg: a király nem áll minden tekintetben az alattvalói fölött. Uralmát két tényező befolyásolja, egyrészt a törvények, amelyeket a király köteles védeni és végrehajtani, másrészt pedig a vallás. Az Istentől eredő királyi hatalom Lengyelországban a kereszténység felvételével született meg, előtte az országban csak barbár zsarnokok uralkodtak. Ezért a királynak fontos feladata a vallás védelme és a szenátusban helyet kapó főpapokkal való közös kormányzás. Az ideális király nem születik, hanem a nemesség választja meg. Az uralkodó koronázási esküje letételével tudomásul veszi a hatalmát korlátozó tényezőket, védi a törvényeket, a vallást, tiszteletben tarja a rendi jogokat és természetesen megoltalmazza az országot és az igazságot.

Ahhoz, hogy minderre magas színvonalon képes legyen, gondosan kiválasztott szenátorok és tanácsadók szükségesek. Őket a király nevezi ki, de a továbbiak során ők lesznek azok, akik tanácsaikkal irányítják az uralkodót, aki ezt az útmutatást köteles figyelembe venni. Az államelméleti munkák nagy hangsúlyt fektettek a tanácsosok helyes kiválasztására, amelyben semmilyen más tényező, csak a bölcsesség és a tapasztalat mértéke dönthet. Az uralkodónak egyfajta mediátor szerepet kell ellátnia az országában, s ezáltal a harmónia és az egység felé fogja majd vezetni az alattvalóit. Ezeknek a szabályoknak az elfogadása és megtartása, valamint az ehhez kötelezően párosuló erkölcsösség, alapvető elvárás a király-

¹³⁷ Wojciech Goleman: The Jagiello and the Model of the King in Polish Political Thought during the Reign of Sigismund August (1548–1572). In: Die Jagiellonen. Kunst und Kultur einer europäischen Dynastie an der Wende zur Neuzeit. Hrsg: Dietmar Popp, Robert Suckale. Nürnberg 2002. 27–34.

lyal szemben. Amennyiben megszegve esküjét, ezeket a szabályokat nem tartja meg, Isten megbünteti az uralkodót, de nemcsak őt, hanem az általa vezetett egész közösséget. A lengyel királytűkrök ez utóbbi tétel igazolására a magyar Jagellók példáját hozták fel.

Az elmélet és a gyakorlat egymáshoz való viszonyába most nem érdemes belemennünk. Ami szempontunkból az a lényeg, hogy János Zsigmondot — akit már ekkor potenciális lengyel királynak tekintettek — ezek szerint az elvek szerint nevelték, amikor az uralkodásra készítették fel. Tehát a képzésében, Csáky Mihály minden igyekezete ellenére, nem a Mátyás-hagyomány lett a domináns, hanem a Jagellók eszményített, de korlátozott királyképe. Ezek az alapelvek jól felismerhetően visszaköszönnek János Zsigmond uralkodásának önálló szakaszában. A törvényhozásával és törvénytiszteletével sosem volt probléma, viszont a vallás védelmének kívánalma az ő esetében érdekesen alakult. A lengyel királytűkrök nyilvánvalóan a római katolikus vallásról szóltak. János Zsigmondnál ez viszont a reformáció hatására úgy alakult, hogy ő az igaz vallást kereste, és ennek a védelmével, tiszteletével igyekezett elhárítani az isteni büntetést és megszerezni az ország egészére kiterjesztett jutalmat. A tanácsosokkal, vagy legalábbis, azok egy részével való szoros együttműködés, a szinte kollektív kormányzás pedig egész uralkodására jellemző volt.

János Zsigmond fejlődésére tanárai, nevelői mellett az édesanyja s a vele való kapcsolata gyakorolt meghatározó hatást. Ez mai szemmel magától értetődőnek tűnik, de abban a korban egyáltalán nem volt az, sőt széleskörű nemtetszést váltott ki, ha egy anya a fia tízéves kora után is belefolyt annak nevelésébe, függetlenül attól, hogy ennek pozitív vagy negatív hatásai voltak. Ez a probléma már Zsigmond Ágost és Bona Sforza kapcsolatában is megjelent: a szenátorok többször figyelmeztették a királynét, hogyha állandóan maga mellett tartja a fiát, ezzel gyengíti a jellemét. Később pedig a király kevésbé harcias alkatát és számos jellemhibáját magyarázták azzal, hogy azért vált ilyenné, mert „szüzek és olyan olaszok nevelték, akiket nők irányítottak.”¹³⁸ Ugyanez a szituáció ismétlődött meg Izabella és János Zsigmond esetében, amikor visszatértek Erdélybe, és Izabella nem engedte el maga mellől a fiát, hogy Váradon katonás nevelésben részesüljön.¹³⁹

Izabellának a fiához való görcsös ragaszkodása érzelmi és racionális okokkal egyaránt indokolható. A királyné a diplomáciai tárgyalások során, a levelei aláírásában, magát

¹³⁸ *Bogucka, M.*: Bona Sforza i. m.125.

¹³⁹ Forgách Ferenc szerint: „a vezető emberek s mind a két ország rendjei határozatból kifolyólag biztatják a királynét, hogy János [Zsigmondot] küldje Váradra, hogy hozzászokjék a közügyekhez.” *Forgách F.*: Emlékirat i. m. 716. Más vélemények szerint viszont Izabellát akarták a főurak kiszorítani Erdélyből és Váradra költöztetni, részben, hogy eltávolítsák a fia mellől, részben mert így akarták visszafogni költségeit. Mágóchy Gáspár Nádasdy Tamáshoz Gyuláról, 1558. június 6-ikán; *Georgius Pray*: Epistolae Procerum regni Hungariae. Pozsony 1806. III. 130–132.

infelix vagy *sventurata*, azaz szerencsétlen Izabellaként nevezte meg.¹⁴⁰ Ezt tekinthetnénk póznak, vagy olyan manipulatív eszköznek, amellyel a politikusok eszköztárával nem rendelkező, hatalmukban korlátozott nők sikerrel alkalmazhattak a férfiak világában. Izabella viszont valóban így is gondolta, levelei, feljegyzett szóbeli megnyilatkozásai tele vannak siránkozással, panasszal és vádakkal. Nem az elemző, pozitív gondolkodás jellemezte, hanem mindenért a fátumot hibáztatva, mindig a lehető legrosszabb forgatókönyvvel számolt. Önmagát sorsüldözöttnek, az életét tragédiák láncolatának látta, amelyben az egyetlen sikert és örömforrást a fia jelentette.

Számára rendkívül fontos volt a szülő-gyermek kapcsolat, ezt mutatja a húgának, Zsófiának írt egyik levele, amelyben saját magát az itáliai birtokaira visszaköltöző anyjával vetette össze: „soha nem fogom elhagyni a fiamat, bár anyánk öt gyermekét volt képes otthagyni.”¹⁴¹ Az összehasonlítás némiképp igazságtalan volt, mert Bona Sforza részben kényszerből költözött vissza Bariba, mivel fiával végleg megromlott a kapcsolata, s azt se felejtjük el, hogy a legfiatalabb „cserbenhagyott” gyermek is ekkor már bőven elmúlt harmincéves. Ettől függetlenül tökéletesen meg lehet érteni Izabella királyné érzelmeit.

A fiába való kapaszkodásnak racionális oka is volt. Pontosan tudta, hogy minden politikai és diplomáciai probléma fő forrása a fia pusztta létezése. Így, ha János Zsigmondot kiiktatják, akkor a problémák is egy csapásra megoldódnak, vagy legalábbis teljesen más mederbe terelődnek. Állítólagos merényletek már a lengyelországi évek alatt is történtek János Zsigmond ellen. Gyanús idegeneket fogtak el a királyné rezidenciája körül, akik bevallották gyilkos tervüket, sőt egész bérgyilkos csapat közeledéséről beszéltek, máskor pedig János Zsigmond ablakán is belöttek. Ez alkalommal sem sérült meg senki, csak az éppen az ablakon kinéző apród — akit a merénylet összetévesztett a valódi célpontjával — esett hanyatt a rémülettől.¹⁴² Mindkét eset nagy publicitást kapott, s ezt meg is próbálták nyomásgyakorlásra, illetve I. Ferdinánd lejáratására felhasználni. Így felmerül a kérdés, hogy valós történeteket aknázott-e ki ilyen ügyesen a lengyel diplomácia, vagy pedig koholt merényletek felhasználásával indított-e támadást.

A mérge és merénylet végigkísérte János Zsigmond életét: már az 1558-as Bebek–Kendygyilkosságot azzal indokolták hivatalosan, hogy az összeesküvők méreggel akarták félreál-

¹⁴⁰ Barlay Ö. Szabolcs: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986. 60–71.

¹⁴¹ Izabella levele Zsófia húgához. Gyulafehérvár, 1558. szeptember 5. *Aleksander Przeździecki*: Jagiellonki Polskie w XVI wieku. (A lengyel Jagellók a 16. Században.) Kraków, 1868. 3. 17–18. http://books.google.ru/books?id=PBELAAAIAAJ&dq=Jagiellonki+polskie+w+XVI.+wieku&hl=fr&source=gbs_navlinks_s (2012. február 18.)

¹⁴² *Szádeczky Lajos*: Izabella és János Zsigmond Lengyelországban 1552–1556. Bp. 1888. 57–62.

lítani urukat.¹⁴³ 1561-ben Majláth Gábort vádolták meg azzal, hogy felbérelt egy zenészt az uralkodó meggyilkolására, más alkalommal pedig egy szász került gyanúba.¹⁴⁴ 1562, majd 1564 tavaszán háportoni Forró Miklós tervezett társaival összeesküvést a fejedelem élete és hatalma ellen.¹⁴⁵ János Zsigmond betegeskedését a tanácsurak ugyancsak mérgezésre vezették vissza: „Jó egészsége volt régebben, amíg valami tábori seborvos egy olyan kotyvalékot adott be neki, amelyben hathatós méreg volt.”¹⁴⁶

Ebben az időszakban a mérgezéstől való félelem teljesen általános és elterjedt volt, de Izabella családjában Bona Sforza révén két különböző szinten is megjelent. Egyrészt a lengyel politikai közvélemény magát Bona Sforzát tartotta nagy méregkeverőnek, többek közt neki tulajdonították gyűlölt második menyét, Barbara Radziwiłłówna halálát.¹⁴⁷ A méregkeverő titulust később egyik lánya, Jagelló Anna is megörökölte: Báthory Istvánnal elhitették, hogy felesége a mérgezés minden fortélyát eltanulta az anyjától. Báthory, aki amúgy is tartott a mérgektől, — talán éppen a János Zsigmonddal kapcsolatos mendemondák hatására — jó ideig a közelébe sem mert menni a feleségének, és nem tudott megbízni benne. Aggodalma csak akkor csitult, amikor Caligari nunciustól egy vízilószarvból készült kupát kapott, amely „bizonyítottan” megvéd mindenfajta méregtől.¹⁴⁸ Míg mások a Sforza–Jagelló vonaltól féltek, a Jagelló családon belül is rettegtek a mérgezéstől, amelynek a szóbeszéd szerint Bona több közeli rokona, köztük édesapja is áldozatul esett,¹⁴⁹ sőt mint látnuk, magát az öreg királynét is feltehetően megmérgezték.

¹⁴³ *Forgách F.*: Emlékirat i. m. 719. Az Isztambulból beszerzett mérget fel is mutatták a rendek előtt. Bethlen Farkasnál a méregre vonatkozóan már újabb részletek is megjelentek: „Csakhamar bemutatott három, e célból Konstantinápolyból küldött, de hívei által elvett szelencét, amelyek közül az egyikben állítólag az embert sorvadással pusztító méreg volt, a másikban nyomban erőszakos halált okozó, a harmadikban pedig olyan, amelyekkel ha átitatják a ruhát, a testet megfertőzi és elsorvasztja.” *Bethlen Farkas*: Erdély története. Ford.: Bodor András, jegyz.: Kruppa Tamás. Bp.–Kolozsvár 2002 II. 212.

¹⁴⁴ „Egy Jeromos nevű olasz citerajátékos, akit Majláth Gábor, ez a romlott erkölcsű ifjú hozott magával Bécsből a gyilkosság végrehajtására, citeraművészetével beférkőzött János kegyeibe, és ügyesen egy puskát rejtett a hangszerébe.” (1561. június 6.) *Forgách F.*: Emlékirat i. m.: 761.

¹⁴⁵ EOE II. 147. *Szentmártoni K.*, János Zsigmond i. m. 131–134.

¹⁴⁶ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 88. f. 88^v.

¹⁴⁷ Barbara özvegyasszonyként ismerkedett meg és folytatott négy éven keresztül viszonyt a nős királlyal. Zsigmond Ágost első felesége halála után, 1547-ben titokban feleségül vette szeretőjét, amit nemcsak szülei akarata, hanem a lengyel törvények ellenére tett. A házasságot és Barbara megkoronázását a királyi pár mellett a szenátus és az egész lengyel nemesség ellenezte. 1550-ben mégis megtörtént a koronázás, de Barbara öt hónap múlva meghalt. Nincs bizonyíték a mérgezésre, halálát valószínűleg szifilisz okozta. *Polski Słownik Biograficzny*. Kraków, 1935. I. 294–298. és *Jerzy Besala*: Król i jego ukochana Poddana. Zygmunt August i Barbara Radziwiłłówna. In: *Jerzy Besala*: Najśłynniejsze Miłości Królów Polskich. Warszawa 2009. 105–135. A mérgezésre: 133–135.

¹⁴⁸ *Horn Ildikó*: A könnyező krokodil. Jagelló Anna és Báthory István házassága. Bp. 2007. 177.

¹⁴⁹ A 25 éves Giovan Galeazzo herceg váratlan halála Ludovico Sforzának kedvezett, ezért a közvélemény unokaöccse megmérgezésével gyanúsította, amit a közel egykorú történetíró, Francesco Guicciardini az *Itália története* című művében nyíltan meg is fogalmazott: „az a szóbeszéd járta, hogy Giovan Galeazzo halálát a túlzásba vitt szerelmeskedés okozta, mégis Itália-szerte sokan hitték, hogy nem természetes beteg-

A gyilkos merényletektől nemcsak Izabella tartott, hanem János Zsigmond teljes környezete, Lengyelországban éppúgy, mint Erdélyben. Emiatt komoly védőgyűrűt vontak köré. Erdélyben magyar, lengyel és olasz testőrség őrizte, és emellett egy jól szervezett figyelő hálózat is működött, amely kiszűrte a gyanús idegeneket. Erre jó példa a Magyar Kamara egyik alkalmazottjának, Pesti Bornemisza Ferencnek az esete, aki 1564-ben Albert bajor hercegtől szolgálatai fejében egy házat kapott Nagybányán. Amikor azonban János Zsigmond területére utazott, hogy az adományát átvehesse, alig tette be a lábát Kolozsvárra, máris letartóztatták, és maga Csáky Mihály kancellár hallgatta ki. Azzal gyanúsították, hogy a fejedelem ellen szervezett merényletet, és emiatt azután több mint egy hónapot ült börtönben. Végül kiszabadult ugyan, de a véletlenek szerencsétlen egybeesése folytán az esetre az egész karrierje ráment.¹⁵⁰

Életét féltve, János Zsigmondot kiskorától kezdve állandó felügyelet alatt tartották, és erős védelemmel vették körül. Ez természetesen előtte sem maradt rejtve, sőt, valószínűleg bizonyos óvintézkedésekre őt magát is megtanították, például hogy ne álljon ki nézelődni az ablakba és óvakodjon az idegenektől. Ezzel, ha nem is félelmet, de valamilyenfajta bizalmatlanságot és bizonytalanságot jól láthatóan beleneveltek, amit az őt jellemzők is kiemelték. Forgách Ferenc — az uralkodó retardáltságát akarva hangsúlyozni — például leírta, hogy János Zsigmond idegen társaságban nem érezte jól magát, nem lehetett megközelíteni, kommunikálni is csak egyszavas válaszokkal volt hajlandó. Kizárólag a saját emberei közt tudott csak teljes mértékben kiengedni és feloldódni.¹⁵¹ Albani is megjegyezte, hogy a fiatal uralkodóban a közvetlen és udvarias modora ellenére van valamilyen nehezen megfogalmazható zavaró vonás, olyan kemény nézés, amit nem tudott megmagyarázni. Gromo semmi ilyesmit nem jegyzett fel, de elképzelhető, hogy neki, aki testőrkapitányként a bizalmi körön belül volt, nem tűnt fel, vagy eleve természetesnek tartotta, hogy az uralkodó a kívülállókkal ennyire bizalmatlan és rideg.

János Zsigmondnak ez a fajta bizonytalansága abból is adódhatott, hogy noha elvben három apja is volt, — a vérszerinti mellett Szulejmán és I. Ferdinánd, akik többször is fiuknak fogadták — János Zsigmond életében nem volt igazi apafigura. Ugyanakkor anyja,

ség, hanem méreg vitte a sírba. ... Az egyik hercegi orvos azt állította, hogy saját szemével látta ennek kétségtelen nyomait. Nincs senki, aki kételkedne abban, hogy ha tényleg mérgezés történt, akkor ne a nagybátyja keze lenne ebben a dologban.” *Francesco Guicciardini*: *Storia d’Italia*. Ed.: Silvana Seidel Menchi. Torino, 1971. 85.

¹⁵⁰ *Bessenyei József*: Pesti Bornemisza Ferenc kalandjai Erdélyben 1564-ben. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis*. Szerk.: Bessenyei József, Horváth Zita, Tóth Péter. Miskolc, 2004. (*Studia Miskolciensia* 5.) 269–275.

¹⁵¹ *Forgách F.*: Emlékirat i. m. 982.

minden törekvése ellenére sem tudott kiegyensúlyozott, nyugodt háttérrel biztosítani számára, s tágabb környezetében sem tapasztalhatta meg, milyen egy jól működő házasság. Amúgy is botrányos magánéletű nagybátyjával ritkán találkozott, mindennapjaiban két özvegyasszony, a nagymama és édesanyja dominált. A mellette lévő, s rá nagy hatást gyakorló mindhárom férfi agglegény volt, sőt nőkapcsolataikról sem maradtak fent adatok. A hatvanas éveinek első felében járó Csáky Mihály a katolikus egyház tagjaként élt 1543-ig, s rendkívül puritán, egyszerű életvitelén, társas kapcsolatain világi személyként sem változtatott. Az ekkor a harmincas évei végét taposó Giorgio Biandrata személyéhez számos kalandos elbeszélés tapadt, de ezek mind a tudomány és a teológia világában megélt eseteiről szóltak. A negyvenes évei derekán járó Wojciech Nowopolski jobbagysorból tört fel, energiáit az orvostudományra, a filozófiára és nála jóval fiatalabb öccse taníttatására fordította, a saját család már nem fért bele az életébe. Ezek az erős jellemű és akarátú, ugyanakkor magányosan élő, szinte mindent kizárólagos céljaiknak alárendelő nők és férfiak nem tudtak egy példaképként is használható, nyugodt, harmonikus és egészséges személyiségmodellt nyújtani a kamaszodó János Zsigmond számára.

A fiatal uralkodó egyéniségében kitapintható a biztonság iránti felfokozott igény: szorosan kötődött azokhoz az emberekhez, akik kiskorától kezdve részesei voltak az életének, mint például Csáky Mihály vagy a lengyel udvaroncok egy kis csoportja. Viszonyulása erős ellenpontja Báthory Zsigmondénak, aki nevelőit, majd legfőbb bizalmasait manipulálható eszköznek tekintette, és később száműzte illetve vérpadra küldte. János Zsigmond ragaszkodását legjobban Giorgio Biandrata visszacsábításának folyamata mutatja, amelyet ekkor még alapvetően nem orvosi és nem is valláspolitikai megfontolások indokoltak. A doktor 1559 őszén, Izabella halálát követően hagyta el Gyulafehérvárt, de János Zsigmond már a távozásától kezdve folyamatosan kérlete, hogy térjen vissza. Erőfeszítéseit 1562 februárjában végül siker koronázta, és az igenlő válasza írt sorai jól mutatják, milyen érzelmekkel viseltetett Biandrata irányában: „Tudva van előttünk, hogy becsületben járó különös okok voltak azok, amelyek miatt eddig hozzánk vissza nem jöhettél. Most kérünk mindnyájan, a legkedvesebb dolgot teszed ránk nézve, ha, mint ígérted, eljössz: tiszta, jóakaró, előtted jól ismert lelket fogsz találni magad irányában most és mindenkoron.”¹⁵²

A bizalmi kör nem volt teljesen zárt, később is csatlakoztak hozzá: 1556-ban a három Báthory fivér, 1562 után pedig Hagymássy Kristóf és Bekes Gáspár. János Zsigmond a számára biztonságot és megnyugvást nyújtó híveivel erőteljesen igényelte a szoros együtt-

¹⁵² János Zsigmond 1562. február 21-én kelt levelét idézi *Jakab Elek*: Dávid Ferencz emléke. Elítélése és halála háromszázados évfordulójára. Bp. 1879. 56.

létet. A kiválasztottaknak huzamosan az udvarában kellett tartózkodniuk, osztoztak a szórakozásaiban, együtt étkeztek, sőt együtt is aludtak vele. A hierarchián belüli aktuális állapotot mindig az mutatta — erre mind Gromo, mind Albani felfigyelt —, hogy ki az, aki állandóan együtt lehet és alhat az uralkodóval. Mivel János Zsigmond a ragaszkodását jelentős adományokkal is kifejezte, az említett főuraknak maguknak is érdekük volt, hogy folyamatosan jelen legyenek az udvarban, nehogy a kötődés száalai meglazuljanak, és esetleges riválisaik kilökjék őket a legbelső körből.

Visszatérve a személyiségformáló lengyel évekhez, Izabella királyné, öccse és édesanyja segítségével, igen aktív diplomáciai tevékenységet fejtett ki, és mindent megtett, hogy visszaszerezze fiának Erdélyt. Ennek érdekében felhasználták a cseperedő János Zsigmondot is. A kisfiúnak a lengyel környezetben is magyar királyként kellett viselkednie, ennek megfelelően mindenhol magyar ruhában mutatkozott. Sokszor csak a jelenlét volt a cél, mint például a nagyobb nyilvánosság előtt tartott istentiszteleteken, sétalovaglásokon, vagy amikor a Habsburg Katalint Krakkóba kísérő ünnepi menetben a tizenhárom éves János Zsigmond végig Miksa főherceg mellett haladt.¹⁵³ Rendszeresen részt vett az Izabellához érkező követek fogadásán is, ahol gondosan betanított szövegeket mondott el, általában arról, hogy ő még mindig magyar királynak tartja magát, és vissza akar térni az országába. Ezeken az eseményeken anyjával kapcsolatosan, a szituációtól függően, kétféle magatartást tanúsított. Ha Izabella az üldözött és gyöngé női mivoltára helyezte a hangsúlyt, akkor a fia vigasztaló és védő pozíciót vett fel, ha viszont Erdély került szóba, akkor szemrehányó, sőt olykor támadó hangnemre váltott.¹⁵⁴ Ezek a megnyilvánulások, amelyek a hallgatósághoz igazodva hol latinul, hol olaszul, hol lengyelül, hol magyar nyelven zajlottak, teljes mértékben elérték a céljukat. János Zsigmondot és követeléseit továbbra is a köztudatban tartották, ráadásul sikerült rendkívül pozitív képet kialakítani róla, a követjelentések mind kiemelték, hogy a király fia igencsak jó kiállítású, rokonszenvet ébresztő értelmes kamasz, igen férfias megnyilatkozásokkal, akivel a továbbiakban is számolni kell.¹⁵⁵

Ha zavartalan körülmények között cseperedhetett volna fel, akkor is különböző szerepek és szituációk begyakorlásával tanult volna bele az uralkodás művészetébe. Lengyelországban azonban nagyon is sok függött a tanult pózok és szerepek helyes előadásától. A szituációs gyakorlatokra később, önálló uralkodása idejéből is találunk példát Georg Albani jelentésében. A követ arról faggatta informátorait, hogy János Zsigmond hogyan viszonyul

¹⁵³ Szádeczky L.: Izabella és János Zsigmond i. m. 16.

¹⁵⁴ EOE I. 460.; Veress Endre: Erdély fejedelmi interregnuma (Izabella diplomáciai működése) 1551–56. Bp. 1899. 70–74, 97.

¹⁵⁵ Szádeczky L.: Izabella és János Zsigmond i. m. 26, 34–35.

leendő mátkájához, Johanna főhercegnőhöz. A kérdezettek szerint, amíg komoly esély volt a házasságra, uruk fűlig szerelmes volt a menyasszonyába. Minden nap többször megállt Johannának a hálósobája falára felfüggesztett képe előtt, többször megszólította, és különböző módon köszöntötte a hercegnőt. Olykor hosszasan beszélt is a képhez, elmondta, hogy mennyire várja már az érkezését. Felsorolta, hogy mennyi kincset hagyott rá az anyja, és hogy abból milyen jó körülmények közt tudja eltartani leendő feleségét, akit ezután is rengeteg drágasággal fog elhalmozni.¹⁵⁶ Az informátorok (Biandrata, Báthory Kristóf) egyértelműen a követre, illetve rajta keresztül a bécsi udvarra akartak nyomást gyakorolni, mert elmesélték azt is, hogy ez a szerelem már elmúlt, mivel Ferdinánd késlekedik a lányát odaadni. Ha most a diplomáciai részt egy pillanatra félretoljuk, és csak a történetre koncentrálunk, látható, hogy valójában nem egy húszegynéhány éves szűzies életet élő ifjú hirtelen és heves fellángolásáról volt szó. János Zsigmond tulajdonképpen gyakorolt: azokat az udvariassági formulákat és köszöntő beszédeket ismételte, amelyeket akkor kellett volna elmondania, ha Johanna hercegnő valóban megérkezik Erdélybe.

Míg gyermek- és kamaszkorában János Zsigmond igen jól teljesített a különböző uralkodói szerepeiben, azt tapasztaljuk, hogy felnőttkorában már húzódkodott a nyilvános szerepléstől, ami pedig az uralkodói lét kötelező velejárója. Több forrás is feljegyezte, hogy nem mondott nyilvános beszédeket, sőt, az audienciákon — ha az nagy nyilvánosság előtt történt — gyakorlatilag meg sem szólalt. Jelen volt, meghallgatta a szónoklatokat, de a válaszbeszédet legtöbbször kancellárja, esetleg Báthory Kristóf vagy Bekes Gáspár mondta el helyette. Általában az audienciák megszokott része, hogy a követ köszöntésére más válaszolt, de a továbbiakban az uralkodó is megszólal, vagy legalább valamilyen gesztust gyakorol. Tudjuk, hogy hasonló alkalmakkor az öreg Zsigmond király, a fia, Zsigmond Ágost és Báthory István is igen aktívan, az eseményt meghatározó főszereplőként viselkedtek és beszéltek. János Zsigmond viszont még az olyan egyszerű szituációkban is, mint például Brassóban, a szász egyetem követeinek fogadásakor, teljesen átengedte a terepet kancellárjának, amit a szászok nem is nagyon értettek, s nem tudták, milyen üzenetként értékeljék.¹⁵⁷ Sőt, még az olyan számára kiemelt fontossággal bíró eseményeken is, mint

¹⁵⁶ *Szentmártoni K.*: János Zsigmond i. m. 171.

¹⁵⁷ *Acta Capituli Barcensis nec non litterae currentes decanorum eiusdem capituli. Autore Christiano Massa, pastore ecclesiae Rosenaviensis (1556–1577).* In: *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt. Achter Band, Heft 2. Annales ecclesiastici 1556 (1531) – 1706 (1763).* Bearb.: Julius Gross, Gernot Nussbächer, Elisabeta Marin, Kronstadt (Braşov) 2002. 11–12.

például a hitviták, csak egy-két ritka esetben szólt közbe, álláspontjának nyilvános képviselését rábízta Bekes Gáspárra.¹⁵⁸

Forgách Ferenc, mint láttuk, mindezt azzal magyarázta, hogy az uralkodó súlyos alkoholista volt, s annyira elitta az esztét, hogy a kifejezőkészsége és értelmi képességei egy gyermek szintjére estek vissza.¹⁵⁹ Ez nyilvánvaló túlzás, mert a szűk körben folyó magánkihallgatásokon ez a probléma nem jelentkezett, például Albani is arról tudósított, hogy János Zsigmond hosszan beszélgetett vele magyarul. Az uralkodó visszafogottságát valószínűleg a környezete is hibának vagy gyengeségnek ítélte, legalábbis erre lehet következtetni abból, ahogy ezt a jelenséget Albánnak tálalták. Azt állították, hogy ez a fajta viselkedés csak fiatalabb korában jellemezte urukat, de az utóbbi fél évben a gyakorlat megváltozott, és már nem Csáky beszél helyette, hanem ő maga vette kezébe az ügyek teljes irányítását minden területen. Megmosolyogni való, ahogy a követ ezt a magyarázatot, mint egy jól betanult leckét felmondja, miközben leírja a nyilvános meghallgatását, ami így zajlott: a köszöntő beszédre Csáky Mihály, I. Ferdinánd üzenetére Báthory Kristóf válaszolt, majd a követ átadta Ferdinánd levelét. János Zsigmond saját maga olvasta végig a levelet, majd összeráncolta a szemöldökét, elkomorodott, magához intette Mihály kancellárját, pár szót suttogott neki, mire Csáky rövid válaszbeszédet mondott és hazaküldte a szállására a követet.¹⁶⁰

János Zsigmondról mára általánosan elterjedt az a nézet, hogy mivel az anyja szoknyája mellett nőtt fel, nem volt elég katonás, és alkalmatlannak bizonyult minden férfias cselekedetre, csak a zene, az olvasás és a hitvita érdekelte. Emiatt a jól berögzült toposz miatt nem kaphattak kellő figyelmet azok a tulajdonságai, amelyekről rövidebben-hosszabban minden forrás írt, és amelyekből egy teljesen más kép bontakozhat ki. A szakirodalomban is egyedül Szabó Péter egyik tanulmányában tapasztaltam, hogy felfigyelt János Zsigmond hadi érdeklődésére: a Bocskainál tetten érhető János Zsigmond-hagyomány kapcsán elemezte a *princeps pacis* és a *princeps belli* örökséget is.¹⁶¹ Viszont Atanagi, Albani, Gromo és a gyulafehérvári udvarban szolgáló lengyel nemes, Jan Gruszczyński leírásából, de még Forgács Ferenc egyes megjegyzéseiből is az derül ki, hogy János Zsigmond igen-

¹⁵⁸ Balázs Mihály: Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei. Bp. 1998. 1–23. (Humanizmus és reformáció 25)

¹⁵⁹ Forgách F.: Emlékirat i. m. 974.

¹⁶⁰ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 88. f. –84–85^v.

¹⁶¹ Szabó Péter: Bocskai István és János Zsigmond. Studia Caroliensia 2006.1. sz. 126.; Szabó Péter: Kultikus összefonódás, politikai emlékezet Bocskai István János Zsigmondhoz való viszonyában. In: Szabó Péter: Jelkép, rítus, udvari kultúra, Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon, Bp. 2009. 147–157. (TDI Könyvek 7)

csak kedvelte az olyan férfias időtöltéseket, amelyeket ma egyszerűen sportnak mondanánk. Ha egy pillantást vetünk a János Zsigmond tulajdonságait és kedvteléseit tartalmazó táblázatra, ott is azt látjuk, hogy kedvenc szórakozásai közé tartozott a fegyverekkel kapcsolatos mindenféle játék. Legegyszerűbb, ha szó szerint idézzük Gromót, a testőrkapitányt:

„Testgyakorlás tekintetében nagy élvezetet talál minden vadászatban, nagyvadakra, szarvasokra és däm vadakra egyaránt, amelyekben királysága bővelkedik. Ezenkívül nyulakra és madarakra vadászik; és különösen kedveli a sólymot, a héját és a karvalyt, szívesen lovagol és szép lovas mutatványokat csinál, úgyhogy senki nem előzi meg őt a királyságában. Igen jól hajít lándzsát, végtelenül szeret szakállas puskát használni, ebben senki nem hasonlít hozzá a királyságban, és az íjjal is kevesen közelítik meg, és még kevesebben előzik meg. Az átlagosnál jobban fut és ugrik, nagy örömét leli a harcban akkor is, ha ebben mások jobbak és nagyon vágyik arra, hogy ennek gyakorlásában kitűnjék. ... a katonai dolgokban tevékeny, mindig ott akar lenni, ahol a legnagyobb a veszély, éjjel és nappal a lovon ülve. ... Kedvel mindenfajta hősiességet.”¹⁶²

Albani szintén megjegyezte, hogy az ifjú király nagy testi erővel bír, szenvedélyes vadász, szívesen gyalogol és kiváló lovas. A környezetét ismertette azt is hozzátette, hogy nagyon sok az udvarában a katona, akikkel hosszasan és szívesen társalog, és akiket bőkezűen meg is jutalmaz.¹⁶³ A vadászat szeretete, amelyet minden forrás kiemelt, nagyon fontos elem a kor gondolkodásában. Diana és Mars párban járt: a vadászat a háború előképének és tanulóliskolájának tekinthető.¹⁶⁴ Még maga Forgách Ferenc is akaratlanul elejtett olyan önkéntelen megjegyzéseket, amelyből kiderül, hogy az általa leépült alkoholistának beállított uralkodó mégis képes nagy vadászatokra, seregek vezénylesére.¹⁶⁵ Csáky Mihálynak egy Báthory Istvánhoz írt leveléből ugyancsak a katonai dolgok iránt érdeklődő, aktív hadszervező figurája bontakozik ki.¹⁶⁶ Ismert, hogy személyesen is vezetett több hadjáratot, bár ennek nem érdemes túl nagy jelentőséget tulajdonítanunk. Egyrészt mert az erdélyi törvények szerint az uralkodó személyes jelenléte az államnak kedvezőbb feltételeket teremtett a hadba vonulási kötelezettség terén, másrészt pedig a tényleges csaták közelébe sem engedték, hiszen életétől az állam léte függött.

¹⁶² Gromo G.: Compendium i. m. 56.

¹⁶³ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 88. f. 88^r

¹⁶⁴ R. Várkonyi Ágnes: A rejtőzködő Murányi Vénus. Bp. 1987. 102, 115–116.

¹⁶⁵ Forgách F.: Emlékirat i. m. 780, 814–815.

¹⁶⁶ Csáky Mihály Báthory Istvánnak. Gyulafehérvár, 1562. Január 13. Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. Szerk.: Veress Endre. Kolozsvár 1944. I. 6–7.

Gromo, de különösen Jan Gruszczyński leírásából egy fiatal férfiakkal teli, főleg katonák-ból álló, igen vidám hangulatú katonaudvar képe alakul ki, amelynek nincsen női részlege, mivel János Zsigmondnak sincsen felesége. Ez a katonás jelleg az udvari reprezentációban is megmutatkozott, Szamosközy István rövid leírásából tudjuk, hogy a gyulafehérvári palota falán csatajelenetekről készült festmények, illetve várak képei függtek.¹⁶⁷ Ehhez hozzátehetjük azt a legalább hatvan darabos kárpitgyűjteményt, amelyről az előző fejezetben már szó volt, és amelyet János Zsigmond Zsófia nagynénjére hagyott. Ezek a kárpitok két témakör köré szerveződtek, részben biblikus feldolgozások, részben történelmi, illetve hadi témájú kárpitok voltak, mint például a Nagy Sándor sorozat vagy a Tarquinius Superbus legendát feldolgozó falikárpit együttes.¹⁶⁸ Ez így önmagában nem különleges, hiszen a falikárpitokon megjelenített Nagy Sándor történet igen elterjedtté és kedvelté vált, bár főleg a 17. században. De ha figyelembe vesszük, hogy Zsigmond Ágost kárpitgyűjteménye kizárólag biblikus témák, táj- illetve állatképek, valamint groteszkek köré csoportosult, akkor felértékelődik az, hogy unokaöccsének a gyűjteményében történelmi és hadi eseményeket ábrázoló kárpitok is voltak. János Zsigmond egyébként a propagandájában is a katonás vonásokat erősítette fel, mint azt a már említett Atanagi-féle leírásban, vagy a Niccolò Nelli által 1566-ban készített páncélos portréján láthattuk.

János Zsigmond a mindennapi életben is szeretett volna megfelelni a magáról kialakított hivatalos imázsnak. Ez azonban csak szakaszosan sikerült. Személyiségének értékelésekor számba kell vennünk 1563-tól kezdődő, időről időre visszatérő, majd pedig 1567 körül állandósuló betegségét, amely során igen leromlott az állapota. Betegségének mibenlétét pontosan nem ismerjük, a leírások kólikáról, súlyos gyomorpanaszokról, epilepsziáról szólnak. Mindez természetesen kedélyállapotára is rányomta a bélyegét, a vidámságot egyre többször felváltotta — ahogy a kortársak mondták — a melankólia, sőt depresszív hangulat. Albani még nem érzékelte ezt a hullámozást, vagy csak kevés időt töltött el az udvarban ahhoz, hogy mindezt maga is megtapasztalja. Gromo már nyíltan beszélt róla, Forgách pedig egy teljesen tönkrement emberi roncsot ábrázolt, amely más forrásokkal összevetve erőteljes túlzásnak tekinthető, de mégis egy szomorú folyamatra mutat rá.

Mint azt a későbbiekben látni fogjuk, János Zsigmond neveltetése, szelíd, visszafogott és ragaszkodó természete, majd végül a betegsége, döntően befolyásolta az erőviszonyokat az

¹⁶⁷ Szamosközy István történelmi maradványai 1566–1603. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp. 1876 I. 111. (Monumenta Hungariae Historica, Scriptores, 28)

¹⁶⁸ Archiwum Głównie Akt Dawnych, Archiwum Koronne Warszawskie, Brunszwickie, karton 34/c/1. Mikrofilm sz. 32251. János Zsigmond hagyatékának lajstroma: f. 778–789. és Pirożyński, J.: Die Herzogin Sophie i. m. 105.

eliten belül, különösen annak legfelső rétegében. Uralkodásának önálló szakaszában több politikus is valósággal berobbant az elitbe, vagy sokkal gyorsabban, sokkal messzebb jutott, mint ahogy az az adottságaiban és a lehetőségeiben kódolva volt. Nem állítom azt, hogy János Zsigmond tudatosan építette volna fel a híveit, bizalmasait, viszont adományozási gyakorlatával megteremtette azokat a körülményeket, amelyek közt ők felépíthették saját magukat.

2.2. János Zsigmond jutalmazási és büntetési gyakorlata

János Zsigmond élete és hatalma ellen több merényletet, összeesküvést szőttek. Ennek fényében érdemes megvizsgálnunk, hogy mi volt az uralkodó válasza, hogyan kezelte az ellene irányuló törekvéseket, miként büntette meg az ellene fordulókat. Kortársai többsége és a közvetlen utókor egyaránt felfigyelt arra, hogy milyen nehezére esett János Zsigmondnak a szigorú büntetés alkalmazása, amit a már az apját is jellemző szelídséggel magyaráztak. Legrészletesebben Szamosközy István fejtette ki ezzel kapcsolatos véleményét: „Ő is, akár atyja, a szelídséggel tűnt ki. Többen elárulták, s bár őket elítélték, fölmentette a bűnösöket nemcsak a halálbüntetéstől, hanem javaik elvesztésétől, és ezzel egyúttal a gyalázattól is. A vakmerően lázadó székelyeket enyhe büntetés alkalmazásával csendesítette le, és hivatalukban is meghagyta. Általában az elítélteknek megkegyelmezett, a foglyoknak bilincseit megoldotta, a száműzötteket visszahívta, az elítélt bűnösök büntetéseit mások sérelme nélkül elengedte, a megjegyzettekről a bélyeget, a vádlottakról a gyalázatot letörölte, mindenkit megbékített, minden embert, még a méltatlanokat is bőkezűségével magához csatolta.”¹⁶⁹ A konkrét esetek vizsgálata teljes mértékben igazolja Szamosközy véleményét. János Zsigmond büntetési gyakorlatát a történetíró pozitív módon értékelte, követendő példának tartotta, de nem szabad elfelejtenünk, hogy ő Báthory Zsigmond alatt szocializálódott, aki viszont a törvények semmibe vételével zsarnoki módon kormányzott és büntetett.

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy milyen volt János Zsigmond konfliktuskezelő módszere, mi formálta ilyenné, és hogyan befolyásolta mindez az erdélyi elit fejlődését. A személyes jellegű konfrontációkat kerestem, ezért a vizsgálatba nem vontam bele az államközi konfliktusokat, sőt még a székely felkelést sem, mert ott nem János Zsigmond döntött a büntetésekről, hanem az országgyűlés, ráadásul az egyes elítéltekkel szembeni megtorlást több esetben anyagi érdekek és személyes ellentétek magyarázták.¹⁷⁰ A székely kérdés rendezése mögött kollektív akarat feszült, így nem lehet párhuzamba állítani a Be-

¹⁶⁹ Szamosközy István történeti maradványai. 1566–1603. Kiadta: Szilágyi Sándor. Bp. 1876. I. 108–109. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. 28. Magyarul idézte: *Szentmártoni Kálmán: János Zsigmond erdélyi fejedelem élet- és jellemrajza. Székelykeresztúr 1934.* 351.

¹⁷⁰ Erre példa Mihályfi Tamás és Kornis Mihály konfliktusa, amikor Kornis, noha nem tartozott a felkelés fő szervezői közé és nem is értett egyet céljaikkal, kihasználta a hadi körülményeket, és az általa vezetett székely hadsereg, amelynek ez volt az egyetlen katonai cselekedete, kétszer egymás után megdúlta a Székelyföldre kívülről beköltözött Mihályfi Tamás koroknai birtokát. A felkelés leverése után a segesvári országgyűlés Kornist a felkelés egyik fő okozójaként bélyegezte meg. Kornis börtönbe került, ahonnan csak 1564-ben szabadult. *Balogh Judit–Horn Ildikó: A hatalomépítés útjai: a homoródszentpáli Kornis család története. Századok 142. (2008) 855.*

kes Gáspár féle támadás megtorlásával. Ott egyértelműen Báthory István döntése volt domináns, aki még a vonatkozó törvényeket is megváltoztatva, példát statuáló kemény eljárást alkalmazott.

János Zsigmond konfliktusait, illetve azoknak a kezelését alapvetően meghatározta, hogy beleszületett a hatalomba. Vele szemben utódja, Báthory István, amíg eljutott a fejedelmi székhelyig, már igen gazdag életpályát tudhatott maga mögött. Ha nem számítjuk a fegyveres harcokat, amelyekben az élete is veszélyben forgott, akkor is számos megvívott győztes és vesztes konfrontáción jutott túl. A különböző diplomáciai tárgyalások, a Bekes Gáspárral való versengése során bőven volt alkalma elsajátítani mind a versengés, mind a megegyezés technikáit. János Zsigmond életéből ez a nagyon fontos jellemfejlesztő és tapasztalategyűjtő szakasz kimaradt. Az ő interperszonális kapcsolataiban nem nyílt tere a versengésnek. Uralkodóként kinyilvánította az akaratát, a környezete pedig teljesítette.

Természetesen az ő életében is voltak keményebb szituációk. Tulajdonképpen az 1541 és 1556 közti másfél évtized teljes egészében ennek tekinthető. De ezek az esztendőek nem őt, hanem az érte harcoló édesanyját formálták könyörtelenül keménnyé. János Zsigmond ennek az időszaknak nagy részét gyermekként, majd Lengyelországban kamaszként, védett közegben töltötte. A környezetében lévő erős akaratú emberekkel szemben lehetett volna bőven konfliktusa, de az a kevés, amit erről a korszakról tudunk, azt mutatja, hogy sokkal inkább alkalmazkodott, mintsem lázadt. Édesanyja hosszas betegeskedése, majd korai halála miatt nem alakulhatott ki az az élethelyzet sem, hogy a hatalomért, az ország irányításáért egymással szembeforduljanak. Uralkodása során a tanácsadóival, a reá hatással bíró emberekkel nyilván voltak nézeteltéréseik. De ezeket semmiféleképpen nem tekinthetjük konfliktusos helyzeteknek, hiszen a hierarchia teljesen más fókán álltak, ezért az uralkodóval szembenállóknak saját érdekükben úgy kellett az elképzeléseiket, nézetüket érvényesíteni, hogy János Zsigmond ezt semmiképpen ne érezhesse támadásnak, ellenszegülésnek vagy konfrontációnak.

Mindez azt eredményezte, hogy János Zsigmondnak nem voltak a „saját jogán” szerzett ellenségei, sem pedig személyes konfliktusai, csak olyanok, amelyek pusztán a létezéséből fakadtak, a választott királyi címéből, uralkodásának a tényéből. Ha támadást indítottak ellene, az vagy az élete, vagy a hatalma ellen irányult. Ezek a fajta összecsapások azonban destruktív konfliktusok voltak, mert ellenfeleinek nem volt reális esélye a teljes győzelemre. Hasonló szituációkban a győztes fél, ha ilyen nagy erőfölénnyel rendelkezik, szinte mindig az ellenfele megsemmisítésére törekszik. Ezzel rövidre zárja az ellenségeskedést

és egyben a többiek felé is demonstrálja az erejét. János Zsigmond azonban soha nem élt ezzel a lehetőséggel.

Háportoni Forró Miklós és Walkay Miklós esete tökéletesen modellezi János Zsigmond konfliktuskezelő és büntető gyakorlatát. A két főúr többször is merényletet tervezett, amelyek során nemcsak a hatalmától, hanem akár az életétől is megfosztották volna urukat. Mégis mindig kegyelmet kaptak, még ha az utolsó alkalommal ez már rendkívül teátrális körülmények közt történt is, amikor már a hóhér felemelt pallosát állította meg a királyi parancs. A kegyelemnek ez a fajta gyakorlása, mint a pszichikai hadviselés jól bevált módszere, nem szokatlan a korban.¹⁷¹ Ami ritkább viszont, hogy nemcsak az életüknek kegyelmezett meg, hanem a birtokaikat is hiánytalanul visszaadta. A konkrét személyeket illetően, bevált János Zsigmond elképzelése. A két főúr többet nem szervezkedett, hanem igyekezett meghálálni a kegyelmet és a megelőlegezett bizalmat.¹⁷²

Felmerül a kérdés, vajon mi vezette János Zsigmondot, hogy ezt a megoldást válassza? Nem lett volna-e hatékonyabb, ha már rögtön az első alkalom után élve a törvény adta lehetőségeivel, keményen megbünteti a lázadókat és ezzel üzen minden ellene szervezkedőnek? A válasz részben az uralkodónak a már sokszor hangsúlyozott békés és szelíd alaptermészetében rejlik. Több utódjával ellentétben ő nem élvezte az ilyenfajta erőfitogtatást és hatalmi játszmát, hanem inkább kerülni próbálta. Figyelembe kell venni a neveltetését is, az az ideális királykép, amelyről az előző fejezetben már szó volt, a zsarnoki vonások, a belső erőszak elvetését és az állam belső harmóniáját, a békés együttműködés megteremtését állította követendő példaként.

Jelleméből, neveltetéséből tehát inkább az következett, hogy János Zsigmond az ellenfeleit, ellenségeit békés eszközökkel, pozitív példamutatással próbálta lefegyverezni és a maga oldalára állítani. Ha a praktikus és racionális okokat nézzük, akkor döntéseiben nyilván az is közrejátszott, hogy ebben a képlékeny helyzetben, ahol az ország másik felében regnáló másik király elérhető alternatívát kínált, nem akart véres, szélsőséges eszközökhöz nyúlni, nehogy ezzel híveit is elriassza. Ez a megfontolás egyébként a Habsburgoknál is megfi-

¹⁷¹ Izabella a lázadás miatt elítélt brassói Georg Kirschnernek adott úgy kegyelmet, hogy már a koporsó elő volt készítve, s sírját is megásták. *Hieronymus Ostermayer*: Erdélyi Krónika 1520–1571. Ford., szerk.: Lőkös Péter. Kolozsvár 2005. 63–64. (Téka) Többször is így adott kegyelmet I. Erzsébet is. *Antonia Fraser*: Faith and Treason. The story of the gunpowder plot. London 1996. 63–64.

¹⁷² „Következett a körülbelül 10 ezernyi székely hátvéd gyalogosan és lovon, ahol az elsők között az egyik Forró Miklós volt, körülbelül 3000 ember tábornoka: saját költségén vezette őket, hogy viszonozza a király vele szemben tanúsított nagy kegyességét. Az általános tanács kínhalálra ítélte őt, mert bűnösnek találta Őfelsége ellenében, ám ez megkegyelmezett neki, mert nem akarta, hogy meghaljon, vagy börtönbe kerüljön, és inkább visszaadta családtagjainak.” *Gromo, G.*: Compendium i. m. 60. Walkay is hasonlóan igyekezett, amelyet mutat, hogy 1569-ben kétszer is adományba részesült szolgálatai fejében. MOL A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára F1 Libri Regii 1. f. 57, 129.

gyelhető: egy-egy kísérlettől eltekintve, I. Ferdinánd és fia Miksa szintén körültekintéssel büntetett, és még a többször elpártolókkal szemben is türelmes magatartást mutatott.¹⁷³

János Zsigmond büntetési módszere megértette az erdélyi elittel, hogy egy rossz politikai döntés még nem tesz feltétlenül pontot egy karrierre, és a belső pártharcok nem fajulnak élet-halál kérdésévé, mint az történt például Gritti idejében, Majláth István esetében vagy Bebek Ferenc és a Kendy fivérek meggyilkolásakor. Ez a felismerés pozitívan és felszabadítóan hatott az erdélyi elit tagjaira, ugyanakkor emiatt sokkal többet megengedtek maguknak mind az uralkodóval, mind pedig egymással szemben. Bár 1565 után János Zsigmond élete és hatalma ellen nem történt több brutális támadás, a konfliktusok nem szűntek meg, csak egy szinttel lejjebb költöztek. Az uralkodó és az elitje között látszólag békés volt a viszony, viszont az elit felső szintjén belül megindult egy rejtett, de annál élesebb küzdelem, amely meghatározta — különösen az 1567 és 1571 közötti időszakban — az erdélyi politikai életet.

János Zsigmond elitformáló eszközei közül a jelentős birtokadományokon alapuló jutalmazási gyakorlat volt a leginkább meghatározó. A már sokat emlegetett jószívűség, szelídség személyiségének annyira meghatározó része volt, hogy amikor a rendek — az erdélyi törvényalkotásban rendhagyó módon — az 1564. évi tordai országgyűlésen egy törvénnyel akartak kedveskedni uralkodójuk születésnapjára, a szökött jobbágyok helyzetét enyhítő határozatot hoztak. Döntésüket azzal indokolták, hogy olyan ajándékkal kívántak örömet szerezni, amely méltó az ő kegyelmességéhez és jószívűségéhez.¹⁷⁴ Ez az eset azonban az uralkodó és a rendek kapcsolatának egy reményteljes és harmonikus pillanatában történt, valójában János Zsigmond jutalmazási szempontjait és adományozásait elég sok kritika érte.

Olasz testőrkapitánya, Gromo értékelése szerint ura „megjutalmazza azt, aki őt jól szolgálja, olyannyira, hogyha nem tartaná vissza az adakozástól, úgy vélik, hogy kevés maradna neki, amit nem adott még oda.”¹⁷⁵ Forgách Ferenc a bőkezű adományokat az uralkodó gyengekezűségére, illetve legbizalmasabb tanácsadói káros befolyására és kapzsiságára vezette vissza, diplomatikusan elhallgatva, hogy ő is bőven részesült birtokadományok-

¹⁷³ Amikor viszont 1553 júliusában a királyi csapatoktól ostromolt Talpas várát I. Ferdinánd csapatai elfoglalták, és a várát védő ifjú tulajdonost, Toldy Miklóst és a vár kapitányát Váradra vitték és lefejezték, nagy visszatetszést keltett a magyar közvéleményben, „meggyilkolásuk sokak lelkét elidegenítette Ferdinánd királytól.” *Bethlen F.: Erdély története i. m. II.176.*

¹⁷⁴ 1564. évi tordai országgyűlés 3. cikkelye. EOE II. 230–231. Az eset részletesen: *Horn Ildikó: Egy különleges születésnap ajándék. János Zsigmond s az 1564. évi tordai országgyűlés.* In: *Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára.* Szerk.: Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp. 2012. 117–125.

¹⁷⁵ *Gromo G: Compendium i. m. 56–57.*

ban.¹⁷⁶ Albani, azaz Fejér György amikor követsége során igyekezett feltérképezni János Zsigmond jellemét és megítélését, hamar szembesült az uralkodó népszerűségével, amit annak szellemiségével, szerénységével és főként bőkezűségével magyarázott. Mivel ő maga az értelmiségi-hivatalnok kör tagja volt, és követként természetesen kívülálló, fontosnak tartotta azt külön is kiemelni, hogy a fejedelem az országába érkező tehetséges idegeket jelentős adományokban részesíti, valamint a különböző tudományokban jártas embereket folyamatosan jutalmakkal ösztönzi és segíti.¹⁷⁷

Szamosközy István, aki csupán egyéves volt János Zsigmond halálakor — és talán éppen ennek köszönhetően nagyobb távolságtartással és rálátással tudta értékelni az eseményeket —, az uralkodói bőkezűségeknek egy teljesen más olvasatát emelte ki. Véleménye szerint János Zsigmond kiemelkedő módon jutalmazta és támogatta mindazokat, akik a „haza ügyében” komoly érdemeket szereztek. Adományainak egy része, különösen a kiváltságok és szabadalmak a városok felemelkedését szolgálták. Mindemellett rámutatott arra is, hogy a bőkezűség egy minél szélesebb bázis kialakítására szolgált: az uralkodó ezzel az eszközzel akarta alattvalóit, még az arra méltatlanokat is, szorosan magához csatolni.¹⁷⁸

A fenti vélemények mindegyike, még Forgách elmarasztaló ítélete is sok igazságot tartalmaz. A teljesebb kép érdekében érdemes objektívebb módszerekkel is megvizsgálni János Zsigmond adományozási gyakorlatát. Erre a megfelelő eszközt a vonatkozó Királyi Könyvek komplex elemzése nyújthatná. Ebből az időszakból azonban, sajnos csak az 1569–1570-es évek Királyi Könyvei maradtak fent, illetve az előző évtizedekből néhány szórványos bejegyzés.¹⁷⁹ A többi kötet hiánya nemcsak azért fájó, mert így nem tudunk teljes és hiteles képet adni János Zsigmond adományozási gyakorlatáról, valamint az erdélyi társadalom és a birtokállomány mozgásáról, hanem azért is, mert rendkívül érdekes lett volna összehasonlítani Fráter György, Izabella királyné és János Zsigmond ilyen irányú tevékenysége közti különbségeket.

Arra a kérdésre is választ kaphattunk volna, hogy 1559–1571 között, János Zsigmond uralkodásának önálló korszakában, hogyan alakult a birtokadományozás dinamikája, felfedezhető-e valamilyen tendencia, váltás vagy törés. A fennmaradt anyag azonban csak arra ad lehetőséget, hogy János Zsigmond uralkodásának utolsó két teljes évi adományairól formálhassunk véleményt. A drinápolyi békének köszönhetően, a korábbi évekhez képest

¹⁷⁶ Forgách F.: Emlékirat i. m. 1569. február 17. Kolozsmonostort a hozzátartozó kastéllyal és öt faluval kapta meg. MOL F1 LR 1. f. 91.

¹⁷⁷ Albani követjelentése. f. 89–90.

¹⁷⁸ Szamosközy történeti maradványai i. m. I. 108–109.

¹⁷⁹ János Zsigmond 1569–1570. évi Királyi Könyve. Szerkesztői bevezető. ETA VII/1. 17–20.

hadászati szempontból ez már egy sokkal csendesebb időszaknak számított, tehát katonai érdemeket jutalmazó adományok sorára nem feltétlenül számíthatunk. Ekkor is történt azonban olyan, a Habsburg–Szapolyai viszonyt továbbra is forrponton tartó esemény — az 1568. évi Dobó–Balassa összeesküvés —, amelynek hatása a Királyi Könyvekben is tükröződött.

A Liber Regius 1569–1570-re vonatkozó része háromszázhárom bejegyzéséből kettőszáz-tíz tartalmaz rangemelést vagy valamilyenfajta adományt.¹⁸⁰ Első lépésként az adományok jellegét érdemes megvizsgálnunk. Feltűnő, hogy milyen magas — az összes adományozás közel harmada — a nova donációk száma. Ezen belül további aránytalanság figyelhető meg, mert a szóban forgó hatvanhárom esetből negyvenöt a székelységekre vonatkozik, míg a fennmaradó tizenhármat az országban elszórtan birtokló kis- és köznemeseknek a háborús időszakban elvesztett jogigazoló okleveleik pótolja. Ez utóbbiak esetében nem tapasztalhatunk semmiféle tendenciát, míg a székelyeknél csoportosan, többnyire területi elrendezésben, egymást követő sorban sorakoznak az ilyen tárgyú bejegyzések. Erre jó példa az 1570. április 7-én kelt öt bejegyzés, amelyben az uralkodó Etédi előnevű székelyeknek etédi részjóságukat adományozza új adományként.¹⁸¹ A nova donációban részesülő székelyek jól meghatározott körből kerültek ki, vagy az udvari gyalogtestőrségben szolgáltak, vagy pedig az 1566-ban Szulejmán szultán zimonyi táborába vonuló uralkodó kíséretének tagjai voltak.¹⁸²

A nova donációk mellett viszonylag magas a rangemelések száma is. A székelyek esetében huszonkettő, ebből ketten kaptak primori rangot, és húszan lófőit, de utóbbiaknál számos esetben a korábban elvesztett lófőiséget állították vissza. Az említett két esztendőben tizenhatan kaptak nemességet, nagy részük a kormányzati adminisztrációban szolgált, vagy kancelláriai, vagy valamilyen gazdasági pozícióban. Tisztségadományozás hat esetben történt: két főispáni, egy katonai és három gazdasági pozícióra. Ezekre többnyire halálesetek miatt került sor, tehát az uralkodó részéről egyszerű reagálásnak tekinthetjük, nem pedig olyan önálló kezdeményezésnek, mint amilyen a nemesítésekben illetve a birtokadományozásokban tapasztalható. Így ezeket a politikai elitet érintő főispáni és katonai kinevezéseket nem itt, hanem később, az elit mozgását befolyásoló uralkodói döntéseknél tárgyalom.

¹⁸⁰ ETA VII/1. nr. 74–376.

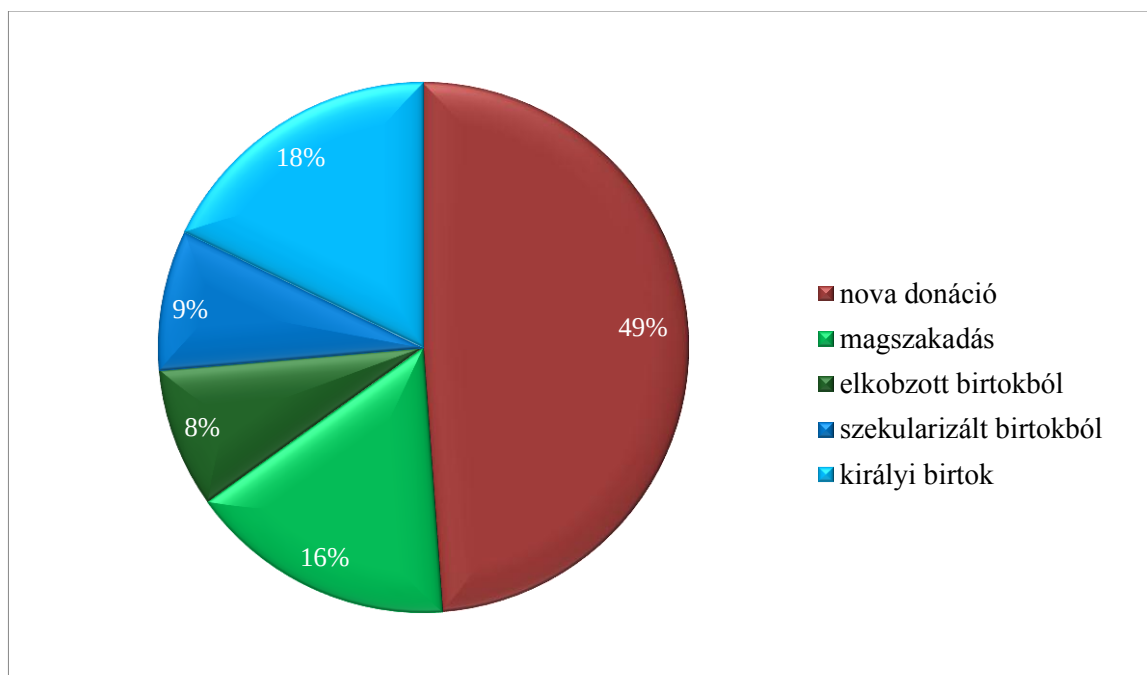
¹⁸¹ ETA VII/1. nr. 274, 275, 276, 277, 279.

¹⁸² Mindezt az adománylevelek szövegéből, illetve az 1566-os kíséret székely tagjainak névsorából lehet megállapítani. Székely Oklevéltár. Szerk.: Szabó Károly, Szádeczky Lajos. Kolozsvár, 1872–1895 II. 194–206.

Rátérve a tényleges birtokadományokra, több helységből álló, nagyobb értékű jószágokkal nyolc esetben jutalmazott az uralkodó. Hagymássy Kristófon és Csáky Mihályon kívül minden megadományozott frissen betelepülő volt, Ghiczy János Gyula elvesztése miatt, Gyulaffy László, Forgách Ferenc, Bocskai György pedig az 1568-as Dobó-Balassa összeesküvés következtében állt át János Zsigmond hűségére. Emellett csak kisebb részbirtokok adományozására került sor, mégpedig igen nagy számban. Rögtön szembeötlő, hogy ezek nagy hányada a Székelyföldön fekvő királyi részbirtok volt, amelyet azonban néhány székely előkelő mellett elsősorban az udvari familiárisok kaptak, illetve néhány esetben az 1568 után betelepülők.

Ebben a két évben hét darab házadományozás történt, elsősorban az udvarban szolgálatot teljesítők, illetve egy-egy regionális központban állami megbízatást ellátó tisztségviselők számára. Emellett kis számban szőlőt, műveletlenül álló pusztát telket, két esetben építésre szolgáló telket adományozott az uralkodó. Tíz alkalommal találkozunk egész telekkel rendelkező jobbágyság eladományozásával, a név szerint felsorolt jobbágyság száma kettő és tizenöt között mozgott. Egy részük királyi jobbágyság volt, más részük vagy háramlással, vagy az uralkodói tetszésjog visszavonásával került a kincstár tulajdonába. De arra is van példa, hogy a megadományozott ténylegesen nem kapott új jobbágyságot, hanem az addig illegitim status quo-t törvényesítették, és így a hozzá szökött jobbágyság jogos tulajdonosa lett.

A királyi könyvekben nagy számban szerepel a királyi jog átengedése, házaknak minden adó és szolgálat alóli mentesítése, azaz nemesi udvarház kiváltság adományozása, tizedadományozás, leányági öröklés engedélyezése és malomépítési jog adományozása. Azt is vizsgálnunk kell, hogy a széleskörű adományozásra milyen anyagi háttér szolgáltatott lehetőséget. Az adományozott birtokok provenienciájára a lenti ábra nyújt gyors áttekintést. Hatvanhárom esetben, mint láttuk, nem történik tényleges birtokmozgás, hiszen a nova donációkkal az uralkodó valójában nem új jószágokat adott, hanem a már meglévő, birtokolt jószágok elvesztett tulajdonjogot igazoló okleveleket pótolta. Tizenhat adomány esetében magszakadás miatt a kincstárra háramló birtokok, jószágok továbbadományozásáról volt szó. Öt alkalommal szintén nincs valós birtokmozgás: az uralkodó a fiú utóddal nem rendelkező birtokos halála után a jószágokat az eredetileg örökös joggal nem rendelkező lányának, a konkrét esetekben az illető leányának adományozta.

15. Az adományozott birtokok eredete

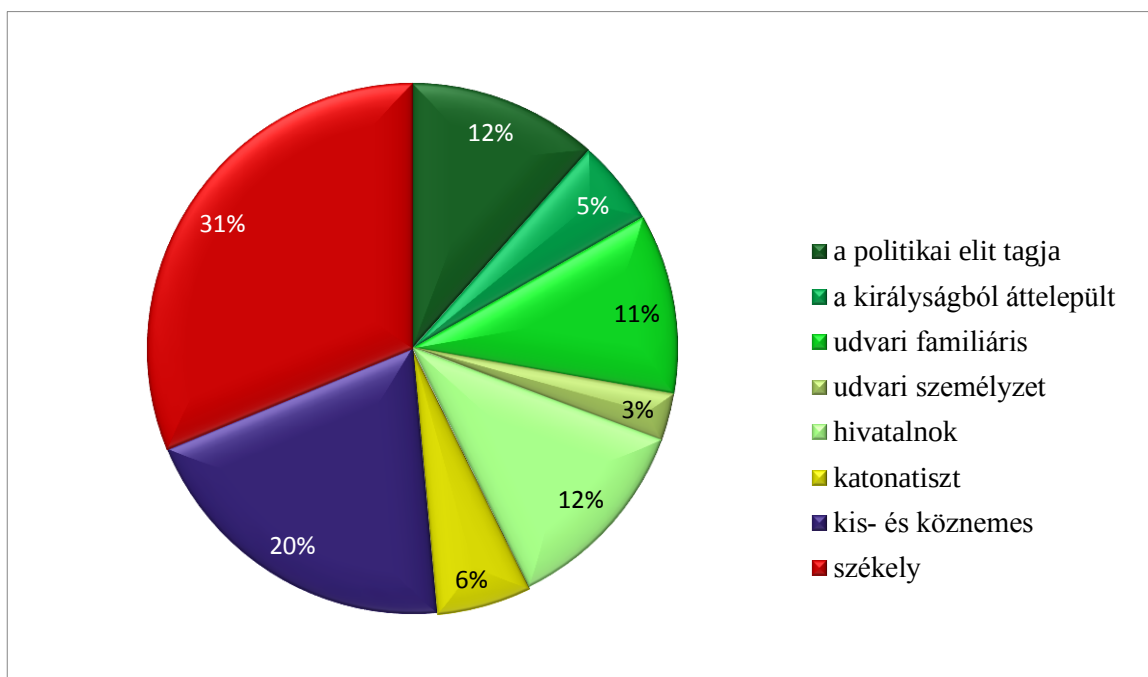
Tizenegy alkalommal a hűtlenség miatt elkobzott jószágok találtak új gazdára. Ha a Királyi Könyvek mellett a családi levéltárakból előkerülő szórt adatokat is figyelembe vesszük, az elkobzott birtokokkal kapcsolatban egy jól megfogható koncepció rajzolódik ki. A hűtlenségbe esettek birtokait János Zsigmond nem adományozta rögtön tovább, hanem jó néhány évig a kincstár kezelésében álltak, s ezután is csak szakaszosan és egyes részeit adományozta el az egész birtoktestnek. Nagyfokú tudatosság fedezhető fel abban is, hogy kik kaphattak ezekből az elkobzott birtokokból: Egyrészt a királyságból áttelepülők, másrészt azok, akik a Habsburgok elleni harcokban, nem egy esetben éppen az I. Ferdinánd, vagy Miksa hűségére áttért korábbi birtoktulajdonos ellen csatázva szereztek fontos katonai érdemeket.¹⁸³

Tizenkét esetben szekularizált egyházi vagyon képezte az adomány alapját. Nem feltétlenül kell nagy volumenű adományokra gondolnunk, az oltárigazgatósági házak, szőlők, telkek, rétek kiváló alapjául szolgáltak a nagyobb mennyiségű, de kisebb összegű adományoknak. Huszonhárom esetben történt kifejezetten királyi birtok eladományozása, ebből öt volt egész-, a többi részbirtok, és négy jószágot leszámítva, mind a Székelyföldön helyezkedett el. Mint már korábban említettem, ezek a birtokok egy-egy jól körülhatárolható kör, az udvari familiárisok vagy a frissen áttelepültek kezébe került. Világosan kiolvasható

¹⁸³ Teljesség igénye nélkül néhány példa: Balassa Menyhért birtokaiból kapott jószágot az újvári vár udvarbírája, aki a várháborúban is kitüntette magát, valamint a huszti kapitány Nyakazó Ferenc is: ETA VII/1. nr. 52, nr. 184. Az áttelepült Gyulaffy László a hűtlenné vált Báthory György birtokaiból nyert adományt: uo. nr. 85.

mindebből az a törekvés, amely a Székelyföld homogén birtokviszonyainak megbontására törekedett az uralkodóhoz hű nemesek birtokhoz juttatásával.¹⁸⁴

Összefoglalva tehát, az esetek mintegy negyedében történt királyi, kincstári birtok eladó-mányozása, ugyancsak majdnem negyedében pedig az történt, hogy az uralkodó nem csökkentette, hanem csupán nem növelte a rendelkezésére álló birtokállományt. A többi alkalommal nova donációról volt szó.

16. A megadományozottak köre a nova donációkkal együtt

Végül a megadományozottak körével kell foglalkoznunk. A mellékelt két ábra a nova donációkkal együtt és azok nélkül is mutatja az arányokat. Az uralkodó huszonnyolc esetben a politikai elit tagjait jutalmazta, például a Bánffy, Báthory család tagjait, körösszegi Csáky Pált, Hagymássy Kristófot, Stanisław Nieżowskit, de mások is kaptak kisebb-nagyobb jószágokat, illetve királyi jogokat. Kilenc alkalommal a Magyarországról frissen áttelepülők jutottak birtokokhoz, ők az ott elveszett józágaikért kapták ezt kárpótlásul. Jellemző, hogy a kilenc megadományozott közül csak egyetlen nemes nem volt tagja a szűk elitnek, a többiek a határt átlépve, azonnal a kiváltságosok közé kerültek.¹⁸⁵ Igen magas az udvari familiárisok aránya a megadományozottak között; a két év során tizenkilenc adományozással találkozunk. Részben a kimagasló katonai sikerek, portai követség, vagy

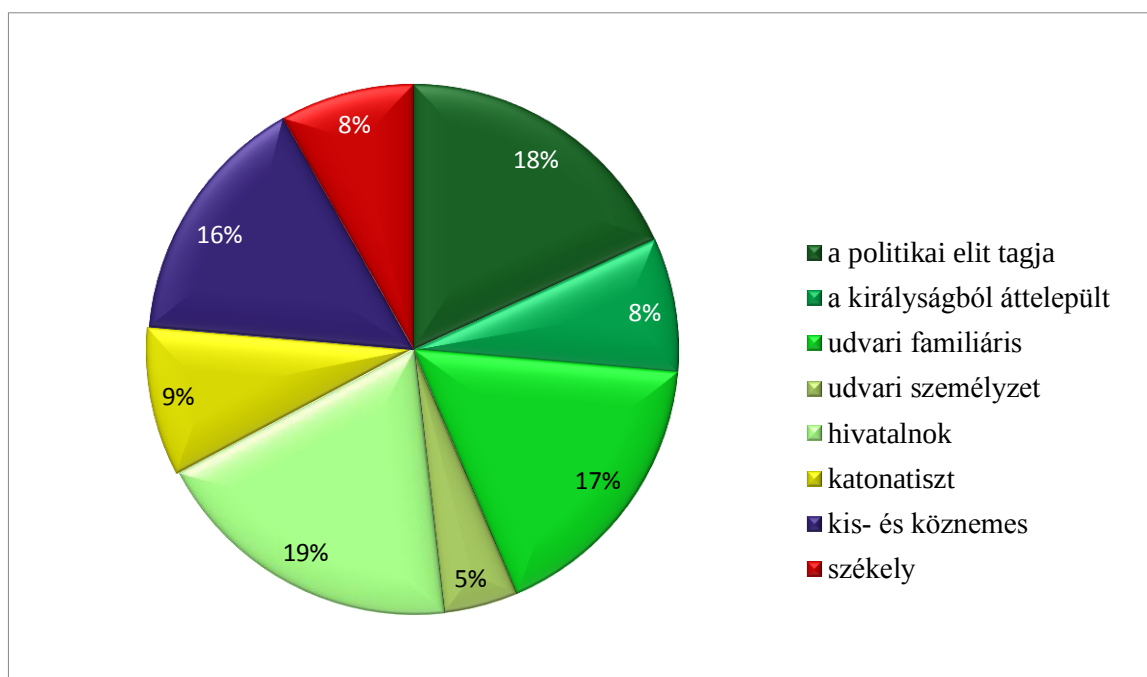
¹⁸⁴ Ez a megállapítás egybecseng más, nem csupán birtoktörténeti kutatások eredményeivel: Balogh Judit: Székelyföldi karrierék. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16–17. században. Bp. 2011. 42–44.

¹⁸⁵ ETA VII/1. nr. 106, 117, 155, 161, 365, 369 stb.

egyszerűen csak az uralkodó személye körüli szolgálat szerepelt az adományozás indokaként.¹⁸⁶ Tíz alkalommal részesült uralkodói adományban magas rangú katonatiszt, például az udvari gyalogok kapitánya és több várkapitány.

Az állami adminisztrációban dolgozók közül huszonegyen kerültek fel a megadományozottak listájára. A kép igen szórt mind a foglalkozások, mind pedig az adományok tekintetében. Volt királyi jogügyi igazgató, kamarás, kancelláriai titkár, íródeák, ítélőmester, sókamarai prefektus, harmincados és számvevő is, míg az adományok a nemesítéstől kezdve a háztulajdon megszerzésén át a nagyobb jószágok elnyeréséig íveltek. További összehasonlító vizsgálatok szükségesek ahhoz, hogy a megadományozott hivatalnokok nagy száma az uralkodóhoz és még inkább a kancellárhoz fűződő szorosabb viszonynak köszönhető-e, vagy pedig az ekkor kialakuló erdélyi államszervezet természetes velejárójának tekinthetjük.

Ha a nova donációkat kivesszük a vizsgálatból, a megadományozott székelyek száma kilencre olvad, ők azonban helyi szinten az előkelők közé számíthatóak: a homoródszentpáli Kornis, a Lázár, az Apor és az Andrássy család tagjai. Birtokállományuk és politikai helyzetük alapján azonban ebben az időszakban nem sorolhatjuk még őket az elithez. Mellettük tizenhét kis- és köznemes, illetve öt udvari szolgálatot ellátó ember, például szakács, kovács, részesült adományban.

17. A megadományozottak köre a nova donációk nélkül

¹⁸⁶ Néhány példa: ETA VII/1. nr. 129, 204, 215, 319.

Messzemenő következtetéseket nem szabad levonni mindössze két év adataiból, de utódai módszereivel összevetve, két jelentős különbség megállapítható:

János Zsigmond adományozási gyakorlata erősen udvarközpontú, vagyis a megadományozottak túlnyomó része vagy az uralkodó bizalmi köréhez, vagy az udvar személyzetéhez tartozott.

Ebben a korszakban még igen nagy értékű birtokok eladományozásával is találkozunk. Ez a Báthory fivérekre néhány ritka kivételtől eltekintve nem volt jellemző, és Báthory Zsigmond is csak uralkodása második felében kezdett ezzel élni, amikor egy új, fiatal elitet akart gyorsan, minden előzmény nélkül felépíteni.

János Zsigmond nagy volumenű adományai esetében is elitépítésről volt szó. Az általa megörökölt elit legvagyonosabb tagjainak birtokai a Partiumban feküdtek, olyan területeken, amelyek egyaránt ki voltak téve a török hódításnak és a magyar királyi csapatok támadásainak. Emiatt éppen ennek a nagyon fontos rétegnek a hűségére és kitartására lehetett a legkevésbé számítani. Ezek a főurak minden jószágukat igyekeztek kétfelé, mindkét királynál biztosítani, és birtokaik védelmében az első komolyabb támadás esetén az agresszor oldalára álltak. Mivel János Zsigmondnak nem volt olyan kiterjedt rokonsága, amely egy megingathatatlan hatalmi bázis alapjául szolgálhatott volna, más szempontrendszer szerint kellett kialakítania uralmának személyes letéteményeseit, akik akkor is szilárd hatalmi vázat alkottak, amikor a Partium északi része a két országrész közt ide-oda toldott. Ez nem volt olyan nehéz feladat, mivel a Szapolyai-ház kipróbált, sokszorosan bizonyított hívei, a Magyar Királyságból áttelepülők s egyéb ambiciózus homo novusok közt hamar megmutatkoztak a megfelelő emberek. A problémát az jelentette, hogy presztízsüket, vagyonukat s ebből kifolyólag lehetőségeiket tekintve, nem voltak egy fajsúlyban a partiumi nagybirtokosokkal.

Amikor tehát az uralkodó gyors ütemben nagyobb jószágokat, akár uradalmakat kezdett adományozni, akkor gyakorlatilag az új elitjét építette illetve zárkóztatta fel. Ha a testamentumos urai közül a három magyart nézzük, döbbenetes a gyarapodásuk: Csáky Mihály 1572 tavaszán bekövetkezett halálakor Huszt egyharmada, a kihalt Czibak-család bihari birtokai, Marosszékből a királyi jogokkal együtt adományozott sámsondi, mezőmadarasi uradalmak mellett még több mint hetven falu ismert ennél valószínűleg még nagyobb hagyatékából.¹⁸⁷ Csáky bő másfél évtized alatt gyűjtötte össze ezt a birtokvagyonot. A nála egyenletesebben és lassabban, házasságai révén is gyarapodó Hagymássy Kristófnak min-

¹⁸⁷ MOL F1 LR 1. f. 101–102.; F 3 Centuria Cent. nr. 16. és Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez, szerk. Bártfai Szabó László, Bp. 1919. I/2, 570, 572, 576–577, 587.

tegy huszonöt év kellett ahhoz, hogy sok kisebb jószág és Huszt harmada mellett Kővárt minden tartozékával, illetve a tasnádi uradalmat is megszerezze.¹⁸⁸ Akit pedig ezen a téren senki nem tudott felülmúlni, az Bekes Gáspár volt. Mindössze hét év alatt építette ki birodalmát: számos kisebb Bihar-, Fehér- és Kolozs vármegyei birtok mellett adományként megkapta Enyedet, Görgényt, az alvinci és fogarasi uradalmat, s végül Huszt egyharmadát is. Ezzel Erdély leggazdagabb birtokosa lett.¹⁸⁹

János Zsigmond más híveinek is bőven jutott adomány: a somlyói Báthoryak, amíg 1565-ben kijebbe nem szorultak a hatalmi körből, éppen Bekes előtt kapták Fogaras felét, Alvincot és azt a hathatós segítséget, amivel megszerezzék a kihalt Drágffyok birtokainak nagy részét.¹⁹⁰ De jelentős jószágokat kaptak a János Zsigmond pártjára álló, Erdélybe 1568–69-ben áttelepülők is.¹⁹¹ A birtokért folyamodó hívei szívesebben vették célba a biztonságos területeken, azaz a szűken vett Erdélyen belüli jószágokat, s ez a törekvésük összecsengett az uralkodói elképzeléssel, hiszen János Zsigmond nagyobb eséllyel tudta a pártján megtartani azokat, akiknek a Partiumban és azon kívül, Erdélyben is voltak birtokaik. Adományozási politikájának köszönhetően az eliten belül gyorsan ki tudott építeni egy őt feltétlenül támogató, politikailag, anyagilag számottevő csoportot, de neki és feltörekvő híveinek egyaránt számolnia kellett mindazzal a problémával, amely a régi és az új elit, a gyorsan gazdagodók és a lemaradók, a hatalom perifériájára szorulóknak közt feszült.

¹⁸⁸ MOL F 3 Centuriae. Cent. E nr. 92; Cent. R nr. 48.; MOL F1 LR 1. f. 312.

¹⁸⁹ *Szádeczky Lajos*: Kornjáti Bekes Gáspár 1520–1579. Bp. 1887. 26–32. (Magyar Történeti Életrajzok)

¹⁹⁰ MOL F1 LR 1. f. 127–128, 186–188.; NRA fasc. 783 nr. 11., fasc. 913 nr.15–21. Fasc. 957. Nr. 45.

¹⁹¹ MOL F1 LR 1. f. 67–69, 71, 95–96, 102, 105, 191–192.; Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Jósika család levéltára nr. 77.

3. Izabella öröksége

Egy trónra lépő uralkodónál mindig fontos kérdés, hogy milyen az a politikus gárda, amelyet elődje ráhagyott. Tapasztalt, képzett, sokoldalú, egymással jól együttműködő emberekből áll, vagy pedig konfliktusokkal terhes? Segítői vagy kerékkötői lesznek-e majd az új uralkodó politikai elképzeléseinek? A kormányrudat 1559 őszén átvevő János Zsigmond esete speciális, mert szigorúan véve, az elődje is saját maga volt, hiszen hivatalosan 1540-től uralkodott. Az eseményekre, a politikai elit formálódására azonban 1559 őszéig valójában nem volt közvetlen befolyása. Így amikor a politikai örökségéről beszélünk, az 1556 után lepergő három esztendőket kell megvizsgálnunk, azt, hogy édesanyjának rövid kormányzása milyen hatást gyakorolt az erdélyi politikai elit alakulására.

Izabella és fia öt év távollét után térhetett haza Lengyelországból, és az 1556. évi novemberi országgyűlés a boldog királyné és a diadalittas rendek összeborulása volt. A kolozsvári gyűlésen nem csak az Izabella mellett a kezdetektől rendületlenül kitartó szűk tábor ünnepe, hanem Sáros, Abaúj és Szabolcs kivételével az összes felső-magyarországi és tiszántúli vármegye képviselői is mind eljöttek. Jelenlétük mindenki számára végleg világossá tette, hogy I. Ferdinánd erdélyi politikája és országegyesítő törekvései megbuktak. 1551 után Ferdinánd uralmától azt várták, hogy a belső ellentétől s háborúskodásoktól megszabadult, egységes ország hatékonyabban tud majd ellenállni a török szultán nyomásának. Ezzel szemben az eredmény lesújtó volt, és nem csak az 1552-es nagy török hódítások miatt.

A török terjeszkedés azokban az években sem torpant meg, amikor a szultán a harmadik szafavida háborúja miatt nem tudott teljes összpontosítással a magyar királyság ellen fordulni. Északon Fülek és Salgó várának elvesztése után a Hódoltság egészen Gömör és Hont megyéig terjedt már. A török terjeszkedést pedig azok a keleti vármegyék is megsemmisítették, amelyek 1551 előtt János Zsigmond uralmának köszönhetően még védve voltak. Ennek következtében a Kőrös-Maros köze fokozatosan a szultán kezére került, Zaránd vármegye nagy része elveszett, és a török határ egyre jobban kitolódott Nagyvárád és Debrecen felé is.¹⁹²

De nem csak a lopakodva hódítás, hanem a verbális kommunikáció is félelmetesen alakult: a szultán és a nagyvezér folyamatos rendszerességgel szólította fel az erdélyi rendeket,

¹⁹² A területi veszteségeket részletesen ismertette: *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában. 1541–1711. Bp. 1918. 72–75.

illetve név szerint több főurat, hogy János Zsigmondot hozzák vissza az erdélyi trónra. Ha megteszik, Erdélyt újra a pártfogásukba veszik és szabadságát meghagyják, de ha nem, eltörlik a föld színéről is.¹⁹³ A török retorikát viszont nagymértékben erősítette, hogy a szultán valóban átengedte Petrovics Péternek Lugost és Karánsebest azért, hogy Erdélyt hatékonyabban támadhassa. Mindez oda vezetett, hogy az erdélyi rendek ismét János Zsigmondban kezdték látni a megmentőt, és vélekedésükhöz csatlakoztak az észak-magyarországi megyék nemesei is. Így az 1552–53-ban János Zsigmond visszatéréséért indult, de akkor katonai kudarcot vallott Petrovics-mozgalom kiszélesedett, és a felső-magyarországi valamint a tiszántúli vármegyék nagy része is csatlakozott hozzá.

Az elmúlt évek kudarcaiért Ferdinándot tették felelőssé, az ellene kialakult vélekedéseket legélesebben a hűségéről elpártoló Bebek Ferenc fogalmazta meg: „Az mire sokszor ígérte és fogadott hitivel őfelsége, hogy az ellenséggel személye szerint megvív, Magyarország-nak minden határát megszabadítja, azt őfelsége mind a mi utolsó veszedelmünkig nem mívelte, sem mívelhette ... Mert nem úgy, hogy őfelsége azt megszabadíthatná, és az ő hitinek eleget tehetne, de még az maradékát es, ha mi magyarok eszenkbe nem vesszük magunkat, őfelsége után elveszünk. Mert ha ezideig és őfelsége e szegény országot meg nem kételyezi vala ennek sok fogadásával, hitivel, és minket nem háborgatott volna fegyverivel, boldog életben voltunk volna.”¹⁹⁴ János Zsigmond személye tehát 1556 elejére nem csak Erdélyben értékelődött fel, hanem a Magyar Királyság északi és keleti részében is, és az 1551 előtti évtized, amit akkor elkerülhetetlen rossznak, kényszerből fakadó ideiglenes állapotnak tartottak, ekkor már elérendő és áhított céllá vált.

Az 1556. évi novemberi országgyűlésen — ahol a rendek kimondták az I. Ferdinándtól való elszakadást és hűségesküt tettek János Zsigmondnak — egy pillanatra úgy tűnhetett, hogy megvalósult az egység, és létrejöhet egy olyan harmonikus konstrukció, amelyben Erdély mellett ott áll egy biztos támaszul szolgáló, megnövekedett területű Partium és szilárd szövetségeséül bírja a lengyel királyt. Nyilván izgalmas következményekkel járt volna egy ilyen erős államalakulat megjelenése Magyarország keleti felében, de erre valójában semmiféle reális lehetőség nem volt. Nem csak azért, mert az erőviszonyok mást sugalltak, hanem azért is, mert a gyűlésre minden meghatározó politikus, illetve érdekcsoport teljesen más, homlokegyenest ellenkező elvárásokkal érkezett.

Izabella senkinek, még saját fiának sem akarta átengedni a kormányzást. Fő célja az volt, hogy saját hatalmának kereteit minél gyorsabban kiépítse, és minél szilárdabban biztosítsa.

¹⁹³ *Barabás Samu*: Erdély történetére vonatkozó regeszták. Történelmi Tár 1892. 652.

¹⁹⁴ MOE III. 481–482.; idézve még: *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 80.

A partiumi főurak viszont úgy képzelték, hogy megszabadulva a Bécsből kormányzott Magyar Királyság összes korlátozó tényezőjétől és a török hódítástól is védve, magukhoz ragadják a hatalmat a kiskorú János Zsigmond nevében. Az ő sakktáblájukon Izabella királyné sehol nem szerepelt. Izabella számításon kívül hagyása mellett a terv másik gyenge pontja az volt, hogy mindezt nem kollektívan képzelték el, hanem külön-külön, saját személyükre vonatkoztatva. Tehát a többiek igényeivel mit sem törődve, Bebek Ferenc és Balassa Menyhért egyaránt magának akarta a kormányzói hatalmat, miközben az erdélyi részről ugyanerre törekedtek a Kendy fivérek, Antal és Ferenc is. Rajtuk kívül még számolni kellett a Szapolyai-párttal, amelynek tagjai János Zsigmond visszatértétől azt várták, hogy minden mintegy varázsütésre megváltozik, és az ország visszazökken az 1551 előtti helyzetbe. Az ifjú uralkodó védőpajzsként szolgál a szultán felé, aki önként visszaadja majd az utóbbi öt év hódításait, köztük Lippával és Temesvárral. Az irányítás pedig mindaddig megmarad Petrovics Péter kezében, amíg János Zsigmond alkalmassá nem válik a feladatra.

Függetlenül attól, hogy melyik elképzelésnek mennyi volt a realitástartalma, az egy táboron belül jelentkező, sokféle különböző terv már előrevetítette, hogy ebből nem lesz hosszú távú, békés együttműködés. A helyzet egy esetleges belső konszenzus esetén sem lett volna könnyű, hiszen az ország három állam egymással összeérő erőterében feküdt, és természetesen mindhármójuknak más Erdély-koncepciója volt. I. Ferdinánd, ha már arra kényszerült, hogy átadja a területeket Izabellának és fiának, a fennhatóságukat mindenképpen a szűken vett Erdélyre akarta korlátozni. Az azon kívül eső részeket pedig magának követelte.¹⁹⁵ Ez az elképzelés sem a status quonak, sem a tényleges erőviszonyoknak nem felelt meg. Inkább egyfajta tárgyalási technikának kell tekintenünk: ha eleve magasan szabja meg valaki a követeléseit, a kialakult kompromisszumok után is még mindig kedvező feltételeket érhet el.

Szulejmán szultán az általa fogott futószáron engedelmesen haladó, problémamentes országot akart volna látni, amely azonban képes a Habsburg törekvéseknek ellenállni, és akár az ő nyugati hódításait hathatósan segíteni. Viszont arra is készen állt, hogyha ezt nem kapja meg, akkor János Zsigmond vagy Izabella hatalmát erőteljesen visszaszorítja, és — éppúgy, ahogy a maga részéről I. Ferdinánd is képzelte — a szűken vett Erdély területére

¹⁹⁵ I. Ferdinánd levele portai követeknek. Bécs, 1556. június 15. Verancsics Antal összes munkái. Közli: Szalay László. Pest, 1859. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. 5) IV. 198–199.

szigeteli el. Az elképzelés majdnem valósággá is vált, amikor a Bebek-konfliktus idején, a szultán azonnal Várad és a hozzátartozó területek átadását követelte Izabellától.¹⁹⁶

Zsigmond Ágost királynak ezzel szemben az volt az elsődleges érdeke, hogy Lengyelországtól távol tartsa az Oszmán Birodalmat, de ugyanakkor a Habsburgok túlsúlyát is megakadályozza. Nővérén keresztül, ha nem is irányítani, de mindenképpen ellenőrizni akarta Erdély politikáját, és természetesen a lengyel gazdasági érdekek is azt diktálták, hogy az észak-keleti megyékből minél többet birtokoljon Izabella, s lehetőleg Kassa is az ő fennhatósága alá tartozzon.¹⁹⁷ Izabella politikus gárdája, mit sem tudva a két nagyhatalom elszigetelési terveiről, a tiszántúli részek megszerzését és közjogi helyzetének tisztázását, délnyugaton pedig az elvesztett területek visszaadását tűzte ki céljául. Ehhez jó kiinduló pontnak tűntek azok a sikerek, amelyet 1557 telén és tavaszán értek el. Bebek Ferenc fia, Bebek György Rozsnyónál megállította a Puchheim és Dietrich vezette császári ellentámadást, majd ezt követően az erdélyi csapatok Huszt, Tokaj és Várad várát is visszaszerezték, így Izabella hatalma egészen Kassáig ért.¹⁹⁸

Visszatérve az erdélyi vezetők eltérő hatalmi ambícióira, azt látjuk, hogy kidolgozott koncepciója csak Izabellának lehetett, aki mindjárt az említett 1556. évi novemberi országgyűlésen szinte puccs-szerűen ragadta magához az irányítást, és olyan törvényeket vitt keresztül, amely hosszú távra biztosította számára a hatalmat. A gyűlés az állami jövedelmek kezelését teljes mértékben a királyné kezébe adva, felfüggesztette a kincstartói hivatalt. A királyi tanácsosok és más kormányzati, katonai tisztségek betöltése kizárólagos uralkodói hatáskör lett, sőt a királyné még azt az elképzelését is keresztül tudta vinni, hogy külföldieket is kinevezhessen tanácsosává. A külügyeket szintén az ellenőrzése alá vonta azáltal, hogy a követek kinevezési jogát a rendek kezéből kivette, és a határokon túlnyúló, engedély nélküli levelezést, kapcsolattartást megtiltotta. Pénzt a saját maga és fia nevében verethetett, és az adományleveleket is kettőjük nevében állították ki, de elég volt csak Izabella saját pecsétjével ellátni.¹⁹⁹

Izabella sikere a fellépésének váratlanságából és a rendek készületlenségéből fakadt, de szerepet játszott benne a János Zsigmond visszatérése fölött érzett euforikus közhangulat is. Azt sem szabad elfelejteni, hogy mindezt nem egyedül vitte végbe, kíséretében ott volt

¹⁹⁶ Tordai Zsigmond 1557. július 10-én kelt jelentése. EOE II. 83.; Mágóchy Gáspár Nádasdy Tamásnak. Gyula, 1557. július 15. *Georgius Pray*: Epistolae procerum regni Hungariae Pozsony, 1806. III. 121–123.; *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 85.

¹⁹⁷ *Janusz Pajewski*: Węgierska Polityka Polski w połowie XVI wieku 1540–1571. ((Lengyelország magyar politikája a 16. század közepén 1540–1571.)) Kraków 1932. 167–182.

¹⁹⁸ *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 82.

¹⁹⁹ EOE II. 55–65.

a lengyel politika egyik nagyjúja, Piotr Boratyński, akinek egy leveléből tudjuk, hogy már egy hónappal az új korszak első országgyűlése előtt kész tervekkel és névsorral rendelkeztek azokról a főurakról, akiket be lehet vonni az uralkodói tanács munkájába.²⁰⁰

Hosszabb távon pedig igen fontos részsikere volt Izabella politikai törekvéseinek az a törvénycikk, amely lehetővé tette a külföldiek tanácsúrrá és más fontos tisztségekre való ki nevezését, mert ez arra szolgált, hogy a későbbiek folyamán is tarthasson maga mellett lengyel politikusokat, akik segíthetik uralmának fenntartását és a két ország politikájának összehangolását. Ilyen segítő és egyben összekötő kapocs volt az ugyancsak ekkor érkező, 1546-ban a lengyel király portai követeként tevékenykedő Mikołaj Cikowski, aki főudvarmesterként közel egy évig még Erdélyben maradt.²⁰¹ Mellettük azokra a lengyel nemesekre támaszkodhatott a királyné, akik már 1552-től, a lengyel emigrációban is az udvarát alkották.²⁰²

A kolozsvári országgyűlés után Petrovics leköszönő tanácsa helyett hamarosan felállt az új testület. Mint az alábbi táblázat alapján látható, az 1558-ban rögzített tanácsúri névsorban nincs olyan név, ami ne szerepelne a Boratinski-féle listán. A hiányok egy része magától értetődik: Petrovics Péter 1557. október közepén meghalt,²⁰³ Perényi Ferencet pedig családjával együtt Thelekessy Imre 1557 őszén fogságba ejtette, és évekig raboskodott.²⁰⁴ Hagymássy Kristóf huszti kapitánynak és enyingi Török Jánosnak, Hunyad urának az esete már nehezen magyarázható, mert mindketten Izabella szilárd támaszai, és kitüntették magukat az 1557–1558 során zajló harcokban. A listán még szereplő Jakcsi Györgyöt és Farkas Miklóst nem sikerült azonosítanom.²⁰⁵

A tanácsosi névsorokat összevetve az Izabella pártját 1551–1556 közt alkotó politikusoknak a listájával, nagyon kevés egyezést találunk. A Petrovics-féle helytartói tanácsban értelemszerűen ott voltak a királyné hívei, kisebb számban még Boratyński listáján is szerepel-

²⁰⁰ Piotr Boratyński ismeretlen címzettnek. Kolozsvár, 1555. október 28. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 77. f. 132–133.

²⁰¹ Boratyński és Cikowski aktívan részt vett az erdélyi politikai életben, erről tanúskodik például a Dobó Istvánhoz, 1556. december 1-én írt levelük. EOE II. 54–55.

²⁰² Ismertebb kísérői: Stanisław Ligęza, Jan Maluski, Stanisław Nieżowski, Marcin Ostrzyński, Paweł Secygniowski.

²⁰³ Halálának napjaként több dátum: október 13. és 15. szerepel. *Szentmártoni K.*: János Zsigmond i. m. 95.

²⁰⁴ *Komáromy András*: Thelekessy Imre 1497–1560. Hadtörténelmi Közlemények 1889 652–653.

²⁰⁵ Olyan Farkas Miklóst, aki tanácsúr lehetne, ebből az időszakból nem ismerem, talán a Harinai Farkas családról lehet szó, de a család egyetlen jelentős tagja ekkor Harinai Farkas Farkas, akinek Miklós nevű fia ekkor még kiskorú volt. Ha Harinai neve szerepelt a listán, akkor ő egészen biztos nem lett tanácsúr 1556-ban, ezt egy alább idézett levele fogja majd igazolni. A Kusaly Jakcsi családból szintén nem ismert ebből a korszakból senki, akit Györgynek hívtak volna. Kusalyi Jakcsi-család. In: *Petri Mór*: Szilágy vármegye monographiája. Zilah 1901. V. 403–439. *Emődi Tamás*: A kusalyi Jakcsok származása és címeres emlékei Turul 69 (1996) 3–4. sz. 57–66.

tek, de az 1558-as tanácsból már szinte teljesen kiszorultak. Helyet kaptak viszont, mind Boratyńskinál, mind 1558-ban azok, akik a Habsburg-fennhatóság alatt aktív politikai szerepet vállaltak, mint például az 1553–1556 között vajdaként tevékenykedő Kendy Ferenc, és azok is — Bebek Ferenc, Balassa Menyhért, Perényi Gábor, Báthory György — akik csak akkor csatlakoztak János Zsigmond pártjához, amikor a győzelem már szinte biztos volt. Igaz, politikai súlyuknál fogva az ő csatlakozásuk rendkívül sokat jelentett, s a várak visszaszerzésében is fontos szerepet játszottak.²⁰⁶

A helytartói tanács ²⁰⁷ 1556. március	Boratiński névsora ²⁰⁸ 1556. október 28.	A tanács tényleges tagjai 1558. márciusi adat szerint ²⁰⁹
Petrovics Péter helytartó	Petrovics Péter kormányzó	—
a magyar nemzetből: Patócsy Boldizsár Forró Miklós a székelyek közül: Kornis Miklós Andrássy Márton a szászok részéről: Haller Péter, szász Benkner János, szász	Balassa Menyhért Báthory András Báthory György Bebek Ferenc Csáky Mihály kancellár Cserepovics Miklós Gyerőffy Mihály Kemény János Kendy Antal Kendy Ferenc Perényi Gábor Szalánczy János Perényi Ferenc Enyingi Török János Hagymássy Kristóf Farkas Miklós (?) Jakcsi György (?)	Balassa Menyhért Báthory András Báthory György Bebek Ferenc Csáky Mihály Cserepovics Miklós Gyerőffy Mihály Kemény János Kendy Antal Kendy Ferenc Perényi Gábor Szalánczy János

18. Az uralkodó tanács változásai 1556–1558 között

Ezzel szemben Izabella mellőzte azokat az urakat, akik első pillanattól kezdve szembefordultak Ferdinánd kormányzatával, és ezért komoly károkat szenvedtek, közülük egyedül Kendy Antal viselhette a tanácsúri címet. Míg a helytartói tanács a három nemzet képviselőjében állt fel, az 1566 végén kialakított testületben már nincs törekvés az egyensúlyra, sőt még az egyszerű képviselő látszatának fenntartására sem. A tanácsban egyértelműen a felső-magyarországi és partiumi főurak dominanciája látható (nyolc fő), akiknek hűsége a legtörekenyebb volt, és akiknek elpártolása jelentős területi veszteségeket okozhatott. A két Kendyt köztes kategóriának tekinthetjük, mert ekkor még Erdély határain kívül is je-

²⁰⁶ Lukinich I.: Erdély területi változásai i. m. 8–87.

²⁰⁷ EOE I. 571.

²⁰⁸ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 77. f. 132–133.

²⁰⁹ EOE. II. 88.

lentős birtokaik voltak, így mellettük pusztán az erdélyi területeket mindössze Gyerőffy Mihály és Kemény János képviselte. Rajtuk kívül a Szapolyai-család két régi, kipróbált — szintén a Magyar Királyságból származó — híve, Csáky Mihály és Szalánczy János lett tanácsúr.

Az 1558-as országgyűlési határozat a hivatalban lévő tanácsurak közt nem sorolt fel lengyeleket sem más külföldit, pedig feltételezhetően voltak, különben miért erőszakolta volna ki beválaszthatóságukat a királyné? Talán azért nem szerepeltek ebben a névsorban, mert a törvénycikkelyben azokat tüntették fel, akiket ezentúl fizetés és külön ellátás illetett meg azért, hogy állandóan az udvarban tartózkodhassanak. A lengyeleknek erre nem volt szükségük, mert érkezésüktől fogva a királyné mellett tartózkodtak. Az udvari lét költségeinek előteremtése, illetve az uralkodóval való megfizettetésének az igénye, mint azt hamarosan látni fogjuk, már korábban, a Bebek-konfliktus idején felmerült. A hasonló esetek elkerülésére döntött az országgyűlés a tanácsosi fizetés rendezése mellett.

A tanácsnak az 1558-ban elrendelt bővítéséről nem sokat tudunk. Nyilván a szász és székely székek képviselőit legalább egy-egy főnek be kellett kerülnie, de erre semmilyen megbízható adattal nem rendelkezem. Egyedül Bethlen György kinevezése ismert, de ő nem 1558 márciusában, hanem egy évvel később került be a tanácsba, ahogy az egy gratuláló levélből kiderül: „ím értem, ... hogy immáron el kell Kegyelmednek menni a tisztre, melyre Kegyelmed választatott, de én azt mondom, hogy Ő felségeket olyra tanácsozzátok, ki országunk javára legyen, mert ha valami veszedelem történendik, mint te Kegyelmetek tanácsaik vattok, lesztek az oka.”²¹⁰

Ez a királyi tanács tehát nem azt tükrözi, hogy kik voltak a Szapolyai-család valódi, megingathatatlan hívei, hanem pillanatképet mutat azokról a legbefolyásosabb, legtekintélyesebb politikusokról, akik ekkor éppen János Zsigmond pártján álltak. A királyné nem egy megbízható, szilárd kormányzati bázist akart formálni a tanácsból, hanem elsősorban azokat a nagyhatalmú főurakat választotta ki, akiket a maga oldalán akart tartani. Az általa megálmodott hatalmi struktúra csúcán, fia képviselőiben, gyámként ő maga állt, a mellé rendelt, de általa összeválogatott tanácsnak, valamint az országgyűlésnek csekély mozgásteret és beleszólási lehetőséget hagyott. Saját személye és politikusi gárdája közé az abszolút megbízható Petrovics Pétert ékelte be, aki uralmára nem jelentett veszélyt, míg a tanács és a rendek felé az „erős ember” szerepében féken tarthatta az elégedetlenkedőket, és tompíthatta annak életét, hogy a hatalom egy asszony kezében összpontosul.

²¹⁰ Harinai Farkas Farkas Bethlen Györgynek. Harina, 1559. április 13. Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár, Keresdi Bethlen család levéltára. II. Családtagok iratai. Fasc. 12. nr. 50.

Ennek a struktúrának nagyon sok gyenge pontja volt, és számtalan törésvonalat tartalmazott: a rendek kifogásolták, hogy János Zsigmond túlzottan háttérbe szorul anyja mellett, az erdélyieknek nem tetszett a partiumiak favorizálása, a partiumiak viszont azt helytelenítették, hogy Izabella és udvara nem ment Váradra.²¹¹ A tanács tagjai testületként és saját személyükre nézve is kevesellték a nekik juttatott hatalmat: mind az elnyert rang és befolyás, mind az anyagi javak tekintetében csalódnuk kellett előzetes várakozásaikhoz képest. Az sem segítette a közös, nyugodt politizálást, hogy az egyes észak-magyarországi és partiumi főúri családok között különböző birtokügyek és családi sérelmek miatt komoly ellentétek feszültek. Ráadásul ezt a frissen csatlakozó főnemesi kört az épp miattuk mellőzött régi hívek ellenszenvé is övezte. Nem feledkezhetünk meg az idegenek megjelenéséből és favorizálásából fakadó klasszikus konfliktusról sem.

Izabella hatalmának megtörésére már 1557 februárjában kísérlet történt: Bebek Ferenc a gyulafehérvári országgyűlésen azt követelte, hogy Izabella nevezze őt ki vajdának, valamint adományozza neki Gyalut és Kolozsmonostort, mert gyakori erdélyi útjai miatt szüksége van megfelelő lakóhelyre. Követelése mögött részben az állt, hogy birtokai állandó harcoknak kitéve, vitatott területeken helyezkedtek el, ezért biztonságosabb jószágokat akart Erdélyen belül, ami egyben erősebb politikai és gazdasági pozíciót is jelenthetett volna számára. A legegyszerűbbnek számító hagyományos módszerrel is megpróbálkozott, és feleségül kérte Izabellát. Felszólása köznevetség tárgyává tette, a róla szóló versikét még a szász-történetíró is fontosnak tartotta magyarul megörökíteni: „Fuss parázna Bebek, mert nem zerettelek”²¹²

Mivel továbbra is rosszul mérte fel az erőviszonyokat, és a megerősödő Izabella mögött egyedül Petrovics Pétert látta, ezért a betegeskedni kezdő kormányzónak is nekitámadt. Mivel azonban Petrovics mögött a királyné és vele együtt az egész politikai gárda felsorakozott, ezért külső szövetségest keresett. Korábbi fellépése miatt Bécs felé nem tapogatózhatott, ezért Budára, majd a szultánhoz utazott, ahol magának kérte a kormányzóságot.²¹³ A rendek azonban ismét összezárták soraikat a királyné védelmében, a júniusi tordai gyűlésen még éppen Kendy Antal volt az, aki a török követek előtt megvédte Izabellát

²¹¹ Mágóchy Gáspár Nádasdy Tamáshoz Gyuláról, 1558. június 6-ikán; *Georgius Pray: Epistolae Procerum regni Hungariae*. Pozsony 1806. III. 130–132.

²¹² *Album Oltardianum*. In: *Johann Karl Eugen von Trauschenfels: Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens*. 1860. 24. – <http://www.archive.org/stream/deutschefundgru00unkngoog#page/n37/mode/1up> (2012. február 10.)

²¹³ EOE II. 14–18.

Bebekkel szemben.²¹⁴ Az első felvonás 1557 szeptemberében már le is zárult: rövid moldvai bujdosás után Bebek kegyelmet kapott.

Bebekkel párhuzamosan az erdélyi politikai élet másik önjelölt vezetője, Balassa Menyhért is titokban új utakat keresett, de ő homlokegyenest más irányban, a magyar király felé próbálkozott. A titkos kapcsolatfelvétel testvérén, Balassa Jánoson keresztül zajlott, és a bécsi udvar elé terjesztett, helyenként zavaros és igen kalandos részleteket is tartalmazó emlékiratnak az volt a lényege, hogy Balassa Menyhért a magyar király kezére játssza Erdélyt, amennyiben megkapja Szepes várát vagy Trencsént. A tervezetet tárgyalta a Haditanács, s nem is söpörte le az asztalról, de a kérdést egyelőre függőben hagyták. Balassának viszont 1557 májusában I. Ferdinánd személyes utasítására évi négyezer forintnyi fizetést rendeltek, mind addig, amíg Erdélyben tartózkodik és a király érdekében munkálkodik.²¹⁵ Izabella Balassa terveiről nem tudott, ő inkább a Kendy fivérekről feltételezte, hogy át akarnak állni I. Ferdinánd oldalára. A gyanúra az adott okot, hogy a Kendy család fiatal tagjai ekkortájt Bécsben, I. Ferdinánd udvarában forgolódtak.²¹⁶

Petrovics Péter 1557. október közepén bekövetkezett halála hatalmi válságot eredményezett, amit súlyosbított Thelekessy Imre sikeres támadása, amely során bevette Kovászt, Nagyszöllőst, majd Leleszt, közben fogságba ejtette Perényi Ferencet családjával együtt, és csapatai Munkács várát és Szatmárt is ostromgyűrűbe zárták. A kisebb kudarcokkal tarkított ellentámadás során a Felső-Tiszavidéket sikerült visszaszerezni. A csapatokat ekkor még Bebek Ferenc és Balassa Menyhért közösen vezették.²¹⁷ A rendek Petrovics halálát kihasználva, igyekeztek minél jobban korlátozni a királyné jogkörét. Újabb — ezúttal is eredménytelen — kísérletet tettek a János Zsigmond feletti befolyás megszerzésére, ugyanakkor más területeken meghátrálásra kényszerítették Izabellát: az 1558. márciusi országgyűlés a már említett tanáccsal kapcsolatos törvénycikk mellett a kincstartói hivatal betöltéséről hozott határozatot.²¹⁸

A kincstartói tisztelet Pókay Jakab, egy Torda vármegyei nemes kapta meg, akinek kiválasztása korábbi pályafutása fényében teljesen érthető: a gyulafehérvári egyház provizora volt. Ez nemcsak a püspöki jövedelmek kezelését jelentette, hanem az uralkodói székhely sajátos viszonyaiból fakadóan az udvar bevételeinek és kiadásainak számontartása is az ő fel-

²¹⁴ Tordai Zsigmond jelentése az eseményekről Miksa főhercegnek. Sáros, 1447. július 10. EOE II. 84.

²¹⁵ Veress E.: Izabella i. m. 435–436.

²¹⁶ Ez még a Portán is téma volt, lásd Chernovich jelentését, 1558. június 19. ÖStA HHStA Turcica I. Karton 13. Konv. 3. 1558. I–VI. f. 97–100.

²¹⁷ Komáromy A.: Thelekessy Imre i. m. 650–661.

²¹⁸ EOE II. 87–93.

datköréhez tartozott. János Zsigmond és Izabella lemondása után a királyi biztosok Pókayt faggatták az udvari költségvetésről, a város építésére, erősítésére fordított összegekről.²¹⁹ I. Ferdinánd uralma alatt többször teljesített diplomáciai szolgálatot: az 1553. évi tordai országgyűlés után a rendek őt menesztették követségbe a királyhoz, 1554-ben pedig Szulejmán szultánhoz küldték a biztosok.²²⁰ 1555-ben ismét felbukkant a neve: királyi megbízottként vett részt az ököradó behajtásában.

Bármilyen szépen belesimult a Ferdinánd alatti erdélyi uralmi rendszerbe, 1556 után ugyanott folytatta Izabella mellett, ahol 1551-ben abbahagyta. A királyné emberének számított, aki jelentős birtokadománnyal is jutalmazta hűségese szolgálataiért, tehát kinevezése valójában nem jelentett igazi korlátot.²²¹ Mint kincstartó kezelte az összes kamarai jövedelmet, mindazonáltal évente egyszer vagy kétszer számot kellett adnia a királynénak, „nehogy bármi módon is Fráter György szerencsésének nagyságától elragadtassék s az uralkodók kegyelmével visszaélhessen”.²²² Pókay végül egy évig sem tudta megtartani pozícióját, 1559-ben már a királyné egyik lengyel udvaronca, Piotr Zawada látta el a kincstartói teendőket.²²³

Petrovics Péter megüresedett helyéért viszont éles rivalizálás kezdődött Bebek Ferenc és Balassa Menyhért között, amely megosztotta és új érdekcsoportokba rendezte a vezetőréteget. A lengyel udvaroncok Balassát támogattak, aki kezdetben a Báthory fivéreket is maga mögött tudhatta. Velük azonban 1558-ban megromlott a kapcsolata, amikor Szatmár várát elvette tőlük, és a királyné parancsára sem adta vissza.²²⁴ Bebek Ferenchez csatlakozott viszont az egy éve még ellene fellépő Kendy Antal, teljes családjával együtt. Milyen megfontolások vitték egy táborba a Kendyeket az erőszakosan hatalomra törő Bebekkel? Valószínűleg nem az a korábban már tárgyalt halvány rokon kapcsolat, amely egymással és János Zsigmonddal is összefűzte őket. Ez csak arra szolgálhatott ürügyként, hogy az ifjú uralkodó fölötti gyámságért fellépjenek.

A Bebek–Kendy szövetség sokkal inkább lépéskényszerből fakadó taktikai társulás volt, amely egy esetleges Balassa elleni siker után egyáltalán nem biztos, hogy békésen fennma-

²¹⁹ *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt. 1552–1556. Bp. 2002. 110.

²²⁰ EOE I. 496.; *Beke Antal*: A kolosmonostori konvent levéltára. Történelmi Tár 1898. 166; *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei i. m. 209, 286. Portai megbízatásáról *Bíró Vencel* sem tudott: Erdély követi a Portán. Kolozsvár, 1921. 113–116.

²²¹ A Torda vármegyében, Szászrégen közelében fekvő Abafáját kapta tartozékaival. *Szabó György*: Abafáji Gyulay Pál. Bp. 1974. 121.

²²² EOE II. 8.

²²³ Zsigmond Ágost és Izabella közti levélváltás során, egy 1559. március 14-én írt levélben szerepelt ezzel a címmel. *Veress E.*: Izabella i. m. VII. könyv IV. fejezet.

²²⁴ *Bagossy Bertalan*: Szatmár története. In: Magyarország vármegyéi és városai: Szatmár vármegye és Szatmár-Németi. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. 1908. 181.

radt volna. A Kendy fivérek Petrovics életében nem akartak a hatalmi struktúra ellen nyíltan fellépni, halála után pedig harmadik erőként önállóan kiállva nem vállalták a küzdelmet. A távolmaradás, az elegáns kivárás láthatóan nem tartozott a fegyvertárukba, így viszont — a köztük húzódó régi és mély ellentétek miatt — akárki is lett volna Balassa Menyhért ellenfele, nagyvalószínűséggel az ő oldalára állnak.

A Balassával való viszály még a Lévai házasságok idején kezdődött, amikor Kendy Ferenc Petrovics Péter unokahúgát, Lévai Katalint, Balassa Menyhért pedig Lévai Gábor özvegyét vette feleségül, s utóbbi így gyámja lett a kiskorú Lévai Jánosnak.²²⁵ Gondviselői szerepével azonban, mint sok más gyám, ő is visszaélt: elfoglalta mostohafia birtokait, köztük Léva várát, amelyet viszont hatalmaskodásai miatt I. Ferdinánd király elkobozott tőle, hiába tiltakoztak ellene a Lévaiak, a vár eredeti és törvényes birtokosai.²²⁶ A Lévai vagyon miatt kezdődő ellentét ezután már véres fordulattal folytatódott, Kendy Anna halálával, ami csak látszólag nincs szoros összefüggésben Balassa ténykedésével.

Kendy Anna Kendy Ferenc és Lévai Katalin lánya volt, és 1550-ben férjhez ment Enyingi Török Bálint János nevű fiához. Hétévnyi házasságuk alatt három gyermekük született: Bálint, János és Katalin. Idővel viszont Kendy Anna állítólag házasságtörést követett el az udvarukban apródként szolgáló ifjabb Szalánczy Jánossal, ezért férje 1557-ben lefejeztette, szeretőjét pedig ló mögé köttette, majd felnégyeltette.²²⁷ Töröknek elvben, a Tripartitum alapján mindehhez joga volt, és tette nem is példa nélkül álló, bár sors- és kortársainak többsége ekkoriban már humánusabb úton, válással és anyagi kárpótlással rendezte tönkrement házasságát.²²⁸ Kendy Anna esete azonban jogi szempontból nem volt egyértelmű. Nem történt meg például a tényleges tettenérés, és a kivégzéséhez vezető jogi procedura sem felelt meg a Werbőczy által felállított követelményeknek. Ugyanakkor azt nagyon erőteljesen hangsúlyozták, hogy bár az asszony hűtlenné vált, gyermekeinek mégis kétségkívül Török János az apja. A Kendyek nehezen fogadták el a házasságtörés tényét, és érthető módon rendkívül sérelmezték az ügy lezárásának ezt a kíméletlen módját. Különösen akkor fogtak gyanút, amikor ezután Török János rögtön újból megnősült, és Balassa Borbálát, Balassa Menyhárt lányát vette feleségül.²²⁹

²²⁵ A részletes családfa az 5. ábrán követhető.

²²⁶ *Jakó Zs.*: A kolozsmonostori konvent i. m. nr. 4928, nr. 5275.

²²⁷ *Hegedűs István*: Christian Schesaeus: Kendi Anna históriája. Irodalomtörténeti Közlemények 1916. 3–4.

²²⁸ *Werbőczy István*: Tripartitum. Kiad.: Kolosvári Sándor-Óvári Kelemen. Bp. 1897 (reprint) I. 105.; *Roszner Ervin*: Régi magyar házassági jog. Bp. 1887. 260–266.

²²⁹ *Hegedűs I.*: Christian Schesaeus i. m. 4.

Christian Schesaeus medgyesi evangélikus lelkész, aki éppen ezekben az években együtt tanult Bártfán Kendy Sándorral, Anna unokatestvérével,²³⁰ kétszer is feldolgozta a történetet. Először *Kendy Anna históriája* címmel írta meg latin nyelvű moralizáló költeményét az esztelen szerelem veszélyeiről.²³¹ Sokkal izgalmasabb azonban a történet további felhasználása. Schesaeus az elégiát szó szerint beillesztette Báthory István fejedelemnek ajánlott, 1571-ben Wittenbergben megjelent, *Ruinae Pannonicae* című latin nyelvű eposzának VI. énekébe, amely Erdély történetének 1557 és 1559 közötti eseményeit tárgyalta.²³² Itt a szerelmi drámát azonban már politikai kontextusba helyezte: összefüggést látott Kendy Anna esete és apja, Kendy Ferenc, nagybátyja Kendy Antal, valamint Bebek Ferenc 1558-as meggyilkoltatása között.

A szerző tehát arra célt, hogy Kendy Annának azért kellett meghalnia, mert Balassa Menyhárt rokoni kapcsolatba akart kerülni a rendkívül gazdag, és még mindig nagyon fiatal, tehát feltehetően könnyen befolyásolható, de nagy jövő előtt álló Török Jánossal. Kendy Anna halála magában hordozta apja és nagybátyja tragikus végét is, mert Balassa és a Kendyek közt Anna megölése révén tovább mélyültek a Lévai- és más ügyek miatt már amúgy is meglévő, súlyos és elmérgesedett ellentétek. Balassa részben a család várható bosszújától tartott, részben a Kendy-vagyon is vonzotta. Ezért amikor a Bebek–Kendy hatalmi csoport szembefordult Izabella királyné törekvéseivel, kapva kapott az alkalmon, és személyes ügyeit összekapcsolva politikai érdekeivel, még inkább ellenfelei ellen hangolta a királynét, s végül meggyilkolásukat is magára vállalta.²³³

Balassa Menyhért és a Kendyek közt kétségkívül éles ellentét húzódott. Ugyanakkor Forgách Ferenc Izabellát okolta mindenért, s Balassát szinte áldozatként állította be, akinek nem maradt más alternatívája: vagy a gyilkosság vagy a saját halála. Forgách verziója szerint ugyanis Stanisław Nieżowski — akivel Izabella „gyengéd kapcsolatokat tartott fenn, és minden titkát rábizta”²³⁴ — bírta rá részben fenyegetéssel, részben ígéretekkel Balassa Menyhártot a gyilkosságra. Forgách alapján Szekfű Gyula a hármasság politikai gyilkosságot egyenesen a lengyel és a magyar párt hatalmi harcának tartotta, de ugyanakkor a szerelmi

²³⁰ Christian Schesaeus Bekes Gáspár 1567. november 30-i házasságkötésére készült latin nyelvű versét is Kendy Sándornak ajánlotta: RMNY 234. Sok esetben a szakirodalomban felcserélik a két feleség sorrendjét, és Balassa Borbálát szerepeltetik a kivégzett asszonyként, de ez téves, mert ő Török halála után Hagymássy Kristóf felesége lett.

²³¹ *Hegedűs I.*: Christian Schesaeus i. m. 1–16.

²³² RMK III. 613.

²³³ *Bethlen F.*: Erdély története i. m. II. 211–213.

²³⁴ *Forgách F.*, Emlékirat i. m. 720.

indítékot sem vetette el: „Az sincs kizárva, hogy Nizowsky Bebekben egy korábbi sikertelen vetélytársat akart Izabella, a szép özvegy mellől eltávolítani.”²³⁵

Bár utólag minden vagyonukat elkobozva hűtlenné nyilvánították a meggyilkoltakat, de a halálukhoz vezető körülményeket természetesen nem vizsgálták ki. A rendeknek meg kellett elégedniük az Izabella által felmutatott, mindjárt háromféle méreggel, valamint azzal a magyarázattal, hogy az urak a szultánnál keresve támogatást, János Zsigmond és anyja megölésére készültek. A közvéleményt sokáig foglalkoztatta, hogy miért kellett meghalnia Bebeknek és társainak. Egyesek szerint Szulejmán kifejezett utasítására kellett — mint a politikai életet instabillá tevő megbízhatatlan tényezőt — kiiktatni a csoportot. Mások úgy gondolták, hogy a hatalmas Kendy vagyon megszerzése volt az igazi cél, sőt ehhez sokan még hozzácsapták a Kendy Ferenchez menekült havasalföldi Szokol vajda mesésnek gondolt kincseit is.²³⁶ A gyilkosságról jóval részletesebben és pontosabban szóló szász források elsősorban a Bebek–Kendy-párt és Balassa Menyhárt politikai vetélkedését látták a háttérben. A bekövetkezett eseményeket a Portán aktív Bebek mesterkedéseit megelőző lépésként, tehát Izabella önvédelmeként értékelték.²³⁷

Ha az elit fejlődésének szempontjából nézzük a történeteket, egyértelműen hatalmi válságról volt szó, amit Izabella akarata zárt rövidre. Mindezt viszont hiba lenne csak az egyéni ambíciókra visszavezetni. A történetek sokkal inkább azokban az irreális elvárásokban gyökereztek, amit a rendek s egyben a politikai közvélemény Izabella és fia visszatéréséhez, valamint saját teljesítményéhez fűzött.

Az erős Erdély, nagy Partium, megfékezett Habsburgok, támogató török hatalom keretei közt megvalósuló békés fejlődés helyett minden visszazökkent a régi korlátok közé, a mélyen bevágott, látszólag sehová nem vezető keréknyomba. Izabellának és politikusgárdájának ez alatt a három év alatt végig a határok folyamatos mozgását okozó szinte szünet nélküli csatározásokkal, a törökök továbbra sem csillapodó hódítóétvágásával és az állandó pénztelenséggel kellett szembenéznie. Bár Erdélyben is folytatódtak a francia királlyal még 1552-ben megkezdődő tárgyalások, a külpolitikára ezután is az I. Ferdinánddal való megegyezés kényszere nyomta rá a bélyegét.²³⁸ Ez a felismerés, egyéni ambíciókkal és

²³⁵ *Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: Magyar történet. (reprint) Bp. 1990. III. 305.

²³⁶ *Bethlen F.*: Erdély története i. m. II. 212–213.

²³⁷ A szász krónikákat idézi és a gyilkosságot részletesen tárgyalja *Veress E.*: Izabella i. m. 458–464.

²³⁸ Nem céloz sem a hadi események, sem a diplomáciai tárgyalások ismertetése. A francia tárgyalások még a lengyel emigráció során kezdődtek, amikor II. Henrik francia király felajánlotta három leánya egyikét, hozományként évi 50000 arany jövedelmű provinciával, valamint pénztámogatást a Habsburg ellenes küzdelmekhez. Ezt a vonalat elevenítette fel Izabella 1557-ben Báthory Kristóf párizsi követségével. A követség eredményeképpen II. Henrik dinasztikus szövetséget, portai követséget és öt évre ötezer arany támogatást kínált. *Veress E.*: Izabella i. m. VII. könyv IV. fejezet. A tárgyalásokról szóló jelentések: *Ernest Charrière*:

tettvággyal párosulva késztetetett egyes politikusokat váltásra. A lehetőségek miatt az alternatívák is korlátozottak voltak: a Bebek-kör az adott úton akart továbbhaladni, s csak a személyekben és módszerekben próbált váltani, míg Balassa Menyhért újra a korábban már többször elvetett Habsburg kormányzathoz való visszatérésben látta a megoldást.

A tanácsurak meghasonulása Izabella malmára hajtotta a vizet, aki ezáltal lehetőséget kapott arra, hogy egyikükkel szövetkezve ismét megerősíthesse megingott pozícióit. Balassával szövetkezve, vagy őt felhasználva, megrázóan gyors és kíméletlen módon vetett véget a hatalmi harcnak. Amikor 1559. szeptember 15-én, hosszas betegeskedés után meghalt, az állam szervezésében, a valláskérdés toleráns kezelésében elért vitathatatlan sikerei mellett, a régi megoldatlan problémákat és egy részben megfélemlített, részben elfáult politikusgárdát hagyott fiára.

Négociations de la France dans le Levant, ou, Correspondances, mémoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople. II. Paris, 1860. 437–449, 488.; ÖStA HHStA Türkei I. Karton 13. Konv. 3. 1558. I–VI. f. 47–48, 163–166.

4. A belső átrendeződés korszaka

„Barát vagy ellenség egyaránt félhet tőle” — állapította meg egy kortárs elemzés a hatalma teljében lévő Balassa Menyhértről.²³⁹ Ennél rövidebben és tökéletesebben nem lehetett volna összefoglalni a főúr hibáit és erényeit. Az a belső konfliktusaitól megtisztított elit, amelyet Izabella a fiára hagyott, egyetlen komoly veszélyforrást rejtett, az pedig éppen az első számú politikusa volt. Vetélytársai likvidálása után Balassa átvette Petrovics Péter szerepét, és országos főkapitányként, első tanácsúrként jelentős politikai és katonai hatalom összpontosult a kezében. Családja törzsbirtokai Zólyom vármegyében feküdtek, Erdélyben az ekkorra már elhunyt bátyja, az unokatestvérei, majd saját, illetve gyermekei házasságai révén kiterjedt rokonsággal és jószágokkal rendelkezett, így egyaránt szót érthetett a Magyarországról áttelepedettekkel és a jelentős helyi családokkal is. Ezek a remek alapok kiváló képességeivel társulva lehetővé tették volna, hogy Balassa egyfajta kiegyenlítő s egyben összetartó szerepet játsszon a két országrész között, de ő más utat választott.

Már 1557-től kezdve tudatosan építette és ápolta a Habsburg-országrész politikusaihoz fűződő kapcsolatait, sőt a bécsi udvarnál arra is felajánlkozott, hogy igazi pártállását elkendőzve, mintegy önkéntes „szabotőrként” okoz az erdélyieknek politikai és katonai károkat.²⁴⁰ Azt is tudjuk, hogy a szolgálataiért rendszeres évi juttatást kapott. Kétkulacos viselkedése gyanússá tette Izabella előtt, aki bizalmatlansága és félelmei ellenére tisztségekkel és kiváltságokkal halmozta el Balassát, abban reménykedve, hogy amíg folyamatosan „táplálja”, addig az ő oldalán marad. Tiszta helyzetet az teremthetett volna, ha a Bebek–Kendy leszámolás során, ahogy a korban mondták, „nagy véletlenül” ő is megsebesül és meghal. De az ország és saját maga nehéz helyzetében a királynénak szüksége volt egy erős, tekintélyes férfira, akiben egyaránt megvannak a hadvezéri és a politikusi képességek.

²³⁹ Pesthy Frigyes Miksa főhercegnek. Eperjes, 1562. január 7. ÖStA HHStA Ungarische Akten Allgemeine Akten Fasc. 84. fol. 13–15.

²⁴⁰ Az előző fejezetben említett, Balassa János által benyújtott tervezet szerint Izabella a szultán utasítására Gyula ostromára készült. A fővezérséget Balassa Menyhért magának kérte volna, s a várat, hogy ne folyjon fölöslegesen keresztény vér, s ne juthasson török kézre Gyula, a védők a király titkos utasítására rövid ostromot követően feladták volna. Ezután kis idő múlva Balassa az erdélyi sereget Eger környékére, csapdába vezette volna, s Gyulával együtt nyíltan is átállt volna. Veress E.: Izabella i. m. 435–436. Ez a terv nem valósult meg, Zay Ferenc alapján tudjuk, hogy Balassa tanácsolta és készítette elő Szalka várának elfoglalását, s rendszeresen tanácsokkal tűzdelt beszámolókat küldött az erdélyi helyzetről. Lukinich I.: Erdély területi változásai i. m. 100.; ÖStA HHStA UA AA Fasc. 82. f. 39–40., 104–105, 143–146, 168–176.

Valószínűleg Balassa is végiggondolhatta, hogy mit tenne, ha olyannal kerülne szembe, mint ő maga, és ő is a kiiktatást tartotta volna a megoldásnak. De az is lehet, hogy csak tartott a királyné drasztikus problémamegoldó módszereitől, ugyanis a Bebek ügy után, ha tehette, nem tartózkodott az udvarban, még az országgyűlésektől is távolmaradt. Ez a távolságtartó magatartás Izabella halála után sem változott: nem jelent meg az udvarban János Zsigmond többszöri hívására sem. A somlyói Báthoryaktól szerződéssel megkapott, majd erőszakkal magának foglalt jószágokon, Szatmárban és Nagybányán rendezkedett be, és 1561 decemberében végül I. Ferdinándhoz pártolt.²⁴¹

Példájának, és talán szervezőmunkájának hatására is a Partium északi felében valóságos átállási lavina indult el. A térség nagybirtokosai, például ecsedi Báthory Miklós, Sulyok György, a Perényiek, Serédy István és mások azonnal követték példáját, amelynek következtében Munkács várán, és Bihar, valamint Máramaros vármegyén kívül János Zsigmond országának északnyugati részeit mind elvesztette. Ráadásul egymást több hullámban következő támadások sora kezdődött ellene: északon Zay Ferenc kassai főkapitány és Balassa Menyhért egyesült seregeivel kellett felvennie a harcot, az ország belsejében pedig előbb a Walkay Miklós és háportoni Forró Miklós vezette főúri csoportosulás mozgalmával, valamint a Balassa által fellázított székelyek lázadásával, majd a moldvai vajda támadásával kellett szembenéznie.²⁴²

Komoly diplomáciai sikernek tekinthető, hogy Zay Ferenc és Balassa Menyhért eredményes támadását is megakasztotta az, hogy a már korábban megkezdett tárgyalások alapján János Zsigmond 1562. április 12-én egy évre szóló fegyverszünetet kötött I. Ferdinánddal. Igaz ennek az volt az ára, hogy Bereg, Ugocsa, Szatmár, Szabolcs és Közép-Szolnok megye, a magyar király joghatósága alá került.²⁴³ Ezt a helyzetet János Zsigmond csak ideiglenesnek tekintette, a fegyverszünet időnyerésre kellett, részben a politikai eliten belül zajló változtatások végbevitelére, részben pedig az időközben kitört székely-felkelés elfojtására. Balassa Menyhértnak az a várakozása, hogy a székely-lázadás belülről fogja összeomlasztani János Zsigmond uralmát, a visszajára sült el, és éppen az elképzeléseivel ellentétes folyamatokat indított el.

²⁴¹ A megegyezés 1561. december 6-án született meg. Balassa megkapta Detrekő várát (Pozsony vármegye) és Munkácsot 20000 aranyban. Mivel a vár ekkor nem volt Ferdinánd kezén, megegyeztek, hogy elfoglalásáig Balassa Szatmárt, Németit, Nagybányát, Tasnádot minden tartozékával bírhatja. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 83. f. 52–55.

²⁴² Lukinich I.: Erdély területi változásai i. m. 101–106.

²⁴³ Uo. 99.; Roderich Gooss: Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690). Wien 1911. 159–163. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 82. f. 1–4, 12–15, 18–24, 33–38, 157–164. Fasc. 83. f. 1–4, 42–45, 61–64. Fasc. 84. 2–15.

A székely mozgalomtól megrettent nemesség összezárta sorait János Zsigmond körül, amelynek hatására a Walkay-féle szervezkedés is elszigetelődött, így sikerült még csírájában elfojtani, mielőtt kiszélesedhetett volna. A székely lázadás leverése tovább erősítette János Zsigmond pozícióját, és a székelység helyzetét rendezni kívánó törvényekből is egyértelműen és természetesen az uralkodó és a nemesség profitált. Egyrészt sikerült a lófőket és a főnépeket elválasztani a közszekelyektől, ezzel is gátolva a közös, összehangolt fellépésüket, másrészt sikeres támadást indítottak a székely öröklési joggal szemben. Az igazságszolgáltatás kialakított új rendje a Székelyföldön a központi hatalomnak teremtett lehetőségét arra, hogy az ország más részeiből, Erdélyből és a Partiumból főurak, magyar nemesek földterülethez, jobbágysághoz jussanak itt. A katonai szervezeti átalakítás, és a székelyföld két fontos stratégiai pontján felépített új várak pedig arra szolgáltak, hogy a székelységet többe kívülről való izgatással ne lehessen az uralkodó ellen fellázítani.²⁴⁴

E sikerek mögött nagyrészt az a belpolitikai átalakulás állt, amelyet Balassa elpártolása indított el. A főúr akciója és annak következményei olyan traumát okozott, amely felrázta és koncepcióváltásra sarkallta az erdélyi elitet. Ekkor bizonyosodott be végérvényesen, hogy az állam az észak-magyarországi nagybirtokos nemességet nem képes tartósan integrálni. Ennek a ténynek a felismerése döntően befolyásolta az erdélyi vezetőréteg összetételének és politikai irányvonalának további alakulását.

Fráter György óta egészen Balassa Menyhárt elpártolásáig az az irányítási modell alakult ki, amelyben a valamilyen szempontból gyengének tekinthető uralkodó mellett egyetlen erős vezető áll, aki a kormányzásnak és az ország védelmének minden terhét képes magára vállalni. 1562-től azonban ennek a törekvésnek éppen az ellentéte figyelhető meg. Az eddig csak a háttérben mozgó politikusok — Csáky Mihály, Hagymássy Kristóf, Apafi György, Bornemisza Farkas, Pókay Jakab — ragadták magukhoz az irányítást, és egy nagyon gondosan kiegyensúlyozott kollektív vezetést hoztak létre, amelynek legfőbb jegyei közt a munkamegosztás, a közös felelősségvállalás, a biztonságra való törekvés említhető. Az „egyemberes” megoldásokat a politikai élet minden szintjén kerülni kezdték, igyekeztek minden feladatra több, közel azonos képességű, bármikor bevethető embert találni. A kiválasztásnál döntő súllyal esett a latba a hosszú évek során többszörösen bizonyított hűség.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy János Zsigmond személyiségének megrajzolásakor igénybe vett „segítőink” az új erdélyi politikusgárda rekonstrukciójához is nélkülözhetetlen információkkal szolgáltak. Ráadásul a lehető legjobb pillanatban, az említett

²⁴⁴ Demény Lajos: Székely felkelések a XVI. század második felében. Bukarest 1976. 42–52.

átalakulási folyamatnak az eredményeit bemutatva: Georg Albani 1564 tavaszán, Giovanandrea Gromo 1566 elején írta le tapasztalatait az erdélyi vezetőrétegről. Munkájukat uralkodóknak és tanácsadóiknak készítették, olyan formában és olyan magyarázatokkal ellátva, hogy az erdélyi viszonyokat nem ismerő idegenek is megérthessék. Ennek köszönhetően mi, akik nem térben, hanem a korban vagyunk idegenek, mi is követhető, hasznos információkat kapunk. Ebből a szempontból Gromo még hasznosabb, mint Albani, mert utóbbi inkább egy névsort közölt, s csak néhány főbb szereplőt emelt ki, míg Gromo minden tanácsúrról rövid jellemzést is adott.

Albani	Gromo	Albani	Gromo
belső tanácsos	titkos tanácsos	külső tanácsos	külső tanácsos
Csáky Mihály Apafi Gergely Giorgio Biandrata Ilosonczy Bánffy Pál Báthory Kristóf Gyulay Mihály Orbay László †	Csáky Mihály Apafi Gergely Giorgio Biandrata Hagymássy Kristóf Warkócs Miklós Piotr Zawada Stanisław Nieżowski Bekes Gáspár	Harinai Farkas F. Wesselényi Miklós Choron Márton Bornemisza Farkas Stanisław Ligęza Stanisław Nieżowski Pawel Zinoczki	Báthory Kristóf [Báthory István]
hadi tanácsos	hadi tanácsos	egyéb, nem tanácsúr	egyéb, nem tanácsúr
Báthory István Ártándy Kelemen Walkay Miklós Thelegdy Mihály Warkócs Tamás Némethy Ferenc Báthory György Sulyok György	Nyakazó Ferenc Ártándy Kelemen Bornemisza Farkas Radák László Némethy Ferenc †	Piotr Zawada Földváry Bálint ítélőmester (Partium) Mecskey László ítélőmester (Erdély)	Daczó Tamás munkácsi kapitány Majláth Gábor Fogarasz „grófja” Pekry Gábor dévai kapitány Bethlen Gergely karánsebesi és lugosi bán Forró Miklós Becz Pál Görgényi provisor

19. Az erdélyi elit Albani és Gromo meglátása szerint

Gromo és Albani adatai jelentősen kiszélesítették a korszak politikusgárdájára vonatkozó ismereteinket, de első ránézésre is látható néhány pontatlanság, hiány, sőt csúsztatás. Ezt mindjárt a kategorizálásnál tapasztalhatjuk. A tanácsurak esetében mindketten három csoportot különítettek el: a titkos tanácsosokét, a hadi tanácsosokét és a kiemelt kategóriába nem sorolható tanácsurakét. Ebből arra lehetne következtetni, hogy az erdélyi uralkodói tanács, ha nem is oszlott két különálló részlegre, de ekkorra már mégis szakosodott: a tanácsurak rang illetve feladatkörök szerint elkülönültek. Valójában ez nem így volt, a testü-

leten belül nem szakosodás, hanem csak lassan körvonalazódó hierarchizálódás figyelhető meg.

A tanácsot a fő- vagy első tanácsúr vezette. Az uralkodóhoz legközelebb álló politikusokat valóban ekkor kezdték el belső tanácsosoknak (*consiliarius intimus*) nevezni, de ennek feltüntetése még nem következetes, tehát a tanácsstagok kettéválasztása nem intézményszerűsült. Haditanács, vagy a testületen belül kifejezetten és kizárólagosan katonai kérdésekre specializálódott szakember viszont nem volt. Gromo és Albani feltehetően azért beszélt mégis külön Haditanácsról és Titkos Tanácsról, mert a könnyebb érthetőség kedvéért a megbízóik saját tanácsadói intézményeihez igazodva írták le az erdélyi rendszert. Ez kissé megnehezíti a mi helyzetünket, mert az általuk alkalmazott besorolás értelemszerűen önkényes volt, és így például haditanácsosként soroltak be olyan politikust, aki kifejezetten a belső, bizalmi körhöz tartozott. A „Haditanácsba” pedig beemeltek olyan katonatiszteket, akiknek a tanácsuraságát más források nem bizonyítják, sőt inkább kizárják.

Ettől függetlenül kellő kritikával és más ismereteinkkel ütköztetve, Albani és Gromo emlékiratai rendkívül fontosak és hasznosak, nélkülük az erdélyi elitről csak töredékes mozaikképünk lenne. Ráadásul a kisebb tévedésekből és a hiányokból fontos következtetéseket lehet levonni. Mindkét jelentésben megmutatkoznak az udvarközpontúság hátrányai: aki éppen nincs ott, az nem is létezik. Albani a fontosabb politikusok közül Hagymássyt és Bekest nem tüntette fel a tanácsurak között, Gromonál kimarad a teljes Harinai-Bethlen kör, Gyulai Mihály, sőt Bánffy Pál is.

Az udvarközpontúság nem káros, ha az például az elit felső, irányító rétegének szakosodása miatt következik be, és ezáltal az érintett politikusok egy állandó székhellyel rendelkező, meghatározott munkarend szerint folyamatosan működő intézményhez kötődnek. De a János Zsigmond idejében tapasztalható udvarközpontúság nem ilyen előremutató okok miatt jött létre, hanem azért, mert egy adott politikus sokkal hatékonyabban tudta képviselni és érvényesíteni a saját érdekeit, ha folyamatosan az udvarban, az uralkodó közvetlen környezetében tartózkodott, mintha egy adott területen, a köz számára is hasznot hajtva, zökkenőmentesen végzi a rábízott katonai vagy főispáni feladatot. Ezt a jelenséget jól modellezi például Hagymássy Kristóf pályája, aki a Máramarosi területek védelmezőjeként, folyamatosan Huszthoz kötve is Izabella királyné kedvelt embere maradt, de 1559-től egyre inkább „háttérember” lett. János Zsigmond csak akkor fedezte fel magának, amikor Ballassa elpártolása miatt figyelme erre a területre összpontosult, és ő maga is ezen a vidéken tartózkodott. Innentől kezdve Hagymássy csillaga felragyogott, de ha a feladatköréit és mozgását, valamint birtokszerzési törekvéseit nézzük, egyre közelebb húzódott János

Zsigmond életteréhez, míg végül 1566–67 körül Gyulafehérvárra költözött, és ideje nagy részét az uralkodó közvetlen környezetében töltötte.²⁴⁵

20. Hagymássy közeledése az udvarhoz

Albani és Gromo műve, kiegészítve János Zsigmondnak az 1567-ben írt végrendeletével, bepillantást enged az elit belső hullámzásának a dinamikájába is. A változások részben halálesetekkel magyarázhatóak, de emellett az átmeneti kegyvesztéssel, illetve egyes politikusok előretörésével írhatók le. Az 1558-as és az öt-hat évvel későbbi tanácsi listák közt alig van átfedés, de még az időben egymáshoz közel álló két névsorban is vannak apróbb változások. Ennek az az oka, hogy a felső-magyarországi és a tiszántúli birtokosok egy része teljesen kiszorult a tanácsból: egy részük meghalt, másrészük elpártolt, illetve hogy a hirtelen és gyors ütemben lezajló hatalmi átrendeződés utórezgései még egy ideig éreztették hatásukat. Nézzük meg minden ismeretanyagunkat összegyűjtve, hogy kik alkották 1565–67-ben János Zsigmond politikusgárdáját.

A belső kor	A második vonal	Katonák	Más fontos személyek
Apafi Gergely Csáky Mihály Giorgo Biandrata Stanisław Nieżowski Báthory Kristóf Báthory István Hagymássy Kristóf Bekes Gáspár	Bánffy Pál Gyulay Mihály Pókay Jakab Mikola Ferenc Bornemisza Farkast Bethlen György Harinai Farkas Farkas	ikt. Bethlen Gergely Thelegdy Mihály Nyakazó Ferenc Ártándy Kelemen Radák László Némethy Ferenc † Daczó Tamás Pekry Gábor Forró Miklós Marcin Ostrzyński	e. Báthory György Warkócs Miklós Stanisław Ligeza Piotr Zawada Walenty Grodziński

20. János Zsigmond politikusgárdája

Ha a neveket az ismert feladatkörükkel, tevékenységükkel összevetjük, azt látjuk, hogy János Zsigmond hatalmi köre nem hierarchikus rendszerben épült fel, hanem inkább koncentrikus körök alkották. A legbelső körben találjuk Csáky Mihály kancellárt, Apafi Gergely főudvarmestert, a kettős szerepkörben, orvosként és diplomataként teljesítő Giorgio Biandratát, Stanisław Nieżowskit, a Báthory fivéreket, valamint Hagymássy Kristófot és Bekes Gáspárt.

²⁴⁵ Horn Ildikó: Hit és Hatalom. i. m. 161–170.

A kor- és rangidős Apafi Gergely volt, aki még Szapolyai János hű emberének számított, majd Fráter György udvarmestereként tevékenykedett. Emiatt Izabella 1556 után mellőzte, de az intelligens és nagytekintélyű főurat nem lehetett végleg háttérbe szorítani. 1563-ban, amikor már a hűség és a megbízhatóság volt az alapvető rendezőerő, ismét elővették, és somlyói Báthory András halálát követően az udvar élére állították, ahol tekintélye, ereje révén abszolút uralni és irányítani tudta a soknemzetiségű udvaronc hadat. Az ő kezébe adták az udvar pénzügyeit is, ami hasznos döntés volt, mert Apafi tehetséges és gondos „gazdának” számított. Birtokait is azzal a módszerrel gyarapította leghatékonyabban, hogy saját, herdáló vagy nemtörődöm rokonait forgatta ki a vagyonukból. A szemrehányásokat pedig azzal hárította el, hogy inkább az övé legyen a föld, mint egy idegené. Aki valamilyen ügyben szembe került vele, az nem a győzelemre, hanem sokkal inkább arra törekedett, hogy hogyan lehetne vele, mint ellene. Kiváló diplomáciai érzéke és kompromisszumkészsége mellé jó humor járult, ami kedveltté és tiszteltté tette az ekkor már hetvenes évei végén járó főurat.²⁴⁶

Csáky Mihály, mint erről már szó volt, Izabella királyné titkáraként, majd kancellárjaként tevékenykedett, a lengyelországi emigrációban is végig vele tartott, és János Zsigmond neveléséből is kivette a részét. Ugyanolyan megkerülhetetlen tekintélynek számított, mint Apafi, de annak vonzó tulajdonságai nélkül. Gromo különösen ravaszságát és színlelő tudományát emelte ki. Puritán módon, keveset költve élt, miközben nagy vagyont halmozott fel. Fösvénysége és akarnoksága népszerűtlenné tette, de a hetvennégy évesnek mondott kancellárt olyan szoros kötelékek kapcsolták a fiatal uralkodóhoz, hogy szinte senki nem merte megkérdőjelezni a döntéseit vagy a tetteit.²⁴⁷

Hasonló volt a helyzet Georgio Biandratával, aki a vele először találkozókat pillanatok alatt le tudta venni a lábukról, mint ahogy Albanit, a Habsburg követet is elbűvölte. De azok, akiknek alkalmuk nyílt jobban megismerni őt, megtanultak félni tőle. Erre jó példa Gromo, aki szerint nemcsak ő, hanem az udvarban mindenki tartott a doktor befolyásától. Pirnát Antal szerint ez a róla kialakult imázs tökéletesen megfelelt Biandratának, sőt időnként még rá is játszott erre a külsejével, amikor dús hajából oroszlánfejszerű megjelenést varázsolt magának.²⁴⁸

²⁴⁶ Apafi jellemét és a saját családtagjainak a kárára történő terjeszkedését Gerendi János leírásából ismerhetjük meg: MOL F 3 Centuriae I. nr. 18.

²⁴⁷ *Gromo*: Compendium i. m. 46., 57.

²⁴⁸ *Pirnát Antal*: Il martire e l'uomo politico (Ferenc Dávid e Biandrata), in *Antitrinitarism in the Second Half of the 16th Century*, ed. Róbert Dán, Antal Pirnát. Bp.–Leiden. 1982. 157–190. („Studia Humanitas” 5)

A sok nagyformátumú, de nehéztermészetű politikus között üdítően hatott a vidám és közvetlen Stanisław Nieżowski — róla a lengyelek bemutatásánál lesz bővebben szó — valamint a többiekkel szemben némi távolságot tartó, de kellemes modorú, jól társalgó Hagymássy Kristóf. Hagymássy magabiztossága a nagyapjától kimutatható Szapolyai-pártisága mellett saját katonai tehetségéből és sikereiből fakadt. Ebben a harcokkal terhelt időszakban nagy igény volt a hadi és diplomáciai erényekkel is rendelkező megbízható politikusokra, ebből kifolyólag Hagymássy pályája a huszti kapitányságból az országos főkapitánysáig emelkedett. Nagyon ügyesnek bizonyult a birtokszerzésben s a házasságai megtervezésében: előbb a Petrovics–Patócsy körbe nősült, majd Balassa Menyhért lányát vette feleségül, s végül, mint a későbbiekben látni fogjuk, utolsó házassága révén a Báthoryakkal került szoros rokonságba. A Báthory fivérekről a következő fejezetben szólok majd részletesen.

Bekes Gáspár Petrovics Péter mellett kezdte a pályáját, és apródból ura bizalmas emberévé küzdött fel magát. A Bekes életéről szőtt színes történetek egyike szerint a gyermektelen főúr, hatalmas birtokai és kincsei mellett, legfőbb értéként Bekes Gáspárt is Izabellára és János Zsigmondra „hagyta”, azzal az ajánlással, hogy a tanácskozásban és a hadakozásban egyaránt rá hallgassanak. Bekes valóban az uralkodói udvarba költözött, de Izabella idejében még nem játszott komoly szerepet. Igyekezett az uralkodó bizalmasaival jó kapcsolatba kerülni, és biztos szemmel mérte fel az udvarban megjelenő különféle politikai csoportosulások erejét és jelentőségét. Arra törekedett, hogy a mérvadó csoportokban minél nagyobb befolyást, támogatottságot szerezzen, s végül Balassa árulása után az ő napja is felvirradt.²⁴⁹

A csoport tagjai között nagyon kevés a közös vonás. Csak hárman képviselték az régi arisztokráciát: erdélyi családból jövőnek egyedül Apafi számít, a Báthoryak a Partiumban voltak birtokosok, noha igyekeztek Erdélyben is jószágokat szerezni. Csáky Mihály Sopron-, Hagymássy Kristóf pedig Zala vármegyéből érkezett, Bekes családja pedig Karánsebes vidékről húzódott fel, Nieżowski lengyel köznemesi családból, Giorgio Biandrata pedig Saluzzo egyik előkelő patrícius famíliájából származott. Eredendően tehát csak az Apafi és a Báthory fivérek tartoztak a tágabban értelmezett erdélyi elithez. Ennek megfelelően a vagyoni helyzetükben is meglehetősen különbségek mutatkoztak, s ez a minél gyorsabb felzárkózásra ösztönözte a hátrányban lévőket.

²⁴⁹ Horn I.: Hit és hatalom i. m. 183.

Politikai céljaikat tekintve sem találunk túl sok közös vonást bennük. Csáky Mihály a saját — a befolyása megőrzésére és vagyona gyarapítására irányuló — céljai mellett egyértelműen János Zsigmondot szolgálta, minden felmerülő kérdésben csakis az ő érdekeit nézte. Apafi Gergely, a csoport doyenje, a fennálló állapot rögzítésére, s az ezt biztosító béke megkötésére törekedett. Erdély különállásából családja sokat profitált, inkább hatalmi, mint anyagi értelemben, s Apafit leginkább az hajtotta, hogy családját az új ország leggazdagabb és első számú famíliájává akarta fejleszteni. A nagy öregekkel szemben a Báthoryak és Hagymássy Kristóf is, egy olyan kompromisszumos helyzet kialakításán dolgoztak, amelyből Erdély, a teljes magyar nemzet és természetesen a családjuk és ő maguk is profitálhatnak. Ebben végső soron benne volt a Habsburgokkal való kiegyezés és az ország egyesítése is, de ezt nem akarták János Zsigmond háta mögött vagy az ő mellőzésével végbeinni. Ismét más álláspontot képviseltek a külföldiek: Niezowski, akinek kiváltságos helyzete teljes mértékben János Zsigmondtól függött, érthető módon csakis az ő uralmának fenntartását fogadta el. Giorgio Biandrata pedig sajátos helyzetben volt: vallási nézetei miatt Európa katolikus és protestáns felében egyaránt üldözötté vált, s Lengyelországon és Erdélyen kívül máshová már nem menekülhetett. Neki tehát János Zsigmond uralma nemcsak egzisztenciális, hanem ténylegesen létkérdés volt, s lehetőség gondolati szabadságának a biztosítására.

Ha egyéni céljaik különböztek is, nagyrészt mégis János Zsigmond uralmának fenntartásához kapcsolódtak. Ez közösségbe forrasztotta őket, ideiglenesen legalábbis, mert jól láthatóan a csoporton belül igen éles és erős törésvonalak húzódtak. A csoport tagjai egyáltalán nem kedvelték, sőt egyes esetekben nem is tisztelték egymást,²⁵⁰ de a többiek pozícióját, az uralkodóra gyakorolt befolyását kénytelenek voltak tudomásul venni és elismerni. A tagok nem rendeződtek tartós klikkekbe, még ha egy-egy cél eléréséig rövidtávú szövetséget kötöttek is, mint például Bekes előbb Niezowskival, majd Csákyval, de jól tudták, hogy ezekre a képlékeny formációkra nem lehetett tartósan építkezni. Mindannyian nagyon jó képességű, intelligens emberek voltak, hamar felmérték, hogy ha nem követnek el valamilyen végzetes hibát, egyik sem tudja a másikat kitolni a hatalmi- bizalmi körből, s elsősorban magának ártana az, aki megpróbálkozna vele, mert mindegyikük mögött ott állt az uralkodó támogató szeretete. 1562 és 1566 között ennek a körnek a tagjai gyakorlatilag kiegyensúlyozták egymást, ebben az időben még senki sem tudott túlzott befolyást szerezni. Egyéni és közös céljaik érdekében megtanultak együttműködni, s mivel mindannyian

²⁵⁰ Báthory István lekicsinylő véleménye tanácsos társairól: Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. Kiad.: Veress Endre. Kolozsvár 1944. I. 106–108.

rendelkeztek a többiek által is elismert, kiemelkedő erényekkel és erősségekkel, ez az erdélyi politikában is több lehetőséget, szélesebb játszóteret nyitott számukra.

A hatalom következő koncentrikus körét a második vonal politikusai alkották. ide elsősorban Bánffy Pált, Gyulay Mihályt, Pókay Jakabot, Mikola Ferencet, Bornemisza Farkast, Bethlen Györgyöt és Harinai Farkas Farkast sorolhatjuk. Ez a társaság teljes mértékben különbözött az előzőtől, már csak azért is, mert tagjai kifejezetten baráti és rokoni szálakkal kötődtek egymáshoz. Túlnyomó többségük régi erdélyi nemesi családból származott, csak Bornemisza és Gyulai számított betelepelőnek, de az érkezésük óta eltelt több mint két évtizedben sikerült beilleszkedniük az erdélyi nemességbe. Politikai és családi értelemben is ezt a csoportot tekinthetjük a Petrovics rokonságból kinövekedett Patócsy-kör örököseinek. Ennek köszönhetően az erdélyi politikai életben majdnem akkora tekintélyük volt, mint az első körbe tartozóknak. Vagyonukat illetően viszont meg sem közelítették őket, Niezowskit és Biandratát leszámítva, akik külföldiként nem számíthattak nagy birtokgyarapodásra. A csoportból családi háttérének köszönhető presztízsét és vagyonát tekintve Bánffy messze kimagaslott, valójában az első körben lett volna a helye. Ha ambiciózusabb, nem pedig a Bánffyakra általában jellemző, kockázatmentes és kényelmes politizálást követi, ezt a pozíciót ki is harcolhatta volna.

Tagjainak felkészültsége, múltja színessé és sokféleképpen felhasználhatóvá tette a csoportot. A Mikola Ferencsel együtt a bécsi egyetemen pallérozódott Gyulay Mihály a portai diplomácia vezéralakjává nőtte ki magát Szalánczy János halála után. Az ő nevével jelzett korszakban alakult ki Erdély állandó portai követsége. Mikola, és a korábban már említett Pókay Jakab szakértelmére pénzügyi és gazdasági kérdésekben is lehetett számítani, míg Bornemisza és Harinai jelentős katonai múltra tekinthetett vissza.²⁵¹ A második kör politikusai nem tartózkodtak huzamosan az udvarban, hanem — a Porta és Gyulafehérvár közt ingázó Gyulay Mihályt leszámítva — a birtokaikon éltek és gazdálkodtak, onnan próbáltak belefolyni a politikai élet irányításába. Erre leginkább az országgyűléseket előkészítő előzetes tárgyalásokon, magukon a gyűléseken, a követfogadásokon kerülhetett sor, vagy ha az uralkodó magához rendelte őket. Az állandó udvari jelenlét hiánya azonban azt jelentette, hogy időről-időre kikerültek János Zsigmond látóteréből, és így a korabeli kommunikációs technikák miatt a döntéshozatalban a perifériára szorultak, anyagi lehetőségeik növeléséről nem is beszélve. Hosszú távon ez azt eredményezte, hogy a valós politikai hatalom

²⁵¹ *Bíró Vencel*: Erdély követei a Portán. Kolozsvár, 1921. *Dávid Géza–Fodor Pál*: „Ez az ügy fölöttébb fontos” A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei. (1559–1560, 1564–65). Bp. 2009. (História Könyvtár. Okmánytárak 6.) 113–114.; 24, 51, 59, 68–69, 116, 120. *Horn I.*: Hit és hatalom i. m. 197–214.

kezdett elválni a hatalom intézményesült formájától: tehát hiába volt valaki tanácsstag, a döntésekben, a stratégiák kidolgozásában esetlegesen és nem folyamatosan vett részt. A tényleges és lényeges döntéseket az első kör tagjai hozták, a második kör tagjaival legalizáltatták és a harmadik körrel, a területi vezetőkkel, katonai parancsnokokkal pedig végrehajtották.

A korszak sajátos hatalommegoszlásának volt még egy szegmense: János Zsigmond környezetének és udvarának meghatározó eleme volt az itt tartózkodó lengyelek csoportja. Jelenlétükről Albani és Gromo egyaránt beszámolt, bár a felsorolt tisztségek nem minden esetben voltak pontosak. Az jól látszik, hogy egyikük sem látott rá teljes egészében a lengyel csoportra, ami nyelvi okokból, időhiányból eredeztethető. De nem is volt más céljuk, mint jelezni, hogy a lengyelek János Zsigmond udvarában fontos tényezőnek számítanak. Nekem sem célom, hogy pontosan kibogozzam, hogy ki, mikor, milyen funkciót töltött be a gyulafehérvári udvarban, hanem néhány jelentős politikust kiemelve, általában ennek a csoportnak a fő jellemzőit, az elitben elfoglalt helyét szeretném bemutatni.

Gromo, aki nem mindig tájékozódott megfelelően az ország történelméről és hagyományairól, viszont éles szemű megfigyelő volt, emlékiratában azt állította, hogy Erdélyt öt nemzet lakja: „Részeire bontva a jeles királyságot, következik a nemzetek beosztása és felsorolása, a tetteik és az eltérő lakosság. Hiszen tudvalevő, hogy öt rendes nemzet lakja. Az első a magyar, a második a szász, a harmadik a román, a negyedik a lengyel és ötödik a cigány. Mindegyiknek különböző elveik vannak, különböző tetteik és különböző szokásaik. ... A negyedik nemzet a lengyel. Ennek nincs saját területe, se lakossága, de ott van a király házában hivatalaiban és testőrségében, és udvaroncai és katonái között. Belőlük az udvarban sosincs öt száznál kevesebb, és sokszor, béke idején kétezren is vannak.”²⁵² Öltözetük magyaros, hasonlóan a fegyverzetük is, mind lovon harcolnak, jó étvágyúak, és nagy ivók, kedvesek, és a társalgásban nyájasak. Jólelkűek, szép az alakjuk, de lutheránus vallásúak, inkább a tudatlanság és a megfontoltság hiánya miatt, mintsem pusztán elvetemültségből.”²⁵³

Az Erdélyben tartózkodó lengyelek elemzéséhez kiváló segítséget nyújt egy feltehetőleg 1562 és 1567 között itt katonáskodó lengyel köznemes, Jan Gruszczyński több mint száz

²⁵² Gromo a békeidőben jelen lévő kétezer lengyelt valószínűleg úgy értette, hogy az udvarban, vagy annak közvetlen környékén voltak jelen, és háborúban azért csökkent le a számuk ötszázra, mert részt vettek a határ menti harcokban.

²⁵³ *Gromo G.*: Compendium i. m. 40 és 42.

oldalal moralizáló versezete, amelynek magyarul *A jó társaság kötelességei* a címe.²⁵⁴ A régi lengyel irodalom leghitványabb költeményének tartott mű, történeti szempontból rendkívül fontos, mert a szerző az itt szolgáló lengyelek közül hatvanhármát mutatott be név szerint rövidke nyolcsoros epigrammákban, kiemelve a legjellemzőbb tulajdonságait.²⁵⁵ Az általa bemutatott személyek jó részét nem sikerült azonosítanom, de a műből összességében elegendő információhoz lehet jutni ahhoz, hogy az ideérkezők társadalmi hátteréről, feladatairól és itteni beilleszkedéséről képet nyerhessünk. A lengyelek többsége kifejezetten katonai szolgálatra érkezett, de itt is meg kell különböztetnünk azokat, akik zsoldosként harcoltak és azokat a fiatal nemeseket, akik udvari szolgálatot vállalva az uralkodói testőrség tagjaivá váltak. Mellettük ott találjuk az udvaroncokat, köztük János Zsigmond bizalmasait, akik ha a szükség úgy hozta, katonai téren ugyanúgy jeleskedtek.

Erdélyhez illetve Magyarországhoz való kötődésüket tekintve a lengyeleket több szintre oszthatjuk. Az első csoportba azok tartoztak, akiknek családjában a lengyel–magyar hagyomány már több generációra tekintett vissza. Gruszczyński két társáról is feljegyezte, hogy elődei már Mátyás király udvarában is szolgálatot teljesítettek. Jó néhányan pedig Szapolyai János udvarában kezdték meg szolgálatukat, vagy olyan fiatalok voltak, akiknek az apjuk jött „lovagi mesterséget” tanulni Budára. Mások a Łaski családhoz fűződő rokonság miatt ismerték már korábról is az országot.²⁵⁶ A második nagyobb csoport azokból állt, akik 1552 és 1556 között Lengyelországban szegődtek Izabella és fia szolgálatába, és az ő kíséretükben érkeztek 1556 őszén Erdélybe. János Zsigmond bizalmi köre érthető módon ebből az első két csoportból került ki.

A harmadik csoportnak nem volt korábról Erdély-élménye. Ezek az egészen fiatal, tizen-nyolc-húsz év körüli nemesek 1559 után folyamatosan érkeztek „lovagi iskolába” és néhány évet töltöttek Gyulafehérváron. Származásukra nézve vegyes képet mutatnak: a legelőkelőbbek az úgynevezett szenátori családokból érkeztek, ami kissé leegyszerűsítve az erdélyi mágnási családoknak felel meg.²⁵⁷ Közülük a legismertebb Stanisław

²⁵⁴ A kötet egyetlen példánya ismert, Szymon Brzezińskinek a kötet fotóztatását, Tapolcai Lászlónak pedig a régi lengyel szöveg fordításában nyújtott segítségét köszönöm. *Jan Gruszczyński: Powinności dobrego towarzystwa*. Kraków 1581. Varsó, Biblioteka Narodowa, sygn. 839. mf. 481.

²⁵⁵ A lengyel irodalomtörténészek véleményét összefoglalja és egyben maga is osztja: *Helena Kapelusz: Zápolya Zsigmond udvara Gruszczyński epigrammaiban*. In: *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1969. 147.

²⁵⁶ Mátyáskori kötődésűek voltak a Rozenek és a Komorowskiak, Szapolyai János udvarában vitézkedett Stachera és a három Gnoinski: Jan, Krzysztof, Lenart, utóbbi életét vesztette ura szolgálatában. A Łaski-rokon pedig Mikołaj Rusocki volt. *Kapelusz, H.: Zápolya Zsigmond udvara* i. m. 154.

²⁵⁷ Erre a tényre Albani is felhívta a figyelmet. Ekkor még Erdélyhez hasonlóan Lengyelországban sem alakult ki a baronátusság rendszere, a szenátori családok a legmagasabb szintet képviselték, s ebbe a rétegbe

Kamieniecki és Mikołaj Zborowski volt. Az előkelők mellett nagyszámban találunk feltörekvő köznemeseket, akik Gyulafehérvárra talán könnyebben jutottak be, mint a krakkói királyi udvarba. De az 1560-as évek végétől ideérkezőket már az a remény is hajtotta, hogy a következő lengyel király udvarában szerezhetnek Lengyelországban maradt pályatársaikhoz képest behozhatatlan előnyöket. Mivel itt tényleges katonai szolgálatról volt szó, a nem nemes vitézeknek is nyitva állt az út a felemelkedésre. Gruszczyński művében erre is találunk példákat.²⁵⁸ Az ideérkezők képzettségükre nézve is meglehetősen vegyes képet mutattak. Voltak, akik itáliai tanulmányaikat lezárva itt kezdték meg politikai pályafutásukat, és akadtak olyanok is, akiknek képzettségéről semmit nem tudunk, viszont Gruszczyński külön kiemelte tudományban való jártasságukat, széleskörű nyelvtudásukat, valamint jó szónoki képességeiket. A többségük azonban Gruszczyński szintjén volt, ami azt jelenti, hogy a középfokú oktatás valamelyik szintjére eljutott, ismerte, értette és használta a mitológiai utalásokat és a kor toposzrendszerét, de műveltsége meglehetősen hézagos maradt.²⁵⁹

A lengyelek nagy számát és az udvarban betöltött szerepüket tekintve magától adódik a kérdés, hogy volt-e lengyelellenesség az erdélyi eliten belül. Az udvarban valószínűleg nem vetődött fel ez a probléma, hiszen rendkívül vegyes etnikumú az udvar, mint ezt több forrásunk is leírja. A magyarok mellett nagy számban voltak lengyelek és olaszok, horvátok és szerbek, németek, de voltak itt csehek és néhány előkelő bojár család gyermeke is. Ez az etnikai sokszínűség Zsigmond Ágost udvarához hasonlított. Míg öreg Zsigmond udvarában a kisszámú, de befolyásos olaszok és németek domináltak, Zsigmond Ágost környezetében a németek, olaszok, magyarok mellett csehek, flamandok, oroszok, örmények, franciák, spanyolok, illetve egy-egy görög és zsidó megfordult. Zsigmond Ágost egész uralkodása alatt összesen 3133 ember tartozott az udvarhoz, de ebből csak 178 fő érkezett külföldről.²⁶⁰ János Zsigmond udvaráról nincsenek pontos létszám adatok. A külföldiek azonban nem csak sokfélék voltak, de valószínűleg arányukat tekintve is jelentősebbek voltak mint Krakkóban.

A szélesebben értelmezett politikai életbe kilépve természetesen lehettek már ellentétek, de maguk a lengyelek például nem panaszkodtak semmi ilyesmire. János Zsigmond halála

való bejutásuk, illetve ott a megmaradásuk a király akaratától függött. *Leszek Kieniewicz*: Senat za Stefana Batorego. (A szenátus Báthory István korában.) Warszawa 2000. 5–11.

²⁵⁸ *Kapeluś, H.*: Zápola Zsigmond udvara i. m. 155.

²⁵⁹ Uo.

²⁶⁰ *Janusz Smolucha*: Die Ausländer am Hof Sigismunds I.; In: Die Jagiellonen. Kunst und Kultur einer europäischen Dynastie an der Wende zur Neuzeit. Hrsg: Dietmar Popp, Robert Suckale. Nürnberg 2002. 347–351. *Marek Ferenc*: Die Ausländer am Hof Sigismund Augusts. In: Uo. 353–364.

után sem tűntek el az udvarból, Báthory István mellett is évekig ott maradtak, vagy éppen az ő kíséretében tértek haza, hogy szülőföldjükön is fő támaszai legyenek. Erre számos példát lehetne sorolni, az egyik legragyogóbb karriert Mikołaj Małachowski futotta be, aki hazatérve krakkói várnagy lett.²⁶¹ Tehát az a fajta idegenellenesség, ami Báthory Zsigmond udvarát az olaszokkal kapcsolatban jellemezte, vagy ami Báthory István halála után a magyarok ellen Lengyelországon végigsöpört²⁶², Erdélyben a lengyelek kapcsán nem tapasztalható, a kortársaknál egyedül Forgáchnál olvasható.²⁶³

Ennek több oka lehetett, az egyik az, hogy az erdélyi politikusok mind rövid, mind hosszú távon felfogták a lengyelek jelenlétéből származó előnyöket. Azonkívül a lengyel és a magyar nemesi mentalitás között sokkal kisebb volt a különbség, mint például egy Erdélybe telepedő olasz és egy magyar között. Amellett a lengyelek nem csak udvaroncok vagy luxuscikk készítőik voltak, hanem együtt harcoltak a magyarokkal, és Gruszczyński szerint sokan meg is haltak közülük. Forrásaink általában azt emelik ki a lengyelekkel kapcsolatban, hogy vidám, jó lelkű, kedves emberek és igazi bajtársak voltak. Az idegeneknél azonban általában nem csak a másság és az jelenti a problémát, ha az uralkodó bizalmi körébe kerülnek, hanem az is, hogyha ittlétük alatt nagyon meggazdagodnak. János Zsigmond kisebb jószágokat juttatott ugyan a lengyel bizalmasainak, de az ő adományozási szokásaihoz mérten korántsem sokat és jelentőseket.²⁶⁴ A lengyelek egy része kifejezetten törekedett arra, hogy beilleszkedjen, erre Gruszczyński is felfigyelt: számos esetben leírta, hogy az illető kiválóan beszél magyarul, úgy viselkedik, mintha magyar lenne, külsejében, szokásaiban teljesen az erdélyi normákat követi.²⁶⁵

²⁶¹ Magyar nyelven írt levelei: MOL R 319. 26. cs. Gyerőffy-család levéltára (Mf. 47518 d.)

²⁶² *Klaniczay Tibor*: Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában. (Az erdélyi udvar a XVI. század végén). In: *Uő*: Pallas magyar ivadéka. Bp. 1985. 121–123.; *Erdősi Péter*: Uralkodók, sajtómesterek és történetírók. Egy Szamosközy-hely előzményei. In: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Bp. 2008. 173–174. és passim. Erdősi egyébként bravúrosan bizonyította, s a hátterét is feltárta, hogy Szamosközy egy Bonfini vendégszöveget illesztett munkájába.; *Szymon Brzeziński*: „My mu nie chcemy być Siedmiogrodzianym”. Stefan Batory w publicystyce antykrólewskiej. (Mi nem leszünk neki erdélyiek. Báthory István a királyellenes publicisztikában. In: *Stefan Batory król Rzeczypospolitej i książe Siedmiogrodu. (Báthory István lengyel király és Erdélyi fejedelem)* Szerk.: Adrienne Körmendy–Radosław Lolo. Pułtusk 2008. 171–179.

²⁶³ „Izabella a kiskirályokat, főleg a magyarországiakat, kezdte magától erősen elidegeníteni szokásai, élete, uralomvágya, János fiának rossz nevelése, a nemtelen lengyel embereknek köz- és magánéletben való szerepeltetése (egy sem volt ugyanis vitézségére vagy eszére kiváló közülük) miatt; a becsületesség előtt szinte zárva látszottak lenni mind a királyné, mind János [Zsigmond] ajtóit, s hozzá csak az udvari söpredék leg-nemtelenebb s legelvetemültebb lengyelei bocsáttattak be, akik nem vágytak s nem törekedtek a becsületességre, hanem csak a borozásra, tétlenségre s mindenféle gonosz mesterségre.” *Forgách F.*: i. m. 722.

²⁶⁴ Niezowski például Hunyad vármegyében a Kemendy-család magvaszakadtával az uralkodóra maradt Kemend és Bánpataka falvakat kapta meg, emellett kisebb részjószága volt Zarándban és Váradon is. MOL F 15 6. f. 71. és 86 k. 193–195.

²⁶⁵ *Kapehús, H.*: Zápolya Zsigmond udvara i. m. 155

Érthető módon azoknak a sorsát ismerjük jobban, akik János Zsigmond közvetlen környezetében mozogtak. Izabella udvarmestere, Mikołaj Cikowski távozása után Stanisław Ligęza lett a lengyel közösség vezetője, akinek két unokaöccse szintén Gyulafehérváron vállalt szolgálatot. Ligęza az egyik legtekintélyesebb kis-lengyelországi főnemesi család kevésbé vagyonos és jelentős ágából származott, az udvari szolgálat, majd a külföldi karrier számára komoly előrelépést jelentett. Izabella királyné nemcsak őt fogadta udvarába, hanem Anna nevű hűgát is, akit egy magyar nemessel házасított össze, név szerint sajnos nem tudjuk, hogy kivel. Ligęza Lengyelországban maradt rokonai közt találjuk Feliks Ligęzát, Lwów érsekét, Mikołajt, a wiślicei várnagyot és Zygmunt Ligęza királyi főpohárnokot. Számunkra az utóbbi igazán érdekes, mert így a krakkói és a gyulafehérvári udvarban is fontos posztot töltött be a család egy-egy tagja, akik egymás munkáját is segíteni tudták. Talán ezt az együttműködést jelzi az is, hogy Zygmunt Ligęza a nagy jövedelmet hozó Krzepik sztarosztja lett, ez a birtok volt korábban Izabella és János Zsigmond lengyelországi tartózkodásuk idején az eltartásukra rendelve.²⁶⁶

Ligęza mellett a legtekintélyesebb lengyelnek Stanisław Nieżowski számított, akinek ragyogó pályafutására édesanyja teremtette meg a lehetőséget. A hölgy, akinek a nevét nem ismerjük, János Zsigmond szoptatós dajkája volt, így gyermekei — fián kívül Dorottya és Katalin — Izabella környezetében nevelkedhettek. Stanisław Erdélyben, majd a lengyel emigrációban is a királyi udvarhoz tartozott, beosztása szerint asztalnokként teljesített szolgálatot, de emellett János Zsigmond egyik állandó kísérője és társa volt.²⁶⁷ Nieżowski az ötvenes évek végétől udvari teendői mellett egyre több diplomáciai megbízatást kapott: 1557-ben Moldvában járt követségben,²⁶⁸ majd hol Bécsben, hol Krakkóban tárgyalva, a Habsburgokkal folyó egyeztetések egyik kulcsfigurájaként tűnt fel.²⁶⁹ 1563 táján pedig már tanácsúrként szerepelt, és kortársai az ifjú király egyik legtekintélyesebb bizalmasaként tartották számon.²⁷⁰ Gruszczyński, aki talán fel sem fogta honfitársa valódi helyét az udvarban, így láttatta:

Stanisław Nieżowski – PARIS

Neki a természet finom szokásokat adott,

Inkább emberségben élt, semhog y sírna.

Szíve vidám, ezzel ékesíti szépségét,

²⁶⁶ Adam Boniecki: Herbarz polski. (Lengyel címerek) Warszawa 1911. XIV. 249–258.

²⁶⁷ Veress E.: Izabella királyné i. m. 421, 481.

²⁶⁸ Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen. Hrsg.: Albert Berger. Köln–Wien. Böhlau 1986. II k. nr. 2369.

²⁶⁹ Marek Ferenc: Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie. (Zsigmond Ágost udvara. Szervezet és személyzet) Kraków 1998. 172.; Bethlen F.: Erdély története i. m. II. 246–259.; EOE II. 244–246.

²⁷⁰ 1562-ben még nem volt a címei közt a tanácsosság. MOL F 15 6. f. 17.

*Paris sisakja vetődött arcára és szakállára.
Értelem és ékesszólás – isteni ajándék
Fejében számos drága holmi
Az udvar csodás dísze találtatik benne.
Neki kedves az ájtatosság is.*

*Tanulság
Szépség és értelem hasznos dolgok,
Aki jól tudja viselni, hasznára válik.²⁷¹*

Marcin Ostrzyński az 1540-es évek végén a lengyel királyi udvarban familiárisként szolgált.²⁷² 1556-ban Izabella kíséretében érkezett Erdélybe, és a királyné Déva prefektusává tette. Szintén fontos tisztséget töltött be Walenty Grodziński, a jó nevű lengyel nemesi família sarja, akinek rokonai Lengyelországban is előkelő pozíciókban voltak: Jerzy Grodziński Zsigmond Ágost, majd Báthory István lengyel király udvarában szolgált familiárisként, utóbbinak megbecsült diplomatája lett. Janusz krzywiński castellanusként tevékenykedett, és többször teljesített követséget Izabella királyné és öccse, a lengyel király közt, Stanisław pedig a jezsuita rendben futott be karriert.²⁷³ Nem tudjuk, hogy Walenty Grodziński pontosan mikor érkezett Erdélybe, 1567-ben már hatalma teljében látjuk: mint vicecubicularius, a kincstartó, Bekes Gáspár jobb kezének számított, birtokadományban részesült, és közvetlenül Stanisław Niezowski után következett a lengyel udvaroncok rangsorában.²⁷⁴ A nagy befolyásúnak mondott Piotr Zawada ugyancsak a kincstárban dolgozott. A feltörekvő kisnemesről alig tudunk többet, mint amit Gruszczyński leírt:

Piotr Zawada – írnok a kincstárban *EPICTETUS*
*Epictetus, aki Hierapolsból származott,
Mivel filozófus lett, kevés ruhája volt,
Mert szüleitől kevés vagyont örökölt,
De ahogy rangban emelkedett, vagyona is nőtt.
Ebben az országban is éveket töltött,
Mivel rangja lett, aprópénzért a magyar világba jött.
Észjárása nem gyáva, kivagyisága visszafogott,
Ítélete kiegyensúlyozott, figyel a rendre
Tanulság
Kis családok tagjainak olyan méltóság kell,
Ami nélkül nehéz élni és nagy kastélyt szerezni²⁷⁵*

²⁷¹ Tapolcai László fordítása. *Gruszczyński: Powinności dobrego towarzystwa* i. m. f. O^v–Oii^f

²⁷² Ferenc, M.: *Dwór Zygmunta Augusta* i. m. 273.

²⁷³ Uo., 178. és Henryk Wisner: *Zygmunt III. Wasa*. Wrocław 1991 113.

²⁷⁴ *Trócsányi Zs.: Erdély kormányzata* i. m. 332.; ETA VII.1. nr. 89, 90, 245, 256.

²⁷⁵ *Gruszczyński: Powinności dobrego towarzystwa* i. m. f. P ii recto

A János Zsigmond udvarában magas pozíciókban lévő lengyelek többsége az erdélyi nemességbe beházasodva igyekezett továbberosítani pozícióját. Walenty Grodziński Kemény Annát, Marcin Ostrzyński Gyulay Borbálát vette feleségül. Mikołaj Małachowski Gyerőffy Jánoshoz adta a lányát, míg Szalánczy László Dorothea Niezowskat, Stanisław hűgát választotta. Maga Niezowski is kétszer nősült erdélyi évei alatt. Első feleségéről semmit nem tudunk, másodszor Zafirát, Mózes havasalföldi vajda lányát vette el, akit tulajdonképpen már az erdélyi nemesasszonyok közé sorolhatunk, hiszen korábban hosszú éveket élt együtt Keserű Istvánnal, akinek három gyermeket is szült.²⁷⁶ Az Erdélyben tartózkodó lengyelek felső rétege tehát zökkenőmentesen épült be az erdélyi nemességbe, és fontos gazdasági illetve katonai pozíciókat szereztek meg, valamint az erdélyi diplomáciában is aktívan részt vettek, így János Zsigmond számára külön és független támaszt jelentettek.

Összességében az erdélyi irányító kör 1562 és 1566 között, az előző korszakhoz képest sokkal egységesebbé és karakterisztikusabbá vált. Egy-egy politikus irányváltása vagy teljes kiesése nem okozott olyan szinte helyrehozhatatlan károkat, mint ahogy az korábban történt az elpártolások korszakában. A rendező-elvek, az hogy a Szapolyai-ház kipróbált, hűséges embereire építenek, illetve hogy különböző jogosítványokkal ugyan, de szélesebb kört vonnak be a kormányzásba, néhány kellemetlen következménnyel is járt: az elit minőségi felhígulásával és hirtelen „megöregedésével”. Azt Albani is megfigyelte, hogy menynyi idős politikus van János Zsigmond környezetében, de ő ezt egyszerűen az „öreges szeretetével” magyarázta. Minden esetre a speciális kiválasztásnak köszönhetően János Zsigmond uralkodásának végére a tizenöt meghatározó politikusából tizenegynek az életkora hatvan és nyolcvan év közé esett.²⁷⁷ Ugyanakkor életkori polarizálódás is megfigyelhető: a kipróbált öregek mellett ott volt a fiatal lengyel udvaroncok befolyásos csoportja, és kis számban ugyan, de megjelentek a húszas éveik elején-közepén járó erdélyi fiatalok, nagy múltú családok sarjai, valamint a vezető személyiségek familiáris kötelékében felnövő fiatal kis- és köznemesek is.

²⁷⁶ Politika és házasság i. m. nr. 10, nr. 14, nr. 15, nr. 23, és MOL R 319 26. cs. Gyerőffy-család levéltára (Mf. 47518 d.)

²⁷⁷ A tanácsurak körképét az életkor megjelölésével lásd *Gromo: Compendium* i. m. 57–60.

5. A Báthoryak felfutása és térvesztése

1556 és 1558 közt úgy tűnt, hogy János Zsigmond és Izabella királyné visszatérésének a somlyói Báthoryak lesznek a legnagyobb nyertesei. 1556 szeptemberében az akkor még csak huszonhárom éves Báthory István köszöntette a rendek nevében a hazatérő királyi családot.²⁷⁸ Idősebb bátyja, Báthory András ugyanekkor az uralkodói tanács tagja lett, majd Izabella a Lengyelországba visszatérő Mikołaj Cikowski helyett udvarmesterévé is kinevezte.²⁷⁹ A középső testvér, Kristóf pedig diplomáciai téren jeleskedett: 1557–58 fordulóján eredményes tárgyalásokat folytatott Párizsban János Zsigmond II. Henrik egyik lányával való házasságáról és a két ország közti szövetségi tervről.²⁸⁰ Báthory István ezalatt Szatmár várában és Németi körül végeztetett erősítési munkálatokat, sőt Veress Endre állítása szerint Izabella már 1559-ben kinevezte a Habsburgoktól visszafoglalt Várad kapitányának.²⁸¹ Udvar, diplomácia, hadsereg — a politikai élet három fontos színterén kapott meghatározó szerepet tehát a három Báthory fivér.

Visszatekintve erre az időszakra, a későbbiek ismeretében nekünk magától értetődő, hogy a Báthory testvérek egész fiatalon is ilyen fontos tisztségekhez és feladatokhoz jutottak. Akkor azonban, az 1540-es '50-es évek fordulóján, annak ellenére, hogy az elithez tartoztak, a család súlyos válságon ment keresztül, igen nehéz körülmények közt próbáltak túlélni. Báthory András magának és István öccsének is kétségbeesetten keresett olyan urat, akinek az udvarában szolgálhatnak, mert már szinte minden vagyonukból kifogytak.²⁸² Alapvetően két körülmény tette nehezzé az életüket: teljes árvaságra jutásuk és politikai pártállásuk. Az addig az ecsedi Báthoryak árnyékában meghúzódó somlyói ágnek Szapolyai János fellépése, a kettős királyság nyitott teret. Az áttörés idősebb Báthory István nevéhez fűződött, aki Szapolyai mellett már 1521-ben erdélyi alvajda és 1526-ban Munkács kapitánya lett. Karrierje csúcspontját 1529 és 1534 között érte el: erdélyi vajdaként orosz-lánrésze volt abban, hogy a Ferdinándhoz pártolt szászokat és az egész vajdaságot visszatérítette Szapolyai hűségére. 1534-ben bekövetkezett halála után úgy tűnt, hogy a család nem tud majd Báthory István sikereire építkezni, mert özvegye, Thelegdy Kata zilált anya-

²⁷⁸ Az oráció kivonata: Báthory István levelezése i. m. I. 1–4.

²⁷⁹ *Trócsányi Zs.*: Erdély kormányzata i. m. 23.

²⁸⁰ *E. Charrière*: Négociations de la France dans le Levant i. m. II. 437–449, 488.; ÖStA HHStA Türkei I. Karton 13. Konv. 3. 1558. I–VI. f. 47–48, 163–166., EOE II. 33.

²⁸¹ *Bagossy B.*: Szatmár története i. m. 181.; Báthory István levelezése i. m. I. XVI.

²⁸² Somlyai Báthory András levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1559. közli: Komáromy András. Történelmi Tár 1905. 91–92.

gi viszonyok közt maradt magára két lányával, Annával és Erzsébettel, valamint a tíz év körüli Andrással, a négyéves Kristóffal és a mindössze egyéves Istvánnal.

A segítő kezét Nádasdy Tamás nyújtotta, aki felkarolta az ifjú Andrást, és általa az egész családot pártfogása alá vette, és I. Ferdinánd hűségére vonta. Ez illeszkedett a család másik ágának, az ecsedi Báthoryaknak a politikai vonalához, akik a korábbi Báthory-Szapolyai ellentétek miatt I. Ferdinánddal tartottak, annak ellenére, hogy birtokaik fekvése inkább a másik táborba vitte volna őket. A somlyói Báthory árvákra zúduló birtokperek és anyjuk halála végül arra készítette Báthory Andrást, hogy hosszas tépelődés után mégis Fráter György szolgálatában álljon. Öccsei eközben szintén udvari szolgálatot vállaltak: István I. Ferdinánd, majd annak leánya Habsburg Katalin udvartartásában forgolódott, de számára különböző okok miatt a vártnál rövidebb ideig tartott az udvari élet. Kristóf pedig tizenhat éves korában V. Károly udvarába került apródnak, ahol elsősorban a császári lovak betanításával foglalkozott, de a császár kíséretében Angliában, Spanyolországban, Flandriában, Itáliában és Németországban egyaránt megfordult.²⁸³ Kiválóan beszélt latinul, olaszul és németül, sőt a fejedelemségben alig ismert spanyol és francia nyelvet is elsajátította, ezért is esett rá Izabella választása, amikor Párizsba küldte követségbe.

Báthory Andrásnak Fráter Györgyhez való csatlakozása nem jelentett végső elkötelezettséget, mert éppen ekkor folyt a tárgyalás Erdély átadásáról, ahol I. Ferdinándot ecsedi Báthory András és Nádasdy Tamás képviselte, akik fontosnak tartották, hogy a kiismerhetetlenül taktikázó barát mellett legyen egy nekik rendszeresen jelentéseket küldő megbízható emberük is. Báthory rokoni kapcsolatait Fráter György is kihasználta, így elsősorban a két fél közti kapcsolattartásban kapott különböző megbízatásokat, már 1550-ben tárgyalta Salm gróffal Erdélyben, és végül a Ferdinándnak átadott magyar koronát is ő vitte és adta át a császári biztosoknak.²⁸⁴ A Fráter György meggyilkolása után indított pápai vizsgálat során később Nádasdy Tamást és mindkét Báthory Andrást, az ecsedit és a somlyóit egyaránt kihallgatták. A tanúvallomásokból somlyói Báthory Andrással kapcsolatosan csak annyi derült ki, hogy valóban György barát legbelső körében mozgott, de semmilyen, az eseményeket befolyásoló szerepet nem játszott.²⁸⁵

A Nádasdy család és Báthory András közt az évek során különlegesen bensőséges viszony alakult ki: Nádasdy fiává fogadta, András pedig apjának nevezte, fiúi bizalommal fordult

²⁸³ *Martian Julián*: Magyarok V. Károly udvartartásában. Erdélyi Múzeum 1910. 53–54. és Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. Szerk. Andrei Veress. Bukarest, 1930. II. 240. Leleszi János 1583-as gyászbeszéde: Fontes Rerum Transylvanicarum (Erdélyi Történelmi Források). Szerk. Veress Endre. Bp. 1911. I. 311.; Szamosközy történeti maradványai i. m. I. 192–193.

²⁸⁴ *Horn Ildikó*: Báthory András. Bp. 2002. 13–14.

²⁸⁵ *Barta Gábor*: Vajon kié az ország? Bp. 1988. 85–92, 172–187.

hozzá mind apró, mind fontos ügyeiben, rendszeresen segítségét kérte Kristóf és főként István öccse érdekében. Ugyanilyen jó viszony alakult ki a család nőtagjaival is, mind Nádasdy feleségét, mind pedig húgát, a Fogarasban élő Majláth Istvánné Nádasdy Katalint „asszonyom anyámnak” nevezte. Nádasdy Anna leveleiben egyszerűen csak „nagyobbik fiam”-ként, Kanizsai Orsolya és férje pedig csak keresztnevén, „András uram” megnevezéssel emlegette. Ennek köszönhetően házasították össze Andrást Nádasdy unokahúgával, Majláth Margittal 1551 májusában.²⁸⁶

Ebben az évben még egy nagyjelentőségű házasságot hoztak létre: a Báthory fivérek leánytestvérét, somlyói Báthory Annát ecsedi Báthory Györggyel házasították össze. Ebből a házasságból született Báthory Erzsébet, akinek valós vagy vélt tetteit az utókor részben a rokonházasságból fakadó degeneráltsággal magyarázta. Ezért le kell szögezni, hogy ez a frigy pont azért jött létre, hogy megerősítsék a két főágnak az örökösödés szempontjából is fontos rokoni kapcsolatát, amit a törvények csak negyedíziglen tartó vérségi kapcsolatig tartottak számon. Az ecsedi és a somlyói ág a 14. század közepén vált szét, de az időközben eltelt két évszázad alatt a rokoni kapcsolat mégsem szakadt meg teljesen: egyes családok, például a Szokoli, Drágffy és a Thelegdy család révén — amelyből mindkét ág választott párt — sikerült fenntartani a tényleges vérségi köteléket. A házasságot természetesen a két ág újbóli összekötésén kívül is jelentős anyagi érdekek hívták életre. Az ekkor mintegy huszonhat éves Báthory Anna már harmadszor állt oltár előtt: 1539 és 1545 között Drágffy Gáspár, majd 1547–48 között Homonnai Drugeth Antal felesége volt. Gyermeke csak az első frigyből született, Drágffy György és János, akikre hatalmas vagyon és két főispánság, Közép-Szolnok és Kraszna várt. Tehát a házasság kezdetben a fiúk gyámságáról, vagyonuk kezeléséről és a főispáni címek viseléséről is szólt. A kisfiúk még tizenkét éves koruk előtt mindketten elhunytak, és velük fiágon kihalt a családjuk is, így 1555-től már a Drágffy vagyon megszerzéséért is harcba lehetett indulni.²⁸⁷

Visszatérve somlyói Báthory Andráshoz, Fráter György halála után először Castaldo majd az erdélyi vajdák szolgálatában állt, ekkor Nádasdy közbenjárására Ferdinándtól száz lóra kapott fizetést. A vajdák később négyszáz lovast és háromszáz gyalogot rendeltek alá, és az ország védelmében, az országgyűlések rendjének biztosításában számítottak rá. Az 1551–1556 közti időszakban Báthory élete a helytartói udvar–Fogaras–Somlyó háromszögben, és Nádasdynak küldött levelei szerint az erdélyi belpolitika sűrűjében zajlott,

²⁸⁶ Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Szerk. Károlyi Árpád és Szalay József. Bp. 1882. 51, 77, 89, 99.

²⁸⁷ A Drágffy család naplója: MOL Bethlen család levéltára. P 1960 Rokon és idegen családok. 3. csomó 25. tétel. Drágffy család.

mégis rendkívül távolságtartóan írt „erdélyi uraimról” és tudatosan kivonta magát az események formálásából.²⁸⁸

A Lengyelországból visszatérő Izabella, mint láttuk, a partiumi nagybirtokosok megnyerésével akarta megszilárdítani a helyzetét. A jó magyarországi kapcsolatokkal, széles rokonsággal rendelkező és időközben Erdélyben is nagy tekintélyt kivívó főurat mindenképpen szerette volna a maga a pártjára vonni és megtartani öccseivel és sógorával, Báthory Györggyel együtt. Ennek megfelelően számos módon érezte jóindulatát: az említett tisztségeken és feladatokon kívül például Báthory Kristófhoz adta — a magyar kiejtés szerint — Danicska Katalinként emlegetett udvarhölgyét, akinek valódi nevét és családi hátterét eddig még nem sikerült felderítenem.²⁸⁹ Izabella királyné 1556-ban, rögtön visszatérése után megerősítette a Báthoryakat minden birtokukban. Ennek azért volt nagy jelentősége, mert ezzel szentesítette az 1551 és 1556 között szerzett birtokokat, köztük a Fráter György korábbi birtokát, az alvinci uradalmat.²⁹⁰ 1558-ban Cseke mezőváros adományozásánál ismét megerősítette Báthory Andrást és anyósát Fogaras birtokában.²⁹¹ A több mint negyven falut felölelő fogarasi uradalom örököse valójában András sógora, Majláth Gábor volt, de ő apja 1541-es elhurcolása óta, hét éves korától fogva nagybátyja, Nádasdy Tamás udvarában tartózkodott, s nem sok hajlandóságot mutatott a hazatérésre. Mivel félő volt, hogy a Magyar Királysághoz pártolók birtokait elkobozzák, ezért vált fontossá, hogy a birtok anyja és sógora nevére kerüljön.

A Báthoryak Izabella királyné halála után János Zsigmondnak is kedvelt emberei maradtak, András továbbra is főudvarmesterként és tanácsúrként tevékenykedett, Kristóf 1562-ben Szászsebes parancsnoka lett, a nagyváradi vár élén pedig Báthory István állt. A fiatal uralkodó sem fukarkodott az adományokkal: 1560-ban Almás mezővárost a tartozékaival, azaz ötvenhárom faluval Báthory Kristófnak és nejének adományozta.²⁹² Ugyanebben az évben a két idősebb fivér a marosvécsi uradalmat is elnyerte, hozzá az évi négy vásárt tartó Szászáregent és további öt falut Torda és Kolozs vármegyében, két év múlva, 1562-ben pedig Báthory Istvánt is beiktatták Vécs birtokába.²⁹³ 1563-ban Kristóf és István kapott közösen három krasznai falut, 1564-ben pedig István diplomáciai érdemeiért a szatmári

²⁸⁸ Horn I.: Báthory András i. m. 15.

²⁸⁹ Báthory Kristóf első feleségének neve egy 1560-ban kelt birtokba iktatási okmányból ismert. MOL F 3 Centuriae Cent. A nr. 65.

²⁹⁰ MOL F 5 Cista Diversarum Comitatum 1. cs. fasc. 1. nr. 15.

²⁹¹ MOL F 4 Cista Comitatum Cista Alb. 1 fasc. 3 nr. 16.

²⁹² MOL F 3 Centuriae Cent. A nr. 65.

²⁹³ MOL F 3 Centuriae, Cent. B nr. 4 és 7., MOL F 4 Cista Comitatum Cista Thorda fasc.3. nr. 44., fasc. 1 nr. 16.; Cista F 5 Diversarum Comitatum 2. cs. fasc. 4. nr. 13, 40 (3 nr. 45);

vár közelében fekvő Czégényt nyerte el, majd a következő évben újabb Fehér megyei jószágokat.²⁹⁴ Eközben sógoruk, ecsedi Báthory György is eredményesen harcolt a Drágffy birtokokért, a királyságbeli részeket Nádasdy Tamás segítségével I. Ferdinándtól szereztek meg, az erdélyieket pedig a somlyói Báthoryak közreműködésével.²⁹⁵

Ugyanakkor komoly veszteségek is érték a Báthory fivéreket: Szatmárt és Németit az akkor még velük egy párton lévő Balassa Menyhért 1558-ban egyszerűen magának foglalta, és hiába panaszolták be Izabellánál hatalmaskodásért, a királyné nem tudta elérni, hogy visszakapják. A Báthory fivéreket nagy előrelátással ugyan még 1543-ban I. Ferdinánddal is elismertették birtokjogukat,²⁹⁶ de amikor Balassa elpártolásával a magyar király felségterületévé vált a terület, esélyük sem volt ezt a jogot érvényesíteni, hiszen Balassa Ferdinánd híve lett, ők viszont János Zsigmond hűségén maradtak. Szatmár ügye meghatározta a családi politikát: Báthory István többször is viselt bécsi követséget, s a tárgyalások során mindig arra is ügyelt, hogy Szatmár és Németi visszaszolgáltatása a békefeltételek közt legyen. Lengyel királyként pedig 1582-ben, a sikeres livóniai háborúi után komolyan fontolgatta, hogy háborút indít Rudolf császár ellen az elveszett családi birtokok, Szatmár, Németi és Tokaj visszaszerzéséért.²⁹⁷

A fivéreket 1562-re a csúcsra érték. A Partiumban, főleg Kraszna, Közép-Szolnok és Bihar vármegyékben, a veszélyzónához közel fekvő családi jószágaik mellé tetemes erdélyi birtokállományt sikerült kiépíteniük, amely az onnan befolyó jövedelmeken túl, a szilárd hátteret is biztosította számukra. Hatalmukat és tekintélyüket az anyagi javakon kívül az a hatalmas kapcsolati tőke nyújtotta, amely szerteágazó rokonságukból és a körülöttük lévő familiárisi körből tevődött össze. A generációkon át kiépülő, a határokon átnyúló rokoni kört nem elemzem, mert nincs olyan táblázat, amire minden felférne. A Nádasdy, Forgách, Dóczy, Homonnai Drugeth, Várday, Drágffy, Rozgonyi, Csáky, Majláth, Pekry, Thelegdy, Losonczi Bánffy és más főnemesi családok mellett számos régi, jó nevű, de már nem az elithez tartozó família adta azt a bázist, amelynek köszönhetően a Báthory család mélyéigesen beleivódott az ország nemesi társadalmába.

A familiárisi kör igen összetett volt. Egy részük a kis- és köznemesi sorban élő, a Báthoryakkal távoli rokonságot ápoló családokból került ki. Közülük a legsikeresebb Sombory

²⁹⁴ MOL F 4 Cista Comitatum Cista Krszna fasc. 2 nr. 8.; Cista Alb. 4 fasc 1. nr. 11.

²⁹⁵ MOL F 15 4. f. 124–125., F 3 Cent B nr. 8.

²⁹⁶ MOL NRA Fasc. 783. Nr. 11.

²⁹⁷ MOL Cista Diversarum Comitatum 1. cs. Fasc. 1. Nr. 18.; *Kárpáthy–Kravjanszky Mór*: Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576–1586). A velencei kir. Állami levéltár császári udvarból való követjelentései alapján. Bp. 1933. 80–89, 109–114. A hosszan elhúzódó tárgyalások végén Báthory 1585-ben Nagybányát és Felsőbányát kapta meg a követelt birtokokért cserében.

László lett, pályája a kancellári titkárságtól egészen a tanács úri méltóságig ívelt. De volt, aki még nála is nagyobb társadalmi ugrást hajtott végre: Keresztúry Kristóf gyermekkorától a Báthory család szolgálatában állt, és a hadadi csatában megmentette Báthory István életét. 1573-ban régi nemességét megerősítve címeradományt kapott Báthorytól, amelyben a haditettein kívül a különböző építkezések lebonyolításában és a gazdasági téren (a dési kamara prefektusaként) szerzett érdemeit emelték ki. Keresztúry a későbbiek folyamán tanácsúr, kővári kapitány, Kolozs vármegye főispánja és végül Mária Krisztierna főudvarmestere lett.²⁹⁸

Familiárisaik közt nagy számban találunk a Magyar Királyságból betelepülőket, mint például később a Báthoryak jóvoltából hivatali, pénzügyi pályán felemelkedő Székesfejérvári testvéreket, Tamást és Andrást. De főként katonák érkeztek. Mivel a gyulai kapitány, Kerecsényi László a sógoruk volt, s maguk is többször megfordultak Gyulán, a vár védői személyesen is ismerték őket. Gyula eleste után sokan magától értetődően náluk kerestek menedéket és új szolgálatot. Közülük a legismertebb a későbbi kormányzó, Ghyczy János, a karánsebesi-lugosi bánságig jutó Thornyi Tamás, vagy Ravazdy György, aki török rab-sága után került a Báthoryakhoz, s lett később Udvarhely kapitánya, majd tanácsúr.²⁹⁹

Ugyancsak külön csoportot képeznek azok a familiárisok, akik korábban Nádasdy Tamás nádor köréhez tartoztak. A Nádasdy és a Báthoryak udvarai közötti szoros kapcsolat és átjárhatóság miatt a nádor halála után többen is a Báthory fivéreknél vállaltak szolgálatot, illetve a fiaikat küldték Erdélybe. Idesorolhatjuk a Ghyczyeket, akikről később lesz még szó, vagy az osztópáni Perneszy családot. Közülük Perneszy Farkas, Babócsa kapitánya állt legközelebb a nádorhoz, de Erdélyben nem ő, hanem a végül a várhegyi kapitányságba jutó Perneszy István és a gyalui tiszttartó Perneszi Pál alapozta meg a család jövőjét.³⁰⁰

Egy ideig Nádasdy mellett is szolgált a Balassi-rokonsághoz tartozó és Nyitrán, valamint Pápán vitézkedő Palatics János, akinek fia, Palatics György a fejedelemségben a lugosi, karánsebesi báni címig jutott.³⁰¹ Nádasdyhoz és a Báthoryakhoz kapcsolódott Petrichevich Horváth Kozma változatos karrierje is, aki először a Fráter György familiárisait szaporító

²⁹⁸ MOL P 1870 Rhédey lvt., a Kornis család levéltára 29. cs. fasc. 2. 31. t.; *Balogh Jolán*: Kolozsvári kőfaragó műhelyek, XVI. század. Bp. 1985. 340–341.

²⁹⁹ Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár, Kemény család levéltára, nr. 115/ I. 60.; MOL, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F1 Libri Regii, 3, f. 114–116; 6, f. 231–232.; *Segédletek az Osztrák Állami Levéltár (Haus-, Hof und Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv) magyar vonatkozású irataihoz*. Szerk.: Fazekas István, Kenyeres István, Sarusi Kiss Béla. Bp. 2011. (ÖStA Hoffinanz-Ungarn RN 20. Konv. 1570. január fol. 75–77.)

³⁰⁰ A Perneszyekre és rokonságukra: *Rónay Elemér*: A bolyai Bolyai-család. Turul 1942 53–55.; *Kis Bálint*: Erdély régi családai. Az osztópáni Perneszy család. Turul 1892 130–133.

³⁰¹ Enyingi Török Bálint. S. a. r.: Bessenyei József. Bp., 1994. ; *Arday Pál*: Palatics György. Századok 46 (1912) 476–477.

horvát nemesek utolsó hullámával érkezett Erdélybe. Fráter György meggyilkolása után somlyói Báthory András szolgálatába állt, majd Nádasdy udvarába ment, de végül visszatért a Báthory fivérek szolgálatába. Báthory István leghívebb emberei közé tartozott, és pályája csúcsán Gyulafehérvár udvarbírája, majd Fogaras főkapitánya és fejedelmi tanácsos lett.³⁰² Ugyan nem sorolhatjuk a katonák közé, de jelentősége miatt érdemes megemlíteni a Nádasdy gazdaság központi irányítóját, Sennyey Ferencet, aki fiát küldte a másik országrészbe, és ez a fiú, Sennyey Pongrác a századforduló legmeghatározóbb politikusai közé emelkedett.³⁰³

1562-re tehát a Báthoryaknak a vagyon, tekintély, a társadalmi kapcsolatok terén nem volt méltó vetélytársa. Ha ekkor kellett volna János Zsigmond utódját megnevezni, csupán egy kérdés merült volna fel: melyiküket válasszák. 1563-tól azonban váratlanul rosszra fordultak a dolgok. Már az esztendő tragikusan indult: január 7-én elhunyt Báthory András. Halála, túl a személyes fájdalomon, azért is jelentett súlyos veszteséget, mert főudvarmesterként az uralkodó környezetének egyik legbefolyásosabb tagja volt. Bár Báthory Kristóf is az uralkodó közvetlen környezetében mozgott és a legbelsőbb köréhez tartozott, András szerepét nem tudta teljes mértékben átvenni. A Báthoryak befolyása az udvarban tehát valamelyest csökkent, de ennek igazi súlya csak pár évvel később, más bizalmasok — Hagymássy Kristóf és Bekes Gáspár — előretörésével mutatkozott meg.

Emellett sorozatban történtek olyan dolgok, amelyek külön-külön is kellemetlenek lettek volna, de láncolatot alkotva, egymást erősítve, a Báthoryak ellen szóló tökéletes vádalappá álltak össze. Ilyen negatív hatású esemény volt Walkay Miklós ügye, aki mint tudjuk, kétszer is az uralkodó elleni összeesküvésbe keveredett. Walkay a felesége révén a Báthory rokonsághoz tartozott, és birtokaik is szorosan egybeékelődve feküdtek Kraszna vármegyében. A Báthoryak mindkétyszer, 1563-ban és 1564-ben is közbejártak megtévedt rokonuk érdekében, és nagy szerepet játszottak abban, hogy felelőtlen rokonuk végül nemcsak az életét, hanem a birtokait is megtarthatta, és különösebb megtorlások nélkül vészeltte át a lázadási kísérleteit.

Még kínosabb volt Majláth Gábor ügye. Amikor elérte a nagykorúságot jelentő 24. életévét, János Zsigmond választás elé állította az ifjú főurat: vagy visszatér Erdélybe, vagy elveszti fogarasi birtokait. Majláth, aki Bécsben és Itáliában végezte tanulmányait, majd I. Ferdinánd udvarában vállalt szolgálatot, ekkor már, birtokait leszámítva, minden szállal a Magyar Királysághoz kötődött. Először megpróbált kétlaki életmódot követve felváltva

³⁰² *Petrichevich-Horváth Emil*: A Petrichevich-család általános története. Bp., 1934, 321–329.

³⁰³ *Lázár Miklós*: Erdély főispánjai (1540–1711). Bp. 1889. 75–77.

Bécsben és Erdélyben élni. Ezt azonban János Zsigmond, aki teljesen tiszta helyzetet akart — nem engedélyezte, így az udvari állását hátrahagyva Fogarasba költözött.³⁰⁴ Erdélyben idegenül mozgott, nehezen ismerte ki magát, hiába támogatta sógora, Báthory András. Tovább nehezítette a helyzetét, hogy az erdélyi politikusok többsége nem bízott benne, I. Ferdinánd kémjének tartották. A gyanakvást jól mutatja az a kalandos történet, amelyet Forgách Ferenc műve őrzött meg. Eszerint 1561-ben Majláth Gábor meg akarta gyilkoltatni az uralkodót. Egy olasz muzsikusanak hangszerében rejtettek el egy pisztolyt, de a terv idő előtt kiderült, és a citerást elfogták, ő pedig ura ellen vallott. Forgách szerint Majláth Lengyelországba menekült, és csak Báthory András közbenjárására kapott kegyelmet. Sem a merénylet, sem pedig Majláth lengyelországi útja más forrásból nem ismert.³⁰⁵

Az viszont tény, hogy a székely felkelés idején elsőként, talán kicsit elhamarkodottan támadt rá a felkelőkre. A rövid, de heves csatában majdnem ő is odaveszett, amikor lovát kilőtték alóla. Végül Székelyvásárhelyre (Marosvásárhelyre) menekült, és sikerrel tartotta magát addig, amíg Radák László a felmentésére meg nem érkezett. Ezután más katonai akciókban is próbálta hűségét bizonyítani, de az erdélyi éveit végigkísérő gyanakvás nem csökkent körülötte, még Gromo kapitány is feljegyezte, hogy nem bíznak meg teljesen benne.³⁰⁶ A bizalmatlanságot házassága is táplálta, mert nem Erdélyen belül, hanem a Magyar Királyságból nősült: Alsó-lindvai Bánffy László, Zala vármegyei főispán lányát, Annát vette feleségül. Sokak szemében ez a frigy újabb bizonyíték volt arra, hogy a fiatal főúr hosszútávon nem erdélyi karriert tervez.

Végül ez valóban így történt, bár ennek pontos körülményei tisztázatlanok. 1566-ban, mint tudjuk, János Zsigmond és Szulejmán Zimonymál találkozott. Erre az útra Majláth nem kísérte el urát, ami teljesen érthető, hiszen Szulejmán se látta volna szívesen viszont táborában Majláth István fiát, de talán maga Gábor sem kívánta látni apja fogva tartóját. Hagymássy Kristóf országos főkapitány és Báthory Kristóf társaságában őt rendelték Erdély védelmére állított sereg élére, amíg az uralkodó távol van. A szájhagyomány szerint a zimonyi táborból visszatérő Bekes Gáspár elhitette Majláth Gáborral, hogy a szultán haragszik rá, és ahogy apját elhurcoltatta, őt is el akarja fogatni és Isztambulba vitetni.³⁰⁷ A vádat Bekes akkor is, és később is mindvégig tagadta. Az viszont tény, hogy Majláth a rokonai megkérdezése nélkül, mélyen áron alul, mindössze harmincezer aranyért adta el

³⁰⁴ *Szádeczky Lajos*: Fogarasi történeti emlékek. Erdélyi Múzeum 1892. 410-431.

³⁰⁵ *Forgách F.*: Emlékirat i. m. 761-762.

³⁰⁶ *Gromo*: Compendium i. m. 52-53.

³⁰⁷ *Bethlen F.*: Erdély története i. m. II. 261.

fogarasi birtokát János Zsigmondnak 1566 augusztusában, és azonnal kiköltözött Erdélyből Felső-Magyarországra.³⁰⁸

A Báthory testvéreket Majláth erdélyi évei tovább gyengítették, de az igazi súlyos csapást az jelentette, hogy a Báthory András által nagy erőfeszítések által megszerzett erdélyi uradalmakat is sorra elvesztették Majláth távozása miatt. Mivel Báthory András, aki Majláth sógora volt, időközben meghalt, özvegye pedig férjhez ment máshoz, gyermekei pedig kiskorúak voltak, a két megmaradt Báthory fivér nem tudott kellő súllyal fellépni, és végül nem sikerült bebizonyítaniuk, hogy Fogarasra érvényes a nőági öröklés. Arra pedig nem számítottak, hogy János Zsigmondnak ez valójában nem jogi ügy, hanem egyszerű pénzkérdés: a birtokok nagy részét, köztük Fogarast, jelentős haszonnal eladta Bekes Gáspárnak.³⁰⁹ A Bekes-Báthory ellentétnek tehát kezdetben nem politikai okai voltak, hanem egyszerűen birtokok miatt csaptak össze. A Báthoryaknak a veszteségeken túl az is kifejezetten dühítő volt, hogy a legjobb uradalmakat, Fogarast, Alvincot, Tekét és Nagye nyedet ráadásul egyetlen ember, az általuk csak *olahusnak* nevezett Bekes nyerte el.

Majláth ügye mellett a másik nagy csapást sógoruk, ecsedi Báthory András pártváltása jelentette. Birtokait János Zsigmond elkoboztatta, egy részüket tovább is adományozta, de nem a Báthory testvérek kapták meg. A legnagyobb fájdalmat a Drágffy örökségből származó görgényi uradalom elvesztése jelentette, ezt Hagymássy Kristóf nyerte el.³¹⁰ Ezekben az esetekben nagyon kiütköztek a régi főnemesek és a homo novusok illetve az Erdélybe betelepődők közti mentalitásbeli különbségek. Báthoryak az igazukat és a jogaikat hangoztatták, tiltakoztak és perre készülődtek, míg mások egyszerűen kifizették az uralkodó által megjelölt összeget.

Abban, hogy a Báthoryak csillaga alábbhanyatlott, nem csak a rokonok, hanem maga Báthory István is komoly szerepet játszott. A Habsburg udvarral folytatott diplomáciai tárgyalások mellett kezdetben az észak-keleti várakért vívott háborúban is jeleskedett. Gyors akcióval visszafoglalta a családi birtokot, Szatmárt valamint Nagybányát, s az erdélyi csapatok a Szamos völgyében is sikerrel nyomultak előre. Az ellentámadásba lendülő királyiak azonban Schwendi Lázár vezetésével három hét leforgása alatt mindent visszafoglaltak, sőt újabb területeket szerezve Váradig szorították vissza az erdélyi sereget. János Zsigmond számára csak a gyors békekötés jelenthetett kiutat. A tárgyalásokra ezúttal is Bált-

³⁰⁸ Székely Oklevéltár II. 210–211.

³⁰⁹ Erdély és a Porta i. m. 159–171.

³¹⁰ MOL F 3 Centuria, Cent. E nr. 92.

hory Istvánt és Niezowskit jelölte ki követeként.³¹¹ Néhány napos egyeztetés után 1565. március 13-án Szatmáron Niezowski és Báthory alá is írta a János Zsigmondra nézve kedvezőtlen, de az ország védelme szempontjából rendkívül fontos ideiglenes egyezményt. Ennek értelmében János Zsigmond megtartotta Erdélyt, de Várad és Bihar vármegye kivételével lemondott a kezén lévő magyarországi területekről, választott királyi címéről, és elfogadta, hogy fiúörökös nélküli halála esetén Erdélyt Miksa vagy annak utódai öröklik.³¹² Az egyezmény ratifikációs okmányaival március végén indult Bécsbe a két követ. Időközben azonban a Porta fegyveres segítséget ígért János Zsigmondnak, aki erre visszarendelte megbízottait. Az újabb utasítás szembefordította egymással a két főurat: Niezowski visszatért Erdélybe, míg Báthory folytatta útját Bécsbe, ahol a szerződésszegésen feldühödött Miksa fogságba vetette.³¹³

A kétéves bécsi fogságot végzetes törésnek szokás tekinteni Báthory István és János Zsigmond kapcsolatában. Sokszor idézik a Gyulaffy Lestár által leírt jelenetet: a hazatérő Báthory István audienciára ment János Zsigmondhoz, az uralkodó azonban „farral fordult feléje.” A vérig sértett Báthory ezután Somlyói birtokaira húzódott, és megválasztásáig teljesen visszavonult az erdélyi politikai élettől.³¹⁴ Ez a fajta szembefordulás illetve passzív ellenállás nagy valószínűséggel későbbi visszavetítés, Gyulaffy bejegyzéséhez Szamosközy oda is írta, hogy hazugság. Az természetes, hogy — ahogy azt Gromo is megállapította — a sikertelen hadjárat és a „túlzott békevág” miatt János Zsigmond neheztelt a Báthoryakra, de ez elsősorban Istvánra vonatkozott, Kristóf továbbra is élvezte uralkodója bizalmát. Mindketten továbbra is részesültek birtokadományokban, még ha nem is olyan gyakran és nem olyan nagy jelentőségűekben, mint korábban. István ugyanúgy részt vett az országgyűléseken, jelen volt János Zsigmond végrendeleténél, testvérével együtt ők voltak a testamentum hitelesítői, s beavatták a speyeri egyezmény előtárgyalásaiba is, ahol Szatmár visszaadásának a tervezetbe való bevitelét követelte.³¹⁵ A korábbi bizalmas viszony természetesen nem tért már vissza Báthory és János Zsigmond között, de az igazi nagy törés nem kettőjük közt történt, hanem Bekes Gáspár és a Báthory fivérek közt.

³¹¹ Lukinich I.: Erdély területi változásai i. m. 112–118.

³¹² Roderich Gooss: Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690) Wien 1911. 178–181.

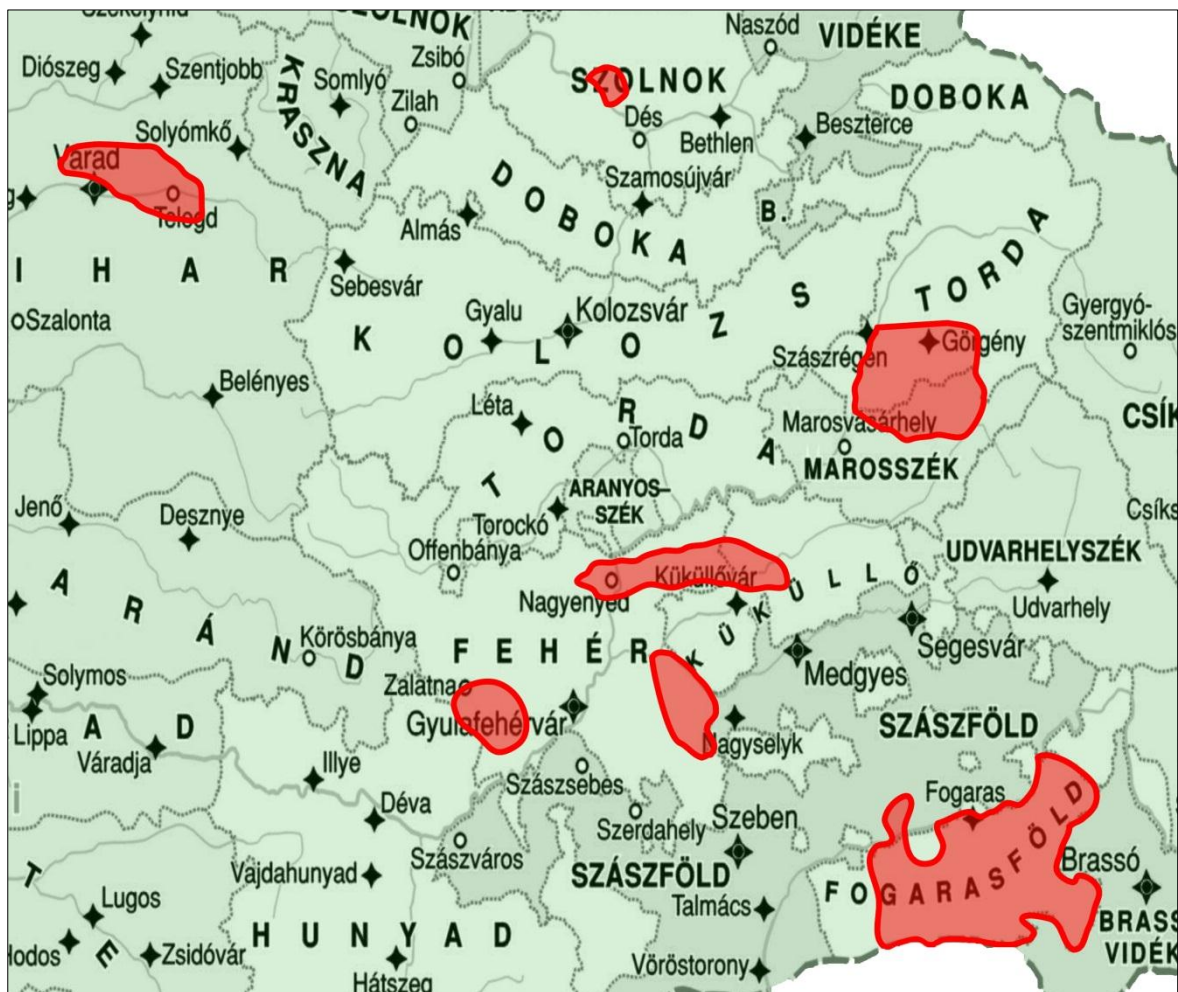
³¹³ A tárgyalások menetét terjedelmi okokból nem követem. Bó leírása és iratai: Bethlen F.: Erdély története i. m. II. 246–259.; EOE IIk. 244–246.

³¹⁴ Gyulaffy Lestár feljegyzései. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. Közli: Szabó Károly. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. 31.k.) Bp. 1881. I. 12. Báthory István levelezése i. m. I. XIX.

³¹⁵ MOL F 4 Cista Comitatum Cista Thorda fasc.4. nr. 13. MOL F 1 1. f. 166–168.

6. Bekes Gáspár beépülése az erdélyi elitbe

Bekes Gáspár, mint kincstartó, tanácsos és János Zsigmond testamentumos ura, 1567 őszére az erdélyi politikai élet egyik legfontosabb tényezőjévé nőtte ki magát. Az uralkodó körül kialakult erőterben Csáky Mihály kancellár, és Hagymássy Kristóf országos főkapitány szintjére emelkedett. Politikai előmeneteléből jelentős anyagi tőkét tudott kovácsolni: kincstartósága, az erdélyi tizedek kezelése, az uralkodónak nyújtott kölcsönök és a János Zsigmonddal kialakított bizalmas viszony lehetővé tette számára, hogy a kis dombrovicai ősjóságból indulva — a somlyói Báthory fivéreket és a szintén nagy birtokszerző Hagymássy Kristófit is maga mögé utasítva — a keleti országrész legnagyobb földesurává váljon.

21. Bekes Gáspár birtokai (1561–1571)

Az elitbe frissen érkezők és a második generációsok pályafutásában sokkal nagyobb jelentőséggel bírt a házastárs kiválasztása, mint a régi arisztokráciához tartozó társaik esetében. Egy jó frigy nagymértékben segíthette az integrálódásukat, és csökkenthette az anyagi hátér, a befolyásos kapcsolatrendszer és a társadalmi presztízs terén meglévő hátrányaikat, a kor gondolkodásában nem véletlenül szerepelt a házasságkötés indokai között előkelő helyen az *előmenetel*, a *graduatio*.³¹⁶ Így volt ez Bekes Gáspár esetében is, bár az ő számára a házasság már nem ugródeszékát, hanem sokkal inkább az általa elért sikerek legitimációját, az erdélyi elitbe való teljes befogadását jelenthette. Ennek megfelelően Bekes is kívárt a nőüléssel, első ismert házasságát³¹⁷ negyvenhét éves kora körül, 1567. november 30-án kötötte Harinai Farkas Annával.³¹⁸

A nagy múltú Harinai Farkas család ekkor már túljutott fénykorán, a 16. század második felében nem tartozott Erdély számottevő főnemesi famíliái közé. Nevük még a korszak kutatói előtt is kevésbé ismert, csak egyes családtagokról maradtak fent szórványos adatok.³¹⁹ Ez a frigy tehát első pillantásra zavarba ejtően semmitmondónak tűnik. Bekes Gáspár kiváló biográfusa, Szádeczky Lajos is egyetlen sablonos bekezdéssel intézte el: „A fejedelmi kegy által nyert magas álláshoz, kitüntetésekhez és gazdagsághoz még egy hiányzott: a családi élet boldogsága, nevének és vagyonának örököse. Ezt is megérte nem sokára. A fejedelem egészségének jobbrafordultával 1567 nov. 30-án menyekzőjét ünnepelte Harinay Farkas leányával, Annával, a kit mind származása, mind szépsége, szívjósá-

³¹⁶ A házassággal való előmenetel fontosságát Thurzó György emelte ki, idézi: *Péter Katalin*: Házasság a régi Magyarországon. 16–17. század. (Múltidéző zsebkönyvtár) Bp. 2008. 141–142.; A *graduatio* kifejezést Friedrich Teuffenbach használta 1615-ben, a jövődöbéli házassága hasznáról írt tízpontos memoráléjában: II. Rákóczi György esküvéje. S. a. r. Várkonyi Gábor. (Régi Magyar Történelmi Források II.) Bp. 1990. 89–91.

³¹⁷ A 16. század derekáról az erdélyi elittel kapcsolatban kevés pontos genealógiai adattal rendelkezünk, ezért nem jelenthetjük ki teljes bizonyossággal, hogy ez volt Bekes Gáspár első házassága. Viszont a Harinai Farkas Annával kötött frigy előtti négy-öt évben biztosan nem volt nő, tehát a kivárás, a politikai, vagyoni pozícióhoz illő feleségválasztás akkor is megállja a helyét, ha nem ez lett volna Bekes első házassága.

³¹⁸ Az esküvő két fordulóban zajlott: Először november 27-én Harinán tartották a menyegzőt, majd 30-án Nagynyeden az esküvőt. A korabeli házassági szertartásokra lásd: *Szabó András Péter*: Menyegzőtől menyegzőig: Gondolatok a házasságkötési szokásrend magyarországi fejlődéséről. In: Századok 2010. (144. évf.) 5. sz. 1027–1083. — A házasság időpontjára több forrásunk van: Bekes Gáspár és Harinai Farkas Farkas esküvői meghívói Beszterce város tanácsának. Gyulafehérvár, 1567. október 29. ill. Harina, 1567. november 3. Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. Beszterce város levéltára (Primăria oraşului Bistrişa) Ser. I. no. 3047. Politika és házasság i. m. 54–56. Valamint a lakodalomra írt köszöntő versből kiderül. *Christian Schesaeus*: Epithalamium in honorem nuptialem magn. d. Casparis Boekes de Korniat stb. eiusque sponsae gen. Annae, egr. d. Wolffg. de Harina filiae, scriptum a Christiano Schaesio Mediensis. a. d. 1567. Albae Juli. RMNY I. 234.

³¹⁹ *Nagy Iván*: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1559. V. 53–55. Bekes feleségét tévesen Erzsének nevezte. A család történetét a 15. század végéig vázlatosan ismertette: *Kis Bálint*: Erdély régi családai. A Harinai Farkas család. In: Turul 1911. 103–104.

ga és lelki nemessége méltóvá tett arra, hogy élete párjául válaszsza. A lakodalom a királyi udvar, s a főnemesség ünnepe volt.”³²⁰

Mivel nem valószínű, hogy egy olyan, a pályafutását rendkívül gondosan felépítő politikus, mint amilyen Bekes Gáspár volt, éppen ezt a fontos lehetőséget hagyta kihasználatlanul, alaposabban meg kell vizsgálnunk a Harinai Farkas család helyzetét és tágabb rokoni körét. Bekes apósáról, Harinai Farkas Farkasról keveset tudunk, Nagy Iván meg sem említette, és Trócsányi Zsolt kormányzattörténeti munkájában is hiába keresnénk a nevét az erdélyi tisztségviselők között. Pályájának korábbi szakaszáról azonban ismert néhány adat, amelyekből egy következetesen törökellenes, a Magyar Királyság területi egységének visszaállításáért küzdő politikus képe bontakozik ki. Politikai állásfoglalása egyértelműen anyagi érdekei ellen szólt, hiszen birtokai Erdély belsejében, túlnyomórészt Belső-Szolnok, Kolozs és Doboka vármegyékben, tehát Szapolyai János fennhatósága alatt lévő területeken feküdtek. Harinai mégis kitartott I. Ferdinánd mellett, amiért jószágai elvesztésével fizetett, s csak egy részüket sikerült visszaszereznie 1539-ben, amikor Majláth István azért, hogy Szapolyai-ellenes ligájába bevonhassa, visszaadta neki azokat a Doboka- és Kolozs megyei birtokokat, amelyeket a Harinai-vagyonból szerzett meg.³²¹

Harinai azonban végül I. Ferdinánd pártján maradván, a Nádasdy Tamás és Gerendi Márton püspök által vezetett politikai irányvonalhoz csatlakozott.³²² 1540–41 során többször teljesített követi megbízatást I. Ferdinánd és az erdélyi rendek között.³²³ Híressé vált az a beszéde, amikor az erdélyi rendeket figyelmeztette a török szövetség veszélyeire: „ne reméljék, hogy valamikor lerázhatják a török igát, ha egyszer alája adták magukat; engedményeket a török soha, senkinek sem tesz, inkább elpusztul maga is. Amit egyszer fogai közé ragadott, azt ki nem ereszti többé”³²⁴ A Buda elfoglalása után kialakult erőviszonyokat azonban ő is kénytelen volt elfogadni, mivel birtokait nem akarta újra elveszteni. Izabella királyné udvarában teljesített szolgálatot, de Fráter Györggyel való sorozatos összetűzései miatt végül a királyi Magyarországra menekült, és I. Ferdinánd seregében szolgált, és György barát meggyilkolása után, a pápai vizsgálat során a védelem egyik fontos tanúja-

³²⁰ Szádeczky L.: Bekes Gáspár i.m. 32.

³²¹ A birtokokat eredetileg nem ő kapta, hanem négyezer aranyért vásárolta meg. MOL Gyulafejevári Káptalan Levéltára F 5 Cista Diversarum Comitatum Fasc. 2. nr. 46.

³²² Majláth Béla: Maylád István 1502–1550. Bp. 1889. (Magyar Történeti Életrajzok) Az internetes kiadásban nincs oldalszám. <http://mek.oszk.hu/05600/05689/html/index.htm#14> (utolsó letöltés: 2011. augusztus 1.)

³²³ Veress Endre: Izabella királyné 1519–1559. Budapest, 1901. 114. ; Szilágyi Sándor: Nádasdy Tamás első követsége Erdélyben 1540. (Értekezések a történeti tudományok köréből V. 4. sz.) Bp., 1875–1876. 7–11, 22–35.

³²⁴ Hóman Bálint–Szekfü Gyula: Magyar történet. Bp. 1935. III. 296.

ként szerepelt.³²⁵ Érdekes módon 1551 és 1556 között elkötelezett Ferdinánd-pártisága ellenére sem kapott fontosabb szerepet, mindössze néhány követi megbízatása ismert, amelyek közül kiemelkedik 1553-as isztambuli útja, amikor Kemény Jánossal együtt az 1551-től elfoglalt területek visszaadásáról és a tiszai határvonal visszaállításáról tárgyaltak.³²⁶

Harinai Izabella és János Zsigmond visszatérése után is Erdélyben maradt, sőt a királyné bizalmi köréhez tartozott.³²⁷ Többnyire akkor találkozunk a nevével, amikor a két ország-rész viszonyának rendezése került az erdélyi politika előterébe. Mint már korábban szó volt róla, 1562-ben egy rövid időre bekapcsolódott Balassa Menyhárt szervezkedésébe, de még időben kilépett, így semmilyen retorzió nem érte. Az uralkodói tanácsba is bekerült, bár tanácsuraságának kezdőpontja nem ismert, de 1564-ben I. Ferdinánd követe, Georg Albani, azaz Fejér György a külső tanácsosok között említette, külön kiemelve Habsburg-pártiságát és a császári udvarnak tett korábbi szolgálatait.³²⁸

Ezzel a friggyel Bekes Gáspár tehát a tanácsbeli pozícióit is erősítette, ráadásul nem csupán egyetlen közeli rokonra tett szert a tanácson belül, hanem egy széles, jól működő rokoni körbe sikerült belépnie. Harinai Farkas Farkasnak ugyanis édesanyja révén féltestvére volt Bethlen György tanácsúr. A két főúr a családi kötelékek, a közös gyermekkor miatt nagyon szoros együttműködésben állt egymással, és jól szervezett, igen kiterjedt rokoni-familiárisi kört mozgatott.³²⁹ A Bethlen-rokonság megjelenésével még izgalmasabbnak tűnik Bekes Gáspár házassága, ezért érdemes jobban megismerkednünk a szélesebb rokoni körrel és annak jelentőségével.

A Bethlenek és a Harinai Farkasok között az összekötőkapcsot a losonczi Bánffy család jelentette, amely egy generáción belül két házasságot is kötött a Harinai Farkasokkal: ifjabb Bánffy László Harinai Farkas Annát vette el, míg unokatestvére, Bánffy Druzsiana Harinai Farkas János felesége lett. Utóbbi frigy a férj halála miatt rövid ideig tartott, Druzsiana Farkas nevű kisleány maradt özvegyen. A gyászév letelte után a kettős házasságokat preferáló Bánffy család a Bethlen-vonalat erősítette, s mivel bátyja korábban Beth-

³²⁵ Barta Gábor: Vajon kié ez az ország? Bp. 1988. 89.

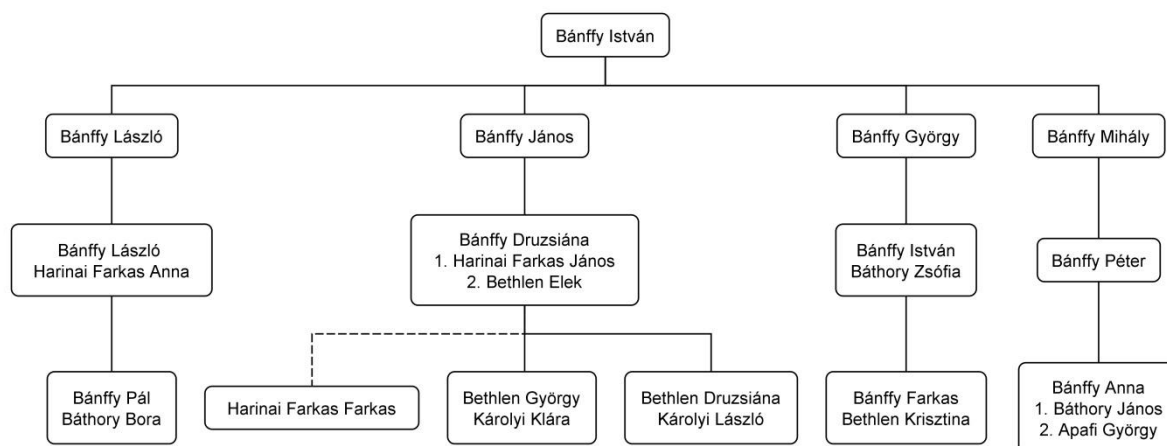
³²⁶ EOE I. 378–379.; Georgius Pray: Epistolae Procerum regni Hungariae, pars I–III. Posonii 1806. II. 346, 359.; Bíró Vencel: Erdély követei a Portán. Kolozsvár, 1921. 113.

³²⁷ Piotr Boratiński ismeretlen címzetthez Kolozsvár, 1556. október 28. ÖStA HHStA Ungarische Akten Allgemeine Akten Fasc. 77. f. 132–133.

³²⁸ Trócsányi Zsolt Harinai tanácsosságáról nem tudott. Georg Albani jelentése, 1564. április 24. HHStA Ungarische Akten fasc. 88. Konv. A. ff. 83–98. Tanácsosként szerepelt Christian Schesaeus lakodalmi köszöntőjében 1567-ben, és Gyulay Mihály végrendeletében. Medgyes, 1570. január 5. MOL F 1 LR I.k. ff. 176–179.

³²⁹ Bethlen György édesapja, Bethlen Elek Harinai Farkas Farkas fiatalon megözvegyült édesanyját, Bánffy Druzsianát vette feleségül. MOL F 5 Cista diversorum comitatum 1. cs. fasc. 6. nr. 24.

len Katalint vette el, a fiatal özvegyet annak testvéréhez, Bethlen Elekhez adták nőül. A könnyebb követhetőség kedvéért mellékelem a Bethlen–Harinai rokonságot ábrázoló családfát:

22. *A Bánffy–Bethlen–Harinai Farkas rokonság (A családfa nem teljes, csak a rokoni hálónak az erdélyi politikai életben fontos szerephez jutó tagjai szerepelnek rajta)*

Az első házasságból maradt kisfiú, Harinai Farkas Farkas mostohaapja gyámsága alatt, ezután születő féltestvéreivel együtt Bethlen várában, Búnban és Keresden nevelkedett. Bár Harinai Farkas Farkas és öccse, Bethlen György között legalább tízévnnyi korkülönbség lehetett, ez nem gátolta meg a bizalmas testvéri kapcsolat kialakulását. Levelezésük³³⁰ tanúsága szerint az élet minden területén összehangoltan cselekedtek, együtt tervezték meg és vitték végig a család stratégiáját. harmonikus kapcsolatuk a somlyói Báthory fivérek, Kristóf és István szoros együttműködéséhez és belsőseges viszonyához hasonlítható.

A velük azonos generációhoz tartozó rokonok korai halála miatt, valamint társadalmi pozícióikból eredően az 1560-as évek elejére Harinai Farkas Farkas és különösen Bethlen György lett a tágan vett család vezetője. Utóbbi a rokonságot összefogó, a birtokokat védelmező és gyarapító tevékenységével utódaitól a „nagy” és a „szent” melléknevet érdemelte ki. Bethlen György még 1558-ban került Izabella tanácsába, s helyét a későbbiek során is meg tudta őrizni, bátyja pedig, mint láttuk, legkésőbb 1564 óta szintén a tanács tagja volt. Széles és nagyon heterogén rokoni kör alakult ki körülöttük, ugyanúgy unoka-testvéri viszony fűzte őket például a Bánffy Pál hatszéki székely főkapitányhoz, Torda

³³⁰ A két tanácsúr levelezésének nagy részét a családi ügyek, elsősorban eljegyzések és esküvők tervezgetése, valamint a sok rokonházasság miatti rendkívül kusza birtokügyek tették ki: Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. A Bethlen család keresdi levéltára. II. Családtagok iratai. Fasc. 12.] Más családtagok leveleivel együtt kiadva: Bethlen Györgyhez és Károlyi Klárához intézett levelek (1558–1574). közl.: Horn Ildikó: *Lymbus Magyarástudományi Forrásközlések* 2008 7–43.

vármegye főispánjához, mint a köznemesi lét peremén egyensúlyozó Sárosi Istvánné Tholdy Annához. Ezt a sokfelé kitejedő rokoni hálót kizárólagosan és teljes mértékben ők mozgatták, az általuk javasolt házasságokkal, új embereknek a családba való beemelésével ők szőtték tovább. Gyámként sok özvegy és kiskorú árva gondja hárult rájuk, de gyakorlatilag a tág család minden kevésbé rangos tagja tőlük várta az útmutatást és jövője elrendezését.

Mivel Bekes Gáspárnak az öccsein kívül nem volt számottevő rokonsága, s ezzel a házassággal épült be az erdélyi elit szövvényes rokoni hálózatába, érdemes megvizsgálnunk a Bethlen–Harinai páros családépítő házassági stratégiáit, amelyben három, jól elkülönülő szintet lehet megkülönböztetni: a hagyományos nemesi házasságokét, az elitben kötöttet, valamint az integráló házasságok szintjét. A hagyományos nemesi házasság a házassági stratégia legegyszerűbb eleme: olyan, akár egész közeli rokonaiknak kerestek párt, akik vagy a társadalmi státuszuk, vagy a vagyoni helyzetük, vagy az egyéni képességeik nem emeltek az átlag fölé. Ezekben az esetekben a frigy nem egyfajta társadalmi vagy politikai ugródeszka, tehát nem az volt a cél, hogy felemeljék, kiugrassák a pártfogoltjukat, hanem hogy az illető a saját szintjén előnyös házasságot kössön, anyagilag és emberileg is megfelelő partnert kapjon. Mindez nem jelentette azt, hogy ezekre a házasságokra nem fordítottak volna kellő figyelmet, leveleik tanúsága szerint a két főúr ezeket is kellő erőbedobással és lelkesedéssel, nagyon körültekintően szervezte meg.³³¹

A házassági stratégia csúcsát az eliten belül kötött házasságok jelentették, s ebben a már több generációs hagyományokra visszatekintő családi kötelékeket favorizálta a Harinai–Bethlen páros is. A losonczy Bánffyakkal, s általuk a somlyói Báthoryakkal való többszörös összefonódás mellett elsősorban az Apafi, somkeréki Erdélyi családdal való rokoni

³³¹ Jó példa erre az az eset, amikor Bethlen Mihály és Sarmasághy Ilona lányát, Bethlen Erzsébetet a Doboka, Szilágy- és Hunyad vármegyében birtokos köznemessel, Makray Bertalannal házásították össze. „Húgomat akarná venni Makray Bertalan, – írta Harinai Farkas Farkas Bethlen Györgynek –... bizony énnekem igen tetszik, mert jámbor nemzet, őmaga is jámbor, csak egy főre is vagyon. ... Látja kegyelmed, hogy az ember igen szűk, nem szinte úgy válogathatunk benne, amint mi akarnok. Tetszik énnekem, hogy ebbe te kegyelmed se tartson semmi ellent.” Az év végén már az esküvőt szervezték, ahol a házigazda szerepét ők ketten látták el, unokahúguk násznagyának unokatestvérüket, Bánffy Pált kérték el, míg a vőlegény mellett Fráthay Gergely, a későbbi kolozsi főispán töltött be hasonló tiszteket. Harinai leveléből pedig az előkészületekbe is bepillantást nyerhetünk: „Te kegyelmedet azon is kérem, hogy te kegyelmed hozzon hegedűsöket is, mert itt azt sem találék, lám a Chakany uram menyegzőjekor egy székely drabant igen jó énekmondó vala, kerestetné azt is meg kegyelmed György deákkal. Mely szakácsi lesznek kegyelmednek, hozza el kegyelmed azokat is, mind fazekastól, tálat, tálnyért is, ha mi egyéb vagyon ahhoz való, egyebet is mindent, ha madárnak te kegyelmed szerét teheti, meg szolgálom azt is te kegyelmednek. Azon is kérem kegyelmedet, hogy kegyelmed izenné meg azt is, ha el küldte volna kegyelmed az én leveletem, mind a pénzzel egybe, Vajdafy Dienesne asszonyomnak, és mi választ tött a viza felől. Te kegyelmedet mégis felette igen kérem, hogy kegyelmednek legyen gondja mindezekre, ha mit elfelejtettem volna is, valami ide való dolog leszének, legyen gondja reám.” Harinai Farkas levelei Farkas Bethlen Györgynek. Harina, 1569. március 28. és december 7.

kötelékek kiépítésére, illetve megőrzésére törekedtek. Emellett az általuk inspirált elitbeli házasságokkal egyben a Magyar Királyság és a Partium felé nyitottak, és az ottani főnemesség irányába terelték az addig főként Erdélyen belül házasodó és birtokló famíliát. Ekkor kerültek szorosabb rokoni összeköttetésbe a Károlyi, körösszegi Csáky, Patócsy és az Erdélybe Magyarországról 1569-ben betelepülő és főként a Partiumban birtokló kápolnai Bornemisza családdal.

Nézzünk egy jellemző és kellően bonyolult példát erre a kettős irányultságra: Bethlen György egyik lánytestvére, Anna, Apafi Lászlóhoz, Apafi Gergely unokaöccséhez ment nőül, tehát ez a frigy a család házassági stratégiájának a hagyományos vonalához tartozott. Másik lánytestvére, Druzsiana Károlyi László felesége lett, ez az esküvő már a nyitást jelentette. A családi szálakat a továbbiakban azonban még inkább összefonták: Bethlen Anna és Apafi László házasságából ugyanis egy Gáspár nevű fiú született, akihez Károlyi László húgocskáját, Károlyi Klárát adták nőül. Apafi Gáspár korai halála miatt ez a házasság hamarosan véget ért, így Bethlenék akaratából az ifjú özvegy a tágabb rokonsághoz tartozó Sombory Györgyhez ment feleségül, de nagyon rövid idő alatt ismét csak magára maradt. Ekkor kérte meg a kezét a nemrégiben ugyancsak megözvegyült Bethlen György, s ez a házasság már mindkét félnek meghozta a remélt és tartós boldogságot.³³² Ekkor Bethlen György és Károlyi László között kettős sógori kötelék volt, mivel egymás lánytestvérét vették feleségül. Amikor pedig Károlyi László is elvesztette feleségét, Bethlen Druzsianát, akkor — bár húga révén továbbra is sógorságban állt Bethlen Györggyel — újabb házassági kötelékkel fűzték még szorosabban a családhoz: egy kettős esküvő keretében Pókay Jakab tanácsúr és főudvarmester egyik lányát vette feleségül, míg a másik Pókay-lányt Harinai Farkas János, az öreg Farkas fia vezette oltár elé.

Az első két kategória, azaz a hagyományos nemesi házasságok és az eliten belüli frigyek az átgondolt házasságpolitikát folytató nemesi családoknál mindenhol megfigyelhető. A harmadik típus, az integráló házasságok meglete viszont aránylag elég ritka. Azért is kell ezt külön megemlíteni, mert a nagy múlttal rendelkező szűk elitre a fejedelemség korában ez a befogadókészség egyáltalán nem volt jellemző. A Bánffy, az Apafi, a Báthory és a többi nagy família vagy egymás közt házasodott, vagy ha nem tudtak társadalmi és anyagi szempontból is tökéletes házasságot kötni, akkor a presztízs volt a döntő: inkább a tág ro-

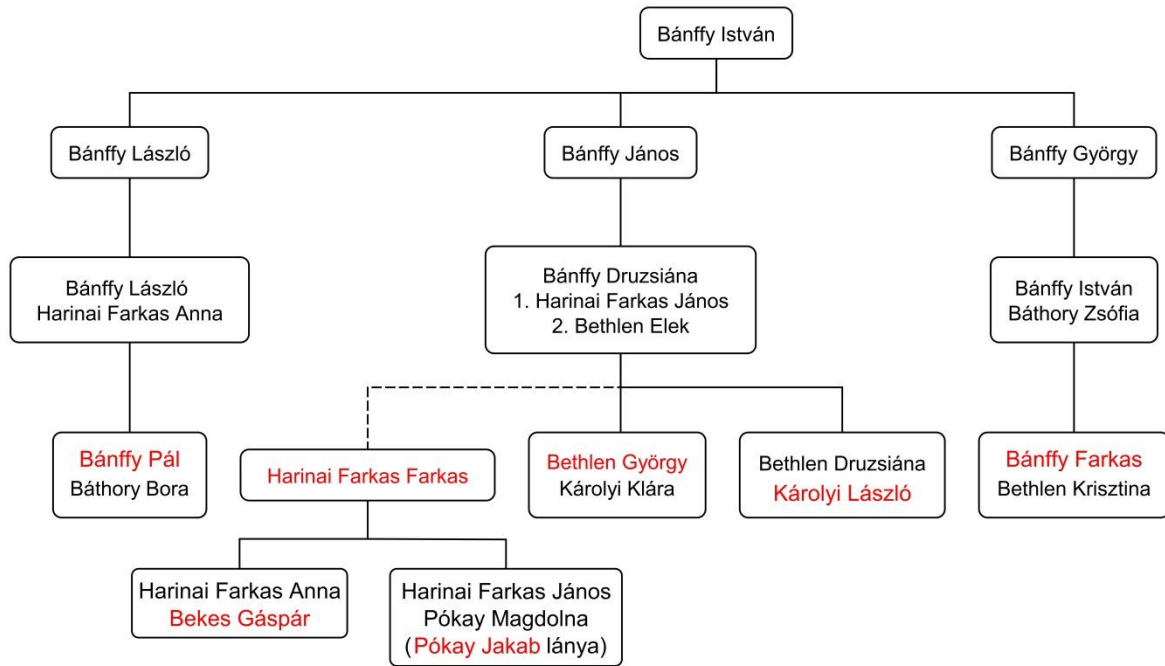
³³² Bethlen György első felesége Sükösd Anna, aki ezt megelőzően Béli Ferenc özvegye volt. Bethlennel közös gyermekük Bethlen Miklós. Károlyi Klárának Bethlen György előtt két férje volt, először a már említett Apafi Gáspár, majd Sombory György. Ismereteink szerint ezek a házasságok gyermektelenek maradtak. A Bethlen Györggyel kötött házasságából két fiú, Ferenc és Mihály született. *Lukinich Imre: A bethleni gróf Bethlen család története.* Bp. 1927. 70.

konsághoz tartozó alacsonyabb rangú, de régi, jó nevű nemesi családokból választottak párt maguknak.

A Harinai Farkas–Bethlen páros viszont nem egy esetben alkalmazta ezt a módszert, kétféleképpen is. Az első, gyakorlatilag kockázatmentes változat az volt, amikor egy már befutott, de főnemesi ősökkel nem rendelkező politikussal léptek rokoni kapcsolatba. Ide sorolhatjuk Bekes Gáspár és Harinai Farkas Anna házasságát valamint a Pókay Jakab lányai-val tartott esküvőket. Harinaiék a nagy társadalmi ugrást bemutató politikusok mellett bátran nyúltak az ígéretes köznemes vagy akár frissen nemességet nyert ifjakhoz is, akik később részben a tehetségüknek, részben magas rangú rokonaik támogatásának köszönhetően jelentős hivatalnoki karriert futottak be. A két legpregnansabb példa erre Csákány Balázs, és Dobszay István esete. Csákány, Bethlen György unokahúgának férje, a kor egyik legragyogóbb jogi szakembere és ügyvédje volt, Dobszay, aki a két tanácsúr hűgát, Bethlen Borbálát vette feleségül, szintén jogi területen mozgott, majd pályája csúcsán, 1577-ben ítélőmester lett. A két jogásznak a Harinai–Bethlen családba való beemelését nyilván a tág család rengeteg peres ügye is indokolhatta, de nem kizárólagosan, hiszen jogi kérdésekben maga Thetey Lőrinc, a királyi jogügyigazgató is a rendelkezésükre állt.³³³

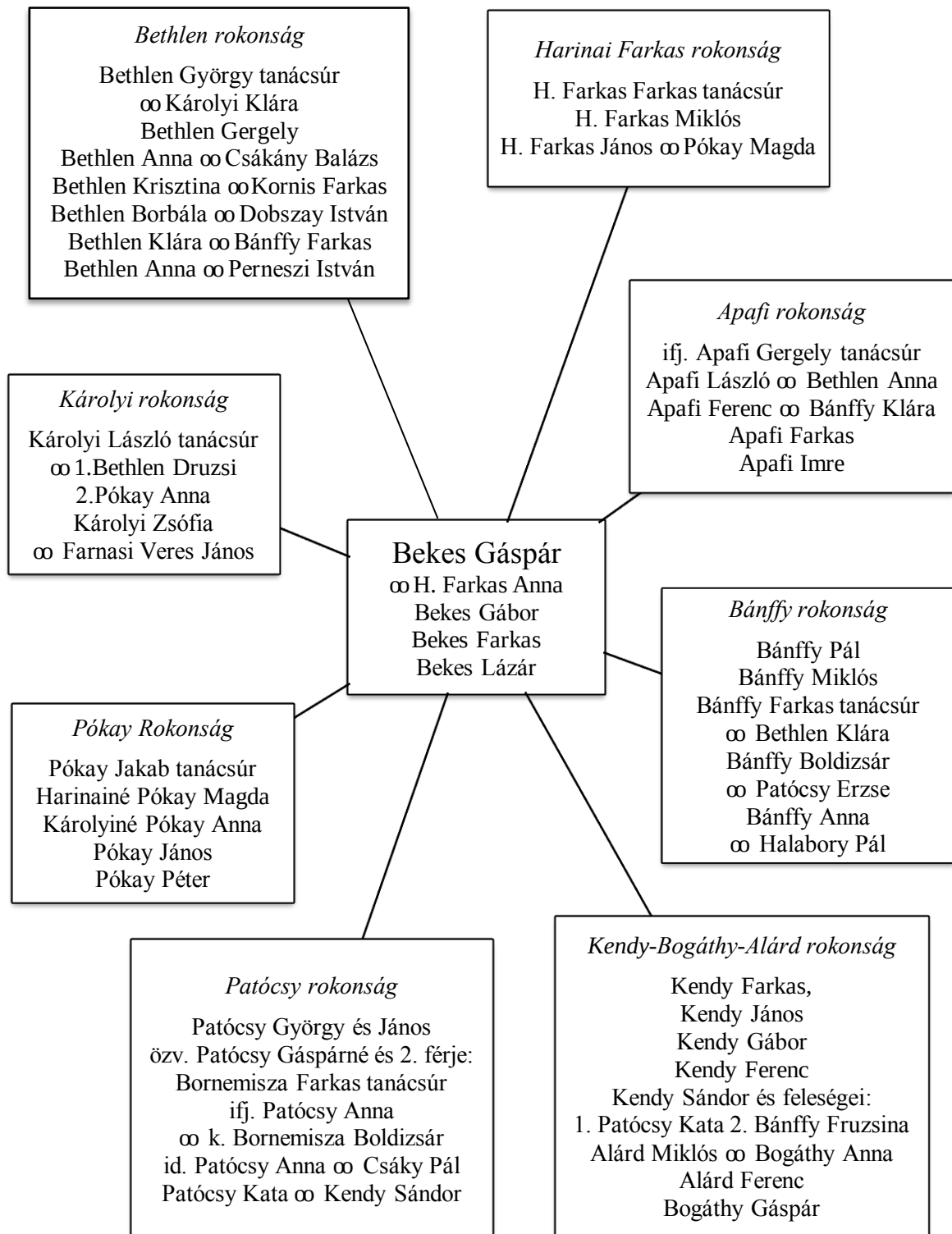
A fentiek tükrében már sokkal érthetőbb, hogy milyen előnyökkel járt Bekes Gáspár házassága. Igen széles, sokrétegű, szervezeten mozgó rokoni körbe nyert bebocsátást. Ez már önmagában is nagy előrelépést jelentett a befolyásos rokonsággal nem rendelkező főúrnak. De a pillanatnyi helyzetben számára még fontosabb lehetett, hogy ez a rokoni kör az uralkodói tanácsban is jelentősen az ő javára billentette az erőviszonyokat, hiszen a házassága révén hat tanácsúrral került egész közeli rokonságba:

³³³ Azt eddig nem sikerült kiderítenem, hogy Theteyt, akivel szomszédos és közös birtokrészeik is voltak Bethlenének, rokoni szálak miatt vagy csak közös érdekből és barátságból favorizálták.

23. Tanácsurak Bekes Gáspár rokonságában

A családfán feltüntetetteken kívül Bekes számos tekintélyes család tagjaival került különböző fokú sógorságba, amelynek jelentősége és hatása teljes valójában csak később, 1575-ben, a Báthoryval való rivalizálás csúcspontján mutatkozott meg.

24. Bekes Gáspár rokoni köre

7. Háttérharcok a hatalomért

Bekes Gáspár 1567 őszén, házasságkötésének idején, politikai befolyása és főként felhalmozott vagyona miatt már az ország első számú politikusának kezdte tekinteni magát, aki fölött csak az uralkodó áll. Egy későbbi levelében, visszatekintve a hatvanas évek végére, úgy nyilatkozott, hogy egész Erdélyben nem volt olyan főúr, akinek annyi birtoka lett volna, mint neki, sőt ezen a téren a Magyar Királyságban sem akadt volna vetélytársa.³³⁴ Birtok és vagyon tekintetében nagy valószínűséggel igaza volt, de az kérdés, hogy a politikai irányításban volt-e olyan primátusa, mint azt ahogy ő hitte, vagy esetleg alábecsülte a politikustársai ambícióit, lehetőségeit és a politikai palettán elfoglalt helyüket. Bekes meghatározó szerepe ugyanis ekkor már vitathatatlan, de egyáltalán nem tekinthető olyan kizárólagosnak, ahogy ő ezt szerette volna hinni.

Bekes értékrendjében a vagyon állt az első helyen, és pályafutását is eszerint építette fel. Ennek következtében viszont erős aránytalanság alakult ki vagyonosodásának az üteme és kapcsolati hálójának a kiépítése, erősítése között. Arra pedig egyáltalán nem figyelt, hogy kivételesen gyors gazdagodásával mennyi irigyet és ellenlábast szerez. Ebben az időszakban már tapasztalhatóak nála az aránytévesztés első jelei. A Báthoryakhoz mérte magát, s valószínűleg már ekkor kialakult benne a pár évvel később kinyilvánított lekicsinylő vélemény: „a vajdának soha nem volt annyija, mint nekem.” Önbizalmát az is erősíthette, hogy éppen a Báthoryak kárára gazdagodott. Bekes jól láthatóan nem vette kellőképpen figyelembe azt a politikai tőkévé is átalakuló társadalmi presztízst, amely egy család előkelő származásából és több évszázados múltjából fakadhat.

Mivel Bekes a saját vezető szerepének a tudatában tűzte ki céljait, és építette ki a következő évek stratégiáját, meg kell vizsgálnunk, hogy helyzetértékelése, az erőviszonyok felmérése mennyiben volt helytálló. Első lépésként azt kell látnunk, hogy mennyiben változott az 1562 után kialakuló irányító réteg, 1567-től kik alkották János Zsigmond politikai környezetét és az uralkodó körüli hierarchiában hol volt a helyük,. Erre szerencsére egy nagyon egyszerű és objektív mérőeszközünk van: János Zsigmond végrendelete.³³⁵ A testamentumot közzétevő Heckenast Gusztáv úgy vélekedett, hogy az örökül hagyott összegek-

³³⁴ Bekes Gáspár 1574. május 26-án Miksa császárnak írt levelében. Erdély és a Porta. 1567–1578. közli: Szalay László. Pest 1862. 168.

³³⁵ *Heckenast Gusztáv: János Zsigmond végrendelete (1567).* In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére.* Szerk. Galavics Géza–Herner János–Keserű Bálint. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 10. szerk. Keserű Bálint–Monok István). Szeged 1990. 155–171

kel a végrendelet beárazza a teljes erdélyi elitet. Az öröklők névsora és a nekik juttatott hagyaték értéke alapján csoportokba rendezte a nevezett politikusokat. Az így kialakított, egymástól élesen elkülönülő kategóriák megjelenését pedig azzal magyarázta, hogy János Zsigmond a „*kormányt*” valamint a „*kormányképes — és ezért nem mellőzhető — ellenzéket*” vette be a végakarataiba.³³⁶

Megállapításával nem tudok teljes mértékben egyetérteni, nemcsak azért, mert a *kormány*, és a *kormány ellenzéke* megfogalmazást anakronisztikusnak érzem, vagy mert az általa felvázolt kategóriarend következetesen nézve nem működik, hanem elsősorban azért, mert szerintem itt nem erről van szó. Abban teljesen egyetértek Heckenast Gusztávval, hogy a testamentum tényleges értékrendet tükröz és ezek szerint különböző részekre oszlik. Az is igaz, hogy az örökség nagyságának jelentős megváltozása megkülönbözteti egymástól az öröklőket. Egy-egy politikusnak a kategóriáján vagy csoportján belül elfoglalt helyét azonban már nem feltétlenül a ráhagyott örökség nagysága határozza meg. Abból pedig, hogy valaki kevesebbet kapott, mint a mögötte álló, még egyáltalán nem következik az, hogy ő János Zsigmond „ellenzékehez” tartozott. De mivel ez a végrendelet pontokba szedett, csoportokba rendezett, jól megkomponált írásmű, a benne levő látszólagos következetlenségek, egyenetlenségek nyilván jeleznek valamit és efölött valóban nem lehet átsiklani.

Először azt nézzük meg, hogy a testamentum milyen logika szerint készült. Heckenast Gusztáv az általa felállított első kategóriába csupán a négy testamentumos urat (Csáky, Hagymássy, Bekes, Nieżowski) sorolta, a következő három politikust, a két Báthory testvért, illetve Bebek Györgyöt már egy másik csoportba osztotta. Szerinte ez a második társaság alkotta az „ellenzéket”, pontosabban csak a két Báthory, Bebek, „az állandóan pártot változtató főurak utolsó képviselője” különáll, s éppen a neki juttatott jelentősebb örökség a bizonyíték arra, hogy az ellenzék, ha már nem hagyható ki, de kevesebbet kap, mint az uralkodóhoz hű főurak. Szerintem pedig ez a hét tanácsúr egy csoportot alkot, mert mindannyian *magnificusok*, azaz a nagyságos-rendbe tartoznak s emellett a belsőtanács vagy belső kör tagjai is.

A végrendelet formai sajátossága, hogy tételelesen sorolja fel az örökösöket a nekik juttatott javakkal, és a tételeket megszámozták. Itt azonban kétféle gyakorlat figyelhető meg: az egy szám–egy személy módszer mellett többször is előfordul az a megoldás, hogy egy tételhez több személy lett rendelve. Ezekben az esetekben is külön, név szerint sorolják fel

³³⁶ Uo. 167.

a hagyatékot, és ha az uralkodó a csoport egészének is hagyományozott, akkor azt a nevek után tüntették fel. Ez a jelenség már a mágnessok csoportjában megfigyelhető, ahol mindenki külön számot kapott, kivéve a két Báthoryt, ők egy tételként szerepeltek. Ugyanígy az uralkodói tanács külső tagjai szintén együtt lettek egy tétel alá sorolva. Egy-egy közös szám alá tartoznak az orvosok valamint a katonatisztek és a lista végén az udvari személyzet azonos feladatot ellátó elemei, például az ajtónállók vagy a lengyel inasok. A sokszereplős tételek között viszont felbukkannak egyes, külön számmal kezelt emberek. A végrendelet készítője tehát párhuzamosan gondolkodott kategóriákban és konkrét személyekben.

Mint ahogy arra már Heckenast Gusztáv is felfigyelt, az örökök hagyott értékek a lista vége felé haladva nem csökkenek konzekvensen: a hátrább soroltak között is találunk bőkezűen megajándékozottakat. Ez valószínűleg abból fakadhat, hogy a végrendelet a hivatalos hierarchiát követi, ami egyes esetekben nem esett egybe azzal az erőssorrenddel, ami az uralkodó és emberei közötti tényleges személyes viszonyon alapult. Bár igen széleskörű a testamentumba felvettek listája, és kategóriákba is lettek sorolva, mégsem lehet azt mondani, hogy a végrendelet az elit egészét tükrözi. Szinte minden kategóriában találunk „hiányzót”, olyan politikust, katonát vagy udvari embert, akinek tiszténél, tekintélyénél fogva a többi társa közt lenne a helye. Így valójában a végakarát nem az elit egészét, hanem az uralkodó körül kialakult erőteret ábrázolja.

Ezek után azt kell vizsgálnunk, hogy az egyes csoportokon belül milyenek voltak az erőviszonyok. A mágnessok kategóriájában Bekecs primátusa nem látszik, de a sorrendet a viselt tisztségek szabták meg. Így például, ha egy kicsit korábban készült volna a testamentum, akkor a sor még Apafi Gergely nevével kezdődött volna, aki főudvarmesterként és első számú tanácsosként megelőzte a kancellárt. Apafi azonban nem sokkal a végrendelet készítése előtt meghalt, ekkor még a helyét sem töltötték be véglegesen. Apafi halála után Csáky Mihály került az első helyre. Hagymássy Kristóf országos főkapitányként második, Bekes kincstartóként a harmadik helyet foglalta el, Stanisław Nieżowski előkelő besorolását magas udvari pozícióinak köszönhette. Ők négyen alkották a testamentumos urak körét is, akik azért feleltek, hogy János Zsigmond végakarátát, hagyatékának szétosztását lebonyolítsák. Ők maguk kétféleképpen részesültek az örökségből, egyrészt testületként, másrészt személyre szólóan, s a kétféle hagyaték a végrendeletnek különböző helyein, egymástól elkülönítve jelent meg.

A két Báthoryt együtt kezelték, és valóban felmerül a kérdés, hogy miért. A Báthoryak osztatlanul bírták jószágaik nagy részét, és az adományokat is többnyire mindkettőjük ne-

vére kérték. Mindketten katolikusok maradtak, a politikai életben is mindig együtt mozogtak, ellentétben például a Thelegdyekkel vagy a Kendyekkel, Csákyakkal, ahol a testvérek útja nem szükségszerűen haladt egy ösvényen. Heckenast Gusztávnak azt a felvetését, hogy ők a kihagyhatatlan ellenzéket képviselték, a későbbi események visszavetítésének tartom. Báthory Kristóf belső tanácsos, Hagymássy helyettese volt az erdélyi hadsereg élén, majd át is vette tőle az országos főkapitányságot. Ő is azon kevesek közé tartozott, akik egy hálósobában tölthették az uralkodóval az éjszakát. Tehát ezek alapján őt az ellenzékhez sorolni egyszerűen nem lehet.

Öccse, István, az ismert okok miatt már nem állt olyan bensőséges viszonyban az uralkodóval, mint korábban, de a hatalomból nem kopott ki. Ekkor tért vissza a kétéves bécsi fogságából, nála ez az időszak még az ismételt beilleszkedés korszaka, belső tanácsosi címen kívül nincs is még más rangja. Éppúgy, mint az őt követő Bebek Györgynek sincs. Az először az Izabella királynét támogató, majd még apja meggyilkolása előtt tőle elpártoló Bebek ismételt felbukkanása új fejleménynek számít. A főurat a füleki törökök csapdába csalták, és Isztambulba vitték. Mivel az erdélyi diplomácia sokat tett kiszabadulása érdekében, így Bebek János Zsigmond hűségére állt 1565 nyarán, majd azon igyekezett, hogy birtokait megmentse a magyar király bosszújától. János Zsigmond, mint a végrendeletéből is látszik, kitüntetett figyelemmel kezelte a főurat, átállásától sokat várt, de ez nem teljesült, mert Bebek György még a végrendelezés évében, 1567-ben elhunyt.³³⁷

Ha a hagyatékokat nézzük, István egy gyűrűvel többet kapott, mint a bátyja, de ez fakadhatott abból is, hogy a neki hagyott ékszerek egyenként esetleg kevésbé voltak értékesek, mint a Kristóféi. Amit pedig együttesen kaptak, az nem kevés, sőt Stanisław Niezowskit meg is előzték. A hét politikus közül Hagymássy hagyatéka a legértékesebb, de nem panaszkodhatott a csoport utolsó helyén feltüntetett Bebek György sem. Összességében a hatalom csúcsán a végrendelet szerint kiegyensúlyozottak az erőviszonyok, bántó mértékben senki nem emelkedett ki. Ami köztük különbséget tett, hogy a testamentáriusi körbe csak a négy legbizalmasabb ember került. Látszólag hiányzik a névsorból Giorgio Biandrata, de ezt csak a hivatalos protokoll alakította így. Rögtön a tanácsurak után következett, a mágánasokéhoz hasonló igen értékes örökséggel.

A mágánások után a hét tanácsúr következett, akik teljesen egyforma örökségben (száz aranyat tartalmazó aranyöv + száz arany) részesültek. Itt is azt látjuk, hogy igen kiegyenlítődőtt a mezőny. Természetesen helyet kapott az örökösök közt az 1562-től előretörő Miko-

³³⁷³³⁷ Takáts Sándor: Bebek György. In: *Uő: Régi idők, régi emberek*. Bp. é. n. 73–91.

la–Gyulai–Bornemisza politikusi-baráti kör, Pókay Jakabbal, aki ekkor még nem volt Bekes rokona, és Bánffy Pállal, akit a Báthoryakhoz és Bekeshez egyformán szoros rokoni szálak kötöttek. A listáról hiányzik viszont Harinai Farkas és Bethlen György, akikről pedig tudjuk, hogy ekkor is tanácsosok. A helyükre érkező Cserényi Istvánról szinte semmit nem tudunk, ifjabb Apafi Gergely viszont az elhunyt udvarmester unokaöccse volt.

A belső kör	A belső kör	A második vonal	A második vonal
Apafi Gergely† Csáky Mihály Báthory András † Giorgo Biandrata Stanisław Nieżowski Báthory Kristóf Báthory István Hagymássy Kristóf Bekes Gáspár	Csáky Mihály Hagymássy Kristóf Bekes Gáspár Stanisław Nieżowski Báthory Kristóf Báthory István Giorgo Biandrata	Bánffy Pál Gyulai Mihály Pókay Jakab Mikola Ferenc Bornemisza Farkas Bethlen György Harinai Farkas Farkas	Gyulai Mihály Cserényi István Mikola Ferenc Bornemisza Farkas ifj. Apafi Gergely Bánffy Pál Pókay Jakab

25. János Zsigmond politikusai 1567-ben

Nem lehet tehát azt mondani, hogy ebben a csoportban Bekes szempontjai érvényesültek volna, sőt azt látjuk, hogy éppen az ő tanácsúr rokonai hiányoznak ebből a kategóriából. Ennek nyilván összetett okai vannak, talán Harinai és Bethlen korábbi békepárti politikája, a Walkay–Forró összeesküvésben vitt tisztázatlan és bizonyíthatatlan szerepük is közrejátszott ebben. Ők viszont a saját rezidenciájukról politizáló, hagyományos típusú főurak közé tartoztak.

A katonatisztek csoportjában a Radák–Rác vonal érvényesült, tehát azok álltak közel az uralkodóhoz, akik részt vettek a székely lázadás leverésében, és az északi várharcokban. A csoport nagy hiányzója Nyakazó Ferenc, a bihari főispán és váradi kapitány, aki egyébként megbecsült alakja a korabeli politikai életnek. Magából a testamentumból nem maradt ki, de, egészen hátra került, az utolsó csoport elé, az olasz és lengyel udvaroncokat előzi meg. Mivel jelentős hagyatékhoz jutott, elképzelhető, hogy az ő hátrább sorolásában is az játszott szerepet, hogy míg 1563 és 1565 között udvari főkapitányként az uralkodó közvetlen környezetében mozgott, addig váradi kapitányként kikerült az udvarból, és ezáltal a fejedelem közelségéből is. Az is jellemző, hogy Iffjú János, aki katonai múltjának és Majláth Margittal kötött jó házasságának köszönhetően köztes helyet foglalt el a katonatisztek és az előkelő főurak között, nem sokkal a Magyar Királyságból való áttelepülése után már külön tételként — nem túl elől, de Nyakazót például megelőzve —, helyet kapott a vég-

rendeletben. Ez ugyanúgy mutatja János Zsigmond értékrendjét, mint Iffjú és a Báthoryak érdekérvényesítő képességét.

A katonatisztek a politikai életben egyértelműen az egymással jól együttműködő Hagymássy és Báthory Kristóf kettős mögé sorakoztak fel. Ezáltal világosan megmutatkozik Bekes Gáspár egyik komoly gyenge pontja: a katonai elitben nem volt emblematikus figura, sőt még egy kis saját csoportot sem tudott kialakítani, amelyre támaszkodhatott volna. Ha Bekes Gáspár túl is értékelte a saját személyét és pozícióit az eliten belül, azt viszont igen jól látta, hogy katonai téren le van maradva esetleges versenytársaihoz képest. Éppen ez az időszak volt az, amikor ezen a területen is elkezdte kapcsolatait kiépíteni, és talán a végrendeletben olvasható speciális örökség — János Zsigmond saját puskás zsoldosai —, amit csak ő egyedül kapott, akár már ennek az új törekvésének lehetett az előfutára. Bekes tudatosan kereste a kapcsolatot a katonai elit kiemelkedő tagjaival. Az országon belül erre nem sok lehetősége nyílt, a tisztek saját belső hierarchiájuk szerint az országos katonai vezetőkhez igazodtak. Kizárólag olyanoknál volt esélye, akik az egyenes vonalú katonai karriernél összetettebb pályát, nagyobb befolyást, több lehetőséget szerettek volna. Így kezdték segíteni Bekes törekvéseit a Radák fivérek. Kettejük közül László, az idősebb és nevesebb, 1569 végén már a Váradi vár kapitánya és Bihar vármegye főispánja volt, s nem kizárt, hogy előrelépésében Bekes is szerepet játszott.³³⁸ Radákhoz hasonló kaliberű katonatiszt nem sok akadt, így Bekes a székely előkelőknél próbálkozott. Őket sem a politikai, sem a katonai elit nem tekintette egyenrangú félnek, s így nem jutottak a helyi pozícióknál jelentősebb tisztségekbe, de mégis jelentős katonai potenciál állt mögöttük. Erőfeszítéseinek köszönhetően hamarosan Bekes táborába tartozott Andrássy Péter és Apor Miklós,³³⁹ de jól látszott, hogy belső emberanyagból a terveit nem tudja megvalósítani.

Több esély kínálkozott viszont a kívülről betelepedők megnyerésére. A Magyar királyságból folyamatos volt a menekülő kis- és köznemesek, egyéb katonaelemek beszivárgása, de pont ebben az időszakban két nagyobb hullámban is érkeztek a végvári harcokban kitűnt vitézek. Az oszmán csapatok 1566-ban elfoglalták Gyulát, s a vár védői közül többen is — például Ghiczy János, a későbbi váradi kapitány, majd kormányzó, vagy a karánsebesi bánásig jutó Thornyi Tamás — Erdélyben folytatták a karrierjüket. Mivel Gyula utolsó kapitánya Kerecsényi László volt, a Báthory testvérek sógora, akik maguk is többször megfordultak a várban, a Gyuláról menekülők szinte automatikusan Báthory Kristófot ke-

³³⁸ 1569. november 22-én már ezzel a címmel szerepelt. MOL F 1 Libri Regii 1. f. 138–139.

³³⁹ MOL F 1 LR III. f. 51–52.; EOE II. 564–567.

resték meg, az ő szolgálatába álltak, mint ahogy erről korábban már szó volt.³⁴⁰ Ez a vonal tehát nem Bekest segítette, hanem éppen ellenkezőleg, az ezen a téren már amúgy is előnyben lévő potenciális vetélytársait erősítette még tovább.

A következő hullám során, az 1568–69-ben érkezők viszont már Bekes Gáspár köré csoportosultak, annál is inkább, mert áttelepedésüknek nem hadi, hanem politikai háttere volt. Gyula elfoglalása nemcsak a magyar királynak, hanem János Zsigmondnak is újabb területi veszteségeket jelentett, hiszen ezzel teljesen kiszorult a Maros–Körös vidékéről.³⁴¹ Ezzel az erdélyi politika ismét a Felső-Tisza menti vármegyék birtoklásának biztosítására és elismertetésére összpontosított. A terület politikai és gazdasági érdekek miatt egyaránt kulcsfontosságú volt: egyrészt a Lengyel Királysággal való szoros összeköttetés és együttműködés, másrészt az itt fekvő bányák, a borvidék és a kereskedelmi utak azt indokolták, hogy János Zsigmond véglegesíteni próbálja itt a hatalmát és befolyását. Viszont a hatvanas évek közepétől kezdett kiszorulni erről a területről, s a folyamatban lévő Habsburg–török béketárgyalások nem ígértek ebben a kérdésben pozitív változást.³⁴²

A vitatott területek birtokos nemessége intenzíven kereste az erdélyi politikusokkal való kapcsolatot. Az 1566-os területi veszteségek, az utána megkötött drinápolyi béke, a császári udvarnak Miksa trónra lépésével átalakuló magyar-politikája önmagában is elégedetlenséget szült. Mindezt fokozta, hogy Miksa a János Zsigmondtól ismét elfoglalt területeket nem adta vissza a korábbi birtokosainak, hanem kincstári javakká nyilvánította, ráadásul az országrész politikai és katonai vezetését is kivették a magyarok kezéből. További elkeseredést váltott ki, hogy megtiltották a Lengyelországba irányuló borkivitelt, amely több főurat, Dobó Istvánt, a Homonnaiakat és másokat is igen hátrányosan érintett, hiszen jövedelmük jelentős része származott az exportból. Mindemellet a lengyel és az erdélyi nemességgel való családi összeköttetések is afelé terelte őket, hogy aktívan segítsék János Zsigmondot abban, hogy az elvesztett területeket visszaszerezze. Ebből a helyzetből nőtt ki később az a vád — amely alapján Dobó Istvánt és Balassa Jánost 1569 őszén Miksa csá-

³⁴⁰ Istvánffy nyomán történetírásunkban az a nézet terjedt el, hogy Ghiczy Nagyváradra menekült, és már ekkor János Zsigmond szolgálatába lépett, de Nagy Miklós alapos forráskutatással kiderítette, hogy valójában Horvátországba kedvelt bátyjához, Ghiczy Farkashoz sietett. Az elkövetkező két évet itt töltötte, s csak a drinápolyi béke megkötése után, feltehetőleg a katonák nagymérvű elbocsátása miatt kényszerült új helyet keresni magának. *Nagy M.*: A Ghycziek i.m. 20. Thornyira: Báthory István levelezése i. m. I. 175.

³⁴¹ A hadi eseményeket és a területi változásokat részletesen bemutatja: *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 123–131.

³⁴² Török-magyar Oklevéltár 1533–1789. Ford.: Karácson Imre. Szerk.: Thallóczy Lajos, Krcsmárik János, Szekfű Gyula Bp. 1914. 87.

szár letartóztatta —, hogy török segítséggel meg akarták dönteni magyarországi uralmát, és helyette János Zsigmondot akarták egész Magyarország királyává koronázni.³⁴³

A fent említett problémák, egyéni sérelmekkel súlyosbítva, több politikust és végvári tisztet arra készítetett, hogy még jóval Dobóék letartóztatása előtt, magyarországi lehetőségeiket és szerepvállalásukat átgondolva, János Zsigmond országában keressenek menedéket. Ekkor érkezett Erdélybe Dobó és Balassa sógora, Bocskai György, Gyulaffy László, a volt veszprémi főkapitány, a mostohafia, az ifjú Imreffy János kíséretében, Segnyey Zsigmond a sógoraival, Forgách Pállal és a történetíró Forgách Ferencel, aki rövid padovai kitérő után érkezett Erdélybe.³⁴⁴ Az egri várból az 1552-es ostrom idején már ott vitézkedő Kamuthy Balázs és Káthay Ferenc érkezett.³⁴⁵

Az áttelepülők elsősorban rokonaikra építettek: Hagymássy Kristófra, aki még első házassága idején került a Forgáchokkal rokonságba, és sógorukra, kápolnai Bornemisza Farkasra. Bekes Gáspár azonban hamar meglátta a politikai lehetőséget mind az érkezőkben, mind pedig a magyarországi mozgalomban. Gyorsan átvette az események irányítását, és segítette az érkezők beilleszkedését, birtokhoz jutását, Kamuthyt pedig „megtartotta” és saját udvari kapitányának tette meg. A Magyarországról érkezők áttelepedése rögtön és alaposan átrendezte az erdélyi elit belső erőviszonyait, mivel János Zsigmond Bocskai Györgyöt, Forgách Ferencet és Gyulaffy Lászlót tanácsúrrá nevezte ki, s elkobzott jószágaik fejében kárpótlásban is részesítette őket.³⁴⁶

A kezdeti sikerek ellenére Bekesnek a katonai támogatói kör kiépítésére tett kísérlete végül minden szempontból a visszájára fordult. Az Erdélybe telepedő és az elitbe gyorsan beilleszkedő katonai csoportból végül nem ő profitált, mert az általa gondosan kiépített támaszt példászerű gyorsasággal reagáló ellenfelei egy egyszerű, de zseniális húzással szinte azonnal kiütötték alóla, és elképzeléseit ellene fordították. Kihasználva azt, hogy a Gyulaffy–Forgách–Bocskai-kört lazább-szorosabb rokoni szálak fogták össze, maguk is beléptek ebbe a rokoni körbe azáltal, hogy az első felesége halálával nemrégiben megöz-

³⁴³ *Károlyi Árpád*: A Dobó–Balassa-féle összeesküvés történetéhez 1569–1572. Bp. 1879. *Hóvári János*: A hűtlen Dobó. Bp. 1987. 40–97.; *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp. 2010. 248–250. (História Könyvtár. Monográfiák)

³⁴⁴ MOL NRA fasc. 798. f. 10–43.; *Bártfai Szabó László*: A Hunt-Pazman nemzetségbeli Forgách család története. Esztergom 1910. 266, 308–312. Forgách Pál idővel visszatért a királyi Magyarországra.

³⁴⁵ Kamuthy pályafutására: *Horn Ildikó*: Hit és hatalom i. m. 214–218.; Káthayra: *Szabó András*: A csegekátai Kátay család genealógiája a 16–17. században Kátay Ferencről a család kihalásáig. in *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint. Szeged 1990. 230–231. *Almási Gábor*: Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai. *Századok* 140, no. 6 (2006) 1405–1440.

³⁴⁶ MOL F1 LR 1. f. 71, 87–88, 91, 95–96, 102, 105, 147, 191–192, 288., MOL P 287 Forgách család levéltára, 15. cs. fasc. L.; *Kelemen Lajos*: A magyarfenesi Jósika kastély In: *Uő*, Művészettörténeti tanulmányok. II. Bp.–Bukarest, 1984, 227.

vegyülő Báthory Kristóf megkérte Bocskai György lányának, Erzsébetnek a kezét. A Báthory fivérek lettek tehát az új erdélyi katonapárt gyors kialakulásának haszonélvezői, ráadásul nemcsak ellenfelük reménybeli támaszait sikerült a maguk pártjára vonniuk, hanem azt is örömmel konstatálhatták, hogy az akció minden negatív következménye Bekes Gáspár nyakába zúdult.

A Porta ugyanis kezdetben nem ellenezte a Dobóékkal való kapcsolattartást, sőt kifejezetten hasznosnak tartotta, de már akkor is kikötötte, hogy a frissen létrejött békét nem sértetik meg.³⁴⁷ A későbbiek során részben a bécsi udvar nyomására, részben pedig mert a kialakuló helyzetben maguk is egy újabb háborús konfliktus lehetőségét látták, már ellenezték az erdélyi akciót. A nagyvezír pedig Bekes Gáspárt azzal a súlyos váddal illette, hogy az átcsábított főurakra támaszkodva meg akarja gyilkolni János Zsigmondot, és magához akarja ragadni az Erdély feletti hatalmat. Bekes tehát kétszeresen bukott, a katonai támogatás mellett a Porta addigi jóindulatát is elvesztette. Olyannyira, hogy a nagyvezírben még Bekes végleges kiiktatásának a gondolata is felmerült. Azzal az ürüggyel, hogy a János Zsigmond halála utáni helyzetről, Bekes trónra lépésének feltételeiről tárgyaljanak, Isztambulba akarta csalni, és a Héttoronyba akarta záratni.³⁴⁸

Amíg tehát Bekes Gáspár és Dobóék mozgalmának összekapcsolódásától I. Miksa saját magyarországi uralmát féltette, a nagyvezír ugyanebből a szövetségből egy János Zsigmond elleni szervezkedést látott kibontakozni. Az áttelepülőknek azonban nem a fejedlem kiiktatásában, hanem a halála utáni helyzetben szántak kulcsszerepet. János Zsigmond végrendelete 1567-ben nem elővigyázatos gondosságból született. Az uralkodó hullámozó egészségi állapota már 1565-ben komoly aggodalmakra adhatott okot, 1567-ben pedig éppen súlyosra fordult, s bár év végére feljavult, ettől kezdve János Zsigmond folyamatosan rosszulletekkel, rohamokkal küzdött.

A kialakult helyzet cselekvésre ösztönözte a politikai elitet, amely arra törekedett, hogy a nagybeteg János Zsigmond fenyegetően közeledő haláláig mindkét nagyhatalmú szomszédjával tisztázza az országrész státuszát és jövőjét. Az uralkodó életének törékenysége rendkívül bizonytalan helyzetet teremtett. Trónörökös hiányában nyitottá vált az utódlás kérdése, és – ezzel szorosan összefonódva – Miksa magyar királyságától elkülönülő állami lét fenntartása.³⁴⁹ A keleti országrészben formálódó kis államot Szulejmán szultán elhatá-

³⁴⁷ Szelim szultán levele János Zsigmondhoz. 1568. augusztus 11. Török-magyar Oklevéltár i. m. 92–93.

³⁴⁸ lásd *Károlyi Á.*: A Dobó–Balassa-féle összeesküvés i. m. 22.

³⁴⁹ Ezt a kérdést kiválóan körbejárta *Oborni Teréz*: Erdély közjogi helyzete a speyeri szerződés után (1571–1575). In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Bp. 2002. 291–304.

rozása és hatalma hívta életre. Adófizetési kötelezettségével, ellenőrzött külpolitikájával laza vazallusi függésben állt az Oszmán Birodalommal, ám a szultán a keleti országrésszel kapcsolatos megnyilatkozásaiban mindig a személyes kapcsolatra helyezte a hangsúlyt: János Zsigmondot gyámfiának tekintette, akinek „ajándékba” adta ezt a területet.³⁵⁰ Szulejmán ezzel jól érthetően arra utalt, hogy nem tekinti véglegesnek a kialakult állapotot, „kegyessége” kizárólag János Zsigmond személyéhez és annak megfelelő irányvonalú politizálásához kapcsolódik. Ez a felállás viszont magába rejtette azt a reális veszélyt, hogy akár Szulejmán, akár János Zsigmond halálával a helyzet, vagyis a keleti országrész státusza egyik pillanatról a másikra megváltozik.

Erdély további sorsa Európa uralkodóit éppúgy foglalkoztatta, mint a magyar vezető politikusokat, és reális alternatívának tartották azt a félelmet, hogy az ország vilájetként beolvad az Oszmán Birodalomba, vagy egy bábkormány felállásával teljesen kiszolgáltatott vazallussá válik. Mindez kiolvasható az Erdélyben megforduló diplomaták jelentéseiből is. Georg Albani 1564-ben azért érkezett Gyulafehérvárra, hogy a bécsi udvar képet nyerjen Erdély állapotáról, és felmérhesse egy Habsburg–Szapolyai esküvő esélyeit. A követnek adott utasítás több pontja a jövőt fürkészte: „Ha János Zsigmond véletlenül meg talál halni, mit gondolnak ki lesz az utóda?” „A török hatalmaskodásával, vagy cselszövéseivel szemben biztosítva van-e?” „A népek milyen mértékben hajlanak Őfelsége felé?”³⁵¹ Albani szerint a tanácsurak pesszimistán nyilatkoztak a jövővel kapcsolatban: „megkérdeztem nyomtatékosan: ha valami sajnálatos véletlen folytán a ti fejedelmek meghalna, ki lenne örököse, azaz a ti új fejedelmek, azt felelték: valami lengyel, vagy (amitől Isten őrizzen) török, vagy valaki olyan, aki váratlanul rajtunk üt.”³⁵²

Cosimo Medici herceghez írt jelentésében Giovanandrea Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya szintén részletesen foglalkozott az oszmán hódítás veszélyeivel, ő viszont arra mutatott rá, hogy ha reális is ez a veszély, azért még nem feltétlenül kell bekövetkeznie: „...mivel ami nincsen, arról nem lehet állítani, hogy van, és mennyiszer láttunk zavaros időket, amikor mindenki úgy ítélte, nagy vihar közeleg, ennek ellenére aztán az ég tiszta és

³⁵⁰ A korabeli magyar közszereplők és történétírók szerint Szulejmán szultán azért vonta saját hatalma alá Budát, „hogy az német király kezébe ne akadna, és az János király fiától el ne veszne. ... ha az nagy Isten kegyelmességéből húsz esztendő megéri, minden okvetlen az Budát neki ereszttem.” A szultán állítólag még azt is megfogadta, hogy saját fiaként fogja János Zsigmondnak gondját viselni, és ha sikerül meghódítania Bécset, azt is neki fogja átengedni. Ezzel szemben a Buda elfoglalásáról tudósító török forrásokban természetesen szóba sem kerül semmilyen elfoglalt terület visszaengedése, kizárólag Szulejmánnak János Zsigmonddal kapcsolatos állásfoglalását és a keleti országrészbe való küldését tárgyalják. A kérdést a források összevető elemzése után részletesen taglalta *Szentmártoni Kálmán*: János Zsigmond erdélyi fejedelem élet- és jellemrajza. Székelykeresztúr 1934 32–35.

³⁵¹ Albaninak adott utasítás, Bécs, 1564. március 26. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 88. f. 43–44.

³⁵² Albani jelentése, Uo. fasc. 88. f. 83–98.

derős lett. Ugyanígy, lehet, hogy vannak olyan nyilvánvaló érvek, hogy ez az állam a török kezére fog jutni a mostani fejedelmük halála után, a dolgok jelenlegi állása szerint; mindazonáltal Isten találhat mások által ismert vagy mindmáig nem ismert módszereket. ...Viszont visszatérve a tárgyhoz, azt mondom, hogy bár a török bölcs, nem kell neki olyan szilárdan elhinni, hogy az államot oly biztosan a kezében tartja.”³⁵³

János Zsigmond mindent megtett, hogy országa további sorsáról gondoskodjon, de mivel a házasságának ügyében a tervezgetésen és követi tájékozódáson túl nem jutott, egyre inkább előtérbe került a szabad uralkodóválasztás problematikája. Ekkor még nem akarta feleleveníteni a Habsburgokkal kötött korábbi tárgyalásokat és szerződéseket, hanem maga sürgette a rendeket, hogy „szövetkezzenek egymás között, hogy az ő holtá után maguk, szabad választással töltsék be az uralkodói széket.”³⁵⁴ Az ezzel kapcsolatos elvi megállapodás már 1565-ben megszületett, de csak 1567 szeptemberében, János Zsigmond súlyos betegsége, majd végrendelkezése után, a gyulafehérvári országgyűlés alkotta meg az erről szóló törvényt.³⁵⁵

Sokkal gyorsabban haladt a szultáni beleegyezés megszerzése. 1566 elején, még a két uralkodó zimonyi találkozója előtt, Szulejmán szultán olyan ahdnámét küldött a gyulafehérvári udvarba, amely egyrészt megerősítette János Zsigmondot a pozíciójában, másrészt elismerte a rendek szabad uralkodóválasztási jogát.³⁵⁶ Szulejmán ugyan pár hónappal később meghalt, de fia, II. Szelim – jóval megelőzve az erdélyi diplomácia reagálását – már a Belgrád alatti táborából biztosította János Zsigmondot, hogy a Porta Erdéllyel kapcsolatos állásfoglalása és politikája a továbbiakban is változatlan marad. 1568 áprilisában pedig fermánjával erősítette meg a fehérvári országgyűlésnek a szabad uralkodóválasztásról szóló artikulusát, és egyben tudomásul vette, hogy interregnum esetén a testamentumos urak vezetik az országot, és készítik elő az új uralkodó megválasztását.³⁵⁷ Azonban az írásba foglalt és ünnepélyesen elküldött szultáni nyilatkozatok sem szüntették meg azt az aggodalmat, hogy János Zsigmond halála után a törökök mégis bevonulnak Erdélybe. Ezt a hipotézist az általános bizalmatlanságon túl két konkrét tény is erősítette: részben a driná-

³⁵³ *Gromo*: Compendium i. m. 66–67.

³⁵⁴ *Rácz Lajos*: Főhatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben. Bp. 1992. 82.

³⁵⁵ EOE II. 335–338.

³⁵⁶ *Szilágyi Sándor*: Erdélyország története, tekintettel művelődésére. Pest, 1866. I. 383. és EOE II. 250.

³⁵⁷ *Szalay L.*: Erdély és a Porta i. m. 2.; EOE II. 259, 269.

polyi béke után a szultánnak Erdélyt visszafogó, erőteljesebben korlátozó politikája, másrészt a hódoltsági tisztviselők ellenséges magatartása.³⁵⁸

Ebből kifolyólag ennek az időszaknak a politikai elitjében mindig megtaláljuk azt a csoportot, vagy legalábbis azt az egy-két számottevő befolyással rendelkező politikust, akik a magyar király jogara alatt, az Oszmán Birodalommal szembefordulva képzelték el a terület jövőjét, és a rendszeres háborús konfliktusok ellenére a kiegyezést sürgették. Ellentétben a későbbi korokkal, ez a folyamatosan meglévő királyságpárti csoportosulás ekkor mégsem nevezhető állandó képződménynek, mert nem ugyanazoknak a személyeknek a kitartó állásfoglalását és rendíthetetlen elkötelezettségét takarta, hanem erősen fluktuálva, más- és más politikusok várták a megoldást ettől az irányvonalától. Érdekes, és a politikai mozgásteret is jól mutatja, hogy a János Zsigmond trónjára aspiráló mindkét jelölt, ellentétes irányban ugyan, de megjárta mindkét tábor, a török pártit épp úgy, mint a *factio germanicat*,³⁵⁹ tehát egyszerűen csak helyet cseréltek a politikai palettán. A Habsburgokkal eleinte talán túlzottan is kiegyezésre törekvő Báthory István a bécsi fogsága után a szultánhoz lépett közelebb, míg a Portán követként többször is megforduló és inkább a szultán politikájához igazodó Bekes viszont 1569 után már elsősorban I. Miksától várta hatalomra jutásának elősegítését.

Izgalmas kérdés, hogy milyen fordulatot vett volna politikája, ha ő kerül uralomra. Ugyanis miközben ő Speyerben tárgyalta a már haldokló János Zsigmond nevében, öccse, Bekes Lázár hónapokon keresztül a Portán tartózkodott, tárgyalta a nagyvezírral, a szultán után utazott Kis-Ázsiába, ahol újabb három hónapot időzött, és amerre megfordult, mindenhol bőkezűen ajándékokat osztogatott. Kiszivárgott hírek szerint Bekes Gáspár azért volt Speyerben, mert János Zsigmond a Habsburg-házból akar megnősülni, de a tárgyalásokat vezető Bekes Gáspár helytelenítette ezt az „árulást” és öccse révén, magának kérte Erdély kormányzását.³⁶⁰ A jelek szerint tehát Bekes Gáspár egy Fráter György szintű játszmába kezdett: mindkét nagyhatalom támogatását meg akarta nyerni ahhoz, hogy segítségükkel ő állhasson Erdély élére, s azután a szultánt s a császárt egymás ellen kijátszva, az adott korlátozó keretek közt, de függetlenül uralkodhasson. Nem számolt viszont azzal, hogy a Dobó–Balassa összeesküvésben vitt szerepe miatt a Portán kegyvesztett és gyanús személy

³⁵⁸ Elsősorban a temesvári pasával és a szolnoki szandzsákbéggel mérgesedett el a viszony. Előbbi állítólag lábbal taposta János Zsigmond levelét és az általa megküldött szulejmáni athnámé másolatát, és a fejedelem egyik követét is megölette. EOE II. 274.

³⁵⁹ János Zsigmond használta ezt a kifejezést: MOL F1 LR 1. f. 105, 154.

³⁶⁰ ÖStA HHStA Türkei I. Karton 26. Konv. 3. 1570. VII–VIII. f. 169–185, 292–299.; Konv. 4. 1570. VII–IX. f. 160–173., Karton 27. Konv. 2. 1570. XI–XII. und s.d. f. 230–253.; Konv. 3. 1571. I–III. f. 75–84, 92–93.

lett, s azt sem fogta fel, hogy az erdélyi országgyűlés tudta és jóváhagyása nélkül megkötött speyeri egyezményvel, milyen óriási támadási felületet kínált maga ellen.

dc_105_10

.

1. A fejedelemválasztás

1.1. *Bekes Gáspár első bukása*

János Zsigmond 1569 decemberétől ismét sűrűbben betegeskedett, és különösen a kólikától szenvedett.³⁶¹ Romló egészségi állapota nyugtalanította a rendeket, ezért az 1571 januárjában tartott marosvásárhelyi országgyűlésen újra sürgetni kezdték, hogy nősüljön meg, és gondoskodjon utódról. A házassági tervek újbóli napirendre kerülése, a bécsi udvarral minden sietség nélkül folyó béketárgyalások azt mutatják, hogy sem a politikai közvélemény, sem az uralkodó szűk környezete nem számított gyorsan lezajló drámai végkifejletre. Az eltelt évtized néhány komoly krízissel tarkított gyengélkedései csupán arra készítettek fel őket, hogy János Zsigmond minden bizonnyal nem lesz hosszú életű. Így ha nem is teljesen készületlenül, de mégis váratlanul érte őket uruknak 1571. március 14-én bekövetkezett halála. Balázs Mihály egy kevésbé kiaknázott forrásra támaszkodva felvetette annak a lehetőségét, hogy János Zsigmond halálában talán nagyobb szerepet játszott egy szerencsétlen kocsis baleset, mint maga a betegség: Christian Scheseus egy 1581-ben megjelent művében örökítette meg azt az epizódot, amely szerint János Zsigmond súlyosan megsérült, amikor a marosvásárhelyi országgyűlés után Görgény felé tartva a hintója lecsúszott az útról. Az itt szerzett sebei és a betegsége tehát együttesen okozhatta korai halálát.³⁶²

Bekes Gáspár alulmaradt Báthory Istvánnal szemben a fejedelemválasztó országgyűlésen. Báthory könnyű győzelmét sokan azzal magyarázták, hogy Bekes a választás idején nem volt Erdélyben. Ez a vélemény Szamosközy István állításán alapul. Ő fogalmazta meg először, hogyha Bekes otthon lett volna, kétségkívül ő lett volna a fejedelem, de távollétében az ellenpárt túlsúlyba került és győzött.³⁶³ A Szamosközyből merítő Bethlen Farkas már így foglalta össze Bekes esélyeit: „Megvolt benne a nagy és magasztos elme elevensége,

³⁶¹ Johann Sommer, aki maga is szenvedett a betegségtől, 1570-ben írt egy *Kólika* című drámát, amelyet Giorgio Biandrata doktornak ajánlott, s amelyben János Zsigmond betegségéről is megemlékezett. In: A gyulafehérvári humanista költészet antológiája: „költők virágoskertje”. Válogatta és fordította: Tóth István. Bp. 2001. 90–91.

³⁶² Christianus Scheseus, *Oratio de origine et progressu inchoatae et propagatae coelestis doctrinae*, in *Opera quae supersunt omnia*. ed. Franciscus Csonka. Bp. 1979. 358 (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum). Egyháztörténeti összefüggéseit kibontva a szöveget latinul idézi: *Balázs Mihály*: Toroczkai Máté Marosvásárhelyen. Adalék az unitárius Vásárhely történetéhez. In: Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára. 1802–2002. Szerk.: Deé Nagy Anikó, Sebestyén-Spielmann Mihály, Vakarcz Szilárd. Marosvásárhely 2002. 493–507.

³⁶³ Szamosközy István történeti maradványai i. m. I. 128–130.

azért mikor János Zsigmond a bizalmas tanácskozásokba befogadta, és a kincstár felügyelője lett, mindenki előtt akkora tekintélyt, sokak előtt pedig népszerűséget szerzett, hogy még János életében hallgatólagosan a legmagasabb hivatal jelöltjeként mert viselkedni, és méltónak tartotta magát arra, hogy mindenki más előtt az elhunyt fejedelem örökébe lépjen; és valóban, ha akkor, amikor János Zsigmond király meghalt, Bekes itthon lett volna, aligha lett volna kétséges bárki előtt, hogy a rendek terveit és számításait megzavarja.”³⁶⁴ Bethlen szépen kiszínezett, dramaturgiailag tökéletesen kimunkált történetet adott elő arról, hogyan maradt le Bekes az erdélyi trónról. Szerinte a Bécsből hazasiető főúr alkonyatkor, közvetlenül a választás után ért Gyulafehérvárra, és még éppen hallhatta a templomból kiszűrődő hangzavart és éljenzést. Amikor megtudta, hogy az öröm vetélytársa megválasztásának szól, a párthíveivel való rövid tanácskozás után még aznap éjjel csendben elhagyta a várost, és fogarasi várába vonult. Szamosközy István és Bethlen Farkas verziójával szemben Forgách Ferenc egy teljesen más történetet mondott el. Nem éppen elfogultságtól mentesen, de kellő részletességgel írta le, hogy Bekes, aki szerinte még jóval az országgyűlés kezdete előtt Gyulafehérvárra érkezett, milyen lépéseket tett győzelme érdekében. A történetíró úgy ítélte meg, hogy Bekes, aki eleve nem lehetett méltó vetélytársa Báthory Istvánnak, azzal veszítette el a választást, hogy a rendeket és a testőrséget egyaránt magára haragította. Az országgyűlést a frissen megkötött speyeri egyezmény végrehajtásának erőltetésével fordította maga ellen, míg a testőrkapitányok felháborodását azzal vívta ki, hogy előbb vesztegetéssel próbálta őket a maga pártjára vonni, majd amikor terve kudarcot vallott, erőszakos eszközökkel akarta őket félreállítani.³⁶⁵

A források ellentmondásaira már több mint száz évvel ezelőtt felfigyeltek: A Bekes–Báthory-párharccal – gyakorlatilag azonos forrásbázis alapján, de eltérő véleményre jutva – két történész foglalkozott kimerítően: Szilágyi Sándor és Szádeczky Lajos.³⁶⁶ Szilágyi egyáltalán nem adott hitelt Forgách állításainak, mert „általában Erdély irányában s különösen ez ügyben nagy mértékben elfogult volt.”³⁶⁷ Szerinte Forgách hitelességét az is aláásta, hogy ezekben a hónapokban nem is tartózkodott Erdélyben, hanem még korábban János Zsigmond megbízásából Itáliába, majd Dalmáciába utazott, és csak a választás után érkezett vissza. Forgách cáfolatára és Bekes távollétének igazolására Szilágyi két egykorú levelet hozott fel: az 1571. május 27-én kelt, már jól ismert Hagymássy Kristóf-levelet,

³⁶⁴ Bethlen F.: Erdély története i. m. II. 339.

³⁶⁵ Forgách F.: Emlékirat i. m., 990–993.

³⁶⁶ Szilágyi Sándor: Békés Gáspár versengése Báthory Istvánnal. In: *Uő*: Rajzok és tanulmányok. Bp. 1875. I. 17–25.; Szádeczky Lajos: Kornýati Békés Gáspár 1520–1579. Bp. 1887. 26.

³⁶⁷ Szilágyi S.: Békés Gáspár versengése i. m. 23.

amelyben a főúr Csáky Mihálynak két nappal korábban tett kijelentését idézte: „...lássa ezt Békes Gáspár ökegyelme, az ki ezben járt, most is fut, fárad ott künn ... [vagyis Erdélyen kívül]”. A másik levelet ugyancsak május 27-i dátummal Bécsből maga Bekes Gáspár írta.³⁶⁸ A tanulmány megírása után egy évvel viszont egy olyan egykorú, hiteles forrás került elő, amely azt igazolta, hogy Bekes Gáspár már 1571. április 10-én megérkezett Gyulaféhérvárra, és bekapcsolódott a temetést és a választást előkészítő részgyűlés munkájába. A korabeli források közti ellentmondást Szilágyi úgy oldotta fel, hogy Forgách elbeszélését Bekes machinációiról nem a májusi, hanem a történészek előtt korábban ismeretlen áprilisi gyűlésre vonatkoztatta, mert szerinte Forgách „összezavarta a két gyűlést”, és helyenként egybemosta azok eseményeit.³⁶⁹ Az újonnan felállított kronológia szerint Bekes áprilisban valóban hazatért, és részt vett a gyűlésen, de ezután kénytelen volt kimenekülni az országból és Bécsben keresni menedéket, illetve támogatást, vagyis a fejedelmválasztó országgyűlésen már nem volt jelen.

Szádeczky Lajosnak egy jó évtizeddel később szintén szembe kellett néznie a Forgách-história és e két korabeli levél közt feszülő ellentmondással. Ám neki, mint Bekes életrajzírójának, arra a kényes kérdésre is választ kellett adnia, hogy amennyiben Bekes valóban nem volt Erdélyben a választáskor, akkor hol járt, mit csinált, miért nem sietett haza, ha valóban fejedelem akart lenni. Szádeczky azonban nem merült el a „hol volt Bekes Gáspár?” problémában, Forgáchot hitelesnek, bár kissé elfogultnak tartva, az ő históriájából, a szász elbeszélőkből és Hagymássy Kristóf leveléből csiszolta ki az események szép és gördülékeny ismertetését. Ennek alapján azonban nem tudjuk meg, mit gondolt Bekes Gáspár hollétéről, mert míg az áprilisi hazaérkezését és a megválasztása érdekében tett lépéseket Forgách elbeszélését hűen követve részletesen ismertette, azután a történetben egy hirtelen vágás következett, és már csak arról olvashatunk, hogyan harcolt a májusi országgyűlésen Hagymássy Bekesért, és hogyan árulta el őket Csáky Mihály a választás napjaiban, Bekesről viszont többet egy szó sem esik. Szádeczky nem ütköztette a forrásait, Forgách elfogultságán kívül más forráskritikai észrevételeket nem tett, Bekes májusi bécsi levelét és a Hagymássy-levél említett részletét pedig egyszerűen figyelmen kívül hagyta.³⁷⁰

³⁶⁸ Hagymássy levele Listhinek és Bekes Gáspár levele Amhát bégnek, Bécs, 1571. május 27. közölve: *Szalay L.*: Erdély és a Porta i. m. 11–17.

³⁶⁹ Szilágyi a szebeni jegyzőkönyv egy bejegyzése alapján módosította véleményét. A szebeni tanács, miután értesült Bekes érkezéséről, április 13-án futárt menesztett Gyulaféhérvárra, hogy megtudják, milyen eredménnyel zárultak a bécsi tárgyalások. EOE II k. 391.

³⁷⁰ *Szádeczky L.*: Békés Gáspár i. m. 26. Szádeczky könyve a Szilágyi Sándor által szerkesztett Magyar Történelmi Életrajzok című sorozatban jelent meg, de Szádeczky nem emiatt nem járta körül a problémát, hanem valószínűleg azért, mert az általa ismert források alapján megoldhatatlannak tartotta.

Bekes akár ott volt, akár nem, a májusi fejedelmválasztáson elbukott. Mégsem mondhatjuk, hogy jelen- vagy távolléte jelentéktelen részprobléma. Ugyanis azok, akik szerint Bekes Gáspár nem ért időben vissza a választásra, azon a véleményen vannak, hogy Bekes reális eséllyel pályázott a fejedelemségre, és vereségét rajta kívül álló okok idézték elő: az időtényező és a magukra maradt párthívei gyengesége. Viszont ha Bekes április közepén már Gyulafehérváron volt, akkor maradt ideje és módja az események befolyásolására. Ebben az esetben azonban a teljes erőbedobással küzdő Bekes Gáspár személye és politikája vallott kudarcot. Ennek a tisztázására érdemes az események pontosabb rekonstrukciójára törekednünk.

János Zsigmond halálakor az ország jövőjét és a török reagálást illetően tapasztalható némi bizonytalanság, de a tanács intézkedéseiben pániknak vagy kapkodásnak nyoma sincs. Mint ahogy annak sincs, hogy Bekes távollétét kihasználva akarták volna a fejedelmválasztást minél gyorsabban lebonyolítani. Sőt Forgách szerint egyidejűleg menesztettek futárt Szelim szultánhoz és Bekeshez, akit arra utasítottak, „hogyminden dolgát félretévén a lehető leggyorsabban térjen haza.”³⁷¹ De ha kételkednénk Forgách szavahihetőségében, akkor más forrásaink is vannak: Tamásfalvi László kancelláriai jegyző április 5-én kelt levelében arról tudósított, hogy Bekes Gáspár hazatértét a tanácsurak és a rendek egyaránt nagyon várják,³⁷² mert elsősorban tőle akarnak tájékozódni a Habsburgok várható politikájáról. A szebeni szász jegyzőkönyvből ismert, hogy Bekes április 10-én meg is érkezett, a következő másfél hónap során azonban ismét szem elől tévesztjük. Nem tudjuk, hogy valóban elhagyta-e Erdélyt, ahogy Szilágyi gondolta, vagy végig Gyulafehérváron maradvapróbálta felvenni a harcot a Báthoryakkal.

A májusi országgyűlés kapcsán ismét a szász forrásanyag segít ki minket, amelyből egyértelműen kiderül, hogy a választás előtti napokban Bekes Gáspár Gyulafehérváron tartózkodott, és részt vett János Zsigmond temetésén is. Christian Massa, az országgyűlésről hazatérő szász követek jelentése alapján így írta le a gyászmenetet: Az antitrinitárius és a szász lelkipásztorokat „követte maga a holttest, a rávarrt piros keresztes, bolyhos fekete bársonyposztóval bevont koporsót hat nemes vitte az előkelőbbek közül. Bekes Gáspár jobb felől fogta a bársonyposztót.”³⁷³ Massa Bekesen kívül egyetlen nemest említett név szerint, Apafi Gergelyt, aki a hegyével a föld felé fordított Szapolyai-címeres zászlót vitte. Tehát nem csupán Forgách Ferenc állítja azt, hogy Bekes Gáspár a fejedelmválasztó or-

³⁷¹ Forgách F.: Emlékirat i. m. 986.

³⁷² Tamásfalvi László Tamásfalvi Dénesnek. 1571. április 5. Szalay L. Erdély és a Porta i. m. 5–6.

³⁷³ Acta Capituli Barcensis i. m., 200.

országgyűlés idején, vagy legalábbis annak kezdetekor Gyulafehérváron tartózkodott. Felmerül viszont az a kérdés, hogy hogyan lehet mindezt összeegyeztetni Csáky Mihály kijelentésével („most is fut, fárad ott künn”), illetve Bekes Bécsből írt levelének 1571. május 27-i keltezésével.

A testamentumos urak taktikája az időhúzásra épült. Az 1571 áprilisában tartott rövid országgyűlésen még nem történt meg az új uralkodó megválasztása. A gyűlés csak előkészítő jellegű volt, de a fő kérdés már ekkor eldőlni látszott: sem a tanács, sem a rendek nem kívánták a ratifikálás alatt álló speyeri egyezményt betartani, hanem a szabad uralkodóválasztás mellett tették le a voksukat. Ennek ellenére mégis két különböző álláspont kristályosodott ki, ám a későbbi visszautalások, állítások ellenére nem a törökös és a Habsburgvonal képviselői néztek farkasszemet. A többség az eredeti terv, a szabad uralkodóválasztás mellett foglalt állást, a testamentumos urak viszont maroknyi pártjukkal a kivárást javasolták, vagyis kerülni akartak minden, bármelyik irányban végső elkötelezettséget jelentő, visszavonhatatlan lépést, és csak a Porta, illetve a bécsi udvar álláspontjának biztos ismeretében akartak dönteni a jövőről.³⁷⁴ Nem arról volt szó, hogy ők reális veszélynek tartották Erdély elfoglalását és vilájjé alakítását, hanem arról, hogy szívesen konzerválták volna saját, hirtelen megnövekedett hatalmukat. Addig ugyanis, amíg végre nem hajtották János Zsigmond végakarátát — ami a vagyoni intézkedések mellett éppen a szabad uralkodóválasztás levezénylését jelentette volna — egy sor más kiváltság mellett, ők állhattak volna a kormányruánál. Ezt a kormányzati megoldást, igaz csak átmeneti jelleggel, de korábban a szultán is jóváhagyta. A testamentumosok az interregnum fenntartásával egyrészt politikai és vagyoni státuszukat konzerválták volna, másrészt a szabad választás vagy az országegyesítés kérdésében is kulcspozícióba kerültek volna. Az áprilisi országgyűlésen tehát az interregnum lehetőségét állították szembe az azonnali választás kényszerével.

Az interregnum — noha mindenki számára világos volt, hogy a testamentumos urak a személyes hatalmi ambícióik miatt szorgalmazzák — az időnyerés szempontjából nem lett volna rossz döntés. Lehetőséget adott volna arra, hogy biztosan kiismerjék a két nagyhatalom szándékait és eltökéltségét, tisztázzák a bécsi udvarral kötendő szerződés kényes pontjait, és csak ennek tükrében határozzanak. Ennek ellenére a kérdés különösebb harc nélkül, szinte pillanatok alatt lekerült a napirendről. A választáspártiak könnyed győzelme több összetevőn alapult. Egyrészt a rendek nem kívánták az erdélyi politikát meghatározó négy tanácsúr eddig is nehezen viselt dominanciáját fenntartani. Emellett tartottak attól, hogy ha

³⁷⁴ EOE II. 283. és *Forgách F.*: Emlékirat i. m. 991–993.

nem élnek gyorsan a Porta jóváhagyásával, és hosszan halogatják a választást, a szultán ezt a gyengeség, illetve az alkalmatlanság jeléként fogja értékelni, és preventív okokból, a Habsburgok keleti térnyerését megelőzendő, vagy maga jelöl ki helytartót, vagy teljesen a birodalmába olvasztja Erdélyt. A testamentumosok személyi összetétele és taktikázása ráadásul magában rejtette azt a teljesen reális veszélyt, hogy a szabad választás helyett végül mégis a speyeri egyezmény végrehajtása mellett foglalnak majd állást, amellyel a belső politikai egyensúly megbontásán túl a török szultán tiltakozását és megtorlását eredményezhette volna.

A választáspártiak merev ellenállását a politikai érvek mellett súlyos személyes érdekek is táplálták. A Báthory család hatalmi törekvései, a rokoni–familiárisi körök egyéni ambíciói természetesnek tekinthetők, de az 1569-ben Erdélybe betelepülő politikusok és katonák számára a döntés élet-halál, de legalábbis egzisztenciális kérdéssé vált. A speyeri egyezmény tervezete — és aztán a ratifikált változat is — kitért az amnesztia kérdésére: „a szent császári és királyi felség saját részéről írásbeli biztosítékot nyújt az erdélyi előkelő uraknak, a főrangúaknak, de általában az összes nemeseknek, valamint a fenséges fejedelem által birtokolt Erdély s magyarországi Részek egyéb karainak és rendjeinek is, saját maga s fenséges utódai nevében arról, hogy a jelenlegi fenséges fejedelemnek teljesített hűséges szolgálataikért őket meg nem támadja, nem gáncsolja, és soha bosszút nem áll azokért a jogtalanságokért, melyeket neki, vagy övéinek okoztak esetleg, s javaikban, birtoklási jogukban, személyükben emiatt semmiféle módon nem fogja őket zaklatni; ezt az oklevelet pedig akkor fogja kiadni, amikor a fenséges fejedelemtől meghozzák a biztosíték-levelet.”³⁷⁵ Ez a megfogalmazás azok számára, akik részt vettek az észak-keleti várháborúban, vagy diplomáciai megbízatást teljesítettek, akár elegendő is lehetett volna, de az 1569-es menekültek számára semmiképpen.³⁷⁶ Áttelepülésükkor ugyanis Miksa mindannyiuk ellen hűtlenségi váddal eljárást indított, amelyben fej- és jószágvesztéssel járó elmarasztaló ítélet született, amelynek következtében a királyság területén fekvő javaikat el is kobozták.³⁷⁷ Ez a főként katonai csoportosulás tehát semmiképpen nem akarta a speyeri egyezmény végrehajtását, nemcsak a korábbi sérelmek, hanem az újonnan szerzett

³⁷⁵ János Zsigmond megerősítő oklevele a speyeri egyezmény elfogadásáról. Gyulafehérvár, 1570. december 1. In: Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526-1790. Szerk. Sinkovics István. Bp. 1968. Kenéz Győző fordítása. I. 166.

³⁷⁶ Későbbi példa, de összehasonlításképpen mégis érdemes felidézni az 1606-os bécsi békét: ott mind Bocskai, mind Illésházy helyzete tisztázva lett, ugyanúgy, mint a másik félé: a prágai udvar hűségén végig kitartó göncruszkai Kornisok, Sennyey Pongrácz és mások ügyét személyekre lebontva tárgyalták és tisztázták.

³⁷⁷ ÖStA HHStA Ungarische Akten Allgemeine Akten Fasc. 100. f. 17–21., Fasc. 101. f. 36., Fasc. 111. f. 51–54., Fasc. 103. f. 159–160.

magas pozícióinak védelme miatt sem. Mivel az erdélyi hadsereg, illetve — a Hagymássy Kristóf emberei által irányított Várad és Huszt³⁷⁸ kivételével — a fontos várak, katonai pozíciók mind az ő kezükben összpontosultak, így akaratuk mögé kellő erőt tudtak felsorakoztatni. A bécsi udvar felismerte ennek a katonai körnek az ellenérdekeltségét, és megpróbálkozott a semlegesítésükkel; birtokaik egy részének visszaadásával igyekeztek néhány jelentősebb politikust ismét a maguk pártjára téríteni.³⁷⁹ Ezzel rövidtávon a csoport politikai egységének megbontására törekedtek, hosszabb távon pedig a többiek számára vázolták fel a kecsegtető jövőt. Az ajánlat azonban elkésett, de emellett a korábbi sérelmek miatti ellentétek is túl mélyek voltak, így a birtokaikat visszanyerők köszönettel és örömmel fogadták a királyi kegyelmet, de politikai állásfoglalásukat 1571 tavaszán mindez már nem befolyásolta. Nemcsak a külső és belső erőviszonyok mérlegelése okozta azonban, hogy a szabad uralkodóválasztással szemben mind az országegyesítés, mind az interregnum gondolata csatát veszített, hanem az Bekes pártjának váratlanul gyors meghasonlása is. Az áprilisi gyűlés a következő, a temetést és a választást is magába foglaló országgyűlés kezdetét eredetileg május 10-re tűzte ki. A rendek eloszlása után azonban Csáky Mihály a közös döntés ellenére önhatalmúlag megváltoztatta, és egy héttel későbbre csúsztatta az időpontot.³⁸⁰ A résztvevők végül csak május 20-ra gyűltek össze teljes létszámban, a testamentumos urak pedig még tovább akarták húzni az időt, és a temetés, valamint a választást elhalasztását javasolták. Az ellenséges közhangulat azonban keresztülhúzta a számításait, így május 24-én végbement a temetés, a választás pedig 25-én kezdődött, és 26-án reggelre pedig már el is dőlt.³⁸¹ A gyors végkifejlet ellenére a gyűlés egyáltalán nem zajlott zökkenőmentesen, sőt a május 21. és 24. közötti vitáktól terhelt, feszült napokban olyan események történtek a városban és közvetlen környékén, hogy az országgyűlésen résztvevők „attól tartottak, hogy a király temetése egyben az ő temetésük is lesz.”³⁸²

A felzúdulást és az aggodalmat két ügy okozta: egyrészt a testamentumos urak törekvése, akik a szabad választás helyett a speyeri pontok betartását javasolták, másrészt a városban és környékén felsorakozó nagy létszámú fegyveres tömeg jelenléte. Az áprilisi országgyűlés egy másfél ezres sereg felállítását rendelte el, és a kincstár által fizetett és Báthory Kristóf parancsnoksága alá rendelt hadnak eredetileg Tordán kellett volna készenlétben

³⁷⁸ U.o. Fasc. 97. f. 13, 55–56, 63–66.

³⁷⁹ MOL Magyar Kamara Archivuma E 227 Libri Donationum 2. 592, 673, 722.

³⁸⁰ Losonci Bánffy Pál magyarázkodása emiatt Beszterce város tanácsának. Politika és házasság i. m. 81.

³⁸¹ A testamentumos urak jelentése II. Miksa császárnak a választásról. Gyulafehérvár, 1571. május 28. EOE II. 454–457.

³⁸² *Matthias Miles*: Siebenbürgischer Würgengel. Hermannstadt 1670. 128–139.

állnia az ország nyugalma érdekében.³⁸³ Báthory Kristóf azonban a gyűlés kezdetére Tövis alá hozta csapatait. Emiatt sok történész a Báthoryak szemére vetette már, hogy valójában nem szabadon, hanem a fegyverek árnyékában zajlott le a választás.

Noha a Báthoryak a legmesszebbmenőkig kihasználták a kínálkozó lehetőségeket, a törvényesség határát nem lépték át. A tordai sereg felállításáról és vezérének a kiválasztásáról a rendek döntöttek, ők adtak katonai erőt és felhatalmazást Báthory Kristóf kezébe, aki így nem magánemberként, hanem hivatalos minőségben intézkedhetett. A Tordáról Tövisre vonulásnak is megvolt a racionális indoka: a gyűlés résztvevőinek védelmében, a biztonság és a rend fenntartására vitte csapatait a főváros közelébe. Erre azért volt szükség, mert nagy létszámú fegyveres székelység kezdett gyülekezni Gyulafehérvár közelében, akik a magyarországi vármegyékkel ellentétben nem nyugodtak bele a választógyűlés részleges jellegébe, hanem egyetemes országgyűlést akartak, amelyen fejenként szavazhattak volna. A székelység megjelenése miatt Báthory Kristóf katonái egy részét bevezényelte a városba, ahol a stratégiaiailag fontos helyeket és a gyűlés helyszínét biztosították.

Mindez az általános biztonságot szolgálta, ugyanakkor a Báthoryak helyzetét is jelentősen erősítette. Május 20. előtt ugyanis katonai szempontból patthelyzet alakult ki. Nemcsak Tövisnél, hanem Gyulafehérvár falai között is már ekkor jelentős számú katonaság tartózkodott: egyrészt a Csáky Mihály által külön erre az alkalomra felfogadott kétszáz katona, ők a kancellár személyének és a városban található javainak a védelmét látták el, másrészt a fejedelmi testőrség. Kontrollforrások hiányában nem tudjuk eldönteni, hogy igaz-e Forgách Ferenc állítása, miszerint Bekes Gáspár megvesztegetéssel, majd a testőrparancsnokok félreállításával akarta volna a testőrséget a maga pártjára vonni, de az tény, hogy a választás lezajlásáig a testőrségnek a testamentumos urak utasításait kellett követnie. A helyzet tehát úgy alakult, hogy a városon kívüli csapatok Báthory Kristófnak, a városon belüliek pedig a testamentumosoknak tartoztak engedelmességgel. A tövisi katonaság egy részének a városba vitelével a katonai erőviszonyok egyértelműen a Báthory-pártiak javára változtak meg. Pozícióikat tovább erősítette, hogy amikor a székelyek közül sokan betörtak a városba, a rendek és a polgárok közt kitörő kisebb pánikot éppen Báthory Istvánnak sikerült megfékeznie, és a székelyeket a kivonulásra és a békés együttműködésre rábeszélte. A városon belüli katonai jelenlét, a határokon felsorakozó török csapatok, a speyeri egyezmény kérdése és a választás tétje miatt az országgyűlés rendkívül feszült és ideges hangulatban, sőt többeknek halálfélelemben zajlott.

³⁸³ Az 1571. évi áprilisi országgyűlés második törvénycikke, EOE II. 385.

Bekes Gáspár nem bírta el a ránehezedő nyomást. Látva a Báthoryak fölényét, életét féltve a temetés után elhagyta a gyűlés színhelyét. Bár Csáky Mihály szerint királyi területre ment, hogy ügyét a Habsburg-uralkodó támogatása révén segítse elő, a valóságban csak a fővárost hagyta el, és egy közeli biztonságos helyről figyelte, milyen irányt vesznek az események. Amikor a választás rendben lezajlott, és a kedélyek lecsillapodtak, Bekes ismét visszament Gyulafehérvárra, és május 27-én már innen keltezte Hans Ruebernek írt levelét. Másnap pedig testamentumos társaival együtt Miksa császárnak küldött jelentést. Mivel számos adat azt igazolja, hogy a választás két napját leszámítva Bekes Gyulafehérváron tartózkodott, a sok félreértést okozó bécsi levelének 1571-es május 27-i dátumát tollhibának vagy másolási hibának kell tartanunk.³⁸⁴

Ez az első, de nem az utolsó eset volt, amikor Bekes Gáspár téthelyzetben látványosan összeroppan, és a megfutamodásban keresett menedéket. 1573-ban Fogaras ostromakor, 1575-ben pedig a kerelőszentpáli csatából menekült el az embereit sorsukra hagyva. Ez esetben is társaitól várta a helytállást és érdekeinek az előremozdítását: a speyeri egyezmény betartatását és ehhez kapcsolódóan Bekes uralomra kerülését Csáky Mihálynak és Hagymássy Kristófnak kellett volna kivívnia. A kancellár azonban, ha Bekeshez hasonlóan nem is hagyta el a gyűlés színhelyét, a speyeri egyezmény miatt éppen úgy tartott a rendek haragjától és a megtorlástól. Ezt már a magánkatonaság felfogadása is mutatta, valamint az, hogy csupán az első nap legvégén, késő este jelent meg egy rövid időre a gyűlésben, amikor kötelezettségénél fogva fel kellett olvasnia János Zsigmond végrendeletét és a szultánnak a szabad választás engedélyezéséről szóló korábbi levelét, egyébként pedig a választási ülésektől távol maradt. Hagymássynak, akire a korábban még közös ügyük további képviselőjét rábízta, nyíltan ki is fejtette az álláspontját: „Isten és kegyelmed is látja, fejünköt senkiért se kockáztathatjuk, se az ország, és hatalmas császár haragját magunkra, nemzetségünkre nem vonhatjuk.”³⁸⁵ A magára maradt Hagymássy az ügy reménytelenségén és társai magatartásán okulva, a maga szempontjából az egyetlen előnyös megoldást követte: a legjobb feltételekkel kiegyezett a győztes Báthory Istvánnal, s ettől kezdve az ő politikáját támogatta. Bekes Gáspárnak mégsem a választógyűlésen történetek miatt úszott

³⁸⁴ Bekes Gáspár Hans Rueber főkapitánynak. Gyulafehérvár, 1571. május 27. HHStA Ungarische Akten Allgemeine Akten Fasc. 97. Konv. A. 1571. I–VI. f. 107. Itt szeretném megköszönni Fazekas Istvánnak a kérdés tisztázásában nyújtott segítségét. A május 28-án Gyulafehérvárról testamentumos társaival írt jelentés: EOE II. 454–457. A Szalay által közölt, elvben szintén 1571. május 27-én kelt Bekes-levelet a Prothocollum Bathorianum őrizte meg (OSZK Fol. Hung. 37.), amely részben eredeti, részben másolatban fennmaradt Báthory-kori leveleknek a gyűjteménye. A dátumba valószínűleg a másolat készítésekor került hiba, a levél tartalma szerint, az 1571 és 1575 közti időszakban bármikor keletkezhetett.

³⁸⁵ Szalay L.: Erdély és a Porta i. m., 14–15.

el a fejedelemsége. Azért nem ő lett Erdély ura, mert többszörösen is eltaktikázta magát a trónért vívott hosszas küzdelemben. Azt helyesen mérte fel, hogy a családi hagyományok, a társadalmi presztízs és tisztelet tekintetében a Báthory-család tagjai előnyben vannak, bár ezt a fölényt talán alábecsülte. Ő inkább az anyagi hátterét és a politikai befolyását akarta megerősíteni, és szívós munkával ezeken a területeken sikerült az erőviszonyokat kiegyenlítenie, sőt megfordítania. Gyors emelkedése viszont sokakban ellenérzést keltett, és bár kialakult a saját tábora is, irigyeinek és ellenfeleinek száma hasonló ütemben növekedett. Ráadásul híveinek jelentős része kiszolgáltatott helyzetben volt, emelkedésük, további sorsuk az uralkodó személyétől és kegyétől függött. Bekes addig elért eredményei elegendőek lettek volna ahhoz, hogy János Zsigmond halála után is megkerülhetetlen hatalmi tényező maradjon, de ő ennél jóval többet akart. Bekes Gáspár tehát eljutott ugyan Gyulafehérvárra, de rá kellett ébrednie, hogy a választást még azelőtt elvesztette, hogy hivatalos jelöltként felléphetett volna. Ellenfelei, akárcsak korábbi próbálkozásai során, ismét kivették a kezéből a fegyvert, és saját ötleteit, eredményeit fordították ellene.

1.2. *Uralkodói cím és hatalom*

A Báthoryak ügyes előkészítő politikája és Bekes Gáspár megfutamodása miatt az uralkodóválasztás az előzetes várakozásokhoz képest sokkal könnyebben és gördülékenyebben zajlott. A tanácsuraknak azonban így is még két súlyos, messze ható következményekkel járó problémát kellett megoldaniuk: a szultáni fermán kinyitásának illetve a speyeri egyezmény ratifikálásának kérdését. Az országgyűlés alatt három csaus tartózkodott Gyulafehérváron; ketten a budai illetve a temesvári pasát képviselték, a fermánt hozó portai csaus pedig már három héttel a választás előtt megérkezett. Utóbbi nem is csinált titkot belőle, hogy a szultán Báthory István választását szorgalmazza, és a fermán is az ő nevére szól.³⁸⁶

A tanács azonban úgy határozott, hogy amíg a választás le nem zajlik, a csaus nem beszélhet a gyűlésben, és nem adhatja át a szultán levelét. Mivel a fermán konkrét nevet tartalmazott, s így kinevező okiratnak lehetett tekinteni, az események pontos sorrendisége na-

³⁸⁶ A portai csaus Amhát bég valójában szász renegát volt, eredeti nevén Benkner Márk, az előkelő brassói patrícius família tagja, aki pénzhamisítási ügybe keveredett. A felelősségre vonás elől menekült a Portára, ahol a szultán parancsára szpáhivá tették, és tímárbirtokot kapott. Ennek fényében nem meglepő, hogy kiszivárogtatta – valószínűleg a nagyvezír jóváhagyásával – a fermán tartalmát. A 16. századi portai renegátokra lásd: *Ács Pál*: Bécsi és magyar renegátok mint szultáni tolmácsok: Mahmud és Murád. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György. Bp. 15–18. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2).

gyon fontos elvi kérdéssé vált. A látszatát is el akarták kerülni annak, hogy a választás szabadságát bármi külső tényező befolyásolta vagy korlátozta volna. Ha a választási procedura előtt vagy alatt nyitják ki a szultán levelét, azzal precedenst teremthetnek, és elveszthetik az 1566-ban megengedett, majd 1568-ban megerősített szabad uralkodóválasztási jogukat. Ezt a gondolatmenetet az egyik tanácsúr, Gyulaffy László is részletesen, bár kissé egy síkúan, kifejtette a felső-magyarországi főkapitányhoz írt levelében: „az urak ezt nem akarák, hogy az Török Császár tegyen velük, nekik vajdát, mert eztől félnek, hogy másszor is Török Császár tenne nekik vajdát, ha most az lenne, hogy az hatalmas Császár tenne vajdát.”³⁸⁷ Ennek megfelelően a szultáni fermán mellett a rendek ragaszkodtak a választásukat megerősítő hivatalos ahdnáméhoz is, amely 1571 augusztusában annak rendje s módja szerint meg is érkezett.

A csaus így csak a választás után olvashatta fel a szultánnak a rendekhez írt levelét, amelynek két lényeges pontja volt. Az egyik Báthory István jogkörének a pontos meghatározása: ugyanazt a területet, ugyanolyan jogkörrel kormányozhatja, mint elődje, János Zsigmond. A másik pont viszont figyelmeztető tiltás volt: „az nímetekkel ne tartsatok, és velek ne tanácskozzatok, nímetet Erdélybe ne hozzatok, és hozzájuk ne hajoljatok.”³⁸⁸

Az új uralkodó és a tanács számára jóval több fejtörést okozott a „nímethez hajlás” kérdése. A speyeri egyezmény ratifikálásának utolsó lépése, az országgyűlésen való kihirdetése és törvénybe foglalása természetesen szóba sem jöhetett, nemcsak a csausok jelenléte, hanem a közhangulat és a szerződés titkossága miatt. Ugyanakkor az egyezmény a korábban vázolt okokból mégis fontos mérőföldkő volt a két állam viszonyának történetében, egyben Erdély és a hozzákapcsolt Részek állami létének nemzetközi elismerése. A pillanatnyi erőviszonyok Báthory Istvánnak kedveztek, de ez alapvetően a török katonai jelenlétén múlt. Ha az új uralkodó hosszútávon is a szultán háta mögé bújik, végül a még meglévő függetlenségét is elveszítheti.

Ebből a megfontolásból nem lehetett a speyeri fonalat teljesen elmetszeni, a szultán hatalmának az ellensúlyozásához szükség volt a magyar király támogatására is. Pontosabban, a két nagyhatalom mindegyikével olyan viszonyt kellett kialakítani, hogy egyikük hódító törekvéseivel, követeléseivel szemben mindig a másik fél erejét és támogatását lehessen kihasználni. A gordiuszi csomót végül Báthory István vágta át azzal, hogy hajlandónak mutatkozott Miksa főhatalmat elismerni, az electus vagy absolutus princeps cím helyett a

³⁸⁷ Gyulaffy László tanácsos Hans Rueber felső-magyarországi főkapitánynak. Gyulafehérvár, 1571. május 26. EOE. II. 452.

³⁸⁸ Uo.

vajdai címet viselni, és a testamentumos urak előtt titokban a magyar királynak a hűségesküt letenni.³⁸⁹

Oborni Teréz kitűnő tanulmányában találóan jellemezte a különböző kompromisszumok után kialakult sajátos közjogi helyzetet. „Erdély közjogi helyzete nem tisztázódott (nem volt sem önálló fejedelemség, hiszen élén nem fejedelem állt, hanem vajda, akit szultáni fermán nevezett ki, és aki titokban a magyar király alattvalójának vallotta magát), de nem volt egyértelműen az Oszmán Birodalom vazallusa, hiszen rendjei szabadon választották meg urukat, és nem lehetett a Magyar Korona integráns része sem, szintén a fentiek miatt. Ez a zavaros helyzet azonban a túléléshez és egy fegyveres összecsapás elkerüléséhez, a pillanatnyi megnyugváshoz elegendő volt.”³⁹⁰ Valóban csak pillanatnyi megnyugvásról lehetett szó, mert Miksa császár egyértelműen tisztázni akarta Erdély s vajdája alárendeltségi viszonyát, és megpróbálta érvényesíteni a speyeri pontok jelentős részét. Báthory esküszövegének utolsó bekezdése kimondta, hogy ha az uralkodó úgy dönt, tetszése szerint visszaveheti, és másnak adhatja a vajdai tisztet. Ez esetben Báthory köteles a rábizott várakat és fiskális jószágokat visszaszolgáltatni. Miksa a törökkel való békének megőrzése érdekében elfogadta, hogy a várak – a testamentumos urak különleges jogállású zálogbirtokát képező Huszt kivételével – Báthory kezén legyenek, de ragaszkodott ahhoz, hogy kapitányaikat feleskessék az ő hűségére. Huszonöt jobbágytelekben maximalizálta a Báthory által adható birtok nagyságát, minden ennél nagyobb jószág adományozása csak Miksa külön engedélyével történhetett. Báthory köteles volt együttműködni a testamentumosokkal és az uralkodói tanáccsal, valamint rendszeresen jelentéseket kellett küldenie. A kapcsolattartás módját és a postafutárok útvonalát körültekintően meghatározták, nehogy a sűrű levélváltással felkeltsék a hódoltsági török tisztviselők figyelmét és gyanúját.³⁹¹ Jól láthatóan Miksa nem elégedett meg formális megoldással és Báthory esküjével, valóban egy neki alárendelt, hatalmában korlátozott és erősen ellenőrzött vajdát akart Erdély élén látni. Csak azokon a pontokon engedett az elképzeléseiből, amelyek a törökkel való békét veszélyeztették volna.

Báthory István viszont névlegesen tekintette az alávetettségi viszonyt, és igen képlékenyen fogta fel jogkörét, bár Miksa alapvető elvárásainak (eskütétel, jelentési kötelezettség, testamentumosok jogainak a tiszteletben tartása) igyekezett megfelelni. Mindez azonban

³⁸⁹ A fejedelmválasztásnak ezt a mozzanatát a szakirodalom kellő alapossággal tárgyalta már, erre ezért részletesen nem térek ki. Legutóbb *Oborni Teréz* elemezte a kérdést: Erdély közjogi helyzete a speyeri szerződés után (1571–1575). In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György Bp. 2002 291–304 294–298.

³⁹⁰ *Oborni T.*: Erdély közjogi helyzete i. m.297.

³⁹¹ EOE II. 403–408.

csak addig volt számára valóban fontos, amíg a választó országgyűlés tartott. Miután az ahdnâme megérkezett, és a tanácsurakkal folytatott tárgyalások alapján helyzetét biztonságosnak, támogatói körét elég erősnek ítélte, sokkal önállóan kezdett viselkedni, és főleg cselekedni. Már uralkodásának első heteiben igyekezett tágítani a Miksa által túl szűkre szabott jogkörét. Arra kérte Miksát, hogy az esküszövegben szereplő, a vajdai megbízatás tetszés szerinti visszavételéről szóló passzust tekintse semmisnek. Emellett a fellebbezés alatt álló peres ügyek végső elintézési jogát is a saját hatókörébe akarta vonni. Nem elégedett meg az „erdélyi vajda, székelyek ispánja” címmel, Miksától a Partiumra a „magyarországi részek helytartója” cím megadását is kérte, mert így is ki akarta fejezni, hogy hatalma nemcsak a szűken vett Erdélyre, hanem elődje, János Zsigmond teljes birodalmára kiterjed.³⁹²

Tettei önállóságról és önbizalomról tanúskodnak, erre legjobb példa a várnagyok feleskésének esete. A Miksának letett esküvel például egyúttal Báthory Istvánnak is hűséget esküdtek. De Báthory ahhoz is ragaszkodott, hogy az eskü szövegében bátyja, Báthory Kristóf, mint leendő utódja is szerepeljen, annak ellenére, hogy a vajda uralma elméletileg a magyar király akaratától függött, és bármikor eltávolítható volt: „... esküszöm az élő Istenre, hogy Őfelségének, Maximiliánus császárnak és az ő maradékinak, törvény szerint választott magyarországi királynak, és azután Somlyai Báthory Istvánnak Erdély vajdájának hív és engedelmes vagyok és leszek, ez házat [várat] penig fejem fennállásáig minden ellenség ellen megőrizem és megtartom, és valamikor Somlyai Báthory István, avagy kit Isten eltávoztasson, ha neki hertelen halála történne, az ő atyafia, Somlyai Báthory Kristóf az házat tőlem megkívánja, okvetetlen és haladék nélkül megadom, Isten engem úgy segéljen. Ez dolog penig énnálam titok leszen. Kinek bizonyására adtam ez én pecsítés leveletem.”³⁹³

Más ügyek is jelezték, hogy nem Miksa császár kezében van a gyeplő: Báthory ugyan arrólékosan beszámolt az országgyűlésről, de magát a gyűlést előzetes bejelentés nélkül, önállóan hívta össze. Javaslatára törvénybe foglalták, hogy ha valaki elfogadható indokokkal, előre nem jelzi az országgyűlésről való távolmaradását, arra a törvény szigorával kell lesújtani. Emellett megtiltották, hogy bárki a vajda engedélye nélküli külföldre utazzon, és

³⁹² Szalay L.: Erdély és a Porta i.m. 21–22. Miksa a „királyi helytartó” címet adományozta Báthorynak, aki ezt a későbbiek során nem használta, talán a „királyi” jelző miatt, vagy azért, mert csupán a megállapodás volt fontos neki, nem pedig a cím rendszeres használata.

³⁹³ A görgényi vár udvarbírójának, Aknay Györgynek eskülevele. Görgényszentimre, 1571. július 7. Báthory István levelezése i. m. I. 129. Az esküformulát a titoktartásra vonatkozó mondat nélkül a testamentumos urak 1571. július 3-án megküldték Miksa császárnak is. EOE II. 480. Miksa rosszallásáról és Báthory állásfoglalásáról Lásd Bethlen F. Erdély története i. m. III. 15–16.

külföldiekkel levelezzen, kapcsolatot tartson, egy sor termékre pedig, például a rézre, kiviteli tilalmat hirdettek. Báthory a szultánnal, a nagyvezírrrel, a pápával, a lengyel királlyal és a szomszédos román vajdaságokkal folytatott levelezésébe sem avatta be a bécsi udvart, azaz teljesen önálló külpolitikát vitt. A testamentumos urakkal is állandó konfliktusban állt, mert egyrészt Huszt visszaadását követelte, másrészt a speyeri szerződés eredeti példányának átadását sürgette. Egyik ügyben sem történt előrelépés, mert míg Báthory a török fenyegetettséggel érvelt, a testamentumosok ellenállása Miksa utasításain alapult.³⁹⁴

Báthory önállósága kivívta a bécsi udvar rosszallását, és különösen a címhasználatát firtatva kérdőre is vonták, mert a testamentumosok a jelentéseikben azt is felpanaszolták, hogy az országon belül Báthoryt egyre többen fejedelemnek hívják. Ezzel el is érkeztünk a vajda vagy „liber princeps” problematikájához. Ebben az időszakban Erdélyben a mindennapi használatban igen kaotikus volt az uralkodó megnevezése, csak a latin nyelvű hivatalos oklevelekben és diplomáciai iratokban ragaszkodtak az uralkodó pontos megnevezéséhez és címeinek részletes felsorolásához. Ez a jelenség már János Zsigmond életében is tapasztalható, amely nagyrészt státuszának bizonytalanságából fakadt. Ő magát hivatalosan II. Jánosnak, Magyarország választott királyának nevezte, ellenfelei „János király fiának” hívták, saját alattvalói II. Jánosnak, de többnyire János Zsigmondnak nevezték, és hol a királyi, hol a fejedelmi titulust illesztették a neve mellé. A törökök „István erdélyi király” címmel illették, jelezve, hogy a status quonak megfelelően nem tekintik magyar királynak, apja egykori birodalmát Szulejmán kettéosztotta, s csak a keleti részt, amit nem tartott meg magának, azt adta neki.

Báthory István uralkodói státusza és megnevezése kezdetben szintén bizonytalan, de az ő helyzete elődjénél annyiban rosszabb, hogy míg János Zsigmond hatalmát az apjához mérték, s ahhoz képest minősítették vissza, Báthory szuverenitását már János Zsigmondhoz viszonyítva sorolták még hátrább. Ez ugyan uralkodásának első évében könnyebbé tette a kompromisszumok közti lavírozást, mert a történelmi hagyományoknak és a szerencsés egybeeséseknek köszönhetően minden érdekelt fél sajátmagától a vajda címet találta meg, bár ez mindegyiküknek kissé más jelentéstartalommal bírt. Miksa a vajda szó alatt a magyar király által kinevezett erdélyi vajdát értette. A szultán is elfogadta ezt a megnevezést, hiszen a tőle ugyancsak hűbéri függésben lévő Moldvának és Havasalföld urának is ez volt a hivatalos címe. Az erdélyi rendek, akik maguk is felfogták, hogy János Zsigmond

³⁹⁴ EOE II. 412–417.

halálával lezárult egy korszak, a régi szokás mentén magától értetődő természetességgel találtak vissza az „erdélyi vajda, székelyek ispánja” megnevezéshez.

De éppen a rendek voltak azok, akik a mindennapi gyakorlatban Báthory címzésénél a fejedelem szót is használni kezdték. De amíg korábban, János Zsigmond esetében spontánul, az uralkodó szó szinonimájaként alkalmazták, Báthory Istvánnál van már más mögöttes tartalom is. Azt fejezték ki ezzel, hogy Báthory tisztsége több mint a középkori erdélyi vajdaké volt, nemcsak jogköre nagyobb, hanem nagyobb területen parancsol, hiszen a Partium is fennhatósága alá tartozik. A fejedelem szó használatát az is indokolta, hogy az ország mindenképpen meg akarta őrizni sajátos és kivételezett jogállását az Oszmán Birodalom hűbéresei között, s mivel a két román vajdaság sorsa és állapota elrettentő és kerülendő példaként szolgált, a román vajdák és saját uruk közti rangbeli különbséget a fejedelmi titulussal is alátámasztották.

Ennek megfelelően nemcsak a Báthoryhoz írt levelek címzésében és a szóbeli érintkezések során, hanem például már az országgyűléseken alkotott törvénycikkek szövegezésében is egyre sűrűbben találkozunk a vajda és a fejedelem szó együttes használatával. Báthory István ellen már 1572 februárjában megfogalmazódott a vád: nemcsak eltűri, hanem maga is szorgalmazza, hogy az ország lakói fejedelemnek hívják, ezzel fejezve ki, hogy nem akarja Miksának tett esküjét megtartani. Noha Báthory cáfolt, és az országon belül kiadott hivatalos okleveleiben a „Vayvoda Transsylvanus et Siculorum Comes etc” címet használta, külkapcsolataiban már más volt a helyzet, követei következetesen a princeps szót kezdték a nevéhez fűzni.³⁹⁵ Miksa tiltakozására a hivatalos válasz mellett Báthory a Liszthi Jánosnak írt levelében részletesen reagált, mert a magyar kancellárnak sokkal keményebben és világosabban elmondhatta a véleményét, mint a királynak, és így is biztos lehetett benne, hogy az üzenete célba ér.

Az üzenet lényege pedig az volt, hogy Báthory nem kényszer hatására, hanem saját elhatározásából esküdött fel Miksának, mint írta, ha „fejedelmi nevet kívántam volna, ki kényszerített volna, hogy ő felsége hűségére kötelezzem magam: én mellettem volt a török császár, én mellettem volt az ország.” Báthory sokadszor hangsúlyozta, hogy a megállapodásuk tényét közös elhatározásukból titkolják az ország lakói előtt, részben a török fenyegetések, részben pedig a rendek Miksa-ellenessége miatt: Az 1571-es májusi országgyűlésen is csak kevesebb, mint ötven nemest és szász polgárt sikerült a császár hűségére felesketni, a testőrség vezetője pedig egyenesen megtagadta az eskü letételét.

³⁹⁵ Oborni T.: Erdély közjogi helyzete i. m. 297. és EOE II. 507.

Ez a levél már arra is bizonyíték, hogy Báthory meglelte és biztos kézzel játszotta ki azt az ütőkártyát, amivel mindig útját tudta állni a császár követeléseinek: „Azon kívül az *promiscua multitudo* engemet ugyan szabad fejedelemnek vél és observál, hogy penig az legyen, török követei és levele által ugyan parancsolja, kiknek nem illik ellene szólanom, mert ha én azt kijelentem, hogy nem én magam nevében bírom és adminisztrálok ez országot, mi lehetne nekünk hirtelenebb veszedelem: ím az moldvai vajdára hadat bocsátott, és más vajdát küldött csak azért, hogy lengyelekkel nyájaskodott, és udvarában tartja őket, vajon mi lenne nekünk, ha az mi állapotunkat az török valóban megértené.”³⁹⁶

Báthory István a címhasználatban világosan kifejtette az álláspontját: „vélem én, hogy nem efféle hiábavaló névnek contenciójában, hanem az országnak megtartásában vagy az én tisztem.” S ezek nem csak üres szavak voltak, hiszen lengyel királlyá választásáig Báthory gond nélkül igazodott Miksa elvárásához, és hivatalosan csak az erdélyi vajda címet használta, viszont „az országnak a megtartásában” kizárólag a saját elképzeléseit követte, de ez nem a Habsburg császár akarata szerinti politizálást jelentette. Ennek legfényesebb bizonyítéka, hogy alig egy évvel az ünnepélyes uralkodói beiktatása után, 1572 nyarán újabb ahdnámét kért a szultántól. A mintát is ő adta hozzá: Isztambulba küldte a János Zsigmondnak adott ahdnámét, hogy az új megerősítő okmányt is az alapján állítsák ki, vagyis mindazokkal a jogokkal rendelkezzen, mint elődje, és ami a legfontosabb: az uralkodói méltóság utódaira, vagy azok hiányában egész családjára kiterjedjen. Az ahdnáme a kívánt tartalommal gyorsan megérkezett.³⁹⁷ Ez a tény a Báthoryba vetett bizalmat, illetve a fejedelem jó portai kapcsolatait mutatja. Maga a lépés pedig azt, hogy Báthorynak Bekes Gáspár folyamatos aknamunkája ellenére sikerült belső hatalmát konszolidálnia.

³⁹⁶ Báthory István Listhi Jánosnak. Gyulafehérvár, 1572. február 18. EOE II. 522–527. Az idézet az 525. oldalon található.

³⁹⁷ Prothocollum Bathorianum Fol. Hung. 37. Reakció: EOE II. 424.

2. A Báthory-kori politikai elit kezdetei

2.1. *Kormányzati változások*

Báthory István hatalma teljében három pillérre építette hatalmi rendszerét. Egyrészt a *padovásoknak* is nevezett viszonylag szűk, de kimagasló műveltségű, gyakorlott hivatalnokréteg segítette, másrészt tapasztalt katonai vezetőkre támaszkodott, míg a felépítmény végső szilárdságát az abszolút megbízható politikusok csoportja biztosította, amely a tágabban vett Báthory-rokonságból illetve a család szolgálatában évtizedeken keresztül sokszorosan bizonyító, kipróbált hűségű familiárisokból állt. A három csoport közt természetesen találunk átfedéseket, hiszen ezek a kategóriák az utólagos rendszerezés eredményei, és elsősorban arra szolgálnak, hogy világosabban lássuk Báthory István kormányzatépítő elveit, valamint uralmának támaszait. Ugyanakkor mégsem csupán elméletben léteznek, mert — ha nem is ilyen élesen elkülönülve — de valóban megvoltak ezek a táborok.

A kutatás már korábban felhívta a figyelmet Báthory kormányzati módszereinek néhány sajátosságára, amelyet két összegző szándékkal írt mű foglalt össze a legpontosabban: Barta Gábor azt emelte ki, hogy a tulajdonképpeni Erdély szülötteinek alig jutott szerep, csupán a Kendyek, Bánffyok, Apafiak „kezdenek hallatni magukról”, a fejedelem inkább saját rokonait (Báthory Kristófot, Zsigmondot, Bocskai Istvánt, Csáky Dénest és Sombory Lászlót) részesítette előnyben. Mellettük pedig teljes mértékben a „kívülről jött embereket” (Kovacsóczy Farkast, Berzeviczy Mártont, Forgách Ferencet, Sulyok Imrét) favorizálta, „akiknek egyedül a fejedelem szolgálata kölcsönöz erőt. Az erdélyi társadalomhoz alig van kapcsolatuk.”³⁹⁸ Klaniczay Tibor pedig az 1580–90-es évekről szólva azt a megállapítást tette, hogy „Erdély igazgatása ekkor a humanisták és filozófusok kezében volt”, emellett az idegenek — olaszok, lengyelek — fokozott jelenlétét emelte ki, amelyet egyébként a közép-európai udvarok esetében általános jelenségnek tartott.³⁹⁹ Összegzéseik eredményeképpen az alábbi politikusokban látták a Báthory-kormányzat oszlopait:

³⁹⁸ Barta Gábor: Az Erdélyi fejedelemség első korszaka (1526–1606). In: Erdély története. Szerk. Makkai László–Mócsy András. Bp. 1986. I. 453–454.

³⁹⁹ Klaniczay Tibor: Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában (Az erdélyi udvar a XVI. század végén). In: Pallas magyar ivadéka. Bp. 1985. 106–107, 109.

Humanista műveltségű politikusok és vonzaskörük	Katonai vezetők	A politikai életben szereplő Báthory-rokonság
Berzeviczy Márton Forgách Ferenc Gálffy János Gyulay Pál Kendy Sándor Kovacsóczy Farkas Sulyok Imre	Geszti Ferenc Ghiczy János Gyulaffy László	Báthory Kristóf Báthory Zsigmond Bocskai István Csáky Dénes Sombory László

26. A Báthory István politikusai Barta Gábor és Klaniczay Tibor kategorizálása szerint

Ha Forgách Ferencet, Gyulaffy Lászlót és Sulyok Imrét figyelmen kívül hagyjuk, akkor ez a felsorolás valójában azt az 1580-81-től regnáló politikusgárdát írja le csupán, amely Báthory Kristóf halála után, István király távollétében kormányozta az országot. Tehát a gyakorlatilag már elkészült művet látjuk, Báthory István közel tíz éves munkájának eredményét, amelyen kisebb változtatásokat, igazításokat időnként még végre kellett hajtania, de csak az adott emberekben gondolkodott, őket rendezte új formációkba, ha szükségesnek látta. Nagyhorderejű személycserékre, új szereplők felléptetésére ezután már nem került sor. Érthető, hogy miért mindig ezek a nevek bukkannak fel a Báthory-kor politikus gárda vizsgálatakor: egyrészt az 1580-as évekre vonatkozóan jóval bővebb forrásanyag áll a kutatók rendelkezésére, mint az előző három évtized bármelyikéről, másrészt az itt felsoroltak közül többen, nemcsak mint államférfiak alkottak maradandót, hanem írói, filozófusi életművet is hagytak maguk után. Sokrétű, izgalmas személyiségük több tudományág művelőit vonzották, akik ennek a politikusi körnek a tevékenységéből kiindulva elemezték Erdély századvégi kálváriáját. Azonban ha Báthory István kormányzatépítő tevékenységét szeretnénk megismerni, látnunk kell a kiindulópontot, és azt a hosszú folyamatot is, amelynek során ez az irányítógárda összeállt.

A speyeri egyezményen túl, amelynek, mint Barta Gábor leszögezte,⁴⁰⁰ Báthory István lett az igazi haszonélvezője, az új uralkodó egy nagyrészt előregedett, kifulladásban lévő, származás, anyanyelv, vagyoni státusz, szocializáció, műveltség szempontjából erősen heterogén vezetőréteget örökölt. A sok idős politikus miatt János Zsigmond elitjét sorozatos veszteségek gyengítették. Az elhunytak helyére lépők azonban nem az ő neveltjeik, követőik közül kerültek ki, hanem kívülről, a királyi Magyarországról érkeztek, jelentős politikai vagy katonai múlttal bírtak. Bár viszonylag gyorsan beilleszkedtek, ez időt és

⁴⁰⁰ Barta G.: Az Erdélyi fejedelemség első korszaka. i. m. 447.

folyamatos törődést igényelt, ráadásul sokakban felmerült a kérdés, hogy döntésük mennyire lesz tartós.

A megörökölt irányítói kört túlzás lenne kettészakadtnak vagy polarizáltnak nevezni, de az tény, hogy a trónt szintén megcélzó Bekes Gáspár, csúfos választási kudarca ellenére, továbbra is számottevő párttal, anyagi és katonai erővel, valamint Miksa német-római császár és magyar király személyében erős külső pártfogóval rendelkezett. Bekes malmára hajtotta a vizet, hogy két éves bécsi fogsága után Báthory István erősen visszafogottan, csak közvetve vett részt az erdélyi közéletben, így a hatalma csúcsán álló riválisa zavartalanul építhette saját támogatói körét. Báthory a családját övező tiszteletnek és Kristóf bátyja korábbi aktivitásának köszönhetően elsősorban, hogy uralkodásának első időszakában végül nem ütközött az eliten belül bénító méretű ellenállásba. Ezzel együtt mégis rákényszerült a kormányzóréteg drasztikus átalakítására. Az átépítés, annak ellenére, hogy Báthory végrehajtott néhány szükségszerű gyors cserét, mégsem a korábbi irányítógárda hirtelen és teljes leváltását jelentette, a fejedelem türelmes taktikával, az idős politikusgárda természetes veszteségeit ügyesen kihasználva, riválisa kárára építette fel saját támogatói körét.

Az azonnali változtatás a két kulcspozíciót, a kincstartói és a kancelláriai tisztelet érintette. Mivel a kincstartói feladatokat János Zsigmond utolsó éveiben Bekes Gáspár látta el, Báthory természetesen lemondatta riválisát, de a tisztséget nem töltötte be, hanem saját felügyelete alá vonta a pénzügyeket, míg a napi munkát megbízható emberére, Szilágyi Nagy Péter cubiculariusra bízta.⁴⁰¹ Ami a kancellári tisztelet illeti, a nyolcvanadik évébe lépő Csáky Mihály megelőzte lemondását, és maga köszönt le méltóságáról, mert úgy vélte, hogy megbízatása János Zsigmond személyéhez, nem pedig uralkodói rangjához kapcsolódott. Egyben igyekezett minden felelősséget elhárítani magáról, a speyeri egyezmény kapcsán például így nyilatkozott testamentumos társának, Hagymássy Kristófnak: „Mű az mit e végzésekről, paktumokról tudunk, azt csak mint az megholt kegyelmes urunk kancelláriusa tudunk, nem is vagyunk az országnak kancelláriusi, mű soha az országnak arrul számot nem is adhatunk, nem is adunk soha.”⁴⁰²

Báthory azonban lemondása és hajlott kora ellenére továbbra is veszélyes ellenfelet látott Csákyban, részben vagyona és befolyása miatt, részben, mert Huszt harmadát — mint János Zsigmond egyik testamentumos ura — a kezében tartotta. Ezért végig nyomás alatt tartotta az idős politikust, akinek utolsó éve így védekezésben telt: Huszt állandó témája

⁴⁰¹ Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányzata i. m. 321, 334.

⁴⁰² Hagymássy Kristóf levele i. m. 8.

volt az országgyűléseknek, és a rendek Csáky székelyföldi birtoklásának jogosságát is megkérdőjelezték, illetve többször követelték, hogy tételesen számoljon el az ország jövedelmeivel a János Zsigmond halálától Báthory István megválasztásáig eltelt időszakra vonatkozóan.⁴⁰³

Csáky másfél évtizedes kancelláriai eredményeivel magasra tette leendő utódja előtt a mércét. Ő maga a jól képzett humanista tudósok közé tartozott, jelentős katolikus egyházi pályafutás állt mögötte, benne tisztelhetjük a hivatal erdélyi megteremtőjét, egy sor kiváló jogász és politikus került ki keze alól. Kancelláriája egyben tudományos műhely is volt.⁴⁰⁴ Báthory Istvánnak olyan személyt kellett találnia, aki megbízhatósága mellett méltó folytatója ezeknek a hagyományoknak, és képes a kancellári teendők magas szintű ellátására. A kancellárián belül nem akadt alkalmas jelölt, az ott dolgozó tisztviselők közül ezeknek a kritériumoknak még leginkább Csáky neveltje, Kendy Sándor felelt volna meg.

Kendy súlyos örökséget cipelt, nagybátyjainak Kendy Antalnak és Ferencnek a meggyilkolása az egész család helyzetét megrendítette. A véres események idején már nem tartózkodott Erdélyben: előbb a bártfai kollégiumban tanult Leonard Stöckel keze alatt, majd 1557 decemberében a wittenbergi egyetemre iratkozott be, egészen fiatalon, ekkor még húsz éves sem volt.⁴⁰⁵ Wittenbergi tanulmányai eddig is ismertek voltak, de az csak most, Ungnád Dávidnak, II. Miksa portai követének egyik leveléből derült ki, hogy már Wittenbergben együtt tanultak, és onnan Párizsba mentek, s ott folytatták tovább tanulmányukat.⁴⁰⁶

Kendy hazatértének pontos időpontja nem ismert, de 1563-ban már Erdélyben tevékenykedett, 1565-ben kancelláriai titkári pozícióban találkozunk a nevével.⁴⁰⁷ Általában a titkárok komoly kancelláriai írnoki múlttal rendelkeznek, ennek Kendynél nincs nyoma, nyilván az egyetemi éve alatt megszerzett képzettsége segítette ilyen fiatalon ebbe a pozícióba. A fennmaradt kevés adat alapján jól láthatóan nem is a kancelláriai rutinmunkákkal terhelték, hanem diplomáciai téren kamatoztatták képességeit és nyelvtudását. 1563-ban a

⁴⁰³ EOE II. 406–419. Csáky 1572 tavaszán halt meg. Az 1572. májusi országgyűlésen már néhaiként került szóba. ÖStA HHStA Ungarische Akten Allgemeine Akten Fasc. 97. f. 13, 55–56, 63–64 100. f. 17–21.

⁴⁰⁴ Az erdélyi kancelláriai kialakulására és első korszakára lásd: *Pécsi Anna*: Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és okleveles gyakorlata 1571-ig Bp. 1938., Kiemelkedő munkatársaira: *György Lajos*: Valkai András. Egy kalotaszegi énekszerző a XVI. században, Kolozsvár, 1947.; *Brzeziński, S.*: Ostatni król i. m. 38–64.

⁴⁰⁵ Kendy szüleinek 1538-ban még nem volt gyermekük, apja utód nélküli halála esetére rendelkezett javairól. *Jakó Zs.*: A kolozsmonostori konvent i. m. II. nr. 4650. Bártfai tanulmányait csak tanulótársa, Christian Schesaeus dedikációjából ismert: RMNY I. 234.; Erdélyiek egyetemjárása i. m. 5. Nr. 31.

⁴⁰⁶ Isztambul, 1575. április 29. ÖStA HHStA Türkei I. Karton 31. Konv. 3. 1575. IV. f. 246–249.

⁴⁰⁷ *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányszata i. m. 185.

Báthory István vezetésével Bécsben tárgyaló követségben kapott helyett.⁴⁰⁸ Ilyen előzmények után érthető, hogy a fejedelem 1571 után nem a kancellárián számított Kendyre.

A kancellár posztjára már Csáky Mihály életében megvolt a megfelelő ismeretekkel és gyakorlattal rendelkező jelölt, Forgách Ferenc személyében. Forgách Oláh Miklós védőszárnyai alatt kezdte pályafutását, az 1550-es évek elején az érsek támogatásával tanult Padovában, majd biztatására egyházi pályára lépett, már huszonegy éves korában váradi püspökké nevezték ki, ténylegesen azonban nem foglalhatta el püspöki székét, hanem Oláh Miklós irányításával a királyi udvarban és a magyar kancellárián szerezte hivatali tapasztalatait. Mint királyi titkár elkísérte I. Ferdinándot a külföldi útjaira és a birodalmi gyűlésekre, egy ilyen alkalommal az udvartól rövid időre elszakadva járt Németalföld több városában is.⁴⁰⁹

I. Ferdinándnak kedves és bizalmas embere volt, a király halálával azonban megtört karrierje, Miksa kevésbé számított szolgálataira. Látszólag Forgách számára az volt az utolsó csepp a pohárban, amikor az új uralkodó nem őt nevezte ki kancellárnak. Almási Gábor viszont arra figyelmeztetett, hogy kettőjük kapcsolatának ez a szakasza nem egyértelmű, Forgách negatív Miksa-képe a szerző elpártolásának igazolására szolgált.⁴¹⁰ Forgách 1567-ben Padovába utazott, onnan pedig, mint erről már szó volt, Erdélybe költözött. Sokan az idős Csáky Mihály leendő utódját látták benne, és az 1571. májusi országgyűlésen meg is történt az őrsegváltás, a tisztéről lemondó Csáky helyére őt nevezte ki kancellárjává Báthory István.⁴¹¹

Forgách hamarosan felállította a maga csapatát; több nyelven beszélő, magasan képzett, humanista műveltségű munkatársakkal igyekezett emelni a kancelláriai munka színvonalát. Nem volt túl nehéz dolga: egy egymást régóta ismerő, időnként együtt is dolgozó-tanuló kis társaságra számíthatott, azokra, akikkel 1567-ben Padovába is együtt utazott: Berzeviczy Mártonra és Kovacsóczy Farkasra. Berzeviczyvel ekkor már több mint egy évtizede ismerték egymást, s pártfogója, Nádasdy Tamás halála után elsősorban Forgách egyengette az útját. Padova után, 1568-tól útjuk egy időre szétvált, Forgách Erdélybe ment, Berzeviczy pedig csak 1572 elején tért haza, hogy bemutatkozzon Liszthy János magyar kancellárnál és Verancsics Antal esztergomi érseknél, akik a szép és lelkes hangvételő ajánlások-

⁴⁰⁸ Báthory István levelezése i. m. I. 13–15.

⁴⁰⁹ Életére lásd *Sörös Pongrácz*: Forgách Ferencz élete. Századok 30. (1896) 519–541., 634–648.; *Bártfai Szabó László*: Ghymesi Forgách Ferenc (1535–1577). Bp. 1904. (Magyar Történeti Életrajzok); *Almási Gábor*: Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai. Századok 140. (2006), 1405–1440.

⁴¹⁰ *Almási G.*: Variációk i. m. 1410–12.

⁴¹¹ EOE II. 406.

nak köszönhetően felfokozott várakozással fogadták. Berzeviczy belépője azonban olyan rosszul sikerült, hogy mindkét főpapnál azonnal elvágta karrierjét, akik ezután hallani sem akartak az egyetemi sikereitől eltelt, rendkívül nagyképpen viselkedő, mások képességeit és eredményeit lefitymáló fiatalemberről.⁴¹² Forgách Ferenc tehát ebből a kilátástalanná váló helyzetből mentette ki, amikor maga mellé hívta az erdélyi kancelláriára.

A korábbi hibájából okuló Berzeviczy Erdélyben jól teljesített, ennek köszönhetően 1572 őszén már fontos diplomáciai feladatot bízott rá Báthory István: XIII. Gergely pápához küldte követségbe. Hazatérve Báthorytól tanácsosi rangot kapott, majd kancelláriai titkárrá lépett elő, amely egyedülálló a fejedelemség történetében. A kancelláriai titkári ranghoz ugyanis nem párosul tanácsúri kinevezés, a két tisztség együttes viselése önmagában is rendhagyó, de az esetet még különlegesebbé teszi, hogy Berzeviczy előbb lett tanácsúr, mint titkár.⁴¹³ Forgách követi megbízatásai illetve egyre gyakoribb gyengélkedései idején valójában ő látta el a kancellári teendőket is. Ennek során kiváló munkakapcsolat alakult ki közte és a nála csak öt évvel idősebb fejedelem között. Báthory annyira ragaszkodott hozzá, hogy magával vitte Lengyelországba is, az ott felállítandó erdélyi kancellária vezetésére, noha talán kézenfekvőbb döntés lett volna a betegsége miatt tisztéről leköszönő Forgách helyébe kinevezni, hiszen a volt kancellár munkáját már jó ideje ő végezte.

Berzeviczyn kívül még két kiváló koponya erősítette a kancellár csapatát: Kovacsóczy Farkas és Brutus, azaz Giovanni Michele Bruto.⁴¹⁴ Kovacsóczy, aki már korábban Forgách klientúrájához csatlakozott, csak 1573-tól dolgozott Erdélyben a kancelláriai munka előtt a fejedelem unokaöccsének, ifjabb Báthory Istvánnak padovai tanulmányait felügyelte. Forgách őt bízta meg, hogy az akkor Párizsban tartózkodó Brutust Gyulafehérvárra hívja. Az itáliai humanista névleg kancelláriai titkárként szolgált, de tényleges feladata Magyarországon és Erdély történetének megírása volt.⁴¹⁵

A kancellária összetételébe Báthory István is beleszólt. A titkári posztról kiemelte Kendy Sándort, akinek a szolgálataira, egy portai követség után, 1572 végétől már a fejedelmi

⁴¹² Berzeviczyt az esztergomi érsekhez annak unokaöccse, Verancsics Faustus ajánlotta be, míg a kancellárnál a Liszthy János fiát tanító Hugo Blotz pártfogolta. Liszthynek veszprémi püspök letére úgy lehetett fia, hogy fiatalkorában, még világi pályafutása során, feleségül vette Oláh Miklós Lukrécia nevű unokahúgát, s csak az ő halála után lépett egyházi pályára. Veress Endre: Berzeviczy Márton (1538–1596), Magyar Történeti Életrajzok. Bp. 1911. 67–70.

⁴¹³ Veress E.: Berzeviczy Márton i. m. 81–84. Trócsányi tévesen, valószínűleg csak véletlen elírásból, egy évvel későbbre helyezte tanácsurasága kezdetét. Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányszervezete i. m. 24.

⁴¹⁴ Kovacsóczy Farkas életének korábbi szakaszaira és feljegyzésére fontos új ismereteket tárt fel Almási Gábor: Variációk i. m. 1405–1440.

⁴¹⁵ Szádeczky Lajos: Kovacsóczy Farkas 1576–1594. Magyar Történeti Életrajzok. Bp. 1891. 8.

tanácsban számított.⁴¹⁶ Kendy utódjának Székesfejérvári Tamást nevezte ki, aki korábban János Zsigmond udvarában íródeákként szolgált, s ebben a minőségében kísérté el Báthoryt bécsi követségére 1565 tavaszán, majd osztozott vele kétéves fogságában is. Kettőjüket a fogságon kívül a történelem iránti szenvedélyes érdeklődésük is összekapcsolta; Tamás deák feljegyzéseit és Szapolyai tárgyú kéziratát 1579-ben Brutus használta fel az 1540-es évek történetének megírásakor.⁴¹⁷ A már Csáky Mihály idejében tudományos és irodalmi műhelyként működő erdélyi kancellária tehát, addigi kiválóságainak megtartásával és a Padovások érkezésével továbbra is magas szinten tudta folytatni addigi ténykedését.

Az igazságszolgáltatás gépezete sem maradt érintetlenül. A fejedelmi törvénykezés irodáját, az uralkodói székhelyen berendezkedő kisebb kancelláriát két ítélőmester vezette, akik területi alapon — Erdélyre illetve a Partiumra kiterjedő hatáskörrel — osztották meg feladataikat. János Zsigmond halálakor Wesselényi Miklós és Szigethy Pál töltötte be ezt a tisztséget. Utóbbi rendkívül aktív szerepet vállalt a politikai életben, a testamentumos urak, különösen Bekes Gáspár irányvonalaéhoz kapcsolódott. Bekes, aki hatalomra jutása esetén a kancelláriai tisztelet nem akarta betölteni, a zavartalan ügyvitelben fontos szerepet szánt Szigethynek. A kancellárián dolgozókat úgy tájékoztatták, hogy János Zsigmond halála után „vajda ugyan lesz, de kancellár nem, hanem egy ítélőmester fog a vajdával járni.”⁴¹⁸ Szigethy továbbra is ítélőmesteri rangban, de megnövelt hatáskörrel vezette volna a kancelláriát, a tényleges döntési jog azonban Bekes Gáspár kezébe került volna. Mivel a fejedelmi címet Báthory nyerte el, Bekes kudarcával Szigethy elbukott, távoznia kellett posztjáról. Helyére az addig a nagykancellária írnokaként dolgozó, jóval kisebb kancelláriai tapasztalatokkal rendelkező, de a fejedelemmel rokonságban álló és hozzá feltétlenül hűséges Sulyok Imre került, akinek pályafutása végül Báthory Kristóf kormányzása alatt teljesedett ki.

Báthory István kincstári jogügyigazgatónak (fiscalis directornak) — akinek feladatkörét Trócsányi Zsolt a mai főállamügyészekéhez hasonlította — Sombory Lászlót nevezte ki. Elődje, Thetey Lőrinc a Bekes Gáspár köré tömörülő tanácsosi körrel állt szoros kapcsolatban, ez pedig azt jelentette, hogy Thetey — bizonyított szakértelme ellenére — nem

⁴¹⁶ *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i. m. 29, 185. Trócsányi Kendy tanácsosságának a kezdetét leghamarabb 1573-ra tette, de már az 1573. január 1-jén megnyílt kolozsvári országgyűlésen a tanácsurak közt szerepelt. EOE. II. 537.

⁴¹⁷ Báthory István levelezése i. m. I. 195, 239–241., II. 33, 138. és *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i. m. 29, 185.

⁴¹⁸ Tamásfalvi László levele testvéréhez, Déneshez. Gyulafehérvár, 1571. április 5. In: Erdélyország Történeti Tára. Szerk. Kemény József–Nagyajtai Kovács István. Kolozsvár 1837. I. 99–101.

tölthette be tovább tisztségét. Azt azonban nem tudjuk, hogy valóban sor került-e leváltására, vagy a jogügyigazgató ekkortájt bekövetkezett halála végül megelőzte ezt a kinos procedúrát. Az újonnan hivatalba lépő director, Sombory László mögött komoly szakmai múlt állt, nagykancelláriai írnokoskodása után a fejedelmi tábla ülnökeként tevékenykedett. Barta Gábor Somboryt Báthory atyafiai közé sorolta, de valójában csak nagyon gyengén rokon szálak mutathatóak ki a két család között: az 1470-es években Sombory Tamás és szaniszlófi Báthory Hedvig házassága mellett egy-egy áttételes kapcsolat a Thelegdy és a Csire család révén.⁴¹⁹ Sombory László végrendeletében nem is erre hivatkozott, amikor gyermekei számára Báthory Zsigmond pártfogását kérte, hanem arra, hogy kora ifjúsága óta híven szolgálta Báthory Istvánt és Kristófot. Bár több fontos kormányzati funkcióval bízták meg, igazából majd csak Báthory Kristóf halála miatt bekövetkezett változtatások során érte el pályája csúcspontját, amikor bekerült a fejedelmi, majd 1582-ben a szűkebb hármastanácsba.⁴²⁰

2.2. A fejedelmi tanács átalakítása

A legnagyobb mértékben az uralkodói tanács alakult át. Báthorynak semmi nem kötötte a kezét a testület újraformálásában, mert hatalomra kerülése idején még nem állandósult sem a létszám, sem az a szokás, hogy a tanácsosok életük végéig viselik címüket, amelyről önként lemondhatnak, de a fejedelem önhatalmúlag nem távolíthatja őket el. Mint láttuk, az 1567–1571 közti időszakban Bekes Gáspár uralta a tanácsot, s a testület összetételének ismeretében teljesen indokoltnak tekinthetjük Báthory István személyi döntéseit, sőt inkább az a meglepő, hogy az átalakítás végül nem hozott olyan drasztikus eredményt, mint amilyent az 1570-es erőviszonyok alapján feltételezhettünk volna. Báthory sikereinek egyik titka azonban éppen ebben rejlett: nagyon átgondoltan alakította ki tanácsosi és munkatársi környezetét, került a hirtelen döntéseket, nem törekedett a tabula rasa kínálta tiszta helyzetekre, hanem biztos érzékkel mérte fel a meglévő alapok erősségeit és a bennük rejlő lehetőségeket, majd a lehető legkevesebb változtatással ebből teremtette meg az őt körülvevő közeget. Külön erényei közé tartozott, hogy egy-egy poszt betöltésénél a hűség és politikai megbízhatóság, bármennyire is fontos volt a számára, önmagában nem

⁴¹⁹ Wertner Mór: A Báthoryak családi történetéhez, genealógiai tábla. Turul XVIII. (1900) 29.

⁴²⁰ Sombory László végrendelete. Szentgyed, 1588. május 12. MOL Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára F2 Prot. Magnificat. f. 118–121. Mf. 1207.

váltotta ki a tehetséget és az alkalmasságot, valamint hogy rendelkezett a megbocsátás és a még egy esély adásának képességével.

Ennek szellemében alakította át a tanácsot is. A döntő lépést kétségkívül Hagymássy Kristóf megnyerése jelentette, akit még a fejedelmválasztó országgyűlés alatt sikerült a saját pártjára vonni. A köztük már korábban is meglévő korrekt kapcsolatra alapozva Báthory ügyesen használta ki a nagyhatalmú tanácsúr alig leplezett sértettségét, amely abból fakadt, hogy a Habsburg uralkodó Bekest akarta vajdának megtenni, az ő neve pedig csupán azok közt került szóba, akik ezt a tervet kötelesek elősegíteni. Hagymássy Erdély leggazdagabb földesurái közé tartozott, nagy tekintélyt vívott ki magának, és a katonarétegen belül, különösen a székelyek közt nagy népszerűsége tett szert, még arra is esélyesnek tartották, hogy ő lesz a nevető harmadik, ha beszáll a trónért folytatott versengésbe. Hagymássy azonban reálsan mérte fel az erőviszonyokat, sem ekkor, sem a későbbiek során nem nyújtotta ki a kezét a hataloméért. Ennek ellenére komolyan bántotta Bekes favorizálása, ami megítélése szerint elsősorban az ő kárára történt. Báthory ezen az ellentétén kívül bátran építhetett Hagymássy azon jellemvonására, hogy a zalai köznemesi családból indult főúr mindennél jobban törekedett a már megszerzett birtokainak megtartására illetve további gyarapítására.⁴²¹

Szintén előrelépést jelentett a lengyel tisztek és udvaroncok vezérének tekintett Stanisław Nieżowski csatlakozása. Báthorynak ennek érdekében nem kellett különösebb erőfeszítéseket tennie, mert Nieżowski azonnal átlátta, hogy idegenként — birtokai, családi kapcsolatai ellenére — a tényleges politikai súlyát mindig is az aktuális uralkodóhoz fűződő viszonya határozza meg. Gyors döntése azért volt fontos, mert Bekest kiemelkedően jó viszony fűzte az udvarban szolgáló lengyelekhez, s így ezt a potenciális támogatói csoportot mindjárt a hatalmi játszma elején elvesztette.⁴²²

Miután a testamentumos urak érdekszövetségét sikerült megbontania, Báthory István már kockázat nélkül nyúlhatott a tanácshoz, amelyből kikerült Pókay Jakab, Gyulay Mihály, Károlyi László és a visszavonulását bejelentő Csáky Mihály. Trócsányi Zsolt szerint Bekes Gáspár 1573-as notáztatásáig viselte tanácsosi címét, amely, még ha így is volt, gyakorlati jelentőséggel nem bírt, hiszen 1571 májusától már az országgyűléseken sem vett részt.⁴²³

A tisztségükben megtartott tanácstagok közül külön kategóriát képviselt Báthory Kristóf, akit öccse deklaráltnak utódjának tekintett, erre utalt, hogy bátyját is szerepeltette a neki

⁴²¹ ÖStA HHStA UA AA Fasc. 97. f. 56–66, 173–184.

⁴²² Nieżowskinak a Báthory udvarban elfoglalt helyére és megbecsülésére lásd Báthory István levelezése i. m. I. 174., EOE II. 419.

⁴²³ Ez alól kivételt képzett az 1573. januári országgyűlés, amelyre elment. EOE II. 426.

leteendő hűségesküben, mint ezt korábban már láttuk. Az erdélyi sereg főparancsnoksága továbbra is Kristóf kezében maradt, ezt a kulcsfontosságú pozíciót abban a külső és belső konfliktusokkal megterhelt szituációban a fivérek nem engedhették ki a kezükből. Emellett Báthory Kristóf a váradi vár kapitánya és Bihar vármegye főispánja lett.

Forgách Ferencről, aki korábbi tanácstagsága mellett kancellárrá is előlépett, már esett szó. Ami a többieket illeti, első pillantásra talán meglepő, hogy a Harinnai-Bekes-rokonsághoz kapcsolódó Bánffy Farkas minden zökkenő nélkül megőrizhette tanácsbeli pozícióját. Azonban az őt és rokonait közvetlenül Bekeshez fűző családi szálak Harinnai Farkas Farkas és Bethlen György halálával elszakadtak, ráadásul a Bánffy családot több generációra visszamenő, átgondolt házassági stratégiája minden jelentős famíliával, így a Báthoryakkal is sokszorosán összekapcsolta. Az oldalági kapcsolatok mellett különösen sokat nyomott a latban Bánffy Pálnak Báthory Borbálával kötött házassága, és hogy Bánffy Farkas egyik nagyanyja Báthory Zsófia volt.⁴²⁴

Ennek köszönhetően a Bánffyak játszi könnyedséggel helyezhették át „politikai testsúlyukat” az egyik lábukról a másikra. Nemcsak megőrizték pozícióikat, hanem jelentősen kibővítették; a család több tagja az uralkodó közvetlen környezetébe, fontos posztokra került. Bánffy György udvari főkapitány lett, és hamarosan, Báthory Kristóf uralkodásának az elején a tanácsba is bejutott, János nevű fia Lengyelországban szolgált Báthory István udvarában, s ott kapott birtokokat is.⁴²⁵ Bánffy Farkas testvére, Kristóf, udvari familiárisként ténykedett, és Báthory Kristóf sógornőjét, Bocskai Juditot vehette feleségül. A család tagjai Csik-Gyergyó-Kászonszék királybírósa mellett négy vármegyének — Doboka, Kolozs, Kraszna, Torda — viselték a főispáni címét.⁴²⁶ Mindez jelentős birtokadományokkal egészült ki, bátran állítható tehát, hogy az uralkodóváltásnak a Bánffyak lettek a legnagyobb erdélyi nyertesei.

Szintén a régi pozíciói mellé újabbakat szerző, nyertes famíliák közé sorolható az Apafi család, amelynek képviselője ugyancsak átvészelte a tanács átalakítását. A korszak egészét nézve jelenlétük folyamatos; Apafi Gergely, István és Miklós is bekerült a testületbe. Különösen Apafi István játszott kiemelkedő szerepet, őt Báthory Belső-Szolnok vármegye főispánjává nevezte ki, majd Bekes menekülése után 1573-ban rábízta Fogaras várát és uradalmát, 1576-tól pedig a fejedelmi udvar életét irányította.⁴²⁷

⁴²⁴ Gy. Dávid Gyula: A Bonchidai Bánffy kastély. Kolozsvár. 2001. 237, 245.

⁴²⁵ Uo, 240–241.

⁴²⁶ Lázár Miklós: Erdély főispánjai (1540–1711) Bp. 1889. 32–33, 105–106, 131.

⁴²⁷ Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányzata i. m. 23.

A megmaradt két további tanácsstag, Gyulaffy László és Hagymássy Kristóf helyzete anynyiban speciális, hogy kortársaik egy része nem akarta sem elhinni, sem tudomásul venni Báthoryhoz való hűségüket. Pártállásuktól függően arra gyanakodtak, vagy abban reménykedtek, hogy a két nagytekintélyű főúr titokban Bekes Gáspárhoz hajlik, és csak a kedvező alkalmat várja a támadásra. Hagymássy esetében ezt a hiedelmet elsősorban az táplálta, hogy testamentumos úrként a Báthoryakkal való megegyezése után is szoros kapcsolatban maradt Bekessel és Csákyval, akikkel közösen rendszeresen jelentéseket küldött a magyar királynak, valamint megpróbálta elodázni közös zálogbirtokuk, Huszt visszaszolgáltatását. A helyzet azonban gyökeresen megváltozott 1572 őszén, amikor Csáky már nem élt, Hagymássy pedig Bornemisza Boldizsárnak, a szintén ekkor elhunyt Bornemisza Farkas tanácsúr fiának cselvetése miatt végleg kiszorult Huszt várából. Ezután nem maradt reális alapja hűsége megkérdőjelezésének, mégsem változott jelentősen megítélése. Ez azzal magyarázható, hogy hatalmas birtokai és katonai tapasztalatai révén, az ország határain belül egyedül ő jelenthetett valós fenyegetést a Báthoryak hatalmára, ráadásul Bekes minden, erdélyi támogatóit számba vevő megnyilatkozásában megemlíttette Hagymássy nevét. Báthoryt segítő, rendkívül fontos lépései ellenére a Bekes-pártiság gyanúja árnyékként kíséerte élete végéig.

Nagyon hasonló az erdélyi főkapitány, Gyulaffy László esete is, akit Bekes szintén szeretett volna visszacsábítani a saját pártjára. Gyulaffy Erdélybe költözve is megőrizte magyarországi kapcsolatait, levelezésben állt Teuffenbach főkapitánnyal, aki 1573 októberében azt jelentette róla, hogy azok közé tartozik, akik „alig várják, hogy a császár hadai Erdélyre üssenek.”⁴²⁸ Amikor azonban valóban elérkezett ez a pillanat, és Bekes átállásra szólította fel Gyulaffyt, a főkapitány továbbküldte levelét Báthorynak, majd csapataival uralkodója mellé sietett, és személyesen is kitüntette magát a Bekes elleni harcokban.⁴²⁹

A halálesetek és a tanácsban végzett tisztoztatás miatt 1572 őszére mindössze nyolcan maradtak a tanácsban: Báthory Kristóf, Forgách Ferenc, Stanisław Nieżowski, Hagymássy Kristóf, Gyulaffy László, Bánffy Farkas, Bánffy Pál és ifjabb Apafi Gergely. Báthory Istvánnak tehát bőven maradt játéktere, azonban eddigi ismereteink arra engednek következtetni, hogy csak lassan, fokozatosan töltötte fel a testületet, az uralkodása alatt állandósuló tizenkettes létszámot még 1575-re sem érte el. Itt is Báthorynak főként az uralkodása elejére jellemző, kivárára építő, átgondolt taktikája figyelhető meg: csak 1572 végén kerül sor új tanácsosok kinevezésére, amikor Csáky Mihály és Bornemisza Farkas helyére Kendy

⁴²⁸ EOE II. 437.

⁴²⁹ *Bethlen Farkas*: Erdély története i. m. III. 44–45, 53.

Sándor, valamint Tompa István került. Kendyről már esett szó, Tompáról viszont keveset tudunk, korábban János Zsigmond udvari familiárisa volt, 1571-ben a Portán járt követ-ségben Gyulay Mihály társaságában, de ezen kívül semmilyen kiemelkedő tett nem fűződik a nevéhez, ezért 1572-ben kezdődő előretörése váratlannak mondható. Tanácsurasága mellett megkapta Kolozs vármegye főispáni címét is, 1573-ban pedig lugosi és karánsebesi bánnak nevezte ki Báthory.⁴³⁰ 1573-ban a tanács Forgách Ferenc pártfogoltjával, Berzeviczy Mártonnal bővült, és ezzel befejeződött Báthory István tanácsának az átszervezése.

2.3. *Változások a helyi politizálás színterein*

Báthory István a helyi politizálás szintjén — vármegyék, székely székek vezetőit érintően — is számos változtatást hajtott végre 1571 és 1575 között. Azonban a tisztviselő névsorok hiányosak, az ismert neveknél sok esetben nem sikerült kideríteni a tisztség viselésének kezdő és záró időpontját. Emiatt nem lehet megállapítani, hogy a fejedelem helyi szinten is következetesen, előre megfontolt, politikai meggondolásokból fakadó cseréket hajtott-e végre, vagy az esetek túlnyomó részében csak „reagált”, és a halálesetek miatt megüresedett helyeket töltötte fel a saját kipróbált híveivel.⁴³¹ Ha az indokokat nem is merjük, és magát a folyamatot sem látjuk, az eredményt akkor is érdemes számba venni.

A vármegyei igazgatást a hetvenes évek derekán, második felében azok a vezető politikusok és — ahol erre lehetőség nyílt — családtagjaik tartották kézben, akik Báthory szűkebb tanácsadói testületét alkották; a Kendyek, Bánffyok, Apafiak, Báthoryak mellett Hagymássy Kristóf, Iffjú János és Tompa István szabott irányt a megyei politizálásnak. Rajtuk kívül csupán a Hunyad vármegyét örökletesen irányító Enyingi Török család szerepelt, és a feltörekvő új nemzedék néhány tagja, cegei Wass György, Gyerőffy János és bikali Vitéz Gábor kapott lehetőséget. A tisztséghalmozás a fejedelemség egész időszakán keresztülvonuló általános jelenség, de ilyen koncentráltan többet nem fog már előfordulni: már a nyolcvanas évektől kezdve új emberekkel és családokkal szélesül a politikai paletta.

⁴³⁰ Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányzata i. m. 36.; ETA VII/1. nr. 228.; Pesthy Frigyes: A Szörényi Bánság és Szörény megye története. Bp. 1877. 300.; Bogdándi Zsolt: A kolozsmonostori konvent fejedelemségkori hiteleshelyi tevékenysége (XVI–XVII. század). Debrecen 2011. PhD értekezés. 180. nr. 90 és 181. nr. 95.

⁴³¹ Az erdélyi vármegyék főispánjainak névsorát Lázár Miklós állította össze idézett művében, és a kötet folytatásán is dolgozott, amelyben a székely székek tisztségviselőit mutatta volna be. Műve azonban sajnos befejezetlen és kiadatlan maradt: Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára Ms 561. Kutatásait számos ponton sikerült folytatni és kiegészíteni, de a teljesebb lista hosszú kutatási folyamat eredménye lesz.

A székely székek helyzete speciálisabb és sokkal kevésbé átlátható. A székely önkormányzat korlátozása és a fejedelmi hatalom befolyásának kiépítése Báthory István uralkodása alatt is még zajló folyamat. Az 1562-es székely lázadás után kialakult koncepció lényege, hogy a választott tisztségviselők helyett a közigazgatás és a katonai vezetés néhány, az uralkodó által kinevezett, megbízható ember kezében összpontosuljon. A katonai feladatokat a Székelyudvarhelyen felépített Székelytámadt várának és a háromszéki Várhegyen emelt Székelybánja várának kapitánya látta el, Székelytámadt kapitánya egyben hatszéki kapitány is. Amikor Báthory István 1571 májusában trónra lépett, már az első intézkedéseivel megkezdte az 1562-es székely felkelés után kialakított erősen centralizált állapot lebontását, és a székenként működő főkapitányok és főkirálybírók rendszerének a visszaállítását.⁴³²

A székely székek területén viszont igen erős volt Bekes Gáspár befolyása, ő maga is első sorban a székelyekben látta a bázisát. Ennek megfelelően Báthory cserékre kényszerült, leváltotta Andrassy Pétert Csik-Gyergyó-Kászon szék egyik főkirálybíróját és a hatszéki kapitány, Telegdy Mihály (egyben Udvarhely-, Maros- és Csik-Gyergyó-Kászon szék főkirálybírója) is távozott posztjáról. Az ügy pikantériája, hogy Telegdy Mihály Báthory István atyafiságához tartozott, a kapitány mégis Bekes pártjához csatlakozott, amit a fejedelem neki, mint rokonának soha nem bocsátott meg, noha Bekes Gáspár és egy sor híve idővel amnesztiát kapott, és a fejedelmi udvar megbecsült tagja lett.⁴³³

A Báthory által kinevezett székely főtisztek egy része nem a székely nemzetből került ki, hanem a legmagasabb rangú, tisztséghalmozó politikusok közül: például Bánffy Farkas, 1583-ban fejedelmi tanácsos, udvarhelyi várkapitány és királybíró, Csik-Gyergyó-Kászon szék királybírója, valamint Doboka vármegye főispánja. Ugyanakkor Báthory István uralkodása alatt inkább az a tendencia figyelhető meg, hogy a különböző funkciókban kipróbált, sokféle tapasztalatot szerző, később az első vonalba feljutó államférfiak és katonák karrierjének középső szakaszában szinte kötelező elem a néhány évnyi székely széki közigazgatási gyakorlat. Érdekes néhány példát megemlíteni: Gálffy János kancelláriai írnok, Báthory Kristóf familiárisa, majd Aranyosszék királybírája, ezután pedig kincstartó, tanácsúr és főudvarmester lett. A szintén a kincstartói tisztig jutó Siger János először udvar-

⁴³² Pál-Antal Sándor: Székely önkormányzat-történet. Marosvásárhely 2002. 70–77. (Erdély Emlékezete) A főkapitányi és királybírói névsorokat Lázár Miklós állította össze, munkája azonban befejezetlen és publikálatlan maradt. Lázár M.: Székely fő tisztek, KEKvtár Kézirattára Ms 561.

⁴³³ Báthory édesanyja Telegdy Katalin. Telegdy Mihálynak Kovacsóczy Farkas kancellárhoz intézett panasza az elhunyt Báthory István kérlelhetetlenségére vonatkozóan: Zetény, 1586. december 23. In: Két vitéz nemesúr Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről. közzétette Eckhardt Sándor. Bp. 1944. 13–15.

helyszéki provizorként, majd a szék főkapitányaként bizonyította rátermettségét. A kisebb rangra jutók, de indulásukhoz képest mégis nagy ívű pályát befutók közül Birinyi László (Marosszék főkirálybírója, az udvari lovasság alkapitánya és Kővár kapitánya) valamint Cseffey János (kancelláriai irnok, vécsi provizor, várhegyi kapitány, Sepsi, Kézdi és Orbai szék királybírója) példája említendő.⁴³⁴

A kívülről erőltetett széki vezetők mellett ugyanakkor már megjelentek azok a valóban székely tisztek is, akik ekkor alapozták meg a későbbi nagy vezető dinasztiák vagyonát és hatalmát. Közülük is kiemelkedett homoródszentpáli Kornis Farkas, aki azonban nemcsak saját rátermettségének és kíméletlen birtokgyarapító módszereinek köszönhetette az előretörését, hanem annak is, hogy rokoni szálakkal kötődött a Báthory által preferált politikusi körbe. A Kornis család házassági stratégiája három szinten működött: egyrészt a széken belüli hegemoniára törekedett általa, másrészt más székekre terjeszkedtek át, és végül, kezdetben egyedi módon, a Székelyföldön kívüli jelentős családokkal is igyekeztek rokoni kapcsolatba lépni. Ennek lett az az eredménye, hogy Kornis Farkas 1571-ben vérségi szálakkal egyformán kötődött a Bekes–Harinai–Bethlen és a Bánffy–Báthory-körhöz is. Mivel habozás nélkül a törvényesen megválasztott uralkodó mellé állt, innentől kezdve pályája meredeken és egyenesen ívelt felfelé.⁴³⁵

Az uralkodói udvart érintő változásokról nem lehet reális képet alkotni, mert mind János Zsigmond, mind Báthory István udvaráról roppant keveset tudunk. Így csak néhány újonnan kinevezett udvari tisztviselőt sorolhatunk fel, illetve rámutathatunk azokra a pontokra, ahol nem történt változás. A gyulafehérvári vár provizora és egyben parancsnoka Petrichevich Horváth Kozma lett, aki Horvátországból a török hódítás elől menekülve telepedett meg Erdélyben, és lett a legidősebb somlyai Báthory Andrásnak, Kristóf és István bátyjának a familiárisa. András halála után is a család szolgálatában maradt, kinevezése több mint negyedszázados hű szolgálatának a jutalma volt.⁴³⁶

Báthory István az udvari lovasság főparancsnokának, s egyben udvari főkapitánynak a családdal rokonságban álló Bánffy família egyik tagját, Bánffy Györgyöt nevezte ki. Nem nyúlt viszont a gyalogtestőrség tisztikarához, mert a főtisztek, Vadas Mihály, Sasa János világosan kinyilvánították, hogy ők, személytől függetlenül, a rendek által törvényesen megválasztott uralkodót fogják szolgálni és védelmezni. Mindezt többször is tettekkel iga-

⁴³⁴ Bethlen Farkas: Erdély története. i. m. 133. *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i. m. 321

⁴³⁵ Balogh Judit–Horn Ildikó: A hatalomépítés útjai: a homoródszentpáli Kornis család története. Századok 142. évf. (2008) 862–871.

⁴³⁶ Pályája ettől kezdve felfelé ívelt; később fogarasi várnagy, majd 1588 tanácsúr volt. Rövid életrajza: *Petrichevich Horváth Emil*: A Petrichevich Horváth család általános története. Bp. 1934. 323–329. Melith Istvánhoz írt levelei: MOL P 707 Zichy cs. lt. fasc. 516.

zolták, először még a fejedelmválasztó országgyűlés előtt, amikor visszautasították Bekes megvesztegetési kísérleteit, majd a gyűlés után, amikor a magyar király nevére teendő esküt megtagadták, s kizárólag csak Báthory István hűségére voltak hajlandók felesküdni.⁴³⁷ Valószínűleg az udvari lovasság tisztjeit adó familiárisok csoportján belül lehetett a legnagyobb mozgás, de ennek mértékét, ütemét nem ismerjük, mert ebből a korszakból sajnos nem maradt fent familiárisi névsor. Annyit tudunk, hogy az uralkodó személyéhez erősen kötődő lengyel udvaroncokat végül nem érintették a változások, csak 1576-ban Báthory Krakóba költözésével fogyatkozott meg jelentősen a számuk.

A fejedelmi udvartartás élére Báthory először Bánffy Györgyöt nevezte ki, de végül az udvari főkapitányságot adta neki, hofmesterének pedig a család régi hű familiárisát, Margai Mihályt választotta. Rajta kívül ezt a fontos és bizalmi tisztséget, Gálffy János színre lépéséig, csakis az Apafi vagy a Bánffy család tagjai viselték.⁴³⁸ Báthory elbocsátotta tisztségéből Dávid Ferencet, és helyette Alesius Dénest nevezte ki udvari lelkésznek, aki természetesen nem a katolikus Báthory lelki gondozását látta el, hanem az udvarban is eluralkodó antitrinitárius tanok visszaszorításában kellett jeleskednie. Ugyanakkor helyén maradhatott Giorgio Biandrata, akinek orvosi és diplomáciai szolgálatára az újjászerveződő gyulafehérvári udvar is számított.⁴³⁹

*

Ha végigtekintünk az 1571–75 közt pozícióba jutó politikusokon, egy sokszínű, mégis ügyesen kiegyensúlyozott irányítógárdát láthatunk. A trónig vezető úton sok sérelmet elszenvedő Báthory Istvánt a kormányzóréteg átformálásakor nem a bosszú és a visszavágás vágya vezette, hanem képes volt az előző korszak értékeit átmenteni, az 1568-ban betelepülőket integrálni és ugyanakkor erőteljesen, mégis konfliktusmentesen fiatalítani. Az egészségesebb korfa kialakításán túl Báthory István érdemei közé sorolható az utánpótlás biztosítása és — ami talán még fontosabb — magas színvonalú felkészítése, valamint az első vonal mögött felsorakozó tisztségviselők igényes kiválasztása és gondos foglalkoztatása.

⁴³⁷ *Sunkó Attila*: Az erdélyi fejedelmek udvari hadai a 16. században, *Levéltári Közlemények*, 69 (1998) 99–127; *Forgách F.*: Emlékirat i. m. 992, 993; *EOE* II. 11, 404, 461–463.

⁴³⁸ Bánffy főudvarmesteri említése 1571. december 21-ről datálódik: *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz*. i. m II. nr. 3743.; Margait egy százsz ajándékozási lista említette ezzel a címevel: Báthory István levelezése i. m. I. 174.; *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i. m. 391

⁴³⁹ *Tempfli Imre*: A Báthoryak valláspolitikája. Bp. 2000. 43–44. (*Studia Theologica Budapestiensia*, 25.)

A nagy erdélyi famíliák megkapták a lehetőséget, hogy a hatalmat biztosan birtokló arisztokráciává kovácsolódjanak, míg mások számára ez az indulás pillanata: már megjelent, de még nem ért be a padovás nemzedék. A hivatali vagy familiárisi lét szürkeségében megrekedt tehetségeknek pedig módjuk nyílt a kiemelkedésre és bizonyításra. Jól látható, hogy Báthory István tulajdonképpen ugyanazt az utat választotta, mint János Zsigmond: kiépített egy szűk bizalmi kört, amelynek a tagjait tisztségekkel és másokhoz viszonyítva jelentős adományokkal halmozta el. A kettőjük gyakorlata közt az egyik különbséget az jelentette, hogy Báthory, kiterjedt családi kapcsolatainak köszönhetően, belső embereinek többségét a rokonságából is ki tudta választani. Ez a körülmények szerencsés alakulására, illetve a több generáción át alkalmazott családi stratégiára vezethető vissza.

A másik eltérés viszont már személyiségükből fakadt: Báthory teljes mértékben uralta és irányította a politikus gárdáját. Bizalmasaira nem a tényleges döntéshozatali folyamatban számított elsődlegesen, hanem a végrehajtásban, tehát bizalmi köre nem gyakorolta a hatalmat, hanem sokkal inkább csak a hatalmának a páncéljául szolgáltak. A felépítmény szilárdságát bizonyítja, hogy bár ezekre az évekre végig rányomta a bélyegét Bekes Gáspár ellenállása és belső meghasonlással fenyegető politizálása, a végül bekövetkező támadás nem zilálta szét Báthory táborát, hívei nem pártoltak át, és a fejedelem nem Bekes akciója, hanem éppen ellenkezőleg egy új és nagy lehetőség, a lengyel királyi trón miatt kényszerült az újabb átszervezésre.

3. „Igen királyi virtusokkal felékesített ember”

Báthory István személyisége

A fejezet címéül szolgáló tömör jellemzés Kemény János tollából⁴⁴⁰ származik, s tökéletes összefoglalása annak az elérendő eszményképnek, amit a személyiségét tudatosan fejlesztő és építő fiatal Báthory István célul maga elé tűzhetett. Báthory azok közé az uralkodók közé tartozott ugyanis, akiknek megingathatatlan küldetéstudatuk, határozott vezetési koncepciójuk és gondosan megkomponált személyiségük volt. Már évekkal a fejedelemsé válassztása előtt tudatában volt annak, hogy János Zsigmond gyermektelensége és korai halála esetén ő lesz az egyik legesélyesebb jelölt az utódlásra, bár akkor pontosan még nem tudhatta, hogy milyen címmel és jogkörrel kerül majd hatalomra. Mindenesetre tudatosan készült az irányításra, mert János Zsigmond példáján közelről láthatta milyen nehézségekkel kerülhet szembe egy fiatal, gyakorlatlan uralkodó. Olvasmányai is ösztönözheték, és megfogadta az Erdélyben is jól ismert és népszerű Erasmus útmutatását: „Mielőtt uralkodnál, meg kell tanulnod uralkodni! Amint az embereknek is előbb nagy szorgalommal meg kell tanulniuk azt a mesterséget, amelyet majd űzni akarnak, ugyanúgy a fejedelemnek is előbb nagy-nagy gonddal meg kell ismernie az uralkodás elvét. [...] nem nagy dolog, ha elnyű néhány citerát az, aki jó citerás akar lenni. Ám súlyos dolog lenne egy országot elnyűni, amíg a fejedelem megtanul uralkodni.”⁴⁴¹ De hogyan tanult meg Báthory István uralkodni? Melyek voltak ennek a különleges „tantárgynak” a fő alkotóelemei? Mikor, hol és kiktől sajátíthatta el az uralkodás tudományát?

3.1. Erasmus és Machiavelli vonzásában

Báthory egész életében éles szemmel figyelte környezetét, és a látottakat elemezve igyekezett minél több tapasztalatot szerezni és hasznos dolgot elsajátítani, pont úgy, ahogy Machiavelli tanácsolta: „A fejedelemnek a történelmet kell tanulmányoznia, s figyelemmel kell kísérnie a nagy emberek cselekedeteit, megjegyeznie, miként jártak el háború idején, szemügyre vennie, mi okozta győzelmeiket és veszteségeiket, hogy emezektől megmenekedjék, amazokat pedig megismételhesse. Mindenekelőtt tegyen úgy, mint valamely nagy

⁴⁴⁰ Kemény János önéletírása és válogatott levelei. S. a. r.: V. Windisch Éva. Bp. 1959. 79.

⁴⁴¹ *Rotterdamai Erasmus: A keresztény fejedelem neveltetése.* Ford. Csonka Ferenc. Utószó: Barlay Ödön Szabolcs. Bp. 1992. 62.

ember már ő előtte, aki egy korábbi, dicsőség és hír övezte férfiú nyomában haladt, s annak tetteihez és cselekedeteihez tartotta magát.”⁴⁴²

Báthorynak megadatott az a lehetőség, hogy már egész ifjú korában koronás fők társaságában forgolódjon. Az apját félévesen elvesztő fiú tíz évig otthon, édesanyja mellett nevelkedett, későbbi visszaemlékezése szerint erős katolikus hitben és szigorú fegyelemben, majd a tágabb rokonságukhoz tartozó Várday Pál esztergomi érsek udvarába került. Itt töltött éveiről semmit nem tudunk, de a Várday-kör ismeretében és egy korabeli közmondás alapján is – „ez sem tanult Várday Pál udvarában” mondták a neveletlen ifjoncokról — elmondható, hogy kiskamasz éveit az ország legelőkelőbb és legjobb nevelést nyújtó udvarában tölthette el.⁴⁴³ Várdaynak az uralkodóhoz fűződő jó viszonya eredményezhette, hogy Báthory neveltetése Bécsben, a királyi udvarban folytatódhatott. Az ifjú Báthory tizenhét éves koráig élte az udvari apródok szigorúan beosztott, fegyelmezett életét, amelyben a tanulás és az uralkodó személye körüli szolgálat váltakozott. Igen nagy hatást gyakorolt rá I. Ferdinánd, akinek társaságában sok időt tölthetett, s akit a vadászataira is mindig elkísérhetett. Ugyancsak mély benyomást tett rá V. Károly császár és Habsburg Mária, II. Lajos király özvegye, akikkel tizenöt évesen az augsburgi birodalmi gyűlésen ismerkedett meg. Báthory Ferdinánd király kíséretében érkezett, és itt érte az a megtiszteltetés, amit még lengyel király korában is gyakran felemlített: V. Károly kezét fogott és pár szót váltott vele, míg Mária más magyarokkal együtt őt is vendégül látta azon az ünnepi lakomán, amit magyarországi éveinek emlékére rendezett.⁴⁴⁴

Augsburg után Itália következett, Báthory tagja lehetett annak a fényes kíséretnek, amely I. Ferdinánd leányát, Katalint, leendő férjéhez, Francesco Gonzaga herceghez Mantova és Monferrato uralkodójához kísérte. A fényes esküvőt 1549 októberében tartották, ekkor a hercegi pár és Báthory István is mindössze tizenhat éves volt. Az itáliai út kapcsán ki kell térni Báthory István padovai tartózkodásának a kérdésére is, amellyel kapcsolatban a mai napig bizonytalanság tapasztalható. Az itáliai peregrinációk és Báthory életében egyaránt jártas Veress Endre műveiben is egymásnak ellentmondó állítások olvashatóak, a korai

⁴⁴² *Niccolò Machiavelli: A fejedelem.* Ford. Lutter Éva. Bp. 1987. 82–83.

⁴⁴³ Báthory István levelezése i. m. XIV.; *Laczlavik György: Várday Pál.* 1526. november 15.–1549. október 12. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003.* Szerk.: Beke Margit. Bp. 2003. 240–247.

⁴⁴⁴ Ezek a saját maga által meghatározónak mondott élmények annyira közismertek voltak, hogy a fölötté mondott gyászbeszédben életének fontos eseményei között emelték ki. „Bizony nagy tisztesség fejedelmek kíséretében forgolódni, mert a nagy emberek által saját magunk ékessége is fényesedik. Ez alkalommal tehát már korai, úgynevezett virágzó ifjúságában módja volt meglátni a földkerekség díszét, az országok királynőjét: Itáliát. Bár az olasz és német nyelv használatában itt-ott még voltak hiányosságai, az idegen erkölcsök és szokások ismeretében annyira jártas volt, hogy mindazok, akik ezekről a dolgokról beszélni hallották őt, a legnagyobb ámulattal csodálkoztak.” Krzysztof Warszewicki gyászbeszéde: Báthory István emlékezete. Szerk. Nagy László. Bp. é. n. 291.

műveiben még ő is a későbbi fejedelem padovai tanulmányairól írt. A félreértést részben az okozta, hogy Báthory István hasonló nevű unokaöccse 1571 és 1573 között valóban Padovában tanult, részben pedig az, hogy személye körül rengeteg legenda keringett már életében is.

Veress Endre azt állította, hogy Báthory beiratkozott a padovai egyetemre, s erre indokul Révay Lőrinc 1549. november 12-én kelt levelét hozta fel, aki azt jelentette az apjának, hogy megismerkedett Báthoryval.⁴⁴⁵ Gömöri György ténymegállapítása szerint viszont Báthory István neve nem szerepel az anyakönyvben, és a Révay fiúk valamint kísérőjük, Gyalui Tordai Zsigmond további — szintén Veress által közölt — leveleikben arról számoltak be, hogy Mantovában járva ismét találkoztak Báthoryval.⁴⁴⁶ Az erdélyi peregrinációs adattárban a Veress-féle verziót találjuk: lovagi játékokon vett részt Padovában, majd jogot tanult Dudith Andrással, de a szerzők annyiban pontosították Veress, hogy Báthory neve nem szerepel az anyakönyvben.⁴⁴⁷

Ezek alapján az a feltételezés látszik helyesnek, hogy Báthory Mantovában, Habsburg Katalin udvarának tagjaként kellett volna, hogy hosszabb időt, akár éveket töltsön Itáliában. Hogy nem így történt, annak tragikus oka volt: egy téli vadászat során Francesco Gonzaga lova alatt beszakadt a tó jege, és a vízből kikecmergő herceg tüdőgyulladást kapott. Hosszas betegeskedés után látszólag felgyógyult, de a farsangi mulatságok során ismét meghűtötte magát, és február végén elhunyt.⁴⁴⁸ Özvegye, s vele kísérete, hamarosan visszatért Bécsbe, Báthory 1550. húsvétján már Somlyón tartózkodott.

Arra nem nyílt lehetősége, hogy Itáliába visszatérjen, a család komoly anyagi gondokkal küzdött. Édesanyja, Thelegdy Katalin még 1549. február közepén elhunyt. Nem tudom, hogy az ő halálával van-e összefüggésben a család pénztelensége, de István bátyja, Báthory András már 1549 őszétől folyamatosan erre hivatkozva kért segítséget pártfogójuktól, Nádasdy Tamástól: „kirem és könyörgek te kgdnek, mint uramnak és atyámnak, hogy ne legyek elfeledvin te kegyelmednél, ha az idő hozza legyen ő felségetül valami fizetésem, az vagy szolgálnék itt alatt, ha urat lelnik, ne lenne ő felsége ellen. Mert semmit nem kell nekem te kegyelmedtül tagadnom, ha csak eszemben lészen az én állapotom, naponkid fogyatkozom, ám te kgdtül várok, mihez keljen magamat tartanom, mert csak te kegyel-

⁴⁴⁵ *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium*. I. Padua 1264–1864. Kiad.: Veress Andreas. Kolozsvár 1915. 43–47.

⁴⁴⁶ *Gömöri György*: Báthori-legendák és a tények. *Történelmi Szemle* LXII (2000) 3–4. sz. 263–264.

⁴⁴⁷ *Szabó Miklós–Tonk Sándor*: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. Szeged 1992. (*Fontes Rerum Scholasticarum* IV. Szerk.: Keserű Bálint) 251. nr. 2539.

⁴⁴⁸ *Dizionario Biografico degli Italiani*. Vol. 57. <http://www.treccani.it/> (2012. február 21.)

medbe vagyon Isten után minden bizodalmam, mint uramban és atyámban.”⁴⁴⁹ Húsvétkor pedig már öccse ügyében is írt: „Ajánlom mind magamat, mind öcsémet *Istvánt* kegyelmednek örök szolgálul és hogy te kgd legyen törekedő királnál az öcsém dolgába ezen kgdet kirem.”⁴⁵⁰

Nincs nyoma annak, hogy Báthory később vissza tudott volna térni akár Padovába, akár Itáliába. Nevét egyetlen ott tanuló sem említi. De az is igaz, hogy 1551 és 1555 között nincs róla hiteles adat, csak a legendáriumának olyan elemei ismertek, hogy állítólag harcolt volna Temesvár, majd Eger védelmében.⁴⁵¹ Padovai „tanulmányait” is látszólag több forrás megerősíti, olyanokra hivatkozva, akik együtt tanultak vele. Almási Gábor erre két példát hozott: Dudith Andrásét illetve Jan Zamoyskiét. Dudith és Báthory közös padovai tanulásáról csak jóval későbbi adat áll a rendelkezésünkre: Jacques Auguste de Thou 1607 illetve 1619-ben kiadott könyvében lehet olvasni, maga Dudith nem említette leveleiben. Dudith sógora, Piotr Zborowski viszont Zamoyskiról írta azt egy 1577-es levelében, hogy Báthoryval tanult.⁴⁵² Ez biztos, hogy tévedés, mert Zamoyski az 1560-as évek elején diákoskodott Padovában, amikor Báthory már Várad kapitányaként tevékenykedett.

Az is meglepő, hogy az egyetem híres diákjait felsorakoztató szoborparkban, a Prato della Valle téren ott áll Báthory István szobra is. A teret a 18. században alakították ki, Andra Memmo, velencei patrícius 1775-ben a mocsaras és állandó árvizekkel fenyegető terület helyére álmodott meg egy grandiózus teret. Az eredeti tervet végül tíz év alatt sem tudták megvalósítani, ezért az építkezés finanszírozására lehetővé tették, hogy adományozók 78 szobrot állítsanak fel a csatorna mentén. II. Szaniszló Ágost lengyel király két nagynevű elődének, 1784-ben Sobieski Jánosnak, 1789-ben pedig Báthory Istvánnak a szobrát állíttatta fel a parkban.⁴⁵³

A kortársak valószínűleg azért kapcsolták össze Báthory nevét Padovával, mert az egyetem volt hallgatói közül választotta ki tanácsadóit, munkatársait mind Erdélyben, mind Lengyelországban.⁴⁵⁴

⁴⁴⁹ Somlyai Báthory András levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1559. közli: Komáromy András. Történelmi Tár 1905. 91.

⁴⁵⁰ Uo. 92.

⁴⁵¹ Szamosközy történeti maradványai i. m. I. 124.

⁴⁵² *Gábor Almási*: The Uses of Humanism. Johannes Sambucus (1531-1584), Andreas Dudith (1533-1589), and the Republic of Letters in East Central Europe. Brill Leiden 2009. (Brill's Studies Intellectual History 185.) 46

⁴⁵³ A hivatalos honlapja: <http://www.pratodellavalle.org/prato/html/madre1.htm>

⁴⁵⁴ A padovások ill. a padewczykok szerepéről: *Almási G.*: The Uses of Humanism i. m. 46–51.; Bitskey István: História és politika. (Leonhardus uncus versesköte a magyar történelem-ről). In: A politika műfajai a régi magyar irodalomban – konferencia (Gyula, 2005. május 25–28.) http://www.iti.mta.hu/Gyula/-TANULMANYOK/Bitskey_Istvan.pdf (2012. február 21.)

27. Giovanni Ferrari: Báthory István szobra, 1789

Báthory műveltségének kialakulásában, szellemi fejlődésében az 1565–1567 közötti időszak, a bécsi fogság évei a legfontosabban: nyelveket tanult, rengeteget olvasott, és a császári könyvtárból kölcsönzött könyveknek köszönhetően elsősorban történelmi, filozófiai ismeretei gazdagodtak. A kortársak is ezen a véleményen voltak, Krzysztof Warszewicki királyi titkár, István temetésekor mondott gyászbeszédében így jellemezte ezt az időszakot: „Fogságának egész idejét a leghasznosabb tanulmányokra fordította: egyrészt megismer-

kedett a múlt történelmével, másrészt a császári udvarban időző híres férfiakkal, külföldi követekkel kötött barátságot.⁴⁵⁵

A térképek, földrajzi leírások is érdekelték, ám legjobban a hadtudománnyal foglalkozó írások és a nagy államférfiakról szóló történetek kötötték le. Leveleiben, beszédeiben sokszor idézte híres emberek tetteit és mondásait, ám leginkább hárman hatottak rá. Legerősebben Julius Caesar, akinek valamelyik műve, vagy egy róla szóló írás mindig Báthory keze ügyében volt, akárhol tartózkodott. Mellette Hunyadi Mátyás, a magyar múlt s főként erdélyi kötődései miatt, és mert az ő halálától kezdve számolták az ország romlását. A Báthory család több olyan értéktárgyat is őrzött („aranyas kupa, lábas medence”), amely a hagyomány szerint Mátyás király kincstárából származott.⁴⁵⁶ Saját kortársai közül Báthory V. Károlyt tekintette példaképnek, akinek udvarában bátyja, Báthory Kristóf néhány évig nevelkedett, és akivel ifjú apród korában Augsburgban ő is személyesen találkozhatott, s nem utolsósorban akinek Erasmus *Institutiója* is szólt.⁴⁵⁷

Báthory az uralkodás alapjait könyvekből sajátította el. Olvasmányait személyes tapasztalataival kiegészítve tudatosan alakíttatta azt az eszményi uralkodóképet, amelyet követni akart. Bár az alapvető vonások nem változtak, Báthory számára ez a kép soha nem merevedett egy végleges ikonná. Az uralkodó magatartásának, kötelességeinek, példamutatásának kérdése egész életében foglalkoztatta, ami nem meglepő, hiszen a könyvek alapján megálmodott ideál sokszor tűnt elérhetetlennek a regnáló uralkodó napi problémáinak látószögéből. Nem írt királytükört, de az önmaga elé állított fejedelmi képmást igyekezett a környezetével is megismertetni és elfogadtatni. Elképzelései könnyedén kibonthatóak a beszédeiből, cselekedeteiből, a róla készült tudósításokból, uralkodói önreprezentációjából és propagandájából.

Sokkal nehezebb viszont visszakövetkeztetni azokra a forrásokra, amelyekből ez a kép összeállt. Báthory könyvtárjegyzéke nem maradt ránk, de ha ismernénk, akkor sem tudnánk teljes mértékben feltérképezni, hogy mi mindent olvasott valójában. Jól ismert könyvvásárlási szokásai alapján ugyanis azt látjuk, hogy szinte minden, az érdeklődési körébe vágó munkát igyekezett megszerezni, akkor is, ha ritkaságnak számított, vagy ha kéziratban volt.⁴⁵⁸ A magánkönyvtárak kutatóinak általában az szokott gondot okozni,

⁴⁵⁵ Warszewicki gyászbeszéde i. m. 291. Vö. Báthory István levelezése i. m. XVIII–XIX.; Csorba Tibor: A humanista Báthory István. Bp. 1944. 14.; Jerzy Besala: Stefan Batory. Poznań 2010. 38–52.

⁴⁵⁶ Szabó Károly: Ezüstművek és drágaságok összeírásai a XVI. századból. Századok 1. évf. (1877) 6. sz. 546–563.

⁴⁵⁷ Martian Julián: Magyarok V. Károly császár udvartartásában (1546–1547). Erdélyi Múzeum 1910. 53–54.; Báthory István emlékezete i. m. 290.

⁴⁵⁸ Veress E.: A történetíró Báthory i. m. 21–24.

hogy a gazdag jegyzékből mit olvashatott el valójában a könyvtár tulajdonosa, s mi volt az, ami csak a reprezentációjának részeként került fel a díszesen faragott polcokra. Báthory esetében fordított lenne a probléma, itt az a kérdés vetődne fel, hogy mit olvashatott még a jegyzékben szereplő könyveken kívül.

Kortársai szerint sok könyvet kölcsönkért és elolvasott, sőt a kéretlenül kapott könyveket is mindig szinte azonnal végigolvasta. Ez utóbbi azonban nem meglepő, hiszen az, aki a lengyel királynak könyvet adott ajándékba, nyilván olyan művet választott, amelyről tudta, hogy biztosan örömet szerez. Ha alapos kutató- és elemző munkával összeállítaná valaki azoknak a műveknek a jegyzékét, amelyeket Báthory biztosan, illetve feltehetően olvasott, akkor az olvasmányai korszakolása jelentene problémát, hiszen az ismert adataink szinte kivétel nélkül életének lengyel korszakából származnak. Fejedelemsképeinek alapjai viszont még a korai olvasmányáiból alakultak ki, mert ezek már erdélyi uralkodása idején is pontosan kirajzolódtak.

Talán közelebb jutunk a probléma megoldásához, ha Báthory István jellegzetes munkamódszerei felől vizsgálódunk. Első lépésként mindig egy világos célt tűzött ki maga elé, és pontosan megfogalmazta, hogy mit akar elérni. Ezután széles körű „kutatómunka” kezdődött, egyrészt a történelemben keresett hasonló szituációkat, amelyeket aprólékosan ki-elemzett, másrészt igyekezett a problémára vonatkozó minden adatot, hírt összegyűjteni.⁴⁵⁹ Az információk birtokában a legapróbb részleteket is kidolgozva és összececsiszolva megtervezte a célhoz vezető utat. A kockázatokat nem kerülte, de a reményekre és feltételezésekre épülő megoldásokat igyekezett kizárni, és a legegyszerűbb, egyben legbiztosabb megoldásokat választani. Ezek az lépések, kortól függetlenül a sikeres és hatékony ember módszerei.

Mindig minden tervéhez kiválasztott egy-két segítőtársat, akiknek építhetett a tanácsaira, és operatív közreműködésükre szintén számíthatott.⁴⁶⁰ Végül nagy következetességgel és önfegyelmelleg megpróbált végigmenni a kijelölt úton. Többnyire sikerrel, de ha a vállalkozás kudarcba fulladt, csak a legkritikább esetben dolgozott ki egy új, merőben más tervet.

⁴⁵⁹ Amikor például el akart válni Jagelló Annától, kigyűjtötte az európai és a magyar történelemből azoknak a házaspároknak az esetét, ahol szóba került a házasság felbontása, vagy el is váltak. Gondosan tanulmányozta, hogy mi vezetett sikerre, illetve milyen okok miatt nem lehetett kimondani a válást. Ioannis Andreae Caligarii, nuntii apostolici in Polonia, epistolae et acta 1578–1581. (Monumenta Poloniae Vaticana, IV.) Szerk. Ludovicus Boratyński. Kraków 1915. 271, 344, 377, 421, 558.

⁴⁶⁰ Fejedelemsége idején bátyja, Báthory Kristóf és részben Hagymássy Kristóf volt a fő segítője, Lengyelországban pedig kancellárja, Jan Zamoyski. Az első livóniai háborút Bekes Gáspárral tervezte meg és vitte végig, Báthory András bíborossá választásában a pápai nuncius és Stanisław Reszka közreműködésére számíthatott, míg több diplomáciai manőverében Antonio Possevinóra támaszkodott.

Vagy teljesen ejtette az ügyet, mint megvalósíthatatlant, vagy a céljait módosította, vagy hosszabb-rövidebb pihentetés után az eredeti elképzelése szerint újból nekilátott.

Feltehetőleg hasonlóan járt el akkor is, amikor az eszményi fejedelem képét kereste. Összességében több tucatnyi könyv bölcs gondolata hathatott rá, de ezen belül is kimutathatóak azok a művek, amelyeket megfontoltan, nagy körültekintéssel kiválasztott és „segítőtársként” vezérfonalnak használt. Azon könyvek közül, amelyeket már fiatalon ismerhetett és nagymértékben felhasznált, kettőt kell kiemelnünk: Erasmus *Institutióját* és Machiavelli *Fejedelmét*. Csak közvetett adataink vannak arra, hogy Báthory ismerte Erasmusnak ezt a művét, de a szerző erdélyi népszerűségét és hatását tárgyalta a szakirodalom.⁴⁶¹ Ezen kívül egyes uralkodási elveiben olyan erőteljesen visszaköszön Erasmus, mintha csak gyakorlati illusztrációja lenne a műnek.

Azt viszont biztosan tudjuk, hogy Machiavelli írását sokat forgatta.⁴⁶² A *fejedelem* viszont már a sok hibája miatt erősen kritizált első, 1557-es indexen szerepelt, majd két évvel később felkerült az első hivatalos pápai tiltólistára, az *Index auctorum et librorum prohibitorum*ra, és természetesen az 1564-ben kinyomtatott trienti indexen is rajta volt. Ez nem jelentette azt, hogy 1557 után nem lehetett Machiavelli művéhez hozzájutni. Sydney Anglo a pápai indexek hatékonyságát vizsgálva kimutatta, hogy a katolikus Franciaországban francia nyelvre fordítva többször is kiadták Machiavelli műveit. Spanyolországban szintén népszerűnek bizonyultak az itáliai humanista gondolatai; fő védelmezője V. Károly volt, aki különösen a *Discorsit* becsülte nagyra, amelynek spanyol fordítása az ő privilégiumával és fiának ajánlva jelent meg 1552-ben és 1555-ben. A Machiavelli-művek spanyol és itáliai újranyomásait az erőteljes pápai közbeavatkozással sem sikerült teljesen megakadályozni, egy-egy alkalommal kijátszották a tilalmat.⁴⁶³ Ezzel együtt valószínűbb, hogy a Báthory családba még 1557 előtt került *A fejedelem* egy példánya, vagy a több nyugat-európai országban megforduló Báthory Kristóf, vagy István révén, aki éppen akkor járt Itáliában, amikor Gabriello Giolito Velencében újra kiadta Machiavelli műveit.

⁴⁶¹ Dankanits Ádám: Erasmus erdélyi olvasói. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 11. (1967) 125–131.; Balázs Mihály: Erasmus und die siebenbürgischen Antitrinitarier. In: Republic of Letters, Humanism, Humanities. Selected papers of the workshop held at the Collegium Budapest in cooperation with NIAS between November 25 and 28, 1999. Szerk. Marcell Sebők. Bp. 2005. 75–91.; R. Várkonyi Ágnes: V. Károly Magyarországon. In: *Uő*: Europica Varietas – Hungarica Varietas. Bp. 1994. 9–36. Trencsényi-Waldapfel Imre: Erasmus és magyar barátai. In: *Uő*: Humanizmus és nemzeti irodalom. Bp. 1966. 50–132; Ritoók-Szalay Ágnes: Erasmus und die ungarischen Intellektuellen des 16. Jahrhunderts. In: Erasmus und Europa. Ed.: August Buck. Wiesbaden–Harrasowitz, 1988) 111–128.

⁴⁶² Ludwik Boratyński: Stefan Batory I plan ligi przeciw Turkom (1576–1584). Kraków 1903. 139–151. Innen idézi Veress is: Veress E.: A történetíró Báthory i. m. 19.;

⁴⁶³ Sydney Anglo: Machiavelli. The First Century. Studies in Enthusiasm, Hostility, and Irrelevance. Oxford 2005. 173–179.

Kaposi Márton Machiavelli magyarországi recepcióját vizsgálva arra is felhívta a figyelmet, hogy Machiavelli hatása lengyel közvetítőkön keresztül is eljutathatott hazánkba, mivel Lengyelországban a magasan képzett politikusok közt ekkorra már erős kultusza volt: Silvestro Tegli *A fejedelem* első latin nyelvű fordítását 1560-ban egy fiatal lengyel nemesnek, Celio Secundo Curione tanítványának, Abraham Sbaskinak ajánlotta.⁴⁶⁴ Báthory esetében nem volt szükség lengyel közvetítésre, így nem meglepő, hogy legközelebbi munkatársai közt is megtaláljuk Machiavelli követőit: Jan Zamoyskit, akit kancellárjává tett és a királyi titkárként alkalmazott Krysztof Warszewickit, a „lengyel Machiavellit”⁴⁶⁵ Báthory gyűjtötte és rendszeresen olvasta a történeti munkákat, ókoriak és kortársai műveit egyaránt. Később, már uralkodóként maga is ösztönözte és támogatta az ilyen témájú művek megírását, illetve kiadását. Péter Katalin vizsgálata mutatja, hogy a hitvitákat, s főként a szentháromság-tagadás terjedését visszaszorítani akaró cenzúrarendeletének eredményeképpen az erdélyi könyvkiadásban „a világi témák és a teológia művei helyet cseréltek.”⁴⁶⁶ A magyar nyelven írt népszerű, részben történelmi tárgyú könyvek, a „szellemi kultúra népszerű termékei” iránt a korszakban rendkívül megnőtt az érdeklődés.

3.2. Isten földi képmása

Morálisan Erasmus talán közelebb állt Báthoryhoz, de Machiavelli gyakorlatiasabb tanácsaiból is sok mindent felhasznált. Legegyszerűbb Erasmus tömör összefoglalásából kiindulunk: milyen a „jó fejedelem”. „Vázzoljon fel a nevelő egy bizonyos égi lényt, aki inkább istenséghez, mint emberhez hasonló, erényeinek száma teljes, mindenki javára született; az égiek azért küldték, hogy a halandók terheit megkönnyítse, mindenkiről gondoskodik, mindenkinek tanácsot ad; neki semmi sem olyan kedves, semmi sem olyan drága, mint az ország; lelke mindenki iránt több mint atyai, mások élete kedvesebb neki, mint a sajátja, éjjel-nappal azon munkálkodik, arra törekszik, hogy a lehető legjobb sora legyen

⁴⁶⁴ Kaposi Márton: Machiavelli Magyarországon. A merész kortárs és a reneszánsz klasszikus fogadtatása 1541–1921. Bp. 2007. MTA doktori disszertáció. 99–124. <http://real-d.mtak.hu/138/1/Kaposi.pdf> (2012. február 21.); Caterina Mordegli: The first Latin translation. In: The First Translations of Machiavelli's Prince. From the Sixteenth to the First Half of the Nineteenth Century. De Pol, Roberto (Ed.) Amsterdam/New York, NY, 2010. 59–82. (Internationale Forschungen zur Allgemeinen und Vergleichenden Literaturwissenschaft 133)

⁴⁶⁵ Kaposi M.: Machiavelli i. m. 104. Jan Malarczyk: La fortuna di Niccolò Machiavelli in Polonia. Wrocław–Warszawa–Kraków, Ossolineum, 1969. 10–13.; Sławomir Leśniewski: Jan Zamoyski. Hetman i polityk. Warszawa 2008. 41–49.

⁴⁶⁶ Péter Katalin: Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban. In: *Uő*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995. 87–90.; *Balázs Mihály*: Báthory István cenzúrarendelele. In: *Uő*: Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei. Bp. 1998. 200–201. (Humanizmus és reformáció, 25.)

mindenkinek; a jók számára már előkészítette a jutalmat, a rosszak számára a bocsánatot, ha hajlandók a becsületes életmódra; viszonzatlanul annyira akar polgárainak jót tenni, hogy szükség esetén nem habozik védelmükre saját magát veszélynek kitenni; ami a hazának jó, neki az a hasznos; mivel mindig virraszt, mások mélyen aludhatnak; mivel neki soha sincs nyugalma, a haza nyugodtan élhet; mivel őt állandóan gondok gyötrik, a polgároknak bőven jut békesség. Csak az ő erényétől függ az ország boldogsága. A nevelő tehát mutasson rá, hogy ilyen a jó fejedelem képe.”⁴⁶⁷

Annak ellenére, hogy maga Erasmus is a „bizonyos égi lény” meghatározással érzékeltette, hogy szinte megközelíthetetlen ideált írt le, Báthory teljes mértékben elfogadta és megpróbálta a gyakorlatba átültetni ezeket a gondolatokat. Innen eredt az az életszemlélete és életmódja, amit legszűkebb környezete aggódva figyelt, mert önpusztítónak tartott. Báthory — aki egyébként súlyos egészségügyi problémákkal küzdött — úgy tartotta, hogy a király soha nem lehet beteg, nem lankadhat és nem pihenhet. Elsőnek kell lennie a harcban és minden kormányzati munkában. Mindenkinél jobban kell teljesítenie, és mindenki másnál bölcsőbb, körültekintőbb és igazságosabb döntéseket kell hoznia, és még hosszan sorolhatnánk az önmagával szemben állított irreális követelményeket.

Az erasmusi alaptételek közül Báthorynál a mindig virrasztó, népe álmán örökdő uralkodó képe köszön vissza a leglátványosabban. Ezt a gondolatot Erasmus később, a fejedelem kötelességeinek felsorolásakor — első helyen említve — még jobban kibontotta. Homérosz és más ókori szerzők nyomán fejtegeti, hogy „az a fejedelem, akire annyi ezer ember, annyi súlyos ügy intézése van bízva, bizony nem alhatik egész éjjel [...] Szundikálhat-e az, aki a kormánykerék mellett áll, s horkolhat-e a fejedelem ennyi veszély közepette? Egy tengeren sincs olyan veszedelmes és kitartó vihar soha, mint a világ országaiban. A fejedelemnek tehát állandóan virrasztania kell, hibáznia nem szabad, mert ha hibázik, sokak pusztulására hibázik.”⁴⁶⁸

Báthory teherbírásáról, mélyen az éjszakába nyúló munkanapjairól több kortársi feljegyzés megemlékezett, de sokkal ékeőbb bizonyítékot is találhatunk arra, mennyire magáévá tette és követte Homérosz és Erasmus tanítását. Veress Endre azt állította, hogy Báthory István az ágya fölé egy mákköteget függesztett a következő felirattal: „Per non dormire.

⁴⁶⁷ Erasmus: A keresztény fejedelem i. m. 38–39.

⁴⁶⁸ Erasmus: A keresztény fejedelem i. m. 63–64.

Somnium fugat.”⁴⁶⁹ Gyulai Éva viszont a *Báthoriak az emblematikában* című tanulmányában a mákgubókat mint a lengyel király legismertebb emblémáját mutatta be.

A 17. század elején két latin nyelvű metszetes impresa-albumban, majd a század folyamán más munkákban is találkozunk Báthory mákgubós emblémájával. A képen öt, szalaggal átkötött mákfej látható egy korona alatt, ezzel a mottóval: „Per non dormire!” Az egyes kötetek szerkesztői a Báthory-embléma leírásakor magyarázatokkal is szolgáltak; meg nem nevezett ókori szerzők mellett Homéroszt, Plautust és a humanista filozófus és történétíró Natale Contit idézték. A főgondolat mindenhol összecseng: „[...] rút dolog, ha egy fejedelem, akire népek sorsa van bízva, az éjszakákat csupán alvással tölti, [...] ne várd, hogy annak, aki semmit sem cselekszik, a győzelem vagy a szerencse csak úgy az ölébe hull.”⁴⁷⁰

28. Báthory István emblémái

Az embléma tehát egy ellentétre épül: a mák alvást, bódulatot előidéző hatását állítja szembe a fejedelmek kötelességével és kötelező éberségével. Mivel a kötetek két évtizeddel Báthory halála után jelentek meg, Gyulai Éva feltette azt a teljesen jogos kérdést, hogy ez a képes királytükörnek tekinthető embléma vajon már Báthory életében megszületett, és

⁴⁶⁹ Veress E.: Báthory István király. (Terror hostium). Bp. 1937. 269. Ez a könyv Veress Endre (sajnos sikertelen) kísérlete volt arra, hogy egy művön belül egyesítse a történeti regény és a szakember által írt ismeretterjesztő művényeit. Emiatt a valós forrásokra támaszkodó adatokat helyenként kissé átformálta, regényessé változtatta. A Báthory ágya fölötti mákcsomó is valószínűleg egy ilyen csúsztatás, és abból a Báthory-emblémából származik, amelyről Gyulai Éva részletesen írt. (L. a következő jegyzetet.)

⁴⁷⁰ Gyulai Éva: Báthoriak az emblematikában. In: A Báthoriak kora. A Báthoriak és Európa. Szerk.: Ulrich Attila. Bp. Nyírbátor 2008. 98–106. (A Báthori István Múzeum Füzetei. Új sorozat 3.) Itt szeretném megköszönni Gyulai Évának, hogy az illusztrációkat a rendelkezésemre bocsátotta.

része volt reprezentációjának, vagy csak a hagyomány kötötte össze személyét vele. A mi szempontunkból ennek a különbségnek alig van jelentősége. Ha Báthory maga választotta jelképként a mákot, akkor egy életelv tudatos képi kifejezéséről van szó. Ha viszont a közvetlen utókor rendelte hozzá, akkor elmondható, hogy a soha nem pihenő fejedelem képe olyan domináns eleme lehetett Báthory uralkodói portréjának, hogy a későbbi nemzedék is ezt akarta vele kapcsolatban kiemelni.

Machiavelli több fejezetet szentelt *A fejedelem*ben annak a kérdésnek, hogy milyen eredetű lehet az uralkodói hatalom, és hányféleképpen lehet megszerezni. Noha Báthory nem királyi dinasztiába született, és jól illettek rá Machiavellinek a fegyver és vitézség árán trónra jutott uralkodókra alkalmazott jelzői, ő mégis inkább az általánosan elfogadott és Erasmus által is hangsúlyozott eszmét vallotta: Isten akaratából uralkodik, és az égiek meghatározott feladattal küldték a földre. Báthory mély küldetéstudata beszédeiben, leveleiben lépten-nyomon előbukkan.

Még meg sem koronázták, de már küldetését, királyi ars poeticáját fogalmazta meg az ország határán őt fogadó üdvözlő küldöttség előtt: „Nem uralmi törekvések és nem a hatalomvágy vezetett engem Lengyelországba, hanem a predesztináció, a mindenható Isten akarata, azért, hogy nektek a sok zavar és egyenetlenség között segítségetek és támaszotok legyek.”⁴⁷¹ A „jó fejedelem” képe még erősebben visszaköszönt egy 1581-es országgyűlési beszédében: „Bármit tettem, Isten segedelmének tartom, az ő végtelen jóságának és kegyességének tulajdonítom. [...] Nem magamért szólok, hanem a ti hasznotokért, meg az országéért, amely nekem drágább az életemnél.”⁴⁷²

Plutharkhosszal és Erasmusszal együtt vallotta, hogy az uralkodó „az Istennek valamiféle élő képmása, aki egyszerre jó is meg hatalmas is; jósága azt jelenti, hogy mindenkinek használni akar, hatalma pedig azt, hogy amit csak akar, meg is teheti.”⁴⁷³ Ebből a felfogásból fakadt Báthorynak az a törekvése, hogy az uralkodói tekintélyt — nemcsak a sajátját, hanem általánosságban véve is — minden körülmények közt igyekezzen tiszteletben tartani. Sokakban értetlenkedő megütközést keltett, hogy milyen váratlan hevességgel és szigorral torolt meg minden olyan szót vagy tettet, amelyben a királyi presztízs megsértését látta. Báthory szerint viszont ha valaki a hatalmába gázolt, az valójában nem az ő, hanem az Isten tekintélyét csorbította, ezért reagált olykor túlzottnak tűnő keménységgel.

⁴⁷¹ Szádeczky Lajos: Báthory István lengyel királlyá választása. 1574–1576. Bp. 1887. 398.

⁴⁷² Veress E.: A történetíró Báthory i. m. 16

⁴⁷³ Erasmus: A keresztény fejedelem i. m. 32.

Azt már Báthory balszerencsájének tekinthetjük, hogy ezzel a meggyőződéssel két olyan országon uralkodott, ahol az uralkodót nem a megkérdőjelezhetetlen, szinte isteni tekintély és tisztelet ragyogta körül, hanem csak elsőnek tekintették az egyenlők között. Beszédeiben és írásaiban gyakran találkozunk ilyen s hasonló kirohanásokkal: „Nyilvános, nem magán ülésen választottatok meg Isten akaratával, meg a tiétekkel királyotokká. De mit fog rólam a jövő gondolni, mint fognak utódaim rólam ítélni, ha ők utánam lábbal tiport királyi tekintélyt fognak örökölni? Sőt, ami fontosabb, mit fognak rólam a külföldi fejedelmek és nemzetek szólani, ha látják, hogy nincs annyi erőm, hogy királyi tekintélyemet megvédjem.”⁴⁷⁴

Báthorynak az uralkodói presztízst védő magatartásában Machiavelli tapasztalatai is érvényesültek, aki attól óvott minden uralkodót, hogy mások kénye-kedvétől függjön. Az ő figyelmeztetése tükröződik vissza Báthory szavaiban: „[...] királyotok vagyok, nem faragott és festett báb. Uralkodni és parancsolni akarok, s nem tűröm, hogy engemet kormányozzatok. Ne akarjatok ti tanítóim és tanácsosaim ellenőrei lenni.”⁴⁷⁵ Ugyanezt a gondolatmenetet követte Erdélyben, amikor elrendelte, hogy a hatalmaskodó Lázár Andrástól vegyék vissza az általa jogtalanul elfoglalt lófő örökséget, és adják oda az eredeti tulajdonosának, az őt Lengyelországban hűségesen szolgáló Becz Imrének. Azt gondolnánk, hogy ez a döntés nem kíván indoklást. De Báthory megtette, s magyarázata mutatja az uralkodói hatalomról való gondolkodásmódját: „tudom, hogy meltatlannak lacczik nektek, hogy Lazartul el veszem, es Becznek adom; de annak oka: hogy ez ideig contemnalta [semmibe vette] es sup[p]rimalta [megszüntette] az mi autoritasunkat [hatalmunkat], es propria arrogantia vendicalta maganak [önhittségében magának követelte]; ki nem melto dolog, es melto aféle animadversiora [fenyítésre].”⁴⁷⁶

Az uralkodó tanácsadóival kapcsolatban mást tartott fontosnak Erasmus, és mást Machiavelli. Előbbi a tanácsadók képzettségének fontosságát hangoztatta, míg utóbbi az uralkodó és a tanácsosok egymás közti viszonyát taglalta. Báthory mindkettőjük véleményét elfogadta. Erasmus Platón tételét tanította: „[...] csak az az ország lesz valaha is boldog, amelynek kormányzásába bevonják a filozófusokat, vagy amelynek vezetői, akiknek feladatuk az ügyintézés, elsajátítják a filozófiát.”⁴⁷⁷ Báthory, mint majd részletesen is látni

⁴⁷⁴ Veress E.: A történetíró Báthory i. m. 16. Báthory Istvánnak azzal elvárt, az idealizált lengyel király képpel kellett megküzdnie, amelyről már János Zsigmond kapcsán szó volt. *Goleman, V.: The Jagiello and the Model of the King* i. m. 27–34.

⁴⁷⁵ *Szádeczky L.: Báthory István* i. m. 311–312.; *Machiavelli: A fejedelem* i. m. 126–127.

⁴⁷⁶ Báthory István király levélváltása az erdélyi kormányval. 1581–1585. Közzé teszi: Veress Endre. Bp. 1948.118. (Magyar Történelmi Emlékek I. Okmánytárak 42.)

⁴⁷⁷ *Erasmus: A keresztény fejedelem* i. m. 6.

fogjuk, pontosan ezt tette, amikor a fejedelmi trónra lépett: a tanácsba és a kancelláriára Padovában végzett, addig inkább tudósként elkönyvelt embereket nevezett ki. Klaniczay Tibor sommás megállapítása szerint: „Erdély igazgatása ekkor a humanisták és filozófusok kezében volt.”⁴⁷⁸ Hasonló folyamat játszódott le Lengyelországban, ott is a padovások kerültek a fontos kormányzati pozíciókba.⁴⁷⁹

Machiavelli azt taglalta, hogy a tanácsosok minősítik a fejedelmet, ezért lényeges, hogy az uralkodó saját szándékainak megfelelő minisztereket válasszon, és biztosítsa a hűségüket. Gyakran kérje ki a véleményüket, de a kéretlen tanácsot mindig utasítsa vissza, mert „a jó tanácsoknak kell a fejedelem bölcsességéből fakadniuk, és nem a fejedelem bölcsességének a jó tanácsokból”.⁴⁸⁰ Machiavelli arra is kitért, hogy az uralkodói méltóságba újként belépő fejedelmek gyakran azok közül választják ki a legfőbb bizalmasaikat, akik uralmuk elején még ellenük szegültek. Magyarázata szerint azért, mert ha ezeket a kezdetben ellen-szegülőket a fejedelem a maga oldalára állítja, a bizonyítási kényszer miatt rendkívül hűségesek és törekvőek lesznek. Állítására a lengyel uralma elején komoly ellenzéssel szembenező Báthory István volt az élő bizonyíték, elég csak Bekes Gáspár, vagy Lengyelországban Marcin Białobrzski kamienieci és Marcin Kromer warmiai püspök esetére gondolnunk.

Báthory ugyancsak nagyon otthonosan mozgott az „az ország atyja” szerepében, és buzgón gyakorolta a „jók számára jutalom” erasmusi elvét, de a „rosszak számára bocsánat” tanácsát már nem mindig követte.⁴⁸¹ Valószínűleg ebben János Zsigmond túl engedékeny büntetési gyakorlata is befolyásolta. A rosszakkal, bűnösökkel és ellenfelekkel szembeni bánásmódban, sőt a jók jutalmazásának módozataiban is inkább Machiavelli gyakorlatiasabb véleményével értett egyet: „Igen hasznos még, ha a fejedelem a belső kormányzásban is ritka jó példát mutat, [...] ha alkalomadtán valaki holmi rendkívüli dolgot cselekednék a polgári életben, akkor úgy jutalmazza vagy büntesse, hogy sokáig emlegessék.”⁴⁸²

Báthory jutalmazási és büntetési gyakorlatát vizsgálva, tagadhatatlan Machiavelli hatása. A jutalmazást például nem a „jót cselekedté, tehát jutalmat kapsz” egyszerű alapelvén

⁴⁷⁸ Klaniczay Tibor: Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában. (Az erdélyi udvar a XVI. század végén). In: *Uő: Pallas magyar ivadéka*. Bp. 1985. 106–107.; *Horn Ildikó: A hatalom pillérei. A Báthory-kori politikai elit kezdetei*. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra és Horn Ildikó. Bp. 2005. 259–276.

⁴⁷⁹ Almási G.: *The Uses of Humanism* i. m. 46–51.

⁴⁸⁰ Machiavelli: *A fejedelem* i. m. 128–133. Az idézet a 133. oldalon található.

⁴⁸¹ Ennek látszólag ellentmond Bekes Gáspár és Gyulai Pál jól ismert ügye, akiknek az ellene való lázadás után is megkegyelmezett, de ezekben az esetekben a kényszer, illetve az érdek vezette, nem pedig az elnéző kegyesség.

⁴⁸² Machiavelli: *A fejedelem* i. m. 124.

fogja fel, ahogy például János Zsigmond, hanem sok esetben egy komplikált összefüggésrendszerbe helyezve, további tervei kiindulópontjává tette: A családjában elsőként katolikus hitre tért ifjú litván mágásnak, Mikołaj Krzysztof Radziwiłłnek például már az első szolgálatait magasan felülértékelve jutalmazta, de nem birtokokkal, hanem újabb presztízsnövelő feladatokkal. Királyi kegyét a család többi tagjára is kiterjesztette, nekik egyelőre még csak megelőlegezve a bizalmat. Dinasztikus szálakkal is igyekezett hívei közé vonni a családot; Mikołaj Krzysztof testvérét, Krysztynát kancellárjához, Jan Zamoyskihoz adta feleségül. Noha a házasság a feleség halála miatt nem sokáig tartott, elérte célját, mert a Radziwiłłek hamarosan Báthory biztos támaszaivá váltak. A király Litvánia legfontosabb tisztségeibe helyezte a család tagjait, és ezután nagyrészt, de nem kizárólagosan rájuk építhette litvánpolitikáját, és sikerült a nagyfejedelemség katolizációját általuk is felgyorsítania.⁴⁸³

Ami a büntetést illeti, Báthory elfogadta, hogy az uralkodónak „hatalmának megóvása érdekében meg kell tanulnia rossznak lenni”. Erre bizonyítékul szolgál a kerelószentpáli csata utáni azonnali véres megtorlás, majd az országgyűlésen a Bekes-pártiakra kimondott súlyos ítélet, és Lengyelországban a Zborowski fivérek félreállítása. Itt nemcsak az ítéletek könyörtelen végrehajtásáról volt szó, hanem a törvény önkényes kiterjesztéséről: a szokással ellentétben a bűnösök legközelebbi családtagjaitól is elkobozták a birtokaikat. Ezeknél az eseteknél a büntetés szükségessége mindig hangsúlyosan összekapcsolódott az uralkodói hatalom és tekintély védelmének ideológiájával is. Báthory az elkobzott jószágok egy részét — János Zsigmond gyakorlatához hasonlóan — rögtön továbbadta a konfliktusban mellette álló híveinek. Gyors és egyszerű a visszacsatolás: ha elárulsz, még a gyermekeid is elvesztik a birtokaikat, ha hű vagy, megnővelheted a vagyonodat.

Jól illett Báthoryra Machiavellinek a szerencséről alkotott nézete. Szerinte a szerencse úgy jár kedvébe igazán az új fejedelemnek, ha azonnal ellenséget állít eléje. Így ugyanis az uralkodónak hamar alkalma nyílik bizonyítania rátermettségét, és gyorsan nagy tekintélyt szerezhet.⁴⁸⁴ Ha ez a felfogás az erdélyi uralma elején Bekes Gáspárral, Lengyelországban pedig Gdańskkal, majd IV. Ivánnak szembenéző Báthoryt talán nem is vigasztalta, de erőt azért meríthetett belőle.

Kortársai egyébként valóban a szerencse kegyeltjének tartották Báthoryt. Akár az ő, akár a kortársai szóhasználatát nézzük, a *fortuna* gyakran feltűnik vele kapcsolatban. A lengyel és

⁴⁸³ Tomasz Kempa: Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. (Mikołaj Krzysztof Radziwiłł az „Árva”) Warszawa 2000. 101–108, 112–116.

⁴⁸⁴ Machiavelli: A fejedelem i. m. 118–119.

a magyar nyelvű szövegekből válik azonban teljesen egyértelművé, hogy nem a *sors*, hanem kifejezetten a *jószerencse* jelentését értették alatta. [Izabella, János Zsigmond] Azt azonban senki nem állította, hogy Báthory elsősorban Fortuna kegyének köszönheti a sikereit, illetve hogy a szerencsáját teszi próbára, annak határait tapogatja, amikor újabb és újabb merészek tűnő terveket sző. Soha nem emelték ki pusztán a szerencsét, hanem dialaival és a legjellemzőbb pozitív tulajdonságaival együtt emlegették. Ez megegyezett Machiavelli szerencsefelfogásával, aki az ember cselekedeteinek és a hozzáállásának a fontosságát állította előtérbe.

Báthory sem úgy tekintett önmagára, mint a szerencse kegyeltjére; számára Fortuna plusz jelentéstartalmat hordozott. Küldetéstudatából fakadóan szentül hitte, hogy minden egyéni ügyessége, életét végigkísérő tagadhatatlan szerencséje csakis azért vezethette őt sikerre, mert személy szerint ő volt kijelölve ezekre a feladatokra. Fortuna folyamatos jelenléte, fontos pillanatokban való „közbelépése” inkább egyfajta bizonyítékot jelentett a számára. Megerősítését a kiválasztottságának, annak, hogy ő valóban Isten akaratából és kegyelméből cselekszik, és nem tért el a számára kijelölt úttól.

Bármennyire inspirálta Báthoryt Erasmus és Machiavelli műve, számos dologban nem értett egyet velük, és homlokegyenest másképp cselekedett. Erasmus moralitása közel állt hozzá, de a kormányzással kapcsolatos gyakorlati tanácsait, különösen az adóztatásról, hadakozásról és a katonaságról kialakított véleményét egyáltalán nem osztotta. Nem fogadta el sem Machiavellinek, sem Erasmusnak a hízelgőkről írt vélekedését, mert ha ezekhez tartotta volna magát, akkor teljes mértékben le kellett volna mondania az uralkodói önreprezentációról és propagandáról. Machiavellinél a *Hogyan tartsa meg a fejedelem az adott szót* című rész fejtegetéseit teljes mértékben elvetette, mert az adott szó szentségéről vallott nézeteit nem tudta összeegyeztetni Machiavelli hajlékonyabb felfogásával. A róla szóló gyászbeszéd ezt a tulajdonságát külön kiemelte: „Ígéreteit megtartotta, de feljegyezték róla, hogy nagyon lassan szánta el magát az ígéretre.”⁴⁸⁵

3.3. A személyes példa ereje

Báthory Erasmustól tanulta meg, hogy higgyen a személyes példa erejében. „[Az] alattvalók erkölcsének a megjavítására nincs rövidebb és hatásosabb út, mint a fejedelem romlat-

⁴⁸⁵ Warszewicki gyászbeszéde i. m. 299.

lan élete. A köznép semmit sem utánoz szívesebben, mint azt, amit a fejedelemtől nap mint nap megfigyel. Ha kockázó a király, kockáznak országszerte; ha harcias, hadakozik mindenki; ha dorbézoló, dőzsölnek; ha fajtalan, bujálkodnak; ha kegyetlen, feladnak és rágalmaznak. Űsd csak fel a régi históriás könyveket, azonnal látni fogod, hogy mindenkor olyan volt a kor erkölce, amilyen az uralkodó élete.”⁴⁸⁶

Az uralkodói szerepnek fontos része volt a vallásosság demonstrálása. Ezen a téren éles különbség mutatkozik Báthory István erdélyi és lengyelországi magatartása között, és ezt még akkor is állíthatjuk, ha életének 1576 előtti szakaszából kevés ilyen vonatkozású forrás maradt fenn. Mint közismert, Báthory a megválasztása után az udvari prédikátor tisztiségébe Dávid Ferenc helyére az evangélikus Alesius Dénest nevezte ki. Az viszont már kisebb publicitást kapott, hogy rendszeresen részt vett Alesius udvari istentiszteletein. A későbbiek során ezt azzal magyarázta, hogy így akarta ellenőrizni a prédikációk tartalmát, és azt, hogy betartják-e az igehirdetésre vonatkozó rendelkezéseit. Báthory mentalitását és munkamódszereit ismerve, ez a megfontolás valóban komoly szerepet játszhatott a döntésében. A fejedelemtől lutheri kalandjait megörökítő Antonio Possevino szerint viszont Báthoryt egyértelműen az motiválta, hogy „az eretnekek haragját lecsillapítsa.”⁴⁸⁷ Nyilván ebben a megállapításban is van igazság, de a kérdés ennél összetettebb.

Az udvari istentiszteleteken való folyamatos részvétel egyfajta példamutatást jelentett, hiszen Báthory a saját döntését és egyben Alesiust lehetetlenítette volna el, ha az általa kinevezett udvari prédikátor által tartott szertartásoktól ő maga távol marad. Másrészt frissen megválasztott uralkodóként több irányból is fenyegetettnek érezhette magát: riválisa, Bekes Gáspár és a speyeri egyezmény figyelmen kívül hagyása miatt ellenséges II. Miksa mellett a székelyek lázongásával is meg kellett birkóznia. Ebben a helyzetben nem engedhette meg magának, hogy a mélyen megvetett és üldözött katolikus vallás melletti nyílt kiállással újabb támadási felületet nyisson maga ellen. Bármennyire is szerették volna a jezsuiták Báthory Istvánt uralkodása első pillanatától a katolikus hit rendíthetetlen bajnokaként, „Szűz Mária katonájaként” feltüntetni, erre a valóságban csak lengyel királyként nyílt módja. Erdélyi uralmának első éveiben viszont a lutheránus irányzat támogatása egyaránt alkalmasnak tűnt a saját népszerűségének növelésére, illetve az antitrinitárius eszmék felé hajló riválisa gyengítésére. Hitbéli színlelése olyan mértékű lehetett, hogy – ha hinni lehet Possevino atyának – Báthory királlyá választása idején a „lengyelek nem

⁴⁸⁶ Erasmus: A keresztény fejedelemtől i. m. 32.

⁴⁸⁷ Possevino: Transilvania i. m. 232.

tudták elhinni, hogy Báthory István szintisza katolikus fejedelem lenne”.⁴⁸⁸ Tempfli Imrénnek pedig a Báthoryak valláspolitikájáról írt munkájában kellett erőteljesen cáfolni azt a német szakirodalomban felbukkanó nézetet, miszerint Báthory István röviddel trónra kerülése előtt konvertált volna.

Ezzel szemben Lengyelországban Báthory katolikussága kifejezetten teátrálissá vált, amellyel részben a hitét megkérdőjelezőknek akart válaszolni. Ekkor még Lengyelország sem volt katolikus ország, hanem a fejedelemséghez hasonlóan heterogén képet mutatott. A lengyel katolikus egyház folyamatos harcban állt a többi felekezettel, de lényeges különbség, hogy itt az egyház nem került szinte reménytelen helyzetbe, mert nem vesztette el anyagi javait és politikai hatalmát. Ugyanakkor a belső problémák, ellentétek és visszásságok jelentősen gyengítették pozícióit. Mivel Báthory uralkodóként a személyes példa erejében hitt, nem elégedett meg azzal, hogy rendszeresen részt vegyen az istentiszteleten, bőkezű mecénásként támogassa az egyházat, és azon belül is a jezsuitákat. Még ennél is jobban tudatosítani akarta, mennyire fontos részét képezi életének az Istenbe vetett hit. Túllépett a megszokott kereteken, és elődeitől eltérően nem az udvari magánkápolnájában és nem csupán hétvégén hallgatott misét, hanem — a város jelentősebb templomait látogatva — szinte mindennap. Így a nagyobb nyilvánosság számára is elérhető látványossággá tette a hitét.

A templomban tanúsított magatartásával mintegy színházzá varázsolta a szent teret; elérte azt, hogy főszereplőjévé váljon az egyházi szertartásnak, és bizonyos pillanatokban ráirányuljon a figyelem. Ezt egy erős ellentétre épülő, hangsúlyos szerepváltással tudta elérni: a templomba még fényes kíséretével érkező büszke uralkodó a szertartás megkezdésekor átlépett az egyszerű, alázas és esendő ember szerepébe. Volt, amikor azzal keltett feltűnést, hogy végig állt a szentmise alatt, a nagyobb ünnepeken pedig egész idő alatt a csupaszmárványkövön térdelt, noha ezt nem írta elő a liturgia. Ugyancsak minden szem rásegeződött, amikor az istentisztelet csúcspontján, a legfelemelőbb pillanatban könnyekre fakadt. Más módon is kifejezte az egyház iránti tiszteletét: a körmenetben mindig fedetlen fővel haladt, és a pusztá, sáros földre sem restellt letérdelni. XIII. Gergely pápa leveleit jól megválasztott közönség előtt, szabályos rítust követve vette át; felállt, megemelte süvegét, majd megcsókolta a pecsétet.⁴⁸⁹

⁴⁸⁸ Uo.; Tempfli Imre: A Báthoryak valláspolitikája. Bp. 2000 37. (Studia Theologica Budapestiensia 25); Binder Ludwig: Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts. Köln–Wien 1976. 125. (Siebenbürgisches Archiv, Bd. XI.)

⁴⁸⁹ Báthory vallásosságára a lengyelországi pápai nunciusok jelentései rendszeresen kitértek. Összefoglalóan: Tempfli I.: A Báthoryak valláspolitikája i. m.. 37–38.; Veress E.: Báthory István i. m. 92–94.

Báthory templomi viselkedését különbözőképpen ítélte meg a környezete. Voltak, akik meghatódva, örömmel fogadták, és példaként állították, míg mások mesterkéltnek, sőt hamisnak érezték gesztusait. A már említett Warszewicki ki is tért ezekre a véleményekre: „Egyesek úgy gondolták, hogy inkább akart vallásosnak látszani, mint valójában lenni” – mondta gyászbeszédében.⁴⁹⁰ Báthory katolicizmusának a nyilvánosság előtti megnyilvánulásai valóban eltúlzottak és színpadiasak, az általa is sokat forgatott Machiavelli-mű sorait idézik fel: A fejedelem „amikor mások látják vagy hallják, legyen csupa könnyörületesség, csupa hit, csupa őszinteség, csupa vallásosság. És semmi sincs, ami ennél az utolsó tulajdonságánál fontosabb lenne; az emberek pedig inkább hisznek a szemüknek, mint tapasztalásuknak, mert látni mindenki képes, de kevesen tudnak tapasztalatot szerezni. Mindenki azt látja, milyennek mutatod magad, s csak kevesen értik, milyen vagy valójában.”⁴⁹¹ Báthorynak Lengyelországban már nem csupán a vallás szabad gyakorlása, hanem — ahogy erre az őt támadók is jól ráéreztek — a látszat is fontossá vált.

Vallási buzgalmának kimutatásával kettős célja volt. Egyrészt presszionálni akarta a főpapságot, akik közül többen is kötelességeik elhanyagolásával, világias öltözködésükkel, pazarló életmódjukkal aláásták egyházuk tekintélyét. Másrészt kezdetben a pápai nunciushoz, s rajta keresztül a Vatikánnak szolt az üzenet. XIII. Gergely ugyanis 1575-ben a királyválasztás során Miksa császárt pártolta, míg Báthoryban a „kereszténység ellenségét” látta. Báthory a róla kialakult negatív képet akarta megváltoztatni, hogy politikai terveihez a pápa támogatását és együttműködését is elnyerhesse. Végül mindkét célját elérte; a Szentszékkal való együttműködése közismert, a lengyel püspöki kar pedig fogcsikorgatva, de alkalmazkodott a király szokásaihoz és követelményrendszeréhez.⁴⁹²

A mély vallásosság s ennek demonstrálási szándéka azon ritka dolgok közé tartozott, amely Báthoryban és feleségében közös igény volt. A vallás mégsem vált összekötő kapocsá köztük, mert nagyon eltérően éltek meg és mutatták ki hitüket. Báthory meggyőződése belülről fakadt, és a templomban mutatott viselkedése, átszellemült áhítata mélyen megrendítette a hívó s vele nem ellenséges szemtanukat. Erős katolikus mecénatúrája ellenére vallási kérdésekben mégis toleránsnak bizonyult. Jagelló Anna jelentős adományok-

⁴⁹⁰ Báthory István emlékezete i. m. 299. Ez a vélemény Báthory István halála után futótűzként terjedt el, és többek közt azzal támasztották alá, hogy a király gyónás és áldozás nélkül halt meg. (Ami egyébként nyilván így is történt, mert halála előtt kómába esett.)

⁴⁹¹ *Machiavelli*: A fejedelem i. m. 98.

⁴⁹² Báthory a különböző kihágásokat elkövetők közül a kisebb rangúakat nyilvánosan megszégyenítette, a püspököket pedig megdorgálta, hosszan idézve a trienti zsinat vonatkozó passzusait, amelyeket fejből tudott. Étienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie. Kraków 1935. 133–212.; *Tempfli I.*: A Báthoryak valláspolitikája i. m. 37.

kal halmozta el a katolikus egyházat, különösen a krakkói és a varsói Szent Anna templom köszönhetett sokat neki. Ennek ellenére az egyház főméltóságai nem tűntek hálásnak a bőkezű mecénásuknak, sőt kifejezetten ellenséges és feszült viszonyban álltak vele. Caligarit, a pápai nunciust például határozottan bosszantotta a királyné egyik másik megnyilvánulása. Úgy gondolta, hogy „a királynő igen szentéletű, de ez a szentéletűség olyan, mint amilyen a jelenlegi portugál király szentéletűsége, aki a lelkiismeretét saját szenvedélyeinek megfelelően alakítja.”⁴⁹³ Egy alkalommal pedig arról számolt be a nuncius, hogy amikor a virágoskertben sétáltak, a királynő az egyik gyönyörű ágyásra mutatva, azt állította, hogy a benne levő növények azért olyan szépek, mert azokat katolikusok ajándékozták neki. Majd egy másik, szegényes és hervatag táblára bökött, és sajnálkozva közölte, hogy ezeket eretnekektől kapta, emiatt nem is lesz belőlük semmi. A nuncius csak a jelentésébe írta bele a valószínűleg már ott a kertben kikívánczoló epés megjegyzését: „ha a királynő az eretnek virágainak is elegendő vizet adna, akkor azok is teljes pompában tündökölnének, Isten ő fensége nagyobb dicsőségére.”⁴⁹⁴

Báthory politikájának jellemzője, hogy mindazt, amit fontosnak tartott, és jelentőségét másokban is tudatosítani akarta, nyomatékosan, nagyon sokszor kifejezésre juttatta. Mindehhez kevés, egyszerű, de hatásos, állandóan ismétlődő elemet használt fel. Módszerét ahhoz lehet hasonlítani, amikor a színészt néhány jellemző vonással a kelletténél erősebben kisminkelik, hogy messziről is látható és érthető legyen a jelleme és az általa hordozott üzenet. Szívesen ragadta magát túlzó gesztusokra, hogy jobban tudatosítson egy-egy üzenetet. Erre kiváló példa a német nyelv használata, jobban mondva mellőzése. Báthory neveltetése során kiválóan megtanult németül, de fejedelemként már nem szívesen beszélt ezen a nyelven, sőt a szultánnal és szövetségeseivel folytatott diplomáciai tárgyalások során kedvelt fogása volt a német nyelv látványos mellőzésével is hangsúlyozni politikai állásfoglalását.

Egy ilyen esetről számolt be a fiatal Pierre Lescapier is, aki a Franciaország és Erdély közti dinasztikus kapcsolat létrehozásáról tárgyaló francia követséggel érkezett Gyulafehérvárra. „Köztudomású volt, hogy a fejedelem minden lehető módon kimutatta: sem szövetséget, sem barátságot nem óhajt a császáriakkal és — szokásos udvariassága ellenére — nem volt hajlandó németül tárgyalni Le Normand úrral, Franciaországnak e házassággal kapcsolatban hozzáküldött követével, úgyhogy tolmács útján folytatták megbeszélésüket, mivel Le Normand úr nem tudott latinul. Pedig a fejedelem egyébként nagyon jól beszélt

⁴⁹³ Caligari epistolae et acta i. m. 43

⁴⁹⁴ Uo.178–179.

németül. Ugyanezért az uralma alatt levő, mindenkor németek által őrzött és lakott hét város követeivel és előljáróival sem beszél soha más nyelven, csak latinul vagy magyarul. Nem szerette, ha olyan nyelven szólnak hozzá, amelyet a szultán gyűlölt.”⁴⁹⁵ Báthory részéről a német nyelv mellőzése és látszólagos megvetése erősen eltúlzott gesztus, inkább diplomáciai, taktikai húzás volt; jól tudjuk, hogy Lengyelországban, a zsoldjába fogadott német katonáival minden fenntartás nélkül csevegett németül.⁴⁹⁶

Erasmus mértékletességet, józan gazdálkodást, szerény öltözködést javasolt a fejedelmeknek, és Báthory igyekezett mindezt megfogadni. Érdekes megfigyelni, hogy milyen élesen elvált nála egymástól a királyi reprezentáció és a magánszféra. Egyszerű, funkcionális „dolgozó udvart” tartott, amely mind Erdélyben, mind Lengyelországban elsősorban, a követfogadások, politikai tárgyalások, haditervek kidolgozásának fontos színhelye volt. Mivel Báthory többnyire mozgásban volt, sokszor tábori körülmények között, munkájának és igényeinek megfelelően egy nagyon férfias, katonás környezetet szervezett maga köré. Udvarából teljes mértékben hiányoztak a nők, szigorú fegyelmet tartott, száműzte udvarából az ivászatot, a kártyát és a luxustárgyakat, megszorította viszont a kutyafalkák és a lóistállók számát. Szép számban alkalmazott zenészeket, de fűvós zenekara elsősorban a követek fogadásához, a sereg vonulásához szolgáltató zenei háttérrel.⁴⁹⁷

Hétköznapiakon keresetlen egyszerűséggel öltözködött, és szerény ruházatával próbálta mértékletességre tanítani felcicomázott, piperkőc udvaroncát, mert Erasmusszal együtt vallotta, hogy az uralkodót a királyi ruhákba bújtatott színésztől csupán egyetlen dolog különböztetheti meg: az ország szolgálata iránti elhivatottság. Ez a próbálkozása viszont csúfos kudarcba fulladt, és sokat ártott uralkodói presztízisének. Nem mérte fel, hogy környezete nemcsak a nagy ünnepélyeken, hanem az élet minden percében a királyt akarja látni benne, és a király elődök által kialakított képéhez a fényes külső, a káprázatos megjelenés szorosan hozzákapcsolódott. A továbbra is az uralkodói udvarokhoz méltó reprezentációt kifejtő környezete lenézően a *katonakirály* és a *parasztkirály* csúfnévvel illette.⁴⁹⁸

Bárki bármilyen rövid időt is töltött el Báthory közvetlen társaságában, feltétlenül megemlékezett vadászszenvedélyéről. 1574-ben például a francia követség tagjaként érkező Pierre Lescalopier minden áldott reggel kilovagolt Báthoryval és udvari embereivel, hogy két

⁴⁹⁵ Pierre Lescalopier utazása Erdélybe 1574. Szerk. Benda Kálmán. Bp. 1982., 75.

⁴⁹⁶ Báthory István emlékezete i. m. 25–26.

⁴⁹⁷ Haraszi Emile: Étienne Báthory et la musique en Transylvanie. In: Étienne Báthory i. m. 71–81.

⁴⁹⁸ Szymon Brzeziński: My mu nie chcemy być Siedmiogrodzianym. Stefan Batory w publicystyce antykrólewskiej. („Mi nem leszünk neki erdélyiek.” Báthory István a királyellenes publicisztikában.) In: Stefan Batory król Rzeczypospolitej i książę Siedmiogrodu. (Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem.) Szerk. Adrienne Körmendy, Radosław Lolo. Pułtusk 2008. 161–175.

órát solymászattal vagy nyúl vadászattal töltsenek el.⁴⁹⁹ Ha teendői engedték, hasonló napi-
rendet követett Báthory lengyel királyként is. A magyar és a lengyel történelemben bősé-
gesen találunk híres és szenvedélyes vadászokat, de kevés olyan akadt, aki a vadászatot
kultusszá változtatta volna. Báthory viszont éppen ezt tette. A vadászat életformává vált
számára; fontosságát az is jól mutatja, hogy azon három téma közé sorolta, amelyről uno-
kaöccsének, Báthory Zsigmondnak ebéd közben társalognia kellett.

Egy lengyel nemes, Mateusz Cygański 1584-ben Báthory ösztönzésére írta meg a madár-
vadásatról szóló művét, amely a korai ornitológiai szakirodalom magas színvonalú darab-
ja volt. Ebben a szerző szakszerűen osztályokba sorolva száznegyvenhét madár leírását
készítette el, és részletesen ismertette egyes fajták szokásait. A királynak dedikált könyv
előszavából kiderül, hogy Cygańskit nem tudományos ambíciók vezették, művét vadásza-
pasztalatai alapján vadászok számára írta.⁵⁰⁰ A vadászat szeretete az uralkodói reprezentá-
cióban is tükröződött. Különösen Zamoyski kancellár kedveskedett így módon a királynak,
amikor vadászatait köszöntő előadásokat is rendezett. 1578-ban a megbízásából Jan
Kochanowski két költeménnyel üdvözölte a gdański hadjáratból Zamoyski birtokára vadá-
szatra érkező királyt. Az előadáshoz látványos életképet terveztek, amelyben a zamechi
erdő faunjai és szatírpajzsa fogadják és méltatják a királyt.⁵⁰¹ Kochanowski verseinek komoly
politikai tartalma volt, és ez is mutatja, hogy a vadászat jelenléte Báthory eszmerendszeré-
ben és reprezentációjában egyáltalán nem öncélú szórakozást takart.

A 17. században a vadászat már közérthető és egyértelmű toposz, Mars és Diana ekkor
már párban jár. Hogy miért alakult ki kettősük, arra jó magyarázatot ad a 16. század elején
készült Machiavelli-mű, amely részletesen tárgyalta a vadászat és a hadakozás párhúza-
mát: „S ami a testgyakorlást illeti, [a fejedelem] azonkívül, hogy jó rendben és gyakorlat-
ban tartja az övét, járjon vadászni; a vadászon testét az idő viszontagságaihoz szoktassa,
és ismerje meg a vidéket, tanulja meg, hol vannak hegységek, honnan nyílnak völgyek, hol
terül el síkság, jegyezze meg a folyókat, mocsarakat, és mindezekre a dolgokra nagy gon-
dot fordítson. Ezeknek ismerete pedig két okból fontos: először is megtanulja, hogy orszá-
gát ismernie kell, hiszen így könnyebb megvédenie. Másodszor, a vidék ismeretének gya-
korlása által könnyebben át tud tekinteni bármilyen tájékat, ahol hadseregét mozgatnia kell
[...] Az uralkodó, aki ennek gyakorlásában elmarad, a legfontosabb hadvezéri feladatot

⁴⁹⁹ Pierre Lescapier i. m. 76.

⁵⁰⁰ *Mateusz Cygański*: *Myślistwo ptasze, w którym się opisuje sposób dostawiania wszelakiego ptaka*.
Kraków 1584. Magyarul ismertette: Csorba T.: *A humanista Báthory* i. m. 183–185.

⁵⁰¹ *A Pan Zamchanus és a Dryas Zamachana keletkezéséről, tartalmáról és a tervezett előadás kényszerű
megváltoztatásáról*: Gömöri György: *Báthory István lengyel király alakja a korabeli költészet tükrében*. In:
Uő: *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig*. Bp. 1999. 94–96.

hanyagolja el: az ellenség üldözését, szállásaiknak bevételét, a had vezetését, a harc elrendelését és a táborozást – úgy, hogy foganata legyen.”⁵⁰² Báthory István nyilván nem Machiavelli ösztönzésére kezdett el vadászni. De a fent leírtaknak is nagy szerepük volt abban, hogy a király ennyire fontosnak tartotta és szinte kötelezővé tette udvarában a vadászatot.

*

Összegezve az elmondottakat, a következőképpen lehet megrajzolni azt az ideális fejedelmi portrét, amelyhez Báthory hasonlítani akart: Isten akaratából és kegyelméből lett uralkodó, akinek az a küldetése, hogy országai és hazája érdekeit szolgálja szüntelenül és pihenés nélkül, akár az élete árán is. Az ő feladata a belső bajok orvoslása, a határok védelme, a betolakodott ellenség kiűzése. Neki kell megteremtenie azt a békét, amelyben felvirágozhatnak majd az országai. Amíg a kijelölt útról le nem tér, Isten kegyét és a szerencse pártfogását sem vesztheti el. Országaiban ő viseli Isten képét, ezért a tökéletességre kell törekednie, és személyes példájával kell az embereket a helyes életvitelre nevelnie. Minden alattvalója felett atyai hatalommal rendelkezik; atyai jósággal jutalmazza az arra érdemeseket, és elrettentő szigorral sújtja a javíthatatlan bűnösöket, de képes megbocsátani a félrevezetetteknek és az egyszer megtévedteknek. Mindezt egyszerű és hatásos módon sulykolta embereibe, és a rávonatkozó részeket következetesen betartotta. Ezért mindenki számára világossá vált az a feltételrendszer, amelyhez ha maga is akart alkalmazkodni, gyorsan meg lehetett egy fényes pályafutást alapozni.

⁵⁰² *Machiavelli: A fejedelem i. m. 81.*

4. A Báthory–Bekes konfliktus

Bekes Gáspár és Báthory István évtizedes rivalizálása ismert, jól feldolgozott téma, korabeli és modern történétírók egyaránt foglalkoztak vele, ezért nem célozom sem az események kronológiáját feleleveníteni, sem pedig a Portán és a bécsi udvarban folytatott diplomáciai sakkjátszma lépéseit végigkövetni.⁵⁰³ Csak azokat a mozzanatokot vizsgálom, amelyek az erdélyi elit jellemzőiből és összetételéből fakadtak, illetve azokat, amelyek később kihatottak az elit változásaira.

1571 és 1573 között Erdély belpolitikai életét Báthory István és Bekes Gáspár szembenállása döntően meghatározta. Az előző fejezetben láthattuk, hogyan kezdte kiépíteni hatalmát a fejedelem. Bekes azonban riválisa fokozatos előretörésének ellenére sem került kilátástalan helyzetbe. Tekintélyes anyagi erőforrások álltak a rendelkezésére: kezében volt a fogarasi, az enyedi, görgényi uradalom, valamint Huszt várának és tartozékainak egyharmada. Ráadásul kezdetben, mint János Zsigmond testamentumos ura, a végrendelet végrehajtásáig „érinthesetlen” volt. Meglévő politikai súlyát Miksa császár támogatása tovább növelte. Ereje tudatában egyáltalán nem kereste a kiegyezés lehetőségét, csak akkor lett volna hajlandó kompromisszumra, ha az interregnum kétvajdás felállításához hasonlóan, Báthory mellé őt is vajdává nevezte volna ki az uralkodó.

Valójában Bekesnek nem is maradt más lehetősége, mint az ellenállás. Míg korábbi szövetségesei többségükben azon munkálkodtak, hogy pozícióikat, birtokaikat átmentsék az új érába, Bekes ezt nem tehetette. Az elmúlt évtized rivalizálása során lassacskán belekormányozta magát egy olyan helyzetbe, ahonnan számára már nem nyílt visszaút. Báthory István teljes mértékben meg volt győződve arról, hogy mind ő, mind Csáky Mihály nem csak politikai ellenfelei voltak, hanem már régóta egyenesen az életére törtek: „az mi megholt fejedelmünknek gyenge és természet szerint változandó és hajlandó erkölcsit elbirták vala, és ugyan rabbá tették vala, annyira, hogy ahová ők akarták, odavonták, és akihez mint

⁵⁰³ Szamosközy történeti maradványai i. m. I. 127–164.; Bethlen F.: Erdély története i. m. III. 9–87., Bekes és Báthory 1571 és 1575 közötti összecsapásaira a legrészletesebb kronologikus összefoglalás *Szilágyi Sándor*: Békés Gáspár versengése Báthory Istvánnal. In: *Uő*: Rajzok és tanulmányok. Bp. 1875. I. 15–47. és *Szalay László*: Bekes Gáspár pályájához és Balassa Bálint Erdélyi fogságához adalék. In: *Uő*: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest 1859. 227–247. *Szádeczky L.*: Bekes i. m.; A történeti szituációt elemezte *Oborni Teréz*: Erdély közjogi helyzete a speyeri szerződés után (1571–1575). In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére, szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Bp. 2002. 291–304. *Fodor Pál*: Onkéntesek a 16. századi oszmán hadseregben. Az 1575. évi erdélyi hadjárat tanulságai. In *Uő*: A szultán és az aranyalma. Bp. 2001. 247–278.; *Kőszeghy Péter*: Balassi Bálint Magyar Alkibiadész, Bp., 2008. 136–147.

akarták, úgy köszöriülték. Én hozzám az többi közt, hosszú időt venne, ha meg akarnám írnom, mennyiszer és mely nehezen hamis mesterségekkel felindultak, úgy annyira, hogy életemet is keresték, meg sem nyugodtak volna kétség nélkül, ha az kegyelmes bölcs Isten, kivéven ez világból, meg nem oltalmaz vala tőlük.”⁵⁰⁴ Ilyen előzmények után nem meglepő, hogy a felek nem közelítettek egymáshoz, és hogy Báthory az uralmának megszilárdítása érdekében Csáky Mihály halála után a Bekes által kiépített hatalmi struktúra szétzúzására törekedett.

A választás után Báthorynak nagyon sokféle szempontot kellett figyelembe vennie. A belső nyugalom biztosítására, a szultánnal való jó kapcsolat fenntartására, a Habsburg-uralkodóval való viszony normalizálására kellett törekednie úgy, hogy magát a speyeri egyezményt mellőzni akarta, miközben előnyeit megpróbálta minél jobban kiaknázni. Ennek eredményeképpen egy olyan kompromisszumos helyzet alakult ki, amelyet hosszú távon lehetetlen volt fenntartani. A szultán vazallusa volt, de Miksa császárnak is hűségesküt tett, amit nem tekinthetett pusztán formalitásnak. Ezért uralkodása első évében Báthory még gondosan ügyelt arra, hogy — mintha valóban csupán kinevezett vajda lenne — lelkiismeretesen beszámoljon az intézkedéseiről, az országgyűlésekről, a befolyt jövedelmekről. Mégis azt kellett tapasztalnia, hogy Miksa bizalmát nem sikerült elnyernie, a császár továbbra is a rivális Bekest favorizálta, Báthoryval pedig szinte megalázó módon akarta érzékeltetni az általa óhajtott, de egyébként nem a valós helyzetet tükröző erőviszonyokat: részletes utasításokkal próbált a távolból irányítani, és a „vajdája” feje fölött átnyúlva döntött, és adományozott birtokokat.⁵⁰⁵

Mindezt egy Báthorynál sokkal kisebb uralkodói egóval rendelkező fejedelem is nehezen viselte volna el. A nehéz szituációt a választáson alulmaradt Bekes ismét feléledt magabiztossága és makacs ellenállása súlyosbította, aki csak arra várt, hogy ellenfele hibázzon. Provokálta is, egyenesen megtagadta az engedelmisséget. Nem tette le a hűségesküt a fejedelemnek, várait a fejedelemtől és az országtól teljesen függetlenül akarta birtokolni, és ennek megfelelően az adót sem akarta utánuk megfizetni. Fogaras várában ellenudvart rendezett be, amelynek élére Cseffey Benedeket állította, védelmére kisebb hadsereget fogadott, amelyet az 1568-ban Erdélybe költöző, vitézi hírnevét az egri vár védelmében megalapozó Kamuthy Balázs vezetett. Ügyeit egy szinte kancelláriaként működő titkárság

⁵⁰⁴ Báthory István Listhi Jánosnak. Gyulafehérvár, 1572. február 18. EOE II. 522.

⁵⁰⁵ Oborni T.: Erdély közjogi helyzete i. m. 296–298.

intézte, ezt a korábbi ítélőmester, Szigethy Pál irányította, s hamarosan csatlakozott hozzá a korábban Bekes költségén Padovában tanuló Gyulay Pál is.⁵⁰⁶

Bekes bázisa és támogatottsága alig csökkent a fejedelmválasztó országgyűlésen elszenvedett vereségével. Ezt a biztos politikai hátteret, alapvetően két nagyobb csoport alkotta. Egyrészt a házasságával kialakult széles és szerteágazó rokoni kör állt mögötte, amelynek tagjai többségükben az ő felemelkedésétől várták saját előretörésüket. Másrészt pedig olyan, főként partiumi nagybirtokosok tömörültek köré, akiknek jószágai már-már a törökök torkában voltak, s a védelmet, megmaradást inkább a Habsburg császártól, mintsem a fejedelemség határát egyre beljebb nyomó szultántól remélték. Ezt a társaságot a Bekes-rokon Károlyi László, a pártállását korábban is váltogató Csáky Pál, valamint meglepő módon, a Báthory rokonsághoz tartozó Thelegdy Mihály vezette. Mellettük olyan neves katonák erősítették Bekes pártját, mint a váradi kapitányságot és a bihari ispáni címet korábban egyaránt viselő Radák László és Pekry Gábor. Bartakovics Horváth János tordai kamaraispán valamint Andrássy Péter, Csík-, Gyergyó- és Kászsószék főkirálybírája is támogatói közé tartozott.⁵⁰⁷

Bekes magabiztossága, ereje óvatosságra intette mindazokat, akik nem voltak valamelyik fél végsőig elkötelezett hívei. Sokan a Báthory mellé álló főurak egy részének a hűségét is megkérdőjelezték: Hagymássy Kristófról, Gyulaffy Lászlóról például az a vélemény alakult ki, hogy egy végső, nagy összecsapás esetén szint vallanának, és a fejedelem ellen fordulnának.⁵⁰⁸ A Székelyföldön szintén igen erős volt Bekes Gáspár befolyása, és ez a tövisi felvonulás után továbbnövekedett. Báthory határozott fellépése, amellyel 1571 májusában leszerelte az elégedetlen székelyeket, akkor nagymértékben elősegítette zökkenőmentes fejedelemmé választását, de hosszabb távon visszaütött, mert Bekes malmára hajtotta a vizet. Ez már szeptember végén megmutatkozott, amikor egy végül gyorsan elfojtott lázadás tört ki a szabadságjogaikat visszakövetelő közszékelyek között.⁵⁰⁹

A jól érzékelhető hatalmi polaritás hatására Báthory Istvánnak szembe kellett néznie azzal a ténnyel, hogy a trónt sokkal könnyebb volt megszereznie, mint megtartania. Uralmának biztosítása érdekében mindenképpen el kellett szigetelnie ellenfelét, ezzel párhuzamosan

⁵⁰⁶ Bekes udvarát Fráthy Gergely 1572. október 23-án Fogaras várában tett végrendelete alapján lehet rekonstruálni. Régi magyar végrendeletek. Közli: Petrichevich-Horváth Emil Magyar Családtörténeti Szemle. 1943 100–102. Kamuthy, Szigethy és Gyulay Bekes-pártiságára ld. *Horn I.*: Hit és hatalom i. m. 205–206, 218–222., 249–251.

⁵⁰⁷ Bekes pártját részben az 1575. évi augusztusi kolozsvári országgyűlésen hozott töredékesen fennmaradt ítéletlevél, részben Bekes fennmaradt levelezéséből lehet összeállítani. EOE II. 564–567.; Erdély és a Porta. 1567–1578. közli: Szalay László. Pest 1862. 54–55, 64–65, 67–79, 149–151, 159–171, 178–179, 204–216.

⁵⁰⁸ *Bethlen F.*: Erdély története i. m. III. 44–46.

⁵⁰⁹ *Demény L.*: Székely felkelések i. m. 69–74.

pedig meg kellett őriznie saját párthíveit és fent kellett tartania korábbi népszerűségét. Mindezt úgy, hogy állandó likviditási gondokkal küzdött, változtatni akart a hatalmi struktúrán, és a fiskális birtokokat ugyancsak vissza kellett szereznie. Mindeközben a maga ellen nyújtott támadási felületet a lehető legkisebbre kellett csökkentenie, azaz Miksa akaratával nyíltan továbbra sem mehetett szembe. Bekes Gáspár gyengítésére elsősorban olyan indirekt módokat, eszközöket kellett találnia, amelyek minden szemszögből legálisak voltak, s a rendek többségének törekvéseivel is összhangban álltak.

A vallásügy pontosan olyan terület volt, amelyet ezeknek a céloknak az érdekében fel lehetett használni. Bekes, akárcsak párthíveinek jelentős része, az antitrinitáriusokhoz tartozott, s Dávid Ferenc egyháza nyíltan ki is állt mellette, és támogatta fejedelmi törekvéseit, mert győzelmétől a János Zsigmondi aranykor folytatását várta. Bekes és az unitárius egyház jövője tehát szorosan összekapcsolódott. Ennek következtében, ha Báthory Bekest és párthíveit gyengítette, azzal az unitárius egyházat is megsebezte, s kisebb mértékben ugyan, de ez fordítva is működött. Báthoryt az is segítette, hogy az ő híveinek többsége, köztük a legbiztosabb és legtekintélyesebb támogatói és rokonai, a református főnemeselek közül kerültek ki, s ők egyáltalán nem nehezményezték a szentháromság-tagadók elleni fellépést.

Az egyetlen akadályt Báthory unitárius főemberei jelenthették volna, de ők a körülmények sajátos alakulásából kifolyólag nem alkottak egységes és számottevő politikai erőt. Bornemisza Farkas halála miatt Báthory táborában Hagymássy Kristóf maradt az egyetlen igazán fajsúlyos unitárius politikus. Ő azonban önmagában nem tudott megfelelő ellensúlyt képezni, ráadásul a fejedelem gondosan ügyelt arra, hogy a számára rendkívül értékes és fontos főúrnak ne legyen hiányérzete se a presztízis, se a vagyon terén, és vallási ellentétek miatt ne akarja ezt a jó és gyümölcsöző kapcsolatot kockára tenni.⁵¹⁰ A többiek a fiatalabb korosztályhoz tartoztak, előmenetelüket mindannyian Báthorynak köszönhették, így érthető módon inkább igazodni akartak a fejedelmi politikához, mint konfliktusba keverülni vele.

A fejedelmet az unitáriusok elleni fellépésre bátorította az a János Zsigmond halála után bekövetkezett spontán reakcióhullám is, amely az elhunyt uralkodó személyének és vallásának ócsárlásában csúcsosodott ki. Báthory tiltó törvénnyel próbált gátat szabni a szidalmaknak, mert személytől függetlenül az uralkodói hatalom megsértését látta bennük,

⁵¹⁰ Báthory István Hagymássyt Közép-Szolnok vármegye örökös főispánjának nevezte ki, számos kisebb jószágot adományozva neki a megyében; megkapta Bekes korábbi birtokát, Marosvécsét, majd 1573-ban neki adományozta Dész városát és Dészaknát, az erdélyi sóbányászat egyik központját. *Kádár József*: Szolnok-Doboka vármegye monographiája. Dész 1900 III. 23.

ugyanakkor arra is ráébredt, hogy a közhangulat meglovagolásával saját népszerűségét is növelheti.⁵¹¹ Az unitáriusok elleni fellépés tehát tipikusan olyan politikai program volt, amely többirányú érdekeket szolgált ki: nehéz helyzetbe hozta az unitáriusokat, gyengítette Bekest, fokozta Báthory közkedveltségét, és még a vallási nézeteivel is harmonizált. Dávid Ferenc elmozdítása az udvari prédikátori tisztségből, a cenzúrarendelet kiadásával és szigorú betartatásával valóban kicsavarta az unitárius térítők kezéből a fegyvert. A rendelet Erdélyben és a Partium területén is megtiltotta a könyvnyomtatóknak, hogy a fejedelem engedélye nélkül bármilyen könyvet kinyomtassanak. A tiltás kiterjedt a korábban megjelent könyvek terjesztésére is, így azok ellen is eljárás indult, akiknél eladásra szánt, engedély nélküli könyveket találtak.⁵¹² Ezzel sikeresen megakadályozta mind Dávid Ferenc egyháza befolyásának további növekedését, mind a Bekes melletti propagandagépezet működését.

Báthory ennél direkter módon is fellépett Bekes ellen. Báthory több lehetőséget is mérlegelt, és végül egyszerű birtokügynek beállítva kezdte meg riválisa félreállítását. Bekest jogi úton Fogaras miatt támadta meg, formálisan volt sógornőjét, Majláth Margitot és gyermekeit indította harcba, azt kifogásolva, hogy amikor Majláth Gábor eladta Fogarast János Zsigmondnak — aki aztán zálogba adta Bekes Gáspárnak —, előtte a törvényekkel ellentétben nem kérdezte meg a nővérét, hogy akar-e az elővásárlási jogával élni. Ezen az alapon a korábbi zálogösszeg, harmincezer forint fejében visszakövetelte az uradalmat.⁵¹³

Fogaras ügye az országgyűlés elé került, és Bekes hosszan elhúzódó jogi csatározásra készült. Nem alaptalanul reménykedett abban, hogy a pert megnyeri, vagy legalábbis hosszan elhúzhatja. Szerinte ugyanis Báthory István vádjában egy komoly csúsztatás volt: Fogarast nem János Zsigmond, hanem Apafi Gergely vette meg Majláth Gábortól 1566. augusztus 15-én mindössze húszezer aranyért, és csak Apafi hamarosan bekövetkezett halála után került a vár és az uradalom Bekes kezére.⁵¹⁴ Mivel Bekes még akkor, 1567-ben kikérte a gyulafehérvári káptalanból az Apafi-féle szerződés hiteles másolatát, úgy gondolta, hogy bizonyítani tudja jogos birtoklását, mert a rokonság jogait még az Apafi Gergely–Majláth Gábor tranzakció idején kellett volna érvényesíteni. Viszont a szerződés szövege alapján inkább azt lehet megállapítani, hogy Apafi nem a maga számára vette meg az uradalmat,

⁵¹¹ EOE II. 500.

⁵¹² Báthory István vajda nyomdai nyílt parancsa. In Báthory István emlékezete i. m. 102.

⁵¹³ A Bekes Gáspár 1574. május 26-án Miksa császárnak írt levelében ismertette részletesen Fogaras ügyét. Erdély és a Porta i. m. 159–171.

⁵¹⁴ Székely Oklevéltár II. 210–211. Szádeczky Fogaraszról írt művében nem említette az Apafi Gergely-féle vásárlást. *Szádeczky Lajos*: Fogarasi történeti emlékek. Erdélyi Múzeum 1892 538–540.

hanem János Zsigmondnak.⁵¹⁵ A szerződés értelmezése és a lányág örökösödési joga kapcsán hosszan elhúzódó perre lehetett számítani. Miksa császár is egyértelműen foglalt állást az ügyben: 1573. június 3-án királyi diplomával erősítette meg Bekest Fogaras birtokában, és az országgyűlésre egyik legjobb magyar jogtudósát, Ibrányi Ferencet is be akarta küldeni.⁵¹⁶ Az ügy háttere egyáltalán nem volt ismert az erdélyi közvélemény előtt, és ekkorra a Bekes-perhez már olyan szóbeszéd tapadt, hogy Majláth csak azért adta el Bekesnek (!) a birtokot és költözött ki Erdélyből, mert a nagyhatalmú tanácsúr azzal ijesztgette, hogy a szultán a kiadatását kéri János Zsigmondtól.

Azt nem tudjuk, hogy Báthory István ismerte-e a birtok történetének Apafi fejezetét, de az ő kezében is volt olyan lap, amit bátran kijátszhatott: Izabella királyné 1558-ban kelt adománylevele, amely Fogarast Majláth Margitnak és férjének, Báthory Andrásnak adományozta.⁵¹⁷ Az is elképzelhető, hogy a fejedelem az egész pert csak figyelemelterelésre használta, s valójában már kezdettől Fogaras fegyveres elfoglalására készült. Akár előre megkomponált, akár csak spontán reakció volt Fogaras körülfárása, két olyan tényezőt kell kiemelnünk, amelyek arra ösztönözhatték Báthoryt, hogy a jogi síkról a harcmezőre terelje Bekes ügyét.

Az egyik Miksa magatartásának a megváltozása volt. A császár végül eldöntötte, hogy meglépi a Báthory–Bekes-cserét, fegyverkezni kezdett, és Erdélyben, a fejedelmet megkerülve, Bekes legszilárdabb, illetve legingadozóbb híveinek jelentékeny adományokat tett: Kendy Jánosnak visszaadta az apja meggyilkoltatása után 1558-ban elkobzott vécsi uradalmat, Pekry Gábornak, Radák Lászlónak és a Harinai családnak pedig nova donatiókat adott.⁵¹⁸ Báthory tehát joggal érezhette tekintélyében megsértettnek s egyben fenyegetettnek magát. Emellett az is a támadásra ösztönözte, hogy Bekes támogatottságát figyelve, úgy értékelte, hogy ellenfele a nyár végére jelentősen meggyengült.

Az 1571–1573 között zajló belpolitikai küzdelemben meghatározó tényezőnek bizonyult a vezető politikusok magas életkora. 1572 tavaszán meghalt Csáky Mihály, ősszel Bornemiza Farkas, majd Orbay Miklós és Pókay Jakab. A Bekest sújtó negatív sorozat 1573-ban is folytatódott, júliusban előbb apósát, Harinai Farkas Farkast, majd Bethlen Györgyöt

⁵¹⁵ A Bánffy Pál által kibocsátott bizonságlevél szövege így hangzik: „Nagyságos Apanagyfalvi Apaffi Gergely, ő Felsége Hoffmestere hívott vala ez mai napra, tudni illik Assumptio Boldogasszony napjára Fogarasba, és ott a városba, a néhai Nemes Zemere Gáspárné házánál, mi szemünk láttára és előttünk, azon meg nevezett Apaffi Gergely uram meg fizeté és meg adá a Nagyságos Maylad Gabriel Uramnak a 20000 arany forintot, az Fogaras vára árát, ő is felvévén, Fogaras várát ő Felsége számára azon Apaffi Gergely uram kezéhez adá. A feljül meg nevezett napon adatott ez levél, Fogaras várába, Születeth után 1566. esztendőben.”

⁵¹⁶ Szádeczky L.: Békés Gáspár i. m. 134–142.

⁵¹⁷ MOL F 4 Cist. Albensis 1. fasc. 2. nr.16.

⁵¹⁸ EOE II. 432. MOL MKA E 227 Libri donationum 2. f. 734–735.

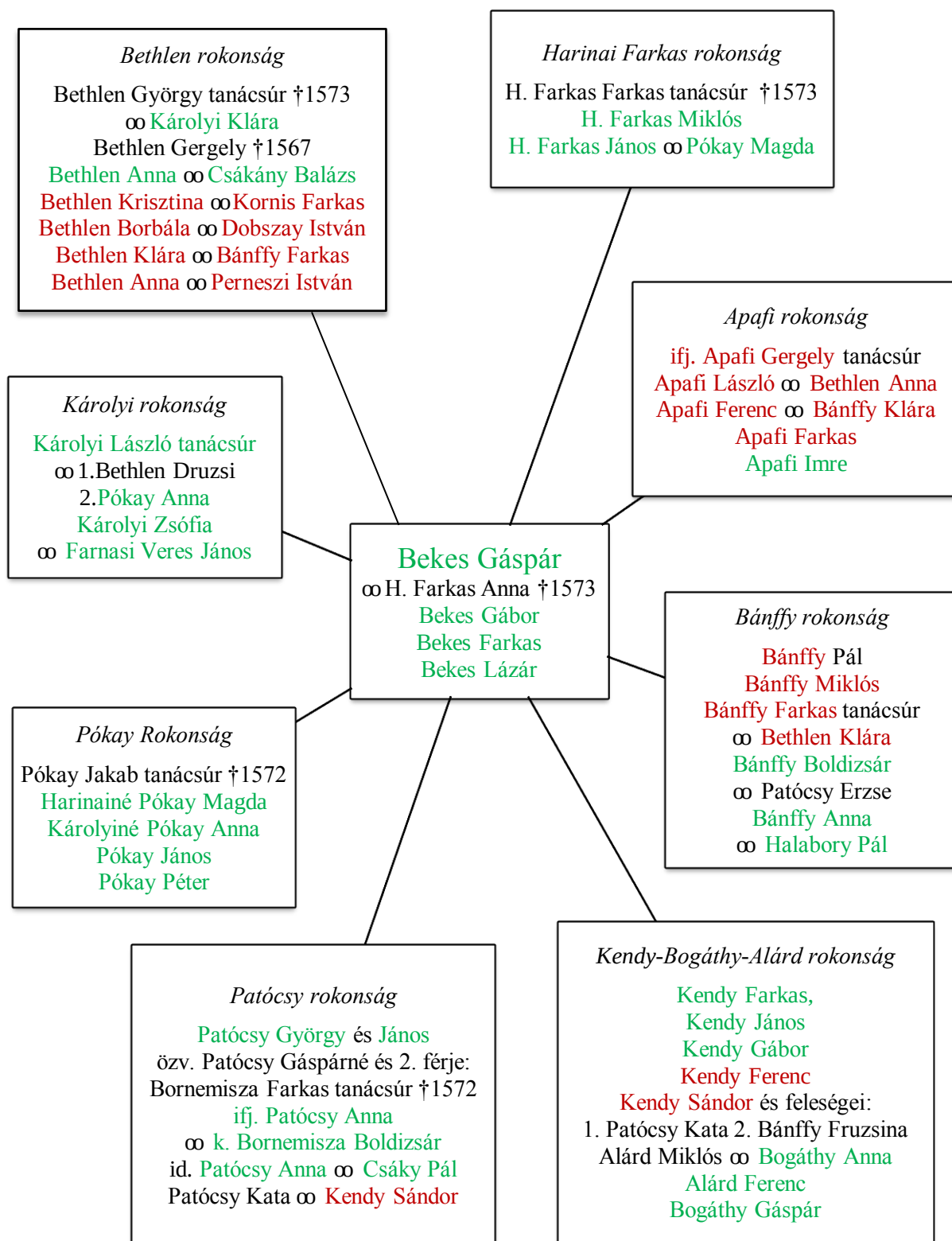
vesztette el.⁵¹⁹ Haláluk nemcsak az aktuális helyzetben, hanem hosszú távra kihatóan rendítette meg Bekes pozícióit. Ilyen természetű csapások természetesen Báthory Istvánt is érték, elég csak Stanisław Niezowski 1573 júniusában bekövetkezett váratlan halálát említeni.⁵²⁰

Ezek a veszteségek azonban teljesen más súllyal csapódtak le nála, és más következményeket jelentettek neki, mint riválisának. A fejedelem ugyanis abban a kedvező helyzetben volt, hogy ha a bizalmi köréből ki is hullott egy fontos politikus, a tisztsége nem veszett el vele együtt, tehát lehetősége nyílt a megfelelő utód megtalálására és biztosítására. Ezzel szemben Bekes számára minden veszteség duplán számított, az elhunyt tanácsurakkal eltűnő politikai súlyt és tekintélyt nem tudta pótolni, mert a megüresedett tisztségek betöltéséről nem ő, hanem Báthory rendelkezhetett, természetesen saját szempontjait érvényesítve.

Támogatói, különösen Harinai Farkas Farkas halálával Bekes valóban meggyengült, mert az apósa által mozgatott rokoni-politikai kör irányítása korántsem csúszott át automatikusan az ő kezébe, hanem különböző érdekvonalakat követve ketté vált. Az előkelőbb státuszú rokonság, Bekes néhány egész közeli családtagját leszámítva, Apafi Gergely és Kornis Farkas köré gyűlve egyértelműen a fejedelem felé orientálódott, Bekes pártján az előkelő rokonai közül jobbra csak a fiatalok maradtak, illetve még a politikai súlyukat tekintve jelentéktelen köznemesek is őt támogatták. Emellett vissza kell utalnom két olyan, korábban már tárgyalt momentumra, ami szintén őt gyengítette: mivel a két ellenfél rokoni köre részben összeért, a fejedelem által kezdettől fogva favorizált Bánffyok a körjük csoportosulókkal együtt Bekes ellen fordultak. A másik nehézséget Bornemisza Boldizsár említett huszti akciója okozta, amely révén sem a várba szorult fiatal hívére, sem pedig Huszt őt illető jövedelmeire sem tudott támaszkodni.

⁵¹⁹ A halálukra vonatkozó adatokat lásd a negyedik részben, az adattárban.

⁵²⁰ Niezowski nem tartozott az idős politikusok közé, minden előzmény nélkül, váratlanul halt meg. Haláláról: Dudith András Miksa császárnak. Krakkó, 1573. július 23. *Andreas Dudithius: Epistulae*. S. a. r. Lech Szczucki–Szepessy Tibor. Bp. 1998 II. 420. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum)

29. Bekes Gáspár rokoni körének felbomlása

A táblázaton feketével szerepelnek azok, akik 1575-ben már nem éltek.
 Zölddel jelöltem Bekes Gáspár párthíveit, pirossal Báthory István embereit

1573 októberének elején Báthory támadásba lendült, Bekes két erősségét, Alvincot és Enyedet elfoglalta, udvari hadait pedig Bánffy György és Vadas Mihály vezetésével Fogaras ellen küldte. Bekes kimenekült az ostromlott várból és az országból is, így az október közepén összeülő országgyűlés — ahol az eredeti tervek szerint összecsapott volna a két fél Fogaras ürügyén — már Bekes Gáspár ellen hozott törvényt: „Bekes Gáspár contra statutum et quietem publicam erigálta magát, és az nagyságod személye és méltósága ellen machinálkodott, teljes hatalmat adunk nagyságodnak büntetni, és az pártolkodókat közülünk ki irtani azelőtt való articulásoknak tartása szerint.”⁵²¹

Bekes táborából néhányan, Bornemisza Boldizsár, Kendy János és mások, szintén elhagyták Erdélyt, és Bécsbe is követték vezérüket.⁵²² Báthory ekkor még a megbocsátás és a megnyerés módszerét alkalmazta Bekes híveivel szemben. Bethlen Farkas szerint „azoknak, akik megadták magukat... kezességet adtak s ki merre akart, elbocsátották őket. Sokan közülük a vajda zsoldjába szegődve azután háborúban és békében híven szolgáltak.”⁵²³ Ezt az utat választotta például az említett Kamuthy Balázs is, akit ezután a fejedelem udvari familiárisai közé fogadott. Mások viszont látszólag szintén belenyugodtak a kialakult helyzetbe, és behódolásuk csak látszólagos volt. A Bekes-ügy a főszereplő távozásával nem került le a napirendről, csak belpolitikai problémából diplomáciai kérdéssé vált. Nemcsak Habsburg-támogatottsága miatt, hanem mert az őt addig élesen támadó Porta taktikát váltott, és mint potenciális trónkövetelőt Báthory sakkban tartására próbálta meg felhasználni.⁵²⁴

A Bekes–Báthory párviadal második fordulójára — amikor a lengyel korona miatt már jóval magasabb volt a tét — 1575 nyarán került sor. Bekes hallgatólagos császári támogatással tört Erdélyre. Nemcsak azért sietett csapataival az ország belseje felé, hogy a székeket maga mellé állítsa, hanem azért is, mert itt tömörültek legfőbb párthívei, és itt volt a családi bázisa. Az akció, mint tudjuk, elbukott, de az ezt követő retorziót, amelynek keménységét a kortársak és az utókor sem győzte eléggé hangsúlyozni, érdemes az eddigiek-nél alaposabban megvizsgálni. Ötvenhét személy ellen indult eljárás, és ha a névsort összevetjük a korábban felrajzolt genealógiai táblázatokkal és a rokoni hálóval, egyértelmű

⁵²¹ EOE II. 544.; MOL F 3 Centuriae Cent XX nr. 9.

⁵²² Az udvarban együtt szolgáltak többek közt az ifjú Bocskai Istvánnal is. A bécsi udvar és a kis kolónia életére lásd: *Fazekas István: Adalékok az ifjú Bocskai István bécsi udvarban eltöltött éveire.* Studia Caroliensia 2006/1. 73–85.

⁵²³ Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. II. Sárkányfogak. Szerk.: Makkai László, km.: Cs. Szabó László. (reprint) Bp. 1993. 27.

⁵²⁴ Az erre vonatkozó levelezés: Erdélyország Történeti Tára, I. Szerk.: Kemény József–Nagyajtai Kovács István. Kolozsvár, 1837, 111–121, 135–140.

az egybeesés: az ötvenhét perbe fogott emberből harmincheten tartoztak bizonyíthatóan Bekes Gáspár rokonságához.⁵²⁵ Mivel a főúr, természetesen nem kizárólagosan, de nagymértékben a rokonságára épített, amikor szembefordult Báthoryval, győzelmekor Báthory is elsősorban ezt a kört zúzta szét, hogy megsemmisítse Bekes bázisát, és ezzel a visszatérésének még a reményét is elvegye.

Bekes híveinek s egyben rokonainak egy része — többek közt Károlyi László, Harinai Farkas Miklós, Bornemisza Boldizsár, Farnasi Veres János és Móré László — még közvetlenül a csata után kimenekült az országból, ők birtokaikat veszítve évekig száműzötként éltek a királyi területeken. A többiek fogságba estek, közülük kilencet kivégeztek, a maradék pedig, például Kendy János, Harinai Farkas János, Csákány Balázs, hosszú börtönévek után nyerte csak vissza szabadságát, de a birtokait akkor sem. A helyzet érdekessége, hogy miközben Bekes Gáspár kegyelmet kapott Báthorytól, és Lengyelországban hű hadvezére és legfőbb bizalmasa lett, egykori támogatóinak büntetése továbbra is érvényben maradt. Számukra hosszú és keserves út vezetett vissza az erdélyi elitbe.

⁵²⁵ A családfán ábrázoltakon kívül például Alárd Ferenc akit a Barlabásiakhoz fűződő rokoni kötelékei kapcsolták össze Bekessel, Halabory Pál, aki Harinai Farkas Farkas egyik unokahúgát vette feleségül, Farnasi Veres János, aki felesége, Károlyi Zsófia, Károlyi László húga révén kapcsolódott a családhoz, vagy Móré László, akiről nem ismert, hogy milyen rokoni kötelék fűzte ehhez a körhöz, de házasságáról Bethlen György döntött, és az esküvőjét is ő szervezte. Halabory Pál valamint Farnasi Veres János esküvői meghívói: *Politika és házasság* i. m. 50–52.; *Jakó Zsigmond: A Farnasi Veres család*. In: *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy, Pozsony Ferenc, Kolozsvár, 1999, a 212–213. lapok közti nemzedékrendi tábla; és Harinai Farkas Farkas levele Bethlen Györgynek. Harina, 1571. június 20. ROL KMI Keresdi Bethlen család levéltára. II. Családtagok iratai. Fasc. 12.

5. Vajda fejedelmi jogkörrel Báthory Kristóf uralmi rendszere

5.1. Báthory Kristóf titulusa és jogköre

Báthory István, amikor elfoglalta a lengyel trónt, nem mondott le Erdélyről a bátyja javára, sőt az addig hivatalosan használt *vajdai* cím helyett a *fejedelmi* címet vette fel: a *princeps Transylvaniae* megnevezést kezdte használni. Ezzel a magyar királyhoz fűződő, már korábban formálissá váló és minden valós tartalmat nélkülöző hűbéri viszony deklaráltan véget ért. Erdély urának — hívhatták akár fejedelemnek, akár vajdának — az Oszmán Birodalomtól való függése viszont Báthory István címváltásával sem szűnt meg, és ez a későbbiek során számos jogi problémát vetett fel. Ennek ellenére Báthory István ragaszkodott ahhoz, hogy Erdélyt az uralkodói címei közt, mint a saját országát sorolhassa fel. Nem pusztán a titulus volt számára a fontos, amit az is bizonyít, hogy Lengyelországban, a királyi udvarban magyar kancellária működött, a király az erdélyi ügyekre külön titkos pecsétet használt és megtartotta magának az erdélyi ügyek felügyeletét, bár ez ténylegesen csak Báthory Kristóf halála után látható majd teljes súlyában.

Az 1576 januárjában tartott medgyesi országgyűlésen, amikor Báthory István bejelentette Erdély rendjeinek, hogy Lengyelország királyává választották, nem lemondott tehát, hanem távolléte idejére kinevezte a helyettesét. A procedura szinte automatikus volt, hiszen, mint erről korábban szó volt, a rendeknek Miksa és Báthory István nevére letett 1571-es hűségesküjében már ott szerepelt Báthory Kristóf is, mint olyan, aki öccse halála vagy akadályoztatása esetén, átveszi majd a hatalmat. A változást az országgyűlés vonatkozó határozata világosan megfogalmazta: „az mint te nagyságod helyében *in sua absentia* hagyta előttünk Báthori Kristóf urunkat ő nagyságát, azonképpen ebben is nagyságod értelmét vettük; ... ezt is hozzátévén, hogy ez birodalom idején *hasonló autoritással légyen közöttünk minden dolgokban, valamellyel te nagyságod volt*, mind törvény dolgában, donációkban, mind egyéb dolgokban per omnia.”⁵²⁶

Ekkor még sem a Báthoryak, sem a rendek nem határozták meg a helyettes titulusát, csak a jogköréről döntöttek, és a törvénytövege szerint István távollétének az idejére az uralkodói hatalmat a maga teljességében Báthory Kristófra ruházták. Uralmát tehát nem jogilag, ha-

⁵²⁶ EOE II. 575.

nem csupán időben korlátozták: jogosítványai István távollétének idejére voltak érvényesek. Szilágyi Sándor az 1576 januárjában kialakult, titulus nélküli helyzetet átmeneti, ideiglenes időszaknak tartotta, amelynek kérdőjeleit jól mutatja az a rövid bekezdés, amelyben Báthory Kristóf ekkori státuszát próbálta meghatározni. „A megyesi gyűlés nem töltötte be véglegesen a *vajdai* széket: mert azon időszerint megürültnek nem is tekintette. Csak *vajdai helytartót*, vagy a választási feltételek szerint ítélve, *kormányzót* állított az ország élére, ki István nevében vezesse a kormányt. Valószínűleg ... nem tartotta ildomosnak, hogy addig, míg a régi *vajda* — ki nem is mondott le e címről — erdélyi földön van, más is viselje a *fejedelmi* címet.”⁵²⁷ Szilágyinak, teljesen érthető módon, a továbbiakban is gondot okozott, hogy milyen ranggal említse Kristófot, így a következő néhány oldalon a *vajdai helytartó*, *helytartó*, *fejedelmi helytartó*, *önálló vajda*, *fejedelem* megnevezéssel illette, sőt még keverten is használta a különböző meghatározásokat egyetlen mondaton belül: „A *fejedelemnek* adott athname ennek megerősítését foglalta magában, szívére kötven, hogy az *vajdaság tisztét* nagy gondviseléssel és vigyázással bírja”.⁵²⁸

Eltekintve a titulushasználat kezdeti zavaraitól, Szilágyi Sándor fontos megállapításokat tett. Egyrészt az 1576 márciusa utáni időszak ismertetésénél Báthory Kristófot már megingások nélkül, következetesen fejedelemnek tartotta és nevezte, noha ekkorra már a Báthory Kristóf által ugyancsak megingások nélkül, következetesen használt cím a *Vaivoda Transylvaniae et Siculorum Comes* lett. Másrészt Szilágyi szerint Báthory Kristóf hatalomátvétele több lépcsőben zajlott. Az 1576. januári medgyesi országgyűlésen csak arról történt döntés, hogy öccse helyére lép majd, az övéhez hasonló jogkörrel. Ugyan Szilágyi azt állította, hogy a rendek előtt már ekkor letette az esküt, de ennek nincs nyoma, és a kiváló történész is csak a törvény szövegéből következtethetett erre.⁵²⁹

1576. március közepéig, amíg Báthory István még az országban tartózkodott, de az úti előkészületei miatt már nem tudta uralkodói teendőit ellátni, a bátyja — nem fejedelemként vagy vajdaként — hanem csupán helytartóként működött. Ilyen minőségében hívta össze Kolozsvárra, március 11-re a következő országgyűlést, amelynek legfőbb feladatát az ő közjogi helyzetének a végső tisztázása jelentette. Szilágyi szerint ez a gyűlés *választó országgyűlés* volt, és Báthory Kristófot a rendek *megválasztották*, de hogy pontosan milyen tisztre, arra nem kapunk egyértelmű választ: „a Kolosvárt összegyűlt rendek

⁵²⁷ EOE III. 3.

⁵²⁸ EOE III. 3–7., az idézet a 9. oldalon található.

⁵²⁹ „ő nagysága is, mint igaz te nagyságod, hites és köteles legyen minden nemzetségeknek, statusoknak és ordóknak, hogy szabadságokat és törvényeket minden cikkelyiben megtartja; religióban senkit meg nem háborgat, ujjitást sem szenved, előbbi donációkat mind az megholt fejedelmekét, mind az nagyságodét, mind az előtt valókat salvo jure alieno megtartson és mással megtartasson.” EOE II. 575.

tanácskozása tárgyát a vajdai szék betöltésének kérdése tette. Kétségtelen, hogy a két testvér közt teljes egyetértés jött létre s márcz. 17-ike után, valószínűleg márcz. 23-án megtörtént a választás is, oly módon azonban, hogy a lengyel király megtartsa a fejedelmi címet, s hogy fontosabb kérdésekben István urral egyetértőleg járjon el Kristóf.”⁵³⁰ Szilágyi Sándor a választás tényét teljesen magától értetődőnek vette, csak az időpontjának pontos meghatározását bizonyította gondosan.⁵³¹

Rácz Lajos viszont — éppen Szilágyi kutatásai és eredményei alapján — teljesen más következtetésre jutott. Szerinte Báthory István egy új hatalmi konstrukciót akart bevezetni, amelynek lényege, hogy a lengyel-litván állam az Erdélyi Fejedelemséggel perszonálunióra lép, és a fejedelemség irányítását Báthory Kristóf veszi át helytartóként. Vagyis szó sincs választásról, Báthory István uralkodói hatalmánál fogva egyszerűen *kijelölte* a helyettesét és döntését közölte a rendekkel. Elképzelése azonban „az erdélyi rendek gyakorta nagyon is öntudatos ellenállása miatt” nem valósulhatott meg maradéktalanul. A rendek tudomásul vették ugyan Báthory István döntését, és elfogadták Báthory Kristóf kinevezését, de azzal, hogy esküre kötelezték, „a rendek nem helyettesnek, hanem *teljes jogú uralkodónak kötelezték le Báthory Kristóft*”.⁵³²

Az 1576. március 11. és 27. közt lezajlott országgyűlés teljes iratanyaga elveszett, illetve lappang, a Báthory Kristóf által kibocsátott meghívólevél kivételével, amelyben azonban a gyűlés összehívásának indoklásában nem esik szó a választásról. Nem világos, hogy Szilágyi Sándor milyen tényekre alapozta ezt az állítását, hiszen forrásokkal, azok hiányában, nem lehet igazolni. Ha pedig a rendek féltve őrzött szabad uralkodóválasztási joga alapján jutott erre a következtetésre, akkor, amikor papírra vetette a választásról szóló mondatokat, nem vette figyelembe, hogy jogilag nem történt uralkodóváltás, hiszen Báthory István nem mondott le, tehát nem volt szükség új választásra sem. Az általa megállapított március 23.-i dátum ettől még valóban lehet Báthory Kristóf kormányzásának kezdete, mint a beiktatás és az eskütétel időpontja. Az országgyűlésről Miksának jelentést író Christoph von Teuffenbach sem választásról írt, hanem így fogalmazott: „Gleichwoll is Báthory Kristoff den 17 Ditz noch nicht zum Waida erheben oder publicirt gewest solle aber diese Woche

⁵³⁰ EOE III. 5.

⁵³¹ A márciusi 23.-i dátumot Báthory Kristóf sírírata és Teuffenbach egy levele alapján határozta meg. Ennek azért volt számára jelentősége, mert az ő korában addig úgy tudták, hogy Báthory Kristóf csak a májusi országgyűlésen vette át teljes vajdai joggal a hatalmat, miután Báthory Istvánt 1576. május 1-jén lengyel királlyá koronázták. Uo.

⁵³² *Rácz Lajos*: Főhatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben. Bp. 1992. 128–129. A kiemelés ezúttal nem tőlem, hanem Rácz Lajostól származik.

geschehen.”⁵³³ Szilágyi Sándor talán önkéntelen elírásból adódó választást említő mondata, illetve a fejedelem szó következetes használata azt mutatja, hogy ő gyakorlatilag önálló uralkodónak tartotta Báthory Kristófot.

Teljesen más irányból, de ugyanerre a végkövetkeztetésre jutott Rácz Lajos is, aki a rendeknek a Báthoryak felett aratott politikai sikereként értékelte Báthory Kristóf viszonylagos önállóságát. Érvelését az esküre alapozta, amely szerint „nem más, mint a mindenkori erdélyi fejedelmek esküje, amit az inauguratókor tettek le”⁵³⁴ A végkövetkeztetésétől függetlenül szeretném megjegyezni, hogy eszmefuttatásánál két tényt vagy nem vett figyelembe, vagy félreértelmezett. Az egyik: Báthory Kristóf esküjének szövege nincs meg. Tartalmára csupán abból az országgyűlési határozatból következtethetünk, amely megfogalmazta, hogy milyen tartalmú esküt kíván a kormányzást átvevő főúrtól. Valószínű, hogy két hónappal később, amikor a beiktatáskor valóban letette az esküt, az megfelelt a rendek elvárásainak, de ez csak következtetés, tehát ebből messzemenő konklúziókat nem érdemes levonni.

A másik: Ghyczy János is letette az esküt, amikor 1585-ben elfoglalta a kormányzói hivatalát, és az ő esküjének (fennmaradt) szövege lényegében szintén megegyezik a fejedelmi esküszövegekkel. Ez utóbbival természetesen Rácz Lajos is tisztában volt, de ő ezt aényt is az egész könyvén végigvonuló egyik alaptétel — a rendek önállósága a fejedelmi hatalommal szemben — bizonyításának rendelte alá. Nem vette figyelembe viszont, hogy az eskü a rendek, illetve az országlakók alapvető, sarkalatos jogait tartalmazza, azoknak tiszteletben tartását és védelmét ígéri; ez volt az a minimum, amit a rendek az országot bármelyik korszakban, bármilyen jogcímen irányító személytől elvártak. Ez nem erdélyi sajátosság, ez így volt már Hunyadi János kormányzói esküjénél és így a kortárs magyar királyok esetében is. Az eskü ünnepélyes letétele tehát nem a rendek aktuális erőállapotát tükrözte, hanem az ordó elengedhetetlen, kötelező eleme volt, függetlenül attól, hogy az uralkodó vagy az ő funkcióit gyakorló helyettesítő tette le.

Visszatérve Báthory Kristóf jogkörének kérdéséhez, a fejedelmi hatalom fejlődésével behatóan foglalkozó Bíró Vencel ugyancsak önálló uralkodónak tartotta Kristófot, de ő egy új szempontra, a szultán állásfoglalására alapozta véleményét.⁵³⁵ A Porta — kivárva Báthory István májusi királlyá választását — annak rendje s módja szerint megküldte Kristófnak az ahdnámét és a hatalmi jelvényeket, és ezzel Erdély urának ismerte el. Az

⁵³³ Christoff von Teuffenbach jelentése Miksa császárnak. Szatmár, 1576. március 19. Idézve EOE II. 5.

⁵³⁴ Rácz L.: Főhatalom és kormányzás i. m. 129.

⁵³⁵ Bíró Vencel: Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése 1542–1690. Kolozsvár 1917. 51–52.

ahdnámében az új uralkodó kötelezettségeinek és jogkörének leírásánál a viszonyítási pont — ahogy az erdélyi rendeknek is — Báthory István volt, így Kristóf ugyanabban a feltételrendszerben mozoghatott.⁵³⁶ Öccséhez hasonlóan a *vajda* címmel illették, és a Portáról érkező levelek megszólítása nem hagy kétséget afelől, hogy a Porta azonos rangúnak tartotta elődeivel: „Az Krisztus vallásán való Erdélyi uraknak urának, Báthori Kristófnak, erdélyi vajdának.”⁵³⁷ A szultán Báthory István erdélyi uralmát lezártak tekintette, ezt az is mutatta, hogy a neki küldött hatalmi jelvényekből visszajáró darabot visszakövetelte utódjától, Kristóftól: „az elébbi zászlónak a gombját, kit atyám Báthori Istvánnak küldött volt, küldd be esmét, mert szokás.”⁵³⁸

Az Oszmán Birodalom egyetlen vazallusának sem engedte meg, hogy rajta kívül más, erős szövetségest keressen, mert az olyan hűbéres, aki egy másik uralkodó hatalmát érezheti a háta mögött, mindig megpróbál függő állapotából kitörni. Ebből a megfontolásból gátolta a Porta a térségben az erdélyiek Habsburg orientációját, Moldva és Lengyelország kapcsolatát, valamint a román vajdaságok és Erdély szövetkezési próbálkozásait is. Az 1576-ban kialakult helyzet viszont speciális volt. Báthory István lengyel királyságával Erdély tekintélyes külső támogatóra tett szert, és így hosszú távon megvolt a reális veszélye, hogy Lengyelország és Erdély az Oszmán Birodalom ellen fordul, mint ahogy Báthory István élete végén komolyan dolgozott is a törökellenes szövetség létrehozásán.

Rövidtávon viszont ez a helyzet megfelelt a Porta érdekeinek; Báthory trónra lépése megakadályozta Lengyelországban a Habsburg térnyerést, és a törökök szempontjából Moldvát is stabilizálta. Az önállóbban politizáló moldvai vajdák mindig is a lengyel kapcsolataik kiszélesítésével próbálták a Portától való függésüket lazítani. 1576-tól viszont a szultán joggal várta, hogy ez a lehetőség bezárul Moldva előtt, s elvárásaiban nem is csalatkozott. 1577 decemberében, amikor Moldvában a szultán bábját, Péter vajdát a kozák Iwan Pidkowa (Podkowa) eltávolította, a török és a lengyel diplomácia teljes összhangban mozogva lépett fel a trónbitorló ellen. A végrehajtás a Báthoryakra hárult: Kristóf csapatokat küldött Moldvába, amelyek az ifjabb István vezetésével elűzték Iván vajdát, akit végül István király fejeztetett le Lwówban.⁵³⁹

⁵³⁶ Murád szultán ahdnáméja Báthory Kristófnak. Konstantinápoly, 1576. július. Szalay L.: Erdély és a Porta i. m. 274–275.

⁵³⁷ Uo. 273.

⁵³⁸ Uo.

⁵³⁹ Andrij Kozyckij–Stepan Bilostockyj: Szemrany świadek starego. Lwowa 2006. 83–84.; Bethlen F.: Erdély története i. m. III. 115–116. Bethlen Farkas tévesen Jánosnak nevezte Podkowát.

A Porta tehát Erdély esetében az adott pillanatban engedményt tett, de fontosnak tartotta tudatosítani, hogy a fejedelemség az ő birodalmához, nem pedig Lengyelországhoz tartozik. Törekvése részben egybeesett a Báthoryak elképzelésével. Báthory István bár felvette az erdélyi fejedelmi címet, nem akart török hűbéresként Lengyelország trónjára ülni, ezért a Porta felé ő is és Kristóf bátyja is a két Báthory-ország különállását hangoztatta. István még 1575 végén újból kikérte, és meg is kapta a szultántól a saját, Erdélyre vonatkozó ahdnáméját. Erre azért volt szükség, mert az okirat egyik pontja leszögezte, hogy Báthory halála esetén a fiai közül vagy a családjából választhatnak utódot Erdély rendjei, akit majd a Porta megerősít tisztségében.⁵⁴⁰

Báthory István távozásával oszmán szemszögből nézve az erdélyi trón megürült, ezért tartották fontosnak feleleveníteni a családon belüli utódlás, illetve az uralkodóválasztás szabadságának jogát, és így biztosították a Porta felé a Báthory István–Kristóf cserének törvényességét. A Porta előtt Kristóf ezután mindig is mint az öccsétől, azaz a lengyel királytól független uralkodó mutatkozott. Követeinek is meghagyta, hogy ezt a képet erősítsék a szultáni udvar tisztviselőiben: „igen nagy gondviselésed legyen, hogy az Portának ily vélekedése mifelőlünk ne légyen: hogy mi Lengyelországtól függenénk és szolgálnánk; mely dolog felől ha emlékezet lenne, bátoron szólhatsz, hogy mi sehova nem hallgatunk, sehonnán egyebünnen nem függünk, hanem csak az hatalmas császártól.”⁵⁴¹

Összefoglalva: Báthory Kristóf 1576 márciusában vajdai titulussal átvette Erdély kormányzását. A Porta szemében, mint Báthory István örököse, Erdély egyetlen ura, az erdélyi rendek előtt pedig öccse, a fejedelem helyetteseként. Vajdai címe nem rokonítható a középkori erdélyi vajdákéval, hiszen sokkal nagyobb, gyakorlatilag uralkodói jogkörrel bírt. Nem azonosítható azonban Báthory István vajdai címével sem. Ugyanis István a megválasztása után esküt tett a rendek előtt, de titokban esküt tett Miksa császárnak is, aki instrukciójában igyekezett pontosan körülhatárolni vajdai jogkörét, amit viszont a későbbiek során Báthory semmibe vett.

Ezzel szemben Kristóf csak a rendeknek tette le az esküt, a fejedelmének, Báthory Istvánnak nem, mint ahogy utasítást sem kapott tőle. A két testvér között csak szóbeli megállapodás volt a hatalomgyakorlás módozatairól, vagyis felállították ugyan a fejedelem–vajda titulusokkal a hatalmi sorrendet, de ez kettejük esetében nem jelentett konkrét, körülhatárolt alá-fölérendeltségi viszonyt. Nem jelentette viszont Báthory Kristóf teljes uralkodói

⁵⁴⁰ Murád szultán újabb ahdnáméja Báthory Istvánnak. Kelt 1575 végén, átadva: 1576. február 5-én. OSZKK Prothocollum Bathorianum Fol. Hung. 37.

⁵⁴¹ Báthory Kristóf Nagy Máténak. Szék, 1576. május 18. Szalay L.: Erdély és a Porta. i. m. 263.

szuverenitását sem. Erdély történetében egyedülálló hatalmi konstrukció jött létre, ami a két fivér speciális kapcsolatán nyugodott. S bár a fejedelem–vajda kettős rendszere megmaradt Kristóf halála után is, az már nem ugyanaz a hatalmi szerkezet volt, hiszen a gyermek Báthory Zsigmond nem tudta betölteni ugyanazt a szerepet, mint az apja. Az 1581 után keletkező problémák éppen abból adódtak, hogy Báthory István görcsösen ragaszkodott ahhoz a konstrukcióhoz, amihez már nem találta meg a tökéletesen illeszkedő embereket, s amit már nem tudott a korábbi tartalommal megtölteni.

5.2. *Báthory Kristóf uralmi rendszere*

Arra a kérdésre, hogy Báthory Kristófnak mi volt pontosan a szerepe, és mennyi önállóságot kapott a fejedelem–vajda hatalmi rendszerben, csak az erdélyi politika gyakorlati szintjét vizsgálva lehet választ adni. Kiindulópontként le kell szögezni, hogy minden uralkodói jogosítvánnyal rendelkezett: ő hívta össze az országgyűléseket, önállóan terjesztette elő proposícióit és erősítette meg a törvényeket. Ő nevezhette ki az összes fő tisztségviselőt minden megkötés nélkül, szabadon adományozhatott birtokot és címeket, és ő rendelkezett a hadsereggel is. Legfelsőbb bíróként működött, önálló tanácsa, kancelláriája, pecsétje és saját nevére pénzverési joga volt.⁵⁴²

Báthory István gondosan ügyelt arra, hogy még véletlenül se csorbítsa bátyja hatalmát, csak a legritkább esetben adott a saját nevében címet, mentességet vagy birtokot. Még a livóniai háborúban magukat kitüntető vitézeinek szánt adományok is részben Báthory Kristóftól függtek; ő választotta ki, hogy mikor, hol és mekkora jószágot juttat öccse pártfogoltjainak. Bár a fivérek levelezése nem maradt fent, tudjuk, hogy a rájuk korábban is jellemző szoros együttműködést és a köztük lévő összhangot a távolság sem szüntette meg. Az országnak két ura volt, de az ő esetükben ez nem jelentett valódi kettősséget, és nem osztotta meg az elitet, mert nem lehetett egymás ellen kijátszani őket. Két központ létezett, de a szándék és a döntés azonos volt.

Barta Gábor szerint Báthory Kristóf dolgát nagymértékben megkönnyítette, hogy testvére a kerelőszentpáli csata utáni véres megtorlással pacifikálta, és egyben megfélemlítette az országot, elfojtva ezzel minden további belső ellenállást.⁵⁴³ Ennél összetettebb volt a helyzet, mert a Bekes Gáspár párthívei fölött kimondott súlyos ítéletek egyaránt jártak pozitív

⁵⁴² Pénzeire lásd: *Huszár Lajos*: A Báthoriak pénzei. A Nyírbátori Báthori István Múzeum Füzetei. Új sorozat II. Nyírbátor 2006. 6.

⁵⁴³ Erdély története három kötetben. Főszerk.: Köpeczi Béla. Bp. 1986. I. 444–447.

és negatív következményekkel. Barta Gáborral ellentétben én a legnagyobb pozitívumnak nem a rendek megfélemlítését tartom, hanem az uralkodó hirtelen kiszélesedett anyagi bázisát. Számos kis- és köznemes mellett olyan tekintélyes vagyonú birtokosokra mondtak ki teljes körű, feleségükre és gyermekeikre is vonatkozó jószágvesztési ítéleteket, mint például Károlyi László, körösszegi Csáky Pál, Apafi Imre, Telegdy Mihály, kápolnai Bornemisza Boldizsár, a három Kendy: Gábor, Farkas és János, valamint a teljes Harinai Farkas család. Még idesorolhatjuk magát Bekes Gáspárt és testvéreit is, bár az ő jószágait már 1573-ban elkobozták. Az elkobzott javakkal éppen a legfontosabb pillanatban nőtt meg rendkívüli módon a kincstári birtokállomány: meglett az anyagi háttere Báthory István választási költségeinek, és meg tudták jutalmazni a Báthory-párt mellett hűségesen kitartó legaktívabb híveiket is. Sőt mivel gondosan sáfarkodtak, ez a birtokvagyon évekig kitarzott; nemcsak Báthory Kristóf, hanem még a fia is ezekből az elkobzott jószágokból adományozott.⁵⁴⁴

A negatív következményt az országból nagyszámban elmenekülő pártütők jelentették. A Báthoryakban többfajta félelem is élt, egyrészt tartottak attól, hogy a Lengyelországba induló Istvánt és kíséretét éri majd támadás, másrészt reális veszélynek látták, hogy a lengyel koronáért folytatott harc Erdélyre is áterjed, és Miksa császár kihasználja az erdélyi uralkodóváltás miatt bizonytalanabb helyzetet, és az emigránsokat is felhasználva, újabb, ezúttal jobban előkészített és több felől támogatott támadást indít az ország ellen. Az óvatosságot az is mutatja, hogy Báthory István a legrövidebb út helyett nagy kerülővel, a biztonságosabb Moldván keresztül utazott Lengyelországba.⁵⁴⁵ Erdélyt a Porta is féltette, a szultán parancsára a budai és a temesvári pasa Szolnoknál illetve a békési kastély mellett táborba szállva készenlétben állt. Erdélyben pedig már az 1575 decemberében tartott beszercei országgyűlés elrendelte a hadkészültséget.⁵⁴⁶

Báthory Kristófnak más jellegű problémákkal is meg kellett küzdenie. Báthory István Lengyelországba távozása nemcsak sok költséggel és szervezéssel járt, hanem alaposan átrendezte az erdélyi elitet. A változások nem a politikai vezető réteget érintették elsősorban, hanem az udvar reprezentánsait; a testőrséget és a hivatalnokréteget, vagyis az uralkodói udvarnak és a kancelláriának kellett osztódnia. Istvánnak Krakkóban is szüksége volt magyar testőrségre, magyar udvaroncokra a számára idegen, soknemzetiségű királyi udvarban, és mivel szűkebb pátriája felett sem akarta elveszteni a hatalmat, Lengyelor-

⁵⁴⁴ ETA VII/2. nr.15, 17, 78. és ETA VII/3. nr. 83, 86, 144, 222, 268, 489, 501, 519, 520, 542, 931. stb.

⁵⁴⁵ *Szádeczky L.*: Báthory lengyel királlyá választása i. m. 1574–1576. Bp. 1887. 294–295.

⁵⁴⁶ Murád szultán utasítása a budai pasához. Prothocollum Bathorianum Fol. Hung. 37. és EOE II. 569–571.

szágban is létre kellett hoznia az erdélyi ügyekkel foglalkozó kancelláriát. Ugyanakkor az Erdélyben kormányzó Báthory Kristóf körül meg kellett őrizni a jól működő reprezentatív környezetet, és akárcsak 1571-ben, ismét szinte a semmiből kellett újrateremteni az adminisztratív vezetést. A Báthory István által kialakított kancelláriai irányítógárda teljes egészében eltűnt. A sokat betegeskedő kancellár, Forgách Ferenc, tisztségeiről lemondva, Itáliába utazott, és végül 1577-ben Padovában halt meg.⁵⁴⁷ Berzeviczy Márton, a történetíró Brutus, Kovacsóczy Farkas és Székesfejérvári Tamás kancelláriai titkár Krakkóba költözött, és a Báthory István mellett felállított, Berzeviczy vezetésével működő magyar kancellárián folytatták pályafutásukat.

Báthory Kristóf a kancellária élére az ítélmesterek egyikét, Sulyok Imrét állította. Az új kancellár elődeihez hasonlóan nagyműveltségű, tanult ember volt, de nem a Báthory István által preferált padovások köréhez tartozott; egyetemi tanulmányait, Bécsben és Kendy Sándorhoz hasonlóan Wittenbergben végezte. Pályafutását a nagyobb kancellária írnokaként kezdte, majd a Báthory-éra elején lett ítélmester. Báthory István megbízásából 1574 őszén Rómában járt követségben.⁵⁴⁸ Kinevezését szakmai felkészültsége mellett minden bizonnyal annak is köszönhette, hogy rokonságban állt Báthory Kristóf feleségével és anyósával, Sulyok Krisztinával.

A szintén megürült kancelláriai titkár posztját Sulyok legjobb barátainak egyike, Csanádi Demeter kapta meg. Csanádi tanulmányairól nincsenek adataink, de posztja jogi szaktudást és nagyfokú műveltséget kívánt meg. Csanádinak költői tehetsége és ambíciója is volt; 1571-ben megírta és kiadta János Zsigmond életéről szóló költeményét, amely a későbbiek során még további négy kiadást ért meg.⁵⁴⁹ Hivatali pályája Sulyokéhoz hasonlóan a nagyobb kancelláriáról indult, ahol együtt dolgozott Gálffy Jánossal, Sombory Lászlóval, Valkay Andrással, Sulyokkal, Székesfejérvári Andrással és Váradi Pállal, akkori írnoktársaival. Közülük Sulyok Imréhez és Székesfejérvári Andrásához fűzte közeli baráti viszony, előttük, mint barátai előtt tette meg végrendeletét is 1570 áprilisában.⁵⁵⁰ Sulyok Imre és Székesfejérvári szintén szoros barátságban álltak, amihez egy érdekes adalék: Sulyok wit-

⁵⁴⁷ *Almási Gábor*: Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai. Századok 140. évf. (2006) 6. sz. 1439–1441.

⁵⁴⁸ *Jakó Klára*: Leksei Sulyok Imre kancellárról. In: Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár 2003. 191–207.; Báthory István levelezése i. m. I. 299–301.

⁵⁴⁹ Hivatali pályája: *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányszata i. m. 185., költeménye: RMNY I. 607., és Régi magyar költők tára. XVI. századbeli magyar költők művei, 7. 1566–1577. Szerk.: Dézsi Lajos. Bp. 1930. 213–219. Legújabbban: *Szymon Brzeziński*: Ostatni król przyrodzony. Jan Zygmunt Zapolya w literaturze siedmiogrodzkiej lat 70. XVI wieku. (Az utolsó király. János Zsigmond alakja a 1570-es évek erdélyi irodalmában.) Kézirat, s.a. Itt köszönöm a szerzőnek, hogy tanulmányát még megjelenés előtt olvashattam.

⁵⁵⁰ Csanádi Demeter testamentuma. Gyulafehérvár, 1570. április 9. MOL F 1 Libri Regii I. ff. 245–246.

tenbergi tanulmányai alatt szerezte meg Agricola *De re metallica* című művének 1561. évi kiadását. A könyvet az 1570-es évek derekán Székesfejérvári Andrásnak ajándékozta.⁵⁵¹

Poszt	Név	Származás	Tanulmányok	Előélet	További sorsa
kancellár	Sulyok Imre	betelepülő, (Bács megye)	1560 Bécs 1562 Wittenberg é.-italiai utazás	a nagyobb kancellária írnoka ítélőmester	1577 tanácsúr † 1578.01.25.
kancellár	Kovacsóczy Farkas	2. generációs (Dalmácia)	18 év Itáliában	ifj. Báthory István kísérelője Padovában	tanácsúr 1594 kivégzik
kancelláriai titkár	Csanádi Demeter	1559-ben kap armálist	nem ismert, jogi jártasság	n. kanc. írnok költő	nem ismert
kancelláriai titkár	Váradai Pál	partiumi nemes	1562 Wittenberg	váradai levélke-reső, nagyobb kanc. írnoka	nem ismert
kamarás	Székesfejérvári András	betelepülő nemes	nem ismert gazd. jártasság	a nagyobb kancellária írnoka	† 1590 előtt
főkamarás	Gálffy János	erdélyi nemes	nem ismert	Csáky Mihály familiárisa, n. kanc. írnok	főudvarmester belső tanácsos 1593 kivégzik
kamarás	Kendy Sándor	erdélyi elit	1556 e. Bártfa 1557 Wittenberg ?–? Párizs	kanc. titkár 1573 tanácsúr	1582 triumvirátus elnöke 1594 kivégzik

30. A kancelláriai és kincstári vezetés változásai 1575 után

A Sulyok–Csanádi kettős azonban csak néhány évig állt a kancellária élén, 1578-ban a kancellár meghalt, Csanádi pedig ismeretlen okokból nem dolgozott tovább titkárként. A titkári poszt betöltése szinte automatikusan történt: újra a Sulyok-féle körből választottak, ezúttal Váradai Pált, aki Sulyokkal együtt iratkozott be a wittenbergi egyetemre még 1562-ben, s pályájuk az egyetem után is végig párhuzamosan haladt, noha Váradai végül nem emelkedett olyan magasra, mint barátja.⁵⁵²

Sokkal problematikusabb volt, és végül nyolc hónapig húzódott a kancelláriai tisztség betöltése. Először Csáky György neve került szóba, akit Szamosközy István a korszak legtanultabb emberének és a posztra legalkalmasabbnak tartott.⁵⁵³ Jellemző a kor mostoha forrásadottságaira, hogy nemcsak Csáky tanulmányairól és pályájáról nem tudunk semmit, de még a nevét sem ismernénk, ha Szamosközy a mellőzésén nem méltatlankodott vol-

⁵⁵¹ Vásárhelyi Judit: A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. Magyar Könyvszemle 1980. 121.

⁵⁵² Erdélyiek egyetemjárása i. m. nr. 2163. és Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányzata i. m. 185.

⁵⁵³ Szamosközy történeti maradványai i. m. I. 166–167. Csáky György és Csáky Mihály korábbi kancellár között nem állt fent rokoni viszony.

na.⁵⁵⁴ Csáky a partiumi nagybirtokos körösszegi Csáky családból származott, a Báthoryakkal és Báthory Kristóf feleségével, Bocskai Erzsébettel is közeli rokonságban állt, s ha a szellemi értékekkel szemben rendkívül igényes Szamosközy azt írta, el is hihetjük, hogy valóban nagy tudással és műveltséggel bírhatott, tehát e tekintetben megfelelt a Báthoryak által oly szívesen alkalmazott kritériumrendszernek. Az ő kinevezésével mihályi Csáky Mihály (csak névrokona) és Forgách Ferenc után a kancellári tisztt ismét az elit egyik tagjához került volna, ami a poszt presztízsét még inkább emelhette volna. Szamosközy szerint Csáky kinevezését a — meg nem nevezett — irigyei intrikái gátolták meg. Feltételezhetően a mérlegelésnél az is ellene szólt, hogy szűk rokonságából többen, köztük a Magyar Királyságba menekülő és az erdélyi határ közelében letelepedő Csáky Pál is Bekes Gáspár párthíve volt. A kancellária vezetésével végül Kovacsóczy Farkas királyi titkárt bízták meg, aki Lengyelországot elhagyva, 1578. szeptember elején át is vette az irányítást.⁵⁵⁵

Kovacsóczyról a hármastanács során még bőven lesz szó, itt számunkra most inkább a döntés háttere érdekes. Csáky Mihály pályája megmutatta, hogy milyen erős hatalmibefolyási pozíciókat tud kiépíteni egy tehetséges, ambiciózus ember a kancelláriai poszt kínálta lehetőségek közt. Példájából tanulva a Báthory fivérek nem akarnak egy rangos, az erdélyi elitben már jól beágyazódott, önálló és karakteres embert. Inkább egy teljes mértékben tőlük függő, jól képzett értelmiségit kerestek, aki az ő útmutatásuk szerint, egyszerű hivatalnokként magas szinten látja el a kancellári feladatokat. Kovacsóczy megfelelt ezeknek a kritériumoknak, és kiválóan illett a kormányzati hivatalokat működtető baráti értelmiségi társaságba.

Báthory István távozásakor a kancellária vezetőségének megújítása mellett a korábban üresen hagyott kincstartóság kérdése is napirendre került. Először úgy döntöttek, hogy betöltik a posztot. A választás Szilágyi Nagy Péterre esett, aki a család régi familiárisának számított, és 1572-től cubiculariusként a pénzügyi igazgatásban dolgozott. Gyakorlatilag addig is a kincstartó feladatkörét látta el, de kinevezés és önálló döntési jog nélkül. Végül mégsem vette át Erdély pénzügyi irányítását, mert Báthory István nem akart szakértelméről lemondani, és őt is magával vitte Lengyelországba, ott is halt meg 1577-ben.⁵⁵⁶ Báthory Kristóf tehát jobb híján visszatért a korábbi megoldáshoz, azaz nem töltötte be ezt a

⁵⁵⁴ Nagy Iván feltüntette ugyan a családfán, de egyértelmű, hogy két azonos keresztnévű, mintegy nyolcvan év különbséggel élt családtag adatait mosta össze. *Nagy I.: Magyarország családai* i. m. 77 és 87. Papp Klára alapos kutatásai sem hoztak róla újabb ismereteket, így a neve sem került be a család kora újkori történetébe. *Papp Klára: Az erdélyi Csákyak.* (Erdélyi Tudományos Füzetek 273) Kolozsvár 2011. 19–25.

⁵⁵⁵ *Szádeczky L.: Kovacsóczy Farkas* i. m. 10–11.

⁵⁵⁶ Testamentuma: Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. Kolozsvár, Kemény család levéltára, fond 8. nr. 509.

kulcspozíciót. A pénzügyeket ő maga felügyelte, az adminisztratív vezetést pedig Székesfejervári Tamás öccsére, Székesfejervári Andrássra bízta. 1578-ban viszont újabb változás történt, ekkortól kezdve ketten vezették a pénzügyeket: főkamarásként Gálffy János és kamarásként Kendy Sándor.⁵⁵⁷

A fejedelmi tanács sem maradhatott változatlan. A testület mindjárt 1576 elején három fővel csökkent: Erdélyből való távozásával Forgách Ferenc és Berzeviczy Márton, valamint a vajdává előlépő Báthory Kristóf helye is megürült. Egy hely eleve betöltetlen volt, így mindössze nyolc tanácsos állt Báthory Kristóf rendelkezésére: Apafi Gergely, Bánffy Farkas és Pál, Giorgio Biandrata, Gyulaffy László, Hagymássy Kristóf, Kendy Sándor és Tompa István. Az 1576-os januári országgyűlésen a rendek — új uruk gyakori betegeskedéseit hozva fel indokul — azt kérték, hogy a vajda mellett teljes létszámú fejedelmi tanács működjön. Így már a márciusi országgyűlés környékén új emberek érkeztek a testületbe: Bánffy György, Kendy Ferenc, Sulyok Imre, az új kancellár és Iffjú János. Utóbbi esetében azonban számomra kérdéses, hogy valóban csak ekkor lett-e tanácsos, vagy már 1571-ben, amikor Báthory udvarában, az uralkodó legszűkebb környezetében találkozunk a nevével. A hatalmi hierarchiát mindig pontosan tükröző szász ajándékozási listán 1572 elején a legmagasabbra taksált főurak közt bukkant fel. Ez, ha nem a tisztségének, akkor csak a magnificusi rangjának szólhatott.⁵⁵⁸

Bár Báthory Kristóf uralma csak öt évig tartott, ez alatt a rövid idő alatt sem maradt változatlan a tanács összetétele. Igaz, ennek nem politikai, hanem természetes okai voltak. 1578-ban meghalt Hagymássy Kristóf és Tompa István, 1579-ben Gyulaffy László, 1580-ban pedig Bánffy György.⁵⁵⁹ Báthory Kristóf azonban nem töltötte fel a hiányzó helyeket, egyedül bizalmasa, a kincstartói tisztelet is begyűjtő Gálffy János került be 1578-ban a testületbe. Csak közvetlenül a halála előtt nevezett ki új tanácsosokat, mert ezzel akarta kiskorú fia helyzetét stabilizálni a vajdai székben. A névsoron végigfutva, különösebb elemzés nélkül is látható, hogy a tanács ugyanazon elvek szerint épült tovább, mint korábban Báthory Istváné: elsősorban a tekintélyes közeli rokonok kaphattak helyet benne. Az első tanácsúr Hagymássy Kristóf lett, aki egyben az országos főkapitány tiszteletét is megkapta. Mint az előző fejezetben erről szó esett, a Báthory fivérek éppen ekkor, az uralkodóváltás hónapjaiban kapcsolták családi kötelékekkel magukhoz Hagymássyt azzal, hogy hozzáadták az unokahúgukat, Kerecsényi Juditot. Ugyancsak közeli rokon volt Iffjú János, aki

⁵⁵⁷ *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i. m. 321, 332, 334.

⁵⁵⁸ Báthory István levelezése i. m. I. 173–175.

⁵⁵⁹ Gyulaffynak és Bánffynak a végrendelete is ismert: MOL P 108 Esterházy család levéltára, rep. 50 fasc. B. és MOL P 14 A losonczy Bánffy család levéltára fasc. 2.

Báthory István és Kristóf bátyjának, az 1563-ban elhunyt Báthory Andrásnak özvegyét, Majláth Margitot vette feleségül, és udvarában nevelte a Báthory fivérek két unokaöccsét, Boldizsárt és a későbbi bíboros-fejedelmet, Andrást. Iffjút Báthory István kevésbé kedvelte, de Kristóf támogatta: nemcsak tanácsosi rangot kapott, hanem Fehér megye főispánjának is kinevezte. A Bánffyoknak a Báthoryakhoz fűződő, több generáción áthúzódó családi összeköttetéseiről már szintén esett szó, Kendy Ferenc pedig minden bizonnyal az egyre nagyobb befolyásra szert tevő, egyre nélkülözhetetlenebbnek bizonyuló unokatestvérének, Kendy Sándornak köszönhetően kapta meg tanácsúri kinevezését.

Név	Származás	Előélet	Báthory-kapcsolat
Hagymássy Kristóf	Zala megyei nemes,	1556-tól tanácsúr, főispán, katonai pálya	unokahúguk férje
Gyulaffy László	magyar főnemes 1568 végén települ át	M. Kir.: katonai pálya, 1569-től tanácsúr	távoli rokonság
Giorgio Biandrata	saluzzói olasz nemes, betelepülő Erdélyben	1563-tól tanácsúr	fejedelmi orvos
Apafi Gergely	erdélyi elit	1567-től tanácsúr	távoli rokonság
Bánffy Farkas	erdélyi elit	1566-tól tanácsúr, főispán, katonai pálya	nagyanyja Báthory Zsófia
Kendy Sándor	erdélyi elit	kanc. titkár, kamarás 1573-tól tanácsúr	közös bécsi fogság
Tompa István	Kolozs megyei nemesi család tagja	1573-tól tanácsúr és karánseb. lugosi bán	nem ismert
Iffjú János	Szigetváron lovastiszt 1563–66(?) települ át	1566 udvari familiáris 1576 e tanácsúr	ex-sógornőjük férje, unokaöccseik gyámja
Bánffy György	erdélyi elit	1570 krasznai főisp. 1575 főudvarmester	rokonság
Kendy Ferenc	erdélyi elit	1575-től tanácsúr, kükküllői főisp.	Kendy Sándor révén 1582 Báthory rokon
Sulyok Imre	betelepülő, (Bács megye)	n. kancellária írnoka ítélőmester	Bocskai Erzsébet unokatestvére
Gálffy János	erdélyi nemes	1567e. Csáky M. fam. 1576 Aranyossz. k.b.	1570-től Báthory Kristóf familiárisa
Kovacsóczy Farkas	2. generációs betelepülő (dalmát)	italiai tanulmányok, Forgách klientúrája	íjf. Báthory István kísérője Padovában

31. Báthory Kristóf tanácsosai

A főispáni karban is viszonylag nagy volt a mozgás, amit elsősorban a Lengyelországba távozók és a sok haláleset idézett elő. Új nevekkel azonban alig találkozunk, a tizenegy főispáni kinevezésből mindössze Birinyi László számít valóban újnak az elitben. A többiek, Kendyek, Bánffyak, Apafiak, a Báthory Kristóf által preferált régi előkelő erdélyi családokhoz tartoztak, s az esetek többségében már nem az első főispáni címüket nyerték el.

Báthory Kristóf uralkodásából a régi arisztokrácia mellett még két csoport profitált. A leglátványosabb a hivatalnokok előretörése volt, az a többségében Wittenbergben pallérozódott társaság, amely az 1550-es és 1560-as évek fordulóján együtt kezdte pályafutását a nagyobbik kancellárián. Az egykori íródeáki kör tagjai közül négyen is a tanácsba kerültek: Sulyok Imre kancellárként, Kendy Sándor és Gálffy János, akik kincstartóként is működtek, valamint Sombory László, aki emellett a *fiscalis director*, vagyis az állami főügyész tisztét is ellátta. Csanádi Demeterről, Székesfejérvári Andrásról, Váradi Pálról már volt szó, de meg kell még említenünk Valkay Andrásnak, Sombory László sógorának nevét is, aki a fejedelmi tábla ülnöke lett. A fejedelemség későbbi korszakából is van arra példa, hogy valaki egyszerű kancelláriai íródeákként indulva, jogi vagy diplomáciai pályán szép egyéni karriert fut be, bár tanácsosi rangra senki nem emelkedik ezután már. Viszont az, hogy egy egész társaság együtt, párhuzamosan haladva ilyen magasra jusson, az egyedi jelenség Erdély történetében.

A másik csoport, amely ugyancsak Báthory Kristóf regnálásának éveiben erősödött meg, a katonai tisztségviselők csoportja volt. Ez egyrészt abból fakadt, hogy a vajda hatalomra kerülése előtt országos kapitányként, illetve Várad főkapitányaként maga is közelről megismerhette ezt a kört, és sok általa megbecsült tagjának egyengette karrierjét már korábban is. A másik ok, aminek a katonák előretörésüket köszönhatték, az Báthory Kristóf erőteljes védelmi politikája volt. Bár az 1575–1581 közötti időszak a fejedelemség történetének legbékésebb időszakai közé tartozott, Báthory Kristóf mégis minden egyes évben hadkészültséget rendelt el, és nagy hangsúlyt fektetett Várad és a többi vár erősítésére és felszerelésére.⁵⁶⁰ Pártfogásának köszönhetően számos tiszt jutott a pályája csúcsát jelentő pozícióba, vagy olyan tisztségbe, amely döntően segítette további karrierjét.

A legmesszebb Ghyczy János jutott, akit Kristóf úr 1577-ben nevezett ki váradi főkapitánnyá, és később tanácsos és Erdély kormányzója lett. Szintén Váradról, Báthory Kristóf mellől indult Thornyi Tamás⁵⁶¹ erdélyi karrierje is, amelynek csúcsát a vajdától kapott lugosi-karánsebesi báni kinevezés jelentette. Mellettük meg kell említeni a Báthory család szolgálatában bizonyító hű familiárisokat. Petrichevich Horváth Kozma 1552 óta állt a család szolgálatában, s familiárisból Vécs provizora, Gyulafehérvár prefektusa lett, majd Báthory Kristóf Fogaras élére helyezte. A vajda fontos szerepet játszott felesége unokatestvérének, Geszthy Ferencnek áttelepülésében is, és a királyságból érkező rokonát Déva

⁵⁶⁰ EOE III. 106–107, 113, 121, 143, 152–153.

⁵⁶¹ Thornyi Tamásra: *Vörös Mihály: A bajnokok Vég-Gyula várában*. s.a.r. Szentmártoni Szabó Géza. Gyula 2005. *Horn Ildikó: Hit és hatalom* i. m. 225–231.

parancsnokának nevezte ki. Birinyi László Kővár vidék kapitányaként szolgált, míg bikali Vitéz Gábor már „civil” rangot is kapott: Torda vármegye főispánja lett. Ghiczyn kívül Petrichevich és Geszthy is tanácsúri méltóságba emelkedett.

A katonák lehetőségeinek megnövekedéséhez Báthory István többféleképpen hozzájárult. Egyrészt azzal, hogy amikor Lengyelországba ment, elsősorban a fejedelmi testőrséget „rabolta le.” Rajtuk kívül az udvarból teljesen eltűnt a katonai szolgálatot teljesítő lengyel udvaroncok addig igen népes és befolyásos csoportja is. A helyükre kezdetben az addig a második vonalban már bizonyító tapasztalt idősebb katonák léptek, mint például az udvari főkapitányságot 1576-ban átvevő Kamuthy Balázs, vagy a gyalogtestőrséget parancsnokló Sasa János. A másik kitörési pontot pedig maga a lengyel királyi udvar, illetve a Livóniában harcoló magyar hadsereg jelentette, ahová az erdélyi társadalom minden rétegéből nagy számban érkeztek a katonai pályát választó fiatalok. Az 1580-as évek közepétől a katonai vezetők és a familiárisok döntő többsége már a Báthory István királyi udvarában és livóniai háborúiban edződött fiatal, ambiciózus nemesek közül kerültek ki.

*

Az eliten belül a Báthory István és Kristóf közti váltás miatt 1576-ban bekövetkezett mozgást nem annyira átalakításnak, hanem sokkal inkább az elit előtt álló lehetőségek kibővülésének kell tartanunk. A kényszer hatására bekövetkező, igazán nagy horderejű és döntő változások 1581 tavaszán, Báthory Kristóf uralkodásának végén kezdődtek. A haldokló vajda elérte öccsénél, hogy utódjának fiát, a kiskorú Zsigmondot tegyék meg, ugyancsak vajdai címmel. Mivel biztosítani akarta fia hatalmát, életének utolsó heteiben teljes létszámra töltötte fel a tanácsot, és egy sor politikust, szokás szerint a rokonait és régi híveit emelte kulcspozícióba. Ennek megfelelően a kormányzati rendszer csúcsán drasztikus változás következett be, a már 1578-ban hatalomra jutó Gálffy János mellé hat új politikus érkezett: hárman — ifjabb Báthory István, Bocskai István, Csáky Dénes — az uralkodó közeli rokonai, hárman pedig — Apafi István, Kovacsóczy Farkas, Sombory László — érdemeik, tisztségeik révén már régóta rászolgáltak erre az előléptetésre. Hatalomra kerülésükkel, illetve a régi vezetők halálával megüresedett pozíciók újbóli betöltésével a politikai és katonai vezetés nagy részét megmozgató, mélyre hatoló változások kezdődtek, amely egy merőben új fejezetet nyitott az erdélyi politikai elit életében.

6. Az erdélyi hármastanács kormányzata

Az 1583 és 1585 között irányító erdélyi hármastanács egyike volt Báthory István sikertelen kísérleteinek, amellyel Kristóf bátyja halála után a fejedelemség kormányzati gondjait akarta megoldani. Ez a rövid időszak igen jól dokumentált szakasza a Báthory-kornak; Veress Endre kiadta Báthory István és a hármastanács levelezését, és fennmaradtak portai diplomáciájuknak az iratai is, mindez mégsem csábította a történészeket a kérdéskör alapos feldolgozására.⁵⁶² A triumviri próbálkozást a kortárs írók és a későbbi korok történészei is roppant sommásan, néhány mondatban foglalták össze, a kudarcot viszont eltérő okokkal magyarázták. A tanácsúri és főudvarmesteri címet viselő Gálffy János megfogalmazása teljesen egyértelmű: „Ezek nem viselék úgy magokat, mint az bölcs lengyel király rendelte vala; elhívék magokat, csak az magok hasznát keresvén.”⁵⁶³ A Szamosközy-féle kéziratokból dolgozó Bethlen Farkas egy évszázad távolából már csak lebegtette a morális vádat, és jóval óvatosabban fogalmazott: „... úgy látszott, a rájuk bízottakat jól teljesítették. Mivel azonban az országlakosok számára a triumvirátus szokatlan kormányzási forma volt, ezenkívül mivel az a hír kezdett járni, hogy az elnökök az illendőnél kissé jobban törekednek a saját haszonra” leváltották őket.⁵⁶⁴ Szalay László viszont messzemenően dicsérte a triumvirek „tudományosságát” és jóindulatát, ő a bajok gyökerét elsősorban a két udvar szoros összekapcsolásában és a földrajzi távolságban látta. Szilágyi Sándor a helytartók határozatlanságát és improduktivitását állította szembe az erdélyi rendek mély ellen-szenvével. Szekfü Gyula a rendek erőtlenségével magyarázta, Báthory mindent megengedhetett magának „mintha csak Erdély légüres tér volna, kísérletezésre alkalmas.” A tízkötetes Magyarország történetében Sinkovics István viszont úgy vélekedett, hogy a triumvirátus Báthory hibája miatt bukott meg, mert a fejedelem nem adott megfelelő hatalmat a helytartóknak a rendekkel szemben. Rácz Lajos szintén a rendek erejét emelte ki, míg a

⁵⁶² Báthory István király levélváltása az erdélyi kormányral (1581–1585) (Magyar Történelmi Emlékek I. Okmánytárak 42.) Közzé teszi Veress Endre. Bp. 1948. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Prothocollum Bathorianum, Fol. Hung. 2691. (a továbbiakban: Prothocollum Bathorianum)

⁵⁶³ *Gálffy János*: Rabságában készített önéletirata. In: Magyar emlékirók 16–18. század. Vál. És jegyz. Bitskey István. Bp. 1982. 119. Itt jegyezném meg, hogy újabb, még folyamatban lévő kutatások szerint Gálffy önéletírásának hitelességével kapcsolatban kétségek merültek fel.

⁵⁶⁴ *Bethlen Farkas*: Erdély története III. Báthory István trónra lépésétől Báthory Zsigmond uralkodásáig (1571–1594) VI–VII. könyv. Ford. Bodor András. Jegyz. Kruppa Tamás. 141.

háromkötetes Erdély történetében Barta Gábor egyáltalán nem foglalkozott a triumvirátus kérdésével.⁵⁶⁵

Ez a kiragadott véleménycsokor önmagában is érdekes, de a hármastanács kudarca számos további izgalmas kérdést is felvet. Ha a triumvireket egyenként, önmagukban nézzük, igen kedvező képet nyerhetünk róluk, együtt viszont kormányzásképtelenek. Mi okozta ezt? A hármastanácsot Báthory István állította össze, akinek az emberek megítélése, egy-egy feladatra való kiválasztása, kimondottan az erőssége volt. Vajon ebben az esetben a jól bevált módszerei miért nem vezettek eredményre? Szintén figyelemreméltó probléma, hogy a látványos bukás és a saját haszon keresésének vádjá ellenére a triumvirek hogyan, és mi- nek köszönhetően tudták zökkenőmentesen megőrizni helyüket és szerepüket az erdélyi elitben. Vajon ez a két év tényleg csupán egy rövid kis kitérőnek tekinthető, amely nyom- talanul, következmények nélkül múlt el?

6.1. A triumvirátus felállítása

Báthory Kristóf halála után István a fejedelmi tanácsot ruházta fel a kormányzói jogkörrel, ezen belül a vezető szerepet Kristóf testamentumának négy végrehajtója, Kendy Sándor, Kovacsóczy Farkas, Csáky Dénes és Bocskai István kapta. A tanács azonban hamarosan politikai viták színtere lett, és végül két élesen szemben álló pártra szakadt, amely részben koncepcionális, részben személyi okokra vezethető vissza.

A testület 1580 végén, 1581 elején jelentős változáson ment át. Pontos összetételét nem ismerjük, a névsort források és közvetett adatok alapján lehet összeállítani, egyelőre szá- mos kérdőjellel. Szádeczky Lajos szerint a tanács személyi változásai még Báthory Kris- tófnak köszönhetőek, aki röviddel halála előtt nemcsak Zsigmond fiának vajdává választá- sáról, hanem a helyette kormányzó testületről is gondoskodott.⁵⁶⁶ A tanács felerészt meg- újult, csak ifjabb Apafi Gergely, Bánffy Farkas, Gálffy János, Kendy Ferenc és Sándor, valamint Iffjú János rendelkezett több éves tanácsúri tapasztalattal.⁵⁶⁷ Az új tagok közt

⁵⁶⁵ Szalay József–Baróty Lajos: A magyar nemzet története. Arcanum DVD Könyvtár III. történelem. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. (Monumenta comitialia regni Transsylvaniae. 1540–1699), I–XXI, kiad. SZILÁGYI Sándor. Bp. 1877. III. 45–57. Hóman Bálint–Szekfü Gyula: Magyar történet. Bp. 1935. III. 315–317. Magyarországi története tíz kötetben. főszerk. Pach Zsigmond Pál. Bp. 1985. I. 643. Rácz Lajos: Főhatalom és kor- mányzás az Erdélyi Fejedelemségben. Bp. 1992. 121–151. Erdély története három kötetben. I–III. főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1986. I. 446–454.

⁵⁶⁶ Szádeczky Lajos: Kovacsóczy Farkas 1576–1594. (Magyar Történeti Életrajzok) Bp. 1891. 25–26.

⁵⁶⁷ Elvileg idősebb Apafi István is a tanács tagja volt, de ő Báthory Kristóffal szinte egy időben meghalt. vö. Báthory levélváltása i. m. 2. Unokaöccse, ifjabb Apafi István is bekerült a testületbe, de nem tudjuk, kinek a helyére, első ismert említése 1583 júniusából való. vö. Magyar Országos Levéltár, Erdélyi Fejedelmi Kancel-

találjuk ifjabb Báthory Istvánt, Bocskai Istvánt, Csáky Dénest, Geszthy Ferencet, Kovacsóczy Farkast, Sombory Lászlót és talán idesorolhatjuk Ghyczy Jánost is.⁵⁶⁸ A tanács tehát a már jól bevált Báthory recept szerint állt fel: régi, hűséges familiárisok és közeli rokonok egyvelege volt, utóbbiak túlsúlyával. Bocskai István Báthory Zsigmond anyai nagybátyja, ifjabb Báthory István és Csáky Dénes István király unokaöccsei és Zsigmond elsőfokú unokatestvérei.⁵⁶⁹ Kicsit bonyolultabb Geszthy Ferenc rokoni kötődése: édesanyja, Sulyok Zsófia Sulyok Krisztinának, Bocskai édesanyjának, egyben Zsigmond nagyanyjának első fokú unokatestvére. Iffjú János ifjabb Báthory István mostohaapja, Kendy Ferenc pedig a sógora. Bánffy Farkas is a családhoz tartozott, ő Báthory Zsófiának az unokája volt.⁵⁷⁰

A vezető szerephez jutó testamentumos urak is e kettős szempont szerint lettek kiválasztva; Kendy Sándor és Kovacsóczy Farkas képviselte a család szolgálatában feltörő sikeres politikusokat, Csáky és Bocskai pedig legközelebbi hozzátartozóként jutott kiemelt pozícióba.⁵⁷¹ Tehát az egyik oldal az addigi pályafutása és érdemei, a másik viszont kizárólag vérségi kötelékei miatt lett kedvezményezett. Csáky és Bocskai, mindketten tehetségesek és ambíciózusak voltak, de fiatal koruk miatt nem rendelkeztek még kellő tapasztalattal és politikai befolyással sem ahhoz, hogy Kendyék partnert lássanak bennük, sem pedig ahhoz, hogy kiegyensúlyozzák testamentumos társaik más irányba mutató törekvéseit. Hiába intette Báthory István a tanácsot egységességre és összefogásra, az összhang először a hierarchia csúcsán bomlott meg, majd a hatalmi harc megosztotta az egész tanácsot. Az egyik oldalon Kendy Sándor, Kovacsóczy Farkas, Sombory László és az akkor még az ehhez a körhöz jobban kötődő Gálffy János állt, azaz a kisebb társadalmi presztízzsel bíró hivatal-

lária F1. 3. Liber Regius Sigismundi Bathori. f. 64–65. (a továbbiakban: MOL F1 3. k.) Kérdéses még Iffjú János szerepe, aki Báthory Kristóf uralkodásának nagy részében biztos pontja a testületnek, de a szórt adatok 1578-ban említik utoljára ezzel a címmel, majd az 1588-as megyesi országgyűlésen, a tanács újbóli drasztikus átalakításánál találkozunk újra tanácsosként a nevével.

⁵⁶⁸ Bocskai neve mellett ebben az időben nem tüntették fel a tanácsosi címet, de mint láttuk, testamentumosként kiemelt tagja volt a kormányzó testületnek. Ennek ellenére tanácsosságának 1581-es kezdődátuma általában kérdőjellel szerepel. Vö. *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1540–1690. Bp. 1980. 26. Trócsányi Ghyczy tanácsosságát kérdőjelesen 1585-től indítja, de két közvetett adat alapján talán mégis korábbra tehetjük ezt a tiszteletet. A hetvenes évek második felében, már váradi főkapitányként egregius címmel szerepelt, a nyolcvanas évek elejétől viszont a Királyi Könyvekben már a magnificus címzés olvasható a neve mellett. Báthory István egyik leveléből pedig arról értesülünk, hogy Báthory Kristóf halála után Ghyczy szintén a tanácsba sietett, amelyet elvben helyeselt a fejedelem, de egyben intette is, hogy ne hagyja sokáig őrízetlenül Váradot. Báthory levélváltása i. m. 4.

⁵⁶⁹ Ifjabb Báthory István az 1563-ban elhunyt somlyói Báthory Andrásnak, István bátyjának a legidősebb fia, Csáky Dénes pedig István nővérének, Báthory Zsófiának a kisebbik fia volt.

⁵⁷⁰ Ez a Báthory Zsófia nem azonos Csáky Dénes édesanyjával.

⁵⁷¹ Ifjabb Báthory István szintén a legközelebbi rokonok közé tartozott, de a család s különösen Báthory István akarata ellenére kötött házassága miatt átmenetileg feszültté vált nagybátyjaival a viszonya.

nok-értelmiség nézett szembe az elsősorban katonáskodáshoz értő rokonok és nagy múltú családokból származó politikusok csoportjával.⁵⁷²

Az elsőbbségért, vezető szerepért folyó küzdelem mellett az is hátráltatta a tanácsot, hogy a más-más székhelyhez kötődő egyéb tiszteket is betöltő politikusok nem tudtak folyamatosan és testületként működni. Természetesen a kiutat is eltérő megoldásokban látták: Kendyék továbbra is a kollektív kormányzat mellett kardoskodtak, de ezt más összetételben és a saját primátusságukkal képzelték el. A másik tábor viszont egyetlen, a rendek által megválasztott személyre szerette volna bízni a kormányzást. Jelöltjüket név szerint nem ismerjük, de három személy jöhetett szóba: Ghyczy János, aki 1585-ben kormányzó is lett, és akiről a triumvirátus felállítását tudató levelükben azt írták a helytartók a portai követnek, hogy őt nem érintették a változások, és megmaradt előbbi állapotában.⁵⁷³ Valószínűleg szóba került ifjabb Báthory István neve is, akiről tudjuk, hogy három évvel később, nagybátyja halála után megpróbálta kiragadni Ghyczy kezéből a kormányzói hatalmat. Szintén esélyesnek tartotta magát Csáky Dénes, akiről az a szóbeszéd járta, hogy a Portán magának kérte a kormányzói tisztelet. Erről nem szólnak a forrásaink, de Csáky ambícióit mutatja Possevino atya egyik levele, amely szerint Csáky Dénes még az év végén is keserűen emlegette, hogy nem került be a hármastanácsba.⁵⁷⁴ Csáky és ifjabb István jelöltségét az is elősegíthette volna, hogy mindketten unokaöccsei voltak a királynak, tehát a kormányzói cím a családon belül maradt volna. A másik oldal képviselőjében Kovacsóczy Farkas azonban többek közt éppen ennek, a családból választott kormányzónak a történelmi példákkal illusztrált veszélyeire hívta fel a figyelmet az egyszemélyes helyettesítő kormányzat hátrányairól szólva.⁵⁷⁵ Báthory István ekkor még nem merte egy személy kezébe letenni a hatalmat. Már a fejedelmi tanács kormányzata idején komolyan tartott attól, hogy valaki kiemelkedik a testületből és mind István, mind Zsigmond elől magának szerzi meg a hatalmat.⁵⁷⁶ Ezért továbbra is a testületi kormányzást favorizálta, de ezúttal egy kisebb

⁵⁷² Bánffy Farkas korábban udvarhelyi várkapitány, majd Lengyelországban az erdélyi udvari familiárisok előljárója, Ghyczy János váradi főkapitány, Geszthy Ferenc, ekkor éppen dévai kapitány volt, a partiumi nagybirtokos Csáky Dénes az udvarmestersége előtt hadi téren tűnt ki, s az erdélyi védelmi vonalban négy saját várat birtokolt, Bocskai pedig 1581-ig, Váradra beosztott udvari familiárisként Ghyczy keze alatt pallérozódott.

⁵⁷³ Prothocollum Bathorianum p. 54.

⁵⁷⁴ Mindkét forrást Veress Endre idézi. vö. Báthory István levélváltása i. m. XII. és 169.

⁵⁷⁵ Kovacsóczy Farkas: Dialógus Erdély igazgatásáról 1584. Ford. Bónis György. In: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*. Vál. És jegyz. Klaniczay Tibor. (Magyar Remekírók) Bp. 1982. 1225–1254. és *Köpeczi Béla: A magyar politikai irodalom kezdeteihez*. Kovacsóczy Farkas Dialógusáról Irodalomtörténeti Közlemények LXXIV. (1970) 577–587. – A Dialógus 1584 nyarán jelent meg nyomtatásban, de tartalmát, jelenkori utalásait és érvrendszerét tekintve az 1582–83 fordulóján dúló kormányzati vitához és hatalmi harchoz illeszkedik., Ha nem is a végleges mű, de az első változat valószínűleg ekkor készült.

⁵⁷⁶ Báthory István levélváltása i. m. 3–4.

létszámú, művelt, a hivatalnoki munkában jártas politikusokból álló operatívabb testület felállítását tervezte. Krakkóba rendelte Kendy Sándort, Kovacsóczy Farkast és Sombory Lászlót, majd a velük való egyeztetés után 1583. március 6-án helytartói kinevezéssel felállította a hármastanácsot. A fejedelem a konfliktushelyzetekben előszeretettel hozott kiegyenlítő, minden érdekelt számára előnyökkel járó döntéseket. Ez esetben is, amikor a kormányzást az egyik pártnak adta, a másikat sem akarta a vesztes pozíciójában hagyni; belőlük a leendő uralkodó személye köré szeretetettel volna egy rokoni-hatalmi kört építeni. Csáky Dénest megerősítette a főudvarmesteri poszton, és Bocskait Zsigmond főkomoronyikjává tette. Azaz Bocskai lett volna az a személy, aki az iskolai órák kivételével egész nap Zsigmond mellett tartózkodik, társait kiválasztja és felügyeli, életvitelét, programjait megszervezi. Geszthy Ferenc pedig udvari főkapitányként a fejedelmi udvar rendjéért és biztonságáért felelt volna. Csákyékat azonban ez a megoldás nem elégítette ki, és mivel a hierarchiát tekintve a triumvirátus alá lettek rendelve, felbomlott a Báthory által eltervezett rendszer, az ellenzék különböző posztokra húzódva várta, hogy a hármastanács kudarcot valljon.

A triumvirátusi modellel Báthory István egy állandó jellegű, hivatalszerűen működő, háromtagú testületet tervezett meg, amely a hét minden napján meghatározott időpontban és tartamban ülésezett Gyulafehérváron, a fejedelmi udvarban. Hármójukon kívül kötelezően jelen kellett lennie egy kancelláriai íródeáknak, valamint a fejedelmi tanácsosok is mindig szabadon látogathatták a triumvirátus napi üléseit. Az ügymenetet elvben roppant egyszerűen és hatékonyan képzelte el a fejedelem. A nem államügynek tekintendő kérdésekben a kancellár mintegy előzetes szűrőként működött: elolvasta, rendszerezte, rangsorolta a hármastanácsához beérkező megkereséseket, majd az ülésen röviden összefoglalva és kommentálva a tanács elé terjesztette, s végül együttesen meghozták a döntést. Az íródeák rövid feljegyzést készített az mind az ügyről mind a vele kapcsolatos határozatról, és helyben megfogalmazta a kérelmezőnek adandó választ is. Nagyobb horderejű kérdésekben hasonló eljárást követtek, azzal a különbséggel, hogy kimaradt az előkészítés fázisa, a Báthorytól, a Portáról vagy egyéb fontos helyről érkező leveleket csak a tanácsban nyithatta ki és olvashatta fel a kancellár.

Báthory a döntéshozatal menetét — s ebben a fejedelmi tanács egészének a szerepét is — aprólékosan szabályozta. Az általa elképzelt forgatókönyv szerint a praeséseknek egy-egy kérdés alapos megvitatása után végül azonos álláspontra kell jutniuk. Ha nem alakul ki egységes állásfoglalás, akkor rövid pihentetés, átgondolás után újból napirendre tűzik a problémát, és vagy egyhangúan, vagy 2:1 arányban hoznak végül döntést. Amennyiben a

tanács mind a három tagja más-más megoldást javasol, a kérdést Báthory elé kell terjeszteni. Ha az ülésen esetleg a fejedelmi tanács valamelyik tagja is részt vesz, úgy bármely felmerülő kérdésben szabadon véleményt nyilváníthat, ennek azonban a triumvirekre nézve nincs kötelező ereje. Országgyűlések idején szükségszerűen, más, bonyolultabb esetekben pedig saját elhatározásuk szerint hívják össze a fejedelmi tanácsot. Ez esetben a kancellár minden szükséges információval kiegészítve a teljes tanács elé terjeszti a szóban forgó ügyet, amelyről a tanácsurak rangszerinti sorrendben egymás után véleményt mondanak. Ezután a praeseseek különvonulva döntést hoznak, amelyet a teljes tanács előtt be is jelentenek, s késlekedés nélkül végre is hajtanak.

A három helytartót teljesen egyenrangúnak tekintették, semmilyen deklarált belső rangsort nem állítottak fel, de már Báthory utasítása kijelölt egyfajta munkamegosztást, amelyet a valós helyzet még tovább finomított. Kovacsóczy Farkas kancellárra az előkészítő munkálatok, illetve a tanácsuraknak és rendeknek szóló előterjesztések során hárult kiemelkedő feladat. Kendy Sándor joga lett a határozatok, végzések bejelentése, ennek köszönhetően kimondva-kimondatlanul a hármastanács vezetőjeként szerepelt. Sombory László eredetileg nem kapott speciális megbízást, de a gyakorlatban neki is jutott külön szerep; ha valamilyen vizsgálat vagy ellenőrzés miatt el kellett hagyni az udvart, ő végezte a „terepmunkát”.

Báthory a helytartókat önálló döntési jogkörrel ruházta fel; kinevezhették és leválthatták — Várad, Karánsebes és Szamosújvár kivételével — az összes vár kapitányait és tisztségviselőit, harminckét jobbágytelek nagyságig birtokadományozási joggal rendelkeztek, valamint a fellebezésre kerülő ügyekben ítéleztek.⁵⁷⁷ Azonban míg egyes, a működésre vonatkozó részleteket aprólékosan szabályozott, a lényegi kérdéseket tekintve a fejedelem nem fogalmazott precízen és egyértelműen, illetve néhány fontos jogkört egyáltalán nem tisztázott. Emiatt jutott Rácz Lajos a hármastanács jogkörét elemezve arra a következtetésre, hogy a hármastanácsnak Ghyczy János kormányzóságához képest sokkal kisebb jogkörre volt, mert nem rendelkezett a nemesség- és tizedadományozás jogával, és nem tartozott hatáskörébe a katonaság irányítása sem.⁵⁷⁸ Rácz Lajos kizárólag az utasításokat, tehát az elméletet vizsgálta, de nem használta Báthory és a hármastanács levélváltását, és nem lapozott bele Báthory Zsigmond Királyi Könyvébe sem, vagyis a gyakorlati megvalósítást nem vonta be az elemzésébe. Ezek alapján ugyanis látható, hogy a hármastanács nemességet és tizedet is adományozott, sőt egy ízben csapatküldésről is rendelkezett, amelynek

⁵⁷⁷ Báthory levélváltása i. m. 20–28.

⁵⁷⁸ Rácz: Főhatalom i. m. 143–144.

összeállításáról és parancsnokságáról is a praesések döntöttek.⁵⁷⁹ Szintén nem rögzítette Báthory, hogy kinek a jogkörébe tartozik a főispánok, székely főtisztviselők kinevezése. A gyakorlat azt mutatja, hogy ezt a jogot magának tartotta fent, viszont például az ítélőmester kinevezésével kapcsolatban már úgy vélekedett, hogy „nem szükség ebből tőlünk várni kegyelmeteknek”⁵⁸⁰ A tisztázatlan jogkörök bizonytalanná tették a hármastanács tagjait, a rendek számára pedig újabb támadási felületet nyitott.

Az 1583-as tavaszi országgyűlés, amelyen a hármastanács létrejöttét tudatták, viharos körülmények között zajlott le. A rendek pár napig azt fontolgattak, hogy nem fogadják el Báthory döntését, hanem követek útján próbálják elérni az egyetlen kormányzó kinevezését. A praesések és a fejedelem küldötte, Sibrik György, hol szép szóval és ígéretekkel, hol nyílt fenyegetéssel, valamint a török beavatkozás rémképével riogatva, érvényt szerzett Báthory akaratának. Az ellenzék tagjai közül végül senki nem merte vállalni a király akaratára elleni lázadás ódiúmát.⁵⁸¹ Elfojtott tiltakozásuk azonban két forrásból is táplálkozott: nemcsak a kormányzati formával, a feladatra rendelt személyekkel is elégedetlenek voltak. Báthory arra törekedett, hogy egy homogén, jól kiegyensúlyozott, hozzáértő irányítószervet hozzon létre. Az általa kiválasztott három politikus eleve egy táborba tartozott, valamint az is közös volt bennük, hogy hivatalnoki pályán, viszonylag alulról, saját tehetségük révén jutottak előre, és kiegyensúlyozott, megfontolt és lelkiismeretes politikusoknak bizonyultak. Kendy Sándor és Kovacsóczy Farkas közel egyidősek voltak, és a kormányzati munkához ideális korban, a negyvenes évek elején jártak. Sombory születési dátumát nem ismerjük, de karrierjének állomásai alapján legfeljebb néhány évvel lehetett idősebb náluk.⁵⁸² A helytartóknak nem voltak rendszeres odafigyelést igénylő kiterjedt jószágaik, és a belső-szolnoki főispáni címet is viselő Kendy Sándort leszámítva, más megbízatásokra nem kellett összpontosítaniuk, így az állandó gyulafehérvári tartózkodás és a Báthory által előírt munkarend — amelyhez már hivatalnoki éveik alatt hozzászokhattak — nem jelentett számukra terhes nyüggé váló kötöttséget. Mindhárman jelentős műveltséggel bírtak: Kendy és Kovacsóczy egyetemi tanulmányai jól ismertek, Somboryt pedig Possevino atya

⁵⁷⁹ Ezeket a jogokat, akárcsak később a kormányzó, természetesen a kiskorú Báthory Zsigmond nevében gyakorolták. Nemességadományozásra sorozatosan tartalmaznak a Királyi Könyvek adatokat: MOL F1 3. f. 39., 67., 102., 105., 112. stb. Tizedadományozás: Uo. f. 205., 252–253., 306–308, 328. stb. A csapatok kirendelésével a fejedelem nem volt teljes mértékben elégedett: Báthory István a hármastanácsnak Niepolomice, 1583. aug. 24. Báthory levélváltása i. m. 87.

⁵⁸⁰ Báthory levélváltása i. m. 52, 59, 168.

⁵⁸¹ Báthory levélváltása i. m. 41–43.

⁵⁸² Kendy Sándor születési idejére l. *Jakó Zsigmond: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. I–II. Budapest 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 17.) II. Nr. 4650.

tudományszerető emberként jellemezte.⁵⁸³ Pályájuk során sokféle kormányzati területen megfordultak, és az itt szerzett tapasztalataik remekül kiegészítették egymást. Kendy Sándor korábban kancelláriai munkát végzett, diplomáciai megbízatásokban járt el, három évig társkincstartóként működött, és mint főispán, a helyi közigazgatási ismereteket is elsajátította. Sombory László szintén a kancelláriáról indult, majd jogi téren jeleskedett, a fejedelmi tábla ülnöke, végül fiscalis director lett. Pénzügyi gyakorlatát másfél évtizedes erdélyi főtizedbérletlősége alatt szerezte. Kovacsóczy pályáján — miután a hivatalnoki létet választotta — többé már nem voltak elágazások és mellékösvények, mindvégig kancelláriai tisztviselőként, illetve vezetőként dolgozott.

Hiába mérlegelt azonban gondosan a fejedelem, az erdélyi rendek másként látták, és ki-mondott ellenszenvvel fogadták választottait. A legvitatottabb Kovacsóczy Farkas személye volt. A dalmát származású köznemes már Erdélyben született, mégis idegennek tartották, mert hosszú peregrinációja, majd különböző állásai miatt csak több mint két évtized után, 1578-ban tért vissza véglegesen Erdélybe. Akkor viszont mindjárt a legmagasabb posztok egyikére, kancellárnak nevezte ki a fejedelem. Az általános közvéleményt jól tükrözte Szamosközy István nézete, aki a kancellári tisztról szólva kifejtette, hogy arra a legalkalmasabb Csáky György (Csáky Dénes rokona), kora legtanultabb embere lett volna. De irigyei miatt nem méltányolták kellőképpen az érdemeit, és így fordulhatott elő, hogy az ország legkiválóbb tehetségeit illető kancellári méltóság a fejedelmek kénye-kedve szerint egyszer átpártolónak (Forgách Ferencnek), másszor idegennek (Kovacsóczy Farkasnak) jusson, az ország nagy kárára.⁵⁸⁴ Erdélyben számos, a királyi Magyarországról érkezett „idegen” jutott kulcspozícióba, de ők vagy hosszú erdélyi éveik során fokozatosan fogadtatták el magukat, vagy már eleve kiterjedt kapcsolatrendszerrel, esetleg rokonsággal rendelkeztek a fejedelemségben. Kovacsóczy azonban teljesen kiszakadt ebből a közegeből, és az a kevés, amit tudtak róla, — Magyarországon alsólindvai Bánffy László szolgálatában állt, Itáliában ifjabb Báthory István kísérője és tanítója, majd Krakkóban kancelláriai titkár volt — nem emelte presztízsét.⁵⁸⁵ Mindezt tetézte, hogy hazatelepedésekor magas rangjához viszonyítva kevés vagyonnal rendelkezett, és az ebből fakadó hátrányait egész életében igyekezett kiegyenlíteni.⁵⁸⁶ Ez a törekvése annyira közismertté vált, hogy az őt még

⁵⁸³ Antonio Possevino della Compagnia di Gesù: Transilvania (1584) ed. Andrea Veress. (Fontes Rerum Transylvanicarum III.) Bp. 1913. 178–179, 231.

⁵⁸⁴ Szamosközy István történeti maradványai. 1566–1603. kiadta: Szilágyi Sándor. (Magyar Történelmi Emlékek II. Osztály. Írók 28.. Bp. 1876. I. 166–167.

⁵⁸⁵ Varjas Béla: Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely. Irodalomtörténeti Közlemények LXXIV. (1970) 129. *Szádeczky*: Kovacsóczy i. m. 8–9.

⁵⁸⁶ *Szádeczky L.*: Kovacsóczy i. m. 65–71.

csak felületesen ismerő Possevino jezsuita atya is maga hasznát kereső emberként jellemezte, akinek, mint idegennek, az a fő gondja, hogy minél nagyobb vagyont gyűjtsön magának.⁵⁸⁷ A házasság kiváló presztízs és vagyonnövelő eszköznek számított, ám Kovacsóczyval — hiába volt kancellár — az említett okok miatt Erdély legelőkelőbbjei nem szorgalmazták a rokoni összeköttetés kiépítését. Annál inkább felkeltette a nagy múltú, de az 1575-ös Bekes Gáspár felkelés miatt kedvezőtlen helyzetbe került családok érdeklődését, így végül Kovacsóczy 1580 januárjában a néhai tanácsúr, Harinnai Farkas Farkas Katalin nevű lányát, az ekkora már szintén elhunyt Bekes Gáspár sógornőjét vette feleségül. Ez a házasság nemcsak azért okozott feszültségeket, mert olyan személyekkel került sógorságba, akik pár éve még halálra ítélt számkivetettek voltak, hanem mert kancellári tiszttét kihasználva, Kovacsóczy megindította a küzdelmet az elkobzott Harinnai vagyon visszaszerzéséért. Ennek nagy részét azonban Báthory István és Kristóf még 1575/76-ban eladományozta, így a kancellárnak e törekvése miatt számos ellensége lett, mégpedig egy jól meghatározható rétegen, a Báthory-hű, katonai pályán feltörekvő familiáris körön belül. Kovacsóczyval ellentétben Kendy Sándor előkelő ősökkel rendelkezett, és végig hazai karriert építgetett, viszont nagybátyjainak meggyilkolása az ő pályáját is hátrányosan befolyásolta. Az 1558-as események, valamint a családnak a Bekes támadás idején bekövetkezett látványos két pártra szakadása rásütötte a Kendyekre a lázadó bélyeget, ráadásul az elkobzások miatt a család birtokállománya is jelentősen megfogyatkozott. Báthory ugyan a pártütő Kendyektől elvett birtokok jelentős részét a család hozzá hű tagjainak adományozta, de ebből a rokoni fok miatt leginkább Kendy Ferenc profitált. Kendy Sándor a fejedelmi adományok mellett elsősorban nősüléseinek köszönhetette vagyona növekedését, de az 1573-ban kötött második házassága pár év múlva hasonló helyzetbe sodorta őt, mint Kovacsóczy Farkast. Feleségének, Patócsy Katalinnak teljes rokonsága Bekes Gáspár pártján állt, és így 1575 nyarán földönfutóvá lett. Az ő rehabilitációjukért, eladományozott birtokaik visszaszerzéséért folytatott küzdelem, a még 1558-ban elkobzott Kendy jószágokért zajló hosszadalmas perekkel kiegészülve, ugyancsak számos további konfliktus forrásává vált.

Sombory Lászlóval akadt a legkevesebb probléma. Régi, jó nevű erdélyi családból származott, hasonló társadalmi státuszú feleségével, Valkay Zsuzsannával hosszú, nyugodt házasságban élt, és biztos anyagi háttérrel rendelkezett. Az ő tekintélyét viszont az ásta alá, hogy az egyenletes, de speciális pályán haladó karrierje, habitusa, addigi tevékenysége

⁵⁸⁷ Possevino: Transilvania i. m. 178–179, 231.

nem hordozta magában a nagy kiugrás lehetőségét, már az 1581-ben elnyert tanácsosi címe is a tőle elvárható szint felett volt. Ebben a kategóriában az erdélyi elit tucatnyi hasonló kaliberű politikussal rendelkezett, többnyire olyanokkal, akik sokkal inkább megérdemelték volna a helytartói kinevezést.

A triumvirek tehát rendkívül rossz startpozícióból indultak. A fejedelem a többség akarata ellenére választotta ki őket, súlyukat az ő akarata, illetve fenyegetése adta meg. A helytartók nem tudták megfordítani a közhangulatot, igaz erre nem is nagyon törekedtek. Azt a stratégiát választották inkább, hogy Báthory maximális támogatását kihasználva, óvatos tisztogatással próbálják gyengíteni az ellenséges közeget.

6.2. *A hármastanács konfliktusai*

Báthory István egyértelműen az országgyűlés értésére adta, hogy a hármastanácsot semmilyen ügyben nem hajlandó megkerülni, és a rendeknek sem fogja ezt megengedni; döntéseik számukra kötelező érvényűek és megkérdőjelezhetetlenek. „Rövideden, mivelhogy minden dolgoknak summáját gondját ez három helytartóknak hagytuk, semmit azoknak semmi nemű dologban hírek nélkül, tanácsok nélkül lenni és cselekedni nem akarunk. ... Az megmondott helytartóknak méltóságát, úgymint az mi és az ti fejedelmeteknek tulajdon méltóságát tiszteljétek és féljétek, azoknak parancsolatát fogadjátok és megtartsátok, és semmit az ti hívségektől és tisztektől idegent cselekedni ne merjétek.”⁵⁸⁸ Azonban már maga az utasítás tartalmazott olyan elemeket, amelyek kiindulópontul szolgáltak a tanács hatáskörének és tekintélyének csökkenéséhez.

Az egyik ilyen kényes pontot a kiemelt fontosságú várak tisztartóinak kinevezési joga és státusza jelentette. Báthory ugyan félreérthetetlenül fogalmazott: minden vár kapitányát, provizorát és összes tisztjét a helytartók alá rendelte, hatáskörük a tisztújítástól kezdve az instrukciók megváltoztatásáig mindenre kiterjedt. Egyetlen megszorítást tett, a kiemelt várakban — Váradot, Karánsebest és Szamosújvárt említve név szerint — a kapitányi tiszteket csak az ő tudtával és beleegyezésével lehetett betölteni, illetve a kapitány személyét megváltoztatni. Minden más téren ezek a főtisztek is a praeseseeknek tartoztak teljes engedelmességgel. A mindennapi élet azonban felülírta ezt az elképzelést. Báthorynak ugyanis számtalan kisebb-nagyobb, a kapitányok által teljesítendő kívánsága volt, és az esetek többségében az ügymenet nem a király–helytartók–várkapitányok útvonalon futott végig,

⁵⁸⁸ Báthory levélváltása i. m. 27–28.

hanem a fejedelem közvetlenül az adott vár tiszttartójához fordult. Ennek köszönhetően a fontosabb központok parancsnokaival folyamatosan külön levelezést folytatott. Ez önmagában még nem jelentette azt, hogy Báthory a maga személyére mégsem tekintette érvényesnek saját utasítását, amelyben a tanács megkerülhetetlenségét leszögezte. A kapitányokkal való személyes kapcsolattartás egyszerű, racionális indokokra vezethető vissza. Báthory külpolitikájának egyik legfontosabb pillére a Portával való jó viszony megtartása volt, ezért a kapcsolattartás, a naprakész tájékozottság kiemelt prioritást élvezett. Mivel Lengyelország nem kapott engedélyt a Portán állandó diplomáciai képviselőt kialakítására, így török ügyekben a legfontosabb információkat az erdélyi kapitányok mellett a váradi kapitány és a karánsebesi bán juttathatta el hozzá. A híráramlásnál viszont döntő a sebesség, tehát itt külön kerülőutakat beiktatni felesleges és veszélyes lett volna. Szintén az ügymenet felgyorsítása miatt fordult közvetlenül a tiszttartókhoz az egyéb sürgős, de nem létfontosságú esetekben is, mint például a dézsmaszedés, a hatalmaskodások megakadályozásának ügyében. Emellett a tehermentesítés szándéka is vezette, hiszen amikor alkalmas lovak keresését, antik pénzérmék beszerzését, vagy apróbb vásárlásokat intéztetett kapitányaival, ezekbe felesleges lett volna az amúgy is túlterhelt helytartókat bevonnia.⁵⁸⁹ Kendyék egyébként minden fontos ügyről a kapitányokkal párhuzamosan tájékoztatást kaptak, így nem beszélhetünk a hármastanács megkerüléséről vagy kiiktatásáról. Viszont Báthorynak ez az eljárása a kapitányok számára másképpen képződött le, és más üzenetet hordozott. Mivel ezek a főtisztok közvetlenül Báthorytól kaptak utasításokat, és neki tették meg ezzel kapcsolatos jelentésüket is, ezért úgy gondolták, hogy ők sokkal inkább közvetlenül az uralkodó, mint a hármastanács alá tartoznak. Ennek egyenes következménye lett, hogy vonakodtak végrehajtani a Gyulafehérvárról érkező, nekik kevésbé tetsző parancsokat. A triumvirátusnak ezért egyre több problémát okozott saját vezető szerepének elismertetése, a főtisztokkal való eredményes munkakapcsolat kialakítása és önállósodási törekvéseik visszaszorítása.

Várad kiemelkedő szerepének köszönhetően az egyébként is ellenlábasnak tekintett Ghyczy Jánossal való viszonyt kellett a leggondosabban tisztázniuk. A vár folyamatos építése, a nagy létszámú katonaság fenntartása jelentős összegeket emésztett fel, amelynek előteremtése okozta talán a helytartók számára a legtöbb problémát. Ugyanakkor a Partiumban valójában Ghyczy parancsolt, Kendyék befolyása saját állításuk szerint is sokkal nehezebben és vontatottabban érvényesült itt, mint a fejedelemség erdélyi részében. A

⁵⁸⁹ MOL P 707 Zichy család levéltára fasc. 516. Nr. 2593–2596. és Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. Közzé teszi Veress Endre. I–II. Bp. 1944. II. 222–223., 227., 234., 282–283., 295.

triumvirek nehezen viselték, hogy éppen az ő erőfeszítéseik, anyagi ráfordításaik révén erősödhet meg a legfőbb potenciális riválisuk. A megoldást Báthorytól várták: „felségednek ebben könyörgünk, felséged ebben vessen véget, és adja valóban értésünkre, ha szóljunk-e valamit az oda ki való dolgokhoz, és legyen-e valami gondunk rá, vagy felséged azt teljességgel kapitány uramra akarja bízni, hogy ő igazítója és gondja legyen.”⁵⁹⁰ A levélből nem könnyű eldönteni, hogy mit kívántak inkább: a nehezen kigazdálkodható költségektől való megszabadulást és egyfajta nyugvópont elérését, akár azon az áron is, hogy felosztják a területet s egyben a hatalmat Ghyczyvel, vagy egyszerűen csak manipulálni akarták Báthoryt.

Többször megfigyelhető ugyanis az a triumviri taktika, hogy nem a valódi céljaikat tükröző állásfoglalást terjesztették a fejedelem elé, hanem magukat önzetlennek, kizárólag az ország érdekeit követőknek feltüntetve, egy-egy ügyben teljes visszavonulást színeltek, és olyasmit javasoltak, amiről tudták, hogy Báthory sarkalatos elveivel ellenkezik, így számára elfogadhatatlan. Ezt a módszert a matematikai levezetésekben kölcsönzött szakkifejezéssel akár *reductio ad absurdum* manipulációs technikának is nevezhetnénk, amikor valamilyen abszurd állítás következetes, lépésről-lépésre haladó megcáfolásával akarunk a jónak ítélt megoldáshoz eljutni. A kormányzók a Báthory számára elfogadhatatlan, abszurd ötletek bedobásával többnyire arra készítették urukat, hogy első nekifutásra ne a probléma megoldásának valódi alternatíváival foglalkozzon, hanem a javaslat visszautasítására, a felvetett érvek cáfolatára, valamint saját vezéreivel megértetésére és sulykolására fordítsa az energiáit. Ezzel elterelték, vagy legalábbis megosztották a figyelmét, és végül nem maga a probléma, hanem csak annak egy abszurd megoldási javaslata felől közeledve jutott el a végső véleménye kialakításáig. Ebben a módszerben komoly tényezőként szerepelt a felek közti távolság is, hiszen az első, gyakorlatilag teljesen fölösleges kör sok időt felémésztett, így a döntés sürgető kényszere miatt a fejedelem a továbbiakban nem fordított a problémára több időt, figyelmet, hanem megnyugodva azon, hogy a legrosszabb elképzelést megakadályozta, a kormányzó trió következő javaslatát már többnyire teljes egészében, vagy minimális változtatásokkal elfogadta.

Konkrét esetünkre visszatérve, a helytartók valójában arra akarták Báthoryt rábírni, amit a maguk erejéből nem tudtak elérni: szerezzen érvényt a hierarchikus rendnek, és parancsszóval fogja vissza a váradi kapitány önállóságát. Más szóval teljes uralkodói tekintélyével álljon ki mellettük Ghyczy ellenében. Nagyon jól tudták, hogy a kapitány Báthorynak

⁵⁹⁰ Báthory levélváltása i. m. 73.

mennyire nagyra becsült és szeretett híve, ezért nem próbálták nyíltan megvádolni és bepanaszolni. Ha ezt tették volna, akkor Báthory a problémát kedvelt hívei közti személyes torzsalkodásnak, egyszerű nézeteltérésnek, vagy kisebb hatalmi villongásnak is felfoghatta volna, és a triumvirek nem lehettek biztosak abban, hogy ebből a nézőpontból is az ő javukra dönt majd. Ezért kiemelték az ügyet a személyes kontextusaiból: Erdély és a Partium kormányzati szétválasztásának javaslatával álltak elő, azt sugallva, hogy ez egy lassan már kialakuló gyakorlat megerősítése és szentesítése lenne csak. Báthory eszmevilágában az egység gondolata — legyen szó akár az ország, akár a család, akár a pogány elleni keresztény összefogás egységéről — kiemelt szerepet játszott, és minden további lépésnek a kiindulópontja, az alapkőve volt. Ha tehát sikerül ebbe a szférába emelni az ügyet, akkor Báthory már nem a híveinek összebékítését, hanem az ország egységének a megőrzését látja megoldandó feladatként, s ennek érdekében, más prioritási elveket követve mégis megrendszabályozza Ghyczyt. De amilyen jól tudták a tanácsurak, hogy milyen automatizmusok működtetik Báthory egyes döntéseit, éppolyan jól ismerte a fejedelem Kovacsóczyék kedvelt módszereit, így kikerülve a kelepécét, kiegyenlítő, kompromisszumos döntésével igyekezett gyorsan rövidre zárta a kérdést: a Partium irányítása is a triumvirek hatásköre, de azt is tudatosította, hogy Báthory Kristóf váradi instrukciója valamint Ghyczy János személye szent és sérthetetlen. Az esetből mind a két fél levonta a helyes következtetéseket, a további harc helyett megtanultak alkalmazkodni a kialakult patthelyzethez.⁵⁹¹

Bár Ghyczyvel nem boldogultak, a helytartók a másik két kulcsfontosságú vár kapitányának a befolyása és önállósága ellen is támadást indítottak. A karánsebesi bánt, Thornyi Tamást korábbi utasítása ellenére arra kötelezték, hogy az 1579. szeptember 1. és 1583. augusztus 31. közötti időszakra vonatkozóan számoljon el a területéhez tartozó három vár, Lugos, Karánsebes és Sidóvár jövedelmeivel. Egyben megszellőztették azt az értesülést, hogy az uralkodó a báni tiszttet másnak fogja adni. Thornyinak anélkül sikerült kivédenie a pozíciói ellen intézett támadást, hogy nyílt konfrontációba került volna a helytartókkal. Tiltakozás nélkül elkészítette és benyújtotta az elszámolását, majd letöltve a szolgálati éve végéig hátralévő rövid időt, 1584 decemberében mind a királynak, mind a hármastanács tagjainak bejelentette posztjáról való azonnali lemondását, mert „nem várná azt, hogy gyalázatára elvennék tőle, hanem ő esztendeit jámborul kitöltvén, ki jött volna belőle.”⁵⁹² Egyben felpanaszolta, hogy szolgálati idejéhez és a hely katonai fontosságához képest ele-

⁵⁹¹ Báthory levélváltása i. m. 86–87.

⁵⁹² A hármastanács jelentése Báthory Istvánnak. Gyalu, 1584. dec. 14. Báthory levélváltása i. m. 217.

ve nagyon kevés volt a jövedelme, jutalomban pedig alig részesült. Báthory Kristóf, aki korábban már megtapasztalta a becsületességét, nem kívánt tőle elszámolást, amikor bánná kinevezte, ezért ezután sem vállalt számadási kötelezettséggel járó tiszte, ha nem bíznak már benne, inkább lemond. Mivel az előzményekről semmit nem tudott, Báthory Istvánt váratlanul érte a kialakult helyzet, de igyekezett a végig sértett bánt megnyugtató és maradásra bírni, sérelmeiért pedig kárpótlást ígért. A karánsebesi elszámolást a triumvirek által kijelölt bizottság ellenvetés nélkül elfogadta.⁵⁹³ Thornyi végül visszavonta lemondását, és 1587 karácsonyán bekövetkezett haláláig megmaradt báni tisztében.⁵⁹⁴

A sorból a harmadik kiemelt vár kapitánya sem maradhatott ki. A szamosújvári parancsnokkal, Ébeni Gáborral folytatott vita odáig fajult, hogy a kapitány leváltása ténylegesen napirendre került. A konfliktus abból indult ki, hogy mivel a szamosújvári kapitány a még Báthory Kristóf által megfogalmazott utasításából „régén kihágott volt”, ezért Kendyék új instrukciót készítettek, amelyet azonban Ébeni nem volt hajlandó elfogadni. Báthory természetesen a hármastanácsnak adott igazat: „úgy vagy, hogy az ott való tisztnek megváltoztatását is előbbi instrukciónk szerint magunknak referáltuk vala, de nem az végre, hogy az tisztartó maga akarata szerint cselekedjék és kegyelmetekre ne hallgasson.”⁵⁹⁵ Ugyanakkor azt is egyértelművé tette, hogy engedetlensége ellenére Ébeni kedves embere, akit leváltása esetén más tisztséggel feltétlenül kárpótolni kíván, „ne jutna gyalázatra dolga.” Az ügyet végül elsimították, a megregulázott Ébeni pedig 1590-ig (valószínűleg haláláig) tisztségében maradt.⁵⁹⁶

Hasonló csörték zajlottak le a kisebb hatalmú tisztviselőkkel kapcsolatban is. Ékes példa erre a bethleni tisztartó, Szabó Miklós esete, aki a Báthory Krisztina (Griseldis) esküvői előkészületeihez a jószág jövedelmeiből elvont hétezer aranyat a hármastanács háromszori sürgetésére sem küldte be Gyulafehérvárra, hanem csak akkor volt hajlandó az összeget kifizetni, amikor személyesen a kincstartó, Sigheer János ment Bethlenbe, és gondoskodott a pénz átvételéről és elszállításáról.⁵⁹⁷

Amikor Báthory István létrehozta a hármastanácsot, a Báthory család rokonait a legfontosabb udvari tisztségekkel bízta meg, és Zsigmond legbelső környezetében helyezte el. Mivel mind Kendyék, mind Csákyék állandó szolgálati helye egyaránt a gyulafehérvári udvar

⁵⁹³ Báthory levélváltása i. m. 173, 233–234. és Báthory Zsigmond attestációja, Gyulafehérvár, 1585. jan. 3. Kolozsvári Állami Levéltár Kemény család levéltára. Nr. 166/IV.57.

⁵⁹⁴ A székely krónika. Közzé teszi Barabás Samu Történelmi Tár 1880. 646. és *Vörös Mihály*: A bajnokok Vég-Gyula várában. s.a.r. Szentmártoni Szabó Géza. Gyula 2005. 61–86.

⁵⁹⁵ Báthory levélváltása i. m. 94. 103.

⁵⁹⁶ *Gheorghe Sebestyén*: Cetatea Gherlei. Cronologie I. Studii și materiale de istorie Medie 1998. 221–223.

⁵⁹⁷ Báthory levélváltása i. m. 49.

lett, ráadásul utóbbiak közvetlenül a hármastanács alá tartoztak, ez a helyzet újabb konfliktusokat szült. A küzdelem két szintéren folyt, egyrészt a szembenálló felek közt (ezt kevésbé ismerjük), másrészt a helytartók Báthoryt igyekeztek meggyőzni Csákyék alkalmatlanságáról és kötelességeik sorozatos megszegéséről. A főudvarmesteri tisztet betöltő Csáky Dénes már a triumvirek hatalomra kerülésétől kezdve fontolgatta visszavonulását, és végül egy hónapnyi közös munka után adta fel végleg udvarbeli pozícióját.⁵⁹⁸ Bocskai István, Báthory Zsigmond főkomornikja tíz hónap után unta meg a triumvirek folyamatos áskálódásait, számára a menyegzőjére való készülődés ürügye teremtette meg az elegáns távozás lehetőségét.⁵⁹⁹ Báthory István kénytelen volt tudomásul venni, hogy békítő szándékú, hatalommegosztó kísérlete kudarcot vallott. Elengedte rokonait az udvari szolgálatból, de a számukra továbbra is kiutalt magas fizetéssel és más segítő gesztusaival jelezte mindkét fél számára, hogy más politikai elképzeléseik és vereségük ellenére sem engedi el a kezüket, családtagként kezeli, és továbbra is támogatja őket.⁶⁰⁰

A Csáky-párt harmadik emberével, Geszthy Ferenc udvari főkapitánnyal viszont a kormányzó trió nem boldogult. A török elleni harcokban megedződött Geszthy nemcsak jellege, élettapasztalatai miatt tartott ki, hanem azért is, mert a nála jóval fiatalabb és előkelőbb társaival ellentétben neki nem volt más választása. Másfél éve települt át a fejedelemségbe, így az udvari állása jelentette az egyetlen biztos egzisztenciáját, és adta meg hatalmi súlyát. Még nem teremthette meg azt a biztos anyagi és támogatói hátteret, amelynek köszönhetően ő is hátat fordíthatott volna az udvarnak, hogy más, békésebb poszton várhassa ki ellenfelei bukását.⁶⁰¹ A praesések természetesen az ellenpárt utolsó befolyásos képviselőjét is igyekeztek az udvarból eltávolítani. Báthorynál óvatos támadást indítottak Geszthy ellen; egyrészt az udvari lovasság számát szerették volna csökkenteni, másrészt arra panaszkodtak, hogy a familiárisok hanyagul teljesítik szolgálatukat, és nem tartózkodnak az udvarban. Mindezt vezetőjüket, Geszthyt hibáztatták, akinek ráncba szedését az uralkodótól várták: „Te felségednek talán jó volna, azt is ki előttük járó, serio admoneálni, hogy tisztiben continuus és diligens lenne.”⁶⁰² Ez azonban egyértelműen a helytartók hatásköre

⁵⁹⁸ Veress Endre mutatta ki, hogy a hármastanácsnak adott utasítás néhány példányába utólag került be Gálffy János neve főudvarmesterként. Az eredeti elképzelés szerint Csáky Dénes töltötte volna be továbbra is ezt a tisztséget. Báthory levélváltása i. m. 20, 28.

⁵⁹⁹ Báthory levélváltása i. m. 127–128.

⁶⁰⁰ Báthory levélváltása i. m. 45., 56., 61., 89.

⁶⁰¹ Veress Endre: Geszthy Ferenc várkapitány. (Déva XVI. századi iskolájának alaptója.) Déva, 1898. és Pálffy Géza: Adattár III. A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak „életrajzi lexikona” (16–17. század) In: Veszprém a török korban. Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről. Szerk. Tóth G. Péter. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9.) Veszprém, 1998. 140.

⁶⁰² Báthory levélváltása i. m. 51.

és kötelessége lett volna, így Báthory, aki tisztán látta, mi húzódik valójában az ilyen jelle-
gű vádak és panaszok mögött, nem is állta meg, hogy finoman vissza ne lőjön: „az szol-
gáknak szófogadatlanságuk longo abusu, és netalán az előttük járó lágysága miatt va-
gyon.”⁶⁰³ A lágyságot váltsa fel tehát szigor és az odafigyelés, a triumvirek figyelmeztet-
sék Geszthyt feladatai gondos ellátására. Ha ezután sem nem tudnak eredményt elérni,
akkor majd ő is felemeli mellettük a szavát.

Geszthy és triumvirátus viszonyának további alakulásáról nem ismerünk részleteket, de
biztosra vehető, hogy ez az időszak alapozta meg az udvari kapitánynak Kendy Sándorral
és Kovacsóczy Farkassal s úgy általában a filozófusokkal szemben később tapasztalható
mély ellenszenvét: „ezek a tudósok, miközben filozófusok elmélkedéseinek zsinórmértéke
szerint követik az államkormányzás minden szabályát, melyeket csöndes nyugalomban
idegen földön szívtak magukba a leghaszontalanabb mesterektől, majdhogynem romlásba
vezették az országot, és a török fosztogatások martalékává tették. Ezeknek az embereknek,
akik a kelleténél jobban belemerültek a filozófia hiábavaló tudományának tanulmányozá-
sába, a skolasztikus bölcselétről való nyugtalanító és eszelős elmélkedés teljesen elvette az
eszét, sőt józan ítélőképességét is, nyilvánvalóan alkalmatlanná és képtelenné téve őket
kormányzati teendőik ellátására.”⁶⁰⁴

A hármastanácsnak a legfőbb várak kapitányaival és az udvari élet prominens képviselői-
vel vívott csatái mögött határozott koncepció fedezhető fel: ha ellenfeleik egy részét sike-
rül eltávolítaniuk posztjukról, a megmaradtakkal szemben pedig Báthory István támogatá-
sát felhasználva könyörtelenül demonstrálni tudják az alá-fölérendeltségi viszonyt, akkor a
rendek tiltakozása és ellenállása is megtörik végül, így megvalósíthatóvá válnak a kor-
mányzás nyugodtabb feltételei. Ebben az esetben azonban nem egyszerű hatalmi harcról
volt szó, hanem koncepcionális szembenállásról, így a legfőbb ellenfelek félreállítása —
még ha sikerrel járt volna is — csak időleges nyugalmat hozott volna. A hármastanács
kormányzati módszerei azonban nem voltak alkalmasak arra, hogy a rövid politikai szél-
csendeket kihasználva megszilárdítsák helyzetüket, sőt az említetteken kívül is, egy sor
egyéb konfliktust generáltak maguk körül.

Ezeknek egy része a hármastanács egyes intézkedéseire vezethetőek vissza, mint például a
kapnikbányai ezüstabányák bérbeadása miatt Keresztúri Kristóf kővári kapitánnyal kirob-
bant ellentét, amelyről később még szó esik majd, vagy Károlyi István ügye. Kercsedí Ká-
rolyi István a gyalogtestőrség tisztjeként kezdte pályafutását, majd Báthory István szolgá-

⁶⁰³ Báthory levélváltása i. m. 58.

⁶⁰⁴ Geszthy 1594-ben mondott beszéde, *Bethlen Farkas: Erdély története i.m. III. 347.*

latában Lengyelországban — már mint a magyar gyalogság kapitánya — végigharcolta ura minden háborúját.⁶⁰⁵ Erdemet Báthory két faluval, Szentlélekkel és Kiskászonnal jutalmazta. A falvakhoz tartozó földek határain azonban vita támadt Károlyi és a kézdi-széki nemesek között, és az ügy a hármastanács elé került. Mivel a tárgyalások, tanúvallatások és határjárások ellenére sem született döntés, Károlyi először 1584 augusztusában kérte Báthory segítségét, majd novemberben ismét a fejedelemhez fordult. December végén már azzal fenyegette a triumvireket, hogy ha nem képesek dönteni, birtokügye elintézésére Krakkóba utazik. 1585 március végén már a fejedelem is megelégedte, kedvelt hívének „nagy háborodott szívvel írt” leveleit olvasgatni, és elrendelte, hogy az ügyben az ítélőmester tegyen haladéktalanul igazságot.⁶⁰⁶ Az ellentétet tovább mélyítette, hogy amikor 1585 januárjában meghalt Sasa János, a gyulafehérvári fejedelmi udvar gyalogtestőrségének a kapitánya, a praesések vonakodtak kinevezni a testőrök által favorizált Károlyit. Végül mégis őt javasolták a posztra, de jelentésükből kitetszik, hogy erre főként a testőrök erőszakos fellépése és a fejedelemhez írt panaszos levele készítette őket. De még a Károlyit ajánló soraikban is odaszúrtak egyet a leendő testőrkapitánynak: „oly embert sem látunk itt sokat, az ki az ötszáz gyalog gondja viselésére helyébe [az elhunyt Sasa János kapitány helyébe] elég ember volna. Mert noha vadnak köztük egynéhányan, de ugyancsak egyet sem látunk, ki arra való volna.”⁶⁰⁷

A helytartóknak nemcsak a vontatott ügymenetből, tévesnek tartott döntéseikből fakadtak konfliktusaik, hanem személyes érdekeik, sértettségük, olykor kicsinyes bosszúállásuk is komoly ellentétek forrása lett. Ezek közé sorolhatjuk Becz Imre esetét, akit 1583-ban, a triumvirátus felállításának idején Báthory István Csík-szék királybírójak nevezett ki.⁶⁰⁸ Ezt a döntését még nem egyeztetette a helytartókkal, akik ezen megbántódva, Báthorynál vitatni kezdték Becz Imre hatáskörét, nevezetesen, hogy a csíki vashámorhoz rendelt község a királybíró felügyelete alá tartozik-e, vagy sem.⁶⁰⁹ Ugyancsak említésre méltó Apafi István és a triumvirek ellentéte. Az 1584. április 24. és május 2. közt tartott országgyűlésen a rendek úgy határoztak, hogy a három nemzet nevében ünnepélyes követséget küldenek Lengyelországba Báthory Istvánhoz, engedélyezze a három helytartó helyett egy kormányzó

⁶⁰⁵ Károlyiról vö. *Sunkó Attila*: Az erdélyi fejedelmek udvari hadai a 16. században. Levéltári Közlemények 69. (1998) 116–118.

⁶⁰⁶ Báthory levélváltása i. m. 219–222, 235, 239, 249–250.

⁶⁰⁷ Báthory levélváltása i. m. 245.

⁶⁰⁸ *Lázár Miklós*: Székely főtisztek 1562-től fogva 1711-ig. (kézirat) Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirat-tára Ms 561. f. 284–285.

⁶⁰⁹ A praesések jelentése, Gyulafehérvár, 1583. ápr. 20. és Báthory válasza, Krakkó, 1583. máj. 9. Báthory levélváltása i. m. 52–53. 58–59. Báthory Becznek adott igazat.

megválasztását. A magyar nemzetet Apafi István tanácsúr képviselte.⁶¹⁰ A politikai eseményekkel párhuzamosan ugyanakkor egy érdekes birtokügy is zajlott. Amikor az egykori karánsebesi és lugosi bán, Tompa István fia egyenes ági utódok nélkül meghalt, a kincstár rögtön rátette a kezét a teljes hagyatékra, annak ellenére, hogy távolabbi vérszerinti és végrendeleti örökösök is voltak. Ezzel megindult a harc a Tompa vagyonért, amelyből az egyik helytartó, Sombory László is részesülni kívánt.⁶¹¹ Az örökség jelentős részét Apafi István gyermekei kapták volna, akik azonban annak idején nem vezették be magukat a jószágokba, és ezért az eredetileg őket illető vagyon is a kincstárra szállt.⁶¹² Egyelőre még nem látható tisztán, hogy vajon Apafi Istvánnak a triumvirátussal szembeni ellenérzéseit az örökséggel kapcsolatos kálváriája is táplálta, vagy pedig éppen azért született meg ez a családja számára oly hátrányos döntés, mert ő a hármastanács ellen politizált.⁶¹³

Egyedi esetként is kezelhetnénk Borbély György és a hármastanács afférját, amely abból fakadt, hogy a lovaskapitány 1583 karácsonya után részegen, fegyverrel rárontott a betegeskedő Kendy Sándor házában összegyűlt helytartókra. Az őt lecsillapítani és kituszkolni akaró Kovacsóczy Farkassal hosszasan veszekedett, „ez lőn vége, hogy ugyanott szemünkbe rút gyalázatos szitkokkal illete, szabljáját vonogatván, fogait csikorgatván, és úgy mene el tőlünk.”⁶¹⁴ Amitől többnek kell látnunk az esetet egy ittas, rossztermészetű katona kötekedésénél, az az, hogy nem először történt meg a kancellárral. 1580 júniusában Kovacsóczynak írt levelében Berzeviczy Márton egy hasonló jelenetet örökített meg: „kegyelmedet az nyughatatlan uraim sok bosszúságokkal illetnék, az ajtót kegyelmedre törték, és az gyűlésben is kegyelmedre panaszlottak volna ... írja meg kegyelmed, mint vagyon az dolog.”⁶¹⁵

⁶¹⁰ EOE III. 56., 205–207.

⁶¹¹ Sombory László a Kolozs megyében fekvő topai birtokot akarta megszerezni, de mivel krakkói tartózkodásakor nem kérte Báthorytól, a fejedelem egyik familiárisának, Szekeres Jánosnak adományozta. Egy évvel később azonban a birtok már Sombory tulajdona. Vö. Báthory levélváltása i. m. 108. és MOL F1 3. f. 268.

⁶¹² Az ítéletről Báthory István későbbi, 1584. aug. 3-án, Grodnón kelt okirata szól: MOL F1 3. f. 244–245.

⁶¹³ Az ügyet Báthory István fenti lábjegyzetben említett okirata zárta le: kétezer forint zálogösszeg megfizetése mellett Sidóvárat Apafinak adta. A vár azonban eredetileg a karánsebesi és lugosi bánság területéhez tartozott, ezért eladományozása miatt a bán, Thornyi Tamás neheztelt, jellemző módon nem Apafira és nem is a fejedelemre, hanem a hármastanács tagjaira.

⁶¹⁴ Báthory levélváltása i. m. 135. – Borbélyt rövid időre letartóztatták, de Báthory, elítélve Borbély „gonosz és méltatlan dolgát” mégis mellette emelt szót: „Kegyelmetek Borbély György természetinek régi fogyatkozását meggondolván, vénséginek idején tisztességében és életében ez egy causáért meg ne bántsa. Az ő régi jámbor szolgálójának legyen nagyobb tekinteti ez egy bor miatt való történetnél. Okosbeli embernek, ki kenyerét tisztességére ötte, elég büntetés csak ennek gyaláztatja is, hogy ilyen hitvány cselekedetiért szenvedte az fogságot.” – Báthory a hármastanácsnak Grodno, 1584. febr. 4. Báthory levélváltása i. m. 136–137.

⁶¹⁵ Berzeviczy Márton levele Kovacsóczy Farkasnak. Vilnó, 1580. jún. 9. Közzétette Szádeczky Lajos. Történelmi Tár 1982. 688.

A fent említett példák tükrében talán meglepő, hogy a hármastanács tagjai valójában a konfliktuskerülő emberek csoportjába tartoztak. Kimondottan féltek a nyílt konfrontációktól, attól, hogy mások haragját a fejükre vonják. A vitákban mindig „lágymé debateszóval” igyekeztek „könnyű és lágymé feleletet” adni, mégis kétéves kormányzatuk alatt súlyos konfliktushelyzetek sorát élték meg. Az összeütközések egy részébe egyszerűen belesodrótak, s bár ezekben az esetekben tudatosan nem provokáltak, mégis vitathatatlanul a tevékenységükkel váltottak ki olykor heves reakciókat. Amikor viszont ők kezdeményeztek, akkor sem vállalták fel a konfliktust, soha nem támadták meg nyíltan a célpontjukat, hanem valaki más, legtöbbször Báthory István tekintélye mögé bújva, igyekeztek áthárítani rá a harcot. Ez azonban többnyire nem sikerült, így miután a szándékuk és szerepük kiderült, a másik fél jóval keményebben és ellenségesebben reagált amiatt, hogy nem szemtől-szembe támadtak, hanem a felsőbb hatalom, az uralkodó elé vitték az ügyet. Emiatt ezek az ellentétek jóval túlmutattak a hármastanács korszakán, és nem zárultak le azáltal, hogy Ghyczy János lett Erdély kormányzója. A helytartóknak a politikai élet néhány rangos képviselője mellett egy jól meghatározható, egységes közösséget sikerült hosszútávon maga ellen fordítania: a Báthory fivérek familiárisaként induló, majd Lengyelországban, vagy a fejedelemség váraiban, esetleg az udvari tisztségekben komoly katonai karriert befutó politikusok csoportját.

6.3. Báthory István és a hármastanács kapcsolata

Báthory és a kormányzó trió viszonyában meghatározó volt, hogy kapcsolatuk hosszú évekre, sőt Kendy Sándor és Sombory László esetében évtizedekre nyúlt vissza, amelynek során a kölcsönös bizalom és megbecsülés mellett egyfajta szeretet is létrejött köztük. Ennek az elfogultságnak a számlájára írható, hogy a kétségkívül jó képességű és rendkívül művelt, de alapvetően végrehajtó típusú hivatalnokaiból Báthory szerint csupán a kellő önbizalom hiányzott ahhoz, hogy sikeres vezetőkké váljanak, és a rendekkel is elfogadtassák magukat. Ennek megfelelően a fejedelem viselkedésében és reagálásaiban kezdetben hármas törekvés figyelhető meg:

1. Igyekezett önbizalmat önteni a triumvirekbe.
2. Kiegyensúlyozó, kiegyenlítő szerepet vállalt a helytartók és a fejedelmi tisztviselők közti konfliktusokban, amelynek során egyrészt a praesések tekintélyének

tiszteletben tartására törekedett, másrészt a többi tisztviselőt is szükség esetén védelmébe vette, és feljűk is fontos gesztusokat tett.

3. A magának fenntartott, kiemelten kezelt ügyeken kívül is igyekezett konkrét, gyakorlati tanácsokkal segíteni a helytartók munkáját.

A triumvirek legfőbb problémái részben abból fakadtak, hogy a helyzetfelmérő és helyzet-elemző képességük rendkívűl rossz volt. Felnagyították, a reálisnál jóval súlyosabbnak látták az egyébként valóban problémás szituációkat, és nem szívesen vállalták magukra a megoldásukat. Félték a felelősségtől, a következményektől, a potenciális hibáiktól és rossz döntéseiktől, amelyek kárt okozhatnak az országnak, és mindenki haragját a fejűkre vonhatják. Első jelentéseikben állandóan visszatérő elem a „csak valami nagy háború és veszedelem ne következzen ránk” félelem és a szűntelen bocsánatkérés; „minekűnk kegyelmesen megbocsásson”, „alázatosan követjűk felséged ebben, minekűnk semmi vétéknek ne tulajdonítsa.” A fejedelem ugyanakkor folyamatosan bátorította és dicsérte őket: „jól cselekedte kegyelmetek”, „kegyelmetektől jó néven vesszűk”, „igen dicsérem kegyelmetek constantiáját.” Amikor pedig valami nem nyerte el a tetszését, akkor is dicsérve bírált csak: „Jól mívelte kegyelmetek, hogy Moldvában segítséget készített volt. De kegyelmetek ezután ne bocsásson csak a székelységből afféle helyre, ... hanem udvarnál való fizetett szolgáló néppel elegyítse meg az székelyt kegyelmetek, és hadnagyul, hallott látott tudós vitéz embert bocsásson elöttűk.”⁶¹⁶ Az idő előrehaladtával aztán ezek az elemek mindkét fél írásaiból kikoptak, csak egyes, meghatározott esetekben találkozunk velűk, de akkor már valós tartalommal, és nem túlzott aggodalomból vagy a biztatás szándékával kerültek a levélbe.

Báthory másik törekvése az volt, hogy a triumvirek megtanulják kellő távolságból, helyes optikával látni az eseményeket, és a maguk súlyán kezelni a történeteket. Amikor a helytartók a kinevezésűk által keltett heves tiltakozás és viharos országgyűlés miatt keseregtek, a fejedelem az ellenállást teljesen természetes jelenségnek állította be, hiszen a szokásostól eltérő, új megoldást kellett elfogadtatni a rendekkel, ráadásul egy olyan ügyben, amely már hosszú idő óta megosztotta a politikai közvéleményt. Sok embert kellett meggyőzni, ami soha nem könnyű, mert „az mennyi fő, annyi az értelem”. Azonkivűl ezekben az emberekben a legkülönfélébb késztetések működtek; némelyek „rövid értelmek miatt, némelyek irigység miatt, némelyek ambíció miatt, legkevesb ex absoluta malitia miatt” ellenkeztek. Báthory arra biztatta a triumvireket, hogy nézzék pozitív oldaláról a történeteket, mert bár-

⁶¹⁶ Báthory István a hármastanácsnak Niepolomice, 1583. aug. 24. Báthory levélváltása i. m. 87.

milyen nagy volt a felzúdulás, a rendek nem sokáig álltak ellen, végül „az mi akaratunkhoz accomodálták magukat.”⁶¹⁷

A fejedelem szeretne volna, ha a helytartók nem süppedtek volna bele egy-egy súlyos szituációba, hanem mindig kellő rálátással és optimizmussal közeledtek volna a problémához: „csak mi éltünkben is sokszor oly állapotban volt Erdély, hogy sok ember nem hitte megmaradását. ... Egy országnak sincs olyan állapota, az mineműt kívánna, békesség, had, csendesség, háborúság, jó és gonosz szerencse, elég forog ez világban. Arra való az okosság, hogy ember minden igyekezetivel, erejével, tanácsával az jót keresse, fussa a gonoszt.”⁶¹⁸

Báthorynak ezek a próbálkozásai azonban rendre kudarcot vallottak, mert gondolkodásmódja, egész életfilozófiája teljesen eltért a kormányzó trióétól. A triumvirek nehezen kezelték a nem egyértelmű szituációkat. Míg a fejedelem egy-egy ilyen helyzetben csupán a kétféle levezetéssel is megoldható feladatot látta, két alternatívát, amelynek mindegyike vezet valahová, addig a triumvirek ezekben a helyzetekben mindig Szküllát és Kharibdiszt — leveleik rendszeresen felbukkanó toposzát — emlegették. Báthoryval ellentétben ők nem az esélyt látták, hanem csak a veszélyt.

A fejedelemnek azt is tapasztalnia kellett, hogy nagyon eltérően ítélik meg és kezelik az embereket. A triumvireknél a pillanatnyi teljesítmény, az eredmény számított, és náluk minden alkalommal újra bizonyítani kellett. Akivel viszont elégedettek voltak, azt bőkezűen meg- vagy inkább túlfizették, mintegy lefoglalva ezáltal jövődöbéli szolgálataikat is.⁶¹⁹ Ezzel szemben Báthory az értékítéleteiben mindig hosszabb távot vett alapul, egyetlen hibával nem lehetett nála semmisé tenni egy karrier addigi eredményeit, mint ahogy láthatuk ezt Borbély György esetében is. Ha valaki nem vált be egy adott területen, a fejedelem más poszton adott neki még egy esélyt, mielőtt végleg leírta volna. A kétféle gondolkodásmódra jellemző példa az a vita, amely Ébeni Gábor szamosújvári kapitány sorsáról alakult ki a praesek és az uralkodó között. Mint erről már szó esett, a kapitánnyal elégedetlen helytartók Ébeni leváltását kezdeményezték, amit Báthory tudomásul vett. Ugyanakkor

⁶¹⁷ Báthory István a hármastanácsnak Krakkó, 1583. máj. 9. Báthory levélváltása i. m. 55.

⁶¹⁸ Báthory levélváltása i. m. 191.

⁶¹⁹ Jó példa erre a Váradon nagyon rövid ideig tartózkodó, inkább elméleti tanácsokat adó itáliai építész, Ottavio Baldigara esete, akinek Báthory egy háromszáz aranyat nyomó láncot, két vagy háromszáz forintot akart adni, de a fizetés növelését a triumvirekre bízta. Baldigara végül a láncon kívül ötszáz forintot, egy száz forint értékű lovat, negyven nyestet és egy kupát kapott. A helytartók indoklása szerint: „Úgy tetszik, hogy mind az te Felséged s mind urunk becsületiért ennél kevesebbet nem köldhettünk neki, talám pedig ezután is kölletik valaha szolgálatja, és örömeit jő máskor hozzánk, ha most jó kedvvel bocsátjuk.” – Báthory levélváltása i. m. 212–213. Báthory, aki, ha nem birtokkal való jutalmazásról volt szó, szintén mindig bőkezűen jutalmazta a hasznos szolgálatokat, hasonló megfontolásból egyetértett a döntéssel. Báthory levélváltása i. m. 234.

azt kérte a helytartóktól, hogy — a felmerült problémák ellenére — tegyenek javaslatot, milyen posztra helyezték a leváltott kapitányt, aki régi hű szolgaként nem érdemli meg, hogy így érjen véget a pályafutása. Kendyék, meglehetősen fanyalgó válaszukban, visszadobták a labdát: adjon a fejedelem Ébeninek új tisztséget, mert Szamosújvárbán mutatott „efféle tisztviselése után” ők nem tudják milyen hasznot lehet még tőle várni milyen tisztre kéne promoteálni.⁶²⁰ Báthory a kérdés lezárása előtt, még egyszer kifejtette álláspontját: „Az újvári tiszttartó felől, nem oly értelemmel írtunk kegyelmeteknek, hogy ha kegyelmeitek ez mostani tisztből gondviseletlensége miatt ki kényszeríttetik menni, ugyan necessario más tiszte adjon neki. Mert úgy vagyon az mint kegyelmeitek írja, aki egyikben haszontalan, másban is olyan. Hanem az mi intentionk az volt, s most is ez felőle, hogy ... nem más tiszte adván neki, hanem hogy szinte meg ne gyaláztassék egy olyan fizetése rendeltessék, mint tiszte előtt volt, vagy udvarnál, vagy házánál ítéli kegyelmeitek.”⁶²¹

Hasonló nézeteltérés bontakozott ki Várad erősítése kapcsán. A Habsburg udvartól két hónapra átengedett hadmérnök, Ottavio Baldigara az egyik bástyával kapcsolatban felülbírált az előző építész, Domenico Ridolfini terveit. A helytartók Ridolfinit kárhoztatták, rosszindulatúnak, illetve tudatlannak mondták.⁶²² Báthory viszont látatlanban is megvédte az általa jól ismert és nagyra becsült fundálót, szerinte a két építész közti szakmai nézeteltérés oka az, hogy egyik a szakmai színvonalat, a másik a költségek lefaragását tartotta szem előtt. „De Dominicust azért ebből ugyan nem ítéljük tudatlannak, kinek értelmét mi sok dologban nálunk létében megpróbáltuk. Nem csudáljuk azt, ha vagy ő mástól, vagy más ő tőle különböz, mert mint egyéb tudományokban, azonképpen ebben is különb különb respectusra nézvén opinioi vadnak az tudós mestereknek, kiknek ők különb különb respectusra nézvén, mind okát adják.”⁶²³

Nemcsak Báthory kelt hívei védelmére a triumvirek elmarasztaló véleményével szemben, hanem fordított eset is előfordult, amikor ők igyekeztek meggyőzni a más állásponton lévő fejedelmet valakinek a pozitív tulajdonságairól. Ilyen volt a havasalföldi vajda esete, akit rendkívül eltérő szempontok szerint ítélték meg, és teljesen másként láttak. Amikor Petru Cercel egyik Erdélybe menekült főembere kiadatását kérte, a triumvirek azzal az indoklás-

⁶²⁰ Báthory levélváltása i. m. 94., 104.

⁶²¹ Báthory levélváltása i. m. 114.

⁶²² Baldigara váradi tevékenységére lásd *Domokos György*: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 2.) Bp. 2000., 60–63. Ridolfini munkássága: *Balogh Jolán*: Varadinum. Várad vára. (Művészettörténeti Füzetek 13/2.) Bp. 1982, 343–345. A triumvirek véleménye: Báthory levélváltása i. m. 177–180.

⁶²³ Báthory levélváltása i. m. 192. Báthory elrendelte, hogy ha nem akarják Váradon továbbfoglalkoztatni Ridolfinit, küldjék hozzá, majd ő határoz további sorsáról.

sal támogatták kívánságát, hogy a vajda „sem tiszta Oláh, sem peniglen valami barbarus,” hanem művelt ember, aki olaszul is kiválóan tud. Olyan ember, akinek „barátsága nélkül lehetetlen, hogy el lehessen az ország.” Ezzel szemben Báthory a vajdát zsarnok, kegyetlen és harácsoló embernek tartotta, aki bosszúból követeli vissza alattvalóját, csak azért, hogy meggyilkoltassa. Arra már nem maradt idő, hogy valamelyik fél meggyőzze a másikat, mert a triumvireknek a vajda műveltségéről és nélkülözhetetlenségéről szóló levele után hat héttel, Petru Cercel, maga is kifutott Havasalföldről, és Erdélyben keresett menedéket, miután nem tudta törleszteni portai adósságait és kifizetni az általa ígért török adót.⁶²⁴

A hasonló természetű viták, nézeteltérések csak erősítették a hármastanács tagjaiban azt a késztetést, hogy minden általuk fontosnak tartott ügyben egyeztessenek a fejedelemmel. A szakirodalom a határozatlanságot, a felelősségtől való irtózást, valamint a földrajzi távolságból fakadó lassú és késedelmes ügyintézkedést jelölte meg a testület bukásának legfőbb okaiként. Ha gondosan végigolvassuk a fejedelem és a hármastanács levelezését, azt tapasztalhatjuk, hogy ennél a sommás, de alapvetően igaz konklúziónál kicsit bonyolultabb volt a helyzet. A döntési mechanizmus nem a várt, egyszerű séma szerint működött, tehát nem úgy, hogy a triumvirátus Báthory elé terjesztette a kérdéses ügyet, aki belátása szerint döntött, majd végül a helytartók végrehajtották az utasításait.

Báthory és a hármastanács kapcsolattartása a fejedelem által elképzelt és elrendelt módon zajlott. A helytartóknak rendszeresen konzultálniuk és jelenteniük kellett a kiemelt fontosságú, vagy valamilyen szempontból vitatott ügyekről és a fejedelem utasításainak végrehajtásáról. Az így keletkezett levelezést egy protocollumba másolták át.⁶²⁵ Báthory azért vezette be ezt a módszert, hogy lépésről-lépésre nyomon tudja követni a fejedelemségben zajló változásokat, politikai történéseket. Elsősorban tehát az ő tájékoztatására és a helytartók ellenőrzésére szolgált, nem pedig Kendyék kormányzati problémáinak megoldására, bár természetesen ez is a lényeges szempontok közé tartozott. A triumvirátus a két éves hivatali ideje alatt mindössze tizenkét jelentést írt, átlagosan kéthavonta egyet. Ezek a rendkívül hosszú, és összetett levelek nem egy-egy súlyos problémára összpontosítottak, hanem egy adott időszak — az éppen eltelt egy-két hónap — minden lényegesnek tartott eseményét gondosan sorra vették. A tartalmi elemzés alapján az is kimutatható, hogy a jelentéseket nem egy szuszra, hanem hosszabb időn keresztül, folyamatosan írták, és befe-

⁶²⁴ Báthory levélváltása i. m. 227, 244. 259.

⁶²⁵ A különböző Báthory Prothocollumok keletkezéséről és vezetéséről írt Veress Endre a forráskiadvány előszavában. Vö. Báthory levélváltása i. m. XVI–XVII.

jezése után nem feltétlenül küldték el rögtön.⁶²⁶ Ez is mutatja, hogy a levélváltás mikéntjét nem a gyors, operatív ügyintézés lebonyolítására, hanem a kölcsönös tájékoztatás igényével tervezték meg. A terjedelmes jelentésekre Báthory István is hosszú levelekben válaszolt, de más ügyekben a hármastanáccsal ellentétben nem gyűjtötte össze mondandóját, hanem rövid levelekben rendszeresen küldött utasításokat. Sokat eláruló adat, hogy a tucatnyi triumviri irománnyal szemben, tőle hetvenhat levél maradt fent a protocollumban, legtöbbször a hozzáforduló kérelmezők ügyében. Ezek a parancsok, a Királyi Könyvek vonatkozó okleveleivel összevetve, remek lehetőséget kínálnak arra, hogy megvizsgáljuk, miként teljesítették a helytartók Báthory rendelkezéseit. Az utasításokban szokványos ügyekről volt szó; az esetek többségében kisebb részbirtok, városi ház, évjáradék, dézsma-tized adományozását, végrendelet megerősítését, jogtalanságok orvoslását írta elő a fejedelem. A triumvirek kivétel nélkül minden egyes feladatot elvégeztek, pontosan úgy, ahogy a fejedelem meghagyta. Az egyetlen különbség a teljesítés idejében tapasztalható. Átlagosan hat-hét hónapot kellett ügye elintézésére várnia annak, aki Báthory István támogatását élvezte, de jócskán találunk szélsőséges eseteket is: Kopácsi Ferenc hadadi prefektus, Báthory István, majd Kristóf volt titkára két év és két hónap elteltével kapta meg a neki ajándékozott birtokot, egy Kolozs megyei falut. Az adomány intézése a triumvirek legelső feladatai közt volt, de csupán hivatali idejük legutolsó napjaiban teljesítették.⁶²⁷ De Bölöni Péter gyalogpuskás esete is tizennégy és fél hónapot emésztett fel, pedig csupán egy szabadságlevelet kellett a számára újból kiállítani.⁶²⁸ A másik végletet Báthory Kristóf udvarában, majd István hadában szolgáló Pribék Péter váradi familiáris ügye jelentette, akinek mindössze huszonhárom napjába került egy bihari részjószágról szóló adománylevél megszerzése, úgy hogy ez a bő három hét magába foglalta azt az időt is, amíg a fejedelem parancsa Krakkóból Gyulafehérvárra ért. Pribéket Báthoryn kívül Ghyczy János támogatta, s ő maga, személyesen is járt a helytartóknál.⁶²⁹ Szintén rendkívül gyorsnak számított az a kézbesítési idővel együtt is kevesebb mint másfél hónap alatt meghozott döntés, amelynek

⁶²⁶ A késedelmes továbbítás érhető tetten a következő példán: 1583. dec. 22-i dátummal lezárt jelentés bekötésére és lepecsételésére hat nappal később akartak a helytartók sort keríteni, de ebben a részegen rájuk támadó és őket inzultáló Borbély György megakadályozta. Így a levélhez dec. 29-én még egy hosszas utószót fűztek, és csak azután zárták le. Báthory levélváltása i. m. 134. A jelentés több szakaszban történt megírására számos árulkodó adatot találunk a legjellegzetesebb talán az az 1584. máj. 13-án kelt irat, amely arról számolt be, hogy „*elmúlt napokban* egynéhány főember hala meg köztünk, az szegény vén Mester, Apaffy Gergely, Chiaky Dénes uram.” – Csáky Dénes márc. 9-én, Wesselényi Miklós ítélőmester márc. 10-én Apafi Gergely márc. 13-án halt meg, tehát a levél dátumához képest nem néhány nappal, hanem két hónappal korábban. Báthory levélváltása i. m. 159.

⁶²⁷ Báthory 1583. ápr. 29-én rendelkezett Kopácsi ügyében. Báthory levélváltása i. m. 54. Az adománylevél pedig 1585. máj. 9-én kelt. MOL F1 3. f. 328.

⁶²⁸ Az ügy 1583. márc. 30.-tól 1584. jún. 10.-ig húzódott. Báthory levélváltása i. m. 33 MOL F1 3. f. 226.

⁶²⁹ Báthory levélváltása i. m. 61. és MOL F1 3. f. 64.

során Becz Imre visszakapta a Lázár család által elfoglalt birtokait.⁶³⁰ Mindez azt mutatja, hogy pusztán azért, mert egy elintéznivaló Báthory Istvántól jött, egyáltalán nem élvezett prioritást, egy helyi pártfogó és a kérelmező személyes utánjárása gyorsította csak fel az ügyintézését.

A földrajzi távolság mellett tehát alapvetően a helytartók hosszadalmasan készülő jelentései, valamint az elhúzódozó ügyintézés tette improduktívan lassúvá és bosszantóan vontatottá a kormányzati munkát. Emellett a helytartók egy jól megfigyelhető szokása, az állandó visszakérdezés akadályozta a normális ügymenetet. Erre kétfajta szituációban került sor: akkor, amikor nem értettek egyet Báthoryval, de valamilyen okból ezt nem kívánták nyíltan közölni, és akkor, amikor nem merték vállalni döntéseik esetleges következményeit. Ez utóbbi akkor következett be, ha például egy ügyben szereplő felek közt éles ellentét feszült, s a triumvirek attól tartottak, hogy bárhogyan ítéelkeznek, a vesztes ellenük fordul. Szintén kerültek az önálló döntést az olyan esetekben, ahol ítéletük az ügy szereplőjét hátrányosan érintette, mert attól tartottak, hogy az illető őket hibáztatja majd. Ilyenkor Báthory tanácsára, jobban mondva uralkodói tekintélyére próbáltak támaszkodni. A visszakérdezős módszer mindig teljesen azonos koreográfia szerint zajlott:

1. A triumvirek tanácsot kértek egy adott ügyben a fejedelemtől.
2. Báthory válaszában mindig két alternatívát vázolt fel. Először A-variánsként általában az összes érintett számára optimálás, békés rendezést javasolt. Rögtön ezután következett egy másik, részletesen kidolgozott útmutatás, a B-variáns, amely pontosan megadta, milyen eljárást kövessenek a praesések abban az esetben, ha az egyszerű megoldás valamilyen oknál fogva csődöt mondana.
3. A hármastanács jelentette, hogy az A-variánst nem sikerült megvalósítani, és egyben tanácsot kértek a fejedelemtől, hogy a továbbiakban mitévők legyenek. (Pedig a helyzet világos: a fejedelem utasítása szerint automatikusan a B-variáns lép életbe.)
4. Báthory újra ismertette a korábban már kifejtett B-variánst.
5. A triumvirek vagy elfogadták ezt, vagy még egy levélváltás erejéig aggodalmaskodtak, de végül pontról-pontra végrehajtották az uralkodónak már a legelső levelében előadott B-variánsát.⁶³¹

⁶³⁰ Báthory levélváltása i. m. 117. és MOL F1 3. f. 156–157.

⁶³¹ Báthory levélváltása i. m. 244–245., 249., 258–261., 268.

„Mi csak az Felséged ítéletére támaszkodunk” — írták a triumvirek Báthorynak, amely mellett, hogy némiképp mentette körülményességüket, tetszetősen is hangzott, viszont az esetek többségében nem volt teljesen igaz. A személyi konfliktusokat és néhány speciális esetet leszámítva ugyanis a valóságban nagyon kevés alkalommal beszélhetünk a praeseselek tanácsstalanságáról vagy döntésképtelenségéről.⁶³² Általában megvolt a saját határozott elképzelésük, amelyet vagy rögtön a probléma ismertetésekor, vagy az ennek során kialakult vita során ki is fejtettek, és — ha nem egyezett a fejedelemmel — többnyire szívósan védelmeztek is. Sőt néhány fontos esetben a triumvirek meglepő módon Báthory tudta és beleegyezése nélkül cselekedtek.

Két érdekesebb ügyet érdemes megemlíteni: Herberstein bányabérleti ügyét és Petru Cercel házassági ajánlatát. Mivel a Herberstein-ügyről később még gazdasági szempontból szó lesz, most csak szigorúan az események kronológiáját idézzük fel: 1583. június 22-én Báthory István javaslatára az eredetileg Kővárhoz tartozó kapniki ezüstabányákat Felizian Herberstein bárónak adta bérbe a hármastanács.⁶³³ A bérlő, a triumvirek 1584. augusztus 13-án kelt levele szerint, a bérleti szerződés módosítását kérte, amelynek részleteit Báthorynak megküldték. A fejedelem szeptember 5-i válaszában elvi beleegyezését adta a szerződés módosításához, de egyúttal sokkal kedvezőbb feltételek kicsikarására utasította a helytartókat.⁶³⁴ Október 3-i dátummal Báthory Zsigmond nevében kiállították a hivatalos okiratot a bérleti szerződésről, amely az eredeti Herberstein-féle javaslatokat tartalmazta minden módosítás nélkül.⁶³⁵ December 14-én a hármastanács azt jelentette a fejedelemnek, hogy nem sikerült a bérleti összeget feljebb vinniük. Egyben panaszt tettek Keresztúri Kristóf kővári kapitány ellen, aki a hátuk mögött megpróbálta a bérleti szerződést megakadályozni. Báthory december 31-én kelt válaszában a neki megküldött „contractust” értékelte. Véleményéből egyértelműen kiderül, hogy a szöveget tervezetként kezelte, és számos lényeges ponton (bérleti idő csökkentése, kártérítés és zálog kérdése stb.) változtatni akart. 1585. február 26-án a triumvirek azt kérték Báthorytól, hogy hagyja jóvá a megegyezést, mert Herberstein semmilyen más feltételt nem fogad el, éppen ezért ők már le sem ültek újra tárgyalni vele. A fejedelem március 27-i válaszában megismételte a saját álláspontját,

⁶³² A személyi ügyek mellett többnyire kifejezetten szakkérdések kapcsán vált problémává ez, amikor jogi vagy pénzügyi kérdések okoztak gondot. Tipikusan ilyen volt Károlyi István korábban említett birtokügye, amely nem a halogatás, vagy az ügy tudatos elfektetése miatt, hanem a különböző vizsgálatok, vallatások és vizsgálótestületek kiküldése miatt húzódott el.

⁶³³ MOL F1 3. f. 100–101.

⁶³⁴ Báthory levélváltása i. m. 181, 193.

⁶³⁵ MOL F1 3. f. 332–333.

majd a szerződéskötés elhalasztására szólította fel a triumvireket.⁶³⁶ A Királyi Könyvbe bevezették a bérleti okiratot, amely az 1585. május 5-7. közti bejegyzések között található, tehát éppen azokban a napokban másolták be, amikor a helytartók már értesültek a levélváltásukról, de hivatalosan még nem jelentették be. A szerződés a Herberstein által kért feltételeket tartalmazza, az iraton az október 3-i dátum szerepel, de hiányzik a latinul kiírt évszám utolsó számjegye.⁶³⁷

A másik ügy, ahol a fejedelem jól láthatóan nem volt minden információ birtokában, Petru Cercelhez kapcsolódik. Amint erről szó volt, Báthory rendkívül rossz véleménnyel volt a vajdáról, csak becsmérően nyilatkozott róla, Kovacsóczyék viszont többre becsülték, műveltsége mellett többször ecsetelték, mennyit profitál Erdély a vajdával ápolt jó kapcsolatokból.⁶³⁸ Báthoryék levelezésében a vajda neve 1584 augusztus közepétől szerepelt rendszeresen, amikor elsőként főembere kiadatását kérte a hármastanáctól. Az ügy érdekében 1584 őszén követséget küldött Gyulafehérvárra, amelyet genovai bizalmasa, Franco Sivori vezetett. Kovacsóczy Farkas és a genovai között már korábban, levelezés útján — Sivori szavaival — „szoros barátság” szövődött, amelyet a személyes találkozás tovább erősített. Tárgyalásaik során hamar kiderült hogy a szökevény kiadása csak ürügyként szolgált, Petru vajda egy számára sokkal fontosabb titkos megbízatással indította útnak Sivorit: Báthory István segítségét és portai tekintélyét szeretne volna igénybe venni ingatag trónja megtartásához, és ennek érdekében rokoni kapcsolatra kívánt lépni a Báthory családdal. A követség valódi célja a házassági ajánlat előterjesztése és megtárgyalása volt, amelyre Sivori titkos audienciáján, Báthory Zsigmond, a három helytartó és ifjabb Báthory István jelenlétében került sor. A követ kéthetes gyulafehérvári tartózkodása után végül azzal a válasszal térhetett vissza Tergovistyébe, hogy a triumvirátus jóváhagyta Petru Cercelnek Báthory Zsigmond egyik nőrokonával kötendő házassági tervét, amelyhez ezután már csupán Báthory István hozzájárulása szükségeltetett. Néhány héttel később a triumvirek Portá-

⁶³⁶ Báthory levélváltása i. m. 213–215., 232–233., 243–244., 248–249.

⁶³⁷ MOL F1 3. f. 332–333. – Valószínűleg nem tudatos kihagyásról, hanem a későbbi szakadás okozta hiányról van szó. Az irat a Királyi Könyvek harmadik kötetének utolsó előtti két lapjára van beírva. Maga a kötet nagyon jó állapotú, lapszélei nem töredezték, csak a 330. és 332. lapoknak a szélei szakadoztak be, nemcsak oldalt, hanem körben. A Királyi Könyvekbe bemásolt oklevelek nem szigorú időrendben szerepelnek, bár alapvetően erre törekedtek. A feltorlódt, bejegyzésre váró anyag miatt kialakult az a gyakorlat, hogy külön összeg befizetése mellett soron kívül átírták az oklevelet. Esetünkben azonban a környező oklevelek dátumából egyértelműen megállapítható, hogy nem gyorsított ügyintézés, hanem késedelmes bejegyzés történt.

⁶³⁸ Mindkét félnek igaza volt, Petru valóban több nyelven beszélt, megfordult Itáliában és Franciaországban is, ugyanakkor, mint vajda, zsarnoki módszerekkel és kegyetlenséggel kormányzott. *Erdősi Péter*: Franco Sivori fortélyos barátságai. In: *Idővel paloták ... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. Bp. 2005. 276–313.

ra küldött követe, Kendy Ferenc tergovistyei tartózkodása alatt azt közölte Petru vajdával, hogy a házasságba a fejedelem is beleegyezett.⁶³⁹

Báthory István és a triumvirátus levelezése alapján azonban biztosan állítható, hogy a fejedelem nemhogy nem járult hozzá a házassághoz, de még csak nem is tudott róla. 1584 augusztusától 1585 májusáig minden egyes levelükben foglalkoztak Petru Cercel személyével, de kizárólag az Erdélybe menekült logofet kiadatásáról folyt a vita. Sivori említett követségéről így számoltak be a praesések: „Az elmúlt napokban esmét újonnan főemberét bocsáttá vala az vajda ide urunkhoz, tisztos legációval és amellet ajándékával is. Az legációnak summája csak ez volt, hogy az mint ezelőtt kérette egynéhányszor Stanchiult, most is kérné ő nagyságát, ne tartaná meg tőle, adná kézbe, igazítaná el, ami dolga ott volna, ne lenne oka, hogy annyi lélek, közel százan tartanának erős fogságba érette.”⁶⁴⁰ Házassági tervről szó sem esett, és egyetlen halvány célzás sem utal arra, hogy más módon, küldöttek útján előszóval tárgyalták volna meg. Ismerve Báthorynak a vajdáról alkotott, hol részletesen kifejtett, hol csak pár negatív jelzőbe sűrített elítélő véleményét, elképzelhetetlen, hogy a házasságokkal körültekintően és gondosan építgetett rokoni szövetségbe beengedett volna egy szélhámos zsarnoknak tartott szerencselovagot, akinek gyors bukását előre megjövendölte.⁶⁴¹

Báthory István valószínűleg nem ismerte helytartói külön útjait, de tevékenységükben így is volt két olyan pont — a portai politika és a az ország gazdasági-pénzügyi helyzete —, ami miatt egyre inkább kiábrándult, és a kormányzati forma megváltoztatása felé hajlott.

⁶³⁹ Erdősi: Sivori i. m. 283. és Uő: Báthory Zsigmond ünnepi arcma. Aetas 1995/1–2. 39.

⁶⁴⁰ Báthory levélváltása i. m. 210.

⁶⁴¹ Ha Sivori története igaz, és a hármastanács ifjabb Báthory Istvánnal és Kendy Ferencsel összejátszva tudatosan hallgatta el a fejedelem előtt az ajánlatot, (a tizenegy éves Báthory Zsigmond szerepe ebben az esetben még elhanyagolható), akkor azt kell megvizsgálnunk, hogy ki lehetett az a Báthory nőrokon, akit állítólag Petrunak ígértek, és mi az összefüggés az ügyben érintett erdélyi politikusok között. Innentől kezdve csak a hipotézisek bizonytalan ösvényén haladhatunk. A Sivori történet és annak elhallgatása egyetlen formációban nyerhet értelmet: a triumvirátus elnökeként működő Kendy Sándor és a Tergovistyébe, majd a Portára utazó Kendy Ferenc unokatestvérek voltak. Kendy Ferenc sógorságban állt ifjabb Báthory Istvánnal és annak öccsével, Báthory Gáborral, mivel mindhárman Bebek György egy-egy leányát vették feleségül. Létezett egy negyedik, még hajadon Bebek-lány is, elképzelhető, hogy talán ő lett volna a kiszemelt ara. Figyelemreméltó adalék, hogy a Báthory-fiúk házassága szintén Báthory István akarata ellenére kötött, így ennek a lépésnek a megismétlése — bár nem tűnik okos húzásnak — nem elképzelhetetlen. A hipotézist továbbszöve, a házassági terv körüli nagy titkolózás feltételezhetően nem a fejedelem ellen irányult, sokkal valószínűbb, hogy a tétre menő játszma Petruval folyt, de ebbe nem akarták a fejedelmet bevonni. Petruról köztudott volt, hogy vajdai posztját szinte üzleti vállalkozásnak fogta fel, és az országban rejlő lehetőségek kiaknázására külföldi üzletembereket is bevont. Elképzelhető, hogy a Havasalföld felé erőteljesen nyitó Kendy Ferenc és rokoni köre szintén valamilyen üzleti érdekeltséget és előnyt remélt a tervezett házasságtól. Mivel épp párhuzamosan zajlott a Herberstein-ügy, a további kutatás során érdemes lesz megvizsgálni, hogy a báró nem játszott-e ebben is valamilyen szerepet. Petru ugyanis igyekezett a bányáit hasznosítani, Herberstein agresszív terjeszkedési szándéka pedig jól ismert, és Sivori szerint ifjabb Báthory Istvánhoz, a házassági terv egyik szereplőjéhez is „szoros barátság” fűzte. Vö: Erdősi: Sivori i. m. 283–289. **Bobory Dóra: Felician Herberstein (1540–1590) stájer főúr rövid életrajza és magyar kapcsolatai David Reuss gyászbeszéde alapján. Lymbus 2005. 5–27.**

6.4. A hármastanács török politikája

A másik kérdéskör, amelyben Báthory István és a helytartók nézetei többször eltértek, az Erdély portai diplomáciája volt. 1583 nyarától az erdélyi-török viszony váratlanul feszültté vált, amely egyértelműen Báthory István portai megítélésének kedvezőtlenebbé változására vezethető vissza. A fordulat hátterében a fejedelem és II. Rudolf közt tervezett tárgyalások álltak. 1582 őszén Báthory ismét, már sokadszorra követelte vissza családi birtokait, Szatmárt, és Németit a Habsburg uralkodótól. Szatmár azonban a török elleni védelmi vonal fontos láncszeme volt, várát nagy költségekkel erősítették meg, átengedéséről tehát szó sem lehetett. Báthory kezdetben a neki már számos diplomáciai akciójában segítő jezsuita, Antonio Possevino révén a pápai közvetítésben és az ügy békés elrendezésében bízott, majd erélyesebb eszközökkel, a lengyelek területi követeléseinek felelevenítésével, háborús fenyegetéssel próbált nyomást gyakorolni a császárra. A Habsburg udvar viszont egyik legfontosabb válaszlépéseként Isztambulban igyekezett bizalmatlanságot ébreszteni Báthoryval szemben: a császári követ az oroszok elleni háború sikereitől felbátorodó, Magyarország felé tapogatózó, az Oszmán Birodalomra veszélyessé váló lengyel király riasztó alakját festette meg a nagyvezír előtt.⁶⁴² A pápai közvetítés hatására azonban a helyzet annyira megenyhült, hogy a két uralkodó megbízottjai közt tárgyalások kezdődhettek Kassán arról, hol, milyen birtokokkal kárpótolják majd Báthoryt Szatmár és Németi helyett.⁶⁴³ A Porta az első pillanattól fogva aggodalommal figyelte az eseményeket, különösen amikor az a hír terjedt el, hogy II. Rudolf öccse, Miksa főherceg nagy csapatokkal Kassára készül. „Hallottam vala, hogy Kassán sok német Herceggel akarna alá jönni, — írta a szultán Báthory Zsigmondnak — most immár azt hallom, hogy alá jött, kinek mi légyen az oka nem értem. Talán az én birodalmamra igyekeznek, vagy penig terád vagyon szándékuk, mely dolgot kívánjuk, hogy minékünk értésünkre adj.”⁶⁴⁴

A Portának eleve meglévő, de a Habsburgok által még inkább felszított gyanakvását egy szerencsétlen incidens tetőzte be, amikor egy lengyel-moldvai határvita során Samuel Zborowski kozákjai Moldvában elfoglaltak négy várat, és török területre is beütöttek.⁶⁴⁵ A

⁶⁴² *Kárpáthy–Kravjánszky Mór*: Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576–1586). A velencei kir. Állami levéltár császári udvarból való követjelentései alapján. Bp. 1933. 80–87. 170–176, 182–194.

⁶⁴³ A kassai tárgyalást feldolgozta: *Veress Endre*: Berzeviczy Márton (1538–1596). (Magyar Történeti Életrajzok) Bp. 1911. 158–172.

⁶⁴⁴ Prothocollum Bathorianum p. 30–31. Konstantinápoly, 1583. ápr. 14.

⁶⁴⁵ Velence bécsi követének 1583. jan. 12-én kelt jelentése. *Kárpáthy–Kravjánszky*: Rudolf i. m. 251 nr. 146.

nagyvezír összekapcsolta a különböző eseményeket, és Báthory megváltozott politikai irányvonalát látta a történetek mögött. A perzsa háború miatt azonban csak diplomáciai eszközökkel, valamint a ruméliai pasa erődemonstrációjával és a hódoltsági haderő aktivizálásával akarta II. Rudolf és Báthory István feltételezett szövetségét megakadályozni. A triumvireknek kemény szóval üzent: „tudom én, hogy titeket máshová hitegetnek, de az hatalmas császár hűségétől el ne szakadjatok, más Portát ne keressetek, mert soha ország gonoszabban nem járt, mint ti jártok.”⁶⁴⁶ Erdély hadba szállását követelte, azt akarta, hogy csatlakozzanak hadaikkal a Báthory kozákjai ellen készülődő ruméliai beglerbéghez.⁶⁴⁷ Mind a királyi Magyarország, mind a fejedelemség határmenti területeit számos török támadás érte, amelynek során falvakat sarcoltak meg, s rabokat hurcoltak el. Báthorynak a török területen tartózkodó követe, Jácób Podlodowski és tizenkilenc fős kísérete legyilkolásával üzentek, majd háborúval is megfenyegették.⁶⁴⁸

A helytartókat váratlanul és készületlenül érte a Porta magatartásának gyors és drámai megváltozása. A közvetlen előzmények sokkal inkább nyugodt, szinte szívélyes viszonyt prognosztizáltak. Az 1582 végén hivatalba lépő új nagyvezír, Kanijeli-Siyavuş pasa ugyanis állítólag magyar származású, sőt a bécsi velencei követ szerint magyar nemes ember volt, rokonai pedig Erdélyben éltek.⁶⁴⁹ A fejedelemségben valóban sokat vártak kinevezésétől, amire a nagyvezír köszöntőlevele is feljogosította őket: „immár hála az Istennek, minden kívánságod megvagyon. Ezután is az több fejedelmek között az te dolgod lészen följobb. Nagyságod gyakortasággal írjon énnékem minden dolgokról, az míg én élek, Nagyságod dolgaiban meg nem fogyatkozom. Miköztünk atyafiúság és barátság, meglátja Nagyságod ennek utána nagyobb dologba megmutatódik, az én fejemet Nagyságod mellett

⁶⁴⁶ EOE III. 55.

⁶⁴⁷ Ezt több alkalommal követelte mind a szultán, mind a nagyvezír. Prothocollum Bathorianum p. 58–63. Amíg konkrétumokról nem esett szó, addig Zsigmond nevében a hármastanács mindent megígért, mondván „ő Hatalmassága előtt mindenkor fejér orcát akarnak viselni.” – Viszont amint ténylegesen menni kellett volna, akkor a segédcsapatok helyett már csak a magyarázkodás érkezett: a célterület roppant messze esik Erdélytől, a Havasok, vizek miatt nehezen megközelíthető, nem is tudják, pontosan hová kell érkezniük, de tudakozódni fognak mindkét vajdától. Prothocollum Bathorianum p. 109–112.

⁶⁴⁸ A királyi Magyarországot ért támadássorozatról részletesen beszámolt a velencei követ: *Kárpáthy–Kravjánszky*: Rudolf i. m. Nr. 148, 153–158, 163, 171, 173–178. Az Erdély ellen intézett támadásokról a hármastanács jelentéseiből és a Portára küldött panaszokból értesülhetünk: Báthory levélváltása i. m. 106–107.; Prothocollum Bathorianum p. 22–25, 67–68, 99–107. Báthory és a Porta kapcsolatára: *Ludwik Boratyński: Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom (1576–1584)*. Kraków 1903. 255–256., 283–284., 316–321.

⁶⁴⁹ 1583. jún. 14-én kelt jelentés. *Kárpáthy–Kravjánszky*: Rudolf i. m. 252. nr. 152. Török források magyar vagy horvát származásának írták. Összesen háromszor, 1582 végétől tizenkilenc hónapig, majd 1586 és 1589 között két hét híján három évig, végül 1593-ban majdnem tíz hónapig töltötte be a nagyvezíri posztot. *Danişmend, İsmail Hâmi*: Osmanlı Devlet Erkâni. Sadr-ı A’zamlar. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi 5. İstanbul, 1971., 22–23.

kötöm, Nagyságod így vegye eszébe, s higgye meg.”⁶⁵⁰ A szép szavakat a nagyvezír első lépése — a korábbi trónkövetelő, Márkházy Pál bebörtönzése — igazolta is.⁶⁵¹ Ezek után a praesések igen nehezen alkalmazkodtak ugyanennek a pasának ellenségessé váló magatartásához és eldurvult hangneméhez. Helyzetüket az is nehezítette, hogy egyedül Kendy Sándor volt jártas az oszmán diplomáciai retorikában; személyes portai tapasztalatai 1572-ből és 1575-ből származtak. Kendy mindkétszer fontos ügyben tárgyalt, először a Báthory István trónra lépése utáni nehézségeket kellett elsimítania, majd Báthory Kristóf vajdává tételének elfogadtatásában szorgoskodott.⁶⁵² Ennek ellenére a hármastanács török politikájában nem mutatkozott meg a Kendy portai ismeretei alapján elvárható magabiztosság, illetve érdekes kettősség figyelhető meg. A Báthoryval való levélváltásukból olyan kép alakul ki, mintha önmaguktól nem tudnák reálisan felmérni, mit kell a török fenyegetésekből valóban komolyan venni, a megfélemlítés különböző fokozataira hogyan kell reagálni, mikor kell erőt mutatni, és mikor jobb inkább visszavonulni. Ugyanakkor, ha a konkrét intézkedések szintjét nézzük, a szultánnak és a nagyvezírnek írt leveleik, a követeknek adott utasításaik kellő szakértelemről tanúskodnak.

Kormányzatuk első felében a praeséseket megfélemlítette a török magatartása, minden fenyegetés és akció mögött rögtön az ország végveszélyét, pusztulását látták: „az egész porta mind az végbeliekkel egyetembe reánk tátja torkát, száját, és az császárt gerjesztik, hogy hadát Kazulról elhozván, mireánk fordítsa.” Kétségbeesetten könyörögtek Báthorynak, hogy békítse meg a Portát, mert ha török had zúdul az országra, mind elvesznek, nincs erejük, hadseregük az ellenállásra, az ország nagy részre már a menekülésre gondol.⁶⁵³ A maguk részéről a török haragjának lecsillapítására mindössze két utat tartottak járhatónak, egyrészt a meghunyászkodó engedelmességet, másrészt pedig a portai méltóságok lefizetését. Minden ügyet Isztambulban és a pénz nyelvén akartak megoldani: „akármit mondunk is, csak magunkba kell törnünk, sem haragunktól, sem erőnktől senki nem fél, csak az egy engedelmességgel és adománnyal amit nyerhetnők.”⁶⁵⁴ Talán ezeknek a hónapoknak az emléke is felelevenedett Geszthy Ferencben, amikor tíz évvel később a törökök elleni há-

⁶⁵⁰ Kanijeli-Siyavuş pasa levele Báthory Zsigmondnak. S.d. Prothocollum Bathorianum p. 31–32.

⁶⁵¹ Báthory levélváltása i. m. 38.

⁶⁵² Bíró Vencel szerint Kendy Sándor háromszor járt a Portán ünnepélyes követség tagjaként, 1572-ben, 1575-ben és 1584-ben. Utóbbi biztos, hogy elírás, ekkor éppen Kendyék megbízásából a valóban nagy portai jártassággal bíró rokon, Kendy Ferenc teljesített a nehéz helyzetben sikert hozó követi megbízatást. *Bíró Vencel: Erdély követei a Portán. Kolozsvár, 1921. 114–115. és Báthory levélváltása i. m. 239–240.* Kendy Sándor másik két követségére vonatkozó forrásokat lásd: *Szalay László: Erdély és a Porta. 1567–1578. Pest, 1862. 30, 39–53. 197–198.*

⁶⁵³ Báthory levélváltása i. m. 125.

⁶⁵⁴ Jelentéseik másik visszatérő gondolata: „most volna ideje, hogy adományunkkal ez kegyetleneket Isten áldása után enyhethnők, és követünk s adományunk az másikat érne.” – Báthory levélváltása i. m. 125.

borúval szemben állást foglaló Kendy-Kovacsóczy kör politikusai ellen éles kirohanást intézett: „a mi filozófusaink is, pusztá elméletek miatt felfuvalkodott emberek, akik, amikor feltámad a töröktől való félelem, még azok rabszolgáival sem mernek harcba bocsátkozni, hacsak nem arany vagy ezüst lándzsákkal.”⁶⁵⁵

Báthory István megértően és türelmesen viszonyult a praesesek aggodalmaihoz és félelméhez. Arra törekedett, hogy minél gyorsabban megértesse velük a török diplomácia sablonjait és mozgatórugóit. Számos analóg példán demonstrálta, hogy minden török lépés egy jól felépített forgatókönyv szerint zajlik, amelynek jeleneit, variánsait illetve a kötelező válaszait a tapasztaltak mind jól ismerik. Konkrét és általános érvű tanácsokat egyaránt adott; arra bízta a helytartókat, hogy tartsanak kémeket, informátorokat, kárvallásaik miatt szüntelen panaszkodjanak a Portán, hivatkozzanak a régi békés viszony előnyeire, és fessenek drámai képet a lakosság elmeneküléséről és az emiatt várható károkról.⁶⁵⁶ Báthory csak akkor vesztette el a türelmét, amikor a helytartók, nem is nagyon burkolt módon, a kozákokat és a fejedelem portai politikáját okolták Erdély veszedelméért és „ártatlan szenvedéséért”. Ekkor viszont önmagához képest igen keményen megfedte a triumvireket mind gyávaságuk, mind hozzá nem értésük miatt: „Azt felette igen csudálom, hogy kegyelmek ilyen nagy desperatioval ír magok állapotja felől, mintha mindjárt elnyelne a pogány benneteket, ha hadat bocsátana, hogy nem jut kegyelmeknek eszébe, ennek előtte száz esztendőtlől fogva, hányszor volt Erdélybe török had, oláh vajdákkal. Sőt török császár személye hányszor volt Magyarországra, de azért, noha kárral lőtt, nem nyelte el teljességgel, és nem mindjárt a szekerek hátára készültenek. ... Az török közébe, kiváltképpen az Portára ne gyermeket, ne nyelvest, ne stupidust, ne pusilanimust, ne sordidust és fősvényt, hanem emberséges embert járassatok; többet írhatnék erről, miképpen csudálják külső népek, az kik látják az ti Portán levő residens követeiteket.”⁶⁵⁷

A fejedelemnek időközben sikerült a Portán a kozák támadás következményeit elsimítania, így az erdélyi-török kapcsolatban is kis enyhülés mutatkozott, amely azonban — ismét külső okok miatt — csak átmenetinek bizonyult. Báthory ugyanis hiába magyarázta ki

⁶⁵⁵ *Bethlen Farkas*: Erdély története i. m. III. 350.

⁶⁵⁶ Ezt meg is tették, ezek az érvek köszönnek vissza a portai levelezésükben és a követeiknek, sorrendben: Thorma Kristóf, Margai Istvánnak és Kendy Ferencnek adott utasításaikban is. *Prothocollum Bathorianum* p. 63–71, 99–116, 203–206, 219.

⁶⁵⁷ EOE III. 53–55., 62–63. és Báthory levélváltása i. m. 142–143, 191. – Nem sikerült kideríteni, hogy Báthory kire gondolhatott. Torma Kristóf már a triumvirek regnálása előtt rezidens volt, hazajövetelét saját maga kezdeményezte, mert időközben megszületett gyermeke. *Prothocollum Bathorianum* p. 65. – A helyét átvevő Margai István kiválasztását Báthory is helyeselte. Talán a Margai mellett társkövetként feltűnő Teke György váltotta ki nemtetszését, aki korábban a livóniai háborúban vett részt. Mindenesetre mindkét követ később, a triumvirátus korszaka után is kapott még portai megbízatást.

magát, egy újabb váratlan esemény keresztül húzta a számításait; 1584 áprilisában a korábban a törökök által meggyilkolt követének, Podlodowskinak felbőszült rokonai a Varsóból hazautazó csauszt és kíséretét bosszúból lemészárolták.⁶⁵⁸ Ez az incidens és a meginduló kassai tárgyalások újra fellobbantották a Porta gyanúját és haragját. Szinán, a januárban kinevezett új budai pasa ismét Horvátország, a magyar királyi területek és a Partium ellen parancsolta szandzsákbégeit. A gyulai várat erősíteni kezdték, Tamáshidánál hidat vertek, Várad megtámadásával fenyegetöztek. Halil pasa defterére hivatkozva a töröknek addig nem hódolt falvaktól is adót követeltek, és rendszeressé váltak a rablások. Báthory Zsigmond dévai familiárisára, a hivatalos ügyben járó Budai Jánosra és huszonöt emberére rátámadt a jenei bég, és többségüket fogságba hurcolta. Ghyczy Jánosnak a budai pasához küldött embereit a pasa nem bocsátotta vissza, hanem túszul fogta, a kapitány viszont két, a területére tévedt törököt tartóztatott fel, minden málhájukkal, amelyből újabb hosszas diplomáciai feszültség támadt.⁶⁵⁹

Mindez jó alkalmat adott arra, hogy a helytartók, akik a Portával való érintkezés főbb szabályait már kezdték ügyesen alkalmazni, a határmenti diplomácia fortélyait is jobban megismerhessék. Báthory többször intette őket, hogy ne mindent a fejedelem nevében és a Portán akarjanak elrendezni, hanem használják ki Ghyczynek a szomszédos szandzsákbégekkel kiépített jó kapcsolatait, mert „sokszor efféle végbelieknél hamarabb, könnyebben és kevesebb adománnyal véghez vihet ember efféle dolgot, hogy nem mint az Portán hirtelenkődnek. Az végbeliektől is megértik az dolgot, inkább hajol pedig az Porta az török információjára, hogy nem az miénkre.”⁶⁶⁰ Báthory arra is felhívta a figyelmet, hogy a helyi török tisztségviselők, kihasználva a Porta és Erdély közti átmeneti feszültségeket, sokszor a saját szakállukra és hasznukra sarcolnak és támadnak, legtöbbször engedély nélkül. Alapszabályként jelölte meg az ehhez hasonló helyi próbálkozások következetes letörését, amelyet lehetőleg békés úton, a törökök feletteseinek megnyerésével kell elérni, de szükség esetén fegyverrel is meg kell akadályozni a török előretörést, „mert az mit egyszer elvisznek, mindéltig odaleszön.”⁶⁶¹ Báthory minduntalan bátorságra és szigorra bízta kormányzóit: „nem szükség azért embernek magát úgy elhagyni, hogy az török semmi keménységet ne lásson benne, mert ő azt szokta inkább bántani, az kit könnyebben bánt hat. Az kinek kardot lát kezében, tartózva nyúl ahhoz, főképpen mikor az Portától nincs

⁶⁵⁸ *Kárpáthy–Kravjánszky*: Rudolf i. m. 110.

⁶⁵⁹ A triumvirek jelentései a török károkról: Báthory levélváltása i. m. 153–155, 176–178, 200–203. és *Prothocollum Bathorianum* p. 251–254.

⁶⁶⁰ Báthory levélváltása i. m. 164.

⁶⁶¹ Báthory utasításai: Báthory levélváltása i. m. 164–165, 188–189.

ahhoz való szabadsága.”⁶⁶² Ezt azonban nagyon nehezen fogadták el a praesések, ők teljesen más alapállásból közelítették meg a hódoltsági vezetőket: „medvét ne költsünk, ne irritáljuk őket, mert könnyű valamit elkezdni, de nehéz elvégezni.”⁶⁶³ Csak a fejedelem kifejezett parancsára kezdtek el a nagyvezírnél a budai pasa eltávolításán munkálkodni.⁶⁶⁴ A határmenti diplomáciát tekintve pedig tudomásul kellett venniük, hogy azt Báthory inkább Ghyczy és Thornyi kezébe tette le. Az események őt igazolták, a budai pasa elleni portai akció és Ghyczyék kemény fellépése gyors visszarendeződést és megbékülést eredményezett. A szultán Erdély mellett foglalt állást, és hódoltsági tisztviselőit keményen figyelmeztette: „Többé ez dolog felől az Portára panaszt ne bocsásson, mert ha panasz megyen ezután, bizonyos legyen benne, hogy vagy bég, vagy szpáhi lészen, akire az panasz megyen, fejével fizeté meg.”⁶⁶⁵ A budai pasa természetesen a helyén maradt, de bocsánatkérésre és aprólékos magyarázkodásra kényszerült, a sasvári béget téve meg bűnbaknak, saját tapasztalatlanságával és a helyi viszonyok nem ismeretével mentegette magát.⁶⁶⁶

A fejedelemnek azonban nemcsak bátorítani kellett, olykor a helytartók túlzott optimizmusa, a törökkel szemben elért diplomáciai sikerek túlbecsülése is gondot okozott. Az említett budai pasát például, színeváltozása után, a helytartók automatikusan jóakarójuknak tekintették már. Ajándékokkal akarták elhalmozni, arra gondolva, hogy ha egyszer majd netán nagyvezír lesz, akkor is maradjon meg pártfogójuknak. Báthory azonban az alaptalan lelkesedést is visszafogta, folyamatosan sulykolva egy másik alapszabályt: a töröknek nem szabad hinni, mert „az szóval igen tudnak élni, sokszor nem bánt, mikor fenyeget, gyakorta veszön, amikor ígér.”⁶⁶⁷ Ugyancsak korlátoznia kellett a helytartóknak a portai ajándékokra fordított költségeit, nem is annyira a pénzügyi gondok miatt, hanem sokkal inkább abból a megfontolásból, hogy az önként, alkalmanként adott ajándékok idővel rendszeresen el-

⁶⁶² Báthory levélváltása i. m. 189.

⁶⁶³ Kendyék véleménye vö. Báthory levélváltása i. m. 205.

⁶⁶⁴ A követutasítás vonatkozó pontja elég óvatosan rendelkezett erről: „Sasvár béget és a gyulai béget, sőt ha lehetne az Budai pasát tenné mazullá, mert ezek miatt pusztul el az Hatalmas császár földje, az mely neki adóját adja.” – Kendy Ferencnek adott instrukció. Gyulaféhérvár, 1584. szept. 2. Prothocollum Bathorianum p. 216–219.

⁶⁶⁵ A szultán a budai pasának. Prothocollum Bathorianum p. 143–145. Hasonló tartalmú levél ment a temesvári pasának, valamint a szolnoki és gyulai bégnek is. Uo., f. 145–147.

⁶⁶⁶ Báthory levélváltása i. m. 239–240.

⁶⁶⁷ Báthory levélváltása i. m. 188. – Szalay Ferencnek, a budai pasához küldött követüknek adott instrukcióból kitetszik, hogy megfogadták Báthory tanácsát. A pasa bocsánatkérését kissé hűvös válaszban fogadták el, és a jószomszédi viszony javaslása mellett azt kérték, hogy „végbeliek szavára el ne indultassék, hanem jól végére menjen mindenkinek, s ha mi ide mifelénk esik, arról minket is megkérjen.” – Prothocollum Bathorianum p. 257.

várt, szabott összegű szolgáltatássá, majd adóvá válnak.⁶⁶⁸ Arra is intette a praeseseket, hogy a töröknek nem mindjárt adni, hanem csak ígérni kell, és ha már elérték a céljukat, csupán akkor fizessenek. A helytartók azonban a maguk kárán, az ajándékokkal elhalmozott nagyvezír haragját tapasztalva jöttek rá, hogy bár „az adomány tartja a barátságot”, ha úgy kívánja a török érdek, ez semmivé lesz. A nagyvezír „kedvetlenségét mutatná hozzáunk, — írták Torma kristófnak — ezen bizony csudálkozunk, mi okból vagy on azholott Urunk ő nagysága [Báthory Zsigmond] két vagy három úttal, tisztességes ajándékkal nagy summával látogatta meg. Úgy annyira, hogy ez előtt egy fejedelem is ennyi summát egy basának innét nem küldött.”⁶⁶⁹

Szüntelen aggodalmasságuk és az említett hibáik ellenére, hivatali idejük végére a helytartók beletanultak a törökkel való bánásmódba is, az utolsó konfliktusukon már önállóan és sokkal magabiztosabban lettek úrrá. 1585 tavaszán Petru Cercel havasalföldi vajda, aki nem tudta továbbfizetni a vajdai szék fejében megígért magas adókat, minden kincsével Erdélybe szökött. Brassóban kért menedéket, de a szászok sem őt nem fogadták be, sem kincsei megőrzését nem vállalták. A vajda végül álruhában, vagyona nagy részét hátrahagyva elmenekült. Szolgái, uruk szökését megtudva, széthordták javait, és maguk is szökni próbáltak. A vajda ügyében egymásután három csasz is érkezett a portáról, előbb kiadatását, majd vagyonának összegyűjtését és átadását követelték. A helytartók határozottan intézkedtek, a temesvári pasának nem adtak engedélyt, hogy Karánsebesen átvonulva közelítse meg Havasalföldet, a csaszokat is feltartóztatták, és maguk intézkedtek a vajda kincseinek felkutatásáról és összegyűjtéséről, amit a helyszínen az egyik praeses, Sombory László, Petrichevich Horváth Kozma, fogarasi provizor segítségével irányított. A csaszok mellé Bánffy Ferenc és Boldizsár tanácsurakat küldték kísérőnek. Aggodalomnak vagy félelemnek már nyomát sem találjuk a helytartókban, amikor a vajdai javakból, még a csaszoknak való átadás előtt, magától értetődő természetességgel vették le az ország kárait és költségeit megtérítő pénzösszeget, valamint megtartottak egy aranyos szablyát és bicsakot,

⁶⁶⁸ Báthory levélváltása i. m. 230. Tanulságos ebből a szempontból az új nagyvezír megajándékozása körül kialakult vita is. 1584 augusztusában Oszmán pasa lépett a szultáni tanács élére. A helytartók minimálisan akkora összeget akartak fizetni neki is, mint elődjének, nehogy ellenséges indulatok tápláljon Erdéllyel szemben. De a fagyossá vált diplomáciai kapcsolatok miatt az összeg megemelésén is sokáig tanakodtak. Báthory viszont az adó beküldésével akarta a pasa megajándékozását összekapcsolni, mert akkor a kevesebb is elég. Ő inkább jelezni kívánta a nagyvezírnek, hogy a további adományok a vezír jóindulatától függenek majd. A hármastanács végül, Báthory tanácsai ellenére minimálisan ötezer aranyat tervezett be, de ez a számítás felborult, amikor kiderült, hogy a nagyvezír nem tartózkodik a fővárosban, és így helyettese fogadja az erdélyi követséget. Izgatott számolgatás után sem tudták eldönteni, mennyire emeli meg majd ez a váratlan fordulat a költségeket. Végül követükre Kendy Ferenc belátására bízták, az ajándékok szétosztását, aki mindössze ezer aranyat költve igen kedvező eredményt ért el a Portán. Prothocollum Bathorianum p. 222–223.

⁶⁶⁹ Prothocollum Bathorianum p. 64.

egy ló fejére való ékköves vértet, két vég aranyas atlaszt és két szép selyem szőnyeget Báthory Zsigmond számára „pro memoria”.⁶⁷⁰

6.5. A hármastanács gazdaságpolitikája

Báthory István és a triumvirek között állandó, olykor ingerült vitákba torkolló nézeteltérést okoztak a gazdasági és pénzügyi kérdések. A hármastanács felállításakor adott utasításában Báthory részletesen kifejtette, hogyan képzei el az ország pénzügyi irányítását. A kincstartói tisztelet kipróbált, hűséges emberére, Sigheer Jánosra bízta, akitől az adók behajtásán, a pénzügyi élet irányításán túl azt várta, hogy ténykedésének, újításainak köszönhetően jelentősen nőni fognak az ország rendszeres jövedelmei. A kincstartó szabad kezet kapott emberei megválasztásában, a helytartókkal való munkakapcsolatát pedig a fejedelem szabta meg. A kincstartó kötelessége volt a jövedelmek behajtása, a várak, sókamarak, pénzverő helyek, bányák rendszeres bejárása, a tiszttartók elszámolásainak ellenőrzése, a praesések folyamatos tájékoztatása az ország anyagi helyzetéről. A helytartók rendelkezhetek arról, hová fordítják a befolyó bevételeket, és ugyancsak ők dönthettek a rosszul gazdálkodó vagy sikkasztáson rajtakapott tiszttartók további sorsáról is. Rendeleteik végrehajtása újfent a kincstartót terhelte.⁶⁷¹ Báthory ragaszkodott a pénzügyek teljes átláthatóságához és rendszeres ellenőrzéséhez, mindenről és mindenkitől regestrumot, inventáriumot és elszámolást kért, amelyek közül a fontosabbakat, például a Váradra, Gyulafehérvárra vonatkozókat neki is meg kellett küldeni. Nem tűrte a hanyagságot és a pontatlanságokat, például rápirított a praesésekre, amikor elfelejtették jelentésükhöz csatolni a váradi katonák regestrumát. Még kínosabb volt az az eset, amikor a helytartók a magas költségekre panaszkodva, azt állították, hogy Báthory Grizeldis esküvője miatt a bécsi vásárlásokra harmadfél ezer forint ment el, Báthory viszont az elszámolásban csupán százharmincnyolc illetve hetvenhét forintnyi kiadást talált⁶⁷²

Az uralkodó és a triumvirek közti konfliktusokat nem az okozta, hogy utóbbiak nem teljesítették Báthory utasítását, és még azt sem lehetett a szemükre hányni, hogy pazarlóan gazdálkodnának. A fejedelem egyedül a török politika általa túlzottnak tartott anyagi rá-

⁶⁷⁰ Báthory levélváltása i. m. 254–258, 268–272, Petruról szóló portai levelezés: Prothocollum Bathorianum p. 286–297. Petrichevich Horváth Kozma Melith Istvánnak írt beszámolója: MOL P 707 Zichy család levéltára fasc. 516. Nr. 2593–2596.

⁶⁷¹ Báthory levélváltása i. m. 25.

⁶⁷² Báthory levélváltása i. m. 56–57, 68,

fordításaival nem értett egyet, de ott sem a pénzügyi, hanem a várható politikai következmények miatt aggódott elsősorban.⁶⁷³ A triumvirátus teljes korszakán keresztülhúzódozó polémia arra vezethető vissza, hogy merőben különbözőképpen ítélték meg az ország anyagi lehetőségeit, és a gazdaságpolitika terén teljesen más stratégiát és célokat fogalmaztak meg. Báthory a napi ügymeneten túl a gazdasági élet tudatos fejlesztését és hosszútávra kidolgozott pénzügyi koncepciót szeretett volna látni: „Az kik élünk, és Isten gondviselést bízott ránk, nem csak magunknak, sem csak az mi időbelinknek kellene csak élnünk, hanem az utánunk valóknak is. Imitálnók az jó agricolát, ki oly fát is olt, melynek gyümölcsét nem reménli. História olvasott ember kegyelmetek, kiből jól látja, mely nagy dicséreti maradott mindenkor azoknak a posteritásra, kik hazájukat bonis legibus, utilibusque institutis firmarunt. Soha penig az jó institutum nem lehetött az közönséges jövedelemnek elégsége és jó szertartása nélkül, mellyel mind békességnek mind hadnak idejében sustentáltatik az ország.”⁶⁷⁴ Kendyék viszont csakis a saját helytartói megbízatásuk időkezelei között gondolkodtak, csupán az aktuális finansziális problémákat próbálták megoldani, és minél gyorsabb gazdasági stabilitást, valamint azonnali bevételeket akartak. Ennek megfelelően „tűzoltásra” rendezkedtek be, és egyáltalán nem kívántak foglalkozni a hosszú távú befektetésekkel, a kisebb haszonnal járó ügyletekbe pedig eleve nem fektettek energiákat.

A fejedelemség gazdasági állapotának megítélésében, szükségleteinek, kiadásainak felmérésében a felek közt nem volt vita. Báthorynak, még ha talán túl sötétnek is találta a triumvirek által felvázolt helyzetjelentést, alapvetően egyet kellett értenie velük. A fő problémát az okozta, hogy „az naponként való szükség megnevekedett, ahonnét annak ki kellett telni, megfogyatkozott.”⁶⁷⁵ Az 1571-1575 közti időszakhoz képest a kiadások évi huszonötezer arannyal nőttek, míg a bevételeket Báthory Kristóf halála után nem sikerült a maguk teljességében behajtani, nagyrészt az erdélyi adókból befolyt jövedelemre támaszkodhattak csak. A gondatlan gazdálkodás miatt a nemesfémbányák hozama visszaesett, a sóbányák jövedelme csökkent és kiszámíthatatlanná vált, az értékesítés akadozott. Váltópénz hiányában az értékes pénz kiáramlott az országból, mindez pénzhányhoz és a jó termés elle-

⁶⁷³ Báthory levélváltása i. m. 230. – Attól tartott, hogy az önként, alkalmanként adott ajándékok idővel rendszeresen elvárt, szabott összegű szolgáltatássá, majd adóvá válnak.

⁶⁷⁴ Báthory levélváltása i. m. 113.

⁶⁷⁵ Báthory levélváltása i. m. 130.

nére drágasághoz vezetett. A kincstár szinte teljesen felélte tartalékait, a tárházban mindössze ötezer arany maradt, amikor a helytartók átvették a kormányzást.⁶⁷⁶

A triumvirek felsorolták azokat a kiadásokat is, amelyekkel rendszeresen számolniuk kellett: a török adó, a portai tisztviselők által elvárt, összességében az adó mértékét is túlhaladó ajándékok, a követjárások költségei, a váradi vár építése, a katonaság zsoldja, a jezsuita szeminárium fenntartása és Báthory Krisztina (Griseldis) kiházásításának kiadásai hárultak rájuk. A helyzetjelentésben egyetlen csúsztatás vagy hiba fedezhető fel, hogy az aktuális állapotot a Báthory István korabelivel vetették össze, és a közben eltelt mintegy nyolcévesnyi időszak költségnövekedéseivel magyarázták a rossz gazdasági helyzetet. Tehát a problémát elsősorban külső körülményekre vezették vissza, amelyeket ezután sem lehet majd befolyásolni, következésképpen a helyzetet belső erőforrásokból szinte lehetetlennek tartották orvosolni. A valóságban viszont már Báthory Kristóf is ugyanezekkel a költségekkel küzdött, a különbséget az jelentette, hogy míg a triumvirek számára az elhunyt vajda ünnepeles temetése és Griseldis kiházásítása jelentett extrakiadást, addig Báthory Kristófnak öccse livóniai hadjáratait kellett támogatnia. Ő azonban még úrrá tudott lenni a valóban megnövekedett költségek okozta pénzügyi nehézségeken, és ténylegesen csak a halála óta eltelt két évben kezdődött a rohamos gazdasági hanyatlás. Ez viszont azt jelentette, hogy a külső tényezők mellett a belső okokat és hibákat is épp annyira figyelembe kell venni, s azok javításával kell eredményt elérni.

Báthory István és a praesések egyetértettek abban, hogy a takarékoskodás szükséges, de pusztán a ráfordítások lefaragásával nem jutnak előbbre. Egyedül a katonai kiadásokon tudtak volna jelentős összeget megspórolni, amire a triumvirek időnként célozgattak is, de ehhez Báthory nem járult hozzá: „a szolgáló népnek megszállítása, kit ez mostani idő és állapot nem szenved. Sőt ez után sem véljük, hogy szenvedhessen. Mert nem ország az, akinek efféle kész presidiuma nincs. Aki maga fegyverét leteszi, más ember fegyverét ingerli magára.”⁶⁷⁷ Báthory egyetlen megoldást látott, az „aerarium augeálását”, vagy ahogy másutt megfogalmazta, ha a kiadásokat nem lehet csökkenteni, akkor „valamint és valahogy a szükséghez kell szabni a jövedelmet.”⁶⁷⁸ Ez volt az a pont, ahol Báthory és a triumvirek álláspontja élesen eltért egymástól. A helytartók ugyanis a bevételek növelését nem tartották kivitelezhetőnek, és a feladatot megoldhatatlan csapdahelyzetként élték meg: „Hol penig felséged kegyelmesen emlékeztet bennünket, hogy az ország jövedelméről

⁶⁷⁶ A triumvirek 1583. ápr. 20-án kelt jelentése és az elsőévi értékelése 1583. dec. 22. Báthory levélváltása i. m. 48–49., 132–133.

⁶⁷⁷ Báthory levélváltása i. m. 187. Bialowierze, 1584. szept. 5.

⁶⁷⁸ Báthory levélváltása i. m. 91.

gondolkodnánk, és az szükséghez szabnók az jövedelmet, elhiggye felséged kegyelmes urunk, hogy miolta mi ez tisztben vagyunk, semmiről gyakortabb nem gondolkodtunk, ... de az módjáról mikor elméltünk magunkban, azonnal megakadtunk rajta. Mivelhogyláttuk azt, hogy a pénznek kereséséhez kiváltképpen ez két dolog kívántatik: ember és eszköz.”⁶⁷⁹ A további hosszas magyarázatukban kifejtették, hogy az „ilyen szűk és pénztelen földön”, mint amilyen Erdély, csak nagymértékű tőkebefektetéssel és komoly gazdasági szakértelemmel lehet bármilyen eredményt elérni, de szakember nincs, a készpénz pedig a napi kiadásokra sem elegendő.

Abban teljesen igazuk volt, hogy a fejedelemség nem bővelkedett gazdasági szakemberekben. Jellemző példa Gyarmati Gergely esete, akit a tanácsosok aranybeváltói tisztségre javasoltak, mint olyan embert, akinél „alkalmatosabbat nem választhatnának”, akinek „mind kedve, mind okossága elég vagyon” a feladathoz. Báthory pedig annak ellenére elfogadta, hogy ugyanebben a levelében pár sorral korábban kérte Gergely deák ügyének kivizsgálását, mivel nem tudott megfelelő magyarázatot adni arra, miképp folyt el 1581 és 1583 között tizennégyezer arany a kezei között. A fejedelem ezzel együtt is csupán egyetlen feltételhez, a sűrű és nagyon aprólékos elszámolási kötelezettséghez kötötte Gyarmati aranybeváltói kinevezését.⁶⁸⁰ Mindenesetre a szakemberhiány állandó és megkerülhetetlen problémát okozott, gyakran találkozunk a praeseselek panaszával: „ha embert akaránk valamire keresni, azt vagy elő nem találunk, vagy amire akarnak, arra nem bírhatunk.”⁶⁸¹

A helytartók másik megállapítását viszont, miszerint Erdély „szűk és pénztelen föld” lett volna, Báthory vitatta. Ugyancsak másképpen látta ezt az Erdélyt 1583 tavaszán beutazó és a helytartóknál is megforduló Antonio Possevino jezsuita atya, aki *Transilvania* című művében így vélekedett: „Földje rendkívül termékeny és gazdag növényben, állatban egyaránt. Bányásznak aranyat, ezüstöt és sót eleget, de okos gazdálkodással az ország jövedelme sokkal nagyobb lenne. Gazdagságáért hívják Erdélyt Kincses Erdélynek is. Aranya tiszta, szemcsés, majd erekekben találják, vagy többször leveles termékalkakban.”⁶⁸²

Minden panaszuk ellenére, a bányászatban a hármastanács is komoly lehetőséget látott, és ezzel kapcsolatos intézkedéseiben — egyéb döntéseihez viszonyítva — szokatlan aktivitást és határozottságot mutatott. Ez teljesen érthető, mivel az azonnali és biztosan tervezhető jövedelmeket kereső helytartók számára a bányák bérbeadása ideális megoldást jelentett. Egyben megfelelt a korábbi gyakorlatnak is, hiszen a bányák gazdaságosabb művelésének,

⁶⁷⁹ Báthory levélváltása i. m. 100–101. 1583. okt. 3.

⁶⁸⁰ Báthory levélváltása i. m. 68, 85–86

⁶⁸¹ Báthory levélváltása i. m. 101.

⁶⁸² Possevino: *Transilvania*. 211.

fejlesztésének ez volt a legmegbízhatóbb és leggyorsabb módja az adott körülmények között, és már a Báthory fivérek is különböző kiváltságok adományozásával ösztönözték a nemesfémlelőhelyek felkutatását és bérleti rendszerben történő kitermelését.⁶⁸³ Kendyék pénzügyi gondolkodásának, tárgyalási technikáinak és elintézési módszereinek megismeréséhez tanulságos végigkövetni egy konkrét eset, a kapniki ezüstabányák bérbeadásának menetét.

Az ügy egyik főszereplője Felizian von Herberstein báró stájer főúr és vállalkozó, aki korábban már a nagybányái aranybányákat is haszonbérbe vette. Kiváló magyarországi kapcsolatokkal rendelkezett, baráti viszonyban állt például Batthyány Boldizsárral is, akivel az alkímia iránti közös érdeklődésük hozta össze. A bányaművelésben, pénzverésben új utakat keresett, nevéhez kapcsolódott az új típusú, hengeres pénzverőgép alkalmazása, de emellett származásának és neveltetésének köszönhetően könnyedén mozgott idegen udvarokban is, és ezt a képességet diplomáciai küldetése során is kamatoztathatta.⁶⁸⁴ Báthory István látókörébe a kassai tárgyalások során került, a Habsburg-fél egyik tárgyalóbiztosaként. Személyes érdeklődése is volt az ügyben, mert a Szatmárért és Németiért felkínált cserebirtokok közt szerepelt az általa bérelt Nagybánya is. Még az egyeztetések során létrejött az üzleti kapcsolat Harberstein és a fejedelemség között: 1583 júniusában a Kővárhoz tartozó, addig kincstári kezelésben lévő, jó hozamúnak mondott kapniki ezüstabányákat Báthory István javaslatára neki adta bérbe a hármastanács. A bányákat teljes felszereléssel együtt két esztendőre engedték át, évi kétszáz márka tiszta ezüst fejében, de ha a fejedelem úgy kívánta, a bérlőnek az ezüsből saját költségén vert tallérok formájában, vagy arany forintra váltva kellett a bérleti díjat kifizetnie. Ezenkívül a hármastanács kérésére köteles volt ezüstöt felár nélkül tallérrá váltani. Herberstein engedélyt kapott arra, hogy a szomszédos falvakból fizetett munkaerőt toborozzon a bányák megműveléséhez. Amennyiben két év leteltével a bérletet nem újították volna meg, a bérlő köteles lett volna a bányákat minden felszerelésükkel és az új fejlesztésekkel együtt visszaszolgáltatni.⁶⁸⁵

Herberstein jó viszonyt alakított ki ifjabb Báthory Istvánnal és a helytartókkal, és erre támaszkodva már a következő évben a szerződés módosítását kezdeményezte. Arra hivatkozott, hogy az eredeti feltételek mellett a fejlesztést célzó befektetései ilyen rövid távon nem térülnek meg. Az átdolgozott szerződést tizenkét évre akarta megkötöni úgy, hogy évi kétszáz helyett kétszázötven márka tiszta ezüstöt fizet, viszont ennek fejében a bánya kor-

⁶⁸³ Báthory Kristóf Királyi Könyve 1580–81. közzé teszi: Fejér Tamás–Rácz Etelka–Szász Anikó. (Erdélyi Történelmi Adatok VII.2.) Kolozsvár, 2003. Nr. 32., 60. és MOL F1 3. f. 94–95., 99., 102.

⁶⁸⁴ *Bobory*: Herberstein i. m. 5–6.

⁶⁸⁵ MOL F1 3. f. 100.

szerűsítésére és művelésére a környező tizenhat falut is ingyen átengedik neki. Továbbá fiai számára a bérlet örökölhetővé tételét is kérte.⁶⁸⁶ Ez egybevágott a bányabérloknek az az általános törekvésével, hogy csak a legképzettebb munkavállalókat akarták megfizetni, mindenki mást az ő feldesuraságuk alá tartozó jobbágyként szerettek volna dolgoztatni. Herberstein báró esetében tehát nem a kérés volt szokatlan, hanem annak mértéke. Az megszokott, egytől három évig terjedő, meghosszabbítható bérbeadási gyakorlathoz képest a tizenkét esztendő indokolatlanul hosszúnak számított. A bányákhoz tartozó települések közül pedig többnyire csak egy-két falu átengedéséről lehetett szó, de az is szigorúan csak bérleti alapon történhetett. Így volt ez például a lápospataki ezüstabányát kitermelő Jacopo Grison és Marconio Rocco esetében is, akik 1583 augusztusában ötszáz forintért egy évre vehették bérbe a láposi fejedelmi birtokot.⁶⁸⁷

A triumvirek változtatás nélkül, minden pontjában támogatták Herberstein szerződésújítási javaslatát, és az első bérleti év befizetéseiről és pénzbevételeiről szerzett pozitív tapasztalataikat hangsúlyozva, kérték Báthory István hozzájárulását. Báthory, aki maga is nagyra becsülte a bárót, nem zárkózott el a szerződésmódosításától, de további tárgyalásra és sokkal kedvezőbb feltételek kicsikarására utasította a helytartókat.⁶⁸⁸ Ezen a ponton értesült a tervről Keresztúri Kristóf kapitány, aki érthető módon vehemensen tiltakozott a Kővárhoz tartozó falvak átengedése ellen, és a triumvireket megkerülve egyenesen Báthorynál sorolta fel az érveit, rámutatva a bérlet szerinte előnytelen, sőt káros következményeire is. A praesések a személyeskedésbe forduló vitát nem gazdasági érvekkel, hanem a hatalom pozíciójából kívánták lezárni: Keresztúrit ostoba akadémuskodóként állították be a fejedlem előtt, aki feljebbvalói akaratának ellenszegült, pedig szolgai állapotából következően sem ésszel, sem kellő rálátással nem rendelkezhetett az ügy minden aspektusának megértéséhez. Kifogásai nem valós indokok, hanem csak az „ő maga ilyen-amolyan vélekedése”, és ez a „maga elmécskéjének rengetése” csak arra volt jó, hogy mind az uralkodó, mind a triumvirátus tekintélyét megkérdőjelezze egy külföldi főnemes előtt.⁶⁸⁹

Báthory nem foglalt állást Keresztúri kapitány és a praesések összecsapásában, de végül a bérleti szerződés újbóli átgondolása és megkötésének elhalasztása mellett döntött: „az előbbi ítéletünk szerint nekünk most is úgy tetszenék, hogy az locatio minden három esztendőben renováltatnék. Mert tizenkét esztendő alatt sok dolog történhetik: ő is meghalhat,

⁶⁸⁶ Báthory levélváltása i. m. 181–182,

⁶⁸⁷ MOL F1 3. f. 94–95. Gyulafehérvár, 1583. aug. 8.

⁶⁸⁸ Báthory levélváltása i. m. 193. Báthory háromszáz gira ezüst bérleti díjat javasolt, a szerződésbe a lakosságot védő intézkedéseket kell beépíteni, a falvakat ha lehet ne engedjék át.

⁶⁸⁹ Báthory levélváltása i. m. 214–215.

kinek ha oly haeresi nem lesznek, kik az contractusnak eleget tehetnének, arany és tallér dolgában az Herberstein barátságát követnék, mindjárt káros lenne az tizenkét esztendőre való contractus. De egyéb idő változások is történhetnek, kiben talán nem volna hasznos, hogy idegen ember kezében forogna az bánya. De az nekünk inkább tetszenék, hogy kegyelmek ez dolgot differálná egy kevés ideig, míg az nagybányai dolognak vége szakad.”⁶⁹⁰ Báthory világosan kifejtett állásfoglalásával egyetlen probléma az volt, mint erről már korábban szó esett, hogy 1585. március 27-én, majdnem félévvel később vetette papírra, mint ahogy a praesek Báthory Zsigmond nevében kiállították a Herbersteinnek szóló, új bérleti feltételeket tartalmazó okiratot. Ráadásul a szerződés még az első, a fejedelem által átdolgozásra utasított tervezethez képest is kedvezőtlenebb volt: azon kívül, hogy csupán évi kétszázötven márka tiszta ezüstért, tizenkét esztendőre kötötték meg, és mind a tizenhat falut bérleti díj nélkül engedték át, még a bérlő ezüstbeváltási kötelezettségét tekintve is visszalépés történt. Az első szerződésben és a módosítás előző tervezetében még korlátlan ezüstbeváltási kötelezettséget állapítottak meg, a véglegesített változatban viszont ez már meghatározott összegre — nyolcezer ezüstitallérra és négyezer aranyforintra — terjedt csak ki. Báthory javaslatai közül egyedül az átengedett falvak lakosságának védelmére vonatkozó passzust vették be a szerződés szövegébe.⁶⁹¹

Figyelemre méltó, hogy a forrásokkal jól követhető bérbeadási folyamatból teljes mértékben hiányzik az alkudozás fázisa, pedig erre az uralkodótól is utasítás érkezett, és a triumvirek egészen kiváló alkupozícióból indulhattak volna: nem ők kezdeményeztek, hanem tőlük kértek, mégpedig egy meglévő, kötelező érvényű szerződésnek a megszokottól eltérő módosítását. Ilyen körülmények közt számos ponton — a tizenkét éves bérleti idő rövidítésével vagy opciós joggal, a bérleti összeg megemelésével, a falvak bérbeadásával — előnyösebbre lehetett volna fordítani Herberstein javaslatait, ehhez képest viszont még a kiindulópontnál is kedvezőtlenebb eredményt értek el. Ez azonban nem azon múlt, hogy a báró milyen mértékben kenyerezte le őket, hiszen a kor érdekérvényesítési technikáinak bevett és elfogadott eleme volt a döntéshozók jóindulatának elnyerése. A szerződés módosítása Herberstein sikere volt, aki sokkal jobban ismerte és alkalmazta az ilyenfajta tárgyalások mesterfogásait, mint a kormányzó trió, és maximálisan élt is előnyével. Sikerült kitapintania a helytartók gyengeségeit, valamint felismerte a kincstár állandó hiánya illetve a pénzforgalom akadozása miatti gondjaikat, és erre építette fel a stratégiáját. Miután az első évi teljesítményével és a praeseknek tett pénzügyi gyorssegélyeivel szinte nélkülözhetetlen-

⁶⁹⁰ Báthory levélváltása i. m. 248.

⁶⁹¹ MOL F 1. 3. f. 332–333. Gyulafehérvár, 1584. okt. 3.

né tette magát, sikerült azt a félelmet elültetnie Kendyékben, hogy ha nem az ő kívánsága szerint módosítják a bérleti szerződést, akkor visszalép az üzlettől, és ezzel nemcsak a biztos jövedelem, hanem az általa nyújtott minden egyéb segítség is elveszik. Ez a félelem és a szüntelen anyagi gondok késztették a hármastanács tagjait arra, hogy uruk elképzeléseit és parancsait semmibe véve, a jóváhagyása nélkül a kincstár számára hosszútávon hátrányos szerződést kössenek.

A portai adó előteremtése már 1583 kora őszén szinte megoldhatatlan helyzet elé állította a helytartókat, és arra kérték Báthoryt, járuljon hozzá a kincstárban lévő utolsó ötezer arany felhasználásához. Az elutasítás és indoklása lakonikus volt: „Nem ország az, kinek tárházában semmi nincs.”⁶⁹² Az effajta igazságok és a hosszabb távra megfogalmazott pénzügyi tanácsok nem segítettek a szorult helyzetben lévő kormányzókon, akik végül saját magánvagyonukból pótolták ki a hiányzó összeget, majd egyre határozottabban sürgették Báthory közbeavatkozását. „Felségednek könyörgünk, mint kegyelmes urunknak, hogy ha mit felséged jónkra és hasznunkra, ez jövedelem dolgában is, ki bizony fő fulcruma minden birodalomnak, lát lenni, te felséged szokott kegyelmessége szerént adja értésünkre, és módot is mind az elkezdésében és mind az végezésében”⁶⁹³ A praesések tehát Báthorytól várták, hogy ebben a nehéz pénzügyi helyzetben mit kéne tenniük, és azt is hogy hogyan vigyék végbe. Ugyanakkor a fejedelem minden egyes ötletét, tanácsát elhárították, így például a váltópénz verésére, a huszad- és harmincad jövedelmek bérbeadására sem került sor. Igen éles vita bontakozott ki arról, át lehet-e ültetni a külföldön bevált módszereket az erdélyi gazdasági életbe. Mindkét fél egyetértett abban, hogy gyors és rendszeres bevételt az adó-jövedelemből lehet biztosítani, de azt is belátták, hogy nem a bevett adófajták további emelése, az ezt fizetők kizsigerelése jelenti a megoldást. Báthory ezért új adótípusok bevezetését, a kevésbé terhelt rétegek erőteljesebb adóztatását javasolta. Konkrét példaként a bor és sör kereskedelmének lengyelországi megadóztatását emelte ki, amelynek során mind az eladó, mind a vevő hordóként két-két forintot fizetett a kincstárnak. Ez az összeg nagyban hozzájárult a livóniai háborúk anyagi hátterének biztosításához, mert ha csak a Magyarországról behozott borok jövedelmét nézzük, azt például évi tizenötezer aranyért tudta a fejedelem bérbe adni. A hármastanáccsal folytatott vita idején vezették be a molnárok egy forintos forgalmi adóját, és tervezték a sütőházak megadóztatását is, nürnbergi példára, ahol — Báthory ismeretei szerint — a kenyérsütők adója évi negyvenezer forintot

⁶⁹² Báthory levélváltása i. m. 92.

⁶⁹³ Báthory levélváltása i. m. 102.

tett ki.⁶⁹⁴ A helytartók az első pillanattól kezdve elutasították a lengyel példák átvételét, sőt még a két ország gazdaságának összehasonlítását sem fogadták el a változtatások kiindulópontjaként, annyira egyenlőtlennek tartották a feltételeket. „Ott gazdag kereskedő és pénzes emberek vannak, itt nincsenek, ott külső keresztény és pogány országokból való embereknek confluxusa nagy vagyon, itt egy szál sincsen, ott navigációk és portusok vannak, itt nincsenek, ott etiam in maxima habundantia mindennek jó keleti vagyon, itt semmiből pénzt nem teremthetünk.”⁶⁹⁵

A vita végül a triumvirek ellenkezésének valódi okára szűkölt, vagyis arra, hogy be lehet-e Erdélyben vezetni ilyenfajta finansiális újításokat vagy sem. Az álláspontokat nem sikerült közelíteniük, mert annyira más szemszögből mérték fel a lehetőségeiket. Báthory a saját státuszából, királyi tekintélyével és az e téren már elért sikereivel a háta mögött, nem tudta érzékelni a helytartók ingatag pozícióit, noha világosan megfogalmazták; ők nem felkent, életük végéig uralkodó koronás fők, hanem csupán behatárolt időre kijelölt ideiglenes tisztségviselők, akik a törvények adta keretek közt mozoghatnak csak, minden szokatlan új tervük, kísérletük megtörik az országgyűlés ellenállásán.⁶⁹⁶ Kendyék a kezdettől rájuk nehezedő politikai nyomás és a letételükért folyamatosan harcoló rendek miatt nem mertek ilyen népszerűtlen intézkedést elvállalni. A triumvirátus gazdaságpolitikája végül kudarcba fulladt. Leveleik alapján egyértelműen megállapítható, hogy gazdasági ismereteik legfeljebb, mint magánembernek, saját birtokaik rendben tartására lehettek elegendőek, és nem közelítették azt a szintet, amely ekkor a fejedelemségben rejlő gazdasági lehetőségek kiaknázásához szükségeltetett volna. A három vezető egyikében sem fedezhető fel az ösztönös pénzügyi tehetség sem, ráadásul hiányzott belőlük mindenfajta kezdeményezőkétség, és az egészséges kockázatvállalás is. Mivel korábban az erdélyi gazdasági körökben nem rendelkeztek saját, jól kiépített kapcsolatokkal, így spontánmód sem alakulhatott ki körülöttük a politikai összeköttetések finansiális előnyeire számító partnerekből az a gazdasági háló, amely a helytartóknak ezen a területen megmutatkozó hiányosságait és gyengeségeit tanácsokkal, ötletekkel ellensúlyozhatta volna, és a kormányzatot a legnehezebb periódusokban kölcsönökkel is segíthette volna. Az állandó pénzhiány viszont kiszolgáltatottá tette őket egyes vállalkozók magántörekvéseinek és szemléletbeli torzulást is okozott. Mindent a befolyó jövedelem nagysága szerint értékelték. Ezen keresztül ítélték meg például a fejedelmi uradalmak tisztartóit is. Ez azért vált problémává, mert pl. egy-egy ki-

⁶⁹⁴ Báthory levélváltása i. m. 111–112.

⁶⁹⁵ Báthory levélváltása i. m. 101.

⁶⁹⁶ Báthory levélváltása i. m. 100–101.

egyensúlyozottan gazdálkodó, ugyanakkor a katonai feladatait is jól ellátó, a várát is erősítő, jó kém- és információs hálózatot kiépítő, de éppen ezért csak szolid hasznot termelő várkapitányt a praesesekek — kevesellve a befolyó jövedelmeket — állandó nyomás alatt tartottak, ócsárolták, vagy épp leváltását pedzegették az uralkodónál, ami megint csak odavezetett, hogy fölösleges konfliktushelyzeteket generáltak maguk körül.

A „Respublica nervusáról” folytatott hosszas vita volt az egyik olyan dolog, amely megérlelte Báthoryban a váltás gondolatát. Be kellett látnia, hogy az a gazdaságpolitika és pénzgazdálkodás csődbe fogja vinni az országot, és ha még a hadsereg valamint a portai adó s diplomácia költségeit sem tudják majd kigazdálkodni, akkor könnyen a román vajdaságok státuszába süllyedhet az ország.

6.6. A triumvirek leváltása

A triumvirek maguk sem voltak elégedettek kormányzói működésükkel, ezért első hivatali évük végén benyújtották a lemondásukat a fejedelemnek. Visszavonulási szándékuk azonban nem volt őszinte, amit jól mutat az az igyekezet, amellyel pár hónappal később, az 1584. áprilisi országgyűlésen megpróbálták megakadályozni, hogy a rendek által választott követség a hármastanács helyébe egyetlen kormányzó kinevezését kérje Báthorytól. Nyáron pedig nyomtatásban is megjelentették, és Krakkóba küldték Kovacsóczy Farkasnak a többségi kormányzat mellett érvelő *De administratione Transylvaniae* címűt értekezését.⁶⁹⁷

A helytartók úgy látták, hogy megbízatásukat alapvetően jól teljesítették; mind Zsigmond nevelésében, mind az az ország védelmében sikereket értek el. Eredményeik ellenére mégsem kívánják folytatni munkájukat, mert személyüket és kormányzatukat a rendek körében gyűlölet és megvetés övezi, ami odavezetett, hogy szinte semmit nem tudnak intézni, minden kezdeményezésüket félremagyarázzák, és gátolni próbálják, parancsaikat nem akarják teljesíteni. Ennek a magatartásnak az oka természetesen nem a helytartók konkrét tevékenységére vezethető vissza, hanem Báthory korábbi döntésére, amellyel a rendek akarata ellenére, a megkérdezésük nélkül a triumvirátust rájuk erőltette. A kialakult helyzeten a helytartók nem tudnak úrrá lenni, mert nincs a kezükben semmilyen hatásos jutalmazási és büntetési eszköz, e nélkül viszont nem lehet tekintélyük sem. Emellett az ország kilátása-

⁶⁹⁷ Az 1583. dec. 22-én kelt levelükben mondtak le, és máj. 13-i jelentésükben számoltak be az országgyűlés eseményeiről. Báthory levélváltása i. m. 130–134., 160–162. A *De administratione* megjelentetésének körülményeiről: *Szádeczky*: Kovacsóczy i. m. 39–42.

lan pénzügyi és gazdasági helyzete sem teszi lehetővé a további eredményes igazgatást, ezért, mivel nincsenek meg a kormányzás megfelelő feltételei, távozni kívánnak posztjukról. Valójában nem visszavonulni akarnak, hanem a feltételrendszer átalakítását szerették volna elérni, amelyet a triumvirátus esetleges kibővítésével és hatókörük kiszélesítésével képzeltek el. Tehát a többségi kormányzás megőrzését és újabb variációjának a kipróbálását javasolták.⁶⁹⁸ Báthory István azonban halogatta a döntést, sem a lemondás, sem az 1584 tavaszán–nyarán történtek nem mozdították ki a holtpontról, de korábbi magabiztossága és a triumvirátus melletti szilárd eltökéltsége a kialakult helyzet láttán már megingott. A helytartók pontos elemzést adtak a körülöttük kialakult helyzetről és közhangulatról, amelyet valóban vissza lehetett vezetni kinevezésük körülményeire, ugyanakkor saját addigi tevékenységük is messzemenően közrejátszott benne. A hatalmukra, tekintélyükre veszélyesnek tartott tisztviselőkkel vívott csatáikat ha nem is veszítették el, de nem is nyerték meg, így képtelenek voltak megmutatni az erejüket, vagy legalább azt, hogy a fejedlemmel összefogva képesek maradéktalanul érvényesíteni az akaratukat. Ennek következtében nem tudták uralni az országot; a Partiumban, a karánsebesi és lugosi bánságban, a nagyobb katonai körzetekben lassanként kicsúszott a kezükből az irányítás. Ezt tetézte, hogy a peremterületek, a Báthory család tulajdonában lévő Fogaras és hatalmas uradalma, valamint Huszt, Máramarossal, kezdettől fogva hallgatólagosan ki lettek vonva a felügyeletük alól. A helytartók hatalmának csökkenésével párhuzamosan Ghyczy János befolyásának növekedése látható. Önálló kapcsolatban állt az uralkodóval, a portai ügyvivőkkel, a budai pasával, a várak parancsnokaival és természetesen a triumvirekkel is, akiket rendszeresen tájékoztatott lépéseiről, egyéb levelezéseiről, de ez nem változtatott azon a tényen, hogy nem rajtuk keresztül, hanem szinte tőlük függetlenül intézte teendőit.

A triumvirátus kinevezése után eltelt egy–másfél évben a rendek álláspontja sem változott, csupán annyi történt, hogy egyre magabiztosabban és erőszakosabban követelték az egy személyi kormányzat újbóli bevezetését. Felfedezték — még ha ténylegesen nem is éltek vele, csak fenyegetésként használták fel —, hogy vannak fegyvereik, amellyel érvényt szerezhetnek akaratuknak. Az 1584-es tavaszi országgyűlésen közölték a helytartókkal, hogy sem a portai adót, sem a többi előterjesztést nem szavazzák meg, amennyiben megátolják, hogy az uralkodóhoz követtséget menesszenek a kormányzó ügyében. Mivel a követtségük eredménytelen maradt, az őszi országgyűlésen már az igazságszolgáltatás

⁶⁹⁸ Báthory levélváltása i. m. 130–134. Így válik érthetővé, hogy ekkor miért nyomtattak ki egy olyan művet, amely inkább 1582–1583 fordulójának belpolitikai helyzetéhez illik, és hogy az írás érvrendszere, miért nem kifejezetten a triumvirátus mellett kardoskodik.

megbénításával próbáltak nyomást gyakorolni a fejedelemre: „semmi törvény addig ne szolgáltatassék, ameddig felséged az itt való állapotot az ő kívánságuk szerint el nem rendeli.”⁶⁹⁹

A rendek egységes és határozott álláspontot képviseltek a kormányzó kérdésében, és maguk mellé állították a fejedelmi tanácsnak a triumvirátusban nem szereplő tagjait is. Elképzeléseik fontos pontja, hogy Báthorytól csak az engedélyt várták, a kormányzó kijelölését nem, őt az országgyűlés választotta volna meg, és eskütételre is kötelezni akarták.⁷⁰⁰ Tehát a Báthory Istvántól való eltávolodás, egyfajta függetlenedés szándék is jól kitapintható az egyre erőteljesebb követelés mögött. Ez azért is tűnt a fejedelem számára különösen veszélyesnek, mert a Porta érdekeivel összeeszengett.⁷⁰¹ Báthorynak két ténnyel is szembe kellett néznie: egyrészt az általa erőltetett többségi kormányzat minden formájában megbukott, másrészt, ha nem előzi meg a rendeket, akarata ellenére maguknak választanak majd kormányzót. Báthory végül ebből a megfontolásból váltotta le a hármastanácsot, és írta meg 1585. május 1-én Ghyczy János kormányzói kinevezését és utasítását.⁷⁰²

⁶⁹⁹ Báthory levélváltása i. m. 162. és 212.

⁷⁰⁰ Már a triumvirátustól is esküt követeltek a rendek, amit azonban sem a triumvirek, sem Báthory nem támogatott, arra hivatkozva, hogy tanácsosként ez már megtörtént. Báthory mindenesetre javasolt a triumvireknek egy esküformulát, amely a tanácsosi eskü némiképp kibővített formája lett volna, ez azonban a rendeknek nem felelt meg. Ők nem az uralkodóknak, hanem egy előttük letett esküt akartak, amelyben a vallásszabadság, a rendi jogok megtartására is kötelezték volna magukat. Ghyczy János már ilyen esküt tett kormányzói kinevezésekor. Az eskütétellel részletesen foglalkozott *Rácz*: Főhatalom i. m. 139–151.

⁷⁰¹ Báthory megfogalmazásában: „ez előtt is hallottam és most is hallom, hogy az követek, kik az végbeliekhez és az Portára járnak palam [?] és egyebek is nekik suddognak, hogy az miatt veszne el Erdély, hogy én nem venném ki kezemet közületek.” – Báthory levélváltása i. m. 142.

⁷⁰² *Rácz* Lajos úgy vélekedett, hogy valójában a rendek egy medgyesi gyűlésükön maguk választották meg Ghyczyt, Báthory így nem kinevezte a kormányzót, hanem csak jóváhagyta a megválasztását. *Rácz*: Főhatalom 141. Ghyczy kinevezésével kapcsolatban izgalmas gondolatokat fejtett ki Kruppa Tamás, aki úgy gondolja, hogy Ghyczyt Báthory valójában „fölfelé buktatta”. A lépést két dolog indokolhatja: a törökkel való további konfliktusok elkerülésének érdekében döntött így, ezért is vette volna ki hatásköréből Váradot és Karánsebest, másrészt a jezsuitákkal való váradi konfrontációkat akarta beszüntetni, és teret nyitni a jezsuiták Várad–Karánsebes irányában tervezett terjeszkedésének. Vö. *Kruppa Tamás*: Nagyvárad a Báthoryak művelődés- és valláspolitikájában. Századok 139. (2005) 952–954. Az első hipotézist Kruppa Tamás sem támogatta, és valóban erősen ellene szól, hogy a két vár parancsnokainak leváltási és kinevezési jogát (vagyis nem az alárendeltségüket és irányításukat) már a triumvirátus idején is Báthory magának tartotta meg. Másrészt Báthory mindig is erőt sugárzott a török fel, és erre bízta tisztségviselőit is. Kruppa Tamás másik felvetése viszont sokkal izgalmasabb, mert ahhoz a kérdéshez vezet el, hogy mennyiben befolyásolták Báthory István döntéseit a vallási szempontok. Ha Kruppa Tamás majd remélhetőleg belemerül ebbe a kérdéskörbe, érdemes lenne azt is megvizsgálnia, hogy vajon nem jelentett-e épp ekkora, vagy még nagyobb veszélyt az ottani jezsuita kollégiumra és központra a szinte teljhatalommal felruházott Ghyczy János Gyulafehérvárra vitele, illetve hogy miért nem távolította el Báthory az antitrinitárius vallású és Possevino szerint a jezsuitákkal szemben kifejezetten ellenséges magatartású Thornyi Tamás karánsebesi bánt is, aki ráadásul ekkortájt más okokból maga is beadta lemondását.

7. Ghyczy János kormányzósága

7.1. *Ghyczy János útja a kormányzóságig*

Báthory Istvánnak négy esztendejébe került, amíg végül annak a kormányzati formának a kipróbálása mellett döntött, amely az első pillanattól kezdve a legkézenfekvőbb választás lett volna. Senki nem állt hozzá olyan közel, és senkiben nem tudott annyira megbízni, mint Kristóf bátyjában, ez is hozzájárult ahhoz, hogy testvére halála után nem akarta egyetlen ember kezébe adni a hatalmat. A másik ok a családon belüli átmeneti válságra vezethető vissza: nem volt a családnak olyan felnőtt tagja, aki az ő kritériumrendszerének megfelelt volna. A még kiskorú Báthory Zsigmond mellett működő tizenkét tagú tanács, majd a triumvirátus csődje után kénytelen volt belátni, hogy mégis az egyszemélyi kormányzást kell bevezetni, de családon belül továbbra sem találta a megfelelő embert.

1584-ben, a triumvirátus erdélyi népszerűségének a mélypontján felmerült benne, hogy ecsedi Báthory Miklóst bízza meg a kormányzói teendőkkel. Ehhez azonban többrendbeli akadályt kellett volna leküzdenie: egyrészt Báthory Miklós Miksa király híveként fontos tisztségeket töltött be a királyi Magyarországon, korábban országbíró, majd többek közt szabolcsi, szatmári és somogyi főispán volt.⁷⁰³ Erdélyi kormányzói megbízatása az 1568–1569-es átpártolásokhoz hasonlóan feszült helyzetet teremthetett volna a két ország viszonyában. Ennél is aggasztóbb volt viszont a Porta reagálása, amely már az első gesztusok láttán hevesen tiltakozott Báthory Miklós erdélyi térnyerése ellen.⁷⁰⁴ Végül egy harmadik ok gátolta meg végleg Báthory Miklós kormányzóvá tételét: 1584 őszén baleset érte: lovai megbokrosodtak, hintója felborult, és olyan súlyos töréseket szenvedett, hogy sérüléseibe hamarosan belehalt Ecseden.⁷⁰⁵ Báthorynak így a családon kívül, régi hű embe-
rei közt kellett megtalálnia azt, akiben teljes mértékben megbízhatott, és nem kellett attól tartania, hogy a Báthory család kárára magához fogja ragadni a hatalmat. Ebben a körben viszont nem kellett sokáig keresgélnie: már a triumvirátus idején spontán mód megmutat-

⁷⁰³ Wertner Mór: A Báthoryak i. m. 15.

⁷⁰⁴ Báthory István levélváltása i. m. 145–146. A szultán rosszallását Báthory Miklós korábbi pályafutása váltotta ki: ő volt az, aki 1551 augusztusában fivérével, Andrással együtt az Erdélyből távozó Izabella királynétól a koronát átvette. Ugyanazon évben Bacsánál a törökök ellen harcolt. 1556 után Izabellához csatlakozott, de végül a többi ecsedi Báthoryhoz hasonlóan I. Ferdinánd pártjára tért vissza.

⁷⁰⁵ A bejegyzés szeptember vagy december 17-re teszi a halálát. A gróf Draskovich család levéltárában talált XVII. századi feljegyzés. közli: Szerémi. [Szilágyi Sándor] Történelmi Tár 1890. 371.

kozott, hogy Ghyczy János az, akit tehetsége, tapasztalata és a rendek előtti tekintélye pre-desztinál a feladatra.

Ghyczy Jánosról már sok szó esett, de érdemes röviden felidézni és összefoglalni a családi hátterét és a kormányzóságig vezető útját.⁷⁰⁶ 1523 körül⁷⁰⁷ született egy Veszprém megyei köznemesi családban, apja, Ghyczy Lénárt, anyja Nádasdy Ilona, Nádasdy Ferenc lánya, korábban Sibrik Tamás felesége volt. A család a török hódítás következtében 1541-re minden birtokát elvesztette, így Ghyczy Lénárt hat fiával és két lányával Sárvára költözött a később nádorrá emelkedő rokona, Nádasdy Tamás oltalma alá, és fiai kivétel nélkül mind Nádasdy familiárisaiként kezdték pályájukat.⁷⁰⁸ A család férfi tagjai többnyire katonai pályát futottak be, közülük a legismertebb a Ghyczy fiúk nagybátyja, Ghyczy Ferenc volt, aki 1530-tól esztergomi kapitányként tűnt ki I. Ferdinánd szolgálatában. A család anyagi bázisának újbóli megteremtése Ghyczy Józsa nevéhez fűződik, aki rövid katonai pályafutás után Nyitra vármegye alispánja, majd érseki udvarmester és a nádori tábla ülnöke lett. A Várday Pál érsek és királyi helytartó szolgálatában eltöltött évtizedek bőségesen kamatoztak, Józsa és családja 1541 és 1558 között számos donációban részesült, amelyet az 1564 decemberében kelt nemességmegerősítő és címerbővítő levél koronázott meg.⁷⁰⁹

Ghyczy János bátyjai közül György futotta be a legfényesebb katonai karriert, amely nem annyira posztokban, címekben, hanem a vitézi hírnevében mutatkozott meg. Pályáját Kanizsán, Nádasdy feleségének, Kanizsay Orsolyának a várában kezdte, majd 1552–1556 közt a Kanizsa, Szigetvár, Babocsa, Berzence és Esztergom körül folyt harcokban tűnt ki személyes vitézségével. Számos nagy sikerű portya fűződött a nevéhez, élen járt a rabejtésben, és amikor a család nemességét 1564-ben megerősítették, az oklevél az ő hóstetteit ismertette részletesen, és a címerbővítésben látható kardra szúrt török fej szintén az ő egyik vitézi tettét elevenítette fel.⁷¹⁰ 1556-ban egy rövid időre Erdélybe tette át székhelyét, ahol somlyói Báthory Andrásnak (Báthory Kristóf és István bátyjának) a szol-

⁷⁰⁶ A Ghyczy családdal ketten foglalkoztak részletesebben: először Jakab Elek, aki valójában Ghyczy kormányzói kinevezését járta körbe, s emellett vázolta fel nagyvonalakban a család történetét, mintegy háttérként. *Jakab Elek: A Ghyczyek Erdély történetében, különös tekintettel a kormányzási intézményre.* (Értekezések a történelmi tudományok köréből. VI. kötet. 5-ik szám.) Bp. 1876. Családtörténeti szempontból sokkal alaposabb a család levéltárában is kutató Nagy Miklós tanulmánya: *Nagy Miklós: A Ghyczyek a magyar nemzet történelmében.* Turul 1929/1–2. 11–36.

⁷⁰⁷ 1624-ben Egri János, Gyulafehérvár udvarbírája a következő szövegű emléktáblát állíttatta sirja fölé: *Erat annorum 66. Qui Curios gravitate Tuis priscosque Camillos Moribus requasti, gloria Tibi parta est.* Nagy M.: *A Ghyczyek* i. m. 23.

⁷⁰⁸ Nagy M.: *A Ghyczyek* i. m. 12.; *Jakab E.: A Ghyczyek* i. m. 7–8. A lányok közül Zsuzsanna Kerecseni Szalay Kelemenhez, a Szalay János pozsonyi főispán fiához ment feleségül 1550-ben, Anna pedig a kevésbé ismert Bodor Mihálynak lett a hitvese.

⁷⁰⁹ Nagy M.: *A Ghyczyek* i. m. 13–14.

⁷¹⁰ Uo. 14–15.

gálatába állt. Báthory András anyósával Nádasdy Annával már 1556 előtt is szoros kapcsolatban állt, amit az is mutat, hogy a nagyasszony már 1554-ben Ghyczy György megházásításán munkálkodott.⁷¹¹ 1557-ben Nádasdy Tamás támogatásával a frissen épített erőd, Érsekújvár kapitányságát kapta meg, s ez jelentette pályája csúcsát is; tisztségét huszonkét évig, 1579-ben bekövetkezett haláláig töltötte be.⁷¹²

Ghyczy Jánoshoz életkorban és érzelmekben is Farkas nevű bátyja állt a legközelebb. Együtt nevelkedtek Sárváron, míg Ghyczy Farkast Nádasdy Tamás — egy rövid segesdi kitérő után — 1559-ben Horvátországba nem küldte. Itt Kanizsai Orsolya egyik várának, Sztenisnyaknak a parancsnoka lett, de katonai teendői mellett a várhoz tartozó uradalom jószágigazgatói feladatait is ő látta el. Innen már nem vezetett tovább pályája, egészen 1573-ban bekövetkezett haláláig ezt a tisztséget töltötte be. Rendszeresen részt vett a horvát országgyűléseken, fontos feladat hárult rá a várerődítési munkálatokban, összességében kiváló katonai és gazdasági szakembernek bizonyult, ami élethosszig tartó pályafutásában is tükröződött.⁷¹³

A legfiatalabb fiú, Ghyczy János neve 1558-as forrásokban bukkan fel először, ekkor két lóval szolgált Kapuváron. Két év múlva viszont már Érsekújváron, György bátyja kapitánysága alatt találjuk főlegényként. Ezután visszatért Nádasdy Tamás udvarába. Bátyjai szerették volna megnősíteni, és arra kérték a nádort, hogy a nemrég elhunyt Telekessy Imre lányát szerezze meg öccsük számára.⁷¹⁴ A házasság a kislány zsenge kora, majd Nádasdy halála miatt nem jött létre. Ghyczy János 1564-ben, ura halála miatt kényszerült az újabb váltásra, amikor királyi szolgálatba lépve Gyula várába költözött. Lovas hadnagyi rangból fél év alatt a vár egyik kapitánya lett.⁷¹⁵ A vár főkapitányi tisztét Kerecsényi László látta el, aki felesége révén sógorságban állt a Báthory fivérekkal. Ghyczy alig két éves gyulai pályafutása mozgalmasan alakult, 1565-ben Schwendi Lázár parancsnoksága alatt a gyulai csapatokkal a kisari csatában harcolt az egyesült erdélyi-török haderő ellen. Az út-

⁷¹¹ Nádasdy Anna Nádasdy Tamásnak. 1554. Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Szerk. Károlyi Árpád és Szalay József. Bp. 1882. 156. Ghyczy György 1560-ban házasodott Kálnay Imre lányát vette el, családi életéről továbbit nem tudunk. Nagy M.: A Ghycziek i. m. 15–16.

⁷¹² Kvalitását jól mutatja Verancsics Antal érsek, királyi helytartó jellemzése: „Est enim benemeritus, matorus, prudens, moderatus, sobrius, constans, fidelis et vigilans. Scit quoque et praeesse et regere ordines militares... Unde mihi quoque ita placet, ut si me ipse nunquam deseret, ego cum eo semper manere facillime potero.” Idézi: Nagy M.: A Ghycziek i. m. 16.

⁷¹³ Nagy M.: A Ghycziek i. m. 16–19.

⁷¹⁴ Telekessy Katalin gazdag hozománya apja végrendeletéből ismert: Telekessy Imre kassai kapitány végrendelete Közli: Komáromy András Történelmi Tár 1891 139–145.

⁷¹⁵ Az 1564 májusában tartott mustra szerint Beke Pál kapitány alatt szolgált huszonhat lóval, ez év decembereben viszont már maga is királyi kapitányként szerepelt. Gyula város oklevéltára. 1318-1800. Szerk. Veress Endre. Bp. 1938. 358, 378-380.

közvetben kitüntette magát, de egy lándzsaszúrástól megsebesült.⁷¹⁶ Mire felépült, 1566 júliusában ismét török csapatokkal kellett szembenéznie. Szulejmán szultán személyesen vezette hadait Magyarországra, s míg ő a fősereggel Szigetvárt fogta körbe, nagyvezírét, Pertáf pasát Gyula ostromára küldte. A két és fél hónapos ostrom során Ghyczy János kitűnt vitézségével, Istvánffy Miklós hosszan ecsetelte vitézi tetteit.⁷¹⁷ Amikor Kerecsényi László a vár feladása mellett döntött, Ghyczy volt a vezetője annak a végül kisebbségben maradó csoportnak, amely a vár védhetőségével a harc folytatása mellett érvelt.

A történet folytatása közismert: a várat feladó és ezért szabad elvonulást kapó őrség szekereit a török katonák fosztogatni kezdték, majd a kialakuló csetepatéban Kerecsényit és a katonák nagy részét vagy leölték, vagy vasra verték. Ghyczy azon kevés szerencsések között volt, akiknek a Körös nádasai közt sikerült elmenekülnie. Bár Istvánffy nyomán történetírásunkban az a nézet terjedt el, hogy Ghyczy Nagyváradra menekült, és már ekkor János Zsigmond szolgálatába lépett, de Nagy Miklós alapos forráskutatással kiderítette, hogy valójában Horvátországba kedvelt bátyjához, Ghyczy Farkashoz sietett.⁷¹⁸ Az elkövetkező két évet itt töltötte, és 1567 nyarán az ónodi kapitányság adományozását kérte elveszett jószágai fejében és szolgálatai jutalmaként.⁷¹⁹ A drinápolyi béke megkötése után, feltehetőleg a katonák nagymérvű elbocsátása miatt kényszerült új helyet keresni magának. Mivel áttelepülése egybeesett a Dobó–Balassa mozgalommal, Ghyczy magyarországi birtokait is elkobozták. 1569 első felében költözött Erdélybe, ahol a Báthoryak magától érteendő természetességgel karolták fel. A tanácsúr közbenjárására már 1569 júliusában, öt nap leforgása alatt két jószágot is kapott, előbb a marosszéki a Csókfalván és Bedén nyert részjószágokat királyi jogokkal együtt, majd János Zsigmond Balassa Menyhért volt tordai birtokát, Magyarlétát is neki adományozta. Léta várát, amely az 1562-es zavargások alatt elpusztult, Ghyczy romjaiból építette újjá.⁷²⁰

1571-ben, Báthory István fejedelemmé választásával Ghyczy János karrierje is tovább emelkedett. A váradi vár főkapitánya Báthory Kristóf lett, és Báthory István Ghyczyt nevezte ki helyettesének 1572. május 12-én. Az ekkor kibocsátott instrukció, a szokásokkal ellentétben, nem ismertette részletesen az új vicekapitány feladatait, mindössze azt szögezte le, hogy Ghyczy Báthory Kristóf utasításait fogja követni, és „minden külső és

⁷¹⁶ *Karácsonyi János*: Békés-vármegye története. Gyula 1896. I. 147.

⁷¹⁷ Istvánffy Miklós *Magyarok dolgairól írt históriája* I/2. Tállyai Pál XVII. századi fordítása. s.a.r. Benits Péter. Bp. 2003. 402–407.

⁷¹⁸ G. Farkas írta egyik levelében, hogy „itt Horvátországban minden fizetett népnek, hadnagynak búcsút adtak, elbocsátották őket” *Nagy M.: A Ghycziek* i. m. 20.

⁷¹⁹ ÖStA Hoffinanz-Ungarn RN 15. Konv. 1567. július f. 478–479.

⁷²⁰ MOL F 1 LR 1. f. 102, 105.

belső dolognak gondja viselésére” felügyel. A szövegből egyértelműen kiderül, hogy a kapitányi teendők — Báthory Kristóf gyakori távolléte miatt — már ekkor nagyrészt Ghyczy Jánosra hárultak. Az instrukció érdekes sajátossága, hogy két különböző irat olvadt össze benne. Mindkettő a vicekapitány kinevezéséről szólt, de az utasítás nagyobbik részének a főkapitány hatáskörébe tartozó várnép volt a címzettje. A fejedelem velük közölte Ghyczy kinevezését, jogkörét, és őket intette a vicekapitány hatalmának, tekintélyének és parancsainak tiszteletben tartására a főkapitány távollétében is. Bár az irat a „Ghyczy János instrukciója” címet viseli, kizárólag csak az utolsó rövid bekezdés tartozott valóban Ghyczyre, amelyben javadalmazását sorolták fel részletesen. Eszerint egy évre hatszáz forint fizetést kapott saját személyére, emellett további kilencszáz forint járt neki, amelyből beosztásának megfelelően huszonöt lovas katonát kellett felfegyvereznie, s a várban tartania. Mivel Kristóf úr távollétében ő nem hagyhatta el a várat, s egyébként is, hacsak más megbízatást nem kapott, Váradon tartózkodott, ezért a fejedelem a napi ellátásáról is rendelkezett: „az várban leszen tisztességes asztala”. Mindezt bőséges természetbeni juttatások — például évi kétszáz bárány, kétszáz csöbör bor, tíz verődisznó, huszonöt szekér széna — egészítették ki.⁷²¹

Amikor Báthory Istvánt lengyel királlyá választották, és Erdély irányítását Kristóf bátyja vette át, dönteni kellett az új váradi főkapitány személyéről is. Ghyczy János kinevezése magától értetődő természetes lépés lett volna, hiszen az elmúlt három évben fennakadás és panasz nélkül látta el tisztét, és helyettesítette urát. Nemcsak katonai feladatokat látott el, hanem számos diplomáciai megbízatást is kapott, elsősorban a hódoltsági török tisztviselőkkel való kapcsolattartás, a felmerült konfliktusok rendezése hárult rá. Bekes Gáspár 1575-ös támadásánál hűségét is bizonyította, a váradi csapatokat vezetve, a kerelöszentpáli csatában is kitüntette magát. Megvolt a kellő tapasztalata és a gyakorlatban is bizonyította rátermettségét.

1576 elején azonban mégsem ő, hanem a korábban már ismertett politikai okok miatt, Hagymássy Kristóf vette át Várad parancsnokságát, életében immár harmadszor. Ghyczy változatlan szerepkörben maradt. Hagymássyval való együttműködése nem tartott sokáig, a tekintélyes, nagyhatalmú főurat 1577 tavaszán ragadta el a halál. Ezzel megnyílt Ghyczy előtt az út, Báthory István Várad főkapitányává és Bihar vármegye főispánjává

⁷²¹ Ghyczy János instrukciója, Torda, 1572. május 12. kiadta: Szilágyi Sándor. Történelmi Tár 1882. 581–582. A dátumot pontosítva n újrapiublikálta Veress Endre. Báthory István levelezése i. m. II. 202–203.

nevezte ki. Ghyczy János végleg az erdélyi elit tagja lett, bár a katonai elitből már korábban sem lehetett kihagyni.⁷²²

Várad Erdély kulcsa, legfontosabb vára volt, kapitányának a védelmi feladatokon túl az Oszmán Birodalommal és a Magyar Királysággal is megfelelő diplomáciai kapcsolatot kellett kialakítania. A váradi kapitány feladatköréről a Ghyczy János mellett pallérozódó Bocskai István 1592-ben kelt utasításából nyerhetünk képet. A kapitánynak lehetőleg állandóan Váradon kellett tartózkodnia, hogy „őrizésére és oltalmazására ő maga éjjelnappal reá vigyázzon ... soha úgy el nem távozván onnét, hogy arra való gondviselésének szünete lehetne”. A tisztikart és a parancsnokságuk alá rendelt katonaságot is teljes számban, fegyelemben és készenlétben kellett tartania. Folytatnia és felügyelnie kellett a vár erősítését, és feladatai közé tartozott a vár élelmiszer- és hadianyagkészleteiről való gondoskodás is.⁷²³

Mint bihari főispán a Várad környéki erősített kastélyok és a vármegyei nemesi sereg felett is rendelkezett, ez utóbbit, saját várbeli hadaihoz hasonlóan rendszeresen mustáralnia, azaz ellenőriznie kellett. A katonai kötelezettségek mellett biztosítania kellett a vármegyéből befolyó jövedelmeket, illetve igazságszolgáltatási teendői is voltak, valamint a rendek megkövetelték a városban élő különböző felekezetek vallásszabadságának és nyugalmanak biztosítását. Az utasítás a legnagyobb teret a szomszédos hatalmakkal való kapcsolattartásnak szentelte: „Miérthogy penig az hely mind az török birodalommal s mind az német párttal határos, mind az két felé való vigyázása szüntelen légyen. Mindent értsen és halljon, és az hírekhez képest, az mint illik, mind belső, s mind külsőképpen úgy viselje magát. Minket is, az mit bizonynyal érthet, arról mindjárt bizonyossá tégyen. Azon légyen minden úton, hogy az földet rabolástól, hódoltatástól oltalmazza, az török szomszédságát beljebb az ő határoknál ne bocsássa, minden ellenünk való szándéknak és gonosz igyekezetnek idején mindennél eleit vegye. Mikor penig külső ellenségtől kívántatik az mi birodalmunkat oltalmazni, abba úgy viselje magát, és úgy tekintsen kijjebb, hogy mindenkor az ház és hely megmaradására, oltalmára nagyobb tekinteti legyen. Ebben igen cautus és circumspectus legyen, hogy se együnnen, se másunnan valami szerencsétlenség ott az földön és helyben rajtok ne essék.”⁷²⁴

⁷²² Balogh Jolán Ghyczy kapitányságát 1576-tól számolja, de ő nem vette figyelembe Hagymássy újabb kapitányságát. A bihari főispánok sorában 1577-től szerepelt. *Balog Jolán: Varadinum. Várad vára.* (Művészettörténeti Füzetek 13/1–2.) Bp. 1982 13/2. 82.

⁷²³ Bocskai István utasítása. 1592. május 1. EOE III. 406–409.

⁷²⁴ Uo. 408.

A kortársak pontosan tudták, hogy mit ért el Ghyczy Várad élén. Mintát és hagyományt teremtett. Miután már Erdély kormányzójaként leköszönt tisztségéről, a helyébe lépő Sibrik Györgynek Gyulai Pál írt szárnyaló szépségű instrukciót, amely ezután minden váradi kapitány beiktatásán elhangzott.⁷²⁵ Gyulay három fő gondolat köré építette mondanóját, amelyet szerinte a leendő kapitánynak mindig szem előtt kellett tartania: „Új ember vagyok, Váradot bírom, Ghyczy János volt előttem.” Ghyczy János katonai tapasztalatának, gazdasági ügyekben való jártasságának, abszolút megbízhatóságának, puritán életvitelének, valamint kiváló kapcsolatépítő, konfliktuskerülő- és konfliktuskezelő képességének köszönhetően hamar kiemelkedett az eliten belül, s mint korábban erről szó volt, már a Báthory Kristóf halála utáni kormányzati válság idején felmerült a neve. A Hármastanács regnálásának végére pedig a rendek számára egyértelműen az ő személye jelentette az egyetlen kiutat. Báthory István pedig miután belátta, hogy „mind a sokak, mind a kevesek kormányzása Erdély bevett szokásaival ellenkező, s nem csekély nehézségekbe ütközött, és a közjóra nézve hasznosnak nem bizonyult”, 1585. május 1-én kiadta Ghyczy János kormányzói kinevezését és utasítását.⁷²⁶

7.2. A kormányzó és jogköre

Ghyczy János kormányzói kinevezési okmányával két ízben is részletesen foglalkozott a magyar történettudomány. Elsőként 1876-ben Jakab Elek, aki helyes olvasattal újraköszölte a kinevezési okiratot, majd több mintegy évszázaddal később, 1992-ben Rácz Lajos.⁷²⁷ Mindketten jogi szempontból elemezték az iratot, de céljuk nem Ghyczy kormányzói jogkörének taglalása volt, hanem párhuzamok, előzmények keresése és vizsgálata révén Ghyczy kormányzóságának az elhelyezése a magyar, s ezen belül az erdélyi jogtörténetben.

Jakab Elek a kormányzói kinevezést az eskü szövegével együtt vonta górcső alá, és azt állapította meg, hogy Erdély történetében ez „új momentum”. Nem rokonítható sem Izabella királyné gyámi kormányzásával, sem Fráter György vagy Petrovics Péter helytartóságával. Ugyanakkor nem tekinthető előzmény nélkülinek, Báthory István jól kimutathatóan Hunyadi János 1446-os, a magyar törvényekbe is becikkelyezett utasítását és esküjét

⁷²⁵ Gyulai Pál: Tanácsi tükör (1585). In: Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. Vál., szöveggond., jegyz. Klaniczay Tibor. Bp. 1982. 1255–1266. (Magyar Remekírók)

⁷²⁶ Jakab E.: Ghyczyek i. m. Oklevelek. 56–60.

⁷²⁷ Jakab E.: Ghyczyek i. m. 27–41; Rácz Lajos: Főhatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben. Bp. 1992. 141–145.

használta fel, és igazította saját korának feltételeihez. A számos egyezés mellett a főbb különbséget az jelentette, hogy míg Hunyadi János a saját aláírása és pecsétje alatt gyakorolhatta kormányzói hatalmát, és pénzt is verethetett, addig Ghyczy János mindezt vagy a lengyel király, Báthory István, vagy az erdélyi vajda, Báthory Zsigmond nevében tehette csak meg. Jakab Elek végkövetkeztetése „az, hogy a Báthory István által önhatalmúlag kezdeményezett, de az erdélyi rendek elfogadása által törvényszerűvé vált, és Erdélybe is a fejedelmek kiskorúsága idejére bevitt és meghonosított kormányzói intézmény mintaképe a magyarországi alkotmányos kormányzás volt.”⁷²⁸

Rácz Lajos a szituációt a történeti és politikai környezetéből kiragadva elméleti síkon, egyszerű jogtörténeti problémaként közelítette meg. A triumvirátust korlátozott hatáskörű helytartói testületnek tekintette. Abból a — mint már az előző fejezet végén említettük — téves koncepcióból indult ki, hogy Ghyczy Jánost az erdélyi rendek *választották* kormányzónak, Báthory István csupán megerősítette a döntésüket. A rendek e szokatlan önállósodása az elégedetlenségükre vezethető vissza, és elégedetlenségük forrása nem a triumvirátus addigi tevékenykedése, hanem objektív probléma Rácz Lajos szerint: a kormányzói és helytartói jogkör közti szakadéknai különbség. Tehát emiatt ragaszkodtak „oly makacsul az erdélyi rendek kormányzó kreálásához, s nem a helytartók kormányzatához.”⁷²⁹ A neves jogtörténész a kinevező okirat mellett — Jakab Elekhez hasonlóan — Ghyczy kormányzói esküjét is bevonta a vizsgálatba, és a két okmány alapján arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy „a kormányzó pozíciója a fejedelem és a rendek közötti állapotot tükrözi.”⁷³⁰ A kormányzó mind a fejedelemnek, mind a rendeknek hűséggel tartozik, és mind két fél felé vannak kötelezettségei. Hatalma az uralkodói jogkörhöz közelít, kismértékű korlátozásokkal: az ország külpolitikájában és az adományozható birtokok nagyságában, valamint a két legnagyobb vár kapitányának a kinevezésében kell Báthory István akaratához igazodnia. Rácz Lajos szerint az uralkodói jogkört majdnem elérő „kormányzói többletjogosítvány” az erdélyi politikai életben azért volt jelentős, mert „így mind a török Porta, mind az erdélyi rendek félelme eloszolhatott, hogy Erdélyt netán tartósan Lengyelországból kormányoznák.”⁷³¹ Rácz Lajos megállapításaival nem tudok egyetérteni. A kérdéskört nem szabad kiragadni a környezetéből, valamint hiba azt állítani, hogy a triumvirek és Ghyczy János közt a különbség pusztán a jogkörük nagyságának mértékéből fakadt, és figyelmen kívül hagyni több más mellett, például a kvalitásbeli különbségeket. Az pe-

⁷²⁸ Jakab E.: Ghyczyek i. m. 31.

⁷²⁹ Rácz L.: Főhatalom i. m. 142.

⁷³⁰ U.o. 141.

⁷³¹ U.o. 145.

dig, hogy Ghyczy kormányzóságának idején Báthory István nem kormányozta volna Lengyelországból Erdélyt egészen haláláig, ez egyszerűen tévedés, amely abból fakad, hogy Rácz Lajos vizsgálata során egyáltalán nem szentelt figyelmet a politikai történéseknek.

Egy kérdésben azonban messzemenően egyetértek Rácz Lajossal: a triumvirekénél szélesebb kormányzói jogkör valóban fontos eleme volt Ghyczy János politikusi sikerének. Ugyanakkor látni fogjuk, hogy a helyettesítői hatalmat éppen Ghyczy személyiségjegyeinek köszönhetően lehetett megnövelni. A kinevező okirat meghatározta Ghyczy státuszát; a *Gubernator Regni Transylvaniae*, vagyis az *Erdélyország kormányzója* címet kapta, és az ország minden rendű és rangú lakóját a hatásköre alá rendelte.⁷³²

Báthory István számára fontos szempont volt, hogy a gyulafehérvári udvar rangját és fényét visszaállítsa. A tizenkét tagú kormányzat alatt az udvar szinte elnéptelenedett, a triumvirek ugyan többnyire a fővárosban tartózkodtak, de mivel mindhárman saját gyulafehérvári házzal rendelkeztek, nem laktak az udvarban, és a hivatali élet mindig az egyikük otthonában zajlott. Ghyczynek nem volt gyulafehérvári bázisa, így nem okozott problémát, sőt kifejezetten kedvező megoldást jelentet számára, hogy Báthory parancsára az udvarba kellett költöznie. A helyhez kötöttségtől sem idegenkedett, mert váradi al- és főkapitánysága alatt megszokta, hogy a szolgálati helyét csak nyomós indokkal hagyhatta el.

Ghyczy jogot kapott arra, hogy — a külpolitikai kérdéseken kívül — a fontos államügyekben a gyulafehérvári udvarban összehívhatta a fejedelmi tanácsot, és véleményük alapján önállóan döntsön. Csak ha „valamely nagy, szokatlan és kényes kérdésben” nem tudnak közös nevezőre jutni, akkor kellett Báthory elé vinniük az ügyet. Ráadásul a tanács összehívása csupán lehetőség volt, nem pedig kötelezettség, tehát a kormányzónak ebben is jóval nagyobb mozgástere volt, mint a triumvireknek, akiknek egyhangú döntést kellett hozniuk, vagy többszöri újabb tanácsulések után többségit, s ha mindhárman más megoldást javasoltak, akkor Krakkóból kellett megvárni a végső határozatot. A nagyobb hatáskör és a leegyszerűsített ügyvitel alaposan felgyorsította mind a döntési mechanizmust, mind a végrehajtást, így a rendek egyik legfontosabb követelése teljesült. De ehhez Ghyczy határozottsága, önbizalma és felelősségvállalása is kellett. Az országgyűlés összehívásában és a legfelsőbb bírói hatalom gyakorlásában nem volt különbség a hármastanács és a kormányzó jogköre között.

Lényeges különbség volt viszont, hogy Ghyczy katonai főhatalommal is rendelkezett, nemcsak zsoldosokat fogadhatott, hanem szükség esetén általános hadfelkelést is

⁷³² Jakab E.: Ghyczyek i. m. Oklevelek. 56–60.

hirdethetett, és az összegyűlt haddal belátása szerint rendelkezhetett. Gazdag katonai tapasztalatainak köszönhetően vele nem fordulhatott elő, ami a hadi dolgokban teljesen járatlan triumvirekkel megtörtént; hogy a Partiumban nem érvényesült a hatalmuk, mert ott a váradi főkapitány (történetesen Ghyczy János) parancsolt. A Ghyczy örökébe lépő új főkapitány, Sibrik György több okból sem jelentett számára konkurenciát. Egyrészt az eredetileg Vas vármegyéből származó katonaember semmilyen saját erdélyi bázissal nem rendelkezett, másrészt Ghyczyvel rokonságban álltak, éppen az ő közvetítésével került a két Sibrik fiú, Gáspár és György, Magyarországról Báthory István szolgálatába Lengyelországba, ahol végigharcolták a livóniai hadjáratokat. Sibrik György, mint csapattiszt is kitént, de számos hadmérnöki feladatot is kapott, például hídverést, a várak lövetésének a tervét, a táborok felépítését.⁷³³ Katonai érdemei, rokoni köre mellett ez a tudás bizonyára nagyban elősegítette váradi főkapitányi kinevezését.

Minden tisztségre való kinevezés illetve az onnan való elmozdítás a kormányzó hatáskörébe tartozott, egyedül a két nagy vár, Várad és Karánsebes esetleges kapitányváltását kellett előzetesen egyeztetnie Báthoryval. Majdnem ugyanezt a jogkört gyakorolhatta a hármastanács is, azzal a különbséggel, hogy az ő döntési körükből Szamosújvár is ki lett emelve, valamint nem tisztázták pontosan a főispánok illetve a székely főtisztviselők kinevezési procedúráját. Ghyczy arra is felhatalmazást kapott, hogy maga állítsa össze Báthory Zsigmond környezetét, vagy legalább beleszólhasson, mert — mint azt maga Báthory is tudta — a Nádasdy Tamás udvarában eltöltött hosszú évek erre alkalmassá tették.

Sokkal szélesebb volt a kormányzó adományozási jogköre. Az általa adható birtok nagysága (maximum harminckét jobbágytelek) nem változott, viszont mindez kiegészült a nemesítés, a primipilatus, az exemptio és az adományozás jogával. Ez az intézkedés megint csak az ügymenet gyorsítását szolgálta. A megkötést az jelentette, hogy a kormányzó nem a saját nevében, hanem a király vagy a vajda nevében intézkedett, az okiratokat is az ő nevükben adta ki, és a döntést, bár a kormányzó hozta, de a kancellárnak is alá kellett írnia.

Ghyczy János sikeres kormányzása nemcsak széles kormányzati jogköréből fakadt, hanem személyiségéből és munkamódszereiből. A kormányzó nemcsak az eddig és a későbbiek során is sok nehézséget támasztó katonapárton belül volt népszerű, hanem a régi erdélyi arisztokrácián belül is tekintélyt szerzett magának, annak ellenére, hogy az igen vegyesen fogadott magyarországi betelepülők közé tartozott. Társaival ellentétben azonban

⁷³³ Báthory István levelezése i. m. II. 140, 186.

ő nem törekedett arra, hogy az áttelepülésből származó vagyoni hátrányát minél gyorsabban ledolgozza, birtokait, vagyonát a legkülönbözőbb eszközökkel gyarapítsa, közjogi méltóságot sem hajhászott, bihari főispánsága váradi főkapitányi tisztével járt. Nem élt vissza katonai erejével, nem pereskedett és nem hatalmaskodott. A János Zsigmondtól elnyert két jószágon kívül csak néhány, adományba kapott jobbágytelekkel nőtt birtokállománya. Készpénzvagyona mégis jelentős volt, mert ügyesen gazdálkodott, jó szemmel és szerencsés kézzel választotta ki provizorait, akiket megfelelően javadalmazott. Magas fizetését nem arra költötte, hogy a reprezentáció és presztízs terén a régi elit tagjaival versenyre keljen, hanem Léta várának építésére, és kedvelt bátyja, Ghyczy Farkas elárvult gyermekeinek neveltetésére fordította.

Becsületességét példaként emlegették, egyszerű, katonás, mondhatni puritán életvitelét, következetes korrektségét és váradi eredményeit az elit minden rétege és a szélesebb politikai közvélemény egyaránt értékelte.⁷³⁴ Kormányzóként hamar egyenesbe hozta a triumvirek alatt állandó hiánnyal küzdő államkincstárt, és az 1585–86-os pestises, éhínséges évek, valamint Várad további erősítése mellett is lemondásakor jelentős vagyont hagyott a kincstárban.⁷³⁵ Intelligenciáját bizonyítja, hogy az elit értelmiségi tagjaival, és azon belül a padovás körrel is kifejezetten jó viszonyt alakított ki, Katalin nevű unokahúgának is ebből a körből választott férjet, az akkor még csak a pályája elején járó Gyulay Pált. Figyelemmel kísérte Brutus munkásságát, akivel szinte baráti kapcsolatban állt. István király halálakor követeknek adott utasításában külön kitért arra, hogy a történetíró munkáinak, kézíratainak a hazahozatalában is fáradozzanak, és szerette volna Brutust Lellesi János jezsuita atya helyébe Báthory Zsigmond nevelőjének megtenni.⁷³⁶ Támogatta a vásárhelyi iskolát és általában a tanulóifjúságot, érdekeiket törvénybe is foglalta, amelyre a három magas műveltségű triumvir regnálása alatt nem volt példa.⁷³⁷ Konfliktuskezelő képességét mutatja, hogy egészen 1588-ig, a jezsuiták kiűzéséig semmiféle konfliktusa nem volt a renddel, pedig az atyák igen kritikusan kezelték, és támadták Báthory más vallású

⁷³⁴ Gyulaffy Lestár szerint fizetésén kívül „egyébhez nem nyúlt, külön konyhája volt és a magáéból főzetett magának.” Gyulaffy Lestár feljegyzései. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI-XVIII. századokból. 2. Közli: Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. 33). Bp. 1894. 52.

⁷³⁵ „Géczi János hagyott a kincstárban 42.000 aranyat és 2000 tallért és 13.000 aprópénzt” Uo. 53.; így emlékszik meg az összegről egy névtelen följegyzés is. Történelmi Tár 1893. 185. Bethlen Farkas Somogyi Ambrusra hivatkozva 200.000 magyar forintot és sok arany-, ezüstedényt említett. *Bethlen F.*: Erdély története i. m. III. 187. Lásd még EOE III. 277.

⁷³⁶ *Nagy M.*: A Ghycziek i. m. 22.

⁷³⁷ Az 1587. évi októberi országgyűlés 8. törvénycikke: EOE II. 232. A törvény értelmében 1587. december 28-án kiadott rendelet a vásárhelyi iskolának az erdélyi dézsmából évenként járó 150 forinthez újabb 100 forintot utalt ki. *Koncz József*. A marosvásárhelyi evang.-református kollégium története. Marosvásárhely, 1896. 5. l. 1589. május 8-án az iskola újabb támogatást kapott. MOL F 1 Libri Regii 4. k.. f. 592

bizalmasait. A református Ghyczyre azonban nem lehetett panaszkodni, mint ahogy békében élt a többi felekezet reprezentánsaival is.⁷³⁸

7.3. Ghyczy János lemondása

Ghyczy János a király haláláról értesülve, rögvest az esélyekről faggatta Zamoy-skit, mert felmérte, hogy ha a Lengyel Királyság támasza eltűnik a fejedelemség háta mögül, Erdély a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom közt ismét nehéz helyzetbe kerül. A lengyel trónra Báthory Zsigmondot, vagy valamelyik unokatestvérét szerette volna juttatni. Állandó kapcsolatban állt Jan Zamoyski lengyel kancellárral, hogy kölcsönösen informálják egymást, és a legfontosabb teendőket összeegyeztessék. Arra is gondja volt, hogy a lengyel földön maradt erdélyiek és különösen a két Báthory unokaöcs, András bíboros és Boldizsár további sorsát egyengesse.⁷³⁹ Amikor a Báthoryak reménye meghiúsult, a Habsburg és a svéd Wasa jelölt közt Ghyczy habozás nélkül az utóbbi mellett foglalt állást, nem utolsósorban azért, mert a Báthoryak hosszú távú szövetséget kötöttek Wasa Zsigmonddal a lengyel trón későbbi átadásáról.⁷⁴⁰ Wasa Zsigmond támogatására, a tanácsurak, különösen Kendy Sándor ellenkezését legyőzve, Báthory Boldizsár vezetésével több ezer fős segédcsapatot küldött, melyek felmentették az ostromlott Krakkót, majd a lengyel hadakkal egyesülve, 1588 januárjában legyőzték Miksa főherceg seregét.⁷⁴¹

István király halála után Báthoryak minden törekvése a család nemzetközi hatalmi pozícióinak újbóli kiépítésére irányult. Wasa Zsigmond megválasztását átmeneti vereségként értékelték, és továbbra sem mondtak le a lengyel koronáról. Politikájuk realitását a svéd trón öröklésének problémái és a Wasa-Habsburg közeledés, ill. ennek kedvezőtlen lengyel fogadtatása adta meg. A család legelső lépésként a kiindulópontnak megmaradt egyetlen hatalmi bázist, Erdélyt akarta biztosan uralni. Ebben nagy segítségükre volt a király végrendelete, amely András számára a gyalui uradalmat, Enyedet és az örményesi

⁷³⁸ Possevino Transilvania 54.; Erdélyi jezsuiták levelezése i. m. II. 175. és 233.; MAH II. 535, 687, 740, 838, 849, 872.

⁷³⁹ Követutasítás Boronkay Lászlónak. Prazsmár, 1586. december 24. MOL MKA E 142 Acta Publica fasc. 9. ff. 149-150.; Báthory András Báthory Erzsébetnek. Velence, 1587. További dátum a lap aljáról levágva. MOL Nádasdy levéltár, E 185 Mikrofilmen 31988 doboz, f. 162-163.

⁷⁴⁰ Wasa Zsigmond a svéd trón várományosa volt, a Báthoryakkal való megállapodásban azt ígérte, hogy amennyiben Svédország királya lesz, a lengyel trónról a Báthoryak javára le fog mondani majd. Horn I.: Báthory András i. m. 120-139.

⁷⁴¹ Szamosközy István történetíró kézírata. Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából Kiad. E. Abaffy Erzsébet és Kozocsa Sándor. Bp. 1991. 177-178. (A magyar nyelvtörténet forrásai 2)

jószágot, Boldizsárnak pedig Fogaras várát és uradalmát hagyta.⁷⁴² Utóbbi azzal a kikötéssel, hogy csak a Báthory család fiágán, meghatározott rend szerint öröközheti tovább, és hadfelkeléskor háromszáz jól felfegyverzett katonát köteles kiállítani. Fogaras fejében István bátyja javára le kellett mondania atyjáról rámaradt somlyói és sólyomkői birtokrészeiről.⁷⁴³ Boldizsár ezzel nemcsak tekintélyes jövedelemhez, hanem jelentős katonai-hatalmi pozícióhoz jutott. Fogaras korábbi urai ahhoz is elég erősnek érezték magukat, hogy akár az uralkodóval is dacoljanak: Így tett Boldizsár anyai nagyapja, Mayláth István 1541-ben és Bekes Gáspár az 1570-es évek első felében.

Azzal mindenki tisztában volt, hogy Báthory Boldizsár fogarasi letelepedése és Báthory András erdélyi birtokhoz jutása alaposan meg fogja változtatni az erdélyi politikai élet erőviszonyait. Az első támadás mégsem tőlük, hanem az eddig is a fejedelemségben élő ifjabb Báthory Istvántól indult el. Idősebb Báthory István életében a Somlyón élő nagyúr és Gábor öccse, családi és vagyoni helyzetükhöz méltatlanul az erdélyi politikai élet periferiájára szorultak. Ennek oka a király neheztelésében keresendő, amit a két testvérnek a Bebek lányokkal kötött házassága és Gábor protestáns hitre térése váltott ki. Ellentétük miatt a két Báthory fiú sem Báthory Kristóf halála, sem a hármastanács kormányzati kudarca után — amikor pedig a család érdeke megkívánta volna — nem kaphatott helyet az erdélyi politikában. Az ifjabb István tagja lett ugyan a fejedelmi tanácsnak, de az uralkodó neheztelése tekintélyét aláásta, és a tényleges döntések nélküle születtek. Báthory Gábor viszont még eddig sem jutott. Azt már utólag nem lehet megállapítani, hogy vajon csak a nagybátyja akarata miatt maradt ennyire háttérben, és annak halála után aktivizálta volna magát az erdélyi közéletben, mert István király előtt néhány hónappal korábban, 1586 őszén feleségével együtt meghalt pestisben.⁷⁴⁴

Nem meglepő, hogy az 1585-ben kormányzóvá előlépő Ghyczyhez az erővel a háttérben tartott ifjabb Báthory István ellenségesen viszonyult. A király halála után István rögtön kitört kényszerű visszavonultságából, és már az 1587-es tavaszi országgyűlésen megpróbálta magához ragadni a hatalmat: A Portán magának kérte a kormányzóságot, de a szultán nem látta indokoltnak a váltást, és külön fermánban erősítette meg Ghyczy Jánost a posztján. Ekkor Geszthy Ferenc dévai kapitány, az ifjabb Báthory István jó barátja, egyik gyermekének keresztapja, felajánlotta, hogy a kormányzó meggyilkolásával nyit barátjá-

⁷⁴² Báthory István végrendelete. Niepolomice, 1585 május 12. Báthory István levelezése i. m. II. 297–303.

⁷⁴³ Ifjabb Báthory István és Báthory Boldizsár kölcsönös szerződése a birtokokról. Román Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, Kolozsvár, Kemény József gyűjtemény Suppl. Dipl. Trans. VIII.k. 295–297.

⁷⁴⁴ Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára Ms 1347/1 Calendarium historicum conscriptum a Paulo Ebero. f. 99. és 370.

nak utat. Amikor ezt az ifjabb István visszautasította, Geszthy a kormányzónak tett hasonló jellegű ajánlatot, de mesterkedései végül mindkét fél előtt lelepleződtek. Ghyczy János büntetésképpen háromnegyedére csökkentette Geszthy udvari jövedelmeit.⁷⁴⁵ Geszthy viszont nem a kormányzóra, hanem ifjabb Báthory Istvánra haragudott meg, és a későbbiek folyamán az ellene való áskálódásaival, hamis hírek keltésével nagy szerepet játszott a Báthoryak közti nézeteltérések és viták elmélyítésében.

A Báthory család első támadása nem járt sikerrel, de István kudarca nem könnyítette meg a kormányzó helyzetét. Az idősebb Báthory István halálával megnövekedett a felelőssége, ugyanakkor eltűnt mögüle a tekintély és a biztos hátvéd. Ráadásul 1588 elején betegeskedni kezdett, olyannyira, hogy halálát Biandrata 1588 májusára jósolta. A prófécia csak annyiban vált be, hogy 1588. májusában valóban távozott az erdélyi politikai élet egy nagy alakja, de az maga a doktor volt, akit unokaöccse, miután megtudta, hogy ráhagyta a vagyonát, meggyilkolt.⁷⁴⁶ Ez ugyan téves előrejelzésnek bizonyult, de mégis újabb lökést adott a helyére pályázó politikusok szövetségest kereső akcióinak. Az ellentétéktől szét-szabdalt erdélyi politikai elit történetében az 1587 januárja és 1588 decembere közti időszak a várakozás és a helyezkedés két esztendeje volt.

A hatalomra törekvő és Zsigmond nagykorúsítása mellett síkra szálló Báthory István és Boldizsár mellett a kormányzónak és híveinek számolnia kellett a Kovacsóczy Farkas kancellár és Kendy Sándor tanácsúr által vezetett politikai kör törekvéseivel, amely korábbi kormányzati kudarca ellenére a velencei mintára szervezett kollektív nemesi vezetést akarta megvalósítani. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy a hatalom csúcsán keletkező egyre élesebb törésvonalak végigfutottak az elit minden rétegén, és ekkora már jól kitapinthatóvá váltak az egyes érdekcsoportok közt jelentkező súlyos ellentétek. A leglátványosabban a széleskörű humanista műveltséggel rendelkező, képzett hivatalnokok és az elsősorban katonai ismeretekkel bíró, hadi pályán felemelkedők fordultak szembe egymással. Konfliktusok nem csupán a „filozófusokból” álló hármastanács kormányzásának a hibáira vezethetőek vissza. Az is gondot okozott, hogy Báthory István életében a kiszélesedett lehetőségeknek megfelelően egyfajta túlképzés indult meg: a fejedelemség szakember igénye mellett Lengyelország gyakorlatilag korlátlanul szívta fel a katonalét kockáza-

⁷⁴⁵ EOE III. 74. és Veress Endre: Geszthy Ferenc várkapitány. (Déva XVI. századi iskolájának alapítója.) Déva 1898. 11.

⁷⁴⁶ Az általános végrendelet 1588. május 21-én, már Biandrata halála után kelt átirata és fejedelmi megerősítése — amely publikálva is van: Documente privitoare la istoria Ardealului Moldovei și Țării Românești. Acte și scrisori, szerk. Veress Andrei, București, 1931, III, 133–134. — csak arról rendelkezett, hogy örökösének egyik unokaöccsét, Giorgio Alfonso Biandratát tette meg. A részletesebb vagyoni rendelkezés sajnos csak töredékesen maradt ránk: MOL F 12 Lymbus fasc. 1.

tait vállaló fiatalokat és az értelmiségi-hivatalnoki pályán indulókat. A király halála után a Lengyelországból több hullámban hazatérők minél magasabb szinten szerettek volna beilleszkedni a katonai illetve hivatalnoki szervezetbe, vagy egyes esetekben akár az elitbe, amely törekvésük érthető mód feszültséggel és számos konfliktussal járt.

A hivatalnokok, a katonák s a lengyel földről hazaáramlók mellett a fejedelem és a fiatal Báthoryak körül lassan kezdett körvonalazódni egy újabb hatalmi csoportosulás: a katolikus politikusok köre is, amely olyan tehetséges, itáliai egyetemeken végzett fiatalokból állt, mint például Sennyey Pongrác, Jósika István, Bogáthy Miklós vagy Bodoni István. Ezek a fiatalok többnyire Báthory András környezetéből kerültek ki; pułtuski tanuló-társai, római útjain kísérői voltak. Báthory Zsigmond udvarába András ajánlásával kerültek, és már csak életkoruk és vallásuk miatt is hamar a fejedelem bizalmas emberei lettek. Emiatt a hatalmi harcot hamarosan generációs és vallási ellentétek is színezték, bár utóbbi elsősorban azért tűnt olyan mélynek, mert ezt az időszakot kizárólag a jezsuita forrásoknak köszönhetően ismerjünk részletesebben. Vallási konfliktusok természetesen léteztek, de ezek elsősorban a jezsuitákra vonatkoztak, vagy más fontosabb érdekellentét elkendőzésére szolgáltak. Az azonos érdekcsoportokba tartozó eltérő vallású politikusok ugyanakkor gond nélkül tudtak együttműködni, ahogy például a katolikus udvari ifjak, a református Geszthy Ferenc, Bocskai István és az unitárius Wass György, Haller Gábor, Kornis Gáspár és mások együttműködése jó példa erre.

Már a király halála utáni első országgyűlés a jezsuiták kitiltását követelte, de a fejedelmi tanács tagjai, főként Ghyczy János kormányzó, Gálffy János udvarmester és Kovacsóczy Farkas kancellár a védelmükre keltek, és ekkor még rendreutasították az elégedetlenkedőket.⁷⁴⁷ Ameddig a Báthoryak számíthattak nagybátyjuk trónjára, nem akarták a Lengyelországban befolyásos jezsuita rend megtámadásával csökkenteni az esélyüket.⁷⁴⁸ 1588 őszére bizonyossá vált, hogy a lengyel trón megszerzésére a Báthory családnak a közeljövőben nem lesz esélye, így a vallási szempontok többé már nem korlátozták a fejedelmi tanács politikáját. Emellett Ghyczy János egészségi állapota olyan nagy mértékben romlott, hogy az októberi enyedi országgyűlésen a kormányzó kénytelen volt bejelenteni a lemondását. A nagy horderejű bejelentés ellenére ezen az országgyűlésen még semmilyen érdemi döntés nem született, minden, ami történt, összefoglalható egy korabeli feljegyzés

⁷⁴⁷ MAH III. 99, 113.; *Pirnát Antal*: Arisztoteliánusok és antitrinitáriusok. (Gerendi János és a kolozsvári iskola) Helikon 1971 (XVII) 383–384.

⁷⁴⁸ Gálffy a tanácsurakkal a követelések ellen: „Verebatur enim ne si tale quid Societati concessisset, multum incommodaret rationibus Principis qui tunc inter caeteros ad regnum Poloniae aspirabat legatosque suos in Poloniam ad electionem miserat. At ubi se viderunt ea spe deiectionis, minus iam de retinenda Societate in Transylvania fuerunt solliciti.” MAH III. 293.

szavaival: „Enyedre gyűlvén gyűlésre az ország, kívánván urunktól, hogy a jezsuitákat kiküldje, urunk meg nem cselekedte, kiért az ország az adót meg nem ígéré, elbomlik a gyűlés semmi nélkül.”⁷⁴⁹

A következő országgyűlés december 8-án, Medgyesen ült össze.⁷⁵⁰ A fejedelmi előterjesztések ugyan csak az ország védelméről, adó- és igazságszolgáltatási problémákról szóltak, de minden résztvevő tudta, hogy a jezsuiták léte és a hatalom újra felosztása lesz a gyűlés valódi tárgya. Az országgyűlésen a rendek a hatalomhoz való közelségük, az erdélyi politikába való beavatkozásuk miatt marasztalták el a jezsuitákat. Egyenesen azzal gyanúsították meg őket, hogy a pápának kémkednek, megszállják az országot, és a római kapcsolatokat a szultán ferde szemmel nézi. Idéztek abból a gyászbeszédből, amit Tucci páter mondott XIII. Gergely temetésén: Amit elődei nem értek el háborúval, Gergely elérte a szemináriumokkal, ideértve a kolozsvári iskolát is.⁴⁷⁵¹⁸ Felemlgették a közelmúlt külföldi eseményeit, hogy ezzel is bizonyítsák a rend világi ügyekben való beavatkozásának tragikus következményeit: A jezsuiták a keresztény fejedelmeket Európában mindenhol a háborúra és a protestánsüldözésre biztatják. Ők tehetnek arról, hogy Sebestyén, a fiatal portugál király keresztes hadjáratot vezetett Marokkóba, és életét vesztette. Az ő lelkükön szárad Don Carlos halála, mert ők vették rá II. Fülöpöt a meggyilkolására. A Szent Bertalan-éj vérengzéseit is a jezsuiták számlájára írták.

Ezeket a korabeli híreszteléseket könnyen fel lehetett használni arra, hogy felhívják az erdélyi közvélemény figyelmét a veszélyre; milyen következményekkel járhat, ha továbbra is a jezsuitákra bízzák a fiatal Báthory Zsigmond taníttatását. A szószólók nem riadtak vissza a pánikkeltéstől sem; fennen hangoztatták, hogy amennyiben a jezsuiták Zsigmond mellett maradnak, hamarosan magukhoz ragadják a hatalmat, és a nemesi tanítványaikat már most arra biztatják, hogy öljék meg eretnek atyáikat; és ha Erdélyben maradnak, előbb-utóbb a spanyol inkvizíciót fogják bevezetni.⁷⁵² A fejedelem kezdetben az enyedi gyűléshez hasonlóan Medgyesen is ellenállt a rendek követeléseinek. Itt azonban már nemcsak az adó megvonásával fenyegetőzhetett az országgyűlés, hanem nagykorúsításával, a teljhatalom kezébe adásával is sakokban tarthatta a fejedelmet.

⁷⁴⁹ EOE III. 235.

⁷⁵⁰ Az 1588-as országgyűlés története, a jezsuiták kiűzése jól feldolgozott téma, ezért ennek részleteibe nem kívánok belemenni. *Szilágyi Sándor*: Az 1588-ik évi december 8–20. Medgyesen tartott országgyűlés története és törvényczikkei. In: *Uő*: Rajzok és tanulmányok. Bp. 1875. I. 47–92., *Erdősi Péter*: Fejedelem, udvar és jezsuiták az 1588-as medgyesi országgyűlésen. *Jelenkor* 44. (2001) 5. 573–585.

⁷⁵¹ *Erdősi P.*: Hatalom és reprezentáció i. m. 68–72.

Zsigmond teljhatalomhoz juttatása viszont az egész Báthory család legfontosabb célja volt, és mivel a nagykorúsítás feltétele a jezsuiták eltávolítása lett, ifjabb Báthory István és Báthory Boldizsár a felekezeti szempontok háttérbeszorítására bíztatták unokatestvérüket. Zsigmond döntését a jezsuiták szerint is az az érv befolyásolta a legjobban, hogy cserébe nagyobb hatalmat kap, és idővel visszahívhatja tanítómestereit.⁷⁵³ Hogy a jezsuiták kiűzését mennyire a háttérben folyó hatalmi harc határozta meg, azt Kovácsóczy Farkas kancellár álláspontja is mutatja. Ő nyíltan megmondta a jezsuitáknak, hogy ügyük már nem hittételeken és nem a jogon, hanem a hatalmi erőn múlik, s ha a fejedelem melléjük áll, a trónját veszti el.⁷⁵⁴

A jezsuita kérdés lezárulásával újult erővel indult meg a hatalmi harc, a talpon maradt politikusok újraosztották a szerepeket. Eddig az időpontig csupán egyetlen, igaz nagyon fontos kérdés tisztázódott; az országgyűlés a fejedelmet nagykorúsítja, és teljes jogú uralkodónak ismeri el. A gyűlés előtt a Ghyczy János körül tömörülő csoportnak, amelynek még az udvarmester Gálffy János, Zsigmond világi nevelője és Gyulay Pál tanácsos — Gálffy barátja és Ghyczy saját gyermekeként nevelt unokahúgának a férje — volt a vezéralakja, valójában nem akart a bevált szisztémán, a fiatal fejedelem és az erőskezü kormányzó kettősén változtatni. A jezsuiták is felfigyeltek arra, hogy Ghyczy csak színlel, amikor azt állítja, hogy át akarja adni a hatalmat a fejedelemnek.⁷⁵⁵ A jezsuiták azonban tévedtek, amikor úgy gondolták, hogy magának akarja megtartani a kormányzói méltóságot. Hiszen ha ezt akarta volna, nem mondott volna le októberben, és nem tartotta volna fent az elhatározását még decemberben is. A kormányzót nem az udvari klikkek, nem a politikustársai kényszerítették lemondásra, hanem kizárólag a betegsége, amely két héttel a medgyesi gyűlés bezárása után végzett is vele. Ghyczy nem a saját kormányzóságához ragaszkodott, hanem a kormányzói intézmény további fenntartásához, és tisztét Gálffy Jánosnak szerette volna átjátszani.⁷⁵⁶

Ghyczynek a kormányzósággal kapcsolatos elképzeléseit nagymértékben támogatta Jan Zamoyski lengyel kancellár is, aki elsősorban Báthory Andrástól tájékozódott az eseményekről. Hosszú levélben sorolta az indokokat mi minden szól Báthory Zsigmond nagykorúsítása ellen: „Hallottam, hogy a kormányzó úr ökegyelme a lemondást nem csak elméjében forgatja, de nyilván ki is jelentette, ennél szerintem sem a fejedelem, sem az

⁷⁵³ MAH III. 188–189, 354.

⁷⁵⁴ Jezsuita jelentés az Erdélyből való kiűzetésük okairól. In: Erdély öröksége. II. Sárkányfogak 1572–1602. szerk.: Cs. Szabó László–Makkai László. Bp., 1942. 83–84.; MAH III. 264–266, 287, 300–301, 356.

⁷⁵⁵ MAH III. 302.

⁷⁵⁶ Jakab E.: Ghyczyek i. m. 42–47.; EOE III. 91.; MAH III. 302.

egész ország javára és boldogságára nézve károsabb lépés nem gondolható el, mert bár a méltóságos fejedelem elméjéről és hajlamáról mindig a legjobbat gondoltam, mégis azt úgy vélem, képességei akkor lesznek a legszebbek, ha a zöldellő vetéshez fűzött reményhez hasonlóan mások és kiváltképpen a kormányzó művelése és gondoskodása által érettség állapotába juthatnak. Ha mostani életkorában magára hagyják, féltő, hogy nem csak azon dicséretes állapotra nem jut, amit tőle mindenki elvár, de részint kora, részint ezen életkort céljaikra felhasználni tudók vétkei miatt az is, ami most még jeles benne, elvész vagy elnyomatik. ... rettenetes tévedésektől kell tartanunk, ha egy okos tanácsadó nélkül hatalommal ruházunk fel egy olyan ifjút, aki nemcsak az ország kormányzásában, de a mindennapi élethez szükséges tapasztalatokban is kevésbé jártas, és ettől különösen abban az életkorban kell tartanunk, amelyet gonosz tanácsok és emberek könnyen törbe visznek. Ebből lássátok, milyen nagy veszély következik abból mind az ifjú fejedelemre, mind az országra, ha még ilyen gyöngé korában kiveszik azoknak a gondviselése és tanácsai alól, mint akiktől dicső emlékezetű István király vezettetni és tanácsoltatni akarta.”⁷⁵⁷

Azonban ahogy Báthory Zsigmondnak fel kellett áldozni a jezsuitákat a teljhatalomért, Ghyczy pártjának is le kellett mondani a kormányzói poszt fenntartásáról a jezsuiták eltávolításának érdekében. Ghyczyék nemcsak a Báthoryakkal kerültek szembe, hanem a kormányzó mellett korábban szintén háttérbe szorult fejedelmi tanáccsal is. Az utódnak kiszemelt Gálffy János maga sem bízott a sikerben, ezért időközben Kovacsóczy körével is egyezsége lépett. Így hiába figyelmeztette társait a fejedelem díszes beiktatási ünnepélyén az elkeseredett kormányzó, — „kezébe adátok a gyeplőt, de bizony még megbánjátok!”⁷⁵⁸ — hívei csak addig támogatták őt, amíg a jezsuitákkal leszámoltak. Ghyczy támogatásával a kormányzóságért való további konfrontációt senki nem vállalta, mert kudarc esetén ez a hatalomból való teljes kiszorulást jelenthette volna.⁷⁵⁹

Abban mindenki egyetértett, hogy a tizenhat éves fejedelem mellé bölcs és tapasztalt tanácsadók kellenek, viszont a személyeken és a kialakítandó kormányzati formációkon éles vita folyt. Ezekbe a kérdésekbe azonban a volt kormányzó már nem szólhatott bele, 1589. január 7-én, két héttel Báthory Zsigmond ünnepélyes beiktatása után meghalt. Kovacsóczy Farkas újból a triumvirátust javasolta, de ezúttal Gálffy Jánossal és Gyulay Pállal alkotta volna a testületet. Ezt a tervet a korábbi triumvirátus alatt tapasztalt problémák miatt az

⁷⁵⁷ Zamoyski az erdélyi rendekhez. Egyetemi Könyvtár Kézirattára Budapest. Hevenessy gyűjtemény Transylvanica LXV III. 201–207.

⁷⁵⁸ Szamosközy történeti maradványai i. m. 161.

⁷⁵⁹ Ghiczy helyzetéről és szerepéről: *Erdősi P.*: Fejedelem, udvar és jezsuiták i. m. 583.

országgyűlés elutasította.⁷⁶⁰ Ekkor Gálffy ismétlen, mint egyetlen jelöltként próbált fellépni, de a két Báthory szinte rögtön meghátrálásra készítette. A Báthory fivérek kizárólagos főszerephez jutását pedig a fejedelmi tanács vétózta meg. A végeredmény a különböző pártok erőegyensúlyára utal: Zsigmond teljhatalmú uralkodó lett, de a fejedelmi tanács jogkörét megnövelték, és az ifjú fejedelem mellett a tanács tagjaiból formáltak egy külön háromtagú testületet. Ők állandóan az uralkodó mellett tartózkodtak, és minden döntésben részt kellett venniük. A három tanácsos Báthory Boldizsár, Gálffy János és Kovacsóczy Farkas lett.⁷⁶¹

A rendek elégedettek voltak, pedig ez a megoldás végső soron a Báthoryaknak kedvezett, akik udvari és országos pozíciók szerzésével is megerősítették magukat, és néhány hónapon belül már félelmetes politikai, katonai és gazdasági hatalom összpontosult a kezükben. Zsigmond, mint fejedelem, ifjabb Báthory István, mint tanácsos és Várad főkapitánya, Báthory Boldizsár pedig Fogarásból, országos főkapitányként uralta az erdélyi közéletet. Báthory András nem lehetett tagja a tanácsnak, de Zsigmondtól megkapta a neki testált gyalui uradalmat, majd Enyedet is, és a belpolitikában szintén fontos szerephez jutott, mert a fejedelem felkérésére ő felügyelte az erdélyi katolikus ügyeket.

A fejedelmi tanács nem jelentett ellensúlyt, mert Báthory István és Báthory Boldizsár mellett a tanácsban ott ült Iffjú János, az előbbieket mostohaapja, Bocskai István, Báthory Zsigmond nagybátyja, Kendy Ferenc, ifjabb Báthory István sógora. Mellettük Petrisevich Horváth Kozma is bekerült a tanácsba, akinek rátermettségét, hozzáértését senki sem vitatta, de frissen elnyert magas pozícióját a Báthory család négy évtizedes szolgálata mellett annak köszönhette, hogy Báthory Boldizsár fogarasi uradalmát ő irányította. A tanács másik felét Báthory István király régi kipróbált emberei adták: Kendy Sándor, Kovacsóczy Farkas, Gálffy János, Gyulay Pál, Sombory László és a Báthory rokonsághoz is sorolható Bánffy Farkas. Ők azonban hosszútávon végül nem tudták a Báthory klán hatalmát korlátozni, mert egy éven belül — Sombory és Bánffy halála után — már csak négyen maradtak, és a hiányzó helyeket a fejedelem egy ideig nem töltötte be. A megmaradt négyes is polarizálódott, Kendy Kovacsóczyval, Gálffy Gyulayval működött együtt, és nem egymás felé, hanem a tanács többi, a fejedelemmel rokonságban álló tagja felé orientálódtak.

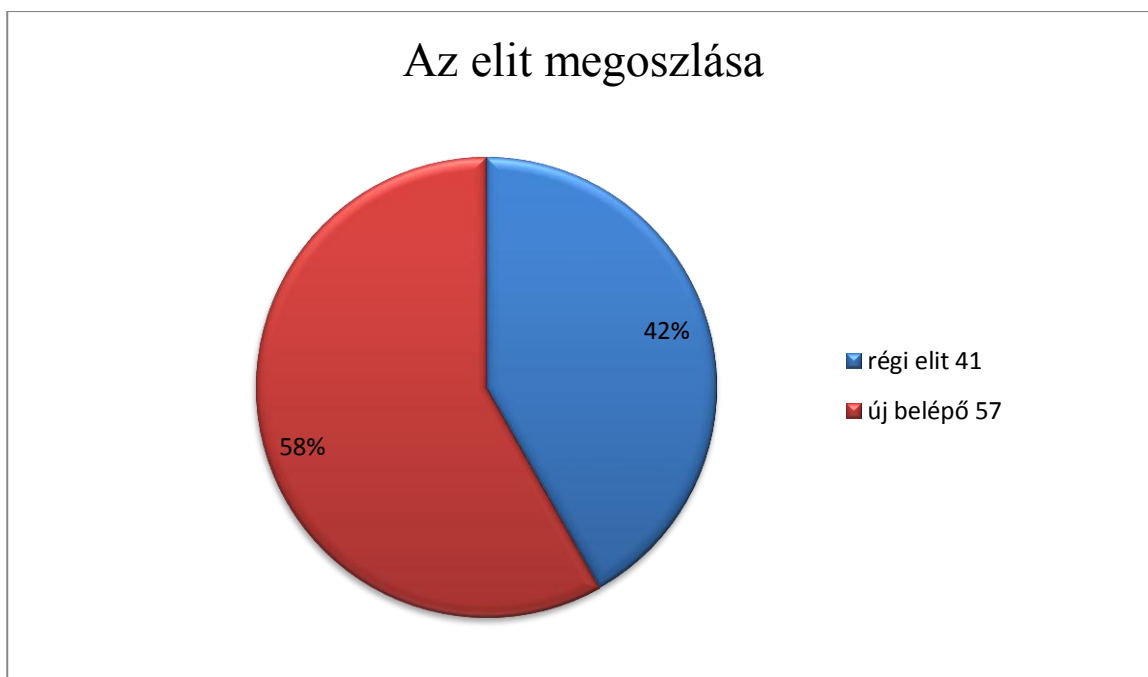
⁷⁶⁰ MAH III. 363.

⁷⁶¹ MAH III. 303, 363; EOE III. 92.

1589 végére tehát az állam és vezetésének szervezeti keretei megszilárdultak: a fejedelemség élén a teljes jogú *absolutus princeps* állt, aki a fejedelmi tanáccsal kormányzott. Ez a struktúra már végig megmaradt a fejedelmi Erdélyben. A hatalmi szisztéma kialakulásának harcai során azonban az erdélyi politikai elit elemeire hullott szét. Az eliten belül a személyes ellentétek mellett a képzettségbeli, felekezeti, vagyoni és generációs különbségek élesen szembenálló táborokra osztották a vezető réteget, ami a következő másfél évtized történéseit döntően és kedvezőtlen irányba befolyásolta.

1. Az új elit esélyei

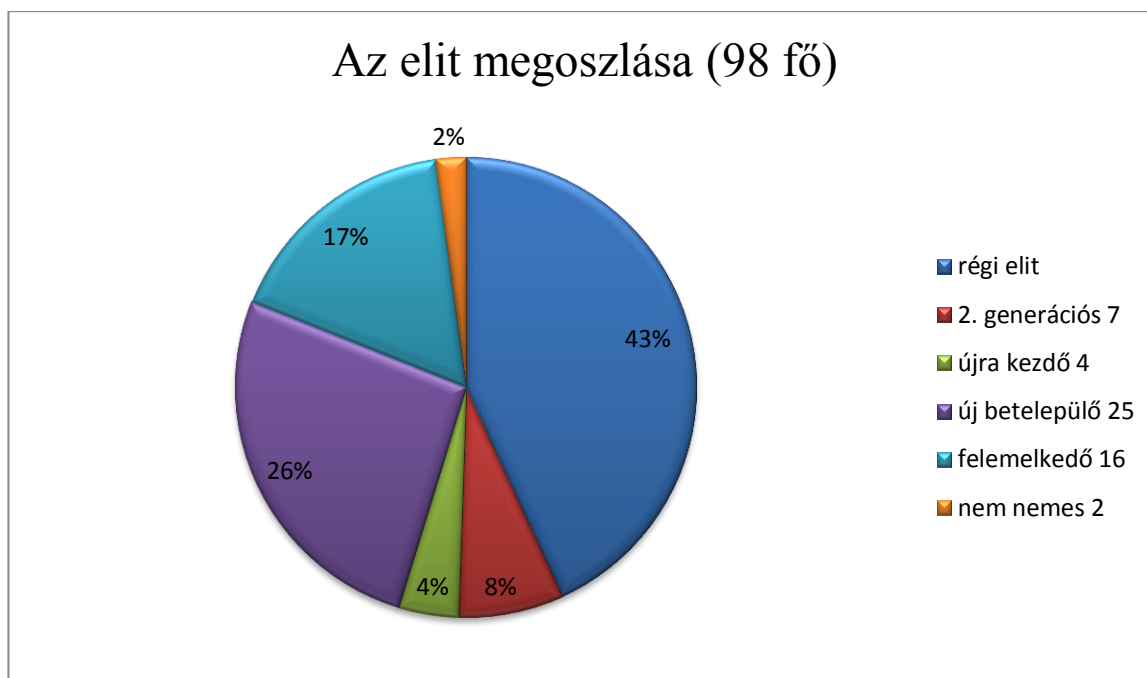
Vizsgálataim végére érve néhány általános érvényű észrevételt szeretnék tenni az erdélyi elit egészére vonatkozóan. Ezek egy részét az elitre vonatkozó adatgyűjtésemnek köszönhetően igen beszédes diagramokon is ábrázolni lehet. Az első diagramon az elit megoszlását ábrázoltam a két legegyszerűbb és legtágabb kategóriát alapul véve: a régi elit és az új belépők egymáshoz való arányát láthatjuk. Az ábra világosan megmutatja, a 16. századi erdélyi elit rendkívül nyitott volt. Azonban, ha az elitbe újonnan belépőket tovább kategorizáljuk, akkor a mobilizációról is egy sokkal árnyaltabb képet nyerhetünk.

32. Az elit megoszlása: a régi elit és az új belépők aránya

Az általam felállított kategóriák rövid magyarázatra szorulnak: a második generációs kategóriába értelemszerűen azokat soroltam, akiknek az apjuk telepedett be és ők már vagy itt születtek, vagy legalábbis itt szocializálódtak. Az újrakezdő réteg azokból a volt elit tagokból áll, akiknek a családja, vagy ők maguk valamilyen oknál fogva kihullottak az elitből, de azóta sikerült magukat visszaküzdeniük. A felemelkedők szintén erdélyiek, általában kis- és köznemesi családok tagjai. Ők többnyire hivatali vagy katonai pályán keresztül jutottak az elitbe. A legkisebb csoport a nem nemeseké, ez két polgári sarjakat takar. A

három külföldi esetünkben olasz, német és lengyel betelepédőt jelentett. Így végül a még mindig a legnépesebb kategóriában huszonöt fő maradt, akik ténylegesen az országhatáron kívülről érkeztek. A diagram azt is elárulja, hogy az elit nemcsak a kívülről, hanem az alulról érkezők előtt is meglehetősen nyitott volt.

33. A régi és az új elit differenciált megoszlása

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy milyen kompetenciák tették lehetővé az erdélyi elitbe való bekerülést. A korszak egészére alapvetően igaz, hogy valamilyen speciális képzettség, adott területre vonatkozó kiemelkedő tudás nagyban segítette a pályafutást, és megkönnyítette az elitbe való bejutást. Általában a peregrinusok, a magyar végvárokban a törökellenes harcokban maguknak hírnevet szerző katonatisztek, valamint a speciális jogi, és gazdasági szakértelemmel rendelkezők számíthattak a leggyorsabb előmenetelre.

A megszerzett tudásanyag azonban az eredete, különböző szintjei szerint jól láthatóan eltérő előnyöket kínált. A 16. századi erdélyi uralkodók egyöntetűen, János Zsigmond éppúgy, mint a Báthoryak, a külföldön megszerzett tudást értékelte a legmagasabbra. Ez nem csak az egyetemet járt legműveltebb rétegre vonatkozott, hanem mindenre, aki egy másfajta tudásanyag birtokosa, vagy ő maga külföldi volt. Lehetett lovász vagy szakács, olasz vagy lengyel, a nevezett uralkodók értékrendjében előkelő helyen szerepelt. Ez a megkülönböztetés valószínűleg nem elfogultságból fakadt, hanem valós tapasztalatokban gyökerezett, hiszen mint láttuk, János Zsigmond és a Báthory fivérek is rövidebb-hosszabb

ideig éltek külföldön, tehát volt viszonyítási alapjuk. Ugyanez igaz a hármastanács tagjaira, vagy bizonyítottan legalábbis Kendy Sándorra és Kovacsóczyra, akik Itália, Franciaország és Németország különböző egyetemein pallérozódtak. Egyedül Báthory Zsigmond volt az, akinél a külföldiek előnyben részesítése egyfajta elvágyódásból és olaszimádatból fakadt. Talán nem véletlen, hogy csak őt érte ezzel kapcsolatban kritika, noha elődei is számos idegent foglalkoztattak az udvarban.⁷⁶²

A hozott tudásanyagnak, vagy, ahogy a modern szakirodalom megfogalmazza, a tudástőkének megvolt tehát a maga hierarchiája. Legfelül, mint említettem, a peregrinusok álltak, s ezen belül mindegy volt, hogy bölcsészeti, jogi vagy orvosi ismeretekkel rendelkeztek. A kancelláriáról indulók pályafutását nézve világosan látszik, hogy a padovai végzettségnek volt a legmagasabb értéke, s csak utána következett Wittenberg és a többi egyetem. A tudástőke hierarchijában a peregrináltakat az országhatáron kívülről érkező katonák követték, a rangsor alján pedig a jogi és a gazdasági szakemberek álltak. Nekik csak akkor sikerült gyors karriert befutni, ha a szakértelmüket egy egyetemi fokozat támogatta meg, különben csak a szakmai sikerek hosszú útján juthatott a feltörekvő előre. Tehát a jogi és a gazdasági ismeret önmagában csak közvetlenül az elit alatt elhelyezkedő rétegbe, ott viszont egy egyenletes tempójú, kényelmes és anyagilag jól jövedelmező hivatali státuszhoz vezetett el. A feljebb lépés kifejezetten egyénfüggő volt, további készségek és szerencse is kellett hozzá.

Ezzel szemben a peregrinusok és a katonák hamar, sokszor az áttelepülés pillanatában már pozíciókhoz jutottak, vagy kifejezetten egy adott tisztség betöltésére hívták be őket. A kor értékrendjére jellemző, hogy bár az uralkodók a peregrináltakat többnyire a katonák elé sorolták, ám amikor ezt a megbecsülést anyagi javakra, például jószágadományra kellett váltani, már a katonák élveztek előnyt. Ennek valószínűleg az lehetett az oka, hogy sokszor már eleve, de az áttelepülésükkor már biztosan magasabb társadalmi réteg tagjai voltak, s ezért az „árfolyamuk” is jóval magasabb volt. Azonkívül nekik az erdélyi érvényesüléshez nemcsak az eszközre és egy pennára volt szükségük, hanem fizetett katonákra, lovakra hadi felszerelésre és megfelelő tekintélyre is. Hosszabb távon viszont — hacsak a politikai-katonai elitbe érkező nem volt eleve főrangú — az értelmiséghez tartozó betelepülők többnyire előzni tudtak, és sokszor a fejedelmi tanácsba is bejutottak, míg a katonatisztek nagyobb része már nem, vagy csupán egy lépcsőfokkal jutott előbbre.

⁷⁶² Szamosközy kritikájára, s ennek valóshátterére: *Erdősi Péter*: Uralkodók, sajtumesterek és történetírók. Egy Szamosközy-hely előzményei. In: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk.: G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Bp. 2008. 173–186.

(Az elit képzettségével és műveltségével egy további fejezetben még külön foglalkozni fogok.)

Azonban a speciális szaktudás is csak akkor biztosított pozíciót, ha megfelelő lojalitással párosult. Erre kiváló például szolgál a magasan képzett Bornemissza Farkas és Kendy János esete, de említhetnénk a kancellári tisztre is esélyesnek tartott Csáky Györgyöt is. Mivel ők ténylegesen, vagy családtagjaik révén közvetve belekeveredtek a Báthory–Bekes rivalizálásba, magas képzettségük és társadalmi státuszuk ellenére sem kerülhettek pozícióba.

Ennek kapcsán rögtön felmerül a lojalitás problémaköre, illetve az uralkodók ezzel kapcsolatos preferenciaszintje. Az uralkodó iránti hűség ugyanis minden esetben evidensen megkövetelt kritérium, de nem mindegy, hogy a lojalitás megmarad-e az alapelvárások között, vagy pedig ez árazza be az elit tagjait és ez határozza meg a hierarchiájukat.

A 16. századi Erdélyben két olyan korszak volt, amikor a lojalitás felülírt mindent. Az első 1562 és 1569 közé esett, és mint láttuk, a Balassa Menyhárt-féle árulás idézte elő. A másik ilyen szituáció a vizsgált korszakhatáron kívül esik, és Erdélynek a törökellenes háborúba való bekapcsolódásához kötődik. Mint az közismert, miután Báthory Zsigmond nem kapta meg a rendek és a tanács a hozzájárulását a törökkel való nyílt szakításhoz, erőszakos eszközökkel állította félre az ellenzékét. Helyükre a fejedelemmel egyetértők vagy legalábbis elképzeléseikhez idomulni tudó politikusok kerültek. Mindkét időszakban, sok egyéb következmény mellett, érdekes jelenség figyelhető meg: számottevően megváltozott a szűkebb irányító elit kör korfája, mégpedig ellentétes előjellel. János Zsigmond elitje hirtelen „megöregedett”, Báthory Zsigmondnál viszont a fiatal politikusok kerültek túlsúlyba. A fiatal politikusoknál a tapasztalatlanság és az erőn felüli, következményekkel számolni nem tudó, túlzott vállalkozó kedv okozott problémákat. Az idősebb csoportnál viszont egy sokkal óvatosabb politizálás kezdődött, a politikai reakcióidő meglehetősen lelassult, és döntéseiket leginkább a kockázatkerülő magatartás jellemezte. Ez leglátványosabban János Zsigmond megházasításának az ügyében mutatkozott meg, amikor a sokféle, de határozott kötődést jelentő lehetőség közül végül nem mertek választani.

Mint láttuk, Báthory Istvánnak is fontos volt a lojalitás, ő viszont ezt globálisan, az elit egészére soha nem tette meg vezérlő elvnek. Egyénekre bontva persze már más a helyzet, de az egyén vétkéért nem a teljes közösséget, hanem csak magát a felelőst büntette meg. Erre bőven tudunk példát sorolni, akár a rokoni köréből is: ifjabb Báthory István azért nem léphetett Báthory Kristóf örökébe, mert nagybátyja akaratát semmibe véve kötött házasságot, vagy említhetjük Telegdi Mihályt, aki közeli rokonságuk ellenére Bekes

pártjára állt, vagy a bizalmával és jóindulatával visszaélő Lázár András esetét is. A Bekes-féle támadással Báthory Istvánt is érte olyan szintű trauma, hogy bezárkózzon, és csak a legbizalmasabb híveiben bízjon meg. De ő „beérte” a lázadók súlyos megbüntetésével, mint figyelmeztető erődemonstrációval, és a továbbiakban is szívesen próbált ki ígéretes, új embereket. Mint uralkodót, az önbizalom és az egészséges kockázatvállalás jellemezte. Ennek megfelelően az ő politikusainak életkor-eloszlása egyenletes képet mutat.

Életkor	János Zsigmond 1567	Báthory István 1576	Báthory Zsigmond 1595
80	☺ ☺		
75	☺	☺	
70	☺ ☺ ☺		
65	☺ ☺ ☺ ☺	☺	
60	☺ ☺ ☺	☺ ☺	☺
55		☺ ☺ ☺ ☺	
50	☺ ☺	☺ ☺ ☺	
45		☺ ☺	☺
40	☺	☺	☺ ☺ ☺
35	☺	☺ ☺ ☺ ☺	☺ ☺ ☺
30		☺ ☺ ☺	☺ ☺ ☺ ☺ ☺ ☺
25		☺ ☺ ☺ ☺	

34. A politikai elit korfájának alakulása a 16. században

Érdeemes egy pillantást vetni a három uralkodó politikusainak a korfájára. Jól leolvasható róla János Zsigmond hatvan év fölötti elitje. A két ötvenéves az Bekes Gáspár és a lengyel Stanisław Niezowski, a két alsó kategóriába pedig a Báthory fivérek kerültek. Báthory István politikusai már egyenletesebben oszlanak meg. A felső, hatvan fölötti kategória azért ilyen üres, mert hiányoznak belőle János Zsigmond időközben elhunyt emberei. Az irányító réteget nagyrészt a 45 és 60 közé eső korosztály adta. Feltűnő viszont a 25 és 35 év közé esők nagy száma. Ez arra vezethető vissza, hogy ők többségében a Báthory rokonság fiatal tagjai, illetve a 30-as 35 éves korosztályt a család kipróbált, volt familiárisai teszik ki. A legnagyobb egyenletlenséget Báthory Zsigmond politikuskárdája mutatja. A hiányzók azok a Báthory István által kinevelt politikusok, akiket Báthory Zsigmond 1594-ben félre állított.

Eltekintve a lojalitást preferáló két rövid időszakról, elmondhatjuk, hogy a korszak nagy részében az elitbe való bekerülés esélye egyenes arányban állt a szaktudás mértékével és minőségével. Ennek megfelelően az új belépők olyan pozícióba kerültek, ahol a ké-

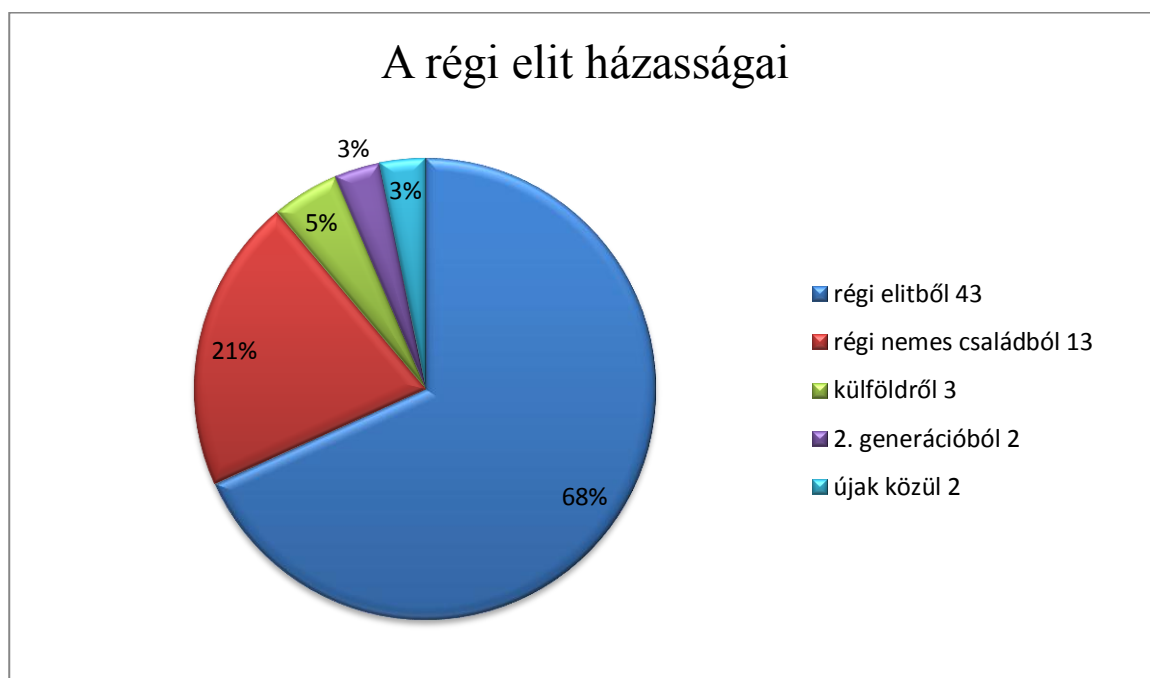
pességeiket és a tudásukat kamatoztatni tudták. A peregrináltak útja általában a kancelláriára vagy annak valamelyik magas posztjára vezetett. A katonai tapasztalatokkal rendelkezők az udvari testőrségben vagy valamelyik erdélyi vár élén folytathatták pályafutásukat. Ugyanakkor bizonyos területek zárva maradtak előttük, egyes pozíciókat a régi főnemesség nem engedett ki a kezéből. Ilyen volt például a főudvarmesteri tiszti, amelyet ebben az időszakban kizárólag csak a régi magnificusok tölthettek be: Báthoryak, Apafiak, Bánffyak, Csákyak. Csak a vizsgált korszak végén nyerte el a posztot Gálffy János, aki nem túl rangos, de jó nevű erdélyi család tagja volt, s Báthory Kristóf, hogy a tisztség mellé nagyobb tekintélyt is adjon, rögtön magnificusok közé emelte hű emberét. A régi elit ugyanígy meg tudta őrizni dominanciáját a helyi pozíciók fölött: főispáni vagy székely főtisztí címet az erdélyi elitben újonnan megjelenő vagy egyáltalán nem, vagy csak hosszabb erdélyi pályafutás után a helyi főnemességbe teljesen beépülve szerezhették meg.

Az erdélyi elitbe újonnan érkezők két csoportra oszthatók: a „berobbanókra” (pl. a padovás nemzedék és az 1568 táján érkező katonák) valamint a lassúbb, fokozatosan felépülő pályafutásuk során bekerülőkre. Nem meglepő, hogy — néhány kivételes esettől eltekintve — hosszú távon ez utóbbiak az esélyesebbek a teljes integrálódásra, mert volt idejük és módjuk az erdélyi közéletben való akklimatizálódásra és önmaguk elfogadtatására.

A berobbanók esetében általában nem az érkezési, hanem az indulási pozíció vált döntő tényezővé. Az 1568-ban betelepédettek egy részét már a Magyar Királyságban is az előkelők közé sorolták, vagy legalábbis komoly, tiszteletre méltó pályafutás állt már mögöttük, őket a régi elit sokkal könnyebben integrálta, mint az alacsonyabb státuszból érkezőket. Volt viszont egy speciális csoport, ahol pont fordított volt a helyzet; az addigi háttér, pályafutás alig számított azokban az esetekben, ahol az újonnan érkező a fejedelmi családon keresztül lépett be az elitbe. (pl. Bocskai István, Geszthy Ferenc)

Az elit új tagjainak sorsát végigkövetve bátran állíthatjuk, hogy a sikeres integráció kulcskérdése az volt, hogy az újonnan érkezett milyen kapcsolatrendszer tudott kiépíteni, és ez mennyi időt vett igénybe. Egyszerű érdekszövetségek gyorsan kialakulhattak a régi és az új elit tagjai között, de ugyanilyen gyorsan fel is bomolhattak. Tartós kapcsolatrendszer kizárólag házasság útján lehetett elérni. Ez azonban nem volt könnyű, mert e téren a régi elit nem bizonyult befogadó közegnek. Ha tehették egymás között házasodtak, vagy kisebb vagyonú és a politikai életben kevésbé jelentős, de Erdélyben régi nagy hagyományokkal bíró, jó nevű családok tagjait választották.

A régi elittel való összeházasodásra a második generációnak volt nagyobb esélye. A vizsgált korszakban ez még nem látszik, mert a többség csak a nyolcvanas-kilencvenes évekre érte el a nősüléshez szükséges életkort. Az elsőgenerációsok közül pedig azoknak, akik már jó ideje az elitben vagy legalábbis a fejedelemségben mozogtak, és már nem az első házasságkötésükre készültek. Az esetek többségében az előkelő családok özvegyen maradt nőtagjainak kezére pályázhattak a legnagyobb eséllyel. Az elutasításnak az lett az eredménye, hogy az elit új tagjai saját nőrokonaikat felhasználva, vagy egymás közt igyekeztek házasodni, vagy célba vették a helyi nemesség második-harmadik vonalát. Mindkét megoldás komoly hátrányokkal járt. Ha a régi köznemesi családokkal léptek rokoni kapcsolatra, áttételesen ugyan, de volt esélyük a régi elittel is rokoni kapcsolatba kerülni, illetve az ő közegükbe beépülni. Egy ilyen házasság azonban anyagi szempontból roppant hátrányosnak számított, csak az engedhette meg magának, akinek ekkorra már stabil anyagi hátteret sikerült teremtenie. Az új elit családjainak egymással kötött házasságai jelentősen erősítették a hatalmi pozícióikat, viszont ez klikkesedéshez vezetett, a régiek és az újak elkülönüléséhez, ami gyengítette az integrálódás esélyeit.

35. A régi elit házassági preferenciái

A régi elit zárt házassági gyakorlatán túl még egy tényező nehezítette tovább a bekerülők helyzetét. Ez a fejedelmi udvar 16. századbeli sajátosságából fakadt: az udvarnak — néhány röpke időszakot leszámítva — gyakorlatilag Bethlen Gábor koráig nem

létezett női fele, mert nem volt fejedelemasszony. Izabella hároméves kormányzása után fia, János Zsigmond nőtlen lévén, alapvetően katonákból álló udvart tartott fent. Utóda, Báthory István szintén nőtlen volt, csak 1576-ban, már lengyel királyként házasodott meg. Báthory Kristóf felesége, Bocskai Erzsébet körül végre ismét kialakulhatott a női udvartartás. Mindez azonban csak öt évig tartott, ráadásul a fejedelemasszony ez alatt is igen sokat betegeskedett. 1581 tavaszától az 1595 nyaráig terjedő másfél évtizedben megint nem volt az uralkodói udvarban fejedelemasszony, aki köré az erdélyi elit nőtagjai rendeződhetek volna. Tehát az általam vizsgált három évtizedben csak 1556–59 és 1578–81 között volt Gyulafehérváron a női elitnek mintát adó és iskolául is szolgáló női udvar. Ráadásul ezzel a legfontosabb ismerkedési, házasságszerzési hely is elveszett. Ennek a kényszerű helyzetnek tehát nemcsak a nők voltak a vesztesei, hanem az elitbe újonnan érkezők is, akik maguknak vagy gyermeküknek rangos társat kerestek, de ehhez még nem voltak meg a kellő társas kapcsolataik. Talán ez a hiány is hozzájárult ahhoz, hogy a betelepettek közül sokan nőtlenek maradtak, vagy egész idősen kötöttek házasságot.

Az elit új tagjai azonban nem várt helyről kaptak segítséget. A kerelőszentpáli csata után a börtönbüntetésre ítélték és az emigrációba kényszerülők 1577 végétől kezdve sorra kegyelmet nyertek. Ezzel az elkobzott, s többnyire már továbbadományozott javaikat nem nyerték vissza, de megkapták arra a törvényes lehetőséget, hogy a családot illető ősi birtokokat megegyezéssel vagy peres úton visszaszerezzhessék.⁷⁶³ Ezek a nagy múltú családokból származó, de megbélyegzett, elszegényedett nemesek hamar felfedezték maguknak az elit új tagjait, és igyekeztek velük rokoni kötelékeket létesíteni, házasságra lépni, mert tőlük várták, hogy ezen az úton visszakerülhessenek a hatalmi, kormányzati pozíciókba, és birtokaikat is, vagy legalábbis egy részüket, visszaszerezzhessék. Az új politikus generáció kevesebb társadalmi presztízzsel bíró tagjai szintén jó lehetőséget láttak a volt Bekes-pártiak felkarolásában, nemcsak a rokoni háló miatt, hanem az elkobzott birtokok reménybeli visszaszerzése miatt is. Hatalmi pozícióiknak köszönhetően megengedhették maguknak a megbélyegzettekkel való rokonságot, mert nem kellett tartaniuk a Báthoryak gyanakvásától. Így az az érdekes helyzet állt elő, hogy Báthory Istvánnak a legbizalmasabb belső emberei és a volt ellenségei kerültek rokoni kapcsolatba, és ezzel egy táborba.

Erre a jelenségre a legjobb példa Harinai Farkas Miklós esete. A hajdani tanácsúr kisebbik fia éppen ilyen házasságok segítségével jutott vissza a politikai elitbe. Először ő

⁷⁶³ A kegyelmi ügyek meglehetősen lassan zajlottak, még az 1580-as évek vége felé is találunk rá példát. A döntés nem a résztvevő bűneinek súlyosságától, hanem saját kapcsolatrendszerének erősségéből és pártfogóinak befolyásától függött. A kegyelmet adó oklevélre jó példa Héjasfalvy Ferenc kegyelemlevele, Kolozsvár, 1583. november 12. MOL F3 f. 136–137.

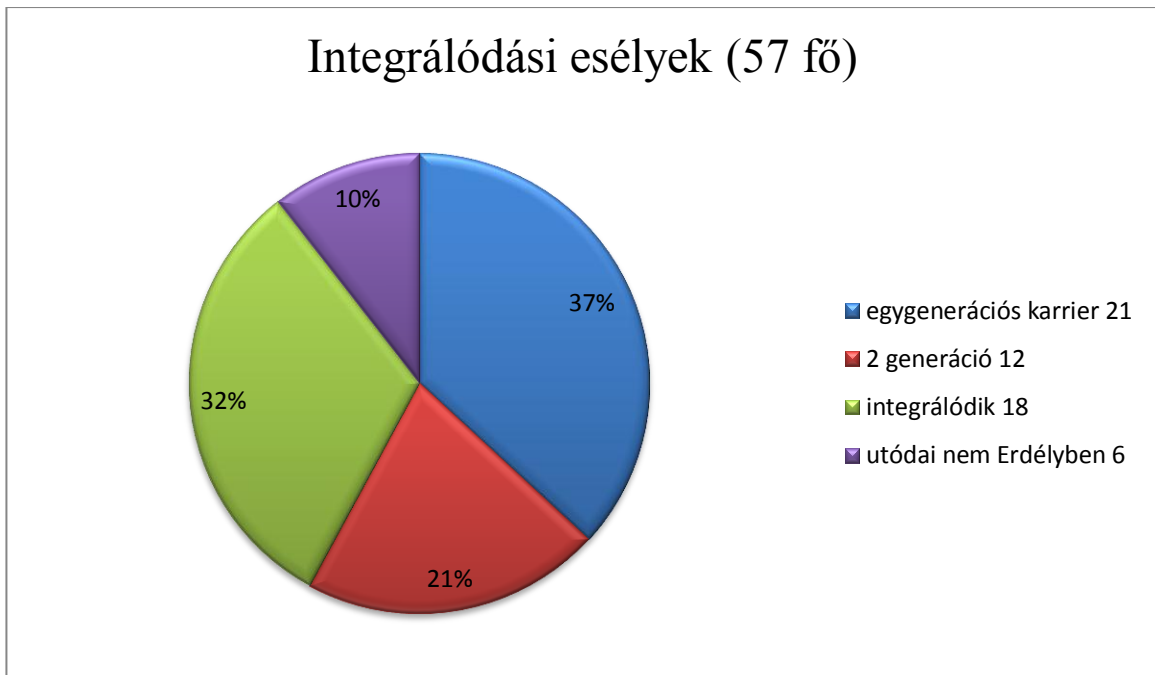
maga házasodott meg: Báthory Kristóf egyik főemberének, Sigér Jánosnak Krisztina nevű lányát vette feleségül. Ezután, feltehetőleg apósa közvetítésével, egyik húgát, Katalint, Kovacsóczy Farkas kancellárhoz adta férjhez.⁷⁶⁴ Ez utóbbi frigy végül válással ért véget, mert Katalin állítólag házasságtörést követett el somlyói Báthory Boldizsárral.⁷⁶⁵ Bátyja kapcsolata azonban ezután sem romlott meg a Kovacsóczyakkal; mind Farkas, mind öccse János végrendeletében a Kovacsóczy gyermekek főgámjának Harinait kérte fel.⁷⁶⁶

Az alábbi diagramok végül az elitben való bennmaradás esélyeiről szólnak. Mint látható, nagyon sok az egy- vagy kétgenerációs pályafutás. Ez részben arra vezethető vissza, hogy sokan nem nőültek meg, vagy túlélő fiúgyerekeik nem maradtak. Az alulról érkezők és a kisebb társadalmi presztízzsel bíró bevándorlók esetében figyelhető meg nagyobb számban a rövidre szabott elitben való tartózkodás. Itt egy egyszeri, a család többi tagja számára megismételhetetlen kiugrásról volt szó. A második generáció kihulló tagjai több esetben nem a saját hibájából bukkott el, hanem még apja rossz döntéseinek lett az áldozata. A külföldre távozók tulajdonképpen sikereseknek tekinthetők, általában Báthory István lengyel királysága kínált számukra egy még ragyogóbb karriert. A számok végül könyörtelenül igazolják: az új elit harmada tudta csak pozícióit sikerrel megőrizni és átörökíteni.

⁷⁶⁴ Politika és házasság..., i. m., 145–146.

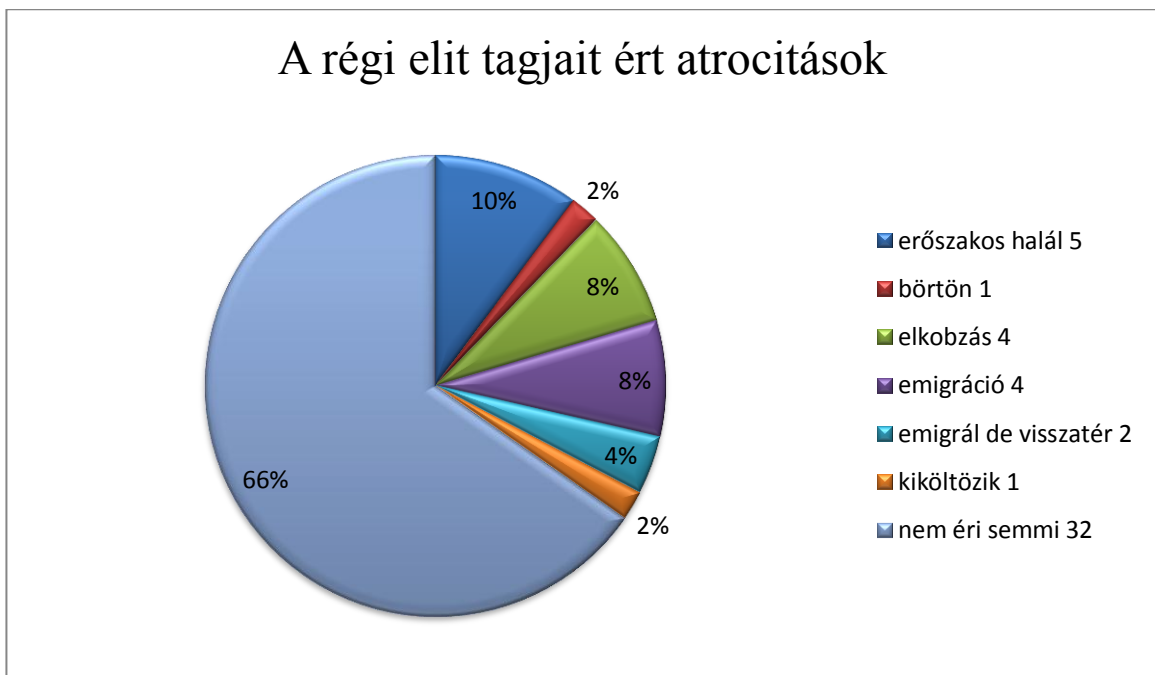
⁷⁶⁵ „Az gyermekek anyjának adjanak az én atyámfiak kétszáz forintot, és szakítsák külön magának a szentmártoni házhoz, és deputáljanak oda mindent életre annyit, az mivel hatod magával beéri, éljen ott, az míg valaki el nem veszi. Az után az is legyen az én atyámfiak kezébe a gyermekek számára. Az mi egyet mássá vagy magának, adják meg neki. Egyik gyermeket se tartsa, se ne adják neki kiváltképpen az leányát, ha lehet soha se lássa az fejébe, hogy valami közbe legyen hozzá. Az gyermekek, ha felnőnek, házokba ne fogadják, és soha együtt ne lakjanak vele. Az, ki különben cselekednék, az én atyámfiak azt semmi marhámban részessé ne tegyék.” Kovacsóczy Farkas végrendelete, Gyulafehérvár, 1591. október 21. in RADVÁNSZKY Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, III, Bp., 1986 (reprint), 138–142.

⁷⁶⁶ Ezt persze a vérségi kötelékek is indokolták, mert ő volt a gyermekek anyai nagybátyja. Kovacsóczy Farkasnak az előző jegyzetben említett végrendelete mellett Kovacsóczy János testamentuma, 1598. július 25. Hely nélkül, KmOL, Bálinti család levéltára, nr. 181.

36. Az integráció esélyei

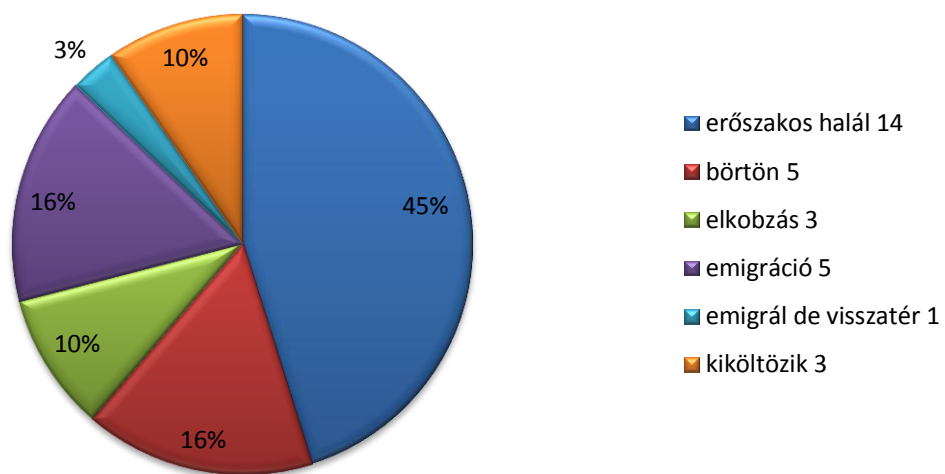
Végül diagramra vittem azokat az adatokat is, amelyek magyarázzák a kihullás nagy mértékét: az új elit, kisebb vagyona, szűkebb kapcsolatrendszere, s az ebből fakadó agilitása és nagyobb kockázatvállalása e frissen beérkezőket rendkívül sérülékennyé tette. Összehasonlításképpen nézzük meg, hogy élték túl a krízishelyzeteket a régi és az új elit tagjai:

37. A régi elitet érő atrocitások

dc_105_10

Az új elitet érő atrocitások

38. Az régi elitet érő atrocitások

2. A politikai elit képzettsége

Az erdélyi politikai elit iskoláztatásának, képzettségének pontos felmérését és elemzését a fennmaradt forrásanyag szűkössége rendkívül megnehezíti. A középfokú tanintézmények többségéről készült ugyan monográfia, de a 16. századra vonatkozóan igen csak hézagosak. Az iskolai anyakönyvek és a diáknévsorok is csak a 17. század második harmadától állnak rendelkezésünkre. A több mint egy évszázados peregrinációs kutatásoknak köszönhetően az egyetemi tanulmányok tekintetében sokkal kedvezőbb helyzetben vagyunk. Ennek ellenére a 16. századi erdélyi nemesek összegyűjtött peregrinációs adataira rendkívül esetleges és hézagos maradt, nem az összeállítók hibájából, hanem a főnemesség egyetemjárási szokásai miatt.⁷⁶⁷ Politikai pályafutásukhoz nem kellett egyetemi fokozat, számukra a külföldi utazás, egyetemplátogatás csupán a tapasztalatszerzést és a szélesebb látókör kialakítását szolgálta. Emiatt ritkábban teljesítették a beiratkozás és a vizsgák költséges és fáradtságos procedúráját, mint kevésbé rangos társaik, akik peregrinációjukban a későbbi karrier komoly alapkövét látták.

A főnemesség műveltségi szintjének pontos felmérését a hiányos iskolai adatok mellett további tényezők is akadályozzák. Az erdélyi elit sokszori, többnyire erőszakos cserélődése miatt igen kevés családi levéltár maradt fenn. Ezeknek is a 16. századi része inkább jogbiztosító iratokat tartalmaz, mint levelezést vagy egyéb, a politika és művelődéstörténet számára hasznosítható forrásanyagot, így az iskolázási adatokat tartalmazó vagy arról árulkodó családi anyakönyvek, visszaemlékezések és főként könyvtárjegyzékek csak nagyon kis számban és egyenetlen elosztásban maradtak ránk.⁷⁶⁸ Ezek az adatok, ha pontos elemzésre nem is alkalmasak, de arra elegendőek, hogy legalább elnagyolt módon, a trendeket tekintve képet kapjunk az erdélyi elit iskoláztatási szokásairól, illetve annak változásairól.

Az általam vizsgált elit iskolázottságának a bemutatása azonban csak akkor igazán informatív, ha van mihez hasonlítanunk. Ezért az összevetést a fejedelmi kor végéig elvé-

⁷⁶⁷ Erdélyiek egyetemjárása i. m. Nr. 465, 505, 2562, 2845. A korszak történetírói és levelezésanyagából több olyan főnemesi pálya bontakozik ki, amelynek a kortársak szerint fontos eleme volt a külföldi peregrináció, de ennek írásos bizonyítékai nem kerültek elő az egyetemi anyakönyvekből. Két eklatáns példa erre: Sarvasággy Zsigmond, aki 1589-ben többéves külföldi egyetemjárásról tért haza, illetve Csáky Miklós, akinek tanultságát és műveltségét Szamosközy István is kiemelte, és akit az erdélyi közvélemény Kovacsóczy Farkas helyett kancellárként szeretett volna látni.

⁷⁶⁸ *Monok István: A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században.* Bp. –Eger, 2012. 47–56.; Erdélyi Könyvesházak. III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források. Szerk. Monok István. Szeged, 1994 [1995] (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3.)

geztem, amely során a fejedelemskori főúri neveltetési szokásokban két, egymástól jól elkülöníthető korszak képe bontakozott ki. Az első szakaszt 1566 és 1599 közé lehet tenni, amely egy évtizeddel meghaladja ugyan a disszertáció időkereteit, de ezt nem látom problémának, mert néhány kivételtől eltekintve ugyanazokról az emberekről van szó végig, illetve a kihullók helyébe lépők e téren nem különböztek elődeiktől. A második korszak 1613 és 1690 közé esik. Bethlen uralkodásának első éveiben egy új elit jelent meg, s ez a váltás a képzettség terén is megmutatkozott. A második korszak jellegzetességeit most nem elemzem, csak mintegy kontrollsorozatként használok fel. A két részt nem egy éles cezúrával, hanem egy közel másfél évtizedes átmeneti periódussal választottam szét, amelyen már jól kirajzolódnak a változás jelei.

Az első korszakban a képzés sokkal nyitottabb volt, nem csak az ország határain belül zajlott, a fiatal főnemesek sok esetben már a középfokú tanulmányaikat sem Erdélyben, hanem a Magyar Királyság közeli nevesebb kollégiumaiban, illetve Bécsben, esetleg cseh vagy lengyel tanintézményekben végezték. Egy részük egyetemre is eljutott, elsősorban Padova, Wittenberg és Heidelberg, esetleg Párizs egyetemét látogatták. Emellett figyelembe kell venni egy másfajta, de szintén fontos és hasznos ismeretanyag elsajátításának a lehetőségét. Számos fiatal főnemes, aki korán, tizennégy-tizenöt éves korában iskolai tanulmányait befejezve katonai pályára lépett, karrierje első szakaszában jelentős külföldi tapasztalatokra tett szert, vagy udvari szolgálat révén, vagy ténylegesen hadjáratokban forogva.

Ez a nyitottság akkor mérhető fel a maga teljes valóságában, ha összehasonlítjuk a két korszak főméltóságainak iskolai képzettségét. A hagyományosan a legmagasabb végzettséget és a legnagyobb műveltséget igénylő kancellár posztját nézve a következőket tapasztalhatjuk: az 1566 és 1599 közé eső harminchárom évben öt kancellár működött, mindannyian több éves külföldi egyetemjárás során szereztek fokozatot vagy — több kart is elvégezve — fokozatokat.⁷⁶⁹ Az átmeneti korszak nem egészen másfél évtizede alatt szintén öten töltötték be a kancellári tiszteket, közülük ketten (Kendy István és Petki János) tanultak az ország határain kívül, de egyikük sem egyetemen. Jacobinus János és Káthay Mihály peregrinációjára nincs adat, de humanista műveltségük, irodalmi tevékenységük

⁷⁶⁹ *Schrauf Károly*: Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. A Krakkói Magyar Tanulók Háza lakóinak jegyzéke (1493–1558). Bp. 1893, 23, 25 (Magyarországi tanulók külföldön, III.); Erdélyiek egyetemjárása i. m. nr. 465, 505, 2562, 2845.

miatt magasabb szintű, elmélyültebb tanulmányokat is feltételezhetünk.⁷⁷⁰ A második korszak hetvenhét esztendeje alatt megint csak öten viselték ezt a méltóságot, és közülük mindössze ketten peregrináltak: Péchi Simon több országban megfordult, míg Mikes Mihály Leidenben tanult.⁷⁷¹

1566–1599	1600–1612	1612–1690
Csáky Mihály Krakkó, 1521–1525	Jacobinus János ?	Péchi Simon több országban peregrináció
Forgách Ferenc Padova, 1555 orvosdoktor, 1567–1568 jogi tanulmányok	Káthay Mihály ?	Kovacsóczy István
Sulyok Imre Bécs, 1560, Wittenberg, 1562	Petki János sárospataki kollégium	Mikes Mihály Leiden, 1633
Kovacsóczy Farkas 18 év itáliai egyetemeken	Kendy István Zamość, Zamoyski akadémia	Bethlen János
Jósika István Padova, 1584–1589?	Imreffy János —	Bethlen Farkas

39. A kancellárok végzettsége

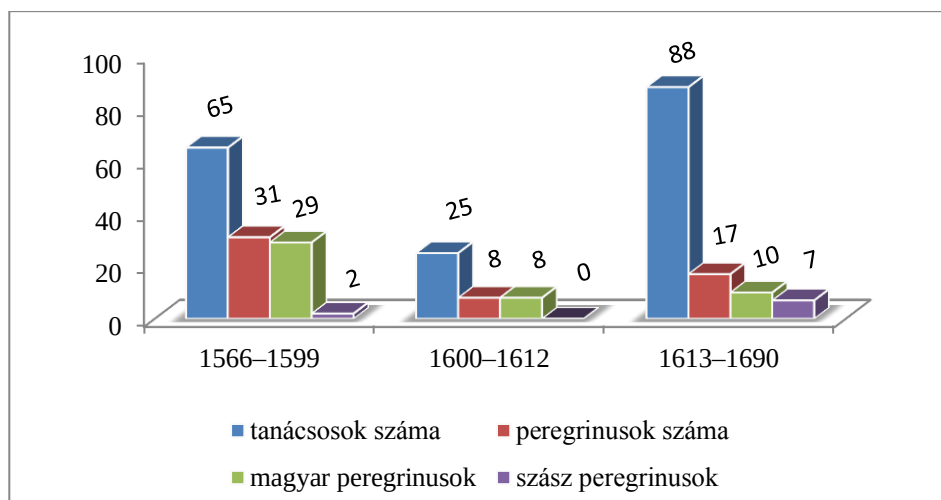
A fejedelmi tanács esetében nem várhatunk magas iskolázottsági arányt, mert a testületben a hivatalnok elit tagjai mellett a katonai vezetők, a mindenkor fejedelem rokonai és a hagyományos erdélyi főnemesi családok tagjai is helyet kaptak. Ennek megfelelően a vizsgált korszakban a tanácsosoknak mindössze a harmada végzett magasabb fokú tanulmányokat, vagy szerzett több éves külföldi tapasztalatokat. Konkrét számokkal kifejezve, a korszak 178 ismert tanácsosa közül 56 főről van szó. Korszakokra bontva, markáns képet kapunk a tanácsosok iskolai képzettségének változásáról. Az 1566 és 1599 közti időszakban 65 személy viselt tanácsúri tisztséget, akik közül 31 fő, tehát majdnem a fele teljesített külföldi peregrinációt. Etnikai megoszlásukra is érdemes kitérnünk: a 29 magyar mellett csupán 2 szász nemzetiségű volt.

Az átmeneti korszakban 25 olyan politikust találunk, aki kizárólag ezekben az években voltak tagjai a fejedelmi tanácsnak. Közülük nyolcan jártak valamelyik európai egyetemre, tehát még ekkor is harminc százalék körül mozgott a tanultak aránya. Nemzetiségüket tekintve mind magyarok voltak, ebben a korszakban szász nem került be a testületbe. A peregrinációs arányok az utolsó időszakban drámaian megváltoztak: 1613 és 1690

⁷⁷⁰ Ács Pál: „Ha kérde Isten, Káthay, tetőled” – Pázmány Péter vitairata Bocskai István haláláról. A Ráday Múzeum Évkönyve 7, 32–45. Bónis György–Valentiny Antal: Jacobinus János erdélyi kancellár formuláskönyve (1602). Kolozsvár 1947. 7–8.

⁷⁷¹ Erdélyiek egyetemjárása i. m. Nr. 1949, 2474. Fontos megjegyezni viszont, hogy a kancelláriai poszt a 17. században nem volt folyamatosan betöltve, így 1634–1656 között és 1679-től kezdve nincs kinevezett kancellár, a napi hivatali munkát különböző megbízottak látták el. Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányzata i. m. 182.

között 88 tanácsost ismerünk, közülük mindössze 17 fő peregrinált. Bár még ez is közel tizenöt százalékos arányt jelent, az etnikai bontás után azonban sokkal kedvezőtlenebbé válik a kép. A 88 tanácsosból 10 főt adott a szász nemzet, ők mindannyian egyetemre jártak, míg a 78 magyar tanácsos közül mindössze heten, ami már csupán öt és fél százalékot jelent.

40. A tanácsurak iskolázottsága

A helyi közigazgatás tanácsosi rangot nem viselő vezetőire, a megyék főispánjaira és a székely tisztségviselőkre nem tudjuk kiterjeszteni a számszerű vizsgálatot, mert egyrészt a vonatkozó névsorok sincsenek a maguk teljességében összeállítva, másrészt az ismert személyek jelentős részéről semmiféle iskolázottsági, képzettségi adattal nem rendelkezünk. A töredékes összkép viszont hasonló, mint a kancellárok és a tanácsurak esetében. A 16. században és az átmeneti korszakban is jóval magasabb az iskolázottsági szint, mint a fejedelemség utolsó évtizedeiben.

Arra is választ kell adnunk, hogy összességében miért volt ilyen alacsony a politikai elit iskolai képzettsége. A legfontosabb ok természetesen az, hogy a folyamatos próbálkozások ellenére az Erdélyi Fejedelemségben nem működött egyetem, ez pedig a felsőfokú tanulmányokat rendkívül költségessé tette.⁷⁷² Még a tudást és a tanulást kiemelten kezelő főurak is választásra kényszerültek, s csak az egyik, többnyire a legidősebb fiuk

⁷⁷² *Jakó Klára*: Petrus Ramus és az első kísérlet egyetem alapítására Erdélyben. *Korunk* 1990/2, 246–249. *Uő*: A kolozsvári Báthory-egyetem története 1607-ig. *Korunk* 1990/11, 1500–1504.; 12. sz. 1636–1643. Régi Magyar Egyetemek Emlékezete. Válogatott dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéhez (1367–1777). Szerk. és bev. Szögi László, ford. Bene László. Bp. 1995.; Emlékkönyv. „Az erdélyi magyar felsőoktatás évszázadai.” Kiállítás és konferencia. Szerk. Faragó József, Incze Miklós, Katona Szabó István. Bp. 1996.; *Bitskey István*: Egyetemszervezési kísérlet Kolozsvárott a 16. században. *Korunk*, 2000/ 9, 107–111.

külföldi iskoláztatására áldoztak komolyabb összegeket. Arra, hogy egy családból két fiútestvér is külföldön pallérozódjon, csak elvétve találunk példát. Somlyói Báthory András fiait lehet említeni, de az ő esetük kivételes, hiszen tanulmányaikat nagybátyjuk, Báthory István finanszírozta. Rajtuk kívül még homoródszentpáli Kornis Farkast lehet megemlíteni, aki hét fia közül kettőt tudott külföldre küldeni, közülük György végezhetett egyetemi tanulmányokat Heidelbergben és Padovában, míg öccse, Miklós a pfalz-i választó udvari iskolájában töltött el néhány évet.⁷⁷³

A külföldi iskoláztatás magas költségeihez még hozzá kell számolnunk azt is, hogy az erdélyi elitnek a lengyel, a cseh, de még a magyar arisztokráciához képest is jóval szűkösebbek voltak az anyagi lehetőségei. A klasszikus külföldi egyetemi képzésre (bölcseztan, teológia, jogi- és orvosi fakultás) fordított hatalmas összeg pedig egy fiatal főúr számára nem feltétlenül térült meg. Pályafutása során ugyanis az egyéni képességei és a képzettsége mellett legalább akkora súllyal estek latba az egyéb szempontok is, elsősorban a családja presztízse, anyagi-társadalmi háttere, az uralkodóhoz és más politikusokhoz fűződő kapcsolattrendszere. Ismereteink szerint például sem az Apafi, sem a Kemény család tagjai nem tanultak külföldön, mégis minden generációjuk képviseltette magát az ország legmagasabb politikai fórumaiban. A losonci Bánffyak kiterjedt családfájáról a fejedelmi korban mindössze három peregrinus ismert, de különböző okok miatt egyikük sem futott be olyan karriert, mint a pályafutásukat más módon építgető testvéreik és rokonaik.⁷⁷⁴

A főnemesi peregrinusok adattárában sokszor nem találunk részletesebb adatokat arra vonatkozóan, hogy pontosan mit tanult a fiatal főnemes, de az ismert esetekben a bölcsészeten kívül leginkább jogi ismereteiket igyekeztek gyarapítani. Még a jogi tanulmányok szolgáltatták a legpraktikusabb tudást, de mivel az erdélyi jogszolgáltatás és pereskedés Werbőczy István *Hármas könyvére* épült alapvetően, ezek a tanulmányok inkább a háttérműveltséget szolgálták. A kiterjedt és hosszan elhúzódó birtokpereiket a főurak amúgy is csak ellenőrizték, a tényleges lebonyolítást hivatásosokra, azaz főállású prókátorokra bízták. (Itt jegyzem meg, hogy a prókátorok nagy többségének egyáltalán nem volt egyetemi végzettsége, hanem a korábbi állami szolgálata, többnyire a kancellárián végzett

⁷⁷³ Vass Miklós: Kornis György külföldi tanulása. Keresztény Magvető 1912 209–229.; Uő: Kornis György levelei anyjához, Bethlen Krisztinához. Uo., 1898, 278–280; Uő: Kornis György levele Kovácsóczy Farkas-hoz. Uo. 1904. 149–151.; Uő: Bogáthy Miklós külföldi tanulása. Erdélyi Múzeum 1907. 321–327. Kornis Farkas és felesége levelezése Miklós fiukkal, a pfalzi választóval és Peter Stuys tanácsossal nincs kiadva: Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár, Oklevelek Törzsgyűjteménye nr. 139, 149, 155–168, 172, 177, 179.

⁷⁷⁴ Erdélyiek egyetemjárása i. m. Nr. 522, 2116, 2457.

munkája során, az ítélőmestereket kísérve szerezte meg a szükséges ismereteket és gyakorlatot.)

A külföldi egyetemeken jogot tanuló főnemesek későbbi pályafutásuk során diplomáciai megbízatásokat teljesítve jól tudták kamatoztatni nyelvtudásukat és ismereteiket, de kifejezetten jogi tudást igénylő szaktisztségeket nem töltöttek be. Hárman ugyan bekerültek a fejedelmi tábla ülnökei közé, de ehhez sem kellett dokumentálható jogi, szakmai ismeretek.⁷⁷⁵ A táblai ülnökök közel fele az elitből került ki, másik része pedig a közvetlenül mögöttük rangban elhelyezkedő társadalmi csoportból, azaz az erdélyi főnemesség második vonalából érkezett. A nagy szaktudást és helyhez kötött rendszeres hivatali munkát igénylő jogi főméltóságokat — például az államügyészi feladatkört ellátó fiscalis provisor, valamint a két ítélőmesteri tiszte — nem a főnemesi családok sarjai töltötték be, hanem a hivatalnoki pályán felemelkedő, kormányzati szervezetben jogi és gyakorlati szakmunkát végző tisztviselők pályájának csúcsát jelentették ezek a posztok.

Jellemző például, hogy a polgári sorból az elitbe emelkedő Kakas István az 1590-es években azzal dicsekedhetett, hogy Erdélyben ő az egyetlen „utriusque juris doctor”, vagyis olyan jogi szakember, aki mind az egyházi kánonjogból, mind pedig a római jogból egyetemi fokozatot, még hozzá doktori fokozatot szerzett. Kivételes jogi képzettsége ellenére sem futott be jogi pályát. Politikai emelkedését egyéb, a peregrinációja során megszerzett képességeinek és képzettségeinek köszönhetette, elsősorban kiterjedt nyelvtudásának, kiváló szónoki képességeinek, remek írói készségének és diplomáciai érzékének.⁷⁷⁶

A kortársak is tisztában voltak a fiatal erdélyi főnemesek iskolázottságának hiányával, de ezt sokszor alapvetően mentalitásbeli okokra vezették vissza. Báthory Istvánnak például az volt a véleménye, hogy ha egy fiatal maga választhat a kard és a könyv között, mindig a kardot fogja előnyben részesíteni, s ezért aki fiatalon kardhoz szokott, azt később már nem lehetett az iskolapadba kényszeríteni. Éppen ezért nagyon fontosnak tartotta, hogy a jó eszű fiúknál minél tovább húzzák ki a rendszeres iskolába járás idejét. Antonio Possevino jezsuita atya — aki Báthory megbízásából járt 1583-ban az Erdélyi Fejedelemségben, hogy az ország s elsősorban a katolikus vallás helyzetének javításáról javaslatot tegyen —, a fiatal főnemesekkel kapcsolatban hasonló véleményre jutott, mint megbízója. Ő elsősorban a magyarok heves vérmérsékletéből és a török elleni védekezés szükségessé-

⁷⁷⁵ Az ismert táblai ülnökök névsora: *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i. m. 358–363.

⁷⁷⁶ *Veress Endre*: Zalánkeményi Kakas István. Bp. 1905. 4. (Magyar Történeti Életrajzok 47.) 1593 és 1599 között a kancellárián fejedelmi titkárként, 1594-ben cubiculariusként végzett munkája sem sorolható a jogász tevékenységek közé, annál sokkal összetettebb ismereteket követelt meg.

géből vezette le a fiatalok katonai pálya iránti fogékonyságát.⁷⁷⁷ Emellett azonban az ő esetükben is pontosan az a probléma jelentkezett, mint a külföldi egyetemjárásnál: hogy az iskolai oktatás csak részben adta meg azt az ismeret- és tudásanyagot számukra, amelyre későbbi pályafutásuk során valóban szükségük volt, ugyanakkor a felsőbb évfolyamokon olyasmit (például a lelkészi hivatalhoz szükséges teológiai anyagot) sulykolt, ami az elit tagjai számára fölösleges és értelmetlen volt.

A kor általános felfogása szerint a kollégiumoknak az volt a feladata, hogy a diákokkal elsajátíttassa a korszerű szóbeli és írásbeli latin nyelvű kifejező készséget. Emellett pedig a korban sztenderdnek számító klasszikus ókori szerzők műveit kellett minél jobban megismerni. Az iskola a környező világról, mai szóval szólva úgynevezett hasznos ismereteket nem nyújtott, mert ezt az általánosan elfogadott vélemény szerint az otthoni környezetben kellett megismerni. Ezek elmélyültebb ismerete viszont már tudománynak számított, mint pl. a botanika, az állattan, a csillagászat, és mint speciális ismeretanyagot, csak az egyetemen lehetett tanulni. Speciális, mondjuk úgy, hogy szakmai ismeretet nem nyújtott a kollégium, sem a református, sem a katolikus, mert szintén nem tekintették feladatuknak. A speciális ismereteket más keretek között, vagy könyvekből, vagy önállóan kellett megtanulni, a kollégiumok csak annyit vállaltak magukra, hogy mindennek önálló elsajátítására képessé teszik majd a diákot.

A nagy protestáns iskolaszervező generáció úgy vélekedett, hogy minden protestáns értelmiség számára szükséges az alapos teológiai képzettség. Ezért, aki végigjárt egy kollégiumot, gyakorlatilag papi képzést kapott, függetlenül attól, hogy lelkész akart-e lenni vagy valamilyen világi értelmiségi pályán képzelte a jövőjét. Az iskolai képzést a teológia kellett, hogy lezárja, ezért ott, ahol valamilyen oknál fogva nem nyílt mód a teljes kollégiumi szerkezet kialakítására, inkább valamely közbülső szakaszt, például a filozófiát vagy — az egyszerűbb szervezetű, nem teljes kollégiumok esetében — a retorikát és a poétikát is elhagyták annak érdekében, hogy maradjon hely és idő a teológia elvégzésére. Ennek köszönhetően alakult ki az a 17. század húszas, harmincas éveit végéig tetten érhető gyakorlat, amely szerint a főnemesi ifjak többsége már tizennégy-tizenöt éves korában befejezte a rendszeres iskolalátogatást.

A kard és a könyv ellentétének feloldására Possevino, aki korábban hosszú évekig tanított Itáliában és Franciaországban is, az ott felállított és jól működő lovagi iskolák példájának átvételét javasolta: „Ha igaz, hogy minden eszme aszerint fogadtatik be, amilyen

⁷⁷⁷ Veress E.: *Báthory István* 6–9.; *Possevino*: Transilvania 255–256. 254–255.

befogadó képességgel az illető bír, akkor rendkívüli jelentőségű a kérdés, hogy az ifjúságot a tanulásra akképp szoktassuk rá, hogy katonai tanulmányokra fogjuk. Máskülönb, amire lelkük nem húz, és ha észreveszik, hogy a tárgyak, melyekre figyelmüket terelni kellene, unalmasak, hiába minden fáradozás, hiába szórjuk a könyveket, mert úgy sem tudjuk őket megmenteni a minden népek sírjává lett tunyaságtól.”⁷⁷⁸ Possevino ezért azt tanácsolta az uralkodónak, hogy létesítsen a fiatal főnemesek számára katonai iskolát, ahol egyrészt elméleti hadtudományt oktatnának, emellett a katonáskodás, csapatvezetés terén gyakorlati képzést is kaphatnának az ide beíratott fiatal nemesek. A praktikus katonai tudás mellé elsősorban történelmi és földrajzi ismereteket tanítottak volna az általános műveltségi témakörök mellett. Possevino mindezt természetesen egy erőteljes katolikus neveléssel kapcsolta volna össze, és úgy gondolta, hogy az itt kiképzett fiatalok sorozatos előnyben részesítésével, kiemelésével viszonylag rövid idő alatt ki lehetne alakítani egy jól képzett katolikus politikai-katonai elitet. A javaslat azonban papíron maradt, Báthory István inkább a jezsuita kollégiumot fejlesztette.

Rátérve a 16. és 17. századi főúri neveltetés közti különbségekre, fontosnak tartom előre leszögezni, hogy az adatsorok által sugallt kép további finomítások nélkül hamis eredményekhez vezethet. Nem szabad tehát gyorsan és könnyedén levonni azt a következtetést, miszerint a 16. században egy nyitottabb szellemű, a többség számára magasabb képzettséget nyújtó iskoláztatási gyakorlat honosodott meg, ellentétben a 17. századdal, amikor is egy provinciálisabb jellegű, a legfelsőbb szintű képzést gyakorlatilag mellőző főnemesi iskoláztatás jött divatba. Továbbá nem szabad arra a végkövetkeztetésre jutnunk, hogy a 16. századi fiatal főnemesi elit képzettebb és felkészültebb volt az utódainál. Ugyanis a 16–17. század során nem egyszerűen az iskoláztatási szokások változtak meg, hanem nagyon sok egyéb tényező is erőteljesen módosult. Így például figyelembe kell vennünk a politikai változásokat, az erdélyi iskolarendszer nagymérvű fejlődését és a főúri igények jelentős átalakulását. Az is fontos szempont volt, hogy a korábbi elit magasabban képzett tagjai milyen karriert futottak be, azaz az általunk képviselt tanítási modell, mennyire válhatott követendő példává a későbbi generációk számára.

Miért volt a külföld felé nyitottabb az első korszak iskoláztatási gyakorlata? Mint már említettem, a főúri gyermekek jelentős része már a középfokú iskoláit is az országhatárokon kívül végezte. E mögött a gyakorlat mögött azonban nem valami modern felfogást, bizonyos „európaiságot” kell látnunk, ez egyszerűen kényszer hatására alakult így. Az

⁷⁷⁸ Possevino: Transilvania i. m. 255–256.

1540-es évek elejétől egészen az 1580-as évek végéig az erdélyi iskolarendszer mély válságot élt át, amely elsősorban egy infrastrukturális szerkezeti válság volt, és a reformáció szükségszerű kísérő jelenségének kell tekintenünk.⁷⁷⁹ A katolicizmus háttérbe szorulásával az addig az egyház által működtetett iskolarendszer felbomlott, és a helyébe lépő protestáns szellemiségű kollégiumok, iskolák felállítása, működtetése nem mindig zajlott le zökkenőmentesen. Erdélyben tovább bonyolította a helyzetet az, hogy az 1560-as, 1570-es években a különböző protestáns irányzatok felekezetté formálódása is zajlott, és ez a folyamat, illetve az egymás elleni szellemi harc hátráltatta az iskolahálózat kiépítésének a folyamatát, annak ellenére, hogy minden irányzat kiemelt fontosságú kérdésként kezelte az oktatást.

A reformáció természetesen a politikai elitet is elérte, de mivel több irányzat hatott rá — az antitrinitarizmus, a klasszikusnak mondható lutheri tanok és a reformáció helvét hullámai is —, így a gondos főnemesi apák számára nem jelentett könnyű feladatot, hogy gyermekük számára megfelelő iskolát találjanak. Egyrészt a szóba jöhető néhány hazai kollégium hitbéli ingadozásait, váltásait kellett helyesen felismerniük, másrészt pedig a család vallásváltoztatásaival összehangolniuk. Ezért szívesebben választottak olyan magyarországi kollégiumokat, ahol a hitbéli forrongás már korábban lezajlott, és az oktatás magasabb színvonalú volt a már az új szellemben kiképzett tanároknak és az ott már dolgozott új szemléletű tananyagoknak köszönhetően.⁷⁸⁰ Ebben a korszakban elsősorban a sárospataki kollégium számított az erdélyi főnemesi ifjak első számú tanulmányi célpontjának. Ugyanakkor a politikai helyzethez képest meglepően sokan tanultak bécsi középiskolai tanintézményekben. Az erdélyi főnemesség vallási hovatartozástól függetlenül kereste a kapcsolatot a magyar királyi udvarral, mert az 1541 után kényszerből létrejött állam jövője meglehetősen bizonytalan volt. Az elit nagy része ekkor még arra készült, hogy vagy valamilyen államközi megegyezés révén, vagy pedig János Zsigmond halálával a kettészakadt ország újra egyesül. Ezért tartották fiaik számára rendkívül fontosnak a bécsi neveltetést és a magyar királyi udvarban való megjelenést.⁷⁸¹

A két országrész között ezekben az évtizedekben még mindkét irányban erőteljes volt a mobilitás, és ennek megfelelően a két politikai elitet szoros rokoni kapcsolatok, kö-

⁷⁷⁹ Péter Katalin: Az erdélyi magyar iskolázás a 16–17. században. In: *Uő*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995 (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 8). 98–109.

⁷⁸⁰ Fazakas István: Tanügyi rendszerek Erdélyben a XVIII. század végéig. Csíkszereda, 2006. 22–30.

⁷⁸¹ Gecsényi Lajos: Magyar diákok a bécsi tartományi iskolában a 16. század második felében. In *Uő*: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr, 2008 241–255.; Fazakas István: Adalékok az ifjú Bocskai István bécsi udvarban eltöltött éveire. *Studia Caroliensia*, 2006/ 1. 73–85.

zös birtokügyek fűzték össze. Ez az összefonódó rokoni háló a gyermekek képzését is segítette, akár az iskoláztatásról, akár a gyakorlati katonai tapasztalatszerzésről volt szó. Külön ki kell emelnünk itt azokat a fiatalokat, akik Bécsben végezték tanulmányaik egy részét. Első csoportjuk 1573-ban jelent meg a császári székvárosban, az Erdélyből kimenekülő Bekes Gáspár kíséretében. A Báthory-Bekes hatalmi viszályban Bekes oldalán számos nagyon fiatal főnemest találunk, akik részben a családi összeköttetések, rokoni szálak révén rendeződtek ebbe a táborba, részben pedig apródként szolgáltak Bekes udvarában. Az 1573-ban, majd 1575-ben Bécsben menedéket kereső ifjú nemeseknek az uralkodó a tanulást, a bécsi udvari iskolát és szolgálatot tudta menedékként felkínálni. Ennek köszönhetően itt gyarapította ismereteit Bornemissza Boldizsár, a Kendy család több tagja is és mások, akik aztán az 1570-es évek vége felé visszatérhettek a fejedelemségbe, és ott rangjukhoz és képzettségükhöz megfelelő pozíciókba jutottak.⁷⁸²

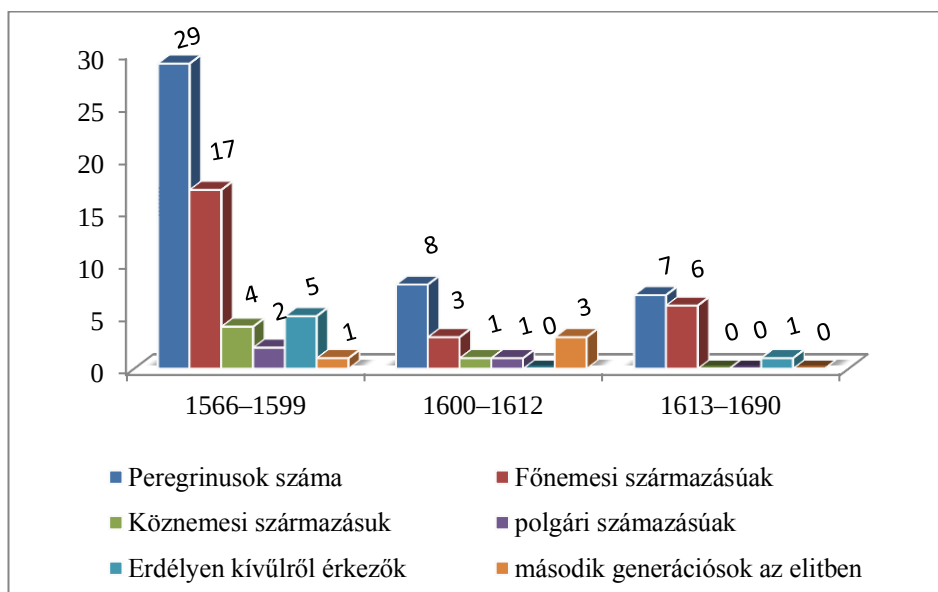
1576-tól kezdve már nem negatív tényezők és kényszerítő körülmények magyarázzák az iskoláztatási, képzési nyitottságot, hanem a mozgástér és a lehetőségek megnövekedése. Báthory István lengyel királlyá választásával a krakkói királyi udvar mellett a lengyel és litván oktatási intézmények, elsősorban a jezsuita kollégiumok és akadémiák, valamint a király által adott padovai egyetemi ösztöndíjak vonzották külföldre a fiatal erdélyi nemesiséget.⁷⁸³ A főúri peregrinációról viszont szintén elmondható, hogy a 16. századi adatsor megtévesztő lehet önmagában. Ugyanis mindeddig a már különböző pozíciókba jutott politikai elit tagjainak iskolai végzettségét vizsgáltuk. Ebben a korszakban azonban az elit nagyfokú mobilitása miatt fokozottan figyelni kell arra, hogy a már csúcson lévő politikus egyetemi tanulmányainak idején valójában milyen társadalmi réteg tagja volt. Ebből a szempontból két csoport különböztethető meg. Az egyiket azok a fiatal arisztokraták alkotják, akik apjuk vagy gyámjuk akaratából a főúri neveltetés részeként végeztek egyetemet, míg a másik csoportba azok tartoznak, akik peregrinációjuk során még nem tartoztak az elithez, hanem csak később, éppen magas képzettségüknek köszönhetően, elsősorban hivatali pályán emelkedtek az ország vezetői közé.

Az elit vérfrissülésére a 17. századból is akad bőven példa, de az elitnek azt a fokú nyitottságát és folyamatos cserélődését, ami az új államalakulat első fél évszázadát jellemezte, meg sem közelítette. Ezért a vizsgált témánk szempontjából érdemes különbséget

⁷⁸² Fazekas I.: Adalékok i. m. 73–85.

⁷⁸³ Balázs Mihály–Monok István: Pápai szemináriumok magyarországi alumnusai. Szeged, 1990. *Szögi László*: Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526–1788. Bp. 2003. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 9.) Veress, Andreas: *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium*. I. Padua 1264–1864. Kolozsvár 1915. *Almási Gábor*: *The Uses of Humanism* i. m. 46–51.

tenni a két csoport között. A főnemesi peregrinusok és a később az elitbe emelkedők arányát az alábbi ábra rajzolja ki.

41. Peregrinusok az elitben: származási megoszlás

Ez után a megkülönböztetés után is elmondhatjuk azonban, hogy a 16. században élt és egyetemet járt főnemesi ifjak száma többszöröse maradt a 17. századiaknak. Mindez három fontos ösztönző tényezőnek volt köszönhető. Egyrészt érződött a humanista szellemi pezsgés hatása, amely a nemességtől is megkövetelte, hogy az addig számukra kötelezőnek tekintett hét szabad virtus gyakorlása mellett a hét szabad művészetet is magas szinten megismerjék. Másrészt két uralkodó: Báthory István és unokaöccse, Báthory Zsigmond volt az, aki kiemelt ügyként kezelte és erőteljesen szorgalmazta, sőt fejedelmi ösztöndíjakkal segítette is a nemesi ifjak külföldi tanulását. Ez a kulturális törekvés már János Zsigmondnál kimutatható, ő azonban korai halála miatt nem tudott politikai céljainak megfelelő tudatos rendszert kiépíteni. Báthory Istvánnak azonban már megvolt az ideje, lehetősége és az ereje arra, hogy mind a középfokú, mind a felsőfokú oktatást támogassa, és magasabb szintre emelje. A vallás védelme, a katolikus ifjak kiemelt támogatása nála is szempont volt, de fő céljának mégis az általános tanultsági és műveltségi szint emelését tarthatjuk, amit az is bizonyít, hogy a kolozsvári jezsuita gimnázium felállítása mellett erőteljesen szorgalmazta és anyagilag is támogatta a gyulafehérvári református kollégium újbóli felállítását, és képzett tanárok meghívását.⁷⁸⁴

⁷⁸⁴ Molnár Antal: A jezsuita rend a 16. századi Magyarországon. *Vigilia*, 64 (1999), 348–359.; Molnár Antal–Siptár Dániel: Egyetem volt-e a kolozsvári „Báthory-Egyetem”? In: Molnár Antal: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. Bp. 2009. 29–49.; Balázs Mihály: *Vissza*

A másik csúcspont, amikor kimutathatóan megugrott a főnemesi tanulási kedv, Báthory Zsigmondhoz köthető. Ebben az esetben azonban már kizárólagosan a vallási szempontok voltak a döntőek: a fejedelmi ösztöndíjakat, majd a tanulmányok végeztével a kiváló állásokat, birtokadományokat azok a fiatal főnemesek nyerhették el, akik frissen katolizáltak, és Báthory Zsigmond politikájának feltétlen híveivé váltak. Mindez egy tudatos program része volt, amely két jezsuita, Antonio Possevino és Alfonso Carillo nevéhez köthető. Mivel a peregrináció feltételeit és várható pozitív következményeit teljesen nyilvánvalóvá tették a főnemesi ifjak számára, így nem meglepő, hogy számos fiatal arisztokrata örömmel vállalta azt.⁷⁸⁵

A külföldi peregrináció visszaszorulásában nagyon fontos szerepet játszottak az anyagi tényezők. Az 1598-tól gyakorlatilag egészen 1613-ig elhúzódó válságkorszak, a török elleni háború és a belső hatalmi viszályok éve, az ezekhez kapcsolódó pusztítások és pestisjárványok jelentősen lecsökkentették még a főurak lehetőségeit is. Szintén döntő tényezőnek bizonyult, hogy a nagy műveltségű, egyetemet végzett fiatal főnemesek később milyen karriert futottak be, és ennek köszönhetően mennyire követendő vagy kerülendő modellt teremtettek meg.

Ezeket a pályafutásokat vizsgálva két szomorú tény bontakozik ki. Az egyik nyilvánvalóan a véletlen műve: sok főnemesi ifjú, vagy még tanulmányai közben, vagy nem sokkal hazatérése után fiatalon meghalt. (Az ő esetükben ki kell hangsúlyoznunk azt, hogy haláluk természetes körülmények között, valamilyen betegségből kifolyólag történt.) Tehát a rájuk fordított tanulmányi költség nem térült meg, és ez, mint jelentős kockázati tényező jelent meg, és befolyásolhatta a későbbiek során a külföldi peregrinációról szóló családi döntéseket is. A legismertebb példák: homoródszentpáli Kornis György tanulmányai közben Padovában hunyt el, Sombory Sándor, losonczy Bánffy Zsigmond és Czegei Wass Ferenc hazatérése után pár éven belül halt meg.

Azonban a többi kiművelt fiatal arisztokrata további sorsa sem gyakorolt feltétlenül pozitív hatást az utókorra. Majdnem mindegyikük karrierje ugyanis egy meredeken felívelő sikeres szakasz után hirtelen és erőszakos véget ért. Azok is, akik túléltek a századforduló válságos éveit, hullámvasútszerű mélypontokat éltek meg, egyik politikai táborból a másikba sodródva vagyonukat, birtokaikat többször is elvesztették. A köznemesi családból

a forrásokig. A szegedi egyetem első elődjéről. Szeged 18. (2006/9) 30–37.; *Horn I.*: Hit és hatalom i. m. 98–142.

⁷⁸⁵ Például: Jósika István, Sarmasághy Zsigmond, a Bogáthy fivérek, Bodoni István, göncruszkai Kornis Boldizsár és öccsei, akik tanulmányaikat befejezve, néhány évvel később mind még egészen fiatalon tanácsurak lettek.

származó Jósika István katolizálása után Erdély kancellárja lett, de 1598-ban azzal a váddal, hogy a fejedelemségre tör, Báthory Zsigmond elfogatta és ítélet nélkül lefejeztette. Bogáthy Miklós, aki először Kovacsóczy támogatásával, majd fejedelmi ösztöndíjjal Heidelbergben, Padovában, végül Rómában tanult, és valószínűleg ekkortájt katolizált, a tanácsúri rangig emelkedett, de egészen fiatalon 1603-ban meghalt a brassói csatában. A szintén katolizált Sarvasághy Zsigmond ugyan sorstársaihoz viszonyítva szép kort ért meg a maga mintegy ötvenöt évesével, de 1598 és 1624 között többször is emigrációba kényszerült, notáztatták, kétszer börtönben is ült.⁷⁸⁶

A fiatal nemesek politikai és anyagi érdekekből történő katolizációja pedig tovább növelte a protestáns táborban maradt főnemesek ellenérzéseit. Szintén negatív lenyomatot hagyott a Kovacsóczy-féle hivatalnokcsoporthoz tartozó tevékenysége és az elitbe való rendkívül problémás beilleszkedése, valamint az anyagi lemaradásból és hátrányból fakadó pénzéhsége és korrupcióra való hajlama. Életmódjukban és mentalitásukban sokkal közelebb álltak a polgárokhoz és az értelmiségiekhez, mint az erdélyi főurakhoz, és sokkal jobban ott hon érezték magukat tudósok társaságában, mint a saját kasztjukban, például a katonai elit tagjai között. Ezek az ellentétek nyílt konfliktushoz vezettek, és az erdélyi eliten belül kiváltak bizonyos „filozófusellenességet” is.⁷⁸⁷

⁷⁸⁶ Sarvasághy neve a kiadott diáknévsorokban nem található, külföldi utazásáról kortársai emlékeztek meg, illetve Thurzó György nádornak írt egyik levelében történik rá utalás. *Szamosközy István: Erdély története 1598–1599, 1603.* Ford.: Borzsák István, szerk.: Sinkovics István. Bp. 1977. 108.

⁷⁸⁷ A korabeli értelmiségi lét problémáit több tanulmányban elemezte *Almási Gábor*: Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai. *Századok* 2006/6, 1405–1440.; *Uő.*: Miért Cicero? A cicerói értelmiségi modell és értékek reneszánsz adaptációjáról. *Korall* 2006, 60–85. *Uő.*: A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében. *Aetas*, 2005/3, 5–37.; *Klaniczay Tibor*: Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában. (Az erdélyi udvar a XVI. század végén). In: *Uő.*: Pallas magyar ivadéka. Bp. 1985. 104–123. A filozófusellenességre példa Geszthy Ferenc ismert kirohanása. *Bethlen F.*: Erdély története i. m. III. 347–351.

Az erdélyi elit adattára (1556–1588)

Az adattár a következő rendet követi:

1. név, a nemesi előnévvel	5. felesége(i) neve, a házasság dátuma (ha ismert)
2. születési és halálozási dátum (ha ismert)	6. származás
3. viselt tisztségek, fontos megbízatások	7. társadalmi besorolás
4. vallás	

Andrássy Péter (csíkszentkirályi, krasznahorkai)
†1588 ⁷⁸⁸
1554 János Zsigmond tanulótársa Lengyelországban Csáky Mihály unokaöccseivel ⁷⁸⁹ 1562 Részt vett a székely lázadás leverésében 1562–1571 Csík- Gyergyó-Kászonszék főkirálybírája 1569 előtt portai követség tagja ⁷⁹⁰ 1560-as évek részt vett minden erdélyi hadi vállalkozásban ⁷⁹¹ 1575 nyara kétezer lovast s még több gyalogot vezetett Bekes Gáspár seregében, a vesztes csata után a Magyar Királyságba menekült. ⁷⁹² 1575. augusztus 10. távollétében fej-és jószágvesztésre ítélték ⁷⁹³ 1577 A Magyar Kamarától 200, majd 300 Ft ellátást (Unterhalt) kapott ⁷⁹⁴ 1577–1578 Kiskomárom várában teljesített szolgálatot 1578. július 21. Krasznahorka kapitányának nevezték ki. 1582–1585 sikertelenül próbálta visszaszerezni erdélyi javait 1585 tíz évre 80.000 Ft erejéig megkapta Krasznahorka várát 1587–1588 részt vett a lengyel hadjáratban, amely Miksa főherceget akarta trónra juttatni
katolikus
Becz Zsófia ⁷⁹⁵
ősi székely primor család
egregius ⁷⁹⁶

⁷⁸⁸ Erdélyi pályafutása röviden összefoglalva: *Gál Mária–Russu Tibor*: A csíkszentkirályi és krasznahorkai Andrássy család nyomában. Csíkszentkirály 2002. 17–23.

⁷⁸⁹ Csáky Mihály levele Nádasdy Tamásnak. Varsó, 1554. április 28. MOL MKA E 185 Nádasdy-család levéltára f. 10–13.; MOL F15 6. f. 126, 130.

⁷⁹⁰ Bíró Vencel névsorában nem szerepelt, de az 1569. november 3-án kelt adománylevélben érdemei közt ez is fel van sorolva. Valószínűleg a rendek követeként a székely nemzet képviselőjeként járt Isztambulban, mint korábban apja, Andrássy Márton. Székely Oklevéltár i. m. II. 257–258.

⁷⁹¹ Hadi érdemeit kiemelve kapott többször is adományt. ETA VII/1. nr. 179, 181.; Székely Oklevéltár i. m. II. 261–265.

⁷⁹² *Bethlen F.*: Erdély története i. m. III. 49.

⁷⁹³ EOE II. 567.

⁷⁹⁴ Magyarországi pályafutására lásd: *Vay Sándor*: Az Andrássyak. In: Gömör Kishont vármegye. Szerk.: Borovszky Samu Bp. 1903. 595–599.

⁷⁹⁵ *Sepsi Laczkó Máté*: Sárospataki magyar krónika. 1521–1624. In: Erdélyi Történeti Adatok III. Szerk: Mikó Imre. Kolozsvár, 1858. 138.; Becz Zsófia levelei Lorántffy Mihályhoz MOL E 200 fasc. 13.

⁷⁹⁶ Székely Oklevéltár i. m. II. 257–258.

Apafi Gergely, idősebb (apanagyfalvi)
†1567 szeptembere előtt ⁷⁹⁷
1540 k. Majláth István kamarása ⁷⁹⁸ 1551 e. Fráter György udvarmestere ⁷⁹⁹ 1551–1552 Doboka vármegye főispánja ⁸⁰⁰ 1563–1567 főudvarmester 1564–1567 az uralkodói tanács tagja
a lutheri majd a helvét irányzat követője
Gerendi Erzsébet ⁸⁰¹
régi erdélyi főnemesi család tagja
magnificus

Apafi Gergely, ifjabb⁸⁰² (apanagyfalvi)
†1584. május eleje ⁸⁰³
1567?–1584 tanácsúr 1583. szeptember–1584 Küküllő vármegye főispánja ⁸⁰⁴
a helvét irányzat követője
1. Terjék Erzsébet (?) ⁸⁰⁵ 2. Despot Anna. Esküvő: 1576. február 5. Ebesfalva ⁸⁰⁶
régi erdélyi főnemesi család tagja
magnificus

⁷⁹⁷ János Zsigmond 1567. szeptember 8-án kelt végrendeletében már nem szerepelt. *Heckenast G.*: János Zsigmond végrendelete i. m. 155–171.

⁷⁹⁸ *Bethlen F.*: Erdély története i. m. II. 283.

⁷⁹⁹ *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i.m. 22. és *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei* I. 1569–1581. (*Erdélyi Történelmi Adatok* VII/1.) s. a. r. Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Kolozsvár, 2003. 111. Apafi Gergelyről a szakirodalomban mindenhol az olvasható, hogy 1584-ig töltötte be a főudvarmesteri és tanácsosi tiszttét, és emellett még Küküllő főispánja és a fogarasi vár praefectusa is volt. Ez azonban tévedés, amely abból adódott, hogy egy személynek hittük Apafi Farkas fia Gergelyt (†1567), aki János Zsigmond udvarmestere és tanácsosa volt Apafi Miklós fia Gergellyel (†1584), aki ugyanezeket a tisztségeket töltötte be, de már Báthory István korában.

⁸⁰⁰ Tisztségei: *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i.m. 22.

⁸⁰¹ Apafi és a Gerendiek viharos kapcsolatára: *Gyulai Rikárd*: Adatok a Gerendi család történetéhez. *Genealogiai Füzetek* 1906. 49–51, 60–61, 79–80, 89–91, 98–100.; valamint MOL F 3 Centuria I. nr. 18.

⁸⁰² Korábban egy személynek tartották Apafi Farkas fia Gergelyt (†1567), aki János Zsigmond udvarmestere és tanácsosa volt Apafi Miklós fia Gergellyel (†1584).

⁸⁰³ Az erdélyi hármastanács jelentése haláláról, 1584. május 13. Báthory István levélváltása i. m. 159

⁸⁰⁴ Főispánságát 1576-tól szokták indítani, de 1583 szeptemberéig fia, Apafi Lénárd volt a küküllői főispán, halála után kapta meg apja a tisztséget. MOL F1 LR 3. f. 109–110.

⁸⁰⁵ A két Gergely összemosódása miatt nem lehet megnyugtatóan meghatározni házasságaikat sem. Az biztos, hogy Gerendi Erzsébet az idősebbik, Despot Anna pedig az 1584-ben elhunyt Apafi Gergely neje volt. Utóbbi még legalább egy házasságot kötött korábban, amelyből két fia: Lénárd és Miklós származott.

⁸⁰⁶ Korábban Harinnai Farkas Farkas özvegye volt. *Politika és házasság* i. m. nr. 62.

Apafi István (apanagyfalvi)
†1586 ⁸⁰⁷
1573 Doboka és Belső-Szolnok vármegye főispánja ⁸⁰⁸
1573. október–1575. december fogarasi várnagy ⁸⁰⁹
1575. január 14.–1581. május 27. Báthory Kristóf főudvarmestere
1581. június–1586 a fejedelmi tanács tagja ⁸¹⁰
1584 nyara követségbe ment Lengyelországba, Báthory Istvánhoz ⁸¹¹
a helvét irányzat követője
1. Kenderessy Erzsébet ⁸¹²
2. Perneszi Anna esküvő: 1582 k. ⁸¹³
régi erdélyi főnemesi család tagja
magnificus

Apafi Lénárd (apanagyfalvi)
†1583. szeptember ⁸¹⁴
1576?–1583 Küküllő vármegye főispánja ⁸¹⁵
a helvét irányzat követője
Losonczi Bánffy Anna esküvő: 1579. december 6. Ebesfalva ⁸¹⁶
régi erdélyi főnemesi család tagja
magnificus

Ártándy Kelemen (kerekí)
1510 k.–1579 e. ⁸¹⁷
1553. váraban, Nagykerekiben gyűltek össze tanácskozássra János Zsigmond hívei ⁸¹⁸
1553–1556 fegyverrel harcolt visszatéréseért
1563, 1565 tanácsúrként említve ⁸¹⁹

⁸⁰⁷ ETA VII/3. 536.

⁸⁰⁸ ETA VII/1. 111.

⁸⁰⁹ Várnagyként szerepelt Báthory István 1575. december 10-én kelt adománylevelében *Tagányi Károly–Réthy László–Pokoly József–Kádár József*: Szolnok-Doboka vármegye monographiája. Ds, 1904. II. 548.

⁸¹⁰ Trócsányi csak 1582-ig tudta dokumentálni tanácsosságát, de 1585-ben egy, a Barcsayak ellen folytatott perben is tanácsúrként szerepelt. Leváltásának sem oka, sem nyoma nincs, feltehetőleg haláláig a tanács tagja maradt. *Kis Bálint*: Erdély régi családai. A Barcsai család I. Okmányok sorozata. Turul 1894. 71.

⁸¹¹ Útja során kapott adományt Báthory Istvántól, többek közt erre és más követi megbízásaira is hivatkozva. MOL F1 LR 3. f. 244–245.

⁸¹² *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. I. 50.

⁸¹³ Korábban losonczi Bánffy György özvegye. Politika és házasság i. m. nr. 56.

⁸¹⁴ MOL F1 LR 3. f. 109–110.

⁸¹⁵ Apafi Lénárd nem szerepel a főispáni névsorokban, de halála után, 1583 szeptemberében, apja Apafi Gergely kapta meg küküllői főispánságát, méltósága tehát innen ismert. MOL F1 LR 3. f. 109–110.

⁸¹⁶ Politika és házasság i. m. nr. 83. Kettős esküvőjük volt Miklós nevű öccsével, aki Enyingi Török Bálint özvegyét Orbay Margitot vezette oltár elé.

⁸¹⁷ Gromo 1565-ben kb. 55 évesnek mondta. A halála utáni birtokper, családi genealógia: Esztergomi Prímási Levéltár Acta Radicalia. Classis T. 41. caps. 182–184, 194. Szülei: Ártándy Pál és Telegdi Rozina, utóbbinak köszönhetően hívták őt sokszor Báthory István vajda sógorának.

⁸¹⁸ EOE I. 452.

⁸¹⁹ *Gromo, G.*: Compendium i. m. 59.; Georg Albani jelentése. 1564. április 24. ÖStA HHStA Ungarische Akten Allgemeine Akten Fasc. 88. f. 83–98.

nem ismert
Jaksics Mária 1539–1552 között szerepel feleségeként ⁸²⁰
Bihar vármegyében birtokos nemesi család tagja
egregius ⁸²¹

Balassa Menyhárt⁸²² (gyarmati)
1506/1511–1568. február 9. Bécs ⁸²³
1533–1549 Hont vármegye főispánja ⁸²⁴
1542–1549 Bars vármegye főispánja
1551 tanácsúr először ⁸²⁵
1552. július–december között „dunáninnen” országos főkapitány ⁸²⁶
1556–1561 tanácsúr másodszor
1559–1561 erdélyi főkapitány
evangélikus (?) ⁸²⁷
Thurzó Anna ⁸²⁸ (†1567/1568) esküvő: 1542 k.
magyar főnemesi család tagja
magnificus

Bánffy Boldizsár (magyarói, losonczy)
†1596 e. ⁸²⁹
1576-tól haláláig tordai főispán ⁸³⁰
1588-tól tanácsúr, többször volt az országgyűlés elnöke

⁸²⁰ Jaksics Márk (†1537) zászlósúr leánya *Engel Pál*: Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Bp. 2001. Jakcsi (Kusaly) II. tábla

⁸²¹ MOL F1 LR 1 f. 92.

⁸²² Életútjára újabban: *Virovecz Nándor*: Válaszúton uralkodók között. Balassa Menyhért portréja, mint főúri karriertípus. (megjelenés alatt)

⁸²³ Balassa születési dátumát 1511-re szokás tenni. A Pozsony megyei Széleskúton található sírkövén a felirat szerint 1568. február 9-én halt meg, életének 57. évében („Obiit Viennae Anno Chris. MDLXVIII. Mense IX. Februarii aetatis suae anno LVII.) Közölte Gyurikovics György In: Magyar Akadémiai Értesítő VIII. évf. (1848.) II. sz. 48. Lappangó, de fényképről ismert egészalakos portréján szereplő felirat azonban más dátumot mutat: „Melchior Balas a Gyarmath, Ferdinandi I-mi, et Maximiliani imperatorum hungariae militiae mareschallus, hostium terror et domitor Obiit anno 1567. aetatis 62.” *Szentmártoni Szabó Géza*: Balassa Menyhárt, Balassa II. András és Balassa Zsuzsanna lappangó portréi. *Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlések* 2006. 308. 1568. február 5-én kelt végrendelete közölve: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. 3. kötet. Oklevelek és levelezések 1491–1600. Kiad.: Géresi Kálmán Budapest, 1885. 375–376.

⁸²⁴ Balassa Menyhért és Nyáry Ferenc egymás között megosztva uralta Hont vármegyét, mindkettőt Ferdinánd nevezte ki (Balassa 1533, Nyáry 1536). Noha a főispáni eskü elmaradása miatt az országgyűléseken panaszt is emeltek ellenük, Balassa Menyhért mégis, egészen az ellene indult 1549-es hadjáratig Hont és Bars vármegyék főispánja volt. A panaszokat l. Magyar Törvénytár. 1526–1608. évi törvéncikkek. Szerk.: Márkus Dezső. Ford.: Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen. Budapest, Franklin, 1899. 95. 251.

⁸²⁵ Erdélyi tisztségeire: *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i.m. 23.

⁸²⁶ *Pálffy Géza*: Kerületi és végvári főkapitányok és főkapitányhelyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 39. (1997) 2. sz. 257–288. 270.

⁸²⁷ Hogy milyen hitet követett, arról az árulkodik, hogy a széleskúti templomot, ahol eltemették, az evangélikus jobbágynak emeltette. Gyurikovics Gy. i. m. 49.

⁸²⁸ Lévai Gábor özvegye.

⁸²⁹ Losonczy Bánffy Pál és Báthory Borbála fia volt. Lázár Miklós szerint 1596-ban még élt, de egy 1595-ben kelt birtokirat már néhainak mondta. Szolnok-Doboka monographiája i. m. V. 293.

⁸³⁰ Tisztségeire: *Lázár Miklós*: Erdély főispánjai (1540–1711) Bp. 1889. 105.; *Gy. Dávid Gyula*: A Bonchidai Bánffy kastély. Kolozsvár. 2001. 235.; ETA VII/3. 542. Trócsányi Zsoltnál egyáltalán nem szerepel.

1589–1590 a vajdai ítélőszék elnöke
a helvét irányzat követője
Patócsy Erzsébet (†1599 u.) esküvő: 1575. szeptember 25. Disznajó ⁸³¹
régi erdélyi főnemesi család tagja
magnificus

Bánffy Farkas (losonci)
†1591 ⁸³²
1566–1591 tanácsúr és Doboka vármegye főispánja ⁸³³
1571–1576 Udvarhely vár kapitánya és udvarhelyszéki királybíró, először
1576–1577 a lengyelországi erdélyi udvari familiárisok praefectusa
1580–1583 Udvarhely vár kapitánya és udvarhelyszéki királybíró, másodszor
?–1583 áprilisáig Csik-Gyergyó-Kászon-szék királybírája ⁸³⁴
a helvét irányzat követője
Bethlen Klára (†1589) esküvő: 1568. január 11. Keresd ⁸³⁵
régi erdélyi főnemesi család tagja
magnificus

Bánffy György (losonci)
†1581. február ⁸³⁶
1561–1564 Gyula várában alkapitányként szolgált.
? János Zsigmond udvarában familiáris
1566 jelen volt Szulejmán és János Zsigmond zimonyi találkozásán
1570 Kraszna vármegye főispánja ⁸³⁷
1571. december udvarmesterként említik ⁸³⁸
1571–1577 udvari főkapitány ⁸³⁹
1575 főudvarmester
1575–1581 tanácsúr ⁸⁴⁰
1578–1581 Kolozs vármegye főispánja
a lutheri majd a helvét irányzat követője
1. Surányi Zsófia
2. Perneszi Anna. Esküvő: 1575. június 26. Szilágycseh ⁸⁴¹
régi erdélyi főnemesi család tagja

⁸³¹ Patócsy Gáspár és Forgách Magdolna lánya, kápolnai Bornemisza Farkas tanácsúr neveltánya. Politika és házasság i. m. nr. 58.

⁸³² Nagy Iván: A Losonczia és Bánffyak nemzedék-rendje. Turul 1883 25–26. A székely krónika i. m. 647.

⁸³³ Tisztségeire: Lázár M.: Erdély főispánjai i. m. 134.; ETA VII/1. 118; VII.3. 542.; Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányzata i.m. 23.

⁸³⁴ Becz Imre vette át tőle a tisztséget. Báthory István levélváltása i. m. 52–53, 59.

⁸³⁵ Politika és házasság i. m. nr. 28. Lázár Miklós szerint Bánffy Farkas 1589-ben Boncidán hűtlenség címén lefejeztette feleségét. Lázár M.: Erdély főispánjai i. m. 134.

⁸³⁶ Székely krónika i. m. 645.

⁸³⁷ Fallenbüchl Z.: Magyarország főispánjai i. m. 147.,

⁸³⁸ Berger A.: Urkunden i. m. II. nr. 3743.

⁸³⁹ Sunkó Attila: Az erdélyi fejedelmi testőrség archontológiája a XVI. században. Fons 1994 198–199.

⁸⁴⁰ Tisztségei összefoglalóan: Trócsányi Zs.: Erdély központi i. m. 32. 24.

⁸⁴¹ Perneszi Imre és Enyingi Török Ilona lánya. Bánffy halála után Apafi István felesége lett. Politika és házasság i. m. nr. 56.

magnificus

Bánffy Kristóf (losonczy)

†1592

1575-ben a fejedelmi udvarban familiárisként szolgált

1576 tavasza helyet kapott a Báthory Istvánnal Lengyelországba tartó ünnepélyes díszkíséretben

1581. február 27.–1592 Kolozs vármegye főispánja⁸⁴²

a lutheri majd a helvét irányzat követője

Bocskai Judit (†1581) 1576. október 7. Zentelke⁸⁴³

régí erdélyi főnemesi család tagja

magnificus

Bánffy Pál⁸⁴⁴ (losonczy)

†1576 k.

? hatszéki székely kapitány, Székelytámadt parancsnoka⁸⁴⁵1563e.–1575 tanácsúr⁸⁴⁶

1575 főudvarmester

a lutheri majd a helvét irányzat követője

1. somlyai Báthory Bora (†1573)

2. Káthay György özvegye, Cheby Margit, esküvő: 1574. február 7.⁸⁴⁷

régí erdélyi főnemesi család tagja

magnificus

Báthory András (somlyói)†1563. január 8.⁸⁴⁸

1540-es években szoros kapcsolatot épített ki az Nádasdy családdal: Tamás és testvére

Katalin is „fiúknak” fogadták⁸⁴⁹

1549 Fráter György belső emberei közé tartozott, ugyanakkor rendszeresen jelentett az

⁸⁴² Báthory Kristóf losonczy Bánffy György halála után nevezte ki főispánná 1581. február 27-én. ETA VII/2. nr. 57.⁸⁴³ Bocskai György tanácsúr és Sulyok Krisztina leánya, Báthory Kristóf sógornője, Bocskai István nővére. Politika és házasság i. m. nr. 65.⁸⁴⁴ Időnként a losonczin kívül a mogyorói és mogyoróalmási nemesi előnevet is használta. ETA VII.1. 113.; Gy. Dávid Gyula: A bonchidai Bánffy kastély. Kolozsvár, 2001. 245.⁸⁴⁵ ETA VII.2. 204. A szakirodalomban időnként szerepel olyan adat is, mely szerint 1564-ben Torda vármegye főispánja volt, de sem Lázár Miklós, sem a vármegyei jegyzőkönyvek alapján dolgozó Dáné Veronka nem tüntetette fel a tordai főispánok közt. Lázár Miklós: Erdély főispánjai (1540–1711) Bp. 1889. 104–110; : Dáné Veronka: „Az ő nagysága széki így deliberála” Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 259.) Debrecen–Kolozsvár, 2006. 108.⁸⁴⁶ Trócsányi csak 1575-ben szerepelteti tanácsosként és főudvarmesterként. Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányzata i.m. 24. Ugyanakkor az Albani jelentés szerint már 1563-ban a belső tanács tagja. Albani György jelentése, 1564. április 24. HHStA Ungarische Akten fasc. 88. Konv. A. f. 83–98⁸⁴⁷ Politika és házasság i. m. nr. 52.⁸⁴⁸ Ifj. Báthory István feljegyzése. Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Kolozsvár Ms 1347/1 Calendarium historicum conscriptum a Paulo Ebero. f. 48.⁸⁴⁹ Idősebb somlyói Báthory András életére: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Szerk. Károlyi Árpád, Szalay József, Bp., 1882. ; 138–141, 150, 158. Horn Ildikó: Báthory András. Bp. 2002. 13–16.

eseményekről Nádasdy Tamásnak. 1550 Fráter György megbízásából ő adta át a magyar koronát a császári biztosoknak 1551 Castaldo seregében szolgált, száz lovasra kapott a császártól fizetést 1552–1556 az erdélyi vajdák 400 lovast és 300 gyalogot rendelték alá, katonai feladatokat látott el és az országgyűlések zavartalan lebonyolítását kellett biztosítani. 1556–1563 tanácsúr, Szatmár kapitánya 1558–1563 főudvarmester⁸⁵⁰
római katolikus
Majláth Margit (†1597), eljegyzés 1548, esküvő: 1551. május 3. Fogaras ⁸⁵¹
régi főnemesi család tagja
magnificus

Báthory Boldizsár⁸⁵² (somlyói)
1561–1594. szeptember 11., Szamosújvár ⁸⁵³
1581-től részt vett a livóniai háborúban, előbb csapattiszt, majd a magyar csapatok fővezére⁸⁵⁴ 1583–1586 Báthory István utasítására beutazta Európát: német, spanyol, francia, portugál, itáliai, dán, norvég, skót, angol és németalföldi körutat tett, kisebb diplomáciai megbízásokkal.⁸⁵⁵ 1586 és 1588 közötti interregnum idején a lengyel korona várományosai közt szerepelt 1589–1594 tanácsúr, Fogaras örökös főispánja 1594 országos főkapitány⁸⁵⁶
római katolikus
lónai Kendy Zsuzsanna (1592. február 10.) ⁸⁵⁷
régi főnemesi család tagja

⁸⁵⁰ Trócsányi Zs. Erdély központi kormányzata i. m. 24.; ETA VII/1. 13.

⁸⁵¹ Majláth István és Nádasdy Katalin leánya. Az esküvő a politikai események és Báthory András megbízásai miatt csak többszöri halasztás után ment végbe. Nádasdy Anna meghívó levele bátyjához. Fogaras, 1551. március 19. Nádasdy Tamás nádor családi levelezése i. m. 150.

⁸⁵² Báthory Andás udvarmester és Majláth Margit fia.

⁸⁵³ Születési dátumára egyetlen adat Hendrik Goltzius németalföldi rézmetsző által 1583-ban készített egészalakos portréja (ez egyben az egyetlen ismert hiteles Báthory Boldizsár ábrázolás is), amely ekkor 22 évesnek mondta. British Museum, Department: Prints & Drawings, Registration number: 1870,0709.123. Lásd még: Strauss, Walter L., Hendrik Goltzius: the complete engravings and woodcuts. New York, 1977. 173. — Halálának körülményei tisztázatlanok, Báthory Zsigmond az ellenzéke felszámolásakor őt is letartoztatta, majd parancsára titokban Szamosújvárra szállították, ahol állítólag megfojtották. Holttestét 1780-ban a várkapolna oltára alatt találták meg meglehetősen jó állapotban. *Rettegi György*: Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784. Szerk. Jakó Zsigmond. Bukarest, 1970. 410–411.

⁸⁵⁴ Báthory Boldizsár pályafutását röviden összefoglaltam: Báthory András és Boldizsár barczewói síremléke. In: Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Szerk. Krász Lilla, Oborni Teréz. Bp., 2008. 37–48.

⁸⁵⁵ Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. Szerk. Andrei Veress. Bukarest, 1931. III. 158–163.; Szamosközy István történeti maradványai. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1876. I. 213.

⁸⁵⁶ Trócsányi Zsolt egyik tisztségét sem említette, de a korabeli okiratokban, adománylevekben rendszeresen ezeket a címeket tüntették fel a neve mellett. ETA VII/3. 545.

⁸⁵⁷ Kendy Sándor tanácsúr lánya. A menyasszony egyébként súlyos betegsége miatt nem tudott részt venni a saját esküvőjén: „Menyasszony nélkül megyünk el innét, mert minden órában halálát várták az menyasszonynak. Az hagymáz volt rajta, de most immár könnyebben vagyunk. Az menyegzőben sem lehetett az leány.” Két vitéz nemesúr Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről. Közzétette Eckhardt Sándor. Bp. 1944. 39.

magnificus

Báthory György (ecsed)
†1570 k. ⁸⁵⁸
1552–1556 I. Ferdinánd híve 1555–1556 Közép-Szolnok és Kraszna vármegye főispánja 1556–1558 Izabella királyné tanácsának tagja ⁸⁵⁹ 1558 A Bebek–Kendy gyilkosság után visszatért I. Ferdinánd hűségére 1560-as évek közepén ismét János Zsigmond híve, Erdélybe akart költözni 1568 k. elpártolt János Zsigmondtól, aki válaszul elkobozta erdélyi birtokait ⁸⁶⁰
református
somlyói Báthory Anna (1525 k.–1570) esküvő: 1551 ⁸⁶¹
régi főnemesi család tagja
magnificus

Báthory István, idősebb (somlyói)
1533. szeptember 27.–1586. december 12., Grodno
?–1551 I. Ferdinánd udvarában nevelkedett, járt Itáliában és Augsburgban 1557–1559 szatmári várkapitány 1561–1565 váradi főkapitány, Bihar vármegye főispánja ⁸⁶² 1563–1571 az uralkodói tanács tagja 1571. május 25.–1586. december 12. erdélyi vajda/fejedelem 1576. május 1.– 1586. december 12. lengyel király
római katolikus
Jagelló Anna (1523–1593) esküvő: 1575. május 1.
régi főnemesi család tagja
magnificus (fejedelemmé választásáig)

Báthory István, ifjabb (somlyói)
1553–1601. február 21. ⁸⁶³

⁸⁵⁸ Már betegeskedve 1569. április 3-án végrendelkezett Váradon, de egy adománylevelével tanúsága szerint még egy évvel később is életben volt. MOL E 148 fasc. 843. Nr. 11.; János Zsigmond adománylevele 1570. április 1. Gyulafehérvár. MOL F1 LR I. f. 285.

⁸⁵⁹ *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i. m. 24.; ETA VII/1. 113.

⁸⁶⁰ MOL F1 LR I. f. 71, 95–96, 145, 191–192. Elkobzott jószágait többek közt Gyulaffy László és Károlyi László kapták meg

⁸⁶¹ Báthory Anna somlyói Báthory Kristóf és István nővére volt. Ekkor már harmadszor ment férjhez, miután a Drágffy Jánossal (1539–1545) és Homonnai Drugeth Antallal (1547–1548) kötött házasságaiban megölygyült. MOL Bethlen család levéltára. P 1960 Rokoni és idegen családok. 3. csomó 25. tétel. Drágffy család és MOL F 3 Centuria Z nr. 100.

⁸⁶² Báthory István váradi kapitányságának az eleje és a vége is bizonytalan. Veress Endre azt állította, hogy talált olyan forrást, amely szerint Báthory már 1559-ben Várad kapitánya volt, és ezt majd a kiadott levelezése II. kötetében közölni is fogja, de ezt ott végül nem közölte. Kapitánysága és bihari főispánsága végét pedig 1571-ig, trónra lépéséig ki szokták terjeszteni, de ténylegesen csak bécsi fogságáig viselte ezeket a címeket: 1565-től 1571-ig Apafi György, Nyakazó Ferenc, Hagymássy Kristóf, Pekry Gábor, Radák László állt a vár és a megye élén. *Balogh Jolán*: Varadinum: Várad vára. Bp. 1982. II. 71–76.

1571–1573 nyara, Padova joghallgató, tanulmányait Kovacsóczy Farkas felügyelte ⁸⁶⁴ 1576 tagja a nagybátyját, Báthory Istvánt Lengyelországba kísérő erdélyi követségnek 1577. december erdélyi hadak élén elűzte Moldvából a trónbitorló kozák Iwan Pidkowát (Podkowát) ⁸⁶⁵ 1580–1584 Kraszna vármegye örökös főispánja ⁸⁶⁶ 1581–1594 tanácsúr ⁸⁶⁷ 1586-ban sikertelen kísérletet tett a kormányzói hatalom megszerzésére 1589–1591 Bihar vármegye főispánja 1589. január–1592. május, 1601 váradi főkapitány 1593 országos főkapitány 1594 október–1599 február öccsénél, Báthory András bíborosnál Lengyelországban élt emigrációban ⁸⁶⁸ 1599. november hűségesküt tett II. Rudolf császárnak ⁸⁶⁹
római katolikus
1. Bebek Zsuzsanna (†1595), esküvő: 1580. június 26. Küküllővár ⁸⁷⁰ 2. Zofia Kosta (1577–1614 u.), esküvő: 1596. február 3. ⁸⁷¹
régi főnemesi család tagja
magnificus

Báthory Kristóf (somlyói)
1530–1581. május 27., Gyulafehérvár
1546–1547 V. Károly udvarában apród, tanulóéveit Spanyolországban, Itáliában, a Német-római Birodalomban és Flandriában tett peregrináció zárta ⁸⁷² 1555. december 26. I. Ferdinánd Közép-Szolnok vármegye főispánjának nevezte ki ⁸⁷³ 1562 szászsebesi parancsnok ⁸⁷⁴ 1564e.–1575. december az uralkodói tanács tagja ⁸⁷⁵ 1566 az erdélyi seregek vicegenerálisa

⁸⁶³ Nagy László: Tündérkert fejedelme Báthory Gábor. Bp. 1988. 26. Ifj. Báthory István pályafutása nincs feldolgozva, Veress Endre kutatásai nyomán legteljesebben Nagy László foglalta össze említett művében.

⁸⁶⁴ A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1846). Szerk.: Veress Endre. Bp. 1915. 82–83., Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai (1221–1864). Szerk.: Veress Endre. Bp. 1941. 203, 230–231., *Horváth Iván*: Padovában poétikát tanulni. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 18. Szeged, 1981. 43–45., *Szabó Miklós–Tonk Sándor*: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. Szeged 1992. nr. 2554.

⁸⁶⁵ *Andrij Kozyckij–Stepan Bilostockyj*: Szemrany świadek starego. Lwowa 2006. 83–84.; *Bethlen F.*: Erdély története i. m. III. 115–116. Bethlen Farkas tévesen Jánosnak nevezte Podkowát.

⁸⁶⁶ MOL F1 LR II. f. 39–40.

⁸⁶⁷ *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i. m. 24. ETA VII/2 204.

⁸⁶⁸ *Horn Ildikó*: Báthory András. Bp., 2002. 16, 122–123, 197, 245.

⁸⁶⁹ *Nagy L.*: Tündérkert fejedelme i. m. 26.

⁸⁷⁰ Bebek György és Patócsy Zsófia leánya. Politika és házasság i. m. nr. 88.

⁸⁷¹ Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Kolozsvár Ms 1347/1 Calendarium historicum conscriptum a Paulo Ebero. f. 178, 218.

⁸⁷² Leleszi János gyászbeszéde Báthory Kristóf felett. Epistolae et acta jesuitarum Transylvaniae temporibus principium Báthory (1571–1613) szerk. Veress Endre. Bp. 1911. 310–315.; V. Károly állandó udvartartásában, mint a lovakkal foglalkozó nemesifjú kapott helyet, és részt vett a birodalmi gyűléseken is. *Martian Julián*: Magyarok V. Károly császár udvartartásában. (1546–47.) Erdélyi Múzeum 1910. 53–54.

⁸⁷³ MOL Magyar Kancelláriai Levéltár A 57 LR 3. 269.

⁸⁷⁴ *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei* I. 1569–1581. (*Erdélyi Történelmi Adatok* VII/1.) s. a. r. Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Kolozsvár, 2003. 114.

⁸⁷⁵ Trócsányi Zsoltnál nem szerepel a tanácsurak között. *Trócsányi Zs.* i.m. 24.

1571. május–1576. január 14. váradi főkapitány, Bihar vármegye örökös főispánja ⁸⁷⁶ 1576. január 14.–1581. május 27. erdélyi vajda
római katolikus
1. Daniczka Katalin ⁸⁷⁷ 2. Bocskai Erzsébet, esküvő: 1568/69 körül
régi főnemesi család tagja
magnificus

Bebek Ferenc (pelsőczi)
†1558. szeptember 1. Gyulafehérvár ⁸⁷⁸
1527–1556 Gömör vármegye főispánja ⁸⁷⁹ 1528–1540 Abaúj vármegye főispánja ⁸⁸⁰ 1556. évi magyar országgyűlésen fiával együtt hűtlenség miatt elmarasztalták ⁸⁸¹ 1556–1558 tanácsúr ⁸⁸² 1557. április 7. Szulejmán szultán kinevezte Erdély kormányzójának, Izabella közbenjárására döntését visszavonta, Bebeket vasra verve vitték Erdélybe vissza, de kegyelmet kapott ⁸⁸³ 1558 nyara A Kendy fivérekkal Izabella eltávolításán dolgozott
Varkocs Margit ⁸⁸⁴
a reformáció híve
régi főnemesi család tagja
magnificus

Bebek György (pelsőczi)
†1567 ⁸⁸⁵
1554–1557 Izabella és János Zsigmond pártján állt 1556-ban a magyar országgyűlés hűtlenségi perben apjával együtt elmarasztalta 1557. augusztus 10. visszatért I. Ferdinánd hűségére ⁸⁸⁶ 1557–1567 Gömör vármegye főispánja 1562. június–1565. március a füleki bég törbe csalva elfogta, Isztambulban raboskodott

⁸⁷⁶ Balogh J.: Varadinum i. m. II. 76.; Károlyi Péter: Az halálról, feltámadásról és az örök életről hasznos és szükséges könyvecske 1574-ben kelt ajánlásában nevezte örökös főispánnak a szerző. RMK I. 116.

⁸⁷⁷ Az első felesége neve egy 1561-ban kelt birtokba iktatási okmányból ismert. MOL F 3 Centuria Cent. A Nr. 65.

⁸⁷⁸ Izabella királyné meggyilkoltatta, vele együtt ölték meg Kendy Ferencet és Antalt. Veress E.: Izabella i. m. 458–464.

⁸⁷⁹ Fallenbüchl Z.: Magyarország főispánjai i. m. 77.

⁸⁸⁰ Uo. 59.

⁸⁸¹ 1556. évi XXIV. törvénycikk Bebek Ferencnek és szolgálóinak levelesítése. CJH <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=2173> (2012. március 10.)

⁸⁸² Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányzata i. m. 24.

⁸⁸³ Veress E.: Izabella i. m. 458–464.

⁸⁸⁴ Juhász József: Székesfehérvár eleste és Warkocs György hősi halála 1543-ban Székesfehérvári Szemle 4/ 1–2. (1934) 1–14.

⁸⁸⁵ Bebek Ferenc fia. Pályafutását Takáts Sándor dolgozta fel: Bebek György. in: *Uő*: Régi idők, régi emberek. Bp., 1922, 73–91.

⁸⁸⁶ Bebek György kapitányi kinevezése. közli: –y –s [Komáromy András]. Hadtörténelmi Közlemények, 1895. 399–400.

1565 János Zsigmond közbenjárására szabadult, az erdélyi hadak főkapitánya lett
Patócsy Zsófia (1533–1583) ⁸⁸⁷
a reformáció híve
régi főnemesi család tagja
magnificus ⁸⁸⁸

Becz Imre (csíkszentmártoni)
†1599. november eleje. Csíkszentdomokos határán ⁸⁸⁹
1566 János Zsigmond kísértében szerepelt a zimonyi találkozón ⁸⁹⁰
1576 A Báthory Istvánt Lengyelországba kísérő sereg tisztje
1581–1583 lovastisztként Lengyelországban szolgált Báthory Boldizsár csapatában ⁸⁹¹
1583 április–1599 Csík-Gyergyó-Kászsónszék királybírája ⁸⁹²
1591–1599 a csiki vasbányák tiszttartója ⁸⁹³
1599 részt vett a sellenbergi csatában ⁸⁹⁴
római katolikus
kercsedi Károlyi Zsuzsanna esküvő: 1585. november 24. ⁸⁹⁵
primori család tagja
egregius ⁸⁹⁶

Becz Pál (koz mási)
†1575 k. ⁸⁹⁷
1561 Csík-széki királybíróként említették ⁸⁹⁸
1565 Gromo kapitány a székely hadak és az erdélyi katolikusok egyik vezéréneként említi ⁸⁹⁹
1566 a zimonyi találkozón azon tíz főúr közt volt, akiket a szultán a sátrában fogadott ⁹⁰⁰
1571 Csík-Gyergyó-Kászsónszék királybírájaként említették ⁹⁰¹
1571. október 3-án szétverte a lázongó csiki székelyek csapatait ⁹⁰²

⁸⁸⁷ Politika és házasság i. m. nr. 88.; *Balogh Jolán*: Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század. Bp., 1985, 227.

⁸⁸⁸ Politika és házasság i. m. nr. 88.

⁸⁸⁹ 1599-ben Báthory András híve lett, s a fejedelemmel együtt, menekülés közben, a csíkszentdomokosi hegyek közt ölték meg. Szamosközy történeti maradványai i. m. II. 352–361.

⁸⁹⁰ Székely Oklevéltár i. m. II.194.

⁸⁹¹ Báthory udvari számadáskönyvei i. m. 155.

⁸⁹² A hármastanács 1583. április 20-án nyugtázta, hogy Báthory Becz Imrének adta a királybírói felét, azt a részt, amit addig Bánffy Farkas bírt. Báthory István levélváltása i. m. 52–53, 59.

⁸⁹³ *Lázár Miklós*: Székely főtisztek 1562-től fogva 1711-ig. (kézirat) KvEkt Ms 561. f. 284–285. Székely Oklevéltár i. m. IV. nr. 746.

⁸⁹⁴ Szamosközy történeti maradványai i. m. II. 184, 205. ; IV. 107–109.

⁸⁹⁵ Politika és házasság i. m. nr. 110. Az esküvő emlékezetes maradt egy gyilkosság miatt: „Becz Imre menyegzeje lön Szent Márton nap után való vasárnap, melyben megölék Donát Gergelyt.” A székely krónika. közli Barabás Samu. Történelmi Tár 1880. 642.

⁸⁹⁶ MOL F1 LR 5 f. 242–243.

⁸⁹⁷ Az 1576-ban kelt összeírás néhainak mondja, de a szövegben szereplő rész dátumok azt mutatják, hogy feleségét már 1575-ben özvegyként vették fel a jegyzékbe. Székely oklevéltár IV. 44–46.

⁸⁹⁸ *Bethlen F.*: Erdély története i. m. II. 284.

⁸⁹⁹ *Gromo, G.*: Compendium i. m. 60.

⁹⁰⁰ A forrásban Bég Pálnak írták a nevét. A székely nemzet képviselőjeként szerepelt. *Bánffy G.*: Második János i. m. 147.

⁹⁰¹ *Kővári L.*: Erdély történelme i. m. IV. 22.

⁹⁰² *Bethlen F.*: Erdély története i. m. III. 17.

római katolikus
Daczó Katalin ⁹⁰³
primori család tagja
egregius

Bekes Gáspár (kornyáti)
1520 k.–1579. november 7. Grodno ⁹⁰⁴
?–1557 Petrovics Péter udvari familiárisa 1557–1561 János Zsigmond udvari familiárisa ?–1573. október az uralkodói tanács tagja 1567–1571 kincstartó 1571 János Zsigmond végrendeletének egyik végrehajtója, testamentumos úr 1573. október–1576. augusztus száműzött 1578 lengyel és litván nemességet kap 1578–1579 a lengyelországi magyar csapatok főparancsnoka
Szentháromság-tagadó
1. Harinai Farkas Anna (1567. november 30.) ⁹⁰⁵ 2. Sárkány Anna
2. generációs az elitben
magnificus

Berzeviczy Márton (kakaslomnici)
1538, Berzevice–1596. február 16., Osiek ⁹⁰⁶
1557–1559 a nádori kancellárián dolgozott, patrónusa Nádasdy Tamás volt 1559–1562 a wittenbergi egyetemen tanult 1562–1564 a magyar udvari kancellária főjegyzője 1562. I. Ferdinánd kíséretében Németalföld több városában járt 1563. november 19. I. Ferdinánd udvari familiárisa ⁹⁰⁷ 1564–1565 európai utazást tett, legfontosabb állomása Párizs és London volt 1568–1572 Padovában jogot tanult Forgách Ferenc támogatásával 1572 Báthory István szolgálatába állt, Erdélybe költözött 1574–1575 kancelláriai titkár 1574–1576 tanácsúr 1575–1586 a lengyelországi erdélyi kancellária vezetője 1582 Báthory István starogradi kapitánnyá nevezte ki 1586 poroszországi birtokain, az országos politikától visszavonultan élt
evangélikus ⁹⁰⁸

⁹⁰³ *Deák Farkas*: Az alsócsernátoni Damokos család nemzedékrendje. Turul 1888. 99.

⁹⁰⁴ Pályájának monografikus feldolgozása: *Szádeczky Lajos*: Kornyáti Békés Gáspár 1520–1579. Bp. 1887. Rövid összefoglalása a kutatás új adataival kiegészítve: *Horn Ildikó*: Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története. Bp. 2009. 183–191.

⁹⁰⁵ Politika és házasság i. m. nr. 27.

⁹⁰⁶ Berzeviczy életrajza: *Veress Endre*: Berzeviczy Márton (1538–1596). Bp. 1911. lásd még: *Berzeviczy Egyed*: Berzeviczy Mártonra vonatkozó okmányok, 1550–1613. a Berzeviczy családi levéltárból Lomniczon 1550–1613. Történelmi Tár 1899. 34–77. Ahol másra nem hivatkozom, az ő adataikat használom.

⁹⁰⁷ *Barlay Ö. Szabolcs*: Egy humanista pályakezdése – Berzeviczy Márton. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk. Varjas Béla. Budapest, 1987. 136–139.

Catherina von Demerau esküvő: 1578. október 12.
Sáros vármegyei köznemesi család tagja, az erdélyi politikai életben homo novus magnificus, ⁹⁰⁹ 1583. január 17. Báthory István bárói rangra emelte ⁹¹⁰
Bethlen Gergely (iktári)
†1567 k. Túr, ónodi katonák megölték ⁹¹¹
1553 Petrovics Péter oldalán harcolt, és a budai pasánál járt követségben ⁹¹²
1561–1567 tanácsúr ⁹¹³
1561–1566 karánsebesi bán ⁹¹⁴
1565 májusában elfoglalta Pankotát, majd részt vett az észak-keleti várak ostromában ⁹¹⁵
1567 János Zsigmond követeként a budai pasánál járt
Szenháromság-tagadó
Felesége nem ismert ⁹¹⁶
Temes vármegyéből beköltöző nemes
?

Bethlen György (búni)
†1574 májusa után ⁹¹⁷
1559 áprilisa előtt az uralkodói tanács tagja ⁹¹⁸
1562 csatlakozott Balassa Menyhárt mozgalmához, de rögtön az elején kilépett és elhatárolódott, ezt követően rendületlenül János Zsigmond pártján állt ⁹¹⁹
1570-től folyamatosan a fejedelmi tanács tagjaként szerepelt ⁹²⁰
Szenháromság-tagadó
1 Sükösd Anna ⁹²¹
2. Károlyi Klára (†1601u.) ⁹²²
régi erdélyi főnemesi család tagja
egregius

⁹⁰⁸ Veress Endre: Mikor lett protestáns Berzeviczy Márton? Századok 48. évf. 2. sz. (1914) 145–154. Veress Erdélyi Alajosnak a Századok előző évi számában megjelent könyvkritikájára reagált. Erdélyi szerint Berzeviczy 1578-ig katolikus vallású volt, Veress viszont, forrásokkal igazolva, az áttérést az 1557 előtti időszakra teszi, családi hatásra.

⁹⁰⁹ Már 1577-ben magnificusi címmel szerepelt. ETA VII/3. 61. nr. 99.

⁹¹⁰ A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16-17. században. Adattár. Szerk. Koltai András, Benda Borbála. <http://archivum.piar.hu/arisztokrata/> és Veress E.: Berzeviczy i. m. 153.

⁹¹¹ Nagy I.: Magyarország családai i. m. II. 74.

⁹¹² Karácsonyi János: Bethlen Gábor erdélyi fejedelem ősei. Turul 1897 56.

⁹¹³ Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányzata i. m. 25.

⁹¹⁴ Pesty F.: Szörényi bántság i. m. III. 304, 305, 426.

⁹¹⁵ Lukinich I.: Erdély területi változásai i. m. 120.

⁹¹⁶ Nős volt, Péter nevű fia maradt.

⁹¹⁷ Fennmaradt levelezésének egy jelentős része. Az utolsó hozzáírt levél 1574. május 7-én kelt, ezután évből felesége már özvegy megjelöléssel szerepelt. Bethlen Györgyhez és Károlyi Klarához intézett levelek (1558–1574). Közl.: Horn Ildikó. Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlések 2008. 7–43.

⁹¹⁸ Valószínűleg már a Bebek–Kendy gyilkosság után, az 1558 őszi gyulafehérvári országgyűlésen a tanács tagjának választották, de az első erről szóló adatunk 1559 áprilisából, Harinai Farkas Farkas egyik leveléből ismert. Uo. Arra nincs adatunk, hogy folyamatosan, haláláig viselte-e a tisztelet.

⁹¹⁹ Pályafutását összefoglalta: Lukinich Imre: A Bethleni gróf Bethlen-család története. Bp. 1927. 65–66.

⁹²⁰ MOL F15 6. f. 176–179;

⁹²¹ Korábban Béldi Ferenc özvegye

⁹²² Károlyi László tanácsúr testvére. Bethlen előtt Sombory György, majd Apafi Gáspár felesége volt.

Giovanni Giorgio Biandrata (Blandrata)
1515 k. Saluzzo –1588. május 5. Gyulafehérvár ⁹²³
1530–33 Montpellier egyetemén tanult és szerzett fokozatot bölcsészet- és orvostudományból ⁹²⁴
1534–1538 Padovában és Bolognában fejezte be orvosi tanulmányait, nőgyógyászatra és a női idegrendszer betegségeire szakosodva
1539 megjelent Bona Sforza lengyel királynénak ajánlott műve, a <i>Gynaecorum ex Aristotele et Bonaciolo exerpta</i>
1540–1544 Bona Sforza udvari orvosa Krakkóban
1544–1551 Izabella királyné udvari orvosa Erdélyben
1551 vége–1552 nyara Bécsben tárgyalt Izabella megbízásából János Zsigmond ügyében
1552–1556 Páviában telepedett le, ekkor fordult a reformáció tanításai felé
1553 Fontos tanú a Fráter György meggyilkolása miatt indult pápai vizsgálatban és perben
1556–1558 Genfben élt, az ottani olasz közösség egyik vezetője lett, a de a Szentháromság-felfogása miatt súlyos konfliktusba került Kálvinnal és menekülni kényszerült
1558–1563 Lengyelországban élt, de rövid ideig a haldokló Izabella mellett Erdélyben is megfordult
1563 János Zsigmond udvari orvosként Erdélybe költözött, jelentős szerepet játszott az antitrinitárius tanok terjesztésében és egyházának megszervezésében ⁹²⁵
1564–1588 tanácsúr, János Zsigmond és a Báthoryak udvari orvosa
1575–1576 Báthory István követeként Lengyelországban tárgyalt Báthory lengyel királlyá választásáról ⁹²⁶
nőtlen volt
régi piemonti nemes család tagja ⁹²⁷
excelens ⁹²⁸

Brinyi (Berényi) László (malomfalvi)
1590 májusa után ⁹²⁹
1576–1580 Marosszék királybírája ⁹³⁰
1580–1588 között kővári kapitány
1583–1588 a fejedelmi testőrség alkapitánya ⁹³¹
1590-ben Újvár prefektusaként említve ⁹³²

⁹²³ Születési idejét 1515-re illetve 1516-ra teszik. 1588-ban saját unokaöccse, Giorgio Alfonso Biandrata gyilkolta meg, mert bár ő volt nagybátyja örököse, nem bírta kivárni halálát. *Documente privitoare la istoria Ardealului Moldovei și Țării Românești. Acte și scrisori*. Szerk. Veress Andrei. București, 1931. III.133–134.

⁹²⁴ Antonio Rotondò: Biandrata. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*. X. 1968. [http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-giorgio-biandrata_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-giorgio-biandrata_(Dizionario-Biografico)/) (2012. január 7.)

⁹²⁵ Teológiai, eszmetörténeti jelentőségére: *Pirná Antal: A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejéig*. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk.: Varjas Béla. Bp. 1987. 9–59. (Memoria saeculorum Hungariae, 5.);

⁹²⁶ *Szádeczky Lajos: Báthory István lengyel királlyá választása. 1574–1576*. Bp. 1887. 173–200.

⁹²⁷ Apja, Bernardino Biandrata, San Fronte várnagya volt. A család a 13. századig tudta vezetni származását.

⁹²⁸ ETA VII/3. nr. 424, 858.

⁹²⁹ 1590. május 12-én Tordán végrendelkezett súlyos betegen. MOL Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára, F16 Protocollum-másolatok, Prot. A. f. 11–14.

⁹³⁰ ETA VII/2. 206.

⁹³¹ *Sunkó Attila: Az erdélyi fejedelmi testőrség archontológiája a XVI. században*. In: Fons, 1994/2. 201.

⁹³² Ez a tisztsége végrendeletéből ismert, így nevezték meg a fejedelmi hitelesítés latin nyelvű megerősítésében. MOL F1 LR 2. f. 42.

a helvét irányzat követője
nőtlen volt
betelepülő homo novus, Nógrád, Heves és Bors vármegyében birtokos köznemesi család tagja ⁹³³
egregius ⁹³⁴

Bocskai György (kismarjai)
†1570 augusztusa előtt ⁹³⁵
1554–1556 Bethlen várának kapitánya, sógora, Dobó István erdélyi vajdasága alatt 1556 december–1557. november a visszatérő János Zsigmond hívei Dobóval együtt Szamosújváron fogságban tartották
1567. János Zsigmond hűségére állt, ezért 1568-ban elkobozták Zemplén megyei jószágait 1569–1570. tanácsúr ⁹³⁶
katolikus, majd legkésőbb az 1550-as évek végétől protestáns, élete végén a helvét irányzat követője ⁹³⁷
Sulyok Krisztina (†1586. szeptember 8.) esküvő 1545 k. ⁹³⁸
betelepülő, Bihar és Zemplén vármegyében birtokos köznemesi család tagja
egregius ⁹³⁹

Bocskai István (kismarjai)
1557. január 1., Kolozsvár–1606. december 29., Kassa
1576 e. Bécs, Prága. a császári udvarban apród ⁹⁴⁰
1576. november Erdélyben telepedett meg
1576–1581 udvari familiáris, Váradon, Ghiczy János kapitánysága alatt szolgált ⁹⁴¹
1581. május–1600 tanácsúr
1583–1584 vajdai főkamrás

⁹³³ Birtokait és a királyságban maradt oldalági rokonait a testamentumában sorolta fel.

⁹³⁴ Testamentuma és Bethlen Györgyhez és Károlyi Klárához intézett levelek i. m. 20. sz. levél.

⁹³⁵ Bocskai György halálának időpontját korábban nem ismertük. A hozzávetőleges időpontról, valamint még élő gyermekeiről János Zsigmond 1570. augusztus 2-án kelt oklevele tájékoztat, amelyben Bocskai Györgyről, mint „nem rég elhalálozotttról” szólnak. MOL F1 LR 1. 288. Nem azonos razinai (vagy razinakeresztúri) Bocskai György (†1575) királyi titkárral. *Fazekas István*: Négy levél Bocskai István bécsi és prágai tartózkodásához (1572, 1576). *Lymbus*, Magyaraságtudományi Forrásközlések 2003. 19.

⁹³⁶ ETA VII/1. 51. nr. 108.; MOL F1 LR 2. f. 42.

⁹³⁷ Bocskai György két, később fiatalon elhunyt fiát is katolikus egyházi pályán indította el. *Szabó András*: Az ismeretlen kismarjai Bocskai család. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Philosophica Tomus XIII. –Fasciculus 2* (2008) 177.

⁹³⁸ Halála dátumát egyik veje, Haller Gábor örököztette meg családi feljegyezéseiben. ROL KmOL Keresdi Bethlen család levéltára. Vegyes politikai levelek (1590–1896). fasc. 327., f. 327. szám nincs. Közlött: Lukinich Imre. *Erdélyi Múzeum* 1903. 533–536. (nem betűhív közlés, kisebb tartalmi eltérésekkel.) Az esküvő pontos időpontját nem ismerjük, Sulyok Krisztina 1544-ben még hajadon volt: Sulyok Balázs kötelezővénye Pethő Mihálynak. Tátika, 1544. április 9., In: Enyingi Török Bálint. S. a. r., Bessenyei József. Bp. 1994. 227–228. Azonban ha figyelembe vesszük tizenöt gyermekük sorrendjét és ismert születési dátumát, az esküvőt 1545-re vagy az ezt követő egy-két évre kell tennünk. Krisztina húgai Dobó Istvánhoz illetve Balassi Jánoshoz mentek feleségül.

⁹³⁹ ETA VII/1. 51. nr. 108.; MOL F1 LR 2. f. 42.

⁹⁴⁰ *Fazekas István*: Adalékok az ifjú Bocskai István bécsi udvarban eltöltött éveire. *Studia Caroliensia* 2006/1. 73–85.

⁹⁴¹ *Horn Ildikó*: Bocskai István a Báthoryak udvarában. *Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Philosophica Tomus XIII. –Fasciculus 2* (2008) 47–56.

1592–1598 váradi főkapitány és Bihar vármegye főispánja
1595–1599 országos főkapitány
1595–1599 Belső-Szolnok vármegye főispánja
1597–1598 Kraszna vármegye főispánja
1600 a lécfalvi országgyűlés számúzi
1605. február 21. – 1606. december 29. Magyarország választott fejedelme
1605. március 20. – 1606. december 29. erdélyi fejedelem
református
Hagymássy Margit ⁹⁴²
második generációs az erdélyi elitben, magyar nemesi család tagja
magnificus

Bornemisza Boldizsár (kápolnai)
†1608. február 23. Kolozsvár (Borbély Márton házánál) ⁹⁴³
1569. március 2. a padovai egyetem tanácsába, magyar consiliáriussá választották ⁹⁴⁴
1573–1574 Bécsben, a császári udvarban étkefogóként szolgált. ⁹⁴⁵
1575 Bekes Gáspár híveként harcolt Báthory István ellen, Lengyelországba majd Bécsbe menekült. ⁹⁴⁶
1577. Kegyelmet kapott, és visszatérhetett Erdélybe.
1598–? Fehér vármegye főispánja először
1599–1608 tanácsúr
1601–1602 Torda vármegye főispánja ⁹⁴⁷
1503–1608 Fehér vármegye főispánja másodszor
1605-ben Bocskai István pártjára állt.
radikális Szentháromság-tagadó
1. Patócsy Anna (†1592) ⁹⁴⁸
2. Thoroczkay Zsófia (†1606. december) ⁹⁴⁹
Az erdélyi elitben második generációs
magnificus ⁹⁵⁰

⁹⁴² Korábban Varkocs Miklós (†1582) felesége

⁹⁴³ Bornemisza Farkas tanácsúr fia. Segesvári Bálint krónikája, ETA IV.170.

⁹⁴⁴ Veress Endre: Berzeviczy Márton (1538–1596) Bp., 1911. 59–61. Tanulmányainak időtartama pontosan nem ismert, de már 1568 őszén is ott tanult. A Szabó–Tonk-féle erdélyi peregrinációs adattárban nem szerepel a neve.

⁹⁴⁵ Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, Kemény József Gyűjtemény, Mss KJ 288/A, Diplomatarium Transsylvanicum, V, 205.; Fazekas István: Négy levél Bocskai István bécsi és prágai tartózkodásához (1572, 1576) Lymbus, 2003. 20.

⁹⁴⁶ Pályafutása: Horn I.: Hit és hatalom i. m. 281–287.

⁹⁴⁷ Dáné Veronka: „Az ő nagysága széki így deliberála” Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata. Debrecen–Kolozsvár, 2006. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 259.) 52, 109.

⁹⁴⁸ Mostohatestvérek voltak, szüleik előző házasságából származtak, a vagyon egybentartása miatt házassították őket össze. MOL, P 1870, Homoródszentpáli Kornis család levéltára, 3. cs., 39. t., Patócsy iratok. A házasság rendkívül rosszul sikerült, Patócsy Anna halálát is valószínűleg férje brutális bánásmódja idézte elő. Bornemisza Boldizsár kötelezvénye Kendy Sándor számára. Magyar-Disznajó, 1593. január 2. MOL, P 1870, 1. cs., 3. t., f. 9.

⁹⁴⁹ Pókay Péter özvegye. Az ő halálával kapcsolatban is vizsgálat indult, (Medgyes, 1607. január 4.), de nem a bizonyítottan távollévő férj ellen, hanem azért, mert Bornemisza távollétét kihasználva egyes szolgák az asszony értékeinek nagy részét ellopták. Thoroczkay Zsófia halálával kapcsolatos iratok: MOL, 1526 utáni gyűjtemény, R 319, Kisebb családi fondtörédek, 47.508. mf. MOL P 1870 A homoródszentpáli Kornis család levéltára. 2. cs. 18–19. t. A kápolnai Bornemisza család iratai.

⁹⁵⁰ MOL F1 LR 7. f. 177–180.

Bornemisza Farkas (kápolnai)
1506 k.–1572. november eleje. Bethlen vára ⁹⁵¹
?–1543 végvári tiszt, 1539-ben Zrínyi Miklós parancsnoksága alatt, 1543-ban Pécsen 1543 Erdélybe települ, Csáky Mihály környezetében tevékenykedik 1552–1556 A János Zsigmond pártiak egyik vezéralakja 1554–1556 lengyelországi emigráció 1563-tól Fehér vármegye főispánja 1564?–1572 az uralkodói tanács tagja 1565–1566 Dés parancsnoka, és Belső-Szolnok vármegye főispánja 1566 Az udvari lovasság főparancsnoka 1567 Az országgyűlés a testamentumos urak mellé rendeli a három nemzet képviselőjében a helvét irányzat követője → Szentháromság-tagadó
1. ? 2. Forgách Magdolna, özv. Patócsy Gáspárné ⁹⁵²
betelepülő homo novus, eredetileg Baranyában és Tolnában birtokos nemesi család tagja magnificus

Csáky Dénes (körösszegi)
†1584. március 13. ⁹⁵³
1581 június–1584. fejedelmi tanácsos 1583 főudvarmester és Belső-Szolnok főispánja ⁹⁵⁴
a helvét irányzat követője
Némethy Ilona ⁹⁵⁵
régi erdélyi főnemesi család tagja magnificus

Csáky Pál (körösszegi)
†1581. ⁹⁵⁶
1551 Fráter György szamosújvári várának kapitánya ⁹⁵⁷ 1553-ban Ferdinánd hűségére állt, hogy megtarthassa várát, Adorjánt. ⁹⁵⁸ 1556 őszén Izabella és János Zsigmond hűségére tért 1562. A hadadi csatában fogságba esett, Zay Ferenc kassai főkapitány őriztette 1573–1575 Bekes Gáspár pártjára állt 1575. augusztus 8. távollétében fej- és jószágvesztésre ítélték, ezután Darócon telepedett le

⁹⁵¹ Bornemisza Boldizsár Rövid életrajza: *Horn I.*: Hit és hatalom i. m. 197–207.

⁹⁵² Első felesége nem ismert, de gyermekei, Boldizsár, János és Pál, az első házasságból születtek, amint az a második feleség, Forgách Magdolna 1573-as elismervényében szerepel: MOL, F17, Cista Comitatum, Albensis cista 1, fasc. 2, nr. 27.

⁹⁵³ Báthory István és az erdélyi hármastanács levélváltása Csáky Dénes váratlan haláláról. Grodno, 1584. július 2. Báthory István levélváltása i. m. 159–160, 167.

⁹⁵⁴ Sem Lázár Miklós, sem Fallenbüchl Zoltán nem említette főispánságát, de több birtokadományozó iratban ezzel a címmel szerepel: MOL F1 LR 3. f. 81, 153–154.

⁹⁵⁵ Politika és házasság i. m. nr. 100.; ETA VII/3. nr. 416.

⁹⁵⁶ 1580-ban kezdett betegeskedni, és Húsvét táján már végrendelkezett. MOL E 148 NRA 812. nr. 35.

⁹⁵⁷ Kortársai azt állították, hogy Fráter György kincseit magához vette, mielőtt a várat átadta Castaldónak. *Forgách F.*: Emlékirat i. m.

⁹⁵⁸ *Budai Ferencz*: Magyarország polgári históriájára való lexicon. I–III. Nagyvárad 1866² 310–311.

a helvét irányzat követője
1. Zay Anna (1563. október 31.) ⁹⁵⁹
2. Dienessy László özvegye, Patócsy Anna (1567. június 24.) ⁹⁶⁰
3. Dobó István özvegye, Sulyok Sára (1573 u.)
régi erdélyi főnemesi család tagja
egregius/magnificus ⁹⁶¹

Csáky Mihály (mihályi)
1492?–1572 tavasza ⁹⁶²
1521–1525 Krakkó, egyetemi tanulmányok
1533, 1539, 1549 Gyulafehérvári kanonokként említik
1543–1545 püspöki alhelyettes és krasznai főesperes
1545–1551 püspöki vikárius
1648–1551 a Fráter György rendelt tizenkét tagú tanács tagja egyházi tisztsége révén
1549-ben hunyadi esperesként említik
1549–1556 Izabella királyné titkára
1551–1556 János Zsigmond egyik tanítója (történelem, Szapolyai család története)
1556–1571 kancellár, tanácsúr
1565 királyi helytartó
1571 János Zsigmond végrendeletének egyik végrehajtója, testamentumos úr
katolikus → evangélikus → Szentháromság-tagadó(?)
nem nősült meg
betelepülő homo novus, eredetileg soproni köznemesi család tagja
magnificus

Cserényi István (felsőbalázsfalvi)
†1566 k.
1540–1566 Doboka vármegye főispánja ⁹⁶³
1560-as évek tagja az uralkodói tanácsnak (?) ⁹⁶⁴
vallása nem ismert
Gerendi Erzsébet (†1580 u.) ⁹⁶⁵
Doboka és Torda vármegyében birtokos régi erdélyi család ⁹⁶⁶
egregius ⁹⁶⁷

⁹⁵⁹ *Thallóczy Lajos*: Csömöri Zay Ferencz 1505–1570. (Magyar Történeti Életrajzok). <http://mek.niif.hu/05700/05723/html/index.htm>

⁹⁶⁰ Politika és házasság i. m. nr. 20.

⁹⁶¹ Patócsyné Szerecsen Krisztina 1567-ben, az esküvői meghívóban „vitézlő” címmel illette leendő vejét, míg Csáky halála után, 1584-ben a korábban elkobzott birtokait eladományozó okiratok egyikében egregiusnak, az egy nappal később keltezettben viszont magnificusnak nevezték. ETA VII.2. nr. 519, 520.

⁹⁶² Csáky származásról, családjáról a tévedéseket *Jakó Zsigmond* oszlatta szét: Csáki Mihály (1492–1572) erdélyi kancellár származásáról, in *Uő*, Társadalom, egyház, művelődés, Bp. 1997. 91–97. Rövid életrajza: *Horn I.*: Hit és hatalom i. m. 161–170.

⁹⁶³ *Lázár M.*: Erdély főispánjai i. m. 130.

⁹⁶⁴ *Hodor Károly*: Doboka vármegye természeti és polgári esmértetése. Kolozsvár, 1837. 790. Tanácsossága más forrásból nem ismert.

⁹⁶⁵ Gerendi Péter és Szokoli Borbála leánya. 1580-ban még szerepelt egy birtokbeiktatáson. Szolnok-Doboka monographiája i. m. VI. 34.

⁹⁶⁶ *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. III. 134.

⁹⁶⁷ Politika és házasság i. m. nr. 69.

Dienessy László (illyei)
†1566 júniusa előtt ⁹⁶⁸
1564 Zaránd megyei főispán, az illyei várkastély birtokosa ⁹⁶⁹
vallása nem ismert
1. Macskási Anna
2. Patócsy Anna, 1564. május 28. ⁹⁷⁰
nagy múltú Hunyad megyei birtokos család sarja ⁹⁷¹
címzése nem ismert

Dobszay István (keresztúri)
†1580. november e. ⁹⁷²
1568 konyhamester ⁹⁷³
1576–1580 ítélőmester ⁹⁷⁴
református ⁹⁷⁵
1. Nagy Borbála (†1569 novembere u.) ⁹⁷⁶
2. Bethlen Borbála ⁹⁷⁷
A Partiumban birtokos nemes család sarja
egregius ⁹⁷⁸

Farkas Farkas (harinai)
†1573 k. ⁹⁷⁹
1540–41 során többször teljesített követi megbízatást I. Ferdinánd és az erdélyi rendek között ⁹⁸⁰
1541 e. I. Ferdinánd pártján állt
1551. Fráter Györggyel való sorozatos összetűzése miatt a Magyar Királyságba menekülve I. Ferdinánd seregében szolgált, és György barát meggyilkolása után, a pápai vizsgálat során a védelem egyik fontos tanújaként szerepelt ⁹⁸¹

⁹⁶⁸ Özvegye 1567. június 24-én újra férjhez ment, így a gyászév beszámításával feltételezhetjük, hogy Dienessy 1566 júniusában, vagy még korábban hunyt el. Politika és házasság i. m. nr. 22.

⁹⁶⁹ Zaránd vármegyei főispánságára sajátkezü házassági meghívólevele az egyetlen forrás.

⁹⁷⁰ Politika és házasság i. m. nr. 20. Patócsy Anna férje halála után később körösszegi Csáky Pál felesége lett.

⁹⁷¹ Dienessy László családjából apját, Dienessy Pétert, valamint Katalin Borbála és Erzsébet nevű lánytestvéreit ismerjük. Jakó, 1990, nr. 4726. EOE I. 542 és II. 175.

⁹⁷² EOE III. 154. Bethlen György és Harinnai Farkas Farkas tanácsúr és a későbbi tanácsúr Sennyey Pongrác sógora. Szülei Dobszai János és Spáczai Anna voltak. Lánya, Dobszay Anna Sennyey Pongrác tanácsúr felesége lett.

⁹⁷³ Jakó Zsigmond: A gyalui vártartomány urbáriumai. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1944. 422.

⁹⁷⁴ Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányzata i. m. 357.

⁹⁷⁵ Petri Mór: Szilágy vármegye monographiája. Zilah, 1901. V. 409.

⁹⁷⁶ ETA VII/1. 65. nr. 176.

⁹⁷⁷ Bethlen György tanácsúr testvére.

⁹⁷⁸ ETA VII/1. 65. nr. 176.

⁹⁷⁹ Bekes Gáspár apósa, Bethlen György tanácsúr féltestvére volt. Pályafutásának összefoglalását lásd a *Bekes Gáspár beépülése az erdélyi elitbe* c. fejezetben.

⁹⁸⁰ Veress Endre: Izabella királyné 1519-1559. Budapest, 1901. 114. ; Szilágyi Sándor: Nádasdy Tamás első követsége Erdélyben 1540. (Értekezések a történeti tudományok köréből V. k. 4. sz.) Bp., 1875–1876. 7–11, 22–35.

1553-as isztambuli útja, amikor Kemény Jánossal együtt az 1551-től elfoglalt területek visszaadásáról és a tiszai határvonal visszaállításáról tárgyaltak ⁹⁸²
1562 csatlakozott Balassa Menyhárt mozgalmához, de rögtön az elején kilépett és elhatárolódott, majd ezután rendületlenül János Zsigmond pártján állt
1564–1570 tanácsúr ⁹⁸³
1568 ítélőszéki ülnök
Szenháromság-tagadó
Despot Anna ⁹⁸⁴
régi erdélyi főnemesi család tagja ⁹⁸⁵
egregius ⁹⁸⁶

Farkas Miklós (harinai)
†1601 k.
1575 nyara sógora, Bekes Gáspár oldalán harcolt Báthory ellen, távollétében az országgyűlés fej- és jószágvesztésre ítélte ⁹⁸⁷
1587. Báthory Zsigmond udvari familiárisai közt szerepelt, az udvari lovasság tisztje
1596–1601 Doboka vármegye főispánja
Szenháromság-tagadó
1. Sigér Krisztina ⁹⁸⁸
2. Suky Kata ⁹⁸⁹
régi erdélyi főnemesi család tagja
egregius ⁹⁹⁰

Forgách Ferenc (gimesi)
1535 Buda–1577. január 19. Padova ⁹⁹¹
1553–1555 június Padovában tanult Oláh György pártfogoltjaként
1556. augusztus 26–1566 kinevezett váradi püspök
1559 I. Ferdinánd diplomáciai feladatokkal bízta meg, nagyhatású beszédet mondott el a regensburgi birodalmi gyűlésen

⁹⁸¹ Barta Gábor: Vajon kié ez az ország? Bp. 1988. 89.

⁹⁸² EOE I. k. 378–379.; Georgius Pray: Epistolae Procerum regni Hungariae, pars I–III. Posonii 1806. II. 346, 359.; Bíró Vencel: Erdély követei a Portán. Kolozsvár, 1921. 113.

⁹⁸³ Trócsányi Zsolt Harinai tanácsosságról nem tudott. Georg Albani jelentése, 1564. április 24. HHStA Ungarische Akten fasc. 88. Konv. A. f. 83–98. Tanácsosként szerepelt Christian Schesaeus lakodalmi köszöntőjében 1567-ben, és Gyulay Mihály végrendeletében. Medgyes, 1570. január 5. MOL F 1 LR 1 f. 176–179.

⁹⁸⁴ Harinai Halála után 1575 februárjában Apafi Gergely tanácsúr (†1584) felesége lett. Politika és házasság i. m. nr. 62.

⁹⁸⁵ A család történetét a 15. század végéig vázlatosan ismertette: Kis Bálint: Erdély régi családai. A Harinai Farkas család. In: Turul 1911. 103–104.

⁹⁸⁶ Politika és házasság i. m. nr. 27.

⁹⁸⁷ EOE II. 567.; Bethlen F.: Erdély története i. m. III. 49.

⁹⁸⁸ Sigér János kincstartó leánya.

⁹⁸⁹ Korábban Kendy Sándor özvegye volt.. MOL F15 7. f. 43–44.

⁹⁹⁰ MOL F1 3. f. 121–122.

⁹⁹¹ Pestisben hunyt el. Forgách életrajzát megírta Sörös Pongrácz: Forgách Ferencz élete. Századok 30. (1896) 519–541., 634–648. Lásd még: Almási Gábor: Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai. In: Századok, 140. (2006) 1405–1440. Ahol más forrást nem adok meg, ott az ő adataikat használtam

1560–1563 alkancellár
1562 végén Antwerpenben járt követségben
1567–1568 Itáliában tartózkodott, 1568 májusában ismét beiratkozott a padovai egyetemre
1568 novembere János Zsigmond szolgálatába állt
1569–1575 tanácsúr ⁹⁹²
1571–1575 kancellár
1572–1576 Báthory István megbízásából megírta az 1542–1572 közti magyar és erdélyi történelmet feldolgozó történeti munkát ⁹⁹³
1574. március Báthory István követe Krakkóban Henrik lengyel királlyá koronázásán
1575 őszén elhagyta Erdélyt és Padovában telepedett le
római katolikus
nőtlen
Erdélyben betelepülő, magyar főnemesi család tagja
1560. március. 30. I. Ferdinánd Forgách Zsigmondot fiaival együtt bárói rangra emelte, Erdélyben magnificus ⁹⁹⁴

Forró Miklós (háportoni)
?–?
1553 tavasza Dávid Ferenc a lelkésze petresi birtokán, akinek tanácsára lefoglalja az erdélyi káptalan dézsmáit, ezért kiközösítik és perbe fogják ⁹⁹⁵
1556 az országgyűlés Ombozy Miklóssal adószámvevővé választotta ⁹⁹⁶
1556–1564 tanácsúr ⁹⁹⁷
1562, 1564 Valkay Miklóssal kétszer is összeesküvést és merényletet szervezett János Zsigmond ellen. ⁹⁹⁸
1567 a tüzérség kapitánya (bombardarum prefectus) ⁹⁹⁹
a helvét irányzat híve ¹⁰⁰⁰
Kemény Krisztina ¹⁰⁰¹
régi erdélyi család tagja ¹⁰⁰²
nem ismert

Gálffy János (kocsárdi)
1545 k.–1593 ¹⁰⁰³

⁹⁹² Trócsányi 1570-től indítja tanácsuraságát, de már 1569. február 17-én kelt adománylevélben tanácsúrként szerepelt. *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i. m. 27.; MOL F1 LR 1 f. 91..

⁹⁹³ *Forgách Ferenc*: Emlékirat Magyarország állapotáról. In: *Humanista történetírók*. Vál.: Kulcsár Péter. Bp. 1977. 567–1041.

⁹⁹⁴ *Bátfai Szabó László*: A Hunt-Pazman nemzetségbeli Forgách család története. Esztergom, 1910. 709–711.

⁹⁹⁵ *Beke Antal*: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárott. *Történelmi Tár* 1891. 130. nr. 531, 533.; *Borbély István*: Dávid Ferenc és kora. *Keresztény Magvető* 1910. 137–138.

⁹⁹⁶ EOE I. 76.

⁹⁹⁷ *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i. m. 27.

⁹⁹⁸ *Bethlen F.*: Erdély története i. m. II. 229–230. EOE II. 233–234.

⁹⁹⁹ U.o. 341.

¹⁰⁰⁰ A románság reformációját is támogatta, az ő költségén jelent meg a *Tálcul Evangheliior* c. evangélium-magyarázat 1564-ben. Sztripszky 2460.

¹⁰⁰¹ *Lázár M.*: Erdély főispánjai i. m. 6.

¹⁰⁰² A család Vérbulesútól származtatta magát. *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. IV. 222.

1567 előtt Csáky Mihály kancellár familiárisa 1567–1570 közt a kisebb/nagyobb kancellária írnoka, Még Csáky halála előtt Báthory Kristóf szolgálatába állt, 1576–1581 Aranyosszék királybírája 1578–1581 között kincstartó Kendy Sándorral, 1582-ben főkamarásként is említették 1578–1593 a fejedelmi tanács tagja, 1583-tól belső tanácsos 1583–1592 főudvarmester
református ¹⁰⁰⁴
1. Bolyai Margit 2. Perneszi Erzsébet (1562–1639) esküvő: 1579. március 1. Bolya ¹⁰⁰⁵
székelyföldi nemesi család tagja
magnificus (1578-tól) ¹⁰⁰⁶

Gerendi János (gerendi)
1545 k.–1595(?) ¹⁰⁰⁷
1577 Alcina szék királybírája 1577–1594 a fejedelmi tábla ülnöke 1586 számvevő 1588. december a medgyesi országgyűlésen a rendek szószólójaként főszerepet játszott a jezsuiták kiűzésében 1592–1594 Torda vármegye főispánja 1594 a rendi pénztár fizetőmestere ¹⁰⁰⁸
radikális Szentháromság-tagadó
somkeréki Erdélyi Kata ¹⁰⁰⁹
régi erdélyi nemesi család tagja
egregius ¹⁰¹⁰

Geszthy Ferenc (geszti)
†1595. május 11. ¹⁰¹¹

¹⁰⁰³ Gálffy János a Báthory család belső harcainak lett az áldozata, 1592 végén a fejedelem parancsára elfogták és Huszton bebörtönözték, ahol a következő év elején kivégezték. Születési dátumára a vele együtt nevelkedő Gerendi János töredékes emlékiratából lehet következtetni. MOL F3 Centuriae I. nr. 18.

¹⁰⁰⁴ Gálffyt az unitáriusok közé szokták sorolni, de végrendelete bizonyítja, hogy nem volt az. MOL Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára F 12 Lymbus, 2. cs.

¹⁰⁰⁵ Báthory Kristóf és Bocskai Erzsébet gyámleánya, Perneszi István, udvarhelyszéki főkapitány húga. Gálffy halála után még kétszer ment férjhez: előbb gibárti Keserű Jánoshoz (†1603) Fejér vármegye főispánjához, majd Szilvássy Boldizsár tanácsúhoz (†1629) *Kis Bálint*: Erdély régi családai. Az osztópáni Perneszy család. Turul 1892. 130–133. Az esküvői meghívó: Politika és házasság i. m. nr. 78. A házasságra lásd még Gálffy testamentumát: Bolya, 1592. január 6. MOL F12 Lymbus 2. cs.

¹⁰⁰⁶ Politika és házasság i. m. nr. 78.

¹⁰⁰⁷ Báthory Zsigmond ellenzéke félreállításakor, 1594. augusztus 28-án őt is lefogatta, de veje Rákóczi Zsigmond kérésére a halálbüntetés helyett csak száműzték. Nem sokkal később veje birtokán halt meg. Életének első felét a családja számára készített töredékes birtoktörténeti feljegyzéséből ismerjük: „Az egész Gerendi jószágnek közönséges állapotjáról való írásnak első része, melyet én Gerendi János kezdettem írnom Anno 1589 die 26 Julii” MOL F 3 Centuriae I. nr. 18. Gerendi rövid életrajza: *Horn I.*: Hit és hatalom i. m. 257–264.

¹⁰⁰⁸ ETA VII/3. 608.

¹⁰⁰⁹ Feltehetően a hetvenes évek derekán házasodott meg, felesége, Erdélyi Bertalan és Kemény Kata leánya volt.

¹⁰¹⁰ MOL F1 LR 3 f. 138.

1566 e. Szigetváron és más várakban apród ¹⁰¹² 1666–1669 a déli végeken lovastisztként szolgál 1574 e. Pápán huszárkapitány 1574. június–1578. december veszprémi főkapitány 1579 július–1580. július feltételezhetően ő a keszthelyi vár kapitánya 1580 diósgyőri várkapitány 1581. február Erdélybe telepedik át 1581–1595. május 11. dévai kapitány ¹⁰¹³ 1581–1595. május 11. tanácsúr ¹⁰¹⁴ 1583–1584, 1586–1587 udvari főkapitány 1594–1595. május 11. az ország generálisa
1. Guthi Ország Borbála, esküvő: 1578. k. ¹⁰¹⁵ 2. Zarándi Horváth Anna, esküvő: 1588. március 25. ¹⁰¹⁶
református ¹⁰¹⁷
Erdélybe betelepülő, a fejedelmi családdal rokon magyar nemesi család tagja ¹⁰¹⁸
magnificus ¹⁰¹⁹

Ghiczy János (ablanczkürti)
1523 k.–1589. január 7. ¹⁰²⁰
1558 e. apród Sárváron, rokona Nádasdy Tamás udvarában 1558–1559 kétlovas tiszt Kapuváron 1560 Érsekújváron, György bátyja kapitánysága alatt szolgált lovastisztként 1561–1564 Nádasdy Tamás udvari familiárisa 1564 május–1566. szeptember 2. a gyulai várban lovas hadnagy majd kapitány ¹⁰²¹ 1565-ben a kisari csatában kitüntette magát, de egy lándzsaszúrástól megsebesült ¹⁰²²

¹⁰¹¹ Hirtelen érte a halál, kortársai gutaütésről írtak, rosszakarói mérgezést emlegettek. *Veress Endre*: Geszthy Ferenc várkapitány (Déva XVI. századi iskolájának alapítója). Déva, 1898. 24.

¹⁰¹² *Pálffy Géza*: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16–17. század). In: Veszprém a török korban. Veszprém, 1998. 112–113, 140. Geszthy magyar katonai pályafutásának minden adatát ebből a műből vettem át.

¹⁰¹³ Erdélyi pályafutására lásd *Veress E.*: Geszthy Ferenc i. m., tisztségeire: ETA VII/3. 609.

¹⁰¹⁴ Trócsányi Zsolt nem tudott tanácsuraságáról, Geszthyt arra hozta fel példaként, hogy a főgenerálisságot be lehetett tölteni tanácsosi rang nélkül is. Erdély központi kormányzata i.m. 40. Geszthy tanácsúri tisztere azonban számos adatunk van: pl. MOL F1 LR 3. f. 25.; 141–142, V. 319–320.

¹⁰¹⁵ A székely krónika i. m. 648.; *Pálffy G.*: A veszprémi i. m. 140.

¹⁰¹⁶ U.o. és *T. Orgona Angelika*: A göncruszkai Kornisok. Két generáció túlélési stratégiái az erdélyi elitben (1546 k.–1648). PhD disszertáció. Bp. 2007. 69–70. Horváth Anna először Mágóchy Gáspár felesége volt, Geszthy halála után pedig göncruszkai Kornis Gáspárhoz ment férjhez.

¹⁰¹⁷ Végrendeletemben (1593. június 11. Déva) jelentős összeget hagyott a dévai református templom külső-belső renoválására, a parókia, az iskolaépület, az iskolamesteri ház és egy négyszobás kis internátus felépítésére. *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. reprint Bp. 1986. III. 145–152. Egyéb mecénatúrája is ismert: RMNY I. 483, 492, 519.

¹⁰¹⁸ Édesanyja, Sulyok Zsófia (1526. k.–1590. március 14.) és Báthory Kristóf anyósa, Sulyok Krisztina elsőfokú unokatestvérek voltak.

¹⁰¹⁹ Már az 1581. május 25-én kelt adománylevelével magnificus címmel illette, amely a vajda rokonaként automatikusan járt neki. MOL F1 LR 2. f. 64–65.

¹⁰²⁰ Ghiczy János családjáról és pályafutásáról a legalaposabb áttekintés: *Nagy Miklós*: A Ghycziek a magyar nemzet történelmében. Turul 1929/1–2. 11–36. Ahol más forrást nem idézek, ott ennek a műnek az adatait használtam fel.

¹⁰²¹ Az 1564 májusában tartott mustra szerint Beke Pál kapitány alatt szolgált huszonhat lóval hadnagyként, ez év decemberében viszont már maga is királyi kapitányként szerepelt. Gyula város oklevéltára. 1318–1800. Szerk. Veress Endre. Bp. 1938. 358, 378–380.

1566. július 17. Gyula ostromának 17. napján megsebesült, de a további másfél hónapban is a védelem egyik irányítója volt.
1566. szeptember–1569 eleje Horvátországban, Sztenisnyak várában bátyja, Ghiczy Farkas kapitány mellett szolgál
1569 tavaszán Erdélybe telepedik át.
1572. május 12–1577 váradi vicekapitány, Báthory Kristóf, majd Hagymássy Kristóf főkapitány helyettese
1577–1585 váradi főkapitány
1577–1583 Bihar vármegye főispánja
1581.–1585. május 1. tanácsúr ¹⁰²³
1585. május 1.–1588. Karácsony Erdély kormányzója
1588. december 23.–1589. január 7. az ország generálisa és ismét tanácsúr ¹⁰²⁴
Káthay Anna ¹⁰²⁵
református
Erdélybe betelepülő homo novus, magyar nemesi család tagja
egregius (1569) ¹⁰²⁶ magnificus, majd kormányzóként már spectabilis magnificus ¹⁰²⁷

Gyulaffy László (rátóti)
1520 k. Csobánc – 1579. május 13. Udvarhely falu ¹⁰²⁸
1551–1555 Pápán száz könnyűlovas kapitánya
1556–1557 Devecser egyik kapitánya
1557–1560 lovaskapitány Győrben
1560–1568 tihanyi kapitány
1567–1568 veszprémi főkapitány
1568. november-december k. Erdélybe települ
1569–1579 tanácsúr
1571?–1579 erdélyi főkapitány ¹⁰²⁹
a helvét irányzat követője
Forgách Margit esküvő: 1564. december 27. ¹⁰³⁰
régi magyar főnemesi család tagja, a fejedelemségben betelepülő
magnificus

¹⁰²² Karácsonyi János: Békés-vármegye története. Gyula 1896. I. 147.

¹⁰²³ Trócsányi tanácsuraságának a kezdetét kérdőjelesen 1585-től indította. Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányszata i.m. 26.

¹⁰²⁴ EOE III. 237.

¹⁰²⁵ A Nagy-Károlyi Gróf Károlyi család oklevéltára. Kiad.: Károlyi Tibor, s. a. r., Géresi Kálmán. Bp. 1885. III. 475.

¹⁰²⁶ 1569-ben: MOL F1 LR 1 f. 102, 105. 1576 májusában: Uo., LR 5. f. 213–214.

¹⁰²⁷ MOL F1 Lr 3. f. 2840150285.; LR 4. f. 309–310, f. 524–526.,

¹⁰²⁸ Magyarországi pályafutásának csak főbb adatait tüntettem fel, a teljes életutat lásd: Pálffy Géza: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16–17. század) In: Veszprém a török korban. Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről. Szerk. Tóth G. Péter. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9.) Veszprém, 1998. 111–112, 142–144.; Takáts Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1928. 259–292.

¹⁰²⁹ Pálffy G.: A veszprémi végvár i. m. 142–144.

¹⁰³⁰ Almási Gábor: Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai. Századok 2006/6, 1413–1414.

Gyulay Mihály (gyulai)
1520 k.–1577 áprilisa előtt. ¹⁰³¹
1539– ? Bécs, egyetemi tanulmányok ¹⁰³² 1559 rendkívüli követ a Portán ¹⁰³³ 1560 Erdély első állandó portai követe 1560–1571 tanácsúr ¹⁰³⁴ 1568, 1569 rendkívüli követ a Portán 1570 Doboka vármegye főispánja ¹⁰³⁵ 1571 rendkívüli követ a Portán
vallása pontosan nem ismert, valamelyik protestáns irányzat követője
felesége neve nem ismert ¹⁰³⁶
betelepülő homo novus
egregius

Gyulay Pál (abafáji)
1550 k.–1592. december 10. ¹⁰³⁷
1563–1567 a kolozsvári kollégium diákja 1568–1573 János Zsigmond és Bekes Gáspár támogatásával a bolognai és padovai egyetemen filozófiát és az antik nyelveket tanulmányozta, valamint orvosi diplomát szerzett 1573–1575 Bekes Gáspár titkára, 1574-től bécsi emigrációban élt 1577-ben kegyelmet nyert, részt vett a gdański hadjáratban és nemességet kapott 1578–1586 lengyel királyi titkár 1587–1590 alkancellár és főkamrás
Szentháromság-tagadó ¹⁰³⁸
1. Ghiczy Katalin (1591k.) ¹⁰³⁹

¹⁰³¹ Gyulay Mihály halálát 1570-re szokták tenni, mivel a januári országgyűlésen súlyos betegségbe esve végrendelkezett. MOL F15 6. f. 176–179. Azonban felépült betegségéből, és portai követi szolgálatait Báthory István is igénybe vette. Báthory István 1577. április 7-én bátyjának írt levelében már néhaiként említette Gyulayt, akinek árván maradt gyermekeiről gondoskodniuk kell. Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. Szerk. Veress Endre. Kolozsvár 1944. II. 72.

¹⁰³² Szabó Miklós–Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. Fontes Rerum Scholasticarum IV. szerk. Keserű Bálint. Szeged 1992. nr. 1880.

¹⁰³³ Bíró Vencel: Erdély követei i. m. 113–14.

¹⁰³⁴ Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányzata i.m. 27. Tanácsurását 1560-tól indítja és az 1560-as évek-re teszi, más tisztségét nem említi. 1671.évi tanácsúri említése: MOL F15 6. f. 176–179.

¹⁰³⁵ Berger, A.: Urkunden i. m. II. nr. 3600. Főispánságáról sem Lázár Miklós, sem Fallenbüchl Zoltán nem tudott.

¹⁰³⁶ Nős volt, öt gyermeket hagyott hátra: Mihályt, Boldizsárt, Erzsébetet és Annát, majd 1570 után még egy gyermeke született, lehet, hogy egy újabb házasságból: Ferenc. Politika és házasság i. m. nr. 97.

¹⁰³⁷ Gyulay Pál és Gálffy János beleavatkozott a Báthoryak családi viszályába. 1592. december 10-én hajnalban Báthory Boldizsár csapata a fejedelem beleegyezésével megrohanta Abafáját. A katonák meg sem próbálták őrizetbe venni, hanem felkoncolták a főurat. Gyulayról Gárdonyi Albert és Szabó György írt életrajzot. Ahol más forrásra nem hivatkozom, az ő munkájukat, elsősorban Szabó György kiváló életrajzának adatait használom. *Gárdonyi Albert*: Abafáji Gyulay Pál. Századok 40. (1906) 894–910, és *Szabó György*: Abafáji Gyulay Pál. Bp., 1974.

¹⁰³⁸ Horn I.: Hit és hatalom i. m. 249–256.

¹⁰³⁹ Ghiczy János árva unokahúga, akit testvéreivel együtt a kormányzó saját gyermekeként nevelt. Az esküvő időpontja nem ismert, de 1587–1588-ban kellett megtörténnie, mert Ghiczy János 1589. január 7-én bekövetkezett halála után két hónappal hosdátí és létai birtokait Gyulay és felesége, Ghiczy Katalin kapta meg adományként. Gyulafehérvár, 1589. március 6. MOL F1 LR 4, f. 308–310.

2. Füzy Borbála, esküvő: 1592 elején ¹⁰⁴⁰
A Magyar Királyságból Kolozsvárra betelepült polgárcsalád sarja, 1577-ben nyert nemes-séget. ¹⁰⁴¹
generosus (1581) ¹⁰⁴²

Hagymássy Kristóf (bereksoői)
1510k.–1577. március 6., Marosvécs ¹⁰⁴³
1556–1578 az uralkodói tanács tagja
1558 máramarosi sókamarás
1558–1567 Máramaros vármegye főispánja
1559 huszti kapitány
1566 az ország főgenerálisa
1567–69 váradi főkapitány, Bihar vármegye főispánja
1567–1571 Kövár vidék főkapitánya
1570–1576 Közép-Szolnok vármegye főispánja, 1575-ben örökös főispánként említik
1571 János Zsigmond végrendeletének egyik végrehajtója, testamentumos úr
a helvét irányzat követője → Szentháromság-tagadó
1. Léway Dorottya, Erdélyi István özvegye
2. Balassa Borbála, Enyingi Török János özvegye
3. Fruzsina
4. Kerecsényi Judit
betelepülő, a Szapolyai-elitben 2. generációs, eredetileg zalai köznemesi család tagja
magnificus

Haller Péter (hallerkői)
1499–1569. december 3. Szeben ¹⁰⁴⁴
1527 polgár és háztulajdonos Szebenben ¹⁰⁴⁵
1529 a szebeni tanács tagja lett

¹⁰⁴⁰ Szabó Gy.: Gyulay Pál i. m. 81. Füzy Borbálát Báthory Zsigmond rokonának nevezte egy 1597-ben kelt adománylevelében, amelyben neki és aktuális férjének, Jósika Istvánnak adományozta Gerendét s tartozékait. In: A Győrmonostori B. Kemény-család idős, fejedelmi ágának okmánytára. Közli: P. Szathmáry Károly. Magyar Történelmi Tár 18 (1871) 28–30. Borbála a fejedelem akartából háromszor ment férjhez: Gyulay meggyilkolása után két héttel Jósika István felesége lett, majd annak kivégzése után 1598-ban, még bőven a gyászév letelte előtt Sarmasághy Zsigmond felesége lett.

¹⁰⁴¹ Az 1577. november 4-én elnyert nemesítő levele szerint „plebejusi, nem nemesi állapotban” született. Szülei neve és a család társadalmi státusza egy Báthory Zsigmond vajda nevében kiállított adománylevélből ismert. Gyulafehérvár, 1584. április 16. MOL, F1 LR 3. f. 206–207.

¹⁰⁴² Első ismert említése a generosus megnevezéssel 1581. márciusából, Báthory István leveléből ismert. MTA KKt Veress Endre hagyatéka. Báthory István lengyelországi kancelláriája III. f. 710–715. Érdekesség, hogy a királyi könyvekben az 1580-as években Gyulay Pált hol egyedül a generosus megnevezéssel, hol pedig a generosus és az egregius együttes címmel illették. ETA VII/3 nr. 481, 483, 711, 830, 850, 858 stb.

¹⁰⁴³ Rövid életrajza: *Horn I.*: Hit és hatalom i. m. 171–182

¹⁰⁴⁴ Idősebb Haller Gábor családi feljegyzései. Kolozsvári Állami Levéltár Keresdi Bethlen család levéltára. Vegyes politikai levelek (1590–1896). fasc. 327.

¹⁰⁴⁵ Haller Péterről szóló ismereteinket fontos új kutatásokkal kiegészítve összefoglalta Szabó András Péter: Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi arisztokrata életpályája. PhD disszertáció. Bp. 2008. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/szaboandras/diss.pdf> (2012. február 12.)

1535–1540 székbíró
1543–1546 szebeni polgármester
1550–1552 ismét szebeni polgármester
1551 I. Ferdinánd tanácsura
1552 királybíró
1552–1553 kincstartó
1554–1556 ismét szebeni polgármester
1557–1569 királybíró
evangélikus
1. Schirmer Margit
2. gyerőmonostori Kemény Katalin (1555)
Nürnbergből betelepülő homo novus
egregius

Iffjú János (mihályfalvi)
†1594. augusztus 30. Kolozsvár ¹⁰⁴⁶ Báthory Zsigmond kivégeztette
1566-ig Szigetváron teljesített katonai szolgálatot ¹⁰⁴⁷
1566 k. Erdélyben telepedett le. János Zsigmond udvari familiárisaként ¹⁰⁴⁸
1576–1594 fejedelmi tanácsúr ¹⁰⁴⁹
1576–1594 Fehér vármegye főispánja
református
Majláth Margit, somlyói Báthory András özvegye
Erdélybe betelepülő homo novus
magnificus ¹⁰⁵⁰

Kabos Gábor (gyerőmonostori)
?–?
?–1568 János Zsigmond testőrségében szolgál, „ő felsége hadnagyaként”
1569–1570 Belső-Szolnok vármegye főispánja ¹⁰⁵¹
1575 nyara Báthory István oldalán harcolt Bekes Gáspár ellen
1575. augusztus részt vett a Bekes-pártiak felett ítélező törvényszék munkájában ¹⁰⁵²
a helvét irányzat követője
felesége Valkay Boldizsár özvegye, Vajda Erzsébet ¹⁰⁵³
régi, főként Kolozs vármegyében birtokos erdélyi család tagja
egregius

¹⁰⁴⁶ Báthory Zsigmond kivégeztette. *Bethlen F.* Erdély története i. m. IV. 82.

¹⁰⁴⁷ Iratok Bocskai István és kora történetéhez. S. a. r. Nagy László. Debrecen 2005. (Bocskai szabadságharc 400. évfordulója. VI szerk. Nyakas Miklós) 228.

¹⁰⁴⁸ *Bethlen F.* Erdély története i. m. IV. 80.

¹⁰⁴⁹ Tisztségei felsorolva: *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányszervezete i.m. 28.

¹⁰⁵⁰ ETA VII/2 168. nr. 537.

¹⁰⁵¹ *Lázár M.*: Erdély főispánjai i. m. 156; *Berger, A.*: Urkunden i. m. I. nr. 3351.

¹⁰⁵² EOE II. 564–567.

¹⁰⁵³ Kemény József gyűjt. KvAK, Ms 288/c. VIII. f. 356–357. 1568. február 29-én házasodtak össze. Politika és házasság i. m. nr. 29.

Kamuthy Balázs (egri, majd szentlászlói)
†1580. november 1. után ¹⁰⁵⁴
1552. szeptember 29. háromlovas tisztként harcolt és súlyosan megsebesült Eger védelmében
1552–1568 Az egri vár lovastisztje
1568 végén A Dobó–Balassa összeesküvésbe keveredve Erdélybe menekült, ahol János Zsigmond szolgálatába állva jelentős birtokadományt kapott Torda vármegyében.
1571. március–1573. október Bekes Gáspár udvari lovasságának kapitánya
1573. november–1576 Báthory István udvari familiárisa
1575. július 8. Bekes csábítása ellenére Báthory oldalán harcolt a kerelőszentpáli csatában
1577–1580 az udvari lovasság főkapitánya ¹⁰⁵⁵
Szenháromság-tagadó
Szentgyörgyi Erzsébet ¹⁰⁵⁶
betelepülő homo novus, Békés vármegyében birtokos kismanes család tagja
egregius

Károlyi Dénes (sólyomkői)
†1572 ¹⁰⁵⁷
1558–1572 Kolozs vármegye főispánja ¹⁰⁵⁸
1566 strázsamester ranggal szerepelt az 1566-os hadfelkelésben ¹⁰⁵⁹
a helvét irányzat követője
Eördög Ágnes ¹⁰⁶⁰
Valkay Borbála ¹⁰⁶¹
régi magyar főnemesi család tagja
egregius ¹⁰⁶²

Károlyi László (drági, károlyi)
†1585 ¹⁰⁶³
1560-as évek közepén János Zsigmond aulae familiarisa ¹⁰⁶⁴
1570-ben fejedelmi tanácsúrként említették ¹⁰⁶⁵
1575-ben a szűk rokonságába tartozó Bekes Gáspár oldalára állt, ezért fej- és jószágvesztésre ítélték, de elmenekült, és később kegyelmet kapott.
1. Szini Klára ¹⁰⁶⁶

¹⁰⁵⁴ Kamuthy Balázs testamentuma, Gyalu, 1580. november 1. MOL, Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára F15, 7, f. 153–154. Még ebben az évben el is hunyt. A székely krónika i. m. 645. Kamuthy rövid életrajza: *Horn I.*: Hit és hatalom i. m. 214–217.

¹⁰⁵⁵ *Sunkó A.*: Az erdélyi fejedelmi testőrség i. m., 199

¹⁰⁵⁶ Dobokai köznemes család tagja, az esküvő 1569 tájára tehető.

¹⁰⁵⁷ Sombory László sógora

¹⁰⁵⁸ *Lázár M.*: Erdély főispánjai i. m.

¹⁰⁵⁹ EOE II. 311.

¹⁰⁶⁰ *Éble Gábor*: A gróf Károlyi család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével. Bp. 1913. I. tábla. Kolozsmonostori Konvent i. m. nr. 5421.

¹⁰⁶¹ MOL F1 LR 1 f. 134.

¹⁰⁶² Uo.

¹⁰⁶³ Pályafutása és rokoni kapcsolatai röviden összefoglalva: Politika és házasság i. m. nr. 46.

¹⁰⁶⁴ MOL F1 LR 1 f. 71, 145.

¹⁰⁶⁵ Gyulay Mihály tanácsúr végrendeletében nevezte így. MOL F15 6. f. 176–179.

2. Bethlen Druzsiana ¹⁰⁶⁷
3. Pókay Anna, esküvő: 1571. július 13. Abafája ¹⁰⁶⁸
a helvét irányzat követője
régi magyar főnemesi család tagja
egregius ¹⁰⁶⁹

Kemény Ferenc (ombozi)
†1573 e. ¹⁰⁷⁰
1568 e.–1572 Kolozs vármegye főispánja ¹⁰⁷¹
nem ismert
Szentpáli Erzsébet ¹⁰⁷²
régi erdélyi nemesi család tagja
egregius

Kemény István (gyerőmonostori)
†1573 ¹⁰⁷³
1556–1571 Küküllő vármegye főispánja ¹⁰⁷⁴
1566-ban elkísérte János Zsigmondot a zimonyi találkozóra
1572-ben követségben járt a Portán, korabeli híresztelések szerint Erdély és a Porta szövetségének szorosabbra vonásáról, a kölcsönös katonai segítségnyújtásról tárgyalt. ¹⁰⁷⁵
nem ismert
Sükösd Margit
régi erdélyi nemes család tagja
egregius

Kendy Antal (szentiváni?)
†1558. szeptember 1. Gyulafehérvár ¹⁰⁷⁶

¹⁰⁶⁶ Károlyi László: [Éble Gábor, Pettkó Béla:] A nagykarolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklástörténete I–II, Bp., 1911. (A mű gróf Károlyi László neve alatt jelent meg, de a szerzők Éble Gábor és Pettkó Béla voltak.) I. tábla

¹⁰⁶⁷ Bethlen György tanácsúr leánytestvére. Bethlenhez kettős sógorság fűzte: húgát, Károlyi Klárát Bethlen György vette feleségül. Levelezésük: Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár, Keresdi Bethlen család levéltára. II. Családtagok iratai. Fasc. 12. nr. 1.

¹⁰⁶⁸ Pókay Jakab tanácsúr leánya. Politika és házasság i. m. nr. 46.

¹⁰⁶⁹ MOL F1 LR 1 f. 165–166.

¹⁰⁷⁰ Kemény István bátyja. Nagy I.: Magyarország családai i. m. IV. 175.

¹⁰⁷¹ Lázár M.: Erdély főispánjai i. m. 30.; ETA VIII/1. 87. nr. 211.

¹⁰⁷² 1573-tól Kolozs vármegye mindkét főispáni címét már más viselte. Feleségéről 1579-ből van a következő adatunk, amikor már Cserényi Pál felesége. Lázár M.: Erdély főispánjai i. m. 30.

¹⁰⁷³ Kemény Ferenc öccse, portai követségéről visszatértében halt meg. Haller Gábor feljegyzései (1499–1607) Kolozsvári Állami Levéltár Keresdi Bethlen család levéltára. Vegyes politikai levelek (1590–1896). fasc. 327, főlíó szám nincs.

¹⁰⁷⁴ Lázár M.: Erdély főispánjai i. m. 71.; Fallenbüchl Z.: Magyarország főispánjai i. m. 152.

¹⁰⁷⁵ Bíró V.: Erdély követei i. m. 114.; Báthory István levelezése I. 221.

¹⁰⁷⁶ Izabella megöletti testvérével Kendy Ferencsel és Bebek Ferencsel együtt. Veress E.: Izabella i. m. 458–464.

1542–1551. december a helytartói tanács tagja ¹⁰⁷⁷ 1553–1556 az erdélyi ellenzék egyik vezetőjeként János Zsigmond visszahozatalán dolgozott ¹⁰⁷⁸ 1556–1558. szeptember 1. tanácsúr másodszor ¹⁰⁷⁹ 1558 nyara testvérevel, Kendy Ferencel és Bebek Ferencel Izabella eltávolításán dolgozott ¹⁰⁸⁰
?
1. Bogáthy Klára ¹⁰⁸¹ 2. Jakusith Anna ¹⁰⁸²
régi főnemesi család tagja
egregius ¹⁰⁸³

Kendy Ferenc (szentiváni) idősebb
†1558. szeptember 1. Gyulafehérvár ¹⁰⁸⁴ 1531 erdélyi alvajda ¹⁰⁸⁵ 1538–1539 Szapolyai tárnokmestere ¹⁰⁸⁶ 1542–1548 a helytartói tanács tagja ¹⁰⁸⁷ 1553. május 26.–1556. november Dobó Istvánnal erdélyi vajda a Habsburg interregnum alatt ¹⁰⁸⁸ 1556–1558. szeptember 1. tanácsúr másodszor ¹⁰⁸⁹ 1558 nyara testvérevel, Kendy Ferencel és Bebek Ferencel Izabella eltávolításán dolgozott ¹⁰⁹⁰
?
1. losonczy Bánffy Magdolna (†1542 e.) ¹⁰⁹¹ 2. Léway Katalin (1522 k.–1551) eljegyzés: 1542. augusztus ¹⁰⁹² 3. Homonnai Drugeth Borbála, esküvő: 1553 k. ¹⁰⁹³

¹⁰⁷⁷ Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányzata i. m. 29.

¹⁰⁷⁸ Bethlen F. Erdély története i. m. II. 178–177. és Oborni Teréz: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556. Bp. 2002. (Fons Könyvek, 1.) 135–141.

¹⁰⁷⁹ 1557-ben Bihar vármegye főispánjaként és Várad kapitányaként szokták említeni. *Pásti Judit*: Bihar vármegye főispánjai. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve VI. Szerk.: Gazdag István. Debrecen, 1979. 164. Ez a tévedés abból fakad, hogy összemosták Kendy Antal és Nyakazó Ferenc személyét. Lásd. az adattárban Nyakazónál.

¹⁰⁸⁰ Veress E.: Izabella i. m. 458–464.

¹⁰⁸¹ Jakó Zsigmond: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). Bp. 1990. II. nr. 4678, 5205

¹⁰⁸² Uo. nr. 5435. korábban bonchidai Bánffy Gáspár özvegye.

¹⁰⁸³ Uo. nr. 5392

¹⁰⁸⁴ Izabella megöletti testvérevel Kendy Antallal és Bebek Ferencel együtt. Veress E.: Izabella i. m. 458–464.

¹⁰⁸⁵ kolozsmonostori konvent i. m. II. 941.

¹⁰⁸⁶ EOE I. 3.; Bethlen F.: Erdély története i. m. II. 34. Oborni T.: Erdély pénzügyei i. m. 37–61.

¹⁰⁸⁷ Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányzata i. m. 29.

¹⁰⁸⁸ EOE I. 489–490.

¹⁰⁸⁹ Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányzata i. m. 29.

¹⁰⁹⁰ Veress E.: Izabella i. m. 458–464.

¹⁰⁹¹ Kendy Ferenc 1542 augusztusában már jegyben járt Léway Katalinnal, így a gyászév figyelembevételével Bánffy Magdolna 1541 augusztusa előtt meghalt. Politika és házasság i. m. nr. 2.

¹⁰⁹² Uo.; Végrendelete: Kendy Ferenczné végrendelete. Közlte: Károlyi Árpád. Századok 10. (1876) 747–750.

¹⁰⁹³ Korábban Kechety Márton felesége. Apja Drugeth Antal, gyámjai Báthory György és felesége Báthory Anna. Kolozsmonostori konvent i. m. II. nr. 5182, 5234

régi főnemesi család tagja
spectabilis et magnificus ¹⁰⁹⁴

Kendy Ferenc (radnóti), ifjabb
†1594. szeptember 12. Gyalu ¹⁰⁹⁵
1575. július Báthory pártján harcolt a kerelőszentpáli csatában ¹⁰⁹⁶
1575–1594 tanácsúr, Küküllő vármegye főispánja ¹⁰⁹⁷
1576 elején tagja a Báthory Istvánt Lengyelországba kísérő ünnepélyes követségnek ¹⁰⁹⁸
1584. szeptember követségben járt a Portán ¹⁰⁹⁹
1592 Sennyey Pongráccal követségben járt a Portán ¹¹⁰⁰
református ¹¹⁰¹
Bebek Judit, esküvő: 1582. szeptember 23. Radnót ¹¹⁰²
régi főnemesi család tagja
magnificus ¹¹⁰³

Kendy Gábor (radnóti)
†1594. augusztus 30. Kolozsvár ¹¹⁰⁴
1575 Bekes Gáspár pártján, fej- és jószágvesztésre ítélték, de sikerült kimenekülnie az országból. Testvére közbenjárására kegyelmet kapott.
1593. szeptember az országgyűlés adókonzervátorrá választotta a magyar náció részéről
1593–1594 Kolozs vármegye főispánja ¹¹⁰⁵
református
1. Balassa Margitesküvő: 1572e. ¹¹⁰⁶
2. Révay Anna (†1595) esküvő: 1591k. ¹¹⁰⁷

¹⁰⁹⁴ Uo. nr. 5442

¹⁰⁹⁵ Kendy Antal (†1558) és Bogáthy Klára (†1554) fia, Kendy Gábor testvére, Kendy Sándor unokatestvére. 1594-ben az ellenzék félreállításakor Báthory Zsigmond elfogatta, Gyalu várába vitette, ahol parancsára megfojtották. *Bethlen F.* Erdély története i. m. IV. 88.

¹⁰⁹⁶ Érdemeit a Gyulafehérváron, 1576. március 3-án kelt adománylevél emelte ki. MOL F1 LR 4. ff.101–102.

¹⁰⁹⁷ *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i.m. 29.

¹⁰⁹⁸ *Berger A.*: Urkunden i. m. III. nr. 3984.

¹⁰⁹⁹ *Lázár M.*: Erdély főispánjai i. m. 72.

¹¹⁰⁰ *Bíró V.*: Erdély követei i. m. 116.

¹¹⁰¹ Egyházi és irodalmi mecénatúrja ismert. RMNy I. 483, 645, 805. Laskai Csókás Pétert és Illyefalvi Istvánt támogatta, utóbbi Radnóton a Kendy családnál tanítóként is tevékenykedett.

¹¹⁰² Politika és házasság i. m. nr. 99. Bebek György (†1567) és Patócsy Zsófia (1533–1583) leánya. Balassi Bálint erdélyi tartózkodása alatt verset írt hozzá. A házaspár sógorságban állt ifjabb somlyói Báthory István-nal és öccsével, Báthory Gáborral, akik Bebek Zsuzsannát, illetve Bebek Annát vették feleségül.

¹¹⁰³ ETA VII/2. 56. nr. 89.

¹¹⁰⁴ Kendy Antal és Bogáthy Klára fia, Kendy Ferenc testvére, Kendy Sándor unokatestvére. 1594. augusztus 28-án az ellenzék félreállításakor Báthory Zsigmond elfogatta, és két nap múlva a Kolozsvár főterén lefejeztette. *Bethlen F.* Erdély története i. m. IV. 82.

¹¹⁰⁵ *Lázár M.*: Erdély főispánjai i. m. 33–34.

¹¹⁰⁶ Balassa Imre erdélyi vajda és Somi Anna leánya, Balassa Menyhért unokahúga. Első férje Bornemisza Benedek volt. 1572. március 29-én végrendelkezett, ekkor már Kendy felesége volt, de közös gyermekeik még nem születtek meg. MOL F 3 Centuria Z nr. 75

¹¹⁰⁷ Révay Mihály és Bakith Anna lánya, a Magyar Királyságból származott Erdélybe. Kendy előtt már kétszer is férjnél volt: Jakchy Boldizsár halála (1577 k.) után Sarmasághy Miklós (†1589) felesége lett. MOL P 108 Esterházy család levéltára, Repositoryum 4. Fasc. A Nr. 3.

régi főnemesi család tagja
generosus ¹¹⁰⁸

Kendy Sándor (lónai)
1538 u. ¹¹⁰⁹ –1594. augusztus 30. ¹¹¹⁰
1556e. Bártfán tanult Leonard Stöckel iskolájában ¹¹¹¹ 1557–? a wittenbergi, majd a párizsi egyetem hallgatója, együtt tanul Ungnad Dáviddal ¹¹¹² 1565–1568 kancelláriai titkár 1573–1594 tanácsúr 1578 Apafi Gergellyel együtt Doboka vármegye dicátora ¹¹¹³ 1578–1581 kincstartó Gálffy Jánossal 1578–1590 Belső-Szolnok vármegye főispánja 1583–1585 a hármastanács elnöke 1591–1594 Doboka vármegye főispánja ¹¹¹⁴
evangélikus
1. Bánffy Fruzsina (1569. június 21.) ¹¹¹⁵ 2. Patóchy Katalin (1573. szeptember 21.) ¹¹¹⁶ 3. Almády Anna esküvő: 1585. január ¹¹¹⁷ 4. Suky Kata ¹¹¹⁸
régi főnemesi család tagja
magnificus ¹¹¹⁹

Kornis Farkas (homoródszentpáli)
†1600. szeptember 18.u. ¹¹²⁰
1566 nyarán tagja volt a János Zsigmondot Zimonyba, Szulejmán szultánhoz kísérő erdélyi seregnek. 1571. június 9.–Udvarhelyszék királybírája ¹¹²¹

¹¹⁰⁸ MOL F1 LR 5. f. 295–297.

¹¹⁰⁹ Szüleinek 1538-ban még nem volt gyermekük, apja utódnélküli halála esetére rendelkezett javairól. Kolozsmonostori konvent i. m. II. nr. 4650.

¹¹¹⁰ Bethlen F. Erdély története i. m. IV. 82.

¹¹¹¹ Bártfai tanulmányai csak tanuló társa, Christian Schesaeus neki címzett dedikációiból ismertek.

¹¹¹² Ungnad Dáviddal együtt tanultak, ez új adat, eddig csak a wittenbergi diákoskodása volt ismert. Isztambul, 1575. április 29. ÖStA HHStA Türkei I. Karton 31. Konv. 3. 1575. IV. f. 246–249.

¹¹¹³ Berger A.: Urkunden i. m. III. nr. 4443, 4444, 4544.

¹¹¹⁴ Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányzata i. m. 29–30; ETA VII/3. 644.

¹¹¹⁵ Politika és házasság i. m. nr. 37. Felesége 1572 körül hunyt el hosszas betegeskedés után. Kölcsönös vagyonszerződésük: MOL F5 I. fasc. 5. nr. 55., kivonatolva: Szolnok-Doboka i. m. IV. 23.

¹¹¹⁶ Politika és házasság i. m. nr. 50.

¹¹¹⁷ MOL F16 Prot. B 42. nr. 106, 124. Székely Krónika i. m. 645. Csak az esemény és a dátum van feltüntetve, a menyasszony neve nem.

¹¹¹⁸ MOL F15 7. f. 43–44.

¹¹¹⁹ Hivatalnoki pályafutása idején is ezt a címet viselte. Lásd Christian Schesaeus dedikációját. RMNY I. 234.

¹¹²⁰ Mivel Kornis veje, Székely Mózes Vitéz Mihály vajda ellenzékének egyik vezére lett, a vajda válaszul fogságba vetette Kornis Farkast, majd a vesztes miriszlói csata után 1600 szeptemberében meg is ölette. Szádeczky Lajos: Erdély és Mihály vajda története 1595–1601. Oklevéltárral. Temesvár, 1893. 179., 190., 568. Kornis rövid életrajza: Horn I.: Hit és hatalom i. m. 239–248.

1575. július 8. Báthory István oldalán harcolt a kerelőszentpáli csatában
1595 székely főkapitány
radikális Szentháromság-tagadó
1. Petki Kata ¹¹²²
2. Bethlen Krisztina ¹¹²³
Székelyföldre a 15. században betelepülő és a helyi elitbe beépülő, 16. század elején már a primori családok közé sorolt familia tagja
egregius ¹¹²⁴

Kovacsóczy Farkas (körtvefájai)
1540 k.–1594. szeptember 11. Szamosújvár ¹¹²⁵
1563 e. alsólindvai Bánffy László királyi főajtónálló szolgálatában állt, gyermekeinek nevelője ¹¹²⁶
1563-tól Forgách Ferenc klientúrájához csatlakozva a püspök pártfogoltja lett, ¹¹²⁷
1568–1576 eleje Padovában tanult kisebb megszakításokkal
1571–1573 nyara, Padova ifj. Báthory István tanulmányait felügyelte ¹¹²⁸
1573 rövid ideig Erdélyben dolgozott Forgách Ferenc mellett a kancellárián, majd visszatért Itáliába
1575 tavaszán Padovában orvossá avatták. ¹¹²⁹
1576–1578 a lengyelországi erdélyi kancellária titkára
1578–1594 kancellár és tanácsúr
1583–1585 között a hármastanács tagja
1585 kormányzati elveit a <i>De administratione Transylvaniae</i> című munkájában fejtette ki ¹¹³⁰
vallása bizonytalan, többször változtatta ¹¹³¹

¹¹²¹ Lázár Miklós: Székely főtisztek 1562-től fogva 1711-ig. (kézirat) Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Ms 561. f. 5.

¹¹²² Kemény József: Deductio stemmatographica familiae Petky. KvAKt MS KJ 256/III. f. 1–124. és Lázár Miklós: Jegyzetek és adatok a gróf Kemény József Deductio stemmatographica familiae Petky című kézirati művéhez. Uo. f. 125–250.

¹¹²³ Búni Bethlen Gergely (†1567) tanácsúr és Kállay Orsolya leánya. Az esküvő az 1560-as évek közepére tehető.

¹¹²⁴ A Királyi Könyvekben s más birtokügyi feljegyzésekben következetesen így említették, pl.: MOL F1 4. f. 480.; MOL P 1870 P 1870 Rhédey (kisirédei) család levéltára, homoródszentpáli Kornis és rokon családok I/4. f. 49–50.

¹¹²⁵ Báthory Zsigmond augusztus 28-án elfogatta, majd Báthory Boldizsárral együtt Szamosújvárra vitette, ahol később mind két főurat megfojtatta. Bethlen F. Erdély története i. m. IV. 88. Kovacsóczy életrajza: Szádeczky Lajos: Kovacsóczy Farkas 1576–1594. Bp. 1891. Ahol más forrásra nem hivatkozom, ott az ő eredményeit használom.

¹¹²⁶ Almási Gábor: Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai. Századok 2006/6, 1413–1414. és Varjas Béla: Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely. Irodalomtörténeti Közlemények 74. (1970) 129.

¹¹²⁷ Kapcsolatukra: Almási G.: Variációk i. m. 1405–1440.

¹¹²⁸ A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1846). Szerk.: Veress Endre. Bp. 1915. 82–83., Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai (1221–1864). Szerk.: Veress Endre. Bp. 1941. 203, 230–231.

¹¹²⁹ Veress E.: Matricula et acta i. m. 85.

¹¹³⁰ Kovacsóczy Farkas: Dialógus Erdély igazgatásáról [De administratione Transylvaniae dialogus]. Bónis György fordítása. In: Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1982. 1225–1254.

¹¹³¹ Első házassága katolikus rítus szerint ment végbe.

Harinnai Farkas Katalin, esküvő: 1580. január 29. Harina ¹¹³² Kendy Krisztina esküvő: 1593 ¹¹³³
homo novus az elitben, családja dalmát származású, apja költözött Erdélybe az 1540-es évek elején ¹¹³⁴
magnificus ¹¹³⁵

Majláth Gábor (fogarasi, korábban szunyogszegi)
1530 u. –1577. Julius 22. Olmüc ¹¹³⁶
1542–1550 Apja isztambuli rabsága miatt nagybátyjánál, Nádasdy Tamásnál nevelkedik 1547–1559 Nádasdy Tamás Bécsben nevelteti, kétszer is jól sikerült oratiót tart I. Ferdinánd jelenlétében, majd az udvarban szolgált ¹¹³⁷ 1550 itáliai peregrináció ¹¹³⁸ 1560 Visszaköltözött Erdélybe, János Zsigmond visszaadta fogarasi birtokait ¹¹³⁹ 1561-ben János Zsigmond elleni merénylettel gyanúsították ¹¹⁴⁰ 1562. június 22. fogarasi kapitányként részt vett a felkelő székely csapatok megfékezésében a Marosvásárhely melletti csatában ¹¹⁴¹ 1566 tavasz az országgyűlés János Zsigmond zimonyi útja idejére Hagymássy Kristófot országos főkapitányként, Báthory Kristófot és Majláth Gábort helyetteseként rendelte Erdély védelmére ¹¹⁴² 1567. Fogarast János Zsigmondnak eladva, Magyarországra majd Morvaországba költözött. ¹¹⁴³
római katolikus ¹¹⁴⁴
Alsó-Lindvai Bánffy Anna, esküvő: 1563 február–március ¹¹⁴⁵ Nád 171–172.
Krassó vármegyéből 1430 körül Erdélybe költöző román eredetű család ¹¹⁴⁶

¹¹³² Harinnai Farkas Farkas tanácsúr leánya. 1591-ben elváltak, mert Katalin állítólag házasságtörést követett el somlyói Báthory Boldizsárral. Politika és házasság i. m. nr. 86.; Kovacsóczy végrendelete, Gyulafehérvár, 1591. október 21. *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. (reprint), III. Bp., 1986. 138–142.

¹¹³³ Kendy Sándor leánya, ezzel a házassággal somlyói Báthory Boldizsár sógora lett.

¹¹³⁴

¹¹³⁵ ETA VII/2. 191. nr. 53.

¹¹³⁶ Szunyogszegi Majláth István erdélyi vajda és Nádasdy Anna fia, Nádasdy Tamás unokaöccse. Szülei 1530-ban házasodtak össze. Sírfeliratát közli: *Majláth Béla*: A Majláth család nemzedékrendje. Turul 1888. 7.

¹¹³⁷ Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Szerk. Károlyi Árpád és Szalay József. Bp. 1882. 130, 136.

¹¹³⁸ U.o. 141. Anyja 1549. december 18-án írt levelében kéri, hogy fia itáliai útja előtt elbúcsúzhassanak egymástól.

¹¹³⁹ Először 1559-ben tért haza, de ezt ideiglenes tartózkodásnak tervezte. A székely krónika „1559 ... Maylád Gábor ez időben jöve haza Fogaras várában” TT 1880. 641. Amikor Majláth megértette, hogy János Zsigmond elkobozza birtokait, ha Bécsben Ferdinánd szolgálatában maradt, 1560-ban visszatért Bécsbe, és engedélyt kért Erdélybe való költözésére. Nádasdy Tamás nádor családi levelezése i. m. 169–170.

¹¹⁴⁰ *Bethlen F.*: Erdély története i. m. 261.

¹¹⁴¹ *Bethlen F.*: Erdély története i. m. 232–233

¹¹⁴² EOE II. 311.

¹¹⁴³ Már 1558-ban megszerezte első morva birtokát, Littenschütz. *Ernyey József*: Morvaország magyar urai. Turul 1925. 13.

¹¹⁴⁴ Az olmüci ferences zárdába temetkezett.

¹¹⁴⁵ Bánffy László zalai főispán leánya, Miksa, akkor cseh király, udvarhölgye. Az eljegyzés már 1561 őszén megtörtént, de az esküvő csak 1563 elején ment végbe. Nádasdy Tamás nádor családi levelezése i. m. 171–172. Kelengyéjének jegyzéke: Történelmi Tár 1883 596.

¹¹⁴⁶ A Majláth család nemzedékrendje. T i. m. 5–6.

1547. augusztus 13. I. Ferdinánd a bárók sorába emelte,¹¹⁴⁷ 1567 Alsó-Ausztriában honosították, ott grófi ranggal szerepelt¹¹⁴⁸

Mikola Ferenc (szamosfalvi)
1520k.–1568 után ¹¹⁴⁹
1539– ? Bécs, egyetemi tanulmányok 1552 előtt Izabella királyné szervitora 1552–1556 vízaknai kamara vezetője 1562-től haláláig az uralkodói tanács tagja
Szentháromság-tagadó
1. ismeretlen 2. Melith Anna, Baranyai Miklós, majd losonczy Bánffy Mihály özvegye
régi erdélyi főnemesi család tagja
magnificus

Némethy Ferenc (zétényi)
† 1565. február 10., Tokaj védelmében ¹¹⁵⁰
1555-ig Serédy Gáspár tokaji tiszttartója, majd fiának, Jánosnak gyámja 1556 János Zsigmond hűségére tért, Tokaj és Szerencs várával 1562. március 4. A vesztes hadadi csatában fővezér
A helvét irányzat követője, zsoltáíró, ismert mecénás ¹¹⁵¹
Felesége Balassa Zsófia ¹¹⁵²
Zemplén vármegyei nemes család tagja
magnificus ¹¹⁵³

Stanisław Nieżowski
1520k.–1573. július k. ¹¹⁵⁴
1539–1559 Izabella királyné udvari familiárisa 1560–1573 királyi pohárnok 1565-ben praecisorként is említik 1564?–1573 az uralkodói tanács tagja, a kancellár távollétében a királyi pecsét őre 1567–1573 az uralkodói tanács tagja 1571 János Zsigmond végrendeletének egyik végrehajtója, testamentumos úr
evangélikus → Szentháromság-tagadó
1. ismeretlen (1560. január 7.) ¹¹⁵⁵ 2. Zamfira, Mózes havasalföldi vajda lánya, Keserű István özvegye (1570. május 7.) ¹¹⁵⁶

¹¹⁴⁷ A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere i. m. Majláth család.

¹¹⁴⁸ A Majláth család i. m. 7.

¹¹⁴⁹ Rövid életrajza: *Horn I.*: Hit és hatalom i. m. 211–213.

¹¹⁵⁰ *Némethy Lajos*: Adatok a Némethy családok genealogiájához. Turul 1883 26–29.

¹¹⁵¹ Melius Juhász Péter több művét, Székely István kronológikus világhronikáját dedikálta neki, támogatta Weres Balázs Werbőczy-fordítását és kiadását is. RMNy I. 156, 177, 182, 207.

¹¹⁵² Balassa Imre erdélyi vajda és Somi Borbála lánya, Férje halála után körösszegi Csáky Lászlóhoz ment férjhez

¹¹⁵³ Politika és házasság i. m. nr. 41.

¹¹⁵⁴ Rövid életrajza: *Horn I.*: Hit és hatalom i. m. 192–196.

¹¹⁵⁵ Csak a házasság ténye ismert a szebeni és a beszercei tanács levelezéséből. Politika és házasság i. m. 14.

lengyel köznemesi család tagja
1559-ben generosusként említve, magnificus

Nyakazó Ferenc ¹¹⁵⁷
1495k.–1572k. ¹¹⁵⁸
?–1549 Balassa Menyhárt szolgálatában állt, a Csábrági vár egyik kapitánya 1549. június Csábrág ostromakor Bernardo de Aldana fogságába esett ¹¹⁵⁹ 1549. Hűtlenség címén elveszti kapaszi, kiscsalomjai és kóvári birtokrészeit (Hont) ¹¹⁶⁰ 1557–1558? Váradai főkapitány először ¹¹⁶¹ 1563–1565 lovászmester, udvari főkapitány 1565–1567 Bihar vármegye főispánja, a váradai vár kapitánya másodszor 1568–1572 Máramaros vármegye főispánja ¹¹⁶² 1568–1571 a huszti vár praefektusa, a máramarosi sókamara ispánja ¹¹⁶³
a helvét irányzat követője
felesége neve nem ismert ¹¹⁶⁴
betelepülő homo novus, Hont vármegyében birtokos kisnemesi család tagja ¹¹⁶⁵
egregius

Ombozy Miklós (ombozi) ¹¹⁶⁶
?–?
1553 vajdai követ a vásárhelyi székely gyűlésen ¹¹⁶⁷ 1553. október vajdai követ a szászokhoz ¹¹⁶⁸ 1559. október János Zsigmond követe Mikola Ferencsel a szászoknál adóügyben ¹¹⁶⁹ 1560 években tanácsúr ¹¹⁷⁰
Doboka vármegyében birtokos régi nemesi család ¹¹⁷¹

¹¹⁵⁶ Politika és házasság i. m. nr. 40.

¹¹⁵⁷ Hivatalos iratokban mindig Nyakazó Ferenc néven szerepelt, de a forrásokban gyakran Antal keresztnévvel említik, úgy látszik ezt a nevet is használta. Emiatt régebben tévesen Kendy Antallal azonosították, ami már azért sem lehetséges, mert Kendy Antalt 1558-ban Izabella királyné meggyilkoltatta, Nyakazónak pedig csak ezután indult el a karrierje. A korban más Nyakazót Ferencen és gyermekein, Györgyön és Katalinon kívül nem ismerünk.

¹¹⁵⁸ Gromo 1565-ben 70 évesnek becsülte. *Gromo, G.: Compendium i. m. 58.*

¹¹⁵⁹ Aldana levelét közli: *Korpás Zoltán: Egy spanyol zsoldosvezér levelei a XVI. század közepén vívott magyarországi háborúkról. Adalékok Bernardo de Aldana magyarországi tevékenységéhez (1548–1552) Fons 6. évf. 12. sz. (1999)*

¹¹⁶⁰ *Kubinyi Ferenc: A mohorai Vidfyek címéres-levele és nemzedésrendje. Turul 1885. 64.*

¹¹⁶¹ *Balogh J.: Varadinum. i. m. I. 69.*

¹¹⁶² Címei: ETA VII/1. nr. 43, 133, 184, 320.;

¹¹⁶³ 1571. január 28-án kelt parancslevelében ezekkel a címekkel szerepelt. *Komáromy András: Levéltári kutatások I. (1216–1717) Történelmi Tár 1903. 125.*

¹¹⁶⁴ Nős volt, két gyermeke maradt: György, később váradai vajdai familiáris és Katalin, Kecseti László felesége. Politika és házasság. i. m. nr. 66.

¹¹⁶⁵ *Nagy I.: Magyarország családai i. m. VIII. 181.*

¹¹⁶⁶ Kisdevecseri és szovátai előnévvel is szerepelt.

¹¹⁶⁷ *Oborni T.: Erdély pénzügyei i. m. 208.*

¹¹⁶⁸ *Berger A.: Urkunden i. m. II. nr. 2190.*

¹¹⁶⁹ *Berger A.: Urkunden i. m. II. nr. 2542.*

¹¹⁷⁰ *Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányzata i. m. 32.*

¹¹⁷¹ Elsősorban a Kemény, Dienessy, Suky, Almády családokkal álltak közeli rokonságban.

egregius

Orbay Miklós (vingárti), idősebb ¹¹⁷²
†1572 vége, gutaütésben ¹¹⁷³
1553–1556 A János Zsigmond visszatérésén munkálkodó párt tagja ¹¹⁷⁴
1562. január elején Balassa Menyhárt támadásakor János Zsigmond Szászsebes parancsnokává nevezte ki sógorával, Keserű Istvánnal együtt ¹¹⁷⁵
1566. május–1571. május Az országgyűlés Hagymássy Kristóf országos főkapitány mellé strázsamesternek (vigiliarum praefectus) választotta Balásfy Ferenczel együtt ¹¹⁷⁶
1566 Szulejmán zimonyi táborába kísérte János Zsigmondot, egyike volt annak a tizenkét főembernek, akik a szultán sátrába is bebocsátást nyertek. ¹¹⁷⁷
1566 december–1569 karánsebesi bán ¹¹⁷⁸
1568 Portai követséget viselt: az éves adót vitte be Balogh Ferenczel és Erdélybe vitte Sze-lim szultánnak a szabad fejedelmválasztást jóváhagyó fermánját ¹¹⁷⁹
1570. január tanácsúrként említik, Bekes Gáspár híve ¹¹⁸⁰
vallása pontosan nem ismert, valamelyik protestáns irányzat követője ¹¹⁸¹
gibárti Keserű Kata
székely eredetű család tagja ¹¹⁸²
egregius

Pekry Gábor (petrovinai)
1515 k.–1577 márciusa u. ¹¹⁸³
1551 vége–1552. szeptember 4. Szolnok egyik alkapitánya ¹¹⁸⁴
1562 fontos szerepet játszott a székely lázadás leverésében, amely után János Zsigmond székely főkapitánnyá nevezte ki, ő építtette az Udvarhelyi várat. ¹¹⁸⁵
1565 k. Déva várának kapitánya ¹¹⁸⁶

¹¹⁷² Orbai és viskolci előnévvel is szerepelt.

¹¹⁷³ Székely krónika i. m. TT 1880 642.

¹¹⁷⁴ EOE I. 499.

¹¹⁷⁵ *Mathias Miles: Siebenbürgischer Würg-Engel*, Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Hermannstadt 1670, mit e. Einf. von Adolf Armbruster. - Köln; Wien: Böhlau, 1984. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens; Band 8) 81.

¹¹⁷⁶ EOE II. 311, 397.

¹¹⁷⁷ *Bánfy G.*: Második Jánosnak i. m. 143. Tévesen Orbán Mikósnak írva.

¹¹⁷⁸ *Pesty F.*: A Szörényi bánság i. m. 299.

¹¹⁷⁹ *Bíró V.*: Erdély követei i. m. 14. és EOE II. 397.

¹¹⁸⁰ Tanácsuraságának kezdete nem ismert, 1566-ban még nem említették ezzel a címmel. Trócsányi Zsolt sem szerepeltette a tanácsosi listán, egyedül Gyulay Mihály végrendeletében szerepel így: Medgyes, 1570. január 5. MOL F1 LR 1. f. 176–179.

¹¹⁸¹ *Horn I.*: Hit és hatalom i. m. 59.

¹¹⁸² *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. VIII. 232.

¹¹⁸³ Pekry Lajos fia. Gromo 1565-ben kb. ötven évesnek becsülte. *G. Gormo*: Compendium i. m. 60. 1577. március 14-én még életben volt, 1583. február 25-én már néhainak írták. ETA VII/3. nr. 92, 183. Kelemen Lajos szerint már 1581 előtt elhunyt. A Pekry család monográfiáját Kelemen Lajos tervezte megírni. A főleg a 17. századra koncentráló anyaggyűjtése a hagyatékában maradt fent, ahol nem hivatkozom más forrásra, ott az ő adatait használtam fel. Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár, Kemény Lajos gyűjtemény fasc. 63.

¹¹⁸⁴ A vár feladása miatt induló vizsgálat tanúvallomásai szerint utolsónak hagyta el a várat. *Szendrei János*: Szolnok eleste 1552-ben. Hadtörténelmi Közlemények 1889. 132.

¹¹⁸⁵ *Székel József*: A székelyek lázadása János Zsigmond ellen. Hadtörténelmi Közlemények 1889 148–152

1569. március–november Várad főkapitány, Bihar vármegye főispánja ¹¹⁸⁷
1569 belényesi kapitány
1571–1575 Bekes Gáspár pártjának egyik legaktívabb szervezője és tagja ¹¹⁸⁸
1562-ben evangélikus, 1566 után Szentháromság-tagadó ¹¹⁸⁹
villányi Kápolnai Anna
betelepülő homo novus
egregius ¹¹⁹⁰

Petrichevich Horváth Kozma (komlódi)
(1523–1590. április 28.) ¹¹⁹¹
1550–1551 Fráter György familiárisa
1552–1563 somlyói Báthory András (†1563) familiárisa ¹¹⁹²
1564–1571. július Vécs provizora ¹¹⁹³
1571. július 3.–1576 Gyulafehérvár prefektusa ¹¹⁹⁴
1575. március Zaránd vármegye főispánjaként és Gyulafehérvár várparancsnokaként írja alá egy levelét ¹¹⁹⁵
1576–1590 a fogarasi vár kapitánya és prefektusa ¹¹⁹⁶
1588–1590 tanácsúr ¹¹⁹⁷
a helvét irányzat követője ¹¹⁹⁸
dersi Petki Borbála (†1595. február 7.) ¹¹⁹⁹
1550 körül betelepülő homo novus, horvát köznemesi család tagja ¹²⁰⁰
egregius

Pókay Jakab
†1571 után ¹²⁰¹
1553-ban a gyulafehérvári egyház provizoraként említik
1558 kincstartó

¹¹⁸⁶ G. Gormo: Compendium i. m. 60.

¹¹⁸⁷ MOL F 1 LR 1. f. 138–139., 195.

¹¹⁸⁸ EOE II. k. 564–567.

¹¹⁸⁹ Horn I.: Hit és hatalom i. m. 21, 49–50, 64.

¹¹⁹⁰ MOL F1 LR 4. f. 525–526.

¹¹⁹¹ Petrichevich Horváth Kozma és felesége, Petki Borbála pontos halálozási dátuma sírkövékről ismert. Balogh Jolán: Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század. Bp. 1985. 318. és 286–287. kép. Pályafutásából fontos dokumentumokat idéz: Petrichevich Horváth Emil: A Petrichevich család általános története. Első rész I. 1069–1526 Bp. 1934. 323–331.

¹¹⁹² Báthory András levelei Nádasdy Tamáshoz. Történelmi Tár 1905. 227–231.

¹¹⁹³ Petrichevich Horváth E.: A Petrichevich család történetének regesztái. Első rész. II. kötet 1069–1942. 61. nr. 288.

¹¹⁹⁴ Hivatali esküje szövege közölve: Petrichevich család regesztái i.m. 68. nr. 331és KmOL Branyiczka Jósika család levéltára fasc. 1582.

¹¹⁹⁵ Petrichevich Horváth Kozma Melíth Istvánnak. Gyulafehérvár, 1575. március 21. MOL P 707 Zichy család levéltára fasc. 516.

¹¹⁹⁶ Petrichevich család regesztái i.m.78. nr. 387,81. nr. 399, 402, 82. nr. 403, 405, 406

¹¹⁹⁷ Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányzata i. m. 32.

¹¹⁹⁸ Laskai Csókés Péter egyik mecénása volt RMNY I. 483.

¹¹⁹⁹ Dersi Petki János és Lázár Margit leánya. Balogh J.: Kolozsvári kőfaragó műhelyek i. m. 318.

¹²⁰⁰ Petrichevich Horváth E.: A Petrichevich család i. m. 329.

¹²⁰¹ Rövid életrajza: Horn I.: Hit és hatalom i. m. 207–210.

1566?–1571 az uralkodói tanács tagja
1567–1571 főudvarmester
Szenháromság-tagadó
felesége nem ismert ¹²⁰²
régi erdélyi nemesi család tagja
1567-ig egregius, azután magnificus

Radák László, (magyarbényei) idősebb (?)
†1565 júniusa előtt ¹²⁰³
1543–1551 az uralkodói tanács tagja ¹²⁰⁴
1555–1556 borosjenői, pankotai és désznai várnagy ¹²⁰⁵
1556 elején csatlakozott a János Zsigmond visszatértét sürgető párthoz, de miután ostrom alá fogták Borosjenőt, megadta magát és kegyelmet kért
1556–1562 a gyulai várban lovaskapitány ¹²⁰⁶
1562. március 4. A hadadi csatában súlyos vereséget szenvedő erdélyi sereg egyik vezére Báthory Istvánnal és Némethy Ferencsel ¹²⁰⁷
1562 ismét átpártolt János Zsigmond oldalára, a székely felkelők ellen harcoló sereg egyik vezére
1562(?)–1565 az uralkodói tanács tagja
1562–1564 a határvidékre vezényelt csapatok egyik vezetője
1563 október–november a Moldvába küldött erdélyi sereg vezéréneként Heraclides, azaz Despot vajda ellenében trónra segítette Stefan Tomșát ¹²⁰⁸
vallása pontosan nem ismert, valamelyik protestáns irányzat követője
betelepülő homo novus, szerb származású Békés megyei család tagja, apja kapott nemes-séget 1514-ben.

Radák László (magyarbényei), ifjabb(?)
?–? ¹²⁰⁹
1569 november 22.e.–1570 a váradi vár kapitánya ¹²¹⁰
1570 januárjától Bihar vármegye ispánja
1571–1575 Bekes Gáspár párthíve és legfőbb bizalmasa ¹²¹¹
1573. január 6. birtokaira nova donatiót kapott Miksa császártól ¹²¹²

¹²⁰² Nős volt, mivel két lánya maradt: Anna, Károlyi Lászlóné és Magdolna, Harinai Farkas Jánosné.

¹²⁰³ Gromo: „Itt volt még Radák, az erényes és jeles harcos, de '65-ben meghalt betegségben. Június elején a helyére Bornemissza Farkast helyezték” Eddig egyetlen Radák Lászlót ismertünk. Osztódásuk azt jelenti, hogy néhány tisztségről nem tudjuk, hogy hozzá vagy a fiához kapcsoljunk.

¹²⁰⁴ *Haán Lajos*: Az 1543. eszt. febr. 11-én Gyulán tartott országgyűlés. in: A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat Évkönyve. I. 1874/5. 76–85. Trócsányi nem szerepeltette a tanácsosi listán. http://web.bmk.hu:8080/jadox/images/BM_Reg_evk_1874_75.pdf Az internetes változatban a 39. oldalon. (2012. január 2.)

¹²⁰⁵ *Márki Sándor*: Aradvármegye és Arad szabad királyi város története. Arad, 1892, 556.

¹²⁰⁶ *Karácsonyi János*: Békésvármegye története I–III. Gyula, 1896. III. 110. (internetes változat oldalszáma) http://web.bmk.hu:8080/jadox/images/Karacsony_3kotet.pdf (2012. január 3.)

¹²⁰⁷ Székely Antal tudósítása a hadadi csatáról. közli: YS [Szilágyi Sándor] TT 1900. 141–144.

¹²⁰⁸ Tanúvallatások Heraklides Jakab megöletése ügyében. közli: if. Kemény Lajos. TT 1896 98. (85–100); Borsos Sebestyén krónikája ETA I. 21.

¹²⁰⁹ Ő csak akkor létezett, ha Gromo igazat állít, és a másik Radák László valóban meghalt 1565-ben.

¹²¹⁰ 1569. november 22-én már nagyváradi kapitányként említették. MOL F1 LR 1 f. 138–139.

¹²¹¹ EOE II. 432. Bekes Gáspárnak a bécsi emigrációból Radákhoz írt levelei: ETT I. 113–120, 140–142.

1575 egyik hadvezére, 1575. augusztus 10. az országgyűlés távollétében fej- és jószágvesztésre ítélte ¹²¹³
Szentháromság-tagadó
második generációs az erdélyi elitben

Sigér János (nyárádszentlászlói)
1596 után ¹²¹⁴
1572–1589 az udvarhelyi vár provizora ¹²¹⁵ 1577 Marosszék királybírójaként említve ¹²¹⁶ 1578 csiki királybíró 1581. tagja volt annak a portai ünnepélyes főkövetségnek, amely Báthory Zsigmond számára az athnámét és a fejedelmi jelvényeket elhozta ¹²¹⁷ 1583–84 kincstartó ¹²¹⁸ 1593. szeptember az országgyűlés Kendy Gáborral és Huet Alberttel conservatorrá választotta. ¹²¹⁹
unitárius ¹²²⁰
Apafi Fruzsina ¹²²¹
marosszéki székely család ¹²²²
egregius, kincstartósága idején generosus megnevezéssel is szerepelt ¹²²³

Sombory László (magyarnagyszombori)
1527e.–1589. december 26 előtt ¹²²⁴
1551 szolgabíró Doboka vármegyében ¹²²⁵ 1559–1563 a nagyobb kancellária írnoka ¹²²⁶ 1570 májusában a fejedelmi tábla ülnökeként említve 1572–1579 (1586?) fiscalis director 1572–1590 tizedfőarendátor ¹²²⁷

¹²¹² Miksa Radák Lászlónak adományozta Fodorházát és Zotelkét Dobokában, Alparétet; Szinyét, Kálnát Bűdöst, Nagymezőt, Tálásfalvát Újfalút és Kecsetet Belső-Szolnok vármegyében. Bécs, 1573. január 6. MOL E 227 Magyar Kamara Archivuma Libri donationum 2. 734

¹²¹³ EOE II. 567.

¹²¹⁴ 1596 áprilisában még élt, ekkor adta férjhez Anna nevű lányát Petrichevich Horváth Ferenchez. Politika és házasság i. m. nr. 118.

¹²¹⁵ ETA VII/3. 735.

¹²¹⁶ Székely tisztségeire: *Lázár Miklós*: Székely főtisztek i. m. KvEKt Ms. 561.

¹²¹⁷ *Kőváry László*: Erdély történelme. VI. Pest, 1863. 39–40.

¹²¹⁸ *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i. m. 321.

¹²¹⁹ *Bogdándi Zsolt*, Gyerőfi János számadása az 1597-1598 évi erdélyi hadiadóról. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXX. Debrecen, 2005. 27.

¹²²⁰ A szentlászlói unitárius egyházközség patrónusa volt, több családtagjával ott is van eltemetve. *Orbán Balázs*: A Székelyföld leírása. IV. Pest 1870 58–60.

¹²²¹ *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. X. 913.

¹²²² *Pálmay*: Maros-Torda i. m. 121.

¹²²³ MOL F1 LR 3. f. 36–37.; 67.; 4 f.n531–533.

¹²²⁴ Sombory halálát 1590-re szokás tenni, de Báthory Zsigmond 1589. december 26-án Besztercén kelt rendeletében már néhaiként említették. MOL L R F1 4. 315–319.

¹²²⁵ *Berger A.*: Urkunden i. m. II. nr. 2116.

¹²²⁶ A pályafutás adataira lásd: *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i.m. 34.

1581–1590 tanácsúr
1583–1585 a hármastanács tagja
evangélikus ¹²²⁸
1. Walkay Zsuzsanna ¹²²⁹
2. Massay Anna
régi erdélyi nemesi család tagja
magnificus (1583-ig egregius) ¹²³⁰

Sulyok Imre (lekcsei)
1540 k.–1578. január 25. ¹²³¹
1560 a bécsi egyetemre iratkozott be
1562 a wittenbergi egyetemen folytatta tanulmányait, majd Észak-Itáliába utazott
1567–1570 a nagyobb kancellária írnoka ¹²³²
1574–1575 ítélőmester
1576–1578 kancellár
1577–1578 tanácsúr ¹²³³
római katolikus
Baládffy Katalin
betelepülő, családja az 1540-es években menekült el Bács megyéből
egregius

Szalánczy János (szenttamási)
†1563 ¹²³⁴
1525 Radu de la Afumați havasalföldi vajda titkára
1529–1538 Szapolyai János udvari familiárisa a portai és román ügyek szakértője
1538–1541 Küküllővár és tartománya igazgatásával bízták meg
1542-től portai követségeket viselt

¹²²⁷ Trócsányi szerint 1575-től, de egy 1572. január 8-án kelt levélben már ezzel a címmel említik. *Berger A.*: Urkunden i. m. III. nr. 3751.

¹²²⁸ Possevino így írt róla: „Sombori László, a ki fiát a mi iskolánkba adta s nagyon tudományos embernek látszik, nem is akkora eretnek, mint a többi, mert hitére nézve sem nem ariánus, sem nem kálvinista s azon véleményben van, hogy a lutheránus vallás, melyben gyerekkora óta nevelődött, nem igen különbözik a katolikustól: a miben ugyan alaposan csalódik” *Antonio Possevino della Compagnia di Gesù: Transilvania* (1584) ed. Andrea Veress. (Fontes Rerum Transylvanicarum III.) Bp. 1913. 251.

¹²²⁹ Nővére Károlyi Dénes kolozsi főispán felesége volt. MOL F1 LR 1

¹²³⁰ 1582. november 17-én kelt okiratban még egregius, ezután pedig már magnificus címmel szerepelt, rangemelés minden bizonnyal triumviri kinevezéséhez társult. *Bogdándi Zsolt*: A kolozsmonostori konvent fejedelemségkori hiteleshelyi tevékenysége. (XVI–XVII. század). Debrecen 2011. 216. nr. 241. <http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/109305/5/dolgozatrtf-t.pdf>

¹²³¹ Életére lásd: *Jakó Klára*: Lekcsei Sulyok Imre kancellárjáról. In: Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár 2003. 191–207.

¹²³² A pályafutás adataira lásd: *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i.m. 181, 357.

¹²³³ Trócsányi tanácsúri rangjáról nem tudott, amit ki is emelt, mint a kancellárok esetében szokatlan jelenséget. *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i.m. 40.

¹²³⁴ Életére lásd: *Jakó Klára*: A Szalánczyak. in: Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy, Pozsony Ferenc. Kolozsvár 1999. 200–205.

1551–1553 ecsedi Báthory András erdélyi vajda szolgálatában secretarius és auditor 1556–1563 tanácsúr ¹²³⁵
a lutheri tanok követője
1. Lapugyi Bár Anna (1526) 2. losonczy Bánffy Dorottya
régi magyar nemesi család tagja, a fejedelemségben betelepülő ¹²³⁶
magnificus (1556-ig egregius) ¹²³⁷

Szalánczy László (szenttamási, majd branyicskai)
†1594. augusztus vége, vagy szeptember eleje ¹²³⁸
1560 János Zsigmond udvari familiárisa ¹²³⁹ 1568–1576 Fejér vármegye főispánja ¹²⁴⁰ 1575-től mint főkövet, többször is diplomáciai megbízatást teljesített Isztambulban és Budán. ¹²⁴¹ 1583, 1588, 1591–92 Zaránd vármegye főispánjaként említve ¹²⁴² 1591-ben rendkívüli követ a Portán, Báthory Zsigmond itáliai házassági terveiről tárgyalt. ¹²⁴³
unitárius ¹²⁴⁴
Dorothea Niezowska, 1560. május 12. ¹²⁴⁵
régi magyar nemesi család tagja, a fejedelemségben második generációs ¹²⁴⁶
egregius

Szigethy Pál (máramarosi)
†1576 k. ¹²⁴⁷
1550–1559 a helytartói tábla majd a kisebb kancellária írnoka 1559–1566 a nagyobb kancellária írnoka

¹²³⁵ Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányzata i. m. 34.

¹²³⁶ Gyulaffy Lestár szerint Szalánczy Mihály 1457-ben költözött Erdélybe (TT 1893. 115.), Jakó Klára azonban csak a 16. század elejére teszi a család betelepülését. *Jakó K.*: A Szalánczyak i. m. 200.

¹²³⁷ *Jakó Zs.*: A kolozsmonostori konvent i. m. nr. 5245, 5327 és 5393.

¹²³⁸ Ellenezte, hogy Erdély háborúba lépjen az Oszmán Birodalom ellen, ezért 1594 augusztusának végén Báthory Zsigmond elrendelte letartóztatását, ő azonban fegyverrel szállt szembe az elfogására érkező katonákkal, és a branyicskai kastély ostroma közben halt meg. MAH IV. 88.

¹²³⁹ Nősülésekor ezzel a címmel említi János Zsigmond házassági meghívó levele. *Politika és házasság* i. m. nr. 15.

¹²⁴⁰ Főispánságaira: *Lázár M.*: Erdély főispánjai i. m. 5–6.; ETA VII.2. 220.

¹²⁴¹ *Jakó K.*: A Szalánczyak i. m. 206.

¹²⁴² ETA VII.3. 744.

¹²⁴³ *Bíró V.*: Erdély követei i. m. 115., Documente III. 274.

¹²⁴⁴ *Amedeo Di Francesco*: Szkander bég a XVI–XVII. századi magyar irodalomban. Barletius–Bogáti Fazakas–Zrínyi. in: *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Csörsz Rumen István. Bp. rec.iti 2010. 200.

¹²⁴⁵ *Politika és házasság* i. m. nr. 15.

¹²⁴⁶ *Jakó K.*: A Szalánczyak i. m. 200.

¹²⁴⁷ Utolsó ismert adat róla: Kornis Mihállyal kötött megállapodása, erről az egyezséglevelet Báthory István bocsátotta ki Medgyesen, 1576. február 13-án. MOL, P 1870, Rhédey (kisrédei) család levéltára, homoródszentpáli Kornis és rokon családok, fasc. 1.; Pályafutására: *Horn I.*: Hit és hatalom i. m. 218–222.

1567–1571 ítélőmester
1571 után Bekes Gáspár híveként birtokain visszavonulva élt
1575. július 8. részt vett a kerelőszentpáli csatában, fogságba esett, de az országgyűlés nem marasztalta el, hanem ügyében újabb vizsgálatot rendelt el. ¹²⁴⁸
antitrinitárius
1. Sándor Anna, 2. Várkonyi Dorottya, 3. Halabory Erzsébet ¹²⁴⁹
máramarosi közrendű család tagja, Izabella királyné 1545-ben szerzett nemességet ¹²⁵⁰
nobilis, majd egregius

Thetey Lőrinc (besenyői)
†1571 k. ¹²⁵¹
1563–1567 a fejedelmi tábla ülnöke ¹²⁵²
1567– 1571 fiscalis director ¹²⁵³
vallása nem ismert
Báthory Katalin ¹²⁵⁴
Doboka vármegyei nemes család tagja
egregius ¹²⁵⁵
Telegdi Mihály (telegdi)
†1588 november és 1589 áprilisa között ¹²⁵⁶
1560–1571 székely főkapitány ¹²⁵⁷
1561. július 12. I. Ferdinánd elkobozta Csanád megyei birtokait
1566 nyara részt vesz János Zsigmond kíséretében a Szulejmán szultánnal való zimonyi találkozón.
1567–1569 székely ispán, udvarhelyi várnagy, Maros-, Udvarhely- Csík- és Gyergyó-szék királybírája
1570 Székelytámadt várának prefektusa ¹²⁵⁸
1575. július 8. Bekes Gáspár oldalán vett részt a kerelőszentpáli csatában, amely után elmenekült, de távollétében fej- és jószágvesztésre ítélték

¹²⁴⁸ Bethlen Farkas: Erdély története. Ford.: Bodor András, jegyz. Kruppa Tamás, Bp.–Kolozsvár, 2004, III, 56, 84, 85.

¹²⁴⁹ Politika és házasság i. m. nr. 34.

¹²⁵⁰ Izabella királyné 1545. szeptember 19-én nemességet és címet adományozott neki. Pécsi Anna: Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és okleveles gyakorlata 1571-ig. Bp. 1938. 28.; A család történetét Petrichevich-Horváth Emil dolgozta fel: A máramarosi Zsigethy-család. Magyar Családtörténeti Szemle 1940 73–83.

¹²⁵¹ 1572-ben már Sombory László töltötte be a kincstári jogügyigazgatói tiszte. Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányszata i.m. 363.

¹²⁵² Uo. 359. Trócsányinál Chechey néven szerepel (a Tethey alakot csak a névmutatóban zárójelben tüntette fel), ami abból adódott, hogy Tethey aláírásában jellegzetes görbülettel írta a t betűket, ami egy cirkalmas c-nek is olvasható. A kérdést más kézírások alapján lehet eldönteni, ahol egyértelműen Tethey néven szerepelt.

¹²⁵³ Hivatalviselése kezdődatumának az 1569-es évet szokás megadni, de Nagyszeben városi tanácsa a beszercei tanácsnak írt levelében már 1567. január 27-én ezzel a tisztséggel említette, és egy közös ügyük elintézésére akarták felkérni. Politika és házasság i. m. nr. 21.

¹²⁵⁴ Nem sikerült azonosítani, a Báthory család három ágában több Katalin is élt ebben az időben. Férjét jelentősen túlélte; 1585-ben még életben volt. MOL F1 LR 3 f. 271–273.

¹²⁵⁵ Uo.

¹²⁵⁶ 1589-ben húsvétján már néhaiként szerepelt. MOL E 148 NRA fasc. 874. nr. 37.

¹²⁵⁷ Pályafutását és a vonatkozó fontosabb iratokat ismertette: Makay Dezső: A Csanád nemzetség. A Thelegdy család. Turul, 1895. 184–189.

¹²⁵⁸ Tisztségeinek felsorolása: ETA VII/3. 764.

1575–1589 az 1574-ben szerzett Bereg megyei szentmiklósi birtokán telepedik le
római katolikus ¹²⁵⁹
losonczi Bánffy Zsófia ¹²⁶⁰
régi nemesi család tagja
egregius ¹²⁶¹

Telegdi Miklós (telegdi)
†1583. augusztus 28. körül ¹²⁶²
1560. május 28. a szentjobbi kolostor elleni véres támadása és a szerzetesek meggyilkolása miatt I. Ferdinánd elkobozta csanádi birtokait. ¹²⁶³
1580 alkancellárként említik ¹²⁶⁴
református ¹²⁶⁵
1. losonczi Bánffy Borbála ¹²⁶⁶
2. Lónyai Klára ¹²⁶⁷
régi nemesi család tagja
egregius, majd 1571 után magnificus ¹²⁶⁸
Tompa István (szentmihálytelkei)
†1579. június 4. és október 7. között ¹²⁶⁹
1572–1573 Kolozs vármegye főispánja
1573 fejedelmi tanácsos
1573–1579 lugosi és karánsebesi bán ¹²⁷⁰
vallása nem ismert
Patócsy Emerencia, Bánk Pál özvegye
régi Kolozs megyei család tagja
egregius

¹²⁵⁹ Testvére, Telegdi Miklós (†1583) fiatalon a protestantizmus híve lett, és kíméletlenül üldözte a katolikusokat. Hitbéli különbségük és birtokvitáik miatt viszonyuk elmérgesedett. *Blazovich László–Géczi Lajos: A Telegdiek pere. 1568–1572.* Szeged, 1995. 25–26.

¹²⁶⁰ Losonczi Bánffy Gáspár és Jaksith Anna leánya. Testvérét, Bánffy Borbálát pedig férje testvére, Telegdi Miklós felesége lett MOL N. R. A. fasc. 1036. nr. 43; fasc. 874. nr. 37. és fasc. 957. nr. 44.

¹²⁶¹ MOL F1 LR 3. f. 268–269.

¹²⁶² Augusztus 28-án végrendelkezett Mezőtelegden, „látván, hogy a sok betegség teljességgel elfárasztott, elerőtelenített, és elfogyatkozott, és ítélvén, hogy az én életemnek hátára, és halálomnak órája messzi nem volna.” Szeptember 1-én már néhaiként szerepelt. MOL F1 LR 3 f. 154–155. Epitáfiuma, gyász zászlójára vers: *Kassai Zsigmond Dávid: Consolatio Davidis Sigemvndi Cassoviensis. Dialogvs, quo praesides Transylvaniae suorum morte dolentes consolatur.* Kolozsvár, 1584. RMNY I. 544.

¹²⁶³ Pályafutását és a vonatkozó fontosabb iratokat ismertette: *Makay Dezső: A Csanád nemzetsége. A Thelegdy család.* Turul, 1895. 183–186.

¹²⁶⁴ ETA VII/3. 764.

¹²⁶⁵ Theodore Bezával is kapcsolatban állt

¹²⁶⁶ Két lányuk, Katalin és Sára, még apjuk halála előtt elhunytak, sőt Katalin fia, Varkocs Miklós is nagyapja előtt halt meg. Politika és házassága i. m. nr. 72.; MOL E 108 Esterházy család levéltára Rep. 4 fasc. D nr. 29–31.

¹²⁶⁷ Az 1583-as végrendeletében már Lónyay Klára szerepelt feleségeként

¹²⁶⁸ ETA VII/3. 43. nr. 54., A magnificus címzés azután járt neki, hogy közeli rokona, Báthory István fejedelem lett. Testvére, Mihály azért maradt egregius, mert a Báthory–Bekes rivalizálásban rokona és fejedelme ellen fordult. MOL F1 LR 5. f. 77.; ETA VII/3. 148. nr. 438.

¹²⁶⁹ Halálának időpontját eddig 1578-ra tették, de zálogügyletei révén ezt pontosítani lehet. *Bogdándi Zsolt: A kolozsmonostori konvent fejedelemségkori hiteleshelyi tevékenysége (XVI–XVII. század).* Debrecen 2011. PhD értekezés. 180. nr. 90 és 181. nr. 95.

¹²⁷⁰ Tisztségei felsorolva: *Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányzata i.m. 36.*

Thorny Tamás (szentesi)
1547?–1585. Karácsony ¹²⁷¹
1562–1566 Gyula várában lovastisztként szolgált 1572 januárjában Báthory István aulae familiarisaként említették 1578. december 10.–1585. Karácsony Karánsebes és Lugos bánja
Szentháromság-tagadó
Toldi Petronella ¹²⁷²
betelepülő homo novus, Csongrád vármegyében birtokos kismemesi család tagja
egregius ¹²⁷³

Török Bálint, ifjabb (enyingi)
1551 k.–1577 júliusa előtt. ¹²⁷⁴
1562. június–1577 k. Hunyad vármegye örökös főispánja ¹²⁷⁵
katolikus(?) ¹²⁷⁶
1. Cserepovics Kata (†1572) esküvő: 1569 december–1570 eleje ¹²⁷⁷ 2. Orbay Margit esküvő: 1573. március 29. Hunyad ¹²⁷⁸
magyar főnemesi család tagja ¹²⁷⁹
magnificus ¹²⁸⁰

Török János, idősebb (enyingi)
1529–1562. június 7. ¹²⁸¹

¹²⁷¹ Haláláról csak egy szószavú feljegyzés tudósít: „1587. Torni Tamás meghala karácson tájban, ki akkor Lugosban vala.” A székely krónika. közli: Barabás Samu Történelmi Tár 1880. 646. Rövid életrajza: *Horn I.*: Hit és hatalom i. m. 225–231. A Thornyiról fennmaradt egy igazságtartalmában erősen torzult hősi ének 19. század eleji változatban: Vörös Mihály, *A bajnokok vég-Gyula várában*, s. a. r., jegyz. Szentmártoni Szabó Géza, Gyula, 2005, (*Gyulai Füzetek 15*, szerk. Erdmann Gyula)

¹²⁷² A Bihar és Szabolcs megyében birtokos Tholdy Mihály lánya, az esküvő az 1570-es évek közepére tehető.

¹²⁷³ MOL F1 LR 3. f. 14–114, LR 5. f. 256–258

¹²⁷⁴ Idősebb Enyingi Török János és Kendy Anna fia, Hagymássy Kristóf tanácsúr gyámfia. Özvegye és fia 1577. július 14-én osztoznak a birtokokon. *Kis Bálint*: Erdély régi családai. Az enyingi Török család. In: Turul 11. (1893) 23.

¹²⁷⁵ Az örökös főispánság apja halála után szállt rá, de kiskorúsága idején gyámja, Hagymássy Kristóf irányította a vármegyét. Mivel Török második esküvője 1573-ban volt, így halálának és hunyadi főispánsága végének korábban feltételezett 1572-es dátuma téves. *Fallenbüchl Z.*: Magyarország főispánjai i. m. 146.

¹²⁷⁶ Az első házasságára szóló meghívóban azt közölte a besztercei tanáccsal, hogy az esküvő katolikus szerződés szerint megy végbe. *Politika és házasság* i. m. nr. 49.

¹²⁷⁷ Cserepovics Miklós tanácsúr lánya. Egy 1569. december 16-án kelt levélben a szebeni tanács arra bízta a beszterceit, hogy a szász egyetem egészének a nevében, együttesen adjanak Török Bálint esküvőjére ajándékot. *Berger A.*: Urkunden i. m. II. nr. 3458. Ez a forrás nem nevezte meg a menyasszonyt, de Lázár Miklós Cserepovics Katát szerepelteti feleségként.

¹²⁷⁸ Orbay Miklós (†1572) tanácsúr és Keserű Kata lánya. Orbay Margit Török halála után a később tanácsúri rangra jutó Apafi Miklós (†1597) felesége lett. *Politika és házasság* i. m. nr. 49 és 83.

¹²⁷⁹ A bárói címet 1508. augusztus 25-én nyerték el. A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században. Adattár. Szerk. Koltai András, Benda Borbála. <http://archivum.piar.hu/arisztokrata/> (2012. január 21.)

¹²⁸⁰ *Politika és házasság* i. m. nr. 83.

1534–1541 vránai perjel ¹²⁸²
1545–1562. június 7. Hunyad vármegye örökös főispánja
1550. november eleje Dévánál szétverte az Erdélybe törő Kászim budai pasa előhadát ¹²⁸³
1551 részt vett és megsebesült Lipa védelmében
katolikus, majd a reformáció híve ¹²⁸⁴
1. Kendy Anna (†1557) esküvő: 1550 ¹²⁸⁵
2. Balassa Borbála esküvő (†1567 e.): 1557 ¹²⁸⁶
magyar főnemesi család tagja ¹²⁸⁷
magnificus ¹²⁸⁸

Török János, ifjabb (enyingi)
†1588. június 24. Hunyad ¹²⁸⁹
1577–1588 Hunyad vármegye örökös főispánja ¹²⁹⁰
feltehetően református
Iffjú Anna, esküvő: 1584. Alvinc ¹²⁹¹
magyar főnemesi család tagja ¹²⁹²
magnificus ¹²⁹³

¹²⁸¹ Enyingi Török Bálint (†1550) és Pemmflinger Katalin idősebbik fia. Budai Ferencz Polgári Lexicon. Pest, 1866. III. 440.

¹²⁸² I. Ferdinánd azzal a feltétellel adományozta a kiskorú Töröknek a perjelséget, hogy később belép a Jeruzsálemi Szent János Lovagrendbe. Valójában apja volt a perjelség kormányzója. Az adománylevél közölve: Enyingi Török Bálint. S. a. r., Bessenyei József. Bp. 1994. nr. 127.

¹²⁸³ Tinódi Lantos Sebestyén: Enyingi Terek János vitessége 1553. In: *Uő.: Krónika*. S.a.r.: Sugár István. Bev.: Szakály Ferenc. Bp. 1984. 311–325.

¹²⁸⁴ Méliusz Juhász Péter és Huszár Gál patrónusa

¹²⁸⁵ Kendy Ferenc és Lévy Katalin lánya. Az esküvő időpontjára: Martonfalvay Imre emlékirata. In: Magyar emlékiratok 16–18. század. Vál. És jegyz. Bitskey István. Bp. 1982. 98. Kendy Anna állítólag házasságtörést követett el az udvarukban apródként szolgáló ifjabb Szalánczy Jánossal, ezért férje 1557-ben lefejeztette, szeretőjét pedig ló mögé köttette, majd felnégyeltette. *Hegedűs István*: Christian Schesaeus: Kendi Anna históriája. Irodalomtörténeti Közlemények 1916. 3, 4.

¹²⁸⁶ *Hegedűs I.*: Christian Schesaeus i. m. 4. Schesaeus *Ruinae Pannonicae* című művében összefüggést látott Kendy Anna esete és apja, Kendy Ferenc, nagybátyja Kendy Antal, valamint Bebek Ferenc meggyilkoltatása között. A szerző arra célzott, hogy Kendy Annának azért kellett meghalnia, mert Balassa Menyhárt rokoni kapcsolatba akart kerülni a rendkívül gazdag, és még mindig nagyon fiatal, tehát feltehetően könnyen befolyásolható Török Jánossal. RMK, III, 613. VI. ének. http://books.google.hu/books/about/Christiani_Schesaei_Ruinae_Pannonicae_li.html?id=pRIVAAAAQAAJ&redir_esc=y (2011. november 2.) Balassa Borbála 1563-ban Hagymássy Kristóf tanácsúr felesége lett.

¹²⁸⁷ A bárói címet 1508. augusztus 25-én nyerték el. A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században. Adattár. Szerk. Koltai András, Benda Borbála. <http://archivum.piar.hu/arisztokrata/> (2012. január 21.)

¹²⁸⁸ MOL F1 LR 3. f. 283.

¹²⁸⁹ Székely Krónika i. m. 646.

¹²⁹⁰ *Lázár M.*: Erdély főispánjai i. m. 178.

¹²⁹¹ Iffjú János tanácsúr és Majláth Margit lánya, ifjabb Báthory István, Gábor, Boldizsár és András féltestvére. Török halála utáni évről z a rejtélyes feljegyzés szerepel a Székely krónikában: „Szalasdi Miklós elhálá Török Jánosnét Hunyadon, melyből sok rut dolog következtek.” Székely Krónika i. m. 645–646. Feltehetően egy házasságon kívüli szerelmi kapcsolatról van szó, mert Iffjú Annát továbbra is Török János özvegyeként említették.

¹²⁹² A bárói címet 1508. augusztus 25-én nyerték el. A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században. Adattár. Szerk. Koltai András, Benda Borbála. <http://archivum.piar.hu/arisztokrata/> (2012. január 21.)

¹²⁹³ MOL F1 LR 5. f. 49–51.

Tötöry Balázs (tötöri)
†1584 ¹²⁹⁴
1548–1578 e. Doboka vármegye főispánja ¹²⁹⁵ 1566 Belső-Szolnok vármegye főispánja ¹²⁹⁶
református ¹²⁹⁷
Kecsethy Magdolna ¹²⁹⁸
régi erdélyi nemesi család tagja
nem ismert

Vitéz Gábor (magyarbikali, bikali)
†1580 ¹²⁹⁹
1576–1580 tordai főispán ¹³⁰⁰
nem ismert, feltehetően református ¹³⁰¹
1. Almádi Orsolya 2. Jankaffy Orsolya ¹³⁰²
régi erdélyi nemesi család tagja, a család több tagja viselte Torda vármegye főispáni címét ¹³⁰³
egregius ¹³⁰⁴

Varkocs Tamás (nobschützi)
1515/20–1566 e. ¹³⁰⁵
1541 nyara Perényi Péter hadában részt vett Buda sikertelen ostromában 1541. szeptember eleje–1548 augusztus 15. Perényi Eger várának kapitányává nevezte ki, az ő nevéhez fűződik az 1542-es nagy tűzvész utáni újjáépítés (Varkócs és Sándor bástya) ¹³⁰⁶ 1549–1552 váradi főkapitány és Bihar vármegye főispánja lett, 1552-ben I. Ferdinánd leváltotta kapitányi és főispáni tisztéről

¹²⁹⁴ Halálának idejét a tötöri református templomban fennmaradt sírköve őrízte meg. *Balogh J.*: Kolozsvári kőfaragó műhelyek i. m. 353.

¹²⁹⁵ *Lázár M.*: Erdély főispánjai i. m. 130. Feltehetően azért nem viselhette haláláig a főispáni címet, mert vejét, Barcsay Gáspárt 1575-ben a Bekes-támadásban való részvételéért kivégezték. Tötöri pártállása nem ismert.

¹²⁹⁶ *Fallenbüchl Z.*: Magyarország főispánjai i. m. 146.

¹²⁹⁷ *Balogh J.*: Kolozsvári kőfaragó műhelyek i. m. 353. A helyi hagyomány a református templom építését is neki tulajdonítja.

¹²⁹⁸ Kecsethy Magdolnára, mint Tötöri Balázs feleségére, 1532-ből, 1540-ből és 1555-ből is van adatunk. Szolnok-Doboka i. m. II. 499., IV. 238.; *Jakó Zs.*: A kolozsmonostori konvent i. m. II. nr. 5375.

¹²⁹⁹ A székely krónika i. m. 645.

¹³⁰⁰ *Lázár M.*: Erdély főispánjai i. m. 104.

¹³⁰¹ A magyarbikali református egyházközség megalakulását az 1575 körüli időre teszik. *Sebestyén Kálmán*: Magyarbikali története. Magyarbikali Református Egyházközség kiadványa, 1996. 10.

¹³⁰² Uo.107.

¹³⁰³ *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. XII. 224.; *Engel Pál*: Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Bp. 2001. VIII. tábla

¹³⁰⁴ ETA VII/3. 204. nr. 703.

¹³⁰⁵ *G. Gromo*: Compendium i. m. 59–60.

¹³⁰⁶ *Csiffáry Gergely*: A történelmi valóság Tinódi Varkocs Tamásról írt énekében. In: Tudomány és hagyományörzés. Végvár és kultúra a 16. században. Szerk. Petercsák Tivadar, Berecz Mátyás. Eger, 2008. 35–36. (Studia Agriensia 26.)

1557. június 13-án kilenc havi ostrom után János Zsigmond számára elfoglalta Nagyváradot I. Ferdinándtól
a reformáció híve ¹³⁰⁷
Zólyomi Klára és Telegdi Katalin (sorrendjükkel kapcsolatban a források ellentmondóak), A Varkocs család Sziléziából jött Magyarországra a 15. század végén ¹³⁰⁸
magnificus

Varkocs Miklós (nobschützi)
1553 k. –1582 ¹³⁰⁹
nem viselt közjogi méltóságot, származásának köszönhetően volt az elit tagja
református
Hagymássy Margit †1604), esküvő: 1579. január 25. Kolozsmonostor ¹³¹⁰
A Varkocs család Sziléziából jött Magyarországra a 15. század végén ¹³¹¹
magnificus

Wass György (cezei)
†1594. augusztus 28 és szeptember 1. között ¹³¹²
1569 János Zsigmond udvari lovasságában familiárisként szolgált
1573–1594 Kolozs vármegye főispánja
1590–1594 Az újvári vár kapitánya
1593–1594 tanácsúr
1594-ben a Besztercéhez tartozó birtokok adószedője volt
Szentháromság-tagadó
Somkeréki Erdélyi Katalin (†1601) esküvő: 1569
Családja Erdély legrégibb nemesi famíliái közé tartozott
egregius ¹³¹³

¹³⁰⁷ 1557-ben miután bevette Nagyváradot, feldúlta a ferences kolostort, és a szerzeteseket kiűzte a városból. *Bunyitay V.*: A váradi püspökség i. m. i. m. I:429, II:436, 438, 483, 487.

¹³⁰⁸ *Szabó András*: Az ismeretlen kismarjai Bocskai család. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Philosophica Tomus XIII. –Fasciculus 2 (2008) 174.*

¹³⁰⁹ Varkocs Tamás és Telegdi Katalin fia. Apja halála után 1566-tól anyai nagyapja, Telegdi Miklós nevelte. Varkocs Miklós sírverse – hibás magyarázó adatokkal – közölve: Budai Ferencz polgári lexicon. Pest 1866. III. 379-80. továbbá: *Kassai Zsigmond Dávid*: Consolatio Davidis Sigemvndi Cassoviensis. Dialogvs, quo praesides Transylvaniae suorum morte dolentes consolatur. Kolozsvár, 1584. RMNY I. 544.

¹³¹⁰ Berekszői Hagymássy Lestár, Zala vármegyében birtokos köznemes és Csáby Katalin leánya, valamint az Erdélybe költöző, ott a tanácsuraságig jutó nagybirtokos Hagymássy Kristóf unokahúga. Szülei halála után Margit, anyja végrendeletének értelmében, Erdélybe, nagybátyjához került, majd annak 1577-ben bekövetkezett halála után Báthory Kristóf udvarába, mivel nagybátyja utolsó házassága révén ő is rokonságba került a Báthoryakkal. Politika és házasság i. m. 77.; Hagymássy Lestárné Csáby Katalin testamentuma. 1570. MOL F 3 Centuria I. nr. 49.

¹³¹¹ *Szabó András*: Az ismeretlen kismarjai Bocskai család. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Philosophica Tomus XIII. –Fasciculus 2 (2008) 174.*

¹³¹² Wass György a Báthory Zsigmond által 1594. augusztus 28-án elfogatott ellenzéki urak közt volt. Halálának pontos időpontja és körülményei ismeretlenek, állítólag börtönében megmérgezte magát. Wass György életét kiválóan összefoglalta: A cezei Wass család története (16–20. század) Erdélyi Múzeum 2004/3–4. 4–7., majd bővebb jegyzetanyaggal: A Wass család levéltára... i. m., 49–52. Újabb kiegészítések: *Horn I.*: Hit és hatalom i. m. 265–270.

¹³¹³ MOL F1 LR 4 f. 152–154., Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár Wass család lvt. fasc. XLVI. nr. 25

Wesselényi Miklós (gyekei)
1504–1584. március 10. ¹³¹⁴
1553 e. Bebek Ferenc udvarában katonai pálya 1553 homo regiusként említve 1563–1568 fiskális direktor 1568–1584 ítélőmester ¹³¹⁵
a helvét irányzat követője
1. Horváth Kata, 2. ismeretlen ¹³¹⁶
betelepülő homo novus, eredetileg Nógrád, Gömör, Abaúj és Zemplén vármegyékben birtokos család tagja ¹³¹⁷
egregius

Wesselényi Ferenc (hadadi)
1554–1594. július 16. Krakkó ¹³¹⁸
1575 e. Báthory István udvari familiárisa 1575. július 8. a fejedelem oldalán harcolt Bekes Gáspár ellen. 1576–1586 Lengyelországban udvari kamarásként Báthory István legbizalmasabb embere, főkamrás, tanácsúr ¹³¹⁹ 1577–1581 Részt vett a livóniai hadjáratokban. 1590. április 7. III. Zsigmondtól lengyel indigenatust nyert, ekkor már sinenei és meteli kapitányként szerepelt ¹³²⁰ 1592–1594 Báthory Zsigmond tanácsúra
római katolikus
Sárkány Anna ¹³²¹ (1558 k.–1604. április 23.) Esküvő: 1582. május 13. Krakkó
második generációs az elitben, eredetileg Nógrád, Gömör, Abaúj és Zemplén vármegyékben birtokos család tagja ¹³²²
magnificus, 1582. április 3-án Báthory István bárói rangra emelte ¹³²³

¹³¹⁴ Születési és halálozási dátuma a sírkövén maradt fent: *Balogh Jolán*: Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század. Bp., 1985. 263–264. Rövid életrajza: *Deák Farkas*: A Wesselényi család őseiről. (Értekezések a történettudományok köréből). VII. Bp. 1878. 16–19. Adataimat, ha más forrást nem említek, ebből a műből nyertem.

¹³¹⁵ *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i.m. 357.

¹³¹⁶ Csak a házasság ténye ismert, Szeben városa küldött az ünnepi eseményre követeket. *Deák F.*: A Wesselényi család i. m. 16–18.

¹³¹⁷ Uo. 16–20.

¹³¹⁸ Wesselényi Miklós ítélőmester unokaöccse. Pályafutásának rövid, de kiváló összefoglalása: *Szentmártoni Szabó Géza*: Wesselényi Ferenc ismeretlen könyvecskéje 1585-ből (Pótlás az RMNy-hez) In: Magyar Könyvszemle 125. évf. (2009.) 3. sz. 361–363. és *Deák F.*: A Wesselényi család i. m. 24–33. Ahol más forrást nem említek, az ő adataikat használtam.

¹³¹⁹ Trócsányinál nem szerepel a tanácsosi névsorban. Egy 1587. június 17-én, Gyulafehérváron kelt oklevél az elhunyt Báthory István tanácsurának és főkamrásának nevezte ETA VII/3. 207. nr. 708.

¹³²⁰ ETA VII/3. 342. nr. 1251.

¹³²¹ Korábban Bekes Gáspár özvegye, akinek második felesége volt.

¹³²² Uo. 16–20.

¹³²³ A magyar arisztokrácia családi kapcsolattrendszere a 16–17. században (adatbázis) <http://archivum.piar.hu/arisztokrata/12rangemelesek.htm#B191> (2012. február 14.)

dc_105_10

1. Levéltári, kéziratári források

1.1. Levéltárak

Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)

A szekció Magyar kancelláriai levéltár

A 57 Libri Regii

E szekció Magyar Kamara Archívuma,

E 108 Esterházy család levéltára

E 149 Acta Transylvanica

E 148 Neoregestrata Acta

E 173 Dóczy család levéltára

E 185 Nádasdy család levéltára

E 196 Thurzó család levéltára

E 200 Acta Diversarum Familiarum

E 204 Misszilisek

E 211 Lymbus

F szekció A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára

F1 Libri Regii

F 3 Centuriae

F 4 Cista Comitatum

F 5 Cista Diversorum Comitatum

F 6 Genealogiae

F 12 Lymbus

A Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára

F 15 Protocolla, libri regii et stylionaria

F 17 Cista Comitatum

F 23 Testamentaria

F 24 Genealogiales

P szekció Családi Irvéltárak

P 14 losonczy Bánffy család levéltára

P 55 Bethlen család levéltára, birtokjogi iratok

P 71 Csáky család levéltára

P 437 Kornis család levéltára

P 658 Teleki család levéltára

P 707 Zichy család levéltára

P 1594 Petrusevich Horváth család levéltára

P 1870, Rhédey (kisédei) család levéltára

P 1955 Bethlen család levéltára, családtagok iratai

P 1960 Bethlen család levéltára, rokon és idegen családok

P 1985 A Haller család levéltára

R szekció Az 1526 utáni gyűjtemény

R 298 Erdélyi iratok

R 319 Kisebb családi fondtöredékek

R 321 Végrendeletek

Esztergomi Prímási Levéltár (EPL)

Acta Radicalia. Classis T.

Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár (KmOL)

Családi levéltárak

Bálintith család levéltára

Barcsay család levéltára

Béldi család levéltára

Gyulay-Kun család levéltára

Haller család levéltára

Jósika család branyickai levéltára

Jósika család magyarfenesi levéltára

Kászoni Bornemissza család levéltára

Kemény család levéltára,

Keresdi Bethlen család levéltára,

Lázár család levéltára

Mikó-Rhédey család levéltára

Sennyey család levéltára

Thoroczkay család levéltára

Wass család cegei levéltára

Gyűjtemények

Kelemen Lajos gyűjtemény

Kemény József gyűjtemény

Mike Sándor gyűjtemény

Oklevelek Törzsgyűjteménye

Pecsétes oklevelek gyűjteménye

Unitárius gyűjtemény

Archiwum Głównie Akt Dawnych, Varsó (AGAD)

Archiwum Koronne Warszawskie, Brunszwickie, karton 34/c/1. Mf. 32251

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Bécs

Ungarische Akten Allgemeine Akten

1.2.Kézirattárak

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

Prothocollum Bathorianum Fol. Hung. 37

Prothocollum Bathorianum, Fol. Hung. 2691.

Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tára

Atanagi, Dionigi: De le rime di diversi nobili poeti Toscani, ...libro primo. – In Venetia, appresso Lodovico Avanzo, 1565. – 8° [11] 236 [32] A 649, Ant. 5892

Csanádi Demeter: [Második János király élete.] Vita Ioannis secvndi electi Hvngariae regis, Scitico sermone a Demetrio Chanadi, eiusdem principis secretario miserabiliter decantata, Debrecen, 1577, RMNY 379.

Schesaeus, Christian: Epithalamium in honorem numptialem magn. d. Casparis Boekes de Korniat stb. eiusque sponsae gen. Annae, egr. d. Wolffg. de Harinna filiae, scriptum a Christiano Schaeseo Mediensi. a. d. 1567. Albae Juli. RMNY 234.

Schesaeus, Christian: Ruinae Pannonicae RMK III. 613.

Zenoni/Zenoi, Domenico: Imagines Quorundum Principium et Illustrium Virorum. Venetia, 1568.

Kassai Zsigmond Dávid: Consolatio Davidis Sigemvndi Cassoviensis. Dialogvs, quo praesides Transylvaniae suorum morte dolentes consolatur. Kolozsvár, 1584. RMNY I. 544.

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, Budapest (MTAKk)

Veress Endre-gyűjtemény

Bekes Gáspár élete és levelezése 1553–1603 Ms 427

Bekes Gáspár és nemzetsége 1553–1603 Ms 4178/6

Báthory András okmánytára. I–III. Ms 419.

Báthory István erdélyi és lengyelországi kancelláriája. I–III., Ms 420.

Berzeviczy Márton levelezése. Ms 428.

Geszthy Ferenchez írt kiegészítések. Ms 439/11.

A göncruszkai gróf Kornis család oklevéltára I–VI. Ms 425.

A Sennyey család oklevéltára Ms 426

Zamoyski-levelezés. Ms 433.

Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár

Kemény József gyűjtemény

Annalecta Familiarum Transylvanicarum Ms. K.J.256/I–IV.

Diplomatarium Transsylvanicum T. I–XII. Ms. K. J. 288.

Diplomatarii Transilvanici Supplementum T. VII–X.. Ms KJ 288/C

Diplomatarii Transsylvanici Appendix T. XI–XIX. Ms K.J. 288/D.

Apparatus epistolaris ad historiam Transsilvaniae I–XII. Ms. K. J. 289.

Repertorium nobilitatis Transilvaniae I–XV. Ms. K. J. 421.

Unitárius Kollégium kéziratgyűjteménye, Kolozsvár

Kénosi Tőzsér János történeti adatgyűjteménye (1750) MS U 1105

Nagyajtai Kovács István gyűjteménye Ms U 1179

Kanyaró Ferenc írásai Ms U 2296

A Göncz-ruszkai Kornis családra vonatkozó iratok Ms 2191

Kénosi Tőzsér János történeti adatgyűjteménye Ms U 1105

Nagyajtai Kovács István gyűjteménye Ms U 1179

Kolozsvári Egyetemi Könyvtár

Ms 561. *Lázár Miklós*: Székely főtisztek 1562-től fogva 1711-ig, (kézirat)

Jagelló Könyvtár kéziratára Krakkó

Jan Gruszczyński: Powinności dobrego towarzystwa. Kraków 1581.

Digitális levéltári anyagok

Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560-1689). Erdélyi Királyi Könyvek. DVD-ROM.

Szerk. Gyulai Éva. Arcanum, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara. Bp 2005

2. *Kiadott források*

A Báthoriak kora, vál., s. a. r., utószó Sebes Katalin, Bp. 1982.

A bécsi titkos levéltár okleveleiből, 1553–1563. Történeti Lapok, 1875. I. 41–52; 1875. II. 1–5.

A gróf Draskovich család levéltárában talált XVII. századi feljegyzés. Közli: Szerémi. [Szilágyi Sándor] Történelmi Tár 1890. 370–377.

A gyulafehérvári humanista költészet antológiája: „költők virágoskertje”. Válogatta és fordította: Tóth István. Bp. 2001. (Hagyományörző könyvek, 1.)

A jezsuiták Erdélyből való kiűzetésének története. In: Erdély öröksége. II. Sárkányfogak 1572–1602. Szerk.: Cs. Szabó László, Makkai László. reprint. Bp. 1993. 79–87.

A Nagy-Károlyi Gróf Károlyi család oklevéltára. I–V. Kiad.: Károlyi Tibor, s. a. r., Géresi Kálmán. Bp. 1882–1897.

A Paduában tanuló Blotz Hugó levelezése erdélyi és magyarországi barátaival (1571–1574). Kiad.: Mencsik Ferdinánd. Erdélyi Múzeum, 1910. 22–50.

A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. I–V. s. a. r. Lukinich Imre. Bp. 1937–1943.

A székely krónika. Közli: Barabás Samu. Történelmi Tár, 1880. 633–648.

Acta Capituli Barcensis nec non litterae currentes decanorum eiusdem capituli. Autore Christiano Massa, pastore ecclesiae Rosenaviensis (1556–1577). In: Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt, Achter Band, Heft 2, Annales ecclesiastici 1556 (1531)–1706 (1763). Bearb. Julius Gross, Gernot Nussbächer, Elisabeta Marin, Kronstadt (Braşov) 2002. 1–127.

Adatok az unitárius istentisztelet történetéhez a XVI. századból. Kiad.: Sebesi Pál. Ford.: Péter Lajos. In: Keresztény Magvető, 1972. 198–201.

Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia. Epistolae et acta 1581–1585. pars 1: 1581–1582. ed. Edward Kuntze et Czesław Nanke. Cracoviae 1923–1933; pars 2: 1983. ed. Edward Kuntze. Cracoviae 1938; pars 3. fasc. 2: (m. iunio 1584–maio 1585. appendix m. jan. 1584.–febr. 1585). ed. Edward Kuntze. Kraków 1950. Monumenta Poloniae Vaticana V–VII.

Album Oltardianum. In: *Johann Karl Eugen von Trauschenfels*: Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens. 1860. 24. – <http://www.archive.org/stream/deutsche-fundgru00unkngoog#page/n37/mode/1up> (2012. február 10.)

Ambrosii Simigiani notarii comit. Szolnok Interior. Historia rerum Ungaricarum et Transsilvanicarum ab anno MCCCCXC usque MDCVI. Quatuor libris comprehensa nunc primum typis edicta liber II. III. IV. Accuravit Iosephus Benigni de Mildenberg. Cibinii, 1840.

- Annuae Litterae Societatis Jesu de rebus Transylvanicis temporibus principum Báthory (1579–1613) coll. et ed. Andreas Veress, Bp.–Veszprém, 1921. (Fontes Rerum Transylvanicarum)*
- Az réghi nagy Emlékezetű Erdéli és Magyarországhi Familiáknak Conjunctiója. Kiad.: Lehoczky Tivadar. Turul, 1887. 191–193.
- Bánffy György, Második János, Magyarország választott királyának Második Szulejmán török császárhoz menetele rendje és módja. In: Zay Ferenc, János király árultatása, összeáll., szöveggond., Ford.: Bessenyei József. Bp. 1993. 113–130. (Régi Magyar Könyvtár. Források II. Szerk.: Kőszeghy Péter)
- Barabás Samu*: Erdély történetére vonatkozó regeszták. 1–7. In: Történelmi Tár, 1892. 143–158, 267–291, 474–492, 651–683.
- Báthory István emlékezete, s. a. r., Nagy László, Bp. é. n. [1996]
- Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. I–II, s. a. r., Veress Endre. Kolozsvár, 1944.
- Báthory István király levélváltása az erdélyi kormányval. 1581–1585. s. a. r., Veress Endre. Bp. 1948. (Magyar Történelmi Emlékek I. Okmánytárak 42.)
- Báthory István lengyel király udvari számadáskönyveinek magyar- és erdélyországi adalékai (1576–1586). s. a. r., Veress Endre. Bp. 1918.
- Bekes Gáspár végrendelete. Közli: Barabás Samu. In: Történelmi Tár, 1891. 145–148.
- Berzeviczy Eged*: Berzeviczi Mártonra vonatkozó okmányok a Berzeviczy családi levéltárból Lomniczon 1550–1613. Történelmi Tár 1899. 34–77.
- Bethlen Farkas*: Erdély története. II. A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538–1571). II–V. könyv. Ford.: Bodor András. Szerk.: Kruppa Tamás. Bp.–Kolozsvár, 2002.
- Bethlen Farkas*: Erdély története. III. Báthory István trónra lépésétől Báthory Zsigmond uralkodásáig (1571–1594). VI–VII. könyv. Ford.: Bodor András. Szerk.: Kruppa Tamás. Bp. –Kolozsvár, 2004.
- Bethlen Farkas*: Erdély története. IV. Báthory Zsigmond uralkodása (1594–1597). VIII–IX. könyv. Ford.: Kasza Péter és S. Varga Katalin: Jegyz.: Kruppa Tamás. Szerk.: Janikovics József. Bp. –Kolozsvár, 2006.
- Bethlen Györgyhez és Károlyi Klárához intézett levelek (1558–1574). Közl.: Horn Ildikó. *Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlések* 2008. 7–43.
- Bethlen Miklós önéletírása. I–II. S. a. r., V. Windisch Éva Bp. 1955. (Magyar Századok)
- Bogáthy Miklós külföldi tanulása. Kiad.: Vass Miklós. Erdélyi Múzeum 1907. 321–327.
- Charrière, Ernest*: Négociations de la France dans le Levant, ou, Correspondances, mémoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople. II. Paris, 1860.
- Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum sive annales hungarici et transilvanici.* ed. Josephus Trausch Coronensis, partibus I–II. Coronae, 1847–1848.
- Documente privitoare la istoria Ardealului Moldovei și Țării Românești. Acte și scrisori, I–XI. Szerk.: Veress Andrei, [Erdély, Moldva és Havasalföld történelméről szóló dokumentumok. Iratok és levelek. I–XI.] Cartea Românească. București, 1929–1938.
- Documente privitoare la istoria Românilor. Culese de Eudoxiu de Hurmuzaki. III. 2. (1576–1600). Bukarest, 1888.
- Dudithius, Andreas: Epistulae. S. a. r., Lech Szczucki–Szepessy Tibor. Bp. 1998. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum)
- Emlékek a majthényi, kesseleőkeői és berencsi Majthényi bárók és urak családi levéltárából. Történelmi Tár 1897. 1–338.

- Emlékezetül hagyott írások. Erdélyi magyar emlékirók. S. a. r., Veress Dániel. Kolozsvár, 1983.
- Enyingi Török Bálint. S. a. r., Bessenyei József. Bp. 1994.
- EOE = Erdélyi Országgyűlési Emlékek (Monumenta comitialia regni Transsylvaniae). I–XXI. Kiad.: Szilágyi Sándor. Bp. 1875–1898.
- Epistolae et acta Jesuitarum Transylvaniae temporibus principum Báthory (1571–1613) coll. et ed. Andreas Veress. 1911. (Fontes Rerum Transylvanicarum)
- Erdély és a Szentszék a Báthory korszakban. Kiadatlan iratok (1574–1599). Kiad.: Kruppa Tamás. Szeged, 2004. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez)
- Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. I–VI. Szerk.: Makkai László. km. Cs. Szabó László. reprint: Bp. 1993.
- Erdélyi Könyvesházak. III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források. Szerk. Monok István. Szeged, 1994 [1995] (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3.)
- Erdélyi testamentumok. I–III. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei. s. a. r., Tüdős S. Kinga. Marosvásárhely, 2003–2008.
- Erdélyi Történeti Adatok. I–IV. Szerk.: gróf Mikó Imre. Kolozsvár, 1855–1862.
- Fazekas István*: Négy levél Bocskai István bécsi és prágai tartózkodásához (1572, 1576). Lymbus, Magyarságtudományi Forrásközlések 2003. 19–25.
- Forgách Ferenc*: Emlékirat Magyarország állapotáról. In: Humanista történetírók. Vál.: Kulcsár Péter. Bp. 1977. 567–1041.
- G. Jáger Márta*: Mesztegnyő. Száz magyar falu könyvesháza. NKÖEOK elektronikus megjelenítés, 2007. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Mesztegnyo/pages/000_konyveszeti_adatok.htm (2012. január 29.)
- Gálffy János, Kocsárdi, címeres levele 1577-ből. Közli: Pálmay József. Erdélyi Múzeum 1903. 51–53.
- Gálffy János*: Rabságában készített önéletirata. In: Magyar emlékirók 16–18. század. Vál. És jegyz. Bitskey István. Bp. 1982. 115–119.
- Gooss, Roderich*: Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690). Wien, 1911.
- Gromo, Giovanandrea*: Compendium di tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d’esso regno. Ford.: Tima Renáta. In: Fejedelmek, forradalmak, vasutak. Szerk.: Takács Péter. Debrecen, 2000. (Erdélytörténeti Könyvek, 3.)
- Gyula város oklevéltára (1313–1800). Szerk.: Veress Endre. Bp. 1938.
- Gyulaffy Lestár feljegyzései. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. 1. S. a. r., Szabó Károly. Bp. 1881. 1–47. (Monumenta Hungariae Historica, Scriptores, 31.)
- Gyulaffy Lestár feljegyzései. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. 2. S. a. r., Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica, Scriptores, 33.) Bp. 1894. 3–80.
- Gyulaffy Lestár történeti maradványai. Közli: Szilágyi Sándor. Történelmi Tár 1893. 109–121, 193–231.
- Gyulai Pál*: Tanácsi tükör (1585). In: Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. Vál., szöveggond., jegyz.: Klaniczay Tibor. Bp. 1982. 1255–1266. (Magyar Remekírók)

- Haller Gábor (1550–1608) és Haller István (1591–1657) családi feljegyzései. Közli: Lukinich Imre. Erdélyi Múzeum, 1903. 533–536.
- Haller Péter és pókafalvi Kemény Kata házassági meghívója, 1555. október 10. Közli: Lukinich Imre. Genealógiai Füzetek 10. (1912) 127.
- Heckenast Gusztáv*: János Zsigmond végrendelete (1567). In: *Collectanea Tiburtiana*. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk. Galavics Géza–Herner János–Keserű Bálint. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 10. szerk. Keserű Bálint–Monok István). Szeged 1990. 155–171.
- Humanista történetírók. Vál.: Kulcsár Péter. Bp. 1977.
- Hieronymus Ostermayer*: Erdélyi Krónika 1520–1571. Ford., szerk.: Lőkös Péter. Kolozsvár 2005. (Téka)
- Ioannis Andreae Caligarii nuntii apostolici in Polonia, epistolae et acta 1578–1581. Ed.: Ludovicus Boratyński Cracoviae. 1915. 596. (Monumenta Poloniae Vaticana IV.)
- Iratok Bocskai István és kora történetéhez. S. a. r., Nagy László. Debrecen, 2005. (Bocskai szabadságharc 400. évfordulója. VI. Szerk.: Nyakas Miklós)
- Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/1–2. s. a. r., Benits Péter. 2001. 2003. (Történelmi Források. I. Szerk.: Kőszeghy Péter)
- Jakó Zsigmond*: A gyalui vártartomány urbáriumai. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1944.
- János Zsigmond és Dávid Ferenc látogatása Brassóban 1568-ban. Kiad.: Sebesi Pál. Ford.: Major Sándor. Keresztény Magvető, 1975. 235–237.
- Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. Vál., szöveggond., jegyz.: Klaniczay Tibor. Bp. 1982. (Magyar Remekírók)
- Kemény János önéletírása és válogatott levelei. s. a. r., V. Windisch Éva. Bp. 1959.
- Kemény József–Nagyajtai Kovács István*: Erdélyország Történeti Tára. I–II. Kolozsvár, 1837.
- Kendy Ferenczné végrendelete. Közölte: Károlyi Árpád. Századok 10. (1876) 747–750.
- Kénosi Tőzsér János–Uzoni Fosztó István*: Az erdélyi unitárius egyház története. I. Ford.: Márkos Albert. Bev.: Balázs Mihály. s. a. r., Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, Szerk.: Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. Kolozsvár, 2005. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai 4/1.)
- Két vitéz nemesúr Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről. Közzétette Eckhardt Sándor. Bp. 1944.
- Korpás Zoltán*: Egy spanyol zsoldosvezér levelei a XVI. század közepén vívott magyarországi háborúkról. In: *Fons* 6. (1999/1-2. sz.) 3–129.
- Kornis György külföldi tanulása. Kiad.: Vass Miklós. Keresztény Magvető 1912. 209–229.
- Kornis György levele Kovacsóczy Farkashoz. Padua, 1593. április 2. Kiad.: Vass Miklós. Keresztény Magvető, 1904. 149–151.
- Kornis György levelei anyjához, Bethlen Krisztinához. Kiad.: Vass Miklós. Keresztény Magvető, 1898. 278–280.
- Kovacsóczy Farkas*: Dialógus Erdély igazgatásáról 1584. Ford. Bónis György. In: *Janus Pannonius –Magyarországi humanisták*. Vál. és jegyz. Klaniczay Tibor. (Magyar Remekírók) Bp. 1982. 1225–1254.
- Kovacsóczy Farkas levelei. I–II. Kiad.: Szádeczky Lajos. Történelmi Tár, 1892. 681–700. és 1893. 33–52.
- Machiavelli, Niccolò*: A fejedelem. Ford. Lutter Éva. Bp. 1987. 82–83.

- Magyar emlékirók 16–18. század. Vál. És jegyz. Bitskey István. Bp. 1982.
- Magyar missilis levelek Bekes Gáspár zavargása és Báthory István lengyel királlyá való választása történetéhez. —d. In: Történelmi Tár, 1879. 729–749.
- Magyar történelmi okmánytár, a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból. III. kötet (1553–1608). Szerk.: Hatvani Mihály. Pest, 1859.
- Magyar utazási irodalom 15–18. század. Vál.: Kovács Sándor Iván. Jegyz.: Monok István. Bp. 1990. (Magyar remekírók)
- Mályusz Elemér*: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. II. közlemény. In: Levéltári Közlemények, 1. (1923) 287–309.
- Mályusz Elemér*: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. VIII. és utolsó közlemény. In: Levéltári Közlemények, 7. (1929) 231–277.
- Makkai László*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Budapest, 1954.
- Maros-vásárhelyi Nagy Szabó Ferenc memorialéja. Erdélyi Történelmi Adatok. Szerk.: gróf Mikó Imre. Kolozsvár, 1855. 39–168.
- Martonfalvay Imre emlékirata. In: Magyar emlékirók 16–18. század. Vál. És jegyz. Bitskey István. Bp. 1982. 77–114.
- Miles, Matthias*: Siebenbürgischer Würgengel. Hermannstadt, 1670.
- Monumenta Antiquae Hungariae. S. a. r., Ladislaus Lukács S.I. II.k. (1580–1586) Róma, 1976. III. (1587–1592) Róma, 1981.
- Művelődéstörténeti adatok. Közli: Barabás Miklós. Történelmi Tár, 1907. 437–443.
- Nachlese auf dem Felde der ungarischen und siebenbürgischen Geschichte, nach authentischen Quellen und Urkunden bearbeitet von A[nton] Kurz. Kronstadt, Johann Gött's Buchdruckerei, 1840.
- Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Szerk. Károlyi Árpád és Szalay József. Bp. 1882.
- Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560. Közli: Szalay Ágoston. Pest, 1861. (Magyar Levelestár I.)
- Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. Szerk.: Bártfai Szabó László. Bp. 1919.
- Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez. Szerk: Jakab Elek. II. Bp. 1888.
- Pierre Lescalopier utazása Erdélybe, 1574. Közr., az utószót és ajegyzeteket írta Benda Kálmán és Tardy Lajos. Európa Könyvkiadó, Bp. 1982. (Bibliotheca Historica)
- Politika és házasság. Menyegzőre hívogató levelek a 16. századi Erdélyből. S. a. r., Horn Ildikó, Kreutzer Andrea, Szabó András Péter. Bp. 2005. (TDI Könyvek, 2.)
- Pokoly József*: Bogáthi Fazekas Miklós naptári följegyzései. In: Keresztény Magvető, 1902. 262–266.
- Possevino, Antonio della Compagnia di Gesù, Transilvania (1584). Ed.: Andrea Veress. Bp. 1913. (Fontes Rerum Transylvanicarum III.)
- Pray, Georgius*: Epistolae Procerum regni Hungariae, pars I. Bécs, 1805, II–III. Pozsony, 1806.
- Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. II–III. reprint. Bp. 1986.
- Régi magyar drámai emlékek I. Szerk. Kardos Tibor. Bp. 1960.
- Régi Magyar Egyetemek Emlékezete. Válogatott dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéhez (1367–1777). szerk. és bev. Szógi László, ford. Bene László. Bp. 1995.
- Régi Magyar Költők Tára XVI. század. XI. s. a. r., Ács Pál. Bp. 1999.

- Régi Magyar Költők Tára XVI. század. XII. s. a. r., Orlovsky Géza. Bp. 2004.
- Régi magyar végrendeletek. 1–8. Közli: Petrichevich Horváth Emil. Magyar Családtörténeti Szemle 1943–1944.
- Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato; raccolte, annotate, ed edite da Eugenio Albèri, a spese di una società. <http://archive.org/details/relazionidegliam01albuoft>
- Rettegi György: Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784. Szerk. Jakó Zsigmond. Bukarest, 1970.
- Rotterdam Erasmus: A keresztény fejedelem neveltetése. Ford. Csonka Ferenc. Utószó: Barlay Ödön Szabolcs. Bp. 1992.
- Scheseus, Christianus: Oratio de origine et progressu inchoatae et propagatae coelestis doctrinae, in Opera quae supersunt omnia. Ed.: Franciscus Csonka. Bp. 1979. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum)
- Scriptores rerum hungaricarum minores. I–II. Ed.: Martinus Georgius Kovachich. Budae, 1798.
- Segesvári Bálint krónikája 1606–1654. Közli: Jakab Elek. Erdélyi Történelmi Adatok IV. (1862) 178–312.
- Sepsi Laczkó Máté: Sárospataki magyar krónika. 1521–1624. Erdélyi Történelmi Adatok III. Szerk: Mikó Imre. Kolozsvár, 1858. 1–246.
- Somlyai Báthory András levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1559. közli: Komáromy András. Történelmi Tár 1905. 88–111.
- Somogyi Ambrus: Báthory Zsigmond első évei. In: Erdély öröksége (Erdélyi emlékirók Erdélyről). II. k. Sárkányfogak 1572–1602. Szerk.: Cs. Szabó László és Makkai László. Budapest. é.n. [1942]
- Szalay László: Erdély és a Porta. 1567–1578. Pest, 1862.
- Szamosközy István történeti maradványai 1566–1603. I–IV. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp. 1876. (Monumenta Hungariae Historica, Scriptores, 28.)
- Szamosközy István történetíró kézírata (Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából). Szerk.: E. Abaffy Erzsébet és Kozocsa Sándor. Bp. 1991.
- Szamosközy István: Erdély története (válogatás). Ford.: Borzsák István. Szerk.: Sinkovics István. Bp. 1981.
- Székely oklevelek a XVI. századból. I–II. Kiad.: Vass Miklós. Történelmi Tár, 1910. 121–143, 253–270.
- Székely Oklevéltár. I–IV. Szerk.: Szabó Károly, Szádeczky Lajos. Kolozsvár, 1872–1895.
- Székely Oklevéltár. Új sorozat. I–VI. Szerk.: Demény Lajos, Pataki József, Tüdös S. Kanga. Bp. –Bukarest–Kolozsvár, 1983–2000.
- Sztárai Mihály: História Perényi Ferenc kiszabadulásáról; Perényi Péter élete és halála. S. a. r., Téglásy Imre. Bp. 1985.
- Komáromy András: Levéltári kutatások I. (1216–1717) Történelmi Tár 1903. 125. (118–137)
- Tinódi Lantos Sebestyén: Krónika. s. a. r., Sugár István. Bev.: Szakály Ferenc. Bp. 1984. (Bibliotheca Historica)
- Thelekessy Imre kassai kapitány végrendelete Közli: Komáromy András. Történelmi Tár 1891 139–145.
- Tóth István: A gyulafehérvári humanista költészet antológiája. „Költők virágoskertje.” Budapest 2001.
- Török-magyar oklevéltár 1533–1789. Ford.: Karácson Imre. Szerk.: Thalloczy Lajos, Kracsmarik János, Szekfű Gyula Bp. 1914.
- Török-magyarkori állam-okmánytár. II. Szerk.: Szilágyi Áron–Szilágyi Sándor. Pest, 1869.

- Történelmi levelek a hédervári levéltárból. Kiad.: Radvánszky Béla. Történelmi Tár 1880. 686–698.
- Trauschenfels, Johann Karl Eugen*: Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens. 1860. 24. – <http://www.archive.org/stream/deutschefundgru00unkngoog#page-/n37/mode/1up> (2012. február 10.)
- Udvarhelymegye levéltárából. Kiad.: Vas Miklós. Történelmi Tár, 1907. 287–310.
- Urkundenbuch der Evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. Hrsg. von Georg Daniel Teutsch. I–II. Hermannstadt, 1862–1883.
- Utazások a régi Európában. Peregrinációs levelek útleírások és útinaplók (1580–1709). Szerk.: Binder Pál. Bukarest, 1976.
- Verancsics Antal összes munkái. Szerk.: Szalay László. VI. Pest, 1860. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores, 9.)
- Verancsics Antal összes munkái. Közli: Szalay László. VII. Pest, 1865. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores, 10.)
- Vörös Mihály*: A bajnokok vég-Gyula várában, s. a. r., jegyz. Szentmártoni Szabó Géza, Gyula, 2005. (Gyulai Füzetek 15, Szerk.: Erdmann Gyula)
- Werbőczy István Hármaskönyve. Tripartitum opus juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae. Ford. és kiad.: Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Bp. 1894.

3. IRODALOM

3.1. Bibliográfiák, kézikönyvek, adattárak

- A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16-17. században. Adattár. Szerk. Koltai András, Benda Borbála. <http://archivum.piar.hu/arisztokrata/> (2012. február 14.)
- A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának Oklevél-másolatai. Szerk.: Óváry Lipót. Bp. 1890, 1894, 1901.
- A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1846). Szerk.: Veress Endre. Bp. 1915.
- CJH = <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=2173> (2012. március 10.)
- ETA VII/1–2. = Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei. I. 1569–1581. In: Erdélyi Történelmi Adatok, VII/1–2. Szerk.: Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Kolozsvár, 2003.
- ETA VII/3. = Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei. I. Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582–1602. In: Erdélyi Történelmi Adatok, VII/3. Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I. S. a. r.: Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Kolozsvár, 2005.
- ETA VIII/1. = Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei. 1222–1599. S. a. r.: Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke. Erdélyi Történelmi Adatok VIII./1. Kolozsvár, 2006.
- Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának ismertető leltára. Összeállította Dáné Veronka, Sipos Gábor. Kolozsvár 2002. (Erdélyi Református Levéltári Kiadványok 1.)
- Bak Borbála*: Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig. Bp. 1997. (História könyvtár Monográfiák 9/I.)
- Beke Antal*: A kolosmonostori konvent levéltára. III–IX. In: Történelmi Tár, 1897. 338–360, 496–512, 733–748, 1898. 151–166, 343–356, 532–555, 653–669.
- Beke Antal*: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárott. I–II. Bp. 1889–1892.
- Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-

- septième siècles. XII. (Ungarländische Antitrinitarier) Ed.: André Séguenny. Baden-Baden, 1990. (Bibliotheca Bibliographica Aureliana CXV.)
- Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles. XXIII. (Ungarländische Antitrinitarier) Ed.: André Séguenny. Baden-Baden, 2006. (Bibliotheca Bibliographica Aureliana)
- Bibliotheca Eruditionis. Régi Magyarországi Nyomtatványok és Olvasmányok adatbank. (1500–1700) <http://www.eruditio.hu/>
- British Museum online adatbázis <http://www.britishmuseum.org/research.aspx?ref=header>
- Brooklyn Museum online katalógus <http://www.brooklynmuseum.org/opencollection/>
- Budai Ferencz Polgári Lexicon. Pest, 1866.
- Dizionario Biografico degli Italiani. [http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-giorgio-biandrata_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-giorgio-biandrata_(Dizionario-Biografico)/) (2012. július 8.)
- Engel Pál: Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Bp. 2001.
- Erdély és a részek térképe és helységnévtára. Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. Szerk.: Herner János. Szeged, 1987.
- Erdélyi családtörténeti adattár. Összeáll. műk.: W. Kovács András. http://www.familyhistory.ro/index.php?id=20061130erdelyi_csaladt_ (2012. február 9.)
- Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I–XIII. Anyagát gyűjtötte és szerk. Szabó T. Attila. Buda-
rest–Kolozsvár, 1975–2009.
- Estreicher, Karol: Bibliografia Polska. Vol. 32. Kraków, 1938.
- Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk.: Beke Margit. Bp. 2003.
- Fallenbüchl Zoltán: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Bp. 2002.
- Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai 1526–1848. főispánjai/Die Obergespane Ungarns 1526–1848. Bp. 1984.
- Hamann, Brigitte: Habsburg lexikon. A magyar kiadást szerk. Szmodits Anikó. A magyar vonatkozásokkal. kieg.: Soós István. Bp. 1990.
- Hernádi László Mihály: A Hadtörténelmi Közlemények repertórium 1888–1914. Pécs, 2001.
- Jakó Zsigmond: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). I–II. Bp. 1990.
- Jakó Zsigmond–Valentiny Antal: A torockószentgyörgyi Thorotzkay család levéltára. Kolozsvár, 1944.
- Károlyi László [Éble Gábor, Pettkó Béla]: A nagykárolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklástörténete I–II, Bp. 1911.
- Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XVI–XVII. század. Bp. 1993.
- Kissné Bognár Krisztina: Magyarországi diákok bécsi tanintézetekben 1526–1789. Bp. 2004. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 13.)
- Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. Bp. 1951.
- Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. III. Kiegészítések és névmutató. Bp. 1958.
- Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I/1–2. Országos jellegű levéltárak és forrásközlések. Bp. 2000–2003.
- Lázár Miklós: Erdély főispánjai (1540–1711). Bp. 1889.
- Magyar katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu> (2012. május 25.)
- Magyarország történeti kronológiája. II. 1526–1848. Szerk.: Benda Kálmán. Bp. 1989.
- Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I–II. Bp. 1990.
- Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XII. Pest, 1857–1865. Pótlék-kötet. Pest, 1868.

- Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai (1221–1864). Szerk.: Veress Endre. Bp. 1941.
- Pásti Judit*: Bihar vármegye főispánjai. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve VI. Szerk.: Gazdag István. Debrecen, 1979. 163–167.
- Petrichevich-Horváth Emil*: A Petrichevich-család történetének regesztái. Pécs, 1942.
- Polski Słownik Biograficzny. Kraków, 1935.
- RMNy = Régi magyarországi nyomtatványok, Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum, I. Szerk.: Borsa Gedeon, Hervay Ferenc. Bp. 1971.
- Schrauf Károly*: Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. A Krakkói Magyar Tanulók Háza lakóinak jegyzéke (1493–1558). Bp. 1893, 1923, 1925. (Magyarországi tanulók külföldön, III.)
- Sebestyén, Gheorghe*: Cetatea Gherlei. Cronologie, I. (Szamosújvár történeti kronológiája, I.) In: Studii și Materiale de Istorie Medie. XVI (1998) 209–224.
- Szabó Miklós–Tonk Sándor*: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. Szeged, 1992. (Fontes Rerum Scholasticarum, IV. Szerk.: Keserű Bálint)
- Szögi László*: Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1788. Bp. 2003. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 9.)
- Sztripszky Hiador*: Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez. Pótlások és igazítások 1472–1711. Bp. 1912.
- The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca, I–II. Compiled by Elemér Lakó. Szeged, 1997.
- Trócsányi Zsolt*: Erdélyi kormányhatósági levéltárak. Bp. 1973.
- ÚMIL = Új Magyar Irodalmi Lexikon. Szerk.: Péter László. 1–3. Bp. 1994.
- Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen II–III. hrsg. von Albert Berger, Köln–Wien, Böhlau, 1986, 1995.
- Varga Júlia*: Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin 1560–1789. Bp. 2004. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 12.)
- Veress, Andreas*: Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium. I. Padua 1264–1864. Kolozsvár 1915.
- W. Kovács András–Valentiny Antal*: A Wass család cegei levéltára. Kolozsvár, 2006. (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, 3.)
- Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk. Ladányi Sándor. Budapest 1977.

3.2. Szakirodalom

- „Idővel paloták...” Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk.: G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Bp. 2005.
- A Báthoriak és Európa. Szerk.: Ulrich Attila. Bp. Nyírbátor 2008. (A Báthori István Múzeum Füzetei. Új sorozat 3.)
- A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig [a Piliscsabán 2004. november 8–10. között megtartott tudományos konferencia tanulmányai]. Szerk.: Szilágyi Csaba. Piliscsaba, 2006. (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák)
- A reneszánsz Kolozsvár. Összeáll.: Kovács András. Szerk.: Kovács Kiss Gyöngy. Kolozsvár, 2008.

- Ács Pál*: „Ha kérdi Isten, Káthay, tetőled” – Pázmány Péter vitairata Bocskai István haláláról. A Ráday Múzeum Évkönyve 7, 32–45.
- Ács Pál*: Attila-kultusz a Báthory-korban. In: Neolatin irodalom Európában és Magyarországon. Pécs, 1996. xxxx
- Ács Pál*: Vajdakamarási Lőrinc. In: Régi Magyar Költők Tára. XVI. századbeli magyar költők művei. 11. k. s. a. r.: Ács Pál. Bp. 1999. 175–183, 244–246.
- Acsády Ignác*: Magyarország három részre szakadásának története 1526–1608. In: A magyar nemzet története. V. kötet. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp. 1897.
- Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. 1526–64. Bp. 1888.
- Acsády Ignác*: Régi magyar birtokviszonyok. 1494–1598. ÉTK 3. Bp. 1894.
- Adelige Hofhaltung im österreichisch-ungarischen Grenzraum. Symposium im Rahmen der „Schlaininger Gespräche” vom 20–23. September 1995 auf Burg Schlaining. Red. von Rudolf Kropf, Gerard Schlag. Eisenstadt, 1998, Burgenländisches Landesmuseum Eisenstadt. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Bd. 98.)
- Ágoston Péter*: A magyar világi nagybirtok története. Bp., 1913.
- Almási Gábor*: A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében. In: Aetas, (2005) 5–37.
- Almási Gábor*: Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584). Századok 139, no. 4–5 (2005) 889–922, 1131–1157.
- Almási Gábor*: Miért Cicero? A cicerói értelmiségi modell és értékek reneszánsz adaptációjáról. Korall 2006, 60–85.
- Almási Gábor*: The Uses of Humanism. Johannes Sambucus (1531-1584), Andreas Dudith (1533-1589), and the Republic of Letters in East Central Europe. Brill 2009. (Brill’s Studies Intellectual History 185.)
- Almási Gábor*: Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai. In: Századok, 140. (2006) 1405–1440.
- Anglo, Sydney*: Machiavelli. The First Century. Studies in Enthusiasm, Hostility, and Irrelevance. Oxford 2005.
- Antitrinitarism in the Second Half of the 16th Century, ed. Róbert Dán, Antal Pirnát, Bp. – Leiden, 1982, („Studia Humanitatis” 5)
- Arday Pál*: Palatics György. Századok 46 (1912) 476–477.
- Arisztokrata életpályák és életviszonyok. szerk. Papp Klára – Püski Levente. (Speculum Historiae Debreceniense 4.) Debrecen, 2009.
- Auguszt Gerő*: Adalék a Zápolya- és Perneszy-család nemzedékrendjéhez. Századok 13. (1879)
- B. Nagy Margit*: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok. Bukarest 1970.
- B. Szabó János–Somogyi Győző*: Az Erdélyi Fejedelemség hadserege. Bp. 1996.
- Balázs Mihály*: „A hit... hallásból leszön.” Vallásszabadság és bevett vallások (receptae religiones) Erdélyben a 16. században. In: Balázs Mihály: Felekezetiesség és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról. Bp. 2006. 11–37. (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 8.)
- Bagossy Bertalan*: Szatmár története. In: Magyarország vármegyéi és városai: Szatmár vármegye és Szatmár-Németi. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. 1908.
- Balázs Mihály*: Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén. Bp. 1988. Kiadó. (Humanizmus és reformáció, 14.)
- Balázs Mihály*: Báthory István cenzúrarendelete. In: Teológia és irodalom. Az Erdélyen

- kívüli antitrinitarizmus kezdetei. Bp., 1998, Balassi Kiadó. (Humanizmus és reformáció, 25.) 200–201.
- Balázs Mihály*: Dávid Ferenc életútja. In: A reneszánsz Kolozsvár. Összeáll.: Kovács András. Szerk.: Kovács Kiss Gyöngy. Kolozsvár, 2008. 176–212.
- Balázs Mihály*: Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról. Bp. 2006. (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 8.)
- Balázs Mihály*: János Zsigmond fejedelem és a cenzúra. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk.: Kovács András–Sipos Gábor–Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 25–38.
- Balázs Mihály*: Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról. 2008. 67–94.
- Balázs Mihály*: Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei. Bp. 1998. (Humanizmus és Reformáció, 25.)
- Balázs Mihály*: Vissza a forrásokig. A szegedi egyetem első elődjéről. Szeged, 18. (2006) 9. sz. 30–37.
- Balázs Mihály–Monok István*: Történetírók Báthory Zsigmond udvarában. (Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről). In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1987. 249–262.
- Balázs Mihály–Monok István*: Az első magyar ars historica: Szamosközy István Giovanni Michaele Bruto történetírói módszeréről (1594–1598). Tar Ibolya (ford.) Lymbus. Művelődéstörténeti Tár. IV. Szeged, 1992. 49–86.
- Balogh Jolán*: Az erdélyi renaissance. I. 1460–1541. Kolozsvár, 1943
- Balogh Jolán*: Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század. Bp. 1985.
- Balogh Jolán*: Az erdélyi renaissance. 1460–1541. I. Kolozsvár, 1943.
- Balogh Jolán*: Varadinum: Várad vára. 1–2. Bp. 1982. (Művészettörténeti Füzetek, 13.)
- Balogh Judit*: A vargyasi Daniel család karrierjének kezdetei a 16–17. század fordulóján. Történelmi Szemle 2009/3. 333–354.
- Balogh Judit*: A székely nemesség kialakulásának folyamata. Kolozsvár, 2005. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 254.)
- Balogh Judit*: Székelyföldi karrier. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16–17. században. Bp. 2011.
- Balogh Judit–Horn Ildikó*: A hatalomépítés útjai: a homoródszentpáli Kornis család története. In: Századok, 142. (2008) 4. sz. 849–897.
- Baráth Béla Levente*: Adalékok az Ecsedi Báthoriak 16. századi patrónusi tevékenységéhez és Nyírbátor reformációjához. In: Egyháztörténeti Szemle, 2008. 26–52.
- Barcza József*: Peregrináció, vallási türelem. In: Tanulmányok Erdély történetéről, szakmai konferencia Debrecenben 1987. október 9–10. Szerk.: Rácz István. Debrecen, 1988. 99–103.
- Barlay Ö. Szabolcs*: Egy humanista pályakezdése – Berzeviczy Márton. In: Irodalom és ideológia a 16–17. században. Szerk. Varjas Béla. Budapest, 1987. 136–139.
- Barlay Ö. Szabolcs*: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986.
- Barta Gábor*: A Sztambulba vezető út (1526–1528). (Gyorsuló idő) Bp. 1983.
- Barta Gábor*: Az erdélyi fejedelemség születése. Bp. 1979.
- Barta Gábor*: Humanisták I. János király udvarában. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes – Székely Júlia. Bp. 1987. 193–216.
- Barta Gábor*: Szentes története a középkorban és a török hódoltság idején. In: Tanulmányok Szentes város történetéből. Szerk.: Labádi Lajos. Szentes, 2001. 49–178.
- Barta Gábor*: Vajon kié az ország?. Bp. 1988.

- Bartók István*: A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1987. 148–154
- Bártfai Szabó László*: A Hunt-Pazman nemzetségbeli Forgách család története. Esztergom, 1910.
- Báthory Gábor és kora. szerk. Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária, Ulrich Attila, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Erdély-történeti Alapítvány, 2009.
- Benda Kálmán*: Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság. In: Erdélyi Múzeum, 56. (1994)
- Benda Kálmán*: Habsburg abszolutizmus és rendi ellenállás a XVI-XVII. században. Bp. 1975.
- Besala, Jerzy*: Król i jego ukochana Poddana. Zygmunt August i Barbara Radziwiłłówna. (A király és az ő szeretett alattvalói. Zsigmond Ágost és Radziwiłł Borbála) In: *Uő.*: Najśłynniejsze Miłości Królów Polskich. (A lengyel királyok legnagyobb szerelmei.) Warszawa 2009. 105–135.
- Besala, Jerzy*: Najśłynniejsze Miłości Królów Polskich. (A lengyel királyok legnagyobb szerelmei.) Warszawa 2009.
- Besala, Jerzy*: Stefan Batory. Poznań 2010.
- Bessenyei József*: A Felső-Magyarország fogalom kialakulása és tartalma a XVII. század végéig. In: Felső-Magyarországtól Észak-Magyarorszáig. A 2000. november 8-án a Miskolci Akadémiai Bizottság Székházában tartott konferencia anyaga. Szerk.: Bessenyei József. Miskolc, 2001. 6–12.
- Bessenyei József: Nádasdy Tamás, a politikus és államférfi. In: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés. Sárvár. 1998. szeptember 10–11. Sárvár, 1999. 9–25.
- Bessenyei József*: Pesti Bornemisza Ferenc kalandjai Erdélyben 1564-ben. In: Publicationes Universitatis Miskolcensis. Szerk.: Bessenyei József, Horváth Zita, Tóth Péter. Miskolc, 2004. (Studia Miskolciensia 5.) 269–275.
- Bibó István*: Elit és szociális érzék. In: *Uő.*: Válogatott tanulmányok. Vál.: Huszár Tibor. Bp. 2004. 417–424.
- Bibó István*: Válogatott tanulmányok. Vál.: Huszár Tibor. Bp. 2004.
- Binder Pál*: Átfedések az erdélyi fejedelemség szász és magyar protestáns egyházmegyéiben. In: Europa. Balcanica – Danubiana – Carpathica 2/A, Annales: Cultura – Historia – Philologia. Főszerk.: Miskolczy Ambrus. Bp. 1995. 115–130.
- Binder, Ludwig*: Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts. Köln–Wien, 1976. (Siebenbürgisches Archiv, Bd. XI.)
- Bíró Vencel*: Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése. 1542–1690. Kolozsvár, 1917.
- Bíró Vencel*: Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene. Dicsőszentmárton, 1925.
- Bíró Vencel*: Erdély követői a Portán. Kolozsvár, 1921.
- Bíró, Vencel*: La politique religieuse et scolaire d'Étienne Báthory en Transylvanie. In: Étienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie. Kraków, 1935. 47
- Bitskey István*: Egyetemszervezési kísérlet Kolozsvárott a 16. században. Korunk, 2000/ 9, 107–111.
- Bitskey István*: História és politika. (Leonhardus uncus verseskötete a magyar történelemről). In: A politika műfajai a régi magyar irodalomban – konferencia (Gyula, 2005. május 25–28.) http://www.iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Bitskey_Istvan.pdf
- Blazovich László–Géczi Lajos*: A Telegdiek pere. 1568–1572. Szeged, 1995.
- Bobory Dóra*: Felician von Herberstein (1540–1590) stájer főúr rövid életrajza és magyar kapcsolatai David Reuss gyászbeszéde alapján. Lybus 3 (2005) 5–26.

- Bogdándi Zsolt*: A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában. (Erdélyi Tudományos Füzetek 274.) Kolozsvár, 2012.
- Bogdándi Zsolt*: A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori levélkeresői. In: Erdélyi Múzeum 2010/3–4. 43–72.
- Bogdándi Zsolt*: Az erdélyi hiteles helyek működése a szekularizációt követően. In: 700 éves a közjegyzőség Magyarországon (szerk. Rokolya Gábor). Budapest, 2008. 41–53.
- Bogdándi Zsolt*: Gyerőfi János számadása az 1597–1598 évi erdélyi hadiadóról. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXX. Debrecen, 2005. 27–32.
- Bogucka, Maria*: Anna Jagiellonka. Wrocław, 1994.
- Bogucka, Maria*: Bona Sforza. Wrocław, 1998.
- Bogucka, Maria*: Women in Early Modern Polish Society, Against the European Background. Ashgate Publishing, Ltd., 2004.
- Bojtár Endre*: Gaspar Bekiesz i jego „nagrobek”. In: Akcent, 1992. 168–178.
- Boniecki, Adam*: Herbarz polski. (Lengyel címerek) T. XIV. Warszawa 1911.
- Bónis György–Valentiny Antal*: Jacobinus János erdélyi kancellár formuláskönyve (1602). Kolozsvár, 1947.
- Bónis György–Valentiny Antal*: Jacobinus János erdélyi kancellár formuláskönyve (1602). Kolozsvár 1947.
- Boratyński, Ludwik*: Stefan Batory I plan ligi przeciw Turkom (1576–1584). Kraków 1903. 139–151.
- Borbély István*: Dávid Ferencz és kora. Keresztény Magvető 1910. 121–143.
- Bölcskei Gusztáv*: A kezdetektől a váradi iskola beolvasásáig (1660). In: A debreceni református iskola története. Elektronikus kiadás: <http://digit.drk.hu/?m=lib&c=7&book=2>
- Brown, Meg Lota–Boyd McBride, Kari*: Women's Roles in the Renaissance. Westport, 2005.
- Brzeziński, Szymon*: „My mu nie chcemy być Siedmiogrodzianymi”. Stefan Batory w publicystyce antykrólewskiej. (Mi nem leszünk neki erdélyiek. Báthory István a királyellenes publicisztikában. In: Stefan Batory król Rzeczypospolitej i książę Siedmiogrodu. (Báthory István lengyel király és Erdélyi fejedelem) Szerk.: Adrienne Körmendi–Radosław Lolo. Pułtusk 2008. 171–179.
- Brzeziński, Szymon*: Ostatni król przyrodzony. Jan Zygmunt Zapolya w literaturze siedmiogrodzkiej lat 70. XVI wieku. (Az utolsó király. János Zsigmond alakja a 1570-es évek erdélyi irodalmában.) Kézirat, s.a.
- Buday Kálmán*: Báthory István erdélyi fejedelemsége (1571–76). Szeged, 1932. (Kolozsvári–Szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből, 20.)
- Buzási Enikő*: Kakas István és felesége portréi: adalék a 16–17. századi portré-mecenatúra történetéhez. In: Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Szerk. Orbán János. Marosvásárhely–Kolozsvár 2011. 29–40.
- Ciure, Florina*: Relații comerciale între Venetia și Transilvania în secolul al XVI-le. In: Studii și Materiale de Istorie Medie 22 (2004) 225–248.
- Collectanea Tiburtiana*. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk.: Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10. Szerk.: Keserű Bálint–Monok István)
- Csiffáry Gergely*: A történelmi valóság Tinódi Varkocs Tamásról írt énekében. In: Tudomány és hagyományörzés. Végvár és kultúra a 16. században. Szerk. Petercsák Tivadar, Berecz Mátyás. Eger, 2008. 35–54. (Studia Agriensia 26.)
- Csorba Csaba*: Vég-Gyula várának históriája. Bp. 1985.

- Csorba Tibor*: A humanista Báthory István. Bp. 1944.
- Cynarski, Stanisław*: Zygmunt August. Wrocław, 1997.
- Dáné Veronka*: „Az ő nagysága széki így deliberála” Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata. Debrecen–Kolozsvár, 2006. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 259.)
- Dáné Veronka*: A Trauznerek a fejedelemség korában. In: Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk.: Pál-Antal Sándor, Sipos Gábor, W. Kovács András, Wolf Rudolf. Kolozsvár, 2003. 81–93.
- Dankanits Ádám*: A hagyományos világ alkonya Erdélyben. Bp., 1983. (Nemzet és emlékezet)
- Dankanits Ádám*: Erasmus erdélyi olvasói. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 11. (1967) 125–131.
- Dankanits Ádám*: XVI. századi olvasmányok. Bukarest, 1974.
- Daugsh, Walter*: Die Nationsuniversität der Siebenbürger Sachsen im 16. und 17. Jahrhundert. In: Gruppenautonomie in Siebenbürgen. Hg. von Wolfgang Kessler, Köln/Wien, 1990. 179–216. (Siebenbürgisches Archiv 24)
- Daugsh, Walter*: Gegenreformation und protestantische Konfessionsbildung. In: Siebenbürgen zur Zeit Stephan Báthorys, in Luther und Siebenbürgen. Austrahlungen von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa. Hg. v. Georg und Renate Weber, Köln/Wien, 1985. 215–227. (Siebenbürgisches Archiv 19)
- Daugsh, Walter*: Toleranz im Fürstentum Siebenbürgen. Politische und gesellschaftliche Voraussetzungen der Religionsgesetzgebung im 16. und 17. Jahrhundert. In: Kirche im Osten 26. (1983) 35–72.
- Dávid Géza–Fodor Pál*: „Ez az ügy fölöttébb fontos” A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei. (1559–1560, 1564–65). Bp. 2009. (História Könyvtár. Okmánytárak 6.)
- Deák Farkas*: A Wesselényi család őseiről. (Értekezések a történettudományok köréből). Bp. 1878.
- Deák Farkas*: Adatok a „nagy” Csáky István életéből. Bp. 1877.
- Deák Farkas*: Az alsócsernátoni Damokos család nemzedékrendje. Turul 1888. 97–102.
- Demény Lajos*: Báthory István és a székely gyalogpuskás rend felállítása. Történelmi Szemle XLIII (2001) 159–186.
- Demény Lajos*: Székely felkelések a XVI. század második felében. Bukarest 1976.
- Die Jagiellonen*. Kunst und Kultur einer europäischen Dynastie an der Wende zur Neuzeit. Hrsg: Dietmar Popp, Robert Suckale. Nürnberg 2002.
- Divéky Adorján*: A Békés-család szerepe Lengyelországban. Debrecen, 1944. (A debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai IX. 2. Szerk.: Szádeczky-Kardoss Tibor)
- Domokos György*: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 2.) Bp. 2000.
- Dzięgielewski, Jan*: Sprawy wyznaniowe w Rzeczypospolitej w czasach panowania króla Stefana I. In: Stefan Batory – król Rzeczypospolitej i książę Siedmiogrodu – Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem. Red.: Adrienne Körmendy, Radosława Lolo. Pułtusk, 2008. 61–72.
- E. Kovács Péter*: A Hunyadi-család. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk.: Rázsó Gyula – V. Molnár László. Bp. Zrínyi Kiadó, 1990. 29–51.
- E. Kovács Péter*: Corvin János házassága és a magyar diplomácia. Századok 137. (2003) 4. sz. 955–971.

- Éble Gábor*: A gróf Károlyi család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével. Bp. 1913.
- Eckhardt Sándor*: Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1941.
- Eckhardt Sándor*: Egy régi magyar hősi ének a ponyván. In: Irodalomtörténet, 1952. 58–68.
- Eckhardt Sándor*: Magyar humanisták Párizsban. In: Minerva, 1929. 70–91.
- Eckhardt Sándor*: Toronyi Tamás. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1965. 597–598.
- Egyed Ákos*: A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918. Pallas- Akadémia, Csík-szereda, 2006. (Bibliotheca Transsylvanica, 52.)
- Elek Oszkár*: János Zsigmond és egy olasz író [Dionigi Atanagi]. In: Történeti Szemle, 1928. 133–138.
- Elitek a válság korában. Szerk: Kovách Imre. Bp. 2011.
- Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946.
- Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. Szerk.: Balázs Mihály és Gábor Csilla. Kolozsvár, 2007.
- Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Pál Judit – Sipos Gábor. Kolozsvár 2005.
- Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk.: Kovács András–Kovács Kiss Gyöngy–Pozsony Ferenc. Kolozsvár, 1999.
- Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk.: Kovács András–Sipos Gábor–Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996.
- Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk.: Pál-Antal Sándor, Sipos Gábor, W. Kovács András, Wolf Rudolf. Kolozsvár, 2003.
- Emlékkönyv. „Az erdélyi magyar felsőoktatás évszázadai.” Kiállítás és konferencia. Szerk. Faragó József, Incze Miklós, Katona Szabó István. Bp. 1996.
- Emődi Tamás*: A kusalyi Jakcsok származása és címeres emlékei. Turul 69 (1996) 3–4. sz. 57–66.
- Endes Miklós*: Erdély három nemzete és négy vallása autonomiájának története. Bp. 1935.
- Erasmus und Europa. Ed.: August Buck. Wiesbaden–Harrasowitz, 1988.
- Erdély reneszánsza, I–II. A 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai. Szerk. Gábor Csilla – Luffy Katalin – Sipos Gábor. Kolozsvár 2009.
- Erdély története három kötetben. Szerk.: Köpeczi Béla. I–III. kötet. Bp. 1986.
- Erdősi Péter*: Báthory Zsigmond ünnepi arcma. Aetas 1995/1–2.
- Erdősi Péter*: Fejedeleme, udvar és jezsuiták az 1588-as megyesi országgyűlésen. Jelenkor. 44. (2001) 5. 573–585.
- Erdősi Péter*: Franco Sivori fortélyos barátságai. In: Idővel paloták ... Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. Bp. 2005. 276–313.
- Erdősi Péter*: Hatalom és reprezentáció Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvarában. (1581–1598) Kandidátusi értekezés. Bp. 1999.
- Erdősi Péter*: Uralkodók, sajtómesterek és történetírók. Egy Szamosközy-hely előzményei. In: Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban. Szerk.: G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Bp. 2008. 173–186.
- Ernusz, Johanna von: Die ungarischen Beziehungen des Hugo Blotius. Beiträge zur Geschichte des Humanismus in den Donauländern aus dem Briefwechsel eines Wiener Humanisten im XVI. Jahrhundert. In: A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve 10. (1941) 7–53.
- Ernyey József*: Morvaország magyar urai. Turul 1925. 6–15.

- Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk.: Beke Margit. Bp. 2003.
- Étienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie. Kraków, 1935.
- F. Molnár Mónika: Erdély Giovanandrea Gromo Compendio-jának tükrében. In: Fons (Forráskutatás és segédtudományok). VIII. (2001) 85–107.
- Fairchilds, Cissie C.: Women in Early Modern Europe, 1500-1700. Pearson Education, 2007.
- Fazakas István: Tanügyi rendszerek Erdélyben a XVIII. század végéig. Csíkszereda, 2006.
- Fazakas István: Adalékok az ifjú Bocskai István bécsi udvarban eltöltött éveire. In: Studia Caroliensia, (2006) 1. sz. 73–85.
- Fejedelmek, forradalmak, vasutak. Szerk.: Takács Péter. Debrecen, 2000.
- Ferenc, Marek: Die Ausländer am Hof Sigismund Augusts. In: Die Jagiellonen. Kunst und Kultur einer europäischen Dynastie an der Wende zur Neuzeit. Hrsg: Dietmar Popp, Robert Suckale. Nürnberg 2002. 353–364.
- Ferenc, Marek: Dwór Zygmunta Augusta. Kraków, 1998.
- Fodor Pál: A szultán és az aranyalma. Bp. 2001.
- Fodor Pál: Az oszmán-török identitás változásai (14–17. század). In: Identitás és kultúra a török hódoltság korában. Szerk. Ács Pál–Székely Júlia. Bp., Balassi Kiadó, 2012. 13–39
- Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Argumentum, Bp., 1991. 181.
- Fodor Pál: Önkéntesek a 16. századi oszmán hadseregben. Az 1575. évi erdélyi hadjárat tanulságai. In Uő.: A szultán és az aranyalma. Bp. 2001. 247–278.
- Francesco Guicciardini: Storia d'Italia. Ed.: Silvana Seidel Menchi. Torino, 1971.
- Fraser, Antonia: Faith and Treason. The story of the gunpowder plot. London 1996.
- Fuller, Thomas: The holy state, and the profane state. London 1841.
- Gagy Sándor: Erdély vallásszabadsága a mohácsi vésztől Báthory Istvánig. Bp. 1912.
- Gál Mária–Russu Tibor: A csíkszentkirályi és krasznahorkai Andrassy család nyomában. Csíkszentkirály 2002.
- Gárdonyi Albert: Abafáji Gyulay Pál. In: Századok, 40. (1906) 10. sz. 894–910.
- Gecsényi Lajos: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és magyar tanácsosai a 16. században. In: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Szerk. Katona Csaba. Győr 2008. 475–487.
- Gecsényi Lajos: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr, 2008.
- Gecsényi Lajos: Magyar diákok a bécsi tartományi iskolában a 16. század második felében. In: Gecsényi Lajos: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr, 2008. 241–255.
- Gecsényi Lajos: Veglai Horváth László, a Magyar Kamara elnöke (1619–1624). Egy furcsa karrier története. s. a.
- Ghyczy Pál: A kard a magyar heraldikában. In: Turul, (1935) 3–4. sz. 100–102.
- Glemma, Thaddée: Le catholicisme en Pologne à l'époque d'Étienne Batory. In: Étienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie. Kraków, 1935. 335–374.
- Goleman Wojciech: The Jagiello and the Model of the King in Polish Political Thought during the Reign of Sigismund August (1548–1572). In: Die Jagiellonen. Kunst und Kultur einer europäischen Dynastie an der Wende zur Neuzeit. Hrsg: Dietmar Popp, Robert Suckale. Nürnberg 2002. 27–34.
- Gömöri György: A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig. Bp. 1999.
- Gömöri György: Báthori-legendák és a tények. Történelmi Szemle LXII (2000) 3–4. sz. 263–266.

- Gömöri György*: Báthory István lengyel király alakja a korabeli költészet tükrében. In: *Uő*: A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig. Bp. 1999.
- Gündisch, Gustav*: Peter Haller. Bürgermeister von Hermannstadt und Sachsengraf (1500–1549). In: *Südostdeutsches Archiv* 32/33. (1989/90) 5–89.
- Gy. Dávid Gyula*: A Bonchidai Bánffy kastély. Kolozsvár. 2001.
- György Lajos*: Valkai András életéhez. In: *Erdélyi Múzeum*, (1930) 292–294.
- György Lajos*: Valkai András. Egy kalotaszegi énekszerző a XVI. században. Kolozsvár, 1947.
- György Zsigmond*: Neuser Ádám. In: *Századok*, 45. (1911) 782–785.
- Gyulai Éva*: Báthoriak az emblematikában. In: *A Báthoriak kora. A Báthoriak és Európa*. Szerk.: Ulrich Attila. Bp. Nyírbátor 2008. 98–106. (A Báthori István Múzeum Füzetei. Új sorozat 3.)
- Gyulai Éva*: Farkas vagy egyszarvú? Politikai presztízs megjelenése a Szapolyai-címer változataiban. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról i. m.* 91–125.
- Gyulai Rikárd*: Adatok a Gerendi család történetéhez. In: *Genealógiai Füzetek*, 4. (1906) 49–51, 60, 61, 79, 80, 89–91, 98–100.
- Gyulai Rikárd*: Adatok a medgyesfalvi Angyalosi család történetéhez. In: *Genealógiai Füzetek*, 4. (1906) 2–5.
- Hangay Zoltán*: Erdély választott fejedelme. Rákóczi Zsigmond. Bp. 1987.
- Haraszi Emile*: Étienne Báthory et la musique en Transylvanie. In: *Étienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie*. Kraków, 1935. 71–81.
- Házi Jenő*: Balassi Menyhért árultatásának szerzője. In: *Magyar Nyelv*, 1928. 175–183.
- Heckenast Gusztáv*: János Zsigmond végrendelete (1567). In: *Collectanea Tiburtiana*. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk.: Galavics Géza–Herner János–Keserű Bálint. Szeged, 1990. 160, 163. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10. Szerk.: Keserű Bálint–Monok István)
- Hegedűs István, Christian Schesaeus*: Kendi Anna históriája. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1916. 1–15.
- Hodor Károly*: Doboka vármegye természeti és polgári esmértetése. Kolozsvár, 1837.
- Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: Magyar történet. I–V. reprint: Bp. 1990.
- Hopp Lajos*: Az "antemurale" és a "conformitas" humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban. Bp. 1992 142. (Humanizmus és reformáció, 19)
- Horn Ildikó*: A könnyező krokodil. Jagelló Anna és Báthory István házassága. Bp. 2007.
- Horn Ildikó*: Báthory András. Bp. 2002.
- Horn Ildikó*: Báthory András és Boldizsár barczewoi síremléke. In: *Redite ad cor*. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Szerk. Krász Lilla, Oborni Teréz. Bp., 2008. 37–48.
- Horn Ildikó*: Báthory Gábor belpolitikája. Vitaindító gondolatok a Báthory Gábor kutatásról in: *Báthory Gábor és kora*. szerk. Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária, Ulrich Attila, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Erdély-történeti Alapítvány, 2009. 133–152.
- Horn Ildikó*: Bocskai István a Báthoryak udvarában. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Philosophica Tomus XIII. – Fasciculus 2* (2008) 47–56.
- Horn Ildikó*: Egy klönleges születésnap ajándék. János Zsigmond s az 1564. évi tordai országgyűlés. In: *Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk.: Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp. 2012. 117–125.
- Horn Ildikó*: Gerendiek a kora újkorban. In: *Studii de istorie modernă a Transilvaniei – Tanulmányok Erdély újkori történelméről*. Omagiu profesorului Magyari András

- Emlékkönyv, ed. Pál Judit–Rüsz Fogarasi Enikő. Cluj, 2002. 153–189.
- Horn Ildikó*: Tündérország útvesztői. Bp. 2005.
- Horn Ildikó*: Hit és hatalom. Az unitárius nemesség 16. századi története. Bp. 2009.
- Horváth Iván*: Padovában poétikát tanulni. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Szeged, 1981.
- Horváth Richárd*: A Felső Részek kapitánysága a Mátyás-korban. Századok 137. (2003) 929–954.
- Horváth Richárd*: Adalékok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi felemelkedéséhez. In: Analecta Mediaevalia. Tanulmányok a középkorról. Szerkesztette: Neumann Tibor. Bp. 2001. 99–112.
- Horváth Richárd*: Szatmár és a Szapolyaiak. In: Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére. Szerk. Juan Cabello – C. Tóth Norbert. Nyíregyháza 2011. 345–356.
- Horváth Richárd*–*Neumann Tibor*–*C. Tóth Norbert*: Oklevelek a Bátori család történetéhez. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle 41 (2006) 327–368.
- Hóvári János*: A hűtlen Dobó. Bp. 1987.
- Huber, Alfons*: Die Verhandlungen Ferdinands I. mit Isabella von Siebenbürgen 1551–1555. AÖG 78 (1892) S. 1–40.
- Huszár Lajos*: A Báthoriak pénzei. A Nyírbátori Báthori István Múzeum Füzetei. Új sorozat II. Nyírbátor 2006.
- Identitás és kultúra a török hódoltság korában. Szerk. Ács Pál–Székely Júlia. Bp., Balassi Kiadó, 2012.
- In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk.: Lengvári István. Pécs, 1996.
- Indries, Traian*: Monografia comunei Tileagd. La a 750-a aniversare. Tileagd, 2006.
- Irodalom és ideológia a 16–17. században. Szerk.: Varjas Béla. Bp. 1987. (Memoria saeculorum Hungariae, 5.)
- Jakab Elek*: A Ghyczyek Erdély történetében, különös tekintettel a kormányzási intézményre. Bp. 1876.
- Jakab Elek*: A görgényi vár és a görgényi kastély a múltban. In: Századok, 17. (1883) 325–341, 414–429.
- Jakab Elek*: Dávid Ferencz emléke. Elítélése és halála háromszázados évfordulójára. Bp. 1879.
- Jakab Elek*: Egyháztörténelmi emlékek Dávid Ferencz életrajzához. Bp. 1879.
- Jakab Elek*: Gerendi János és Francken Keresztély. In: Keresztény Magvető, 27. (1892) 33–38.
- Jakab Elek*: Kocsárdi Gálffy János és a Báthoryak. In: Századok, 29. (1895) 785–817.
- Jakab Elek*: Kolozsvár története. I–III. Buda, 1870–Bp. 1888.
- Jakab Elek*: Néhány adat Blandrata György élete és jelleme ismertetéséhez. In: Keresztény Magvető (1877) 1–32.
- Jakab Elek*–*Szádeczky Lajos*: Udvarhely vármegye története a legrégibb időtől 1849-ig. reprint: Csíkszereda, 1994.
- Jakó Klára*: A Szalánczyak. In: Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk.: Kovács András–Kovács Kiss Gyöngy–Pozsony Ferenc. Kolozsvár, 1999. 199–210.
- Jakó Klára*: Adalékok fejedelmeink temetkezésének kérdéséhez. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk.: Kovács András–Sipos Gábor–Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 233–247.

- Jakó Klára*: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604. Erdélyi Könyvesházak, I. Szeged, 1999. 5–9 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/1)
- Jakó Klára*: Petrus Ramus és az első kísérlet egyetem alapítására Erdélyben. *Korunk* 1990/2, 246–249.
- Jakó Zsigmond*: *A Farnasi Veres család. In: Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy, Pozsony Ferenc, Kolozsvár 1999.*
- Jakó Zsigmond*: A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdája. In: Jakó Zsigmond: Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bp. 1997. 241–260.
- Jakó Zsigmond*: Csáki Mihály (1492–1572) erdélyi kancellár származásáról. In: Jakó Zsigmond: Társadalom, egyház, művelődés. Bp. 1997. 91–97.
- Jakó Zsigmond*: Társadalom, egyház, művelődés. Bp. 1997.
- Jászay Magda*: A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századról. Bp. 1996.
- Juhász József*: Székesfehérvár eleste és Warkocs György hősi halála 1543-ban Székesfehérvári Szemle 4/ 1–2. (1934) 1–14.
- Kádár József*: Szolnok-Doboka vármegye monographiája. III. Ds, 1900.
- Kanyaró Ferencz*: Mikor lett János Zsigmond fejedelem unitáriussá?. In: Keresztény Magvető, 34. (1899) 258–262.
- Kanyaró Ferencz*: Unitáriusok Magyarországon. Tekintettel az unitarizmus általános történetére. Kolozsvár, 1891.
- Kapeluš, Helena*: Zápolya Zsigmond udvara Gruszcziński epigrammaiban. In: Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Szerk.: Csapláros István, Hopp Lajos, Jan Reychman, Sziklay László. Bp. 1969. 107–120.
- Kaposi Márton*: Machiavelli Magyarországon. A merész kortárs és a reneszánsz klasszikus fogadtatása 1541–1921. Bp. 2007. MTA doktori disszertáció. 99–124. <http://real-d.mtak.hu/138/1/Kaposi.pdf>
- Kapronczay Károly*: Gyulay Pál emlékezete. In: *Lege Artis Medicinae*, 11/5. (2001) 404–405.
- Kapronczay Károly*: Magyar–lengyel orvosi kapcsolatok 1945-ig. Akadémiai doktori disszertáció. Bp. 2010. 63–64. http://real-d.mtak.hu/290/4/KapronczayKarlo_5_Mu.pdf (2012. február 17.)
- Karácsonyi János*: Békés-vármegye története. I–III. Gyula 1896.
- Karácsonyi János*: Bethlen Gábor erdélyi fejedelem ősei. *Turul* 1897 49–57.
- Károlyi Árpád*: A Dobó–Balassa-féle összeesküvés történetéhez 1569–1572. Bp. 1879.
- Károlyi László, [Éble Gábor, Pettkó Béla,] A nagykarolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklástörténete I–II. Bp. 1911. (A mű gróf Károlyi László neve alatt je-lent meg, de a szerzők Éble Gábor és Pettkó Béla voltak.)
- Kárpáthy-Kravjánszky Mór*: Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya. In: *Magyar Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv*, 1936. 94–141.
- Kárpáthy-Kravjánszky Mór*: Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576–1586). A velencei kir. Állami levéltár császári udvarból való követjelentései alapján. Bp. 1933.
- Kelemen Lajos*: A nagyteremi Sükösd család. In: *Genealógiai Füzetek*, 1905. 102–106.
- Kelemen Lajos*: Művelődéstörténeti tanulmányok. s. a. r., Szerk.: Sas Péter. Kolozsvár, 2006.

- Kelemen Lajos*: Művészettörténeti tanulmányok s. a. r., B. Nagy Margit. I. Bukarest, 1977. II. Bukarest, 1984.
- Kemény József*: Diplomatikai Kutatások I. 1561 és 62-beli titkos működések Erdélynek Magyarországhoz visszakapcsolása iránt. In: Új Magyar Múzeum, 1854/II. 194–212.
- Kempa, Tomasz*: Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. (Mikołaj Krzysztof Radziwiłł az „Árva”) Warszawa 2000.
- Kieniewicz, Leszek*: Senat za Stefana Batorego. (A szenátus Báthory István korában.) Warszawa 2000.
- Kis Bálint*: Erdély régi családai. Az enyingi Török család. In: Turul 11. (1893) 22–27.
- Kis Bálint*: Erdély régi családai. A Barcsai család. Turul 12. (1894) 69–75, 138–145, 177–186.
- Kis Bálint*: Erdély régi családai. A Harinai Farkas család. In: Turul 1911. 103–104.
- Kis Bálint*: Erdély régi családai. Az osztópáni Perneszy család. Turul 10 (1892) 130–133.
- Kiss András*: Debrecen és Kolozsvár közötti szálak a XVI. század második felében. In: Kiss András. Más források – más értelmezések. Marosvásárhely, 2003. 228–239.
- Klaniczay Tibor*: Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában. (Az erdélyi udvar a XVI. század végén). In: *Uő*: Pallas magyar ivadécai. Bp. 1985. 104–123.
- Klaniczay-Emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére. Szerk.: Jankovics József. Bp. 1994.
- Komáromy András*: Thelekessy Imre 1497–1560. Hadtörténelmi Közlemények 1889 101–124, 209–232, 463–483, 638–672.
- Kósa László*: A gyulai református egyház története. Gyula, 1994.
- Kovács András–Mircea Țoca*: Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez. In: Művelődéstörténeti Tanulmányok. Szerk. Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor. Bukarest 1979. 107–115.
- Kovács András*: Szabályos alaprajzú, olaszbástya várkastélyok Erdélyben. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Sipos Gábor – Tonk Sándor. Bukarest 1980. 77–106.
- Kovács András*: A radnóti várkastély. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 215.) Kolozsvár 1994.
- Kovács András*: Késő reneszánsz építészet Erdélyben, 1541–1720. Budapest–Kolozsvár 2003.
- Kovács András*: A marosillyei Veres-bástya. (Erdélyi Művelődéstörténeti Források, 2.) Kolozsvár 2004
- Kovács András*: Címeríró Pál deák történetéhez. In: Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Pál Judit – Sipos Gábor. Kolozsvár 2005. 246–257.
- Kovács András*: A humanista plébános, az asztrológus főbíró és a fejedelmi diplomata. Korunk III. Folyam 17 (2006/10) 11–21.
- Kovács András*: Szülőház az erdélyi régiségben. A kolozsvári Bocskai István-emléktábla (1606). Művészettörténeti Értesítő 55 (2006) 251–257.
- Kovács András*: Épületek emlékezete. Nevezetes épületek Erdélyben. (Múltidéző zsebkönyvtár) Budapest 2007.
- Kovács András*: A kolozsvári Farkas utcai templom és kolostor jezsuita korszaka. In: Erdély reneszánsza A 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai. Szerk. Gábor Csilla – Luffy Katalin – Sipos Gábor. Kolozsvár 2009. II. 100–109.
- Kovács István–Szentmártoni Szabó Géza–Várkonyi Gábor*: Barangolások Balassi Bálint nyomában. Bp. 2005.

- Kovács Sándor*: Petrus Cromer naplója (1601–1639). In: Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. Szerk.: Balázs Mihály és Gábor Csilla. Kolozsvár, 2007. 401–409.
- Kozakiewicz, Helena és Stefan*: A Reneszánsz Lengyelországban. Petneki Áron előszavával. Bp–Varsó 1978.
- Kozyckij, Andrij–Bilostockyj, Stepan*: Szemrany świadek starego. Lwowa 2006.
- Köpeczi Béla*: A magyar politikai irodalom kezdeteihez. Kovacsóczy Farkas Dialógusáról Irodalomtörténeti Közlemények LXXIV. (1970) 577–587.
- Körmendy–Radosław Lolo. Pułtusk 2008. 171–179.
- Kőszeghy Péter*: Balassi Bálint. Magyar Alkibiadész. Bp. 2008.
- Kőváry László*: Dávid Ferenc elítéltetése. In: Keresztény Magvető, 1873. 321–331.
- Kőváry László*: Erdély történelme. I–VI. Pest, 1859–1863.
- Krakau, Prag und Wien: Funktionen von Metropolen im frühmodernen Staat. Hg. v. Marina Dmitrieva und Karen Lambrecht, Stuttgart 2000 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropas 10)
- Kruppa Tamás*: Kísérletek Erdély rekatolizációjára. Adalékok az erdélyi püspökség betöltésének kérdéséhez. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 2002. 39–75.
- Kruppa Tamás*: Nagyvárad jelentősége a Báthoryak művelődés- és valláspolitikájában. In: Századok, 139. (2005) 945–968.
- Kubinyi András*: A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). In: Publicationes Universitatis Miskolcensis. Szerk.: Bessenyei József, Horváth Zita, Tóth Péter. Miskolc, 2004. (Studia Miskolciensia 5.) 169–194.
- Kubinyi András*: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén). Századok 135 (2001) 301–361.
- Kubinyi András*: Törvénytelen gyermek a magyar középkorban. História 21 (1999). 7. szám. 20–22.
- Kubinyi Ferenc*: A mohorai Vidffyek czímeres-levele és nemzedésrendje. Turul 1885. 1–6. 63–67.
- Kuntze, Edouard*: Les rapports de la Pologne avec le Saint-Siège à l'époque d'Étienne Batory. In: Étienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie. Kraków, 1935. 133–211.
- Laczlavik György*: Várday Pál. 1526. november 15.–1549. október 12. In: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk.: Beke Margit. Bp. 2003. 240–247.
- Langer, Andrea*: Residenzfunktion – Residenzwechsel: Krakau und Ujazdów/Warschau zur Zeit von Bona Sforza und Anna Jagiellonka. In: Krakau, Prag und Wien: Funktionen von Metropolen im frühmodernen Staat. Hg. v. Marina Dmitrieva und Karen Lambrecht, Stuttgart 2000 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropas 10) 59–75.
- Légmán Anna*: A kvalitatív módszerek helye az elitkutatásban. In: Elitek a válság korában. Szerk: Kovách Imre. Bp. 2011. 56–74.
- Leśniewski, Sławomir*: Jan Zamoyski. Hetman i polityk. Warszawa 2008.
- Lestyán Ferenc*: Megszentelt kövek a középkori erdélyi püspökség templomai. Stílusok, zord idők, hitvallások (katolikus lutheránus református unitárius) változásaiban. Gyulafehérvár 2000. Arcanum DVD könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret.
- Levin, Carole–Sullivan, Patricia A.*: Political Rhetoric, Power, and Renaissance Women. State University of New York Press, 1995.
- Lewalski, Kenneth F.*: Sigismund I of Poland: Renaissance King and Patron. Studies in the Renaissance 14 (1967) 49–72.

- Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára. Szerk. Kovács Zsolt, Sarkadi Nagy Emese, Weisz Attila. Kolozsvár, 2011.
- Lilienthal, Andrea*: Die Fürstin und die Macht: welfische Herzoginnen im 16. Jahrhundert. Elisabeth, Sidonia, Sophia. Hannover 2007.
- Litak. Stanisław*: Das Schulwesen der Jesuiten in Polen. In: Bildung, Politik und Gesellschaft. Studien zur Geschichte des europäischen Bildungswesens vom 16. bis zum 20. Jahrhundert. Szerk. Grete Klingenstein, Heinrich Lutz, Gerald Stourzh. München 1978.
- Loca credibilia. Hiteleshelyek a középkori Magyarországon (szerk. Fedeles Tamás-Bilkei Irén). Pécs, 2009.
- Lukinich Imre*: A Bethleni gróf Bethlen-család története. Bp. 1927.
- Lukinich Imre*: Adatok kocsárdi Gálffy János életéhez. Erdélyi Múzeum 1903. 277–281.
- Lukinich Imre*: Az erdélyi fejedelmi cím kialakulásának történetéhez. In: Századok, 47. (1913) 94–109, 177–188.
- Lukinich Imre*: Az északkeleti várháborúk történetéhez. 1561–65. In: Hadtörténelmi Közlemények, 14. (1913) 370–393, 584–605.
- Lukinich Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában. 1541–1711. Bp. 1918.
- MacCulloch, Diarmaid*: Reformation. Europe's House Divided, 1490–1700. London, 2003.
- Magyar Kódex 3. Szultán és császár birodalmában. Magyarország művelődéstörténete 1526–1790. Főszerk.: Szentpétery József. Szerk.: Stemler Gyula. Bp. 2000.
- Magyar művelődéstörténet. Főszerk.: Domanovszky Sándor. Bp. é. n.
- Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. I–VIII. Főszerk.: Kőszeghy Péter. Bp. 2003–2008.
- Magyarország műemlékei I. Szerkesztette Forster Gyula. Bp. 1905.
- Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1987.
- Magyarország története tíz kötetben. III/1–2. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Bp. 1985.
- Magyarország története. Főszerk.: Romsics Ignác. Bp. 2007. (Akadémiai kézikönyvek)
- Magyarország vármegyéi és városai: Szatmár vármegye és Szatmár-Németi. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. 1908.
- Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. 1914.
- Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. 1912.
- Majláth Béla*: A Majláth család nemzedékrendje. Turul 1888. 1–17.
- Majláth Béla*: Maylád István. 1502–1550, Magyar Történeti Életrajzok. Bp. 1889.
- Makay Dezső*: A Csanád nemzetség. A Thelegdy család. Turul 1895
- Makkai László*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1631–1644. Bp. 1958.
- Malarczyk, Jan*: La fortuna di Niccolò Machiavelli in Polonia. Wrocław–Warszawa–Kraków, Ossolineum, 1969.
- Martian Julián*: Magyarok V. Károly császár udvartartásában (1546–1547). Erdélyi Múzeum, 1910. 53–54.
- Mikó Árpád*: A reneszánsz Magyarországon. Budapest 2009. (Stílusok – korszakok 3.)
- Mikó Árpád – Molnár Antal*: A váradi középkori székesegyház kincstárának inventáriuma (1557). Művészettörténeti Értesítő 52 (2003) 303–318.
- Mikó Árpád – Sinkó Katalin*, szerk. Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17–szeptember 24. Bp. MNG, 2000.

- Molnár Antal*: A jezsuita rend a 16. századi Magyarországon. In: *Vigilia*, 64. (1999) 348–359.
- Molnár Antal*: A reformáció elterjedése Magyarországon. In: *Magyar Kódex 3. Szultán és császár birodalmában. Magyarország művelődéstörténete 1526–1790.* Főszerk.: Szentpétery József. Szerk.: Stemler Gyula. Bp. 2000. 300–306.
- Molnár Antal*: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században. Bp. 2009. (TDI Könyvek, 8.)
- Molnár Antal–Siptár Dániel*: Egyetem volt-e a kolozsvári „Báthory-Egyetem”? In: *Molnár Antal, Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században.* Bp. 2009. 29–49.
- Monok István*: A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században. Bp. –Eger, 2012.
- Monok István*: A 16. századi köznemesség műveltségéről. In: *Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: 1998. szeptember 10–11.* Szerk.: Söptei István. Sárvár, 1999. 105–115.
- Monok István*: Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez. I. Idősb Bethlen István levelei 1625–1628. *Ráday Gyűjtemény Évkönyve VI.* 1990. 193–205.
- Monok, István, ed. *Myth and Reality: Latin Historiography in Hungary 15th–18th Centuries.* Exhibition in The National Széchényi Library 7 July – 3 September 2006. Bp. National Széchényi.
- Monok István*: Olvasmánytörténeti forrásaink – értelmiségtörténet. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században.* Szerk.: Zombori István. Szeged, 1988. 169–181.
- Monok István*: Udvartartási minták, korszerű ismeretanyag a 16–17. század fordulójának főúri könyvtáraiban Magyarországon. In: *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai.* Szerk.: G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Bp. 2010. 67–76.
- Mordegli, Caterina*: The first Latin translation. In: *The First Translations of Machiavelli's Prince. From the Sixteenth to the First Half of the Nineteenth Century.* De Pol, Roberto (Ed.) Amsterdam/New York, NY, 2010. 59–82. (Internationale Forschungen zur Allgemeinen und Vergleichenden Literaturwissenschaft 133)
- Moving Elites: Women and Cultural Transfers in the European Court System.* ed. *Calvi, Giulia; Chabot, Isabelle.* Florence 2008. (konferenciaanyag)
<http://cadmus.eui.eu/handle/1814/14234>
- Művelődéstörténeti Tanulmányok.* Szerk. Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor. Bukarest 1979.
- Művelődéstörténeti tanulmányok.* Szerk. Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Sipos Gábor – Tonk Sándor. Bukarest 1980.
- Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés.* Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Sárvár, 1999.
- Nagy Iván*: A Losoncziai és Bánffyok nemzedék-rendje. *Turul* 1883 25–26.
- Nagy Miklós*: A Ghycziek a magyar nemzet történelmében. In: *Turul*, 1929. 11–36.
- Nalepka, Dorota*: Are sporomorphs collected from the Wawel renaissance Gardens indicative of herbs cultivated by Queen Bona Sforza (1494–1557)? *Acta Palaeobotanica* 49 (2009) 353–364. http://www.botany.pl/pubs-pdf/Acta%20Palaeobotanica/2009/-Ac49-2_s353-364.pdf (2011. június 4.)
- Némethy Lajos*: Adatok a Némethy családok genealogiájához. *Turul*, 1883 26–29.
- Neumann Tibor*: A Szapolyai család legrégebbi címere. *Turul* 85 (2011) 123–128.
- Neumann Tibor*: Régi genealógiai legendák nyomában: Szapolyai István nádor házasságai, leányai és leánytestvérei. In: *Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára.* Szerk.: Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András.

- Bp. 2012. 431–439.
- Oborni Teréz*: A bécsi udvar tervei Erdély visszaszerzésére 1557–1563. In: Történelmi Szemle, XLV. (2003) 109–127.
- Oborni Teréz*: Bornemissza Pál és Dobó István távozása Erdélyből (1556). In: Memoria Rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére. Szerk. Oborni Teréz–Á. Varga László. Eger, 2008. 349–362.
- Oborni Teréz*: Erdély fejedelmei. Bp. 2002.
- Oborni Teréz*: Erdély közjogi helyzete a speyeri szerződés után (1571–1575). In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk.: Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Bp. 2002. 291–304.
- Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556. Bp. 2002. (Fons Könyvek, 1.)
- Oborni Teréz*: Izabella királyné erdélyi udvarának kezdetei (1541–1551). Történelmi Szemle LI (2009) 1. sz. 21–43.
- Oborni Teréz*: Kettős függésben: Erdély államisága a 16. században. Korunk, Harmadik folyam XVII. (2007) 7. 33–40.
- Oborni Teréz*: ‘...quem historiae Transylvaniae patrem merito dixeris...’ Az erdélyi történetírás atyja: Szamosközy István. Korunk, III. folyam XXII. (2011) 5. 16–22.
- Oborni Teréz*: Udvar, állam és kormányzat a kora újkori Erdélyben. (Tanulmányok.) Bp., 2011.
- Orbán Balázs*: Torda város és környéke. Bp. 2003.
- Orgona Angelika*: Jan Zygmunt. János Zsigmond lengyelországi udvara. Folia Historica XXI 1998–1999. 5–32.
- Pajewski, Janusz*: Węgierska polityka Polski w połowie XVI wieku. 1540–1571. (Lengyelország magyar politikája a 16. század közepén.) Kraków 1932.
- Pakó László*: Hatalmi konfliktus vagy testületi összefogás? A kolozsvári százférfiak tanácsa és a városi igazságszolgáltatás a 16. század második felében. In: Erdélyi Múzeum 2010. 3–4. 73–87.
- Pál-Antal Sándor*: Székely önkormányzat-történet. Marosvásárhely, 2002 (Erdély Emlékezete)
- Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp. 2010. (História Könyvtár. Monográfiák)
- Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp. 2010. (História Könyvtár. Monográfiák 27.)
- Pálffy Géza*: A magyar nemesség I. Ferdinánd bécsi udvarában. Történelmi Szemle 45. (2003/1-2. sz.) 45–61.
- Pálffy Géza*: A tizenhatodik század története. Bp. 2000. (Magyar Századok)
- Pálffy Géza*: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adatai (16–17. század). In: Veszprém a török korban. Veszprém, 1998. 91–187.
- Pálffy Géza*: Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században. Második, javított és bővített kiadás. Pápa, 2000.
- Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. In: Történelmi Szemle, 1997/2. 257–288.
- Pálffy Géza*: Magyarország két világbirodalom határán (1526–1711). In: Magyarország története. Főszerk.: Romsics Ignác. Bp., 2007. 307–487. és 977–985. (Akadémiai Kézíkönyvek)
- Pálffy Géza*: Magyarország Mohács után: az útkeresés évszázada (1526–1606). In: Magyarország története. Főszerk.: Romsics Ignác. Bp. 2007. (Akadémiai kézikönyvek)

- Pálffy Géza*: Mi maradt az önálló magyar királyi udvarból Mohács után? In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk.: G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. Bp., 2005. 45–59.
- Pálffy Géza*: Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban. In: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. szerk. Papp Klára – Püski Levente. (Speculum Historiae Debreceniense 4.) Debrecen, 2009. 9–11, 16–23.
- Papp Klára*: *Az erdélyi Csákyak*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 273) Kolozsvár 2011.
- Papp Klára*: „Esze, kardja, s házassága után boldogul az ember” Tanulmányok a Csáky család 17–19. századi történetéből. Debrecen, 2006.
- Papp Z. Attila–Márton János*: Párhuzamos világok? Az erdélyi magyar gazdasági és kulturális elit szocio-demográfiai jellemzői. in: *Elitek a válság korában*. Szerk: Kovách Imre. Bp. 2011. 463–522.
- Pécs a török korban. Pécs, 1999. (Tanulmányok Pécs történetéből, 7.)
- Pécsi Anna*: Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és okleveles gyakorlata 1571-ig. Bp. 1938.
- Pesty Frigyes*: A Szörényi bánság és Szörény vármegye története. I–III. Bp. 1877. 1878.
- Péter Katalin*: Báthori István a fejedelmi hatalom megteremtője Erdélyben. In: *Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori-család történetéhez*. Szerk. Dám László. Nyírbátor 1986. 17–23.
- Péter Katalin*: A reformáció Magyarországon. In: *Péter Katalin: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Bp. 1995. 15–31.
- Péter Katalin*: Az erdélyi magyar iskolázás a 16–17. században. In: *Uő: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Bp. 1995 (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 8). 98–109.
- Péter Katalin*: Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban. In: *Péter Katalin: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Bp. 1995. 77–98, 238–243.
- Péter Katalin*: Házasság a régi Magyarországon. 16–17. század. (Múltidéző zsebkönyvtár) Bp. 2008.
- Péter Katalin*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995.
- Péter Katalin*: Reformáció: Kényszer vagy választás?. Bp. 2004 (Európai Iskola)
- Péter Katalin*: Tolerancia és intolerancia a 16. századi Magyarországon. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2006. 73–86.
- Petri Mór*: Szilágy vármegye monographiája. I–VI. Zilah, 1901.
- Petrichevich Horváth Emil*: A Petrichevich család általános története. I. 1069–1526. Első rész. Bp. 1934.
- Petrichevich-Horváth Emil*: A máramarosi Zsigethy-család. In: *Magyar Családtörténeti Szemle*, 1940. 73–83.
- Pirnát Antal*: A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejéig. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk.: Varjas Béla. Bp. 1987. 9–59 (Memoria saeculorum Hungariae 5.)
- Pirnát Antal*: Arisztoteliánusok és antitrinitáriusok. Gerendi János és a kolozsvári iskola. In: *Helikon*. 1971. 363–392.
- Pirnát Antal*: Il martire e l'uomo politico (Ferenc Dávid e Biandrata), in *Antitrinitarism in the Second Half of the 16th Century*, ed. Róbert Dán, Antal Pirnát. Bp.–Leiden. 1982. 157–190. („Studia Humanitas”, 5)

- Pirnát Antal*: Per una nuova interpretazione dell'attività di Giorgio Biandrata. In: Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento. Ed.: Tibor Klaniczay. Bp. 1975. 361–371.
- Pirożyński, Jan*: Der internationale Korrespondentenkreis der Herzogin Sophie aus dem Hause der Jagiellonen (1522–1575). Ein Beitrag zur kulturellen Vermittlung einer polnischen Prinzessin. In: Die Jagiellonen. Kunst und Kultur einer europäischen Dynastie an der Wende zur Neuzeit. Hrsg. Dietmar Popp, Robert Suckale. Nürnberg 2002. 95–102.
- Pirożyński, Jan*: Die Herzogin Sophie von Braunschweig-Wolfenbüttel aus dem Hause der Jagiellonen (1522–1575) und ihre Bibliothek. Ein Beitrag zur Geschichte der deutsch-polnischen Kulturbeziehungen in der Renaissancezeit. Wiesbaden 1992.
- Pirożyński, Jan*: Die Rolle der Herzogin Sophie von Braunschweig-Wolfenbüttel aus dem Hause der Jagiellonen angesichts der Habsburgischen Kandidatur für den polnischen Thron während des ersten Interregnums in Polen (1572–1574). In: Studia Austro Polonica (1996) 5. 59–80.
- Magdalena Piwocka*: The tapestries of Sigismund Augustus. Kraków 2007.
- Pokoly József*: Az erdélyi református egyház története. I. 1556–1604. Bp. 1904.
- Pokoly József*: Történelmi apróságok. In: Keresztény Magvető. 1898. 281.
- Portré és imázs – Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban. Szerk.: G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Bp. 2008.
- Pozsonyi Szentmártoni Kálmán*: Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya új megvilágításban. Kolozsvár, 1937. (Keresztény Magvető Füzetek, 23.)
- Pozsonyi Szentmártoni Kálmán*: János Zsigmond, az unitárius fejedelem. Kolozsvár, 1934.
- Przeździecki, Aleksander*: Jagiellonki Polskie w XVI wieku. I–III. (A lengyel Jagellók a 16. században.) Kraków 1868.
- R. Várkonyi Ágnes*: A rejtőzködő Murányi Vénus. Bp. 1987.
- R. Várkonyi Ágnes* Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter – Rihmer Zoltán – Thoroczkay Gábor. Budapest 1998.
- R. Várkonyi Ágnes*: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában. 1660–1711. Bp. 1984. (Nemzet és emlékezet)
- R. Várkonyi Ágnes*: Europica varietas – Hungarica varietas. Tanulmányok. Budapest 1994.
- R. Várkonyi Ágnes*: Három évszázad Magyarország történetében. I. Bp. 1999.
- R. Várkonyi Ágnes*: V. Károly Magyarországon. In: *Uő*: Europica Varietas – Hungarica Varietas. Bp. 1994. 9–36.
- Rácz Lajos*: Főhatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben. Bp. 1992.
- Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I. reprint: Bp. 1986.
- Régi magyar irodalmunk és európai háttere. Szerk.: Bartók István, Monok István. Szeged, 1980.
- Reketyés Mária*: Adalékok Szapolyai Borbála lengyel királyné trónrajutásának előzményeihez és uralkodásához. In: Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica, tom. 9 fasc. 3 / 2004. 119–135.
- Ritoók-Szalay Ágnes*: Erasmus und die ungarischen Intellektuellen des 16. Jahrhunderts. In: Erasmus und Europa. Ed.: August Buck. Wiesbaden–Harrasowitz, 1988. 111–128.
- Ritoókné Szalay Ágnes*: Egy XVI. századi énekszerzőnkről: Görcsöni Ambrusról. ITK 1973. 546–547.
- Ritoókné Szalay Ágnes*: Egy XVI. századi énekszerzőnkről: Görcsöni Ambrusról. ITK 77. (1973) 5. sz. 546–547.

- Ritoókné Szalay Ágnes*: „Nympha super ripam Danubii”. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Bp. 2002. (Humanizmus és reformáció, 28.)
- Robin, Diana Maury-Larsen, Anne R.-Levin, Carole*: Encyclopedia of Women in the Renaissance: Italy, France, and England. ABC-CLIO, 2007.
- Rónay Elemér*: A bolyai Bolyai-család. Turul 1942 53–55.
- Roszner Ervin*: Régi magyar házassági jog. Bp. 1887.
- Rüsz-Fogarasi Enikő*: Kolozs vármegye szolgabírái a középkorban. Turul, 82. (2009) 1–12.
- Sándor Imre*: A kolozsvári Farkas-utczai ref. templom régi sírkövei. Kolozsvár, 1913.
- Sas Péter*: A bonchidai Bánffy-kastély egykori kéziratgyűjteménye. Magyar Könyvszemle 2008/1. 56–61.
- Schönherr Gyula*: Hunyadi Corvin János (1473–1504). Bp. 1894.
- Sebestyén, Gheorghe*: Cetatea Gherlei. Cronologie I. Studii și materiale de istorie Medie 1998.
- Sebestyén Kálmán*: Magyarbikal története. Magyarbikali Református Egyházközség, 1996.
- Simén Domokos*: János Zsigmond valláspolitikája. In: Keresztény Magvető, 1993. 12–23.
- Simon, Alexandru*: La place chrétienne de la foi des roumains de Transylvanie en 1574. In: Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica 6–7. (2004–2005) 387–401.
- Sipos Gábor*: A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi működése. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Buk., 1979. 33–50.
- Sipos Gábor*: Az erdélyi református egyház a Báthoryak alatt. In: Művelődés, 1994. 44–46.
- Sipos Gábor*: Értelmiségi életforma a 17. századi Erdélyben. Limes 1996. 3. sz. 21–28.
- Smolucha, Janusz*: Die Ausländer am Hof Sigismunds I.; In: Die Jagiellonen. Kunst und Kultur einer europäischen Dynastie an der Wende zur Neuzeit. Hrsg: Dietmar Popp, Robert Suckale. Nürnberg 2002. 347–351.
- Sörös Pongrácz*: Adatok felsőszelestei Gosztonyi János püspök életéhez. In: Religio, 1909. 595–600, 601–614, 629–633, 644–646, 660–661.
- Sörös Pongrácz*: Forgách Ferencz élete. Századok 30. (1896) 519–541., 634–648
- Spehr, Ludwig Ferdinand*: Heinrich der Jüngere, Herzog von Braunschweig-Wolfenbüttel. In: Allgemeine Deutsche Biographie. Band 11. Leipzig 1880. 495–500.
- Sroka, Stanisław A.*: A Szapolyai család genealógiája. Turul 79. (2005) 96–103.
- Stanisław Sroka*: Jadwiga Zapolya. Piastówna śląska na Węgrzech w dobie Jagiellonów. (Szapolyai Hedvig. Piast Szilézia Magyarországon a Jagellók korában.) Kraków 2005.
- Starnawski, Jerzy*: Katarzyna Jagiellonka jako epistolografka. Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej Bd. 46 H. 1/2 (1996), p. 69–75.
- Stefan Batory* – król Rzeczypospolitej i książę Siedmiogrodu – Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem, Red.: Adrienne Körmendy, Radosława Lolo. Pułtusk, 2008.
- Stefan Batory* król Rzeczypospolitej i książę Siedmiogrodu. (Báthory István lengyel király és Erdélyi fejedelem) Szerk.: Adrienne Körmendy–Radosław Lolo. Pułtusk 2008.
- Stier Miklós*: Uralkodó elit, kormányzati hatalom: kormányzó réteg a Horthy-korszakban. Századok 117. évf. 2. sz. / 1983. 434–444.
- Stílusok, művek, mesterek*. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Szerk. Orbán János. Marosvásárhely–Kolozsvár 2011.
- Strauss, Walter L., Hendrik Goltzius*: the complete engravings and woodcuts. New York, 1977.

- Sunkó Attila*: A Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent Levéltárának működésére vonatkozó iratok. In: *Lymbus Magyarástudományi Forrásközlemények*, 2003. 75–110.
- Sunkó Attila*: Adatok az erdélyi fejedelmi udvar szervezetéhez a Báthory-korban. Sasa János 1585. évi végrendelete. In: *Fons*, 7. (2000) 275–288.
- Sunkó Attila*: Az erdélyi fejedelmek udvari hadai a 16. században. In: *Levéltári Közlemények*, 69. (1998) 99–127.
- Sunkó Attila*: Az erdélyi fejedelmi testőrség archontológiája a XVI. században. In: *Fons*, 1994/2. 186–214.
- Sváby Frigyes*: A körösszeghi és adorjáni gróf Csáky család genealogiája. In: *Turul*, 1891. 35–37.
- Szabadi István*: „Regnum ad summum felix, si sub alio foret loco....” Marcello Squarcialupi olasz humanista levele Erdélyből. In: *Könyv és Könyvtár*, XXVII. (2005) 305–313.
- Szabari Vera*: Társadalmi elitkutatások Magyarországon 1989 előtt. In: *Elittek a válság korában*. Szerk: Kovách Imre. Bp. 2011. 15–35.
- Szabó András Péter*: A magyar Hallerek nemzetségekönyve. Egy különleges forrás keletkezésének társadalomtörténeti háttere. *Századok*, 142. (2008) 4. 897–942.
- Szabó András Péter*: Beszterce város fejedelemség-kori kormányzata és politikai elitje – egy archontológia forrásai és hasznosítási lehetőségei. In: *Urbs – Magyar várostörténeti évkönyv* 3. Szerk. Á. Varga László. Bp., 2008. 145–160.
- Szabó András Péter*: Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi arisztokrata életpályája. PhD disszertáció. Bp. 2008.
- Szabó András Péter*: Menyegzőtől menyegzőig: Gondolatok a házasságkötési szokásrend magyarországi fejlődéséről. In: *Századok* 2010. (144. évf.) 5. sz. 1027–1083.
- Szabó András*: A csegekátai Kátay család genealogiája a 16-17. században Kátay Ferentől a család kihalásáig. in *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint. Szeged 1990. 215–231.
- Szabó András*: Az ismeretlen kismarjai Bocskai család. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Philosophica Tomus XIII. – Fasciculus 2* (2008) 167–185.
- Szabó András*: Magyarok Wittenbergben 1555–1592. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. Bp.–Szeged 1993, II, 630, 632
- Szabó András*: *Respublica litteraria*. Bp. 1999.
- Szabó György*: Abafáji Gyulay Pál. Bp. 1974.
- Szabó György*: Az erdélyi magyar önéletírás két előfutára. *Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények* 1963. 19–34.
- Szabó György*: Egy olasz orvosdiplomata Erdélyben. *Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények* 1980. 201–204.
- Szabó György*: Gálffy János levelei feleségéhez. *Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények* 1978. 209–214.
- Szabó György*: Gyulay Pál és Marcello Squarcialupi. In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szerk.: Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint. Szeged, 1990. 185–189.
- Szabó György*: Kassai Dávid Zsigmond. Korrajz, névtudományi adatok. *Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények* 1968. 41–53.
- Szabó György*: Szamosközi István műveltségéhez. Függelék: Zamoski Jánosné, Báthory Grizeldisz levele Kocsárdi Gálffy Jánoshoz. *Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények* 1962. 371–373.

- Szabó Péter*: A kihelyezett udvarok az Erdélyi Fejedelemség hatalmi harcaiban. In: „Idővel paloták...” Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk.: G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Bp. 2005. 314–331.
- Szabó Péter*: Az Erdélyi Fejedelemség. Bp. 1997. (Tudomány–Egyetem)
- Szabó Péter*: Az Erdélyi Fejedelemség önképe. Bp. 2011. (Udvertörténet Kötetei I.)
- Szabó Péter*: Bocskai István és János Zsigmond. *Studia Caroliensia* 2006.1. sz. 125–131.
- Szabó Péter*: Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon. Bp. 2009.
- Szabó Péter*: Kultikus összefonódás, politikai emlékezet Bocskai István János Zsigmondhoz való viszonyában. In: *Szabó Péter: Jelkép, rítus, udvari kultúra, Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*, Bp. 2009. 147–157 (TDI Könyvek 7)
- Szabó Péter*: Térszimbolika a gyulafehérvári főtemplomban. Rekonstrukciós kísérlet a fejedelmi sírok meghatározására. In: *Ars Hungarica*. 1-2. 2006. 19–28.
- Szabó T. Attila*: A Wesselényi-levéltár és XVI. századi magyar iratai. *Levéltári Közlemények* 1938. 205–235.
- Szádeczky Lajos–Boncz Ödön*: A gróf Haller-család nemzetség-könyve. Czimertan, család-történet, művelődéstörténet és viseletten szempontjából. Bp. 1886.
- Szádeczky Lajos*: Báthory István lengyel királlyá választása. 1574–1576. Bp. 1887.
- Szádeczky Lajos*: Fogarasi történeti emlékek. In: *Erdélyi Múzeum*, 1892. 326–345, 410–431, 538–545, 607–639.
- Szádeczky Lajos*: Izabella és János Zsigmond Lengyelországban 1552–1556. Bp. 1888.
- Szádeczky Lajos*: Kornýati Bekes Gáspár 1520–1579. Bp. 1887. (Magyar Történeti Életrajzok)
- Szádeczky Lajos*: Kovacsóczy Farkas 1576–1594. Bp. 1891. (Magyar Történeti Életrajzok)
- Szádeczky-Kardoss Lajos*: A székely nemzet története és alkotmánya. Bp. 1927 reprint: 1993.
- Szádeczky Lajos*: Erdély és Mihály vajda története 1595–1601. Oklevéltárral. Temesvár, 1893.
- Szakály Ferenc*: A dél-dunántúli hadszíntér 1526–1543. In: *Pécs a török korban*. Pécs, 1999, 17–50. (Tanulmányok Pécs történetéből, 7.)
- Szakály Ferenc*: Egy XVI. századi szponzor gazdasági háttérháza. Nyírbátori Somogyi Péter és lakóhely. In: *Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai polgárosodás kérdéséhez*. Bp. 1995. 388–413. (Humanizmus és Reformáció 23)
- Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai polgárosodás kérdéséhez, Bp. 1995. (Humanizmus és Reformáció 23.)
- Szakály Ferenc*: Pécs török uralom alá kerülésének történetéhez. In: *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk.: Lengvári István. Pécs, 1996. 149–163.
- Szakály Ferenc*: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből. II.* Szerk.: Puskás Attila. Szekszárd, 1969. 5–85.
- Szalay József–Baróty Lajos*: A magyar nemzet története. Arcanum DVD Könyvtár III. történelem.
- Szalay László*: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest 1859.
- Szalay László*: Bekes Gáspár pályájához és Balassa Bálint Erdélyi fogságához adalék. In: *Uő*: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest 1859. 227–247.

- Szálkai Tamás*: Armales Transylvanorum. Válogatás az erdélyi fejedelmek címeradományából. Máriabesnyő–Gödöllő 2009.
- Székegyházi, Suraklini Petrovics Péter*, Debreceni Protestáns Lap 1903 370–373, 386–389.
- Szendrei János*: Szolnok eleste 1552-ben. Hadtörténelmi Közlemények 1889 125–140.
- Szentmártoni Szabó Géza*: Balassa Menyhárt, Balassa II. András és Balassa Zsuzsanna lappangó portréi. Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlések 2006. 307–315.
- Szentmártoni Szabó Géza*: Wesselényi Ferenc ismeretlen könyvecskéje 1585-ből (Pótlás az RMNy-hez) In: Magyar Könyvszemle 125. évf. (2009.) 3. sz. 361–363.
- Szepesi György*: Sásvár bég históriája. In: Régi Magyar Költők Tára XVI. század. XI. s. a. r., Ács Pál. Bp. 1999. 157–172, 431.
- Székely József*: A székelyek lázadása János Zsigmond ellen. Hadtörténelmi Közlemények 1889 141–152
- Szilágyi Csaba*: Szántó (Arator) István erdélyi és partiumi működése (1580–1588). In: Történelmi Szemle, 44. (2002) 255–292.
- Szilágyi Csaba*: Szántó (Arator) István mint a Missio Transylvanica szervezője. In: A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. [a Piliscsabán 2004. november 8–10. között megtartott tudományos konferencia tanulmányai] Szerk.: Szilágyi Csaba. Piliscsaba, 2006. 131–141. (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák.)
- Szilágyi Sándor*: Az 1588-ik évi december 8–23-iki medgyesi országgyűlés története és törvényezikvei. In: Szilágyi Sándor: Rajzok és tanulmányok. Bp. 1875. I. 37–93.
- Szilágyi Sándor*: Békés Gáspár versengése Báthory Istvánnal. In: Szilágyi Sándor: Rajzok és tanulmányok. Bp. 1875. I. 15–47.
- Szilágyi Sándor*: Jelentés a gyulafehérvári káptalan országos levéltárában tett kutatásokról. Bp. 1880. (Értekezések a történelmi tudományok köréből, IX. kötet, 3. szám)
- Szilágyi Sándor*: Rajzok és tanulmányok. I–II. Bp. 1875.
- Szokolay Katalin*: Lengyelország története, Bp. 1997.
- Szoleczky Emese*: A huszti vár története. PhD disszertáció, kézirat. Bp. 2004.
- Szolnok-Doboka vármegye monographiája. I–VII.* Szerk.: Tagányi Károly–Réthy László–Pokoly József. Ds, 1901–1905.
- T. Orgona Angelika*: A göncruszkai Kornisok. Két generáció túlélési stratégiái az erdélyi elitben (1546 k.–1648). PhD disszertáció. Bp. 2007.
- Takáts Sándor*: Bebek György. In: Takáts Sándor: Régi idők, régi emberek. Bp. é. n., 73–91.
- Takáts Sándor*: Régi idők, régi emberek. Bp. é. n.
- Takáts Sándor*: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1928.
- Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Szerk.: Csapláros István, Hopp Lajos, Jan Reychman, Sziklay László. Bp. 1969.
- Tanulmányok Erdély történetéről, szakmai konferencia Debrecenben 1987. október 9–10. Szerk.: Rác István. Debrecen, 1988.
- Tanulmányok Erdély újkori történelméről. Omagiu profesorului Magyari András Emlékkönyv. Ed.: Pál Judit–Rusz Fogarasi Enikő. Cluj, 2002.
- Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére, szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Bp. 2002.
- Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Szerk.: Bessenyei József, Horváth Zita, Tóth Péter. Miskolc, 2004. (Studia Miskolciensia 5.)
- Tanulmányok Szentes város történetéből. Szerk.: Labádi Lajos. Szentes, 2001.
- Tanulmányok Tolna megye történetéből. II. Szerk.: Puskás Attila. Szekszárd, 1969.

- Tárczy Árpád*: Perényi Péter magatartása, különös tekintettel pártváltásaira. Sárospatak, 1930.
- Tazbir, Janusz*: Reformácja, kontrreformácja, tolerancia. Wrocław, 1999.
- Temesváry János*: Szapolyai Miklós erdélyi püspök (1462–1468). Erdélyi Múzeum 27 (1910) 51–53.
- Tempfli Imre*: A Báthoryak valláspolitikája. Bp. 2000. (Studia Theologica Budapestiensia, 25. Szerk.: Erdő Péter)
- Tersztyánszki D.*: A szapolyai család eredetéről. Turul 27 (1909) 137–138.
- Teszelszky, Kees*: Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás (Historia pro futuro) Pannonhalma 2009.
- Thallóczy Lajos*: Csömöri Zay Ferenc 1505–1570. Bp. 1885.
- Thomas, Natalie R.*: The Medici Women: Gender and Power in Renaissance Florence (Women and Gender in the Early Modern World). Ashgate Pub Ltd. 2003.
- Timár György*: Királyi sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546–1565. Pécs, 1989.
- Tiszteletkőr*. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk.: Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp. 2012.
- Történelem-kép*. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Szerk. Mikó Árpád – Sinkó Katalin. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 2000.
- Trencsényi-Waldapfel Imre*: Erasmus és magyar barátai. In: *Uő*: Humanizmus és nemzeti irodalom. Bp. 1966. 50–132.
- Tringli István*: Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541. (Tudomány – Egyetem) Budapest 2003.
- Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1540–1690. Bp. 1980.
- Trócsányi Zsolt*: Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben. Bp. 2005.
- Várady Erzsébet*: Adatok Erdély művelődéséhez János Zsigmond korában. Bp. 1910 (Művelődéstörténeti Értekezések)
- Várfalvi Nagy János*: Székely Mózes, in Századok, 3 (1869) 526–545, 645–661, 710–728.
- Varga Szabolcs*: Petrovics Péter (1487–1557) élete. in: Szürke eminenciások a magyar történelemben. Szerk.: Szentpéteri József. Bp. 2003. 54–56.
- Varjas Béla*: Kovácsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely. Irodalomtörténeti Közlemények LXXIV. (1970) 129–151.
- Varjú Elemér*: A Hunyadiak síremlékei a gyulafehérvári székesegyházban. In: Magyarország műemlékei I. Szerk.: Forster Gyula. Bp. 1905. 75–97.
- Várkonyi Gábor*: Balassi Bálint Lengyelországban a tizenöt éves háború előestéjén, Hadtörténelmi Közlemények 117. (2004) 4. 1131–1145.
- Várkonyi Gábor*: Erdély bekapcsolódása a tizenöt éves háborúba. Báthory Zsigmond és a konstantinápolyi politika 1594-ben. In: Léptékváltó társadalomtörténet. Benda Gyula tiszteletére. Szerk.: K. Horváth Zsolt–Lugosi András–Sohajda Ferenc. Bp. 2003, 310–326.
- Várkonyi Gábor*: Kolozsvár – Isztambul – London: 1594 in Frank Tibor (szerk): Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről. Bp. 2004. 73–88.
- Várkonyi Gábor*: „Nekem azt kell tennem, amit mások akarnak...” Arisztokrata nők és a közélet a kora újkori Magyarországon. In: A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk.: Fábri Anna, Várkonyi Gábor. Bp. 2007. 123–137.
- Várkonyi Gábor*: Ünnepek és hétköznapok : művelődés és mentalitás a török kori Magyarországon. Bp. 2008.
- Vásárhelyi Judit*: A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. Magyar Könyvszemle 96 (1980) 117–130., 230–263., 325–349.

- Vass Miklós*: Bogáthy Miklós külföldi tanulása. In: Erdélyi Múzeum, 1907. 321–327.
- Vass Miklós*: Homoródszentpáli Kornis-család. In: Turul, 27 (1909) 17–28.
- Vass Miklós*: Kornis György külföldi tanulása. In: Keresztény Magvető, 1912. 209–229.
- Vass Miklós*: Pótlás a medgyesfalvi Angyalosi család történetéhez, in: Genealógiai Füzetek 4 (1906),
- Vass Miklós*: Pótlás a medgyesfalvi Angyalosi család történetéhez. In: Genealógiai Füzetek 4. (1906) 24.
- Vass Miklós*: Székely oklevelek a XVI. századból. Első közlemény. In: Történelmi Tár 1910. 121–143.
- Vass Miklós*: Székely Mózes erdélyi fejedeleme életrajza, Bp., 1897.
- Vay Sándor*: Az Andrásyok. In: Gömör Kishont vármegye. Szerk.: Borovszky Samu Bp. 1903. 593–631.
- Vekov Károly*: A gyulafehérvári káptalan hiteleshelyi tevékenysége és a 16. századi szekularizációja. In: Loca credibilia. Hiteleshelyek a középkori Magyarországon (szerk. Fedes Tamás-Bilkei Irén). Pécs, 2009. 131–141.
- Veress Endre*: A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig. Kolozsvár, 1906.
- Veress Endre*: A történetíró Báthory István király. (Erdélyi tudományos füzetek, 60.) Kolozsvár 1933.
- Veress Endre*: Báthory István király (Terror hostium). Bp. 1937.
- Veress Endre*: Berzeviczy Márton (1538–1596). Bp. 1911.
- Veress Endre*: Erdély fejedelmi interregnuma (Izabella diplomáciai működése) 1551–56. Bp. 1899.
- Veress Endre*: Geszthy Ferenc várkapitány (Déva XVI. századi iskolájának alapítója). Déva, 1898.
- Veress Endre*: Izabella királyné 1519–1559. Bp. 1901.
- Veress Endre*: Mikor lett protestáns Berzeviczy Márton? Századok 48. évf. 2. sz. (1914) 145–154.
- Veress Endre*: Zalánkeményi Kakas István. Bp. 1905. (Magyar Történelmi Életrajzok 47.)
- Veszprém a török korban. Veszprém, Szerk.: Tóth G. Péter. 1998.
- Virágh Ferenc*: Török hódoltság Gyula térségében. Békéscsaba, 1960.
- Vogt-Lüerssen, Maïke*: Bianca Maria Sforza (1472-1510): Politischer Spielball zwischen Onkel und Ehemann. In: *Uő: Frauen in der Renaissance*. 30 Einzelschicksale. 86–91. (Nincs hagyományosan nyomtatott példánya, rendelésre egyenként nyomtatják: Books on Demand GmbH ISBN 978-3-8334-6567-3)
- W. Kovács András*: Megyeszékhelyek a középkori Erdélyben. In: Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 2010. 177–187.
- W. Kovács András*: Szolgabírák és járások a középkori Erdélyben. Erdélyi Múzeum 2010.. 33–42
- Wagner, Carolus*: *Analecta Scepusii sacri et profani*. I–IV. Viennae, Posonii et Cassoviae 1774–1778.
- Wdowiszewski, Zygmunt*: *Genealogia Jagiellonów i Domu Wazów w Polsce*. (A lengyelországi Jagelló és a Waza dinasztia genealógiája) Reprint Kraków, 2005.
- Wertner Mór*: A Báthoryak családi történetéhez. Turul 1900 6–29.
- Wertner Mór*: A berekszói Hagymás család elei. In: Turul, 1897. 127–129.
- Wertner Mór*: Családtörténeti adatok. Erdélyi Múzeum 21 (1904) 24–30.
- Wertner Mór*: Szapolyai család. Turul 27 (1909) 178–179.

Zoltán András: Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása. Nyíregyháza, 2004. 15–16 (Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae 6).

Zutshi Patrick: An unpublished letter of Isabella of Aragon, Duchess of Milan. Renaissance Studies 20 (2006) 494–501.

1. A Szapolyai család <i>genealógiája</i>	28
2. Szapolyai István feltételezett első házassága	29
3. A Bebek–Szapolyai–Homonnai Drugeth rokonság	32
4. Szapolyai Jánosnak a családfán nem ábrázolható rokonsága	33
5. A Szapolyai–Petrovics–Lévai rokoni vonal	34
6. A Szapolyai oldalági rokonságot összekapcsoló Patócsyak	35
7. A Patócsy rokoni kör	36
8. Tescheni Hedvig tervei és a valóság	39
9. János Zsigmond Jagelló-ági rokonai	40
10. Bona Sforza leszármazása	42
11. Bona Sforza itáliai birtokai	45
12. Niccolò Nelli: János Zsigmond és Bona Sforza	47
13. Niccolò Nelli portréi	49
14. János Zsigmond tulajdonságai	58
15. Az adományozott birtokok eredete	80
16. A megadományozottak köre a nova donációkkal együtt	81
17. A megadományozottak köre a nova donációk nélkül	82
18. Az uralkodó tanács változásai 1556–1558 között	90
19. Az erdélyi elit Albani és Gromo meglátása szerint	102
20. János Zsigmond politikusgárdája	104
21. Bekes Gáspár birtokai (1561–1571)	126
22. A Bánffy–Bethlen–Harina Farkas rokonság	130
23. Tanácsurak Bekes Gáspár rokonságában	134
24. Bekes Gáspár rokoni köre	125
25. János Zsigmond politikusai 1567-ben	140
26. A Báthory István politikusai	167
27. Giovanni Ferrari: Báthory István szobra, 1789	186
28. Báthory István emblémái	192
29. Bekes Gáspár rokoni körének felbomlása	212
30. A kancelláriai és kincstári vezetés változásai 1575 után	224
31. Báthory Kristóf tanácsosai	227
32. Az elit megoszlása: a régi elit és az új belépők aránya	299
33. A régi és az új elit differenciált megoszlása	300
34. A politikai elit korfáinak alakulása a 16. században	303
35. A régi elit házassági preferenciái	305
36. Az integráció esélyei	308
37. A régi elitet érő atrocitások	308
38. Az régi elitet érő atrocitások	309
39. A kancellárok végzettsége	312
40. A tanácsurak iskolázottsága	313
41. Peregrinusok az elitben: származási megoszlás	320

dc_105_10